

CRNA GORA

MINISTARSTVO ODRŽIVOG RAZVOJA
I TURIZMA

-REZIME-

**Nacrta nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine,
njenog procesa izrade i sprovedenog konsultativnog procesa**

Podgorica, decembar 2015. godine

I OSNOV ZA REVIZIJU NACIONALNE STRATEGIJE ODRŽIVOG RAZVOJA CRNE GORE iz 2007. godine

Prva *Nacionalna strategija održivog razvoja Crne Gore* (u daljem tekstu *NSOR*) usvojena 2007. godine, predstavljala je korak u nastojanju da se opredjeljenje o razvoju Crne Gore kao ekološke države realizuje. U periodu kada je rađena, oslanjala se na smjernice i ciljeve tadašnjih strateških dokumenata, kao što su *Pravci razvoja Crne Gore kao ekološke države*, *Strategija razvoja i redukcije siromaštva*, kao i Mediteransku strategiju održivog razvoja (MSOR), zaključke dva svjetska samita o održivom razvoju i prateća dokumenta (1992. i 2002. godine) i druge instrumente za postizanje održivog razvoja. Od kada je usvojena, NSOR je kroz proces evaluacije pretrpjela reviziju određenog broja ciljeva, mjera i sa njima povezanih indikatora utvrđenih u Akcionom planu. S obzirom na to da je rok implementacije Akcionog plana ove Strategije istekao 2012. godine, da su se u Crnoj Gori desile brojne promjene koje su uticale na razvoj institucionalnog i pravnog okvira relevantnog za održivi razvoj društva, naročito one koje su vezane za proces pristupanja Crne Gore EU i harmonizaciju nacionalne legislative sa pravnom tekovinom EU, kao i da su na nacionalnom i međunarodnom nivou pokrenuti novi programi i inicijative sa ciljem redefinisanja politike Ujedinjenih nacija o održivom razvoju, naročito nakon Rio+20 samita iz 2012. godine, ocijenjeno je da su se stekli uslovi za **reviziju NSOR**. S tim u vezi revizija NSOR pokrenuta je 2013. godine. Ipak, tok pregovora o definisanju globalne agende za održivi razvoj u periodu poslije 2015. godine, koji je vođen u skladu sa zaključcima i završnim dokumentom Rio+20 samita „Budućnost kakvu želimo“, pokazao je da je proces izrade nove nacionalne strategije otvoren suviše rano, odnosno u trenutku kada je postojala samo osnova za vođenje međunarodnih pregovora pod okriljem Ujedinjenih nacija usmjerenih na definisanje opšte-prihvatljivog i opšte-obavezujućeg međunarodnog okvir kojim se, između ostalog, utvrđuju obaveze i zahtjevi prema državama članicama UN-a u pogledu izgradnje nacionalnih institucionalnih sistema, modaliteta praćenja i izvještavanja o implementaciji i finansiranju održivog razvoja.

Za izradu Nacionalne strategije održivog razvoja Ministarstvo održivog razvoja i turizma potpisalo je ugovor s konsultantskom firmom CEED Consulting d.o.o. iz Podgorice u julu 2013. godine. U oktobru mjesecu 2013. godine prezentovano je *Polazište za reviziju NSOR* na sastancima u Nikšiću, Ulcinju, Budvi i Bijelom Polju. Na osnovu dobijenih komentara i analitičkog rada konsultantskog tima, pripremljena je šira osnova nazvana *Platforma za izradu NSOR 2015-2020* (u daljem tekstu *Platforma*), koja sadrži širu analizu postojećeg stanja i pravce daljeg razvoja. Ovaj dokument je ocijenjen nepotpunim u odnosu na sadržaj koji bi trebao da ima Nacrt NSOR, a naročito obzirom da analiza stanja nije bila zasnovana na sagledavanju pokretača i uzroka problema i preciziranju problema na koje nova NSOR treba da definiše odgovore. Zato ovaj dokument nije preveden u Nacrt NSOR, već je preveden u Platformu koja je prezentovana široj javnosti, stručnjacima, predstavnicima univerziteta, civilnog društva i predstavnicima javnih institucija na sedam radionica (u Budvi, Baru, Herceg Novom, Pljevljima, Mojkovcu i Danilovgradu) u sva tri regiona Crne Gore, zaključno sa radionicom koja je organizovana u Podgorici u martu mjesecu 2014. godine. Učesnici konsultacija preovlađujuće su imali kritički odnos prema ponuđenom konceptu. Sugestije iznesene tom prilikom ukazale su na neophodnost značajnijih promjena u radu stručnog tima na izradi ovog dokumenta. Paralelno, u okviru međunarodnih pregovora pod okriljem Ujedinjenih nacija oformljena je i počela sa radom Otvorena radna grupa UN-a za definisanje ciljeva održivog razvoja (OWG). I kroz taj proces potvrđena je opravdanost iznesenih kritika na Platformi, kao i potreba da se uočeni nedostaci procesa izrade NSOR, kako u metodološkom, tako i u sadržajnom kontekstu, otklone. Zato se pristupilo restrukturiranju Platforme, posebno obzirom da je dokument pripreman bez sprovedene uzročno-problemske analize, i u skladu s njom izvršene analize pokretača, pritisa, stanja, uticaja, kao osnove za definisanje odgovora (DPSIR¹), kao i razvoju novog metodološkog pristupa u skladu s tokom pregovora pod okriljem UN-a i pozitivnom praksom u izradi prethodne NSOR, s procesom izrade nove Mediteranske strategije održivog razvoja, kao i u odnosu

¹ Eng. Drivers, Pressures, State, Impacts and Responses (DPSIR metodologija);

na iskustvo pojedinih zemalja koje su započele ili dovršile izradu nove generacije nacionalnih strategija održivog razvoja, te izvještajem EUROSTAT-a o uspješnosti sprovođenja politike održivog razvoja u okvirima EU. Tom prilikom sprovedena dubinska analiza procesa i do tada pripremljenog dokumenta ukazala je na činjenicu da je izrada novog dokumenta započeta bez prethodno urađenih baznih analiza, odnosno pripreme analitičke osnove za pisanje ovog strateškog dokumenta. Obzirom na izuzetna ograničenja s aspekta finansijskih resursa (za izradu dokumenta u budžetu Ministarstva održivog razvoja i turizma bilo je opredijeljeno svega 24.000 EUR) i planiranih rokova, pristupilo se obezbjeđivanju dodatnih izvora finansiranja za realizaciju minimuma potrebnih ulaznih analiza za izradu NSOR.

Na 26. sjednici Nacionalnog savjeta za održivi razvoj i klimatske promjene koja je održana 9. maja 2014. godine date su preporuke o primjeni unaprijeđene strukture i sadržaja buduće NSOR. Preporučeno je da dokument treba da obradi sljedeća pitanja:

1. Zašto sprovodimo reviziju NSOR?
2. Na koji način se sprovode politike od značaja za održivi razvoj Crne Gore?
3. Međunarodni okvir relevantan za izradu NSOR u kontekstu utvrđivanja potreba i prioriteta održivog razvoja CG u predstojećem periodu
4. Metodologija izrade NSOR
5. Vizija i smjernice održivog razvoja Crne Gore
6. Prioritetni pravci i s njima povezani opšti ciljevi održivog razvoja Crne Gore
7. Prioritetne teme i pitanja održivog razvoja CG u periodu do 2020. godine:
 - a. Uvođenje zelene ekonomije
 - b. Očuvanje i vrednovanje prirodnog kapitala
 - c. Inkluzivni rast
 - d. Razvoj zasnovan na znanju
 - e. Ravnomjeran regionalni razvoj
 - f. Upravljanje za održivi razvoj
8. Akcioni plan
9. Plan upravljanja za sprovođenje NSOR
10. Projektni portfolio Akcionog plana
11. Finansiranje politike održivog razvoja.

Vlada Crne Gore je na sjednici od 26. juna 2014. godine zadužila Ministarstvo održivog razvoja i turizma da koordinira nastavak realizacije izrade NSOR u skladu sa redefinisanim preporučenom strukturom, sadržajem i dinamikom procesa revizije NSOR. Obzirom na prethodno navedene nedostatke, paralelno s nastavkom rada na samom dokumentu pristupilo se realizaciji niza aktivnosti radi obezbjeđivanja nedostajućih stručnih analiza potrebnih za izradu NSOR.

CEED Consulting d.o.o. kao Obradivač NSOR dostavio je Prednacrt strategije krajem jula mjeseca 2014. godine. Isti je razmotren od strane stalnih radnih grupa Nacionalnog savjeta i ocijenjen nezadovoljavajućim. Kako u 2014. godini nije ostvaren napredak koji je planiran u procesu izrade Nacionalne strategije održivog razvoja, na 27. sjednici Nacionalnog savjeta koja je održana 28. januara 2015. godine ocijenjeno je neophodnim unapređivanje ekspertskog angažmana na izradi NSOR kako bi nova strategija bila pripremljena do kraja IV kvartala ove godine, kada je po Programu rada Vlade predviđeno njeno razmatranje.

Na 27. sjednici Nacionalnog savjeta za održivi razvoj i klimatske promjene koja je održana 28. januara 2015. godine donesene su sljedeće ocjene i zaključci:

1. *Ocjenjuje se neophodnim unapređivanje ekspertskog angažmana na izradi Nacionalne strategije održivog razvoja za period 2016-2020.*

2. *Zadužuje se Ministarstvo održivog razvoja i turizma da obezbijedi uslove za prevazilaženje postojećeg kašnjenja u procesu izrade NSOR 2016-2020 kako bi nova strategija bila usvojena do kraja 2015. godine.*
3. *Zadužuje se Ministarstvo održivog razvoja i turizma da informiše Nacionalni savjet o daljem progresu na izradi ovog strateškog dokumenta.*

Nakon dobijanja unaprijeđenog Nacrta NSOR u prvom kvartalu 2015. godine od strane Obrađivača CEED Consulting d.o.o. i po tom osnovu sprovedenih konsultacija sa radnim grupama Nacionalnog savjeta za održivi razvoj i klimatske promjene, Ministarstvo održivog razvoja i turizma ocijenilo je potrebnim da se dodatno ojača eksperstki tim angažovan na izradi NSOR.

Shodno prethodno navedenim zaključcima, budžetom Ministarstva održivog razvoja i turizma za 2015. godinu odobrena su sredstva za reviziju NSOR i razvoj pilot inicijativa za implementaciju NSOR. Izmjenama Programa javnih nabavki Ministarstvo održivog razvoja i turizma za 2015. godinu, u aprilu mjesecu 2015. godine opredijeljeno je 26.000 EUR za reviziju odnosno unapređenje pripremljenog Nacrta NSOR i pripremu Predloga NSOR. Međutim, zbog administrativnih procedura i ograničenja u odnosu na propise u oblasti javnih nabavki u kontekstu angažmana adekvatnog ekspertskog tima, prvi ekspertski ugovor potpisan je tek 15. avgusta 2015. godine posredstvom UNDP-a. Naime, obzirom na ograničenja zaključeno je da je jedini pogodan administrativni okvir za angažman ekspertskog tima zaključivanje **Sporazuma MORT-a sa Programom Ujedinjenih nacija za razvoj na principu podjele troškova za podršku izradi NSOR** („Cost-Sharing Agreement“) s ciljem unapređenja postojećeg Nacrta NSOR za period poslije 2015. godine. Predloženim sporazumom UNDP i MORT se obavezuju da sarađuju na realizaciji projekta u Crnoj Gori, koji je opisan u Projektnom dokumentu br. 00084080 *„Jačanje kapaciteta Vlade Crne Gore i posebno Ministarstva vanjskih poslova i evropskih integracija (MVPEI) za ukupnu koordinaciju procesa evropskih integracija (EI), sa fokusom na pristupne pregovore sa EU.“* Ekspertski tim koji je dodatno angažovan zadužen je za realizaciju sljedećih zadataka:

1. Ocjena do sada pripremljenog Nacrta NSOR u odnosu na preporuke i zaključke Nacionalnog savjeta za održivi razvoj i klimatske promjene i njegovih radnih grupa, kao i u odnosu na EU i UN dokumente koji su utvrđeni kao obavezni u izradi NSOR za period poslije 2015. godine (uključujući dokumente u okviru pregovora o razvoju poslije 2015. godine i dokumente EUROSTATa o sprovođenju politike održivog razvoja u EU);
2. Utvrđivanje nedostataka i predlaganje **modifikovanog koncepta izrade NSOR**;
3. Utvrđivanje nedostataka i predlaganje **modifikovanog koncepta Akcionog plana NSOR**;
4. U skladu s utvrđenim predlozima u tačkama 1-2 treba izvrši reviziju do sada pripremljenog Nacrta i pripremi Predlog NSOR za usvajanje od strane Vlade CG;
5. Uspostavljanje koordinacije sa stručnim timom CEED Consultinga i Odjeljenjem za održivi razvoj i integralno upravljanje morem i obalnim područjem Crne Gore u Ministarstvu održivog razvoja i turizma;
6. Posebnu pažnju posveti integraciji rezultata dobijenih u okviru prethodno navedenih **dodatnih analiza** koje je realizovalo Ministarstvo održivog razvoja i turizma u periodu od juna 2014. godine –jula 2015. godine;
7. Posebnu pažnju posveti unapređenju Akcionog plana sa ciljem njegove razrade kroz definisanje mjera održivog razvoja za period **2015 – 2030. godina**.

Shodno predlogu Sporazuma za njegovu realizaciju opredijeljen je iznos od 20.000 EUR. Ministarstvo održivog razvoja i turizma je potpisalo Sporazum s UNDP-em shodno zaključcima Vlade Crne Gore koji su po tom osnovu donijeti na sjednici od 2. jula 2015. godine. Posljedično, ekspertski tim za reviziju Nacrta NSOR (koji je dostavio prethodno angažovani Obrađivač, i pripremu Predloga NSOR do 2030. godine), a uzimajući u obzir **Agendu za održivi razvoj do 2030. godine** s ciljevima održivog razvoja i utvrđenim okvirom finansiranja za održivi razvoj (koja je usvojena na Samitu o održivom razvoju u okviru 70. zasijedanja

Generalne skupštine UN-a u periodu 25-27. septembra 2015. godine), počeo je sa radom u drugoj polovini septembra mjeseca 2015. godine.

II REZULTATI DODATNIH ANALIZA REALIZOVANIH U PERIODU MAJ 2014 - JUN 2015. GODINE I UNAPREĐENJE EKSPERTSKOG ANGAŽMANA RADI FINALIZACIJE IZRADE NSOR ZA PERIOD POSLIJE 2015. GODINE

Imajući u vidu probleme sa kojim se suočio ekspertski tim CEED Consultinga d.o.o, kao obrađivač NSOR, kako je prethodno navedeno, pokrenuta je realizacija dodatnih analiza koje su do sada realizovane u sljedećem opsegu:

- 1) Izrada **Analize institucionalnog i zakonodavnog okvira od značaja za održivi razvoj Crne Gore** u saradnji Ministarstva održivog razvoja i turizma i UNDP-a: CEED Consulting d.o.o. i MORT pripremili su analizu koja je dostavljena na evaluaciju Regionalnom centru UNDP-a u Istanbulu, nakon čega je UN ekspert dopunio analizu s aspekta definisanja odabranih preporuka za upravljanje za održivi razvoj u odnosu na Ciljeve održivog razvoja i finansiranje za održivi razvoj;
- 2) U okviru **provjere proračuna indikatora DMC** (Domaća potrošnja materijala) i **PR** (Produktivnost resursa) koji su razvijeni u okviru UNDP Izvještaja o razvoju po mjeri čovjeka za 2014. godinu i prevođenja optimalnog scenarija na projekcije potrošnje resursa za prioritetne sektorske politike, u saradnji MORT i UNDP-a, u mjeri mogućnosti koje pružaju dostupni podaci, izvršeno je prevođenje DMC-a na četiri prioritetna sektora ekonomskog razvoja Crne Gore: energetiku, građevinarstvo, uslužne djelatnosti (turizam) i poljoprivredu.
- 3) **Proračun ekološkog otiska za Crnu Goru** - u saradnji MORT-a i Globalne mreže za ekološki otisak (Global Footprint Network - GFN) proračunat je ekološki otisak u okviru čega su realizovane sljedeće aktivnosti:
 - Analiza ekološkog otiska i bio-kapaciteta po vrstama namjene zemljišta: aktuelni trendovi za 2006-2011. godinu;
 - Analiza ekološkog otiska i bio-kapaciteta po vrstama namjene zemljišta: procjena projekcija za 2012-2014;
 - Procjena puta Crne Gore ka održivom humanom razvoju na osnovu odnosa ekološkog otiska i indeksa razvoja ljudskih resursa (HDI);
 - Sektori ekološkog otiska za Crnu Goru: početna okvirna procjena; Opis ključnih razlika i komplementarnosti između domaće materijalne potrošnje (DMC) i ekološkog otiska.
- 4) **Izračunavanje potrošnje prostora** primjenom metodologije UNEP-a koja je primijenjena na obalno područje u okviru realizacije Programa integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore (CAMP CG), u stručnoj koordinaciji aktivnosti od strane MORT-a, a finansijsku podršku UNDP-a. Proračunom ovog indikatora dobijen je kvantitativni pokazatelj potrošnje prostora u Crnoj Gori. Definisan je i prateći set mjera za usklađivanje postojećih trendova namjene prostora sa zahtjevima i ciljevima održivog razvoja.
- 5) U saradnji MORT i UNDP-a inicirane su aktivnosti koje imaju za cilj angažman UNEP eksperta za pripremu inputa za NSOR **o stanju, mjerama i indikatorima zaštite i valorizacije prirodnog kapitala**. Ekspert je počeo s radom u decembru mjesecu tako da će rezultati ove analize biti uključeni u konačni Predlog NSOR.
- 6) Aktivnost „**Utvrđivanje mjera i akcija od značaja za utvrđivanje uticaja zagađenja životne sredine na zdravlje čovjeka**“ čiju realizaciju je iniciralo MORT shodno zaključcima sastanka s predstavnicima Svjetske zdravstvene organizacije početkom 2014. godine. Ova inicijativa upućena Kancelariji Svjetske zdravstvene organizacije (WHO) u Podgorici nije realizovana, jer WHO u periodu od aprila 2014 - juna 2015. godine nije angažovao stručni tim za realizaciju prioritetnih aktivnosti za potrebe izrade NSOR: utvrđivanje međuzavisnosti zagađenja/stanja životne sredine i zdravlja stanovništva radi definisanja mjera u NSOR, i deskripcija i kvantifikacija uticaja na odabranom lokalitetu (Pljevlja).

Nakon niza konsultacija i ponovljenih zahtjeva iz WHO je najavljeno da bi dio aktivnosti koje bi mogle poslužiti i kao input za NSOR trebao biti realizovan do kraja 2015. godine.

III STRUKTURA I SADRŽAJ NSOR DO 2030. GODINE

U skladu s metodologijom za izradu NSOR koja je preporučena na 26. sjednici Nacionalnog savjeta, te značajem Agende za održivi razvoj do 2030. godine, kao jednog od ključnih dokumenata za definisanje i sprovođenje nacionalne politike održivog razvoja, struktura i sadržaj NSOR do 2030. godine su dodatno unaprijeđeni u septembru mjesecu 2015. godine. S tim u vezi pripremljen je Nacrt NSOR do 2030. godine kako slijedi:

Poglavlje 1: Uvod daje odgovor na pitanje zašto sprovodimo reviziju NSOR i pojašnjenje metodologije izrade NSOR.

Poglavlje 2: U okviru poglavlja **Stanje nacionalnih resursa** obrađene su četiri cjeline: **stanje ljudskih resursa** - pregled stanja u okviru sljedećih tema: demografski resursi, zdravlje, obrazovanje i vještine; **stanje društvenih resursa** u okviru kojih su obrađene teme kao što su društveni kapital, odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja, vrijednosni sistem, povjerenje u institucije i vladavina prava, organizaciona kultura, zapošljivost i socijalna kohezija, ravnomjeran regionalni razvoj; kulturni razvoj i integralna zaštita i upravljanje kulturnom baštinom i predjelom; **stanje prirodnih resursa** u okviru kojih je dato stanje obnovljivih i najznačajnijih neobnovljivih resursa: biodiverzitet, šume, usluge ekosistema, vode, vazduh, zemljište, životna sredina i zdravlje, stanje neobnovljivih resursa – prostor, metali i nemetali, te prikazan uticaj prirodnih i antropogenih hazarda; **stanje ekonomskih resursa** u okviru kojih su obrađeni makroekonomski trendovi i održivo upravljanje razvojem i stanje sektora od ključnog značaja za održivi razvoj društva. Poseban osvrt u drugom poglavlju je dat na nacionalni institucionalni i zakonodavni okvir koji je značajan za sistem **upravljanja za održivi razvoj**.

Poglavlje 3: U ovom poglavlju dat je **pregled ključnih neodrživih trendova razvoja** i potrebe održivog razvoja do 2030. godine u okviru sve četiri grupe resursa (ljudski, društveni, prirodni i ekonomski), kao i u pogledu institucionalno-zakonodavnog okvira za upravljanje za održivi razvoj, primjenom DPSI metodologije (utvrđivanje prioriteta problema kroz identifikovanje pokratača, pritisaka, stanja i uticaja).

Poglavlje 4: U ovom poglavlju definisani su **strateški ciljevi i mjere za:**

- *unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne kohezije*
- *podršku vrijednostima, normama i obrascima ponašanja značajnim za održivost društva*
- *očuvanje prirodnog kapitala i*
- *uvođenje zelene ekonomije*

kao odgovori na probleme utvrđene DPSI metodologijom u trećem poglavlju 3.

Na taj način sagledane su nacionalne potrebe kroz detaljnu DPSI analizu, rezultate monitoringa sprovođenja NSOR u periodu od 2007-2012. godine, te slabosti i potrebe utvrđene u okviru priprema Crne Gore za učešće na Rio+20 samitu i ocjene Nacionalnog savjeta za održivi razvoj date povodom obilježavanja 20 godina ekološke države Crne Gore. Tako utvrđene potrebe dovedene su u vezu s najznačajnijim prioritetima u procesu pristupanja Crne Gore EU, s naglaskom na EU mapu puta do resursno efikasne Evrope i EU 2020 strategiju. Među ključnim dokumentima koji su uzeti u obzir nalazi se Izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka pripremljen 2014. godine od strane UNDP-a na temu resursne efikasnosti, odnosno preporuke Vlade Crne Gore u kontekstu njegove upotrebe za razvoj nacionalne politike održivog razvoja. U mediteranskom kontekstu ova strategija oslanja se i na novu Mediteransku strategiju održivog razvoja i Regionalni akcioni plan za održivu proizvodnju i potrošnju koji su izrađeni pod okriljem Programa za životnu sredinu

Ujedinjenih nacija. Tako postavljen strateški okvir koji sintetizuje nacionalne prioritete i dovodi ih u vezu sa najznačajnijim EU, UN i regionalnim međunarodnim okvirom djelovanja, analiziran je i finalno oblikovan u odnosu na zahtjeve ključnog dokumenta Ujedinjenica nacija za vođenje politike održivog razvoja tj u odnosu na 17 ciljeva održivog razvoja i s njima povezanih 169 zadataka definisanih u okviru Agende održivog razvoja do 2030. godine. Stoga mjere i podmjere NSOR pružaju odgovor na nacionalne potrebe i istovremeno se vezuju sa ispunjavanjem nacionalnih obaveza u okviru sprovođenja Agende za održivi razvoj do 2030. godine. Pregled ciljeva održivog razvoja dat je u tabeli koja slijedi:

Ciljevi održivog razvoja

Cilj 1. Svuda okončati siromaštvo u svim njegovim oblicima

Cilj 2. Okončati glad, postići bezbjednost hrane, unaprijediti ishranu i promovisati održivu poljoprivredu

Cilj 3. Obezbijediti zdrave živote i promovisati dobrobit za sve ljude u svim uzrastima

Cilj 4. Obezbijediti inkluzivno i pravedno obrazovanje i promovisati mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve

Cilj 5. Postići ravnopravnost rodova i osnažiti sve žene i djevojčice

Cilj 6. Obezbijediti pristup i održivo upravljanje vodom i kanalizacijom za sve

Cilj 7. Obezbijediti pristup povoljnoj, pouzdanoj, održivoj i modernoj energiji za sve

Cilj 8. Promovisati kontinuiran, inkluzivan i održiv privredni rast, puno i produktivno zaposlenje i dostojanstven rad za sve

Cilj 9. Izgraditi otpornu infrastrukturu, promovisati inkluzivnu i održivu industrijalizaciju i podsticati inovacije

Cilj 10. Smanjiti nejednakost unutar i između zemalja

Cilj 11. Učiniti gradove i ljudska naselja inkluzivnim, bezbjednim, otpornim i održivim

Cilj 12. Obezbijediti održive obrasce potrošnje i proizvodnje

Cilj 13. Preduzeti hitne radnje u borbi protiv klimatskih promjena i njihovog uticaja*

Cilj 14. Sačuvati i održivo koristiti okeane, mora i morske resurse za održivi razvoj

Cilj 15. Zaštititi, obnoviti i promovisati održivo korišćenje kopnenih ekosistema, održivo upravljati šumama, suzbiti pojavu i širenje pustinja, zaustaviti i preokrenuti proces degradacije zemljišta i zaustaviti gubitak biološke raznovrsnosti

Cilj 16. Promovisati miroljubiva i inkluzivna društva za održivi razvoj, obezbijediti svima pristup pravdi i izgraditi djelotvorne, odgovorne i inkluzivne institucije na svim nivoima

Cilj 17. Unaprijediti sredstva za sprovođenje i obnoviti Globalno partnerstvo za održivi razvoj

* Prepoznajući da je Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama primarni međunarodni, međuvladin forum za pregovore o globalnom odgovoru na klimatske promjene.

Strateški ciljevi NSOR za unapređenja stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne kohezije su:

- Unaprijediti demografska kretanja i smanjivanje demografskog deficita
- Omogućiti zdrave stilove života i promovisanje dobrobiti za sve ljude u svim uzrastima

- Obezbjediti inkluzivno i pravedno obrazovanja i promovisanje mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve

Strateški ciljevi NSOR za podršku vrijednostima, normama i obrascima ponašanja značajnim za održivost društva su:

- Omogućiti aktivan odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja
- Razvijati sistem vrijednosti u skladu s ciljevima održivog razvoja zajednice
- Razvijati državu kao efikasnu vladavinu prava
- Prevažiti problem menadžerskog deficita i ojačati društveno odgovorno poslovanje
- Stimulisati zapošljivost i socijalnu inkluziju
- Postići ravnomjerniji socio-ekonomski razvoj
- Unaprijediti značaj kulture kao temeljne vrijednosti duhovnog, društvenog i ekonomskog razvoja
- Uspostaviti efikasan i savremen sistem integralne zaštite, upravljanja i održivog korišćenja kulturne baštine i predjela

Strateški ciljevi NSOR za očuvanje prirodnog kapitala su:

- Zaustaviti degradaciju vrijednosti obnovljivih prirodnih resursa: biodiverziteta, vode, vazduha, zemljišta
- Omogućiti efikasno upravljanje prirodnim resursima
- Omogućiti simbiozu efekata unapređenja stanja životne sredine i zdravlja ljudi
- Riješiti probleme neodrživog kapacitiranja prostora generisane nerealnim zahtjevima u pogledu kvantiteta i kvaliteta izgrađene sredine
- Omogućiti resursno efikasnu upotrebu metalnih i nemetalnih sirovina
- Ublažiti uticaje prirodnih i antropogenih hazarda

Strateški ciljevi NSOR za uvođenje zelene ekonomije su:

- Kretati se ka niskokarbonskom razvoju smanjenjem nivoa emisija s efektom staklene bašte do 2030. za 30% u odnosu na 1990. godinu
- Poboľšati resursnu efikasnost u ključnim ekonomskim sektorima
- Unaprijediti upravljanje otpadom na putu ka cirkularnoj ekonomiji
- Podržati održivu valorizaciju i očuvanje resursa mora, te podsticati plavu ekonomiju
- Podsticati ozelenjavanje ekonomije kroz promovisanje i primjenu održivih obrazaca proizvodnje i potrošnje i ozelenjavanje javnih nabavki
- Primjeniti društvenu odgovornost u praksi svih sektora u skladu s pozitivnim evropskim i međunarodnim iskustvima
- Povećati nivo konkurentnost crnororske ekonomije za održivi razvoj i zelena radna mjesta.

Strateški ciljevi NSOR upravljanja za održivi razvoj su:

- Jačati sistem upravljanja za održivi razvoj
- Jačati upravljanje životnom sredinom unapređenjem primjene instrumenata zaštite životne sredine
- Sprovesti reformu institucionalne organizacije sistema upravljanja za održivi razvoj
- Uspostaviti sistem praćenja održivosti nacionalnog razvoja, uključujući prelazak s praćenja milenijumskih razvojnih ciljeva na praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja
- Uspostaviti dugoročno održiv sistem finansiranja za održivi razvoj.

Poglavlje 5: U ovom poglavlju izvršena je analiza stanja, problema i potreba s aspekta **finansiranja za održivi razvoj** tako što su detaljno obrađeno principi finansiranja za održivi razvoj i sagledani mogući izvori finansiranja u odnosu na Akcioni plan iz Adis Abebe (sastavni dio Agende održivog razvoja do 2030. godine)

kojim su posebno identifikovani: domaći javni izvori, domaći i međunarodni privatni biznis i finansije, međunarodna razvojna saradnja, međunarodna trgovina kao motor razvoja, upravljanje javnim dugom i međugeneracijska ravnoteža, nauka, tehnologija, inovacije i razvoj kapaciteta.

S tim u vezi utvrđeni su sljedeći **strateški ciljevi za finansiranje održivog razvoja**:

- Uspostaviti sistem održivog finansiranja životne sredine i očuvanja prirodnog kapitala kao komponente finansiranja za održivi razvoj
- Omogućiti uvođenje zelene ekonomije mobilizacijom sredstava za finansiranje održivog razvoja.

Ciljevi su dalje razrađeni kroz mjere i podmjere, a posebno su akcentovane potrebe u oblasti finansiranja za životnu sredinu kroz funkcionisanje eko-fonda i uvezivanje ovog okvira sa širim kontekstom finansiranja za održivi razvoj.

Poglavlje 6: Akcioni plan NSOR do 2030. godine predstavlja **skup mjera i njihovih podmjera** grupisanih u okviru strateških ciljeva održivog razvoja. Strateški ciljevi i mjere, s detaljnom razradom kroz podmjere i ciljne ishode, utvrđeni su kao odgovori koje će crnogorsko društvo u vremenskom horizontu do 2030. godine pružiti kako bi se prevazišli problemi, slabosti i nedostaci postojećeg stanja razvoja i sistema upravljanja. Istovremeno, prioritetne teme, strateški ciljevi, mjere i podmjere održivog razvoja do 2030. godine predstavljaju **odgovor Crne Gore na UN Agendu za održivi razvoj do 2030. godine**.

NSOR do 2030. godine postavlja platformu za prevođenje ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni kontekst tako da su strateški ciljevi definisani uzimajući u obzir nacionalne okolnosti, ali vodeći računa i o nacionalnim obavezama u kontekstu sprovođenja Agende za održivi razvoj do 2030. godine. Mjere i podmjere pored specifičnih nacionalnih okolnosti i potreba uzimaju u obzir i neophodnost pružanja doprinosa dostizanju globalnih zadataka održivog razvoja. Činjenica da su kroz mjere i podmjere NSOR do 2030. godine prevedeni globalni ciljevi i zadaci održivog razvoja u opsegu od 73,5% (finansiranje za održivi razvoj), 73, 9% (ljudski resursi), 78, 2% (prirodni resursi), 81,4% (ekonomski resursi), 81,8% (društveni resursi), potvrđuje da je ovom strategijom postavljena osnova za praćenje sprovođenja Agende održivog razvoja do 2030. godine u nacionalnom kontekstu.

Poglavlje 7: U ovom poglavlju predložen je sistem za praćenje sprovođenja i izvještavanja NSOR do 2030. godine. Primjenom sistemskih indikatora dat je presjek stanja potrošnje nacionalnih resursa kroz kvantifikovan prikaz stanja biološkog kapaciteta, domaće potrošnje resursa, razvijenosti ljudskih resursa, potrošnje prostora, te njihove uzajamne povezanosti. Tako utvrđeni trendovi ukazuju da se krećemo u negativnom smjeru, koji je kroz adekvatne reakcije moguće korigovati i dovesti u ravnotežu tražnju za resursima i uslugama ekosistema i biokapacitet zemlje. S tim u vezi, ova strategija u sistem izvještavanja o sprovođenju politike održivog razvoja uvodi 4 navedena sistemska kompleksna indikatora održivog razvoja i dostupne nacionalne pokazatelje (po grupama) za koje je ocijenjeno da se mogu svrstati u indikatore održivog razvoja, kao i pokazatelje koji su do sada korišćeni u okviru izvještavanja o sprovođenju Milenijumskih razvojnih ciljeva. Tako utvrđeni pokazatelji održivog razvoja razmotreni su i u odnosu na trenutno dostupni nacrt liste pokazatelja održivog razvoja koja je predmet daljeg razvoja i usaglašavanja u okviru radnih tijela UN-a, kako bi na predstojećoj Generalnoj skupštini UN-a u septembru mjesecu 2016. godine bila usvojena zvanična lista indikatora održivog razvoja. Za potrebe pripreme finalnog predloga NSOR do 2030. godine biće unaprijeđeno ovo poglavlje kroz detaljni skrining i uvezivanje nacionalnih pokazatelja u odnosu na predlog konačnog nacrta indikatora održivog razvoja za koji se očekuje da će biti dostupan krajem marta mjeseca 2016. godine.

U ovom poglavlju definisane su i obaveze i dinamika izvještavanja o sprovođenju NSOR, način pripreme izvještaja o sprovođenju NSOR i način revizije NSOR u odnosu na rezultate implementacije (što je naročito bitno obzirom na dugoročni karakter ovog dokumenta), uključujući uspostavljanje web platforme za vođenje konsultacija sa zainteresovanom javnošću. Takođe predložen je koncept za uspostavljanje

informacionog sistema u MONSTAT-u koji treba da bude uvezan sa pojedinačnim bazama ostalih zvaničnih i nezvaničnih proizvođača statistike obzirom da UN kao zvanične prihvata podatke koje obrađuje i verifikuje nacionalna institucija nadležna za statistiku. Radi **uspostavljanja informacionog sistema i baza podataka** kao ključnih instrumenata za praćenje sprovođenja ciljeva i indikatora održivog razvoja, utvrđena su zaduženja u pogledu prikupljanja i pohranjivanja ulaznih podataka za proračun i statističku obradu indikatora, kao i način razmjene podataka između posebnih baza i omogućavanje njihove uzajamne kompatibilnosti. To je osnov nesmetanog funkcionisanja ukupnog informacionog sistema za praćenje politike održivog razvoja. Na osnovu proračunatih pokazatelja MORT treba da priprema izvještaje o sprovođenju NSOR i s tim u vezi izvještaj UN o sprovođenju Agende za održivi razvoj do 2030. godine.

Poseban set upravljačkih mjera NSOR odnosi se na **sprovođenje neophodnih istraživanja i analiza radi prikupljanja potrebnih podataka, naročito u okviru unapređenja programa koje realizuje MONSTAT**. Proces prikupljanja podataka biće postavljen tako da obezbijedi uporedive vremenske serije i kontinuitet podataka, kao i postepeno širenje na njima zasnovanih sadržaja programa praćenja ciljeva i indikatora održivog razvoja. U periodu od 2016-2020. godine neophodno je da MONSTAT preuzme sve indikatore održivog razvoja u svoj program statističkog praćenja kako bi se u 2021. godini stvorili uslovi za izvještavanje obradom barem 50% indikatora održivog razvoja, odnosno treba omogućiti da se do 2025. godine izvještava primjenom svih indikatora održivog razvoja. Uspostavljanje tako kompleksnog sistema za praćenje sprovođenja politike održivog razvoja nije moguće bez zadovoljavajućeg nivoa razvijenosti ljudskih resursa potrebnih za izgradnju i usavršavanje procesa prikupljanja podataka i upravljanje informacionim sistemom u skladu s potrebama prevođenja Agende za održivi razvoj do 2030. godine u nacionalni kontekst. To će predstavljati izuzetan izazov koji je neophodno podržati značajnim budžetskim izdvajanjima obzirom da analize sprovedene na uzorku sada dostupne UN liste indikatora održivog razvoja (trenutno broji 159 pokazatelja) pokazuju da je MONSTAT trenutno u mogućnosti da prati svega 18% globalnih indikatora u nacionalnom okviru.

IV UPRAVLJANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ

NSOR do 2030. godine utvrđena je **platforma za prevođenje ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni kontekst**, uz nastojanje da se već u početnoj fazi, u što je moguće većoj mjeri, vežu za praćenje progressa u realizaciji mjera i akcija definisanih u Akcionom planu NSOR do 2030. godine. Složenost ciljeva održivog razvoja i brojnost s njima povezanih indikatora održivog razvoja uslovljava potrebu sveobuhvatne analize složenog nacionalnog institucionalnog sistema radi uspostavljanja dugoročno stabilnog i funkcionalnog sistema praćenja i izvještavanja o sprovođenju politike održivog razvoja. Preporuke Drugog komiteta Generalne skupštine UN-a ukazuju na potrebu obezbjeđivanja podrške državama za definisanje modela i uspostavljanje nacionalnih sistema praćenja sprovođenja ciljeva održivog razvoja, s podciljevima i indikatorima u predstojećem dvogodišnjem periodu.

Za sada države članice UN-a nemaju dovoljno kapaciteta za brzu transpoziciju svih 17 ciljeva u nacionalni kontekst². Zato se očekuje da postepeno preuzimaju ciljeve održivog razvoja kroz niz procesa koji zahtijeva horizontalnu i vertikalnu koordinaciju institucija sa nadležnostima u okviru funkcionisanja sistema upravljanja za održivi razvoj. U pogledu prevođenja ciljeva održivog razvoja u nacionalni kontekst prepoznaje se više ključnih pitanja među kojim se izdvajaju i sledeća: kako ciljevi utiču na planiranje nacionalnog razvoja i izbor prioriteta za sprovođenje, u koje nacionalne politike i na koji način treba integrisati pojedine ciljeve i sl. Sprovođenje ciljeva održivog razvoja takođe je kompatibilno s procesima ispunjavanja obaveza u okviru sprovođenja brojnih multilateralnih sporazuma UN-a. Navedeno ukazuje na ključnu ulogu nacionalnih vlada u omogućavanju uspješnog sprovođenja ciljeva održivog razvoja, te na

² UNDP Regionalni centar u Istanbulu: Preporuke za sprovođenje ciljeva održivog razvoja u Crnoj Gori

potrebu pažljivog planiranja i uspostavljanja nacionalnog sistema za monitoring i evaluaciju ciljeva održivog razvoja u predstojećem dvogodišnjem periodu.

Ciljevi i indikatori održivog razvoja prevedeni u crnogorski kontekst omogućiće **praćenje nacionalnih trendova i uspostavljanje sistema izvještavanja značajnog za nacionalni i međunarodni kontekst**, prije svega prema UN statističkom birou i Savjetu UN-a za ekonomska i socijalna pitanja (ECOSOC). Tranzicija nacionalnog institucionalnog okvira na sistem praćenja ciljeva održivog razvoja zahtijeva i dosledan odnos prema reformi sistema upravljanja za održivi razvoj kako bi se omogućilo njegovo integrisano funkcionisanje u skladu s mjerama definisanim u okviru strateškog cilja NSOR koji se odnosi na **spровоđenje reforme institucionalne organizacije sistema upravljanja za održivi razvoj**. Riječ je o dugotrajnom procesu koji implicira primjenu složenih mehanizama odgovornosti i uspostavljanje partnerstava, prije svega sa sistemom Ujedinjenih nacija u Crnoj Gori. S tim u vezi, predložena su tri modela za jačanje administrativno-stučnog i političkog nivoa sprovođenja politike održivog razvoja u predstojećem periodu.

Naime, u NSOR do 2030. godine prepoznate su nadležnosti za sprovođenje ciljeva i zadataka Agende za održivi razvoj do 2030. godine. Kao nadležni prepoznati su sljedeći subjekti/resori: Nacionalni savjet za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, Ministarstvo finansija, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo nauke, Ministarstvo kulture, Ministarstvo pravde, Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije i Zavod za statistiku (MONSTAT). Takođe, za dio obaveza nadležni su i sljedeći subjekti: jedinice lokalnih samouprava, Zajednica opština, Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća, Agencija za duvan, Zavod za školstvo, Kancelarija za borbu protiv trgovine ljudima, Uprava za javne nabavke, Uprava za kadrove, Univerzitet Crne Gore - Institut za biologiju mora, Agencija za zaštitu životne sredine, Uprava carina, Uprava za inspeksijske poslove. Ministarstvo finansija je prepoznato kao direktno nadležno za određeni broj zadataka održivog razvoja, ali se njegova nadležnost odnosi na sve ciljeve i zadatke održivog razvoja u kontekstu obezbjeđivanja uslova za održivo finansiranje sprovođenja Nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine. Pregled nadležnosti dat je u tabeli u Prilogu ovog Rezimea, a isti će biti predmet potvrđivanja od strane prepoznatih subjekata u toku sprovođenja konsultativnog procesa za pripremu Predloga za usvajanje od strane Vlade Crne Gore u drugom kvartalu 2016. godine.

Deklaracija o Agendi za održivi razvoj do 2030. godine u paragrafu 5 ukazuje na neophodnost poštovanja različitih okolnosti, kapaciteta i nivoa razvoja u zemljama, te poštovanje nacionalnih politika i prioriteta, a u paragrafu 55 da su zadaci održivog razvoja aspiracioni i globalni, te da nacionalne vlade utvrđuju sopstvene konkretne zadatke vođene globalnim nivoom ambicije i uzimajući u obzir nacionalne okolnosti odnosno da odlučuju o načinu kako te globalne aspiracije i ciljeve treba da uvedu u nacionalne planske procese, politike i strategije. S tim u vezi, pored NSOR i ostale ključne nacionalne politike moraju se uskladiti s zahtjevima Agende za održivi razvoj do 2030. godine. Zato će NSOR do 2030. godine pored uvođenja ciljeva i zadataka održivog razvoja koji su značajni za politiku održivog razvoja uspostaviti i osnovu za uvođenje ciljeva i indikatora održivog razvoja u ostale relevantne nacionalne politike, planove i programe. Iz tog razloga, u predstojećem dvogodišnjem periodu, neophodno je sprovesti detaljne analize nacionalnog institucionalnog sistema kako bi se potvrdili i razradili mehanizmi i mjere utvrđene u ovoj strategiji u kontekstu uspostavljanja operativnog sistema za prevođenje ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni sistem praćenja i izvještavanja i usklađivanje postojećih nacionalnih strategija, programa i planova s ciljevima i zadacima održivog razvoja.

V OCJENE I ZAKLJUČCI NACIONALNOG SAVJETA ZA ODRŽIVI RAZVOJ I KLIMATSKE PROMJENE O NSOR DO 2030. GODINE

Na 29. sjednici Nacionalnog savjeta za održivi razvoj i klimatske promjene kojom je **predsjedavao predsjednik Filip Vujanović** razmotren je **Nacrt nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine**. Konstatovano je da je ova strategija u skladu sa Agendom za održivi razvoj do 2030. godine Ujedinjenih nacija, da je uvažila regionalnu poziciju Crne Gore u okviru Mediterana i valorizovala održivost razvoja u četiti grupe nacionalnih resursa - **ljudskih, društvenih, prirodnih i ekonomskih**. Predloženo je Vladi Crne Gore razmotri ovaj nacrt i da ga uputi na javnu raspravu nakon čega će se pristupiti utvrđenju Nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine.

U konstruktivnoj diskusiji iskazana je nepodijeljena podrška Nacrtu NSOR do 2030. godine od strane članova Nacionalnog savjeta i stručnjaka koji su uzeli učešće u radu 29. sjednice po pozivu. Pozitivne ocjene iznesene su po svim ključnim elementima vođenja procesa izrade i definisanja sadržaja NSOR, naročito po pitanju: usklađivanja dokumenta s razvojem međunarodnih pregovora pod okriljem UN-a o agendi održivog razvoja do 2030. godine, kao i sa samom Agendom nakon njenog donošenja; primijene metodologije koja na cjelovit i konzistentan način omogućava prepoznavanje ključnih problema neodrživih razvojnih trendova pri tome ocjene bazirajući na činjenicama i proračunu kvantitativnih pokazatelja; povezivanja nacionalnih potreba s prioritetima u kontekstu pristupanja Crne Gore EU, te međunarodnim i regionalnim obavezama, ali prije svega po pitanju prevođenja Agende za održivi razvoj do 2030. godine u nacionalni kontekst kroz NSOR; te po pitanju sveobuhvatnog i detaljnog planiranja odgovora na utvrđene probleme održivog razvoja Crne Gore kroz razradu strateških ciljeva, mjera, podmjera i ciljnih ishoda. Posebno je značajno što dokument po prvi put tematski kros-sektorski posmatra ključna pitanja održivog razvoja kroz četvorodimenzionalno posmatranje nacionalnih resursa, stavljajući ih u vezu s potrebama u kontekstu omogućavanja održivog finansiranja i jačanja institucionalnog okvira za održivi razvoj.

U fokusu pažnje članova Nacionalnog savjeta bilo je pitanja obezbjeđivanja održivog finansiranja sprovođenja NSOR u skladu s ciljevima, mjerama i preporukama Nacrta NSOR zasnovanim na Adis Abeba planu akcija. Pored toga posebna pažnja je posvećena pitanju jačanja institucionalnih kapaciteta za sprovođenje politike održivog razvoja, te je u tom smislu iznijet predlog da je neophodno ojačati postojeće kapacitete u MORT, ali i dati odgovarajući politički značaj pitanjima održivog razvoja što korespondira i s jednim od modela koji su prepoznati u NSOR - imenovanje potpredsjednika Vlade zaduženog za politiku održivog razvoja.

Polazeći od značaja pitanja održivog razvoja, te pristupa uspostavljenog u značajnom broju EU zemalja, kao i u odnosu na ustavno određenje Crne Gore kao ekološke države, predloženo je da se NSOR do 2030. godine bude razmotrena od strane Skupštine Crne Gore.

Amabasador Milorad Šćepanović, generalni direktor za multilateralne poslove u Ministarstvu vanjskih poslova i evropskih integracija na osnovu konsultacija s potpredsjednikom Vlade dr Igorom Lukšićem, pozdravio je izuzetne napore koje Ministarstvo održivog razvoja i turizma, preduzima u cilju izrade sveobuhvatne Nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine čijom implementacijom je neophodno osigurati ispunjavanje nacionalnih i međunarodno-preuzetih obaveza u oblasti održivog razvoja. Takođe pozdravio je izuzetan doprinos stručnog tima angažovanog na izradi NSOR, iskazujući podršku dosadanjem radu i rezultatima koji su oblikovani u Nacrt NSOR do 2030. godine. Postojeći Nacrt predstavlja odličnu osnovu za njeno dalje unapređivanje kroz javnu raspravu i međuresorske konsultacije. Kako je Agendom za održivi razvoj predviđeno osnaživanje partnerstava ne smije se zaboraviti uloga privatnog sektora i civilnog društva.

Ocijenio je da je Nacrt NSOR usklađen sa zahtjevima Agende za održivi razvoj do 2030, te da je potrebno omogućiti pored uvođenja ciljeva i zadataka održivog razvoja u ovaj dokument, i uvođenje ciljeva i indikatora održivog razvoja u ostale relevantne nacionalne politike, planove i programe. Ova strategija je krovna za cjelokupan društveno-ekonomski razvoj Crne Gore, te je s njom neophodno uskladiti ostale strategije i politike. Stoga je potrebno razmotriti koji je to vremenski period u kojem je sve ovo moguće definisati, odnosno smatra se da nije potrebno žuriti sa utvrđivanjem finalnog predloga NSOR, jer je u ovom trenutku najznačajnije osigurati neophodnu platformu za potpuno i funkcionalno nacionalizovanje ciljeva održivog razvoja, uz uvažavanje aktuelnih okolnosti, kapaciteta i nivoa razvoja, ali i poštovanje nacionalnih prioriteta i politika, u skladu sa paragrafom 5 Agende za održivi razvoj do 2030. Imajući u vidu da jedan broj ciljeva održivog razvoja tretira i pitanje razvojne pomoći, a što je u ovom trenutku teško ostvarivo za Crnu Goru, te ciljeve treba vezati za nacionalne ciljeve koji se odnose na promociju kontinuiranog, inkluzivnog i održivog privrednog rasta, budući da je u procesu EU integracija preporučeno Crnoj Gori (*soft acquis*) da obezbijedi razvojnu pomoć, koja u ovom periodu za nove članice EU iznosi 0,33 % BDP.

U odnosu na reformu institucionalne organizacije sistema upravljenja za održivi razvoj, ambasador Šćepanović je ocijenio da je u narednom periodu neophodno razmišljati i o uspostavljanju posebnog Ministarstva za održivi razvoj. Takođe sugerisao da treba razmotri i opcije: 1) da se u slučaju zadržavanja postojećeg okvira MORT-a u njegovim okvirima mora ojačati jedinica zadužena za politiku održivog razvoja kroz uspostavljanje posebnog generalnog direktorata, 2) da se imenuje potpredsjednik Vlade za održivi razvoj koji bi rukovodio posebnom jedinicom s nadležnostima za praćenje i koordinaciju sprovođenja politike održivog razvoja pri kabinetu Predsjednika Vlade. Na ovaj način bi se osigurao direktan politički uticaj imajući u vidu da je održivi razvoj prioritetno pitanje Crne Gore, ne samo na planu ispunjavanja svih ciljeva Agende, nego i na planu ispunjavanja obaveza u kontekstu EU integracija. Pored osiguravanja političke podrške, neophodno je osigurati i izgradnju kapaciteta na svim nivoima za implementaciju politika održivog razvoja.

Iznio je uvjerenje da je za realizaciju politike održivog razvoja ključna uloga Ministarstva finansija. Zato je neophodno da ovaj resor preuzme obaveze u tom kontekstu kako bi se osigurala implementacija ne samo NSOR, već i svih sektorskih strategija i politika koje će tretirati ciljeve održivog razvoja.

Na temelju sadržajne diskusije predsjednik Vujanović ocijenio je da je dokument odlična podloga da Vlada, nakon što ga usvoji, isti uputi na javnu raspravu. Treba omogućiti učešće zainteresovanih strana u što većem broju, te da se na osnovu sugestija i primjedbi koje će biti iznesene tokom javne rasprave pripremi Predlog NSOR do 2030. godine kao krovni strateški dokument održivog razvoja sa kojim će se usklađivati sve pojedinačne, sektorske strategije. Zato je ovu strategiju neophodno pripremiti što prije kako bi se pokrenulo usaglašavanje sektorskih politika sa ovim dokumentom. Treba utvrditi optimalnu dinamiku koja neće biti na uštrb kvaliteta konačnog dokumenta, ali koja omogućava da se ne obezvrijedi kvalitet Nacrta koji je prezentovan Nacionalnom savjetu. Neophodno je i u nastavku procesa omogućiti aktivno učešće svih subjekata koji će imati nadležnosti u sprovođenju NSOR, kao i obavezu daljeg usaglašavanja sektorskih politika sa NSOR do 2030. godine. Ocjenjujući da je dokument nastao kao rezultat odgovornog i predanog rada kompletnog stručnog tima, data je sugestija da Vladi ovaj nacrt NSOR što prije prihvati i organizuje javnu raspravu. Na kraju procesa treba utvrditi Nacionalnu strategiju održivog razvoja koja potvrđuje ambiciju da kroz naš nacionalni kapacitet i kroz našu regionalnu i mediteransku pripadnost i naše članstvo u Ujedinjenim nacijama budemo aktivni učesnici globalnog procesa sprovođenja Agende za održivi razvoj do 2030. godine kao posebne misije UN-a, a u cilju valorizacije nacionalnih resursa radi obezbijedenja punog održivog razvoja Crne Gore.

Po pitanju Nacrta NSOR do 2030. godine Nacionalni savjet za održivi razvoj i klimatske promjene donio je sljedeće zaključke

1. Zadužuje se Ministarstvo održivog razvoja i turizma da do kraja decembra mjeseca dostavi Vladi Crne Gore na razmatranje i utvrđivanje Nacrt nacionalne strategije održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine s Predlogom programa javne rasprave.
2. Zadužuje se Ministarstvo održivog razvoja i turizma da:
 - po završetku javne rasprave,
 - sprovedenih međuresornih konsultacija o Nacrtu NSOR i
 - izvršenih potrebnih usklađivanja Nacrta NSOR s predlozima koji će proistići iz javne rasprave i konsultacija, kao i u kontekstu očekivanog utvrđivanja predloga globalnih indikatora održivog razvoja od strane nadležnih tijela UN-a,
 pripremi konačni Predlog NSOR koji će biti predmet razmatranja i usvajanja od strane Vlade Crne Gore.
3. Zadužuju se Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo finansija, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo nauke, Ministarstvo kulture Ministarstvo pravde, Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije i Zavod za statistiku (MONSTAT), da kao budući nosioci sprovođenja Nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine i ciljeva i zadataka održivog razvoja utvrđenih u Agendi za održivi razvoj do 2030. godine, učestvuju u pripremi Predloga ove strategije.
4. Zadužuje se Ministarstvo finansija da definiše okvir za finansiranje za održivi razvoj u okviru tekućeg procesa pripreme Predloga Nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine s aspekta pozicije matičnog resora koji će biti zadužen za to pitanje u okviru sprovođenja ovog strateškog dokumenta.

VI KONSULTACIJE SA ZAJNTERESOVANOM JAVNOŠĆU U OKVIRU IZRADE NSOR I MEĐURESORNE KONSULTACIJE O NACRTU NSOR

Proces pripreme NSOR do 2030. godine odvijao se kroz rad stručnog tima i konsultativni proces. U dosadašnjem toku procesa izrade NSOR do 2030. godine održani su sljedeći konsultativni sastanci sa zainteresovanom javnošću:

- mart-april 2013. godine – *Upitnik o Nacionalnoj strategiji održivog razvoja Crne Gore (2007-2012)*, koji je bio dostupan za popunjavanje preko portala e-uprave, a imao je za cilj da: da pregled koliko se NSOR CG 2007-2012 koristila, kakav uticaj je imala na sektorske politike i razvojne projekte, kao i šta su bile glavne prednosti, a šta nedostaci ovog dokumenta;
- april 2013. godine – Lansiranje NSOR CG 2014-2020 (održana Konferencija na temu “Kako do održive budućnosti?” na kojoj je prezentovan *Izveštaj o Nacionalnim konsultacijama o postmilenijumskim razvojnim ciljevima*, kao i objavljeno da će se u narednom periodu raditi na reviziji NSOR CG);
- maj 2013.godine - sastanak s predstavnicima Koordinacionog tijela za održivi razvoj;
- oktobar 2013. godine - održane Konsultacije o održivom razvoju i predstavljeno izrađeno Polazište za izradu NSOR CG 2014-2020. Učesnici ovog okruglog stola bili su predstavnici svih društvenih struktura i zainteresovani pojedinci;
- novembar 2013. godine - regionalni sastanci s različitim društvenim akterima;
- novembar-decembar 2013. godine - konsultacije s predstavnicima različitih društvenih struktura, održani dubinski intervjui s relevantnim predstavnicima;
- mart 2014. godine – 7 jednodnevnih regionalnih radionica koje su održane u sljedećim opštinama: Budva, Herceg Novi, Bar, Pljevlja, Mojkovac, Danilovgrad i Podgorica. Na radionicama je

predstavljen proces revizije NSOR CG i vođena diskusija o viziji NSOR CG i svim temama relevantnim za lokalne samouprave;

- jul-septembar 2015. godine - održane su konsultacije s predstavnicima Koordinacionog tijela za održivi razvoj u kontekstu izrade Nacrta akcionog plana NSOR. Radi sprovođenja konsultacija članovima/icama Koordinacionog tijela upućeni su Upitnici koji su imali za cilj definisanje ciljeva i mjera Nacrta akcionog plana NSOR. Tokom konsultacija u septembru mjesecu održana su i tri tematska sastanka, po tematskim oblastima NSOR. U ovom krugu konsultacija akcentovano je učešće nadležnih resora i lokalnih samouprava radi usklađivanja NSOR i prioriteta sektorskih i lokalnih strategija i planova;
- tokom 2014. i 2015. godine održani su i sastanci radnih grupa Nacionalnog savjeta za održivi razvoj i klimatske promjene na kojima su razmatrani Prednacrt NSOR, jula 2014. godine i maja 2015. godine, te Nacrt NSOR do 2030. godine 04. decembra 2015. godine

Nacrt NSOR koji se ovom prilikom dostavlja Vladi Crne Gore sadrži integrisane primjedbe i sugestije koje su u pisanoj formi iznijeli pojedini članovi radnih grupa Nacionalnog savjeta, te Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja (poljoprivreda), Ministarstvo ekonomije (energetika), MORT (turizam i građevinarstvo), MONSTAT.

Slijedom preporuka radnih grupa Nacionalnog savjeta te mišljenja članova/članica Nacionalnog savjeta iznijetih na 29. sjednici u predstojećoj fazi pripreme Predloga NSOR, u period mart – april 2016. godine ocjenjuje se potrebnim održavanje dodatnih konsultativnih sastanaka i to:

- sa resorima nadležnim za pitanja koja NSOR obrađuje u okviru ljudskih resursa,
- sa resorima nadležnim za pitanja koja obrađuje NSOR u okviru društvenih resursa,
- sa resorima nadležnim za pitanja koja obrađuje NSOR u okviru prirodnih resursa,
- sa resorima nadležnim za pitanja koja obrađuje NSOR u okviru ekonomskih resursa,
- sa resorima nadležnim za pitanja koja obrađuje NSOR u okviru monitoringa, upravljanja i finansiranja za održivi razvoj,
- sa proizvođačima zvaničnih statističkih podataka.

VII PROGRAM ODRŽAVANJA JAVNE RASPRAVE O NACRTU NSOR DO 2030. GODINE

Pored konsultativnog procesa sprovedenog prema prethodno prikazanoj dinamici, a u skladu sa zaključcima Nacionalnog savjeta za održivi razvoj i klimatske promjene, predlaže se da se Nacrt NSOR do 2030. godine učini dostupnim i široj javnosti u skladu s članom 7 i članom 9 Uredbe o postupku i načinu sprovođenja javne rasprave u pripremi zakona. Postupak konsultovanja zainteresovane javnosti počće objavljivanjem javnog poziva i Nacrta NSOR do 2030. godine na internet stranici Ministarstva održivog razvoja i turizma i portalu e-uprave. U skladu s članom 11 Uredbe o postupku i načinu sprovođenja javne rasprave u pripremi zakona, a uzimajući u obzir sveobuhvatnost NSOR, rasprava o Nacrtu NSOR trajaće 60 dana od dana objavljivanja javnog poziva.

U okviru javne rasprave u periodu februar-mart biće održani sastanci s:

- zainteresovanom javnošću za centralni, sjeverni i primorski region,
- Zajednicom opština Crne Gore,
- predstavnicima nevladinih organizacija,
- privrednim subjektima u Privrednoj komiri Crne Gore,
- s predstavnicima univerziteta, savjeta stranih investitora i Američke privredne komore,
- s predstavnicima nedlažnih odbora Skupštine Crne Gore.

VIII PRIJEDLOG ZAKLJUČAKA

1. Vlada Crne Gore je na sjednici od _____ 2015. godine utvrdila Nacrt nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine i Predlog programa javne rasprave u trajanju od 60 dana.
2. Zadužuje se Ministarstvo održivog razvoja i turizma da javnu raspravu o navedenom nacrtu organizuje u skladu s Programom javne rasprave i da, nakon toga, pripremi i Vladi dostavi predlog nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine s izvještajem o javnoj raspravi.
3. Nacrt nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine i Program javne rasprave objaviće se na Portalu e-uprave.

Tabelarni prikaz predloga nadležnosti resornih ministarstava i institucija u odnosu na Ciljeve održivog razvoja

CILJEVI I ZADACI ODRŽIVOG RAZVOJA	Nadležna institucija
	<i>Ministarstvo finansija je prepoznato kao direktno nadležno za određeni broj zadataka održivog razvoja ali se njegova nadležnost odnosi na sve ciljeve i zadatke održivog razvoja u kontekstui obezbjeđivanja uslova za održivo finansiranje za sprovođenje Agende održivog razvoja do 2030. godine</i>
1. Iskorijeniti siromaštvo svuda i u svim njegovim oblicima	
1.1 Do 2030. godine, svuda iskorijeniti ekstremno siromaštvo među ljudima, koje se trenutno mjeri kao ljudi koji žive sa manje od \$1,25 na dan	Ministarstvo rada i socijalnog staranja
1.2 Do 2030. godine, smanjiti najmanje za pola udio muškaraca, žena i djece svih uzrasta koji žive u siromaštvu u svim njegovim dimenzijama u skladu sa nacionalnim definicijama	Ministarstvo rada i socijalnog staranja
1.3 Sprovesti nacionalno odgovarajuće sisteme i mjere socijalne zaštite, uključujući osnovni skup prava iz te oblasti, i do 2030. postići značajnu pokrivenost siromašnih i ugroženih	Ministarstvo rada i socijalnog staranja
1.4 Obezbijediti do 2030. godine da svi muškarci i žene, a posebno siromašni i ranjivi, imaju jednaka prava na ekonomske resurse, kao i pristup osnovnim uslugama, vlasništvu i kontroli nad zemljištem i drugim oblicima vlasništva, nasljedstvu, prirodnim resursima, odgovarajućim novim tehnologijama i finansijskim uslugama, uključujući mikrofinansiranje.	Ministarstvo rada i socijalnog staranja Ministarstvo finansija
1.5 Do 2030. godine, izgraditi otpornost siromašnih i onih u osjetljivim situacijama i smanjiti njihovu izloženost i ugroženost od ekstremnih klimatskih pojava i drugih ekonomskih, društvenih i ekoloških šokova i katastrofa	Ministarstvo rada i socijalnog staranja Ministarstvo unutrasnjih poslova Ministarstvo održivog razvoja i turizma
1.a Omogućiti značajnu mobilizaciju sredstava iz raznih izvora, između ostalog i putem poboljšane razvojne saradnje, u cilju obezbjeđivanja adekvatnih i predvidljivih sredstava za zemlje u razvoju, posebno najmanje razvijene zemlje, da mogu da sprovedu programe i politike za okončanje siromaštva u svim njegovim dimenzijama.	Ministarstvo rada i socijalnog staranja Ministarstvo finansija

1.b Izraditi odgovarajuće okvire politika na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom nivou, koje će se zasnivati na rodno senzitivnim strategijama razvoja usmjerenim na siromašne, u cilju podrške ubrzanom ulaganju u aktivnosti na iskorjenjivanju siromaštva.	Ministarstvo rada i socijalnog staranja Ministarstvo za ljudska i manjinska prava
2. Iskorijeniti glad, obezbijediti sigurnost hrane i unaprijediti ishranu, i promovisati održivu poljoprivredu	
2.1 Do 2030. godine, okončati glad i obezbijediti pristup za sve ljude, naročito siromašne i ljude u osjetljivim situacijama, uključujući odojčad, hrani koja je bezbjedna, nutritivna i koje ima u dovoljnim količinama	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Ministarstvo ekonomije Ministarstvo finansija
2.2 Do 2030. godine, iskorijeniti sve oblike pothranjenosti, između ostalog i realizovanjem, do 2025. godine, međunarodno dogovorenih ciljeva u pogledu zaostajanja u rastu i nedovoljne težine djece mlađe od 5 godina, i rješavati prehrambene potrebe djevojčica adolescenata, trudnica, dojilja i starijih osoba	Ministarstvo zdravlja Institut za javno zdravlje Ministarstvo rada i socijalnog staranja
2.3 Do 2030. godine, udvostručiti poljoprivrednu produktivnost i prihode malih proizvođača hrane, posebno žena, autohtonih naroda, porodičnih poljoprivrednih imanja, stočara i ribara, između ostalog putem bezbjednog i jednakog pristupa zemljištu, drugim proizvodnim resursima i doprinosima, znanju, finansijskim uslugama, tržištima i mogućnostima za dobijanje dodatne vrijednosti i zapošljavanja u drugim sektorima pored poljoprivrede	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja
2.4 Do 2030. godine, obezbijediti održive sisteme proizvodnje hrane i sprovesti otporne poljoprivredne prakse koje povećavaju produktivnost i proizvodnju, koje pomažu održavanju ekosistema, koje jačaju kapacitete za prilagođavanje na klimatske promjene, ekstremne vremenske uslove, suše, poplave i druge nepogode i koje progresivno poboljšavaju kvalitet zemljišta i tla	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja
2.5 Do 2030. godine, očuvati genetsku raznolikost sjemena, gajenih biljaka i uzgojenih i domaćih životinja i njima bliskih divljih vrsta, između ostalog koristeći banke sjemena i biljaka na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom nivou koje su diversifikovane i kojima se na odgovarajući način upravlja, kao i promovisanjem pristupa, poštene i pravede podjele koristi koje proizilaze iz upotrebe genetskih resursa i povezanog	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja

2.a Povećati ulaganja, između ostalog i kroz poboljšanu međunarodnu saradnju, u ruralnu infrastrukturu, poljoprivredna istraživanja i proširenje usluga, razvoj tehnologije i banke gena biljaka i stoke kako bi se unaprijedili poljoprivredni proizvodni kapaciteti u zemljama u razvoju, a posebno u najmanje razvijenim zemljama	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Ministarstvo finansija
2.b Ispraviti i spriječiti trgovinska ograničenja i narušavanja na svjetskim poljoprivrednim tržištima, između ostalog i kroz paralelno eliminisanje svih oblika poljoprivrednih izvoznih subvencija i svih izvoznih mjera sa ekvivalentnim efektom, u skladu sa mandatom Razvojnog programa iz Dohe	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Ministarstvo finansija
2.c Usvojiti mjere za adekvatno funkcionisanje tržišta prehrambenih proizvoda i prerađevina i omogućiti pravovremeni pristup informacijama na tržištu, uključujući informacije o rezervama hrane, kako bi se pomoglo u ograničavanju ekstremne promjenjivosti cijena hrane	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Ministarstvo finansija
3. Obezbijediti zdrave živote i promovisati blagostanje svih bez obzira na uzrast	
3.1 Do 2030. godine, smanjiti globalni koeficijent smrtnosti majki na manje od 70 na 100.000 živo rođene djece	Ministarstvo zdravlja
3.2 Do 2030. godine, zaustaviti umiranje novorođenčadi i djece mlađe od 5 godina od bolesti koje se mogu spriječiti, pri čemu sve zemlje za cilj imaju smanjenje neonatalnog mortaliteta najmanje na samo 12 smrtnih slučajeva na 1.000 živo rođene djece i smrtnost djece mlađe od 5 godina najmanje na samo 25 smrtnih slučajeva na 1.000 živo rođene djece	Ministarstvo zdravlja
3.3 Do 2030. godine, okončati epidemiju AIDS-a, tuberkuloze, malarije i zapostavljenih tropskih bolesti i suzbijati hepatitis, bolesti koje se prenose putem vode i druge zarazne bolesti	Ministarstvo zdravlja Institut za javno zdravlje
3.4 Do 2030. godine, za jednu trećinu smanjiti preranu smrtnost od nezaraznih bolesti putem prevencije i liječenja i promovisanja mentalnog zdravlja i dobrobiti	Ministarstvo zdravlja Institut za javno zdravlje
3.5 Ojačati prevenciju i liječenje od zloupotrebe, uključujući zloupotrebu opojnih droga i štetno korišćenje alkohola	Ministarstvo zdravlja
3.6 Do 2020. godine, na globalnom nivou prepoloviti broj nastradalih i povrijeđenih od saobraćajnih nesreća	Ministarstvo saobraćaja i pomorstva Ministarstvo unutrašnjih poslova

3.7 Do 2030. godine, obezbijediti univerzalan pristup uslugama seksualnog i reproduktivnog zdravlja, uključujući planiranje porodice, informisanje i edukaciju, kao i integrisanje reproduktivnog zdravlja u nacionalne strategije i programe	Ministarstvo zdravlja
3.8 Ostvariti univerzalnu pokrivenost zdravstvenim osiguranjem, uključujući zaštitu od finansijskih rizika, pristup kvalitetnim osnovnim uslugama zdravstvene zaštite i pristup bezbjednim, djelotvornim, kvalitetnim i povoljnim najvažnijim lijekovima i vakcinama za sve	Ministarstvo zdravlja
3.9 Do 2030. godine, značajno smanjiti broj smrtnih slučajeva i oboljenja od opasnih hemikalija i zagađenja vazduha, vode i tla	Ministarstvo zdravlja Institut za javno zdravlje
3.a U svim zemljama jačati sprovođenje Okvirne konvencije Svjetske zdravstvene organizacije o kontroli duvana, u skladu sa potrebama	Ministarstvo zdravlja Institut za javno zdravlje Agencija za duvan
3.b Podržati istraživanje i razvoj vakcina i lijekova za zarazne i nezarazne bolesti koje prvenstveno pogađaju zemlje u razvoju, obezbijediti pristup povoljnim osnovnim lijekovima i vakcinama, u skladu sa Deklaracijom o Sporazumu TRIPS i javnom zdravstvu iz Dohe, kojom se potvrđuje pravo zemalja u razvoju da u potpunosti koriste odredbe Sporazuma o trgovinskim aspektima prava intelektualne svojine u pogledu fleksibilnosti radi zaštite javnog zdravlja, a naročito da obezbijede pristup lijekovima za sve	Ministarstvo zdravlja
3.c Znatno povećati finansiranje zdravstva i zapošljavanje, razvoj, obuku i zadržavanje zdravstvenih radnika u zemljama u razvoju, posebno u najmanje razvijenijim zemljama i malim ostrvskim državama u razvoju	Ministarstvo zdravlja Ministarstvo finansija
3.d Osnažiti kapacitete svih zemalja, a posebno zemalja u razvoju, za rano upozorenje, smanjenje rizika i upravljanje nacionalnim i globalnim zdravstvenim rizicima	Ministarstvo zdravlja Institut za javno zdravlje
4. Osigurati inkluzivno i jednako kvalitetno obrazovanje i promovisati mogućnosti za cjeloživotno učenje svih	
4.1 Do 2030. godine, obezbijediti da sve djevojčice i dječaci završe besplatno, pravedno i kvalitetno osnovno i srednje obrazovanje koje će pružiti odgovarajuće i djelotvorne ishoda učenja	Ministarstvo prosvjete Zavod za školstvo
4.2 Do 2030. godine, obezbijediti da sve djevojčice i dječaci imaju pristup kvalitetnom razvoju, brizi i predškolskom obrazovanju u ranom djetinjstvu, tako da budu spremni za osnovno obrazovanje	Ministarstvo prosvjete

4.3 Do 2030. godine, obezbijediti jednak pristup za sve žene i muškarce povoljnom i kvalitetnom tehničkom, stručnom i tercijarnom obrazovanju, uključujući univerzitete	Ministarstvo prosvjete
4.4 Do 2030. godine, značajno povećati broj mladih i odraslih osoba koje posjeduju odgovarajuće vještine, uključujući tehničke i stručne vještine, za zapošljavanje, dostojanstvena radna mjesta i preduzetništvo	Ministarstvo prosvjete
4.5 Do 2030. godine, eliminisati razliku među rodovima u obrazovanju i obezbijediti jednak pristup svim nivoima obrazovanja i stručnog osposobljavanja za ugrožene grupe, uključujući osobe sa invaliditetom, autohtone narode i djecu u osjetljivim životnim situacijama	Ministarstvo prosvjete
4.6 Do 2030. godine, obezbijediti da svi mladi i znatan udio odraslih, i muškaraca i žena, nauče da čitaju i pišu i steknu numeričku pismenost	Ministarstvo prosvjete
4.7 Do 2030. godine, obezbijediti da svi koji uče stiču ona znanja i vještine koje su potrebne za promovisanje održivog razvoja, između ostalog i putem obrazovanja za održivi razvoj i za održive stilova života, ljudskih prava, ravnopravnosti rodova, promovisanja kulture mira i nenasilja, globalnog državljanstva i uvažavanja kulturne raznolikosti i doprinosa kulture održivom razvoju	Ministarsvo prosvjete Zavod za školstvo
4.a Izgraditi i nadograditi objekte za obrazovanje koji su prilagođeni djeci i osobama sa invaliditetom, koji su rodno senzitivni i pružaju bezbjedno, nenasilno, inkluzivno i djelotvorno okruženje za učenje za sve	Ministarstvo prosvjete Ministarstvo održivog razvoja i turizma
4.b Do 2020. godine, na globalnom nivou značajno povećati broj raspoloživih stipendija za zemlje u razvoju, posebno za najmanje razvijene zemlje, male ostrvske države i afričke zemlje, za upis u visoko obrazovanje, uključujući stručno osposobljavanje i informaciono-komunikacione tehnologije, tehničke, inženjerske i naučne programe u razvijenim zemljama i drugim zemljama u razvoju	Ministarstvo prosvjete Ministarstvo nauke
4.c Do 2030. godine, značajno povećati broj kvalifikovanih nastavnika, između ostalog i kroz međunarodnu saradnju za osposobljavanje nastavnika u zemljama u razvoju, a naročito najmanje razvijenim zemljama i malih ostrvskim državama u razvoju	Ministarstvo prosvjete Ministarstvo nauke

5. Dostići rodnu ravnopravnost i osnažiti sve žene i djevojčice	
5.1 Svuda eliminisati sve oblike diskriminacije protiv svih žena i djevojčica	Ministarstvo za ljudska i manjinska prava
5.2 Eliminirati sve oblike nasilja nad svim ženama i djevojčicama u javnim i privatnim sferama, uključujući trgovinu ljudima i seksualne i druge vrste iskorišćavanja	Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Kancelarija za borbu protiv trgovine ljudima
5.3 Eliminirati sve štetne prakse, kao što je dječiji, rani i prisilni brak i sakaćenje ženskih genitalija	Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Ministarstvo pravde
5.4 Prepoznati i cijeniti neplaćenu njegu i poslove u domaćinstvu kroz pružanje javnih usluga, infrastrukturu i politike socijalne zaštite i promoviranje zajedničke odgovornosti u domaćinstvu i porodici, u skladu sa potrebama na nacionalnom nivou	Ministarstvo rada i socijalnog staranja
5.5 Obezbijediti puno i djelotvorno učešće žena i jednake mogućnosti za vođstvo na svim nivoima odlučivanja u političkom, privrednom i javnom životu	Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Ministarstvo rada i socijalnog staranja
5.6 Obezbijediti univerzalni pristup seksualnom i reproduktivnom zdravlju i reproduktivnim pravima u skladu sa Programom djelovanja Međunarodne konferencije o stanovništvu i razvoju i Platformom za djelovanje iz Pekinga i dokumentima koja su usvojena na konferencijama na kojima su ta dva plana analizirana	Ministarstvo zdravlja Ministarstvo za ljudska i manjinska prava
5.a Preduzeti reforme kako bi žene dobile jednaka prava na privredne resurse, kao i pristup vlasništvu i kontroli nad zemljištem i drugim oblicima imovine, finansijskim uslugama, nasljedstvu i prirodnim resursima, u skladu sa nacionalnim zakonima	Ministarstvo pravde
5.b Unaprijediti korišćenje pomoćne tehnologije, posebno informaciono- komunikacione tehnologije, za promoviranje osnaživanja žena	Ministarstvo za informaciono društvo i tehnologije Ministarstvo nauke
5.c Usvojiti i ojačati odgovarajuće politike i važeće zakone za promoviranje rodne ravnopravnosti i osnaživanje svih žena i djevojčica na svim nivoima	Ministarstvo za ljudska i manjinska prava
6. Osigurati dostupnost i održivo upravljanje vodom i komunalne usluge za sve	
6.1 Do 2030. godine, ostvariti univerzalan i pravedan pristup bezbjednoj i povoljnoj vodi za piće za sve	Ministarstvo održivog razvoja i turizma

6.2 Do 2030. godine, ostvariti ravnopravan pristup odgovarajućoj kanalizaciji i higijenskim uslovima za sve i iskorijeniti defekaciju na otvorenom, pritom obraćajući posebnu pažnju na potrebe žena i djevojčica i ljudi u osjetljivim situacijama	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
6.3 Do 2030. godine, poboljšati kvalitet vode smanjenjem zagađenja, uklanjanjem otpada i minimalnim ispuštanjem opasnih hemikalija i materijala, smanjenjem za polovinu udjela nepročišćenih otpadnih voda i značajnim povećanjem recikliranja i bezbjedne ponovne upotrebe na globalnom nivou	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
6.4 Do 2030. godine, značajno povećati efikasnost korišćenja vode u svim sektorima i obezbijediti održivo crpljenje i snabdijevanje pitkom vodom u cilju rješavanja nestašice vode i značajno smanjiti broj ljudi koji pate zbog nestašice vode	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
6.5 Do 2030. godine, sprovesti integrisano upravljanje vodnim resursima na svim nivoima, između ostalog i putem prekogranične saradnje, u skladu sa potrebama	Ministarstvo održivog razvoja i turizma Ministarstvo saobraćaja i pomorstva
6.6 Do 2020. godine, zaštititi i obnoviti ekosisteme povezane sa vodama, uključujući planine, šume, močvare, rijeke, podzemne rezervoare i jezera	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Ministarstvo održivog razvoja i turizma
6.a Do 2030. godine, proširiti međunarodnu saradnju i podršku za izgradnju kapaciteta za zemlje u razvoju u aktivnostima i programima koji su povezani sa vodom i kanalizacijom, uključujući tehnologije sakupljanja vode, desalinizacije, efikasnog korišćenja vode, pročišćavanja otpadnih voda, recikliranja i ponovnog korišćenja	Ministarstvo održivog razvoja i turizma Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja
6.b Podrška i jačanje učešća lokalnih zajednica u unapređenju upravljanja vodama i kanalizacijom	Lokalne samouprave Zajednica opština Ministarstvo održivog razvoja i turizma
7. Osigurati pristup dostupnoj, pouzdanoj, održivoj i modernoj energiji za sve	
7.1 Do 2030. godine, obezbijediti univerzalni pristup povoljnim, pouzdanim i modernim energetskeim uslugama	Ministarstvo ekonomije
7.2 Do 2030. godine, značajno povećati udio obnovljivih izvora energije u globalnoj ukupnoj potrošnji energije	Ministarstvo ekonomije

7.3 Do 2030. godine, dvostruko povećati globalnu stopu poboljšanja energetske efikasnosti	Ministarstvo ekonomije
7.a Do 2030. godine, unaprijediti međunarodnu saradnju kako bi se omogućio lakši pristup istraživanjima i tehnologijama čiste energije, uključujući energiju iz obnovljivih izvora, energetske efikasnost i napredne i čistije tehnologije fosilnih goriva, te promovisala ulaganja u energetske infrastrukturu i tehnologije čiste energije	Ministarstvo ekonomije Ministarstvo nauke
7.b Do 2030. godine, proširiti infrastrukturu i nadograditi tehnologije za pružanje modernih i održivih energetske usluga za sve u zemljama u razvoju, a posebno najmanje razvijenim zemljama, malim ostrvskim državama u razvoju i zemljama u razvoju bez izlaza na more, u skladu sa njihovim pojedinačnim programima podrške	Ministarstvo ekonomije Ministarstvo finansija
8. Promovisati održiv i inkluzivan ekonomski rast, punu i produktivnu zaposlenost i pristojne poslove za sve	
8.1 Podržati privredni rast po glavi stanovnika u skladu sa nacionalnim okolnostima i, naročito, najmanje 7 odsto rasta bruto domaćeg proizvoda godišnje u najmanje razvijenim zemljama	Ministarstvo finansija
8.2 Ostvariti veći nivo ekonomske produktivnosti kroz diversifikaciju, tehnološku nadogradnju i inovacije, između ostalog i kroz usmjerenost na visoku dodatu vrijednost i sektore koji zahtijevaju veliki broj radnika	Ministarstvo finansija Ministarstvo ekonomije Ministarstvo održivog razvoja i turizma Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Ministarstvo saobraćaja i pomorstva Ministarstvo nauke
8.3 Promovisati razvojno orijentisane politike koje podržavaju produktivne aktivnosti, otvaranje dostojanstvenih radnih mjesta, preduzetništvo, kreativnost i inovativnost, i podstiču formalizaciju i rast mikro, malih i srednjih preduzeća, između ostalog i kroz pristup finansijskim uslugama	Ministarstvo ekonomije Ministarstvo rada i socijalnog staranja
8.4 Postepeno, do 2030. godine, poboljšati globalnu efikasnost korišćenja resursa u potrošnji i proizvodnji i nastojati da se privredni rast razdvoji od degradacije životne sredine, u skladu sa desetogodišnjim Okvirnim programima o održivoj potrošnji i proizvodnji, pri čemu razvijene zemlje predvode ove napore	Ministarstvo ekonomije

8.5 Do 2030. godine, postići punu i produktivnu zaposlenost i dostojanstven rad za sve žene i muškarce, uključujući mlade i osobe sa invaliditetom, i jednaku platu za rad jednake vrijednosti	Ministarstvo rada i socijalnog staranja
8.6 Do 2020. godine, značajno smanjiti udio mladih koji nijesu obuhvaćeni zapošljavanjem, obrazovanjem ili obukom	Ministarstvo rada i socijalnog staranja Ministarstvo prosvjete
8.7 Preduzeti neposredne i djelotvorne mjere za iskorjenjivanje prisilnog rada, eliminisanje modernog ropstva i trgovine ljudima i obezbijediti zabranu i ukidanje najgorih oblika dječjeg rada, uključujući regrutaciju i korišćenje djece vojnika, a do kraja 2025. okončati dječji rad u svim njegovim oblicima	Ministarstvo rada i socijalnog staranja Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Kancelarija za borbu protiv trgovine ljudima
8.8 Zaštititi radnička prava i promovisati sigurno i bezbjedno radno okruženje za sve radnike, uključujući i radnike migrante, posebno žene migrante i osobe sa nesigurnim zaposlenjem	Ministarstvo rada i socijalnog staranja
8.9 Do 2030. godine, osmisliti i sprovesti politike za promovisanje održivog turizma koji otvara radna mjesta i promoviše lokalnu kulturu i proizvode	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
8.10 Ojačati kapacitete domaćih finansijskih institucija za podsticanje i širenje pristupa bankarstvu, osiguranju i finansijskim uslugama za sve	Ministarstvo finansija
8.a Povećati podršku zemljama u razvoju i posebno najmanje razvijenim zemljama kroz Pomoć za trgovinu, uključujući Prošireni integrisani okvir za tehničku pomoć najmanje razvijenim zemljama povezanu sa trgovinom	Ministarstvo finansija Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija
8.b Do 2020. godine, razviti i operacionalizovati globalnu strategiju zapošljavanja mladih i sprovesti Globalni pakt o radnim mjestima Međunarodne organizacije rada	Ministarstvo prosvjete (Uprava za mlade i sport)
9. Izgraditi otpornu infrastrukturu, promovisati inkluzivnu i održivu industrijalizaciju i podsticati inovacije	
9.1 Izgraditi kvalitetnu, pouzdanu, održivu i otpornu infrastrukturu, uključujući regionalnu i prekograničnu infrastrukturu, kao podršku privrednom razvoju i dobrobiti ljudi, uz fokus na povoljan i ravnopravan pristup za sve	Ministarstvo saobraćaja i pomorstva Ministarstvo ekonomije

9.2 Promovisati inkluzivnu i održivu industrijalizaciju i, do 2030. godine, znatno povećati udio industrije u zaposlenosti i bruto domaćem proizvodu, u skladu sa nacionalnim okolnostima, i udvostručiti njen udio u najmanje razvijenim zemljama	Ministarstvo ekonomije
---	-------------------------------

9.3 Povećati pristup malih industrijskih i drugih preduzeća, posebno u zemljama u razvoju, finansijskim uslugama, uključujući povoljne kredite, i njihovu integraciju u lance vrijednosti i tržišta	Ministarstvo ekonomije (Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća) Ministarstvo finansija
9.4 Do 2030. godine, unaprijediti industriju infrastrukture i rekonstrukcije da bude održiva, sa povećanom efikasnošću korišćenja resursa i većim prihvatanjem čistih i ekološki prihvatljivih tehnologija i industrijskih procesa, pri čemu sve zemlje preduzimaju radnje u skladu sa svojim mogućnostima	Ministarstvo ekonomije
9.5 Unaprijediti naučna istraživanja, poboljšati tehnološke mogućnosti industrijskih sektora u svim zemljama, a posebno u zemljama u razvoju, uključujući, do 2030. godine, podsticanje inovacija i značajno povećanje broja zaposlenih u sektoru istraživanja i razvoja na milion ljudi, kao i javnu i privatnu potrošnju na istraživanje i razvoj	Ministarstvo nauke
9.a Omogućiti izgradnju održive i otporne infrastrukture u zemljama u razvoju kroz povećanu finansijsku, tehnološku i tehničku podršku afričkim zemljama, najmanje razvijenim zemljama, zemljama u razvoju bez izlaza na more i malim ostrvskim državama u razvoju	n/a
9.b Podržati domaći razvoj tehnologije, istraživanje i inovacije u zemljama u razvoju, uključujući obezbjeđivanje podsticajnog strateškog okruženja za, između ostalog, industrijsku diversifikaciju i dodatnu vrijednost robe	Ministarstvo nauke Ministarstvo ekonomije
9.c Značajno povećati pristup informaciono-komunikacionim tehnologijama i težiti pružanju univerzalnog i povoljnog pristupa internetu u najmanje razvijenim zemljama do 2020. godine	Ministarstvo za informaciono društvo i tehnologije
10. Smanjiti nejednakosti unutar i između zemalja	
10.1 Do 2030. godine, postepeno postići i održavati rast prihoda za 40 posto stanovništva iz donjeg dijela po visini primanja i to po stopi višoj od nacionalnog prosjeka	Ministarstvo finansija Ministarstvo rada i socijalnog staranja
10.2 Do 2030. godine, osnažiti i promovisati društvenu, ekonomsku i političku uključenost svih, bez obzira na starost, pol, invaliditet, rasu, etničku pripadnost, porijeklo, vjeru ili ekonomski ili drugi status	Ministarstvo za ljudska i manjinska prava
10.3 Obezbijediti jednake mogućnosti i smanjiti nejednakosti ishoda, između ostalog i kroz eliminisanje diskriminatorskih zakona, politika i praksi i promovisanje odgovarajućih zakona, politika i mjera po tom pitanju	Ministarstvo za ljudska i manjinska prava

10.4 Usvojiti fiskalnu politiku i politike plata i socijalne zaštite i postepeno postići veću jednakost	Ministarstvo rada i socijalnog staranja Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Ministarstvo finansija
10.5 Poboljšati regulisanje i praćenje globalnih finansijskih tržišta i institucija, te ojačati sprovođenje tih propisa	Ministarstvo finansija
10.6 Obezbijediti bolju zastupljenost i glas za zemlje u razvoju u odlučivanju u globalnim međunarodnim ekonomskim i finansijskim institucijama kako bi se dobile djelotvornije, kredibilnije, odgovornije i legitimnije institucije	Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija Ministarstvo finansija Ministarstvo ekonomije
10.7 Omogućiti mirne, bezbjedne, redovne i odgovorne migracije i mobilnost ljudi, između ostalog i kroz sprovođenje isplaniranih migracionih politika kojima se dobro upravlja	Ministarstvo unutrašnjih poslova
10.a Sprovesti načelo posebnog i drugačijeg postupanja za zemlje u razvoju, a posebno najmanje razvijene zemalje, u skladu sa sporazumima Svjetske trgovinske organizacije	Ministarstvo ekonomije
10.b Podstaći službenu razvojnu pomoć i finansijske tokove, uključujući direktne strane investicije, prema državama u kojim postoji najveća potreba, a posebno najmanje razvijenim zemljama, afričkim zemljama, malim ostrvskim državama u razvoju i zemljama u razvoju bez izlaza na more, u skladu sa njihovim nacionalnim planovima i programima	n/a
10.c Do 2030. godine, smanjiti na manje od 3 odsto transakcijske troškove doznaka migranata i eliminisati koridore za plaćanje doznaka sa troškovima većim od 5 odsto	Ministarstvo finansija
11. Učiniti gradove i ljudska naselja inkluzivnim, sigurnim, otpornim i održivim	
11.1 Do 2030. godine, obezbijediti pristup za sve odgovarajućem, bezbjednom i povoljnom stanovanju i osnovnim uslugama, te modernizaciju sirotinjskih četvrti	Ministarstvo održivog razvoja i turizma Ministarstvo rada i socijalnog staranja

11.2 Do 2030. godine, obezbijediti pristup bezbjednim, povoljnim, dostupnim i održivim sistemima prevoza za sve i poboljšati bezbjednost na putevima, naročito kroz širenje javnog prevoza, pri čemu posebnu pažnju treba posvetiti onima u osjetljivim situacijama, ženama, djeci, osobama sa invaliditetom i starijim osobama	Ministarstvo saobraćaja i pomorstva
11.3 Do 2030. godine, unaprijediti inkluzivnu i održivu urbanizaciju i kapacitete za participatorno, integrisano i održivo planiranje i upravljanje ljudskim naseljima u svim zemljama	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
11.4 Ojačati napore na zaštiti i očuvanju svjetske kulturne i prirodne baštine	Ministarstvo kulture Ministarstvo održivog razvoja i turizma
11.5 Do 2030. godine, značajno smanjiti broj smrtnih slučajeva i broj pogođenih i znatno smanjiti direktne ekonomske gubitke u globalnom bruto domaćem proizvodu uzrokovane katastrofama, uključujući i katastrofe koje izazivaju vode, sa naglaskom na zaštitu siromašnih i ljudi u osjetljivim situacijama	Ministarstvo unutrašnjih poslova
11.6 Do 2030. godine, smanjiti negativan uticaj gradova na životnu sredinu po glavi stanovnika, između ostalog i posvećivanjem posebne pažnje kvalitetu vazduha i upravljanju komunalnim i drugim otpadom	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
11.7 Do 2030. godine, obezbijediti univerzalni pristup bezbjednim, inkluzivnim i dostupnim, zelenim i javnim površinama, posebno za žene i djecu, starije osobe i osobe sa invaliditetom	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
11.a Podržati pozitivne ekonomske, socijalne i ekološke veze između urbanih, prigradskih i ruralnih područja kroz jačanje nacionalnog i regionalnog planiranja razvoja	Ministarstvo održivog razvoja i turizma Ministarstvo saobraćaja i pomorstva Ministarstvo ekonomije

11.b Do 2020. godine, značajno povećati broj gradova i ljudskih naselja koja usvajaju i sprovode integrisane politike i planove za uključivanje, efikasnost resursa, ublažavanje i prilagođavanje klimatskim promjenama, otpornost na katastrofe, i izrađuju i sprovode holističko upravljanje rizicima od katastrofa na svim nivoima, u skladu sa Okvirom za smanjenje rizika od katastrofa iz Sendaija 2015-2030	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
11.c Podržati najmanje razvijene zemlje, između ostalog i putem finansijske i tehničke pomoći, u izgradnji održivih i otpornih zgrada i korišćenju lokalnih materijala	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
12. Osigurati sprovođenje obrazaca održive potrošnje i proizvodnje	
12.1 Sprovesti desetogodišnji Okvir programa za održive obrasce potrošnje i proizvodnje, pri čemu sve zemlje preduzimaju aktivnosti, a razvijene zemlje predvode, uzimajući pritom u obzir razvoj i mogućnosti zemalja u razvoju	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
12.2 Do 2030. godine, postići održivo upravljanje i efikasno korišćenje prirodnih resursa	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
12.3 Do 2030. godine, prepoloviti po glavi stanovnika globalno bacanje hrane na nivou maloprodaje i potrošača, te smanjiti gubitke hrane u lancima proizvodnje i snabdijevanja, uključujući i gubitke nakon žetve	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja
12.4 Do 2020. godine, postići ekološki prihvatljivo upravljanje hemikalijama i svim otpadima tijekom cijelog njihovog životnog ciklusa, u skladu sa dogovorenim međunarodnim okvirima, te značajno smanjiti njihovo ispuštanje u vazduh, vode i tlo, kako bi se njihovi štetni uticaji na zdravlje ljudi i životnu sredinu smanjili na minimum	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
12.5 Do 2030. godine, značajno smanjiti stvaranje otpada kroz sprečavanje, smanjenje, recikliranje i ponovno korišćenje	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
12.6 Podsticati preduzeća, posebno velike i transnacionalne kompanije, da usvoje održive prakse i integrišu informacije o održivosti u svoj ciklus izvještavanja	Ministarstvo ekonomije Ministarstvo finansija Ministarstvo održivog razvoja i turizma

12.7 Promovisati praksu javnih nabavki koja je održiva, u skladu sa nacionalnim politikama i prioritetima	Uprava za javne nabavke Ministarstvo održivog razvoja i turizma
12.8 Do 2030. godine, obezbijediti da ljudi svuda imaju relevantne informacije i da su svjesni održivog razvoja i stilova života u skladu sa prirodom	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
12.a Podržati zemlje u razvoju da jačaju svoje naučne i tehnološke kapacitete kako bi se kretale prema održivijim obrascima potrošnje i proizvodnje	Ministarstvo održivog razvoja i turizma Ministarstvo nauke Ministarstvo za informaciono društvo i tehnologije
12.b Razviti i implementirati instrumente za praćenje uticaja održivog razvoja na održivi turizam koji otvara radna mjesta i promoviše lokalnu kulturu i proizvode	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
12.c Racionalizovati neefikasne subvencije za fosilna goriva koje podstiču rasipnu potrošnju i to eliminisanjem poremećaja na tržištu, u skladu sa nacionalnim okolnostima, između ostalog i kroz restrukturiranje oporezivanja i postepeno ukidanje tih štetnih subvencija, tamo gdje postoje, kao odraz njihovog uticaja na životnu sredinu, uzimajući pritom u obzir specifične potrebe i uslove u zemljama u razvoju i svodeći na minimum moguće štetne uticaje na njihov razvoj na način koji štiti siromašne i pogođene zajednice	Ministarstvo saobraćaja i pomorstva Ministarstvo održivog razvoja i turizma Ministarstvo finansija
13. Preduzeti hitne mjere u borbi protiv klimatskih promjena i uticaja	
promjenama i prirodnim katastrofama u svim zemljama	Ministarstvo održivog razvoja i turizma Ministarstvo unutrašnjih poslova
13.2 Integrisati mjere klimatskih promjena u nacionalne politike, strategije i planiranje	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
13.3 Poboljšati obrazovanje, podizanje svijesti i ljudske i institucionalne kapacitete za ublažavanje klimatskih promjena, prilagođavanje, smanjenje uticaja i rano upozorenje	Ministarstvo održivog razvoja i turizma Ministarstvo prosvjete

13.a Sprovesti obavezu koju su preuzele razvijene zemlje potpisnice Okvirne konvencije Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama sa ciljem zajedničkog mobilisanja 100 milijardi dolara godišnje do 2020. godine iz svih izvora za rješavanje potreba zemalja u razvoju, u kontekstu smislene akcije ublažavanja i transparentnosti sprovođenja, i potpuno operacionalizovanje Ekološkog klimatskog fonda kroz njegovu što bržu kapitalizaciju	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
13.b Promovisati mehanizme za jačanje kapaciteta za djelotvorno planiranje i upravljanje povezano sa klimatskim promjenama u najmanje razvijenijim zemljama i malim ostrvskim državama u razvoju, uz naglasak na žene, mlade i lokalne i marginalizovane zajednice	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
14. Čuvati i održivo koristiti okeane, mora i morske resurse	
14.1 Do 2025. godine, spriječiti i značajno smanjiti sve vrste zagađenja mora, posebno od aktivnosti na kopnu, uključujući morski otpad i zagađenje hranjivim sastojcima	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
14.2 Do 2020. godine, održivo upravljati i zaštititi morske i priobalne ekosisteme kako bi se izbjegli značajni negativni uticaji, između ostalog i jačanjem njihove otpornosti, i preduzeti mjere za njihovu obnovu kako bi imali zdrave i produktivne okeane	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
14.3 Svesti na minimum i riješiti uticaj kiselosti okeana, između ostalog i kroz proširenu naučnu saradnju na svim nivoima	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
14.4 Do 2020. godine, djelotvorno regulisati ribolov i okončati izlov, ilegalan, neprijavljeni i neregulisani ribolov i destruktivne prakse u ribarstvu i sprovesti planove upravljanja zasnovane na nauci, kako bi obnovili riblji fond u najkraćem mogućem roku, barem do nivoa koji može davati maksimalni održivi prinos kao što je određeno njihovim biološkim svojstvima	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja
14.5 Do 2020. godine, očuvati najmanje 10 odsto priobalnih i morskih područja, u skladu sa nacionalnim i međunarodnim pravom i na osnovu najboljih raspoloživih naučnih podataka	Ministarstvo održivog razvoja i turizma

14.6 Do 2020. godine, zabraniti određene vrste subvencija za ribarstvo koje doprinose prevelikim kapacitetima i izlovu, eliminisati subvencije koje doprinose nezakonitom, neprijavljenom i neregulisanom ribarstvu i suzdržati se od uvođenja novih takvih subvencija, prepoznajući da bi odgovarajući i djelotvoran, poseban i drugačiji tretman zemalja u razvoju i nerazvijenih zemalja trebao da bude sastavni dio pregovora Svjetske trgovinske organizacije o subvencijama u ribarstvu	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja
14.7 Do 2030. godine, povećati ekonomske koristi za male ostrvske države u razvoju i najmanje razvijene zemlje od održivog korišćenja morskih resursa, između ostlog i kroz održivo upravljanje ribarstvom, akvakulturom i turizmom	n/a
14.a Povećati naučno znanje, razviti istraživačke kapacitete i prenositi pomorsku tehnologiju, uzimajući u obzir Kriterijume i smjernice Međuvladine okeanografske komisije o transferu pomorske tehnologije, sa ciljem poboljšanja zdravlja okeana i povećanja doprinosa morskog biodiverziteta za zemlje u razvoju, posebno malih ostrvskih država u razvoju i najmanje razvijenih zemalja	Ministarstvo nauke Univerzitet Crne Gore - Institut za biologiju mora Ministarstvo saobraćaja i pomorstva Ministarstvo ekonomije Ministarstvo održivog razvoja i turizma
14.b Obezbijediti pristup malih zanatskih ribara morskim resursima i tržištima	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja
14.c Unaprijediti očuvanje i održivo korišćenje okeana i njihovih resursa primjenom međunarodnog prava u skladu sa Konvencijom Ujedinjenih nacija o pravu mora, koja daje pravni okvir za očuvanje i održivo korišćenje okeana i njihovih resursa, kao što se podsjeća u stavu 158. „Budućnost kakvu želimo“	Ministarstvo saobraćaja i pomorstva Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Ministarstvo ekonomije Ministarstvo održivog razvoja i turizma
15. Zaštita, obnavljanje i održivo upravljanje kopnenih ekosistema, održivo upravljanje šumama, borba protiv dezertifikacije i zaustavljanje dalje degradacije zemljišta i gubitka biodiverziteta	
15.1 Do 2020. godine, obezbijediti očuvanje, obnovu i održivo korišćenje kopnenih i slatkovodnih ekosustava i njihovih usluga, a posebno šuma, močvara, planina i ravnica, u skladu sa obavezama iz međunarodnih ugovora	Ministarstvo održivog razvoja i turizma Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja
15.2 Do 2020. godine, promovisati sprovođenje održivog upravljanja svim vrstama šuma, zaustaviti sječu šuma, obnoviti uništene šume i značajno povećati pošumljavanje i obnovu šuma na globalnom nivou	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja

15.3 Do 2030. godine, suzbiti pojavu i širenje pustinja, obnoviti degradirano zemljište i tlo, uključujući zemljište pogođeno pojavom i širenjem pustinja, sušama i poplavama i nastojati da se izgradi svijet bez degradacije zemljišta	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Ministarstvo unutrašnjih poslova Ministarstvo održivog razvoja i turizma
15.4 Do 2030. godine, obezbijediti očuvanje planinskih ekosistema, uključujući njihovu biološku raznovrsnost, kako bi se poboljšala njihova sposobnost za pružanje koristi koje su ključne za održivi razvoj	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
15.5 Preduzeti hitne i značajne mjere kako bi se smanjila degradacija prirodnih staništa, zaustavio gubitak biološke raznolikosti, a do 2020. godine zaštititi i spriječiti izumiranje ugroženih vrsta	Ministarstvo održivog razvoja i turizma
15.6 Promovisati pošteno i pravedno dijeljenje koristi koje proizilaze iz korišćenja genetskih izvora i promovisati odgovarajući pristup tim resursima, u skladu sa međunarodnim dogovorima	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja
15.7 Preduzeti hitne mjere da se zaustavi krivolov i trgovina zaštićenim vrstama flore i faune i riješi pitanje kako potražnje tako i ponude ilegalnih proizvoda od divljih životinja	Ministarstvo održivog razvoja i turizma (Agencija za zaštitu životne sredine) Uprava carina Uprava za inspekcijske poslove
15.8 Do 2020. godine, uvesti mjere za sprečavanje unošenja i značajno smanjiti uticaj invazivnih stranih vrsta na kopnene i vodene ekosisteme, te kontrolisati ili iskorijeniti prioritetne vrste	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Ministarstvo održivog razvoja i turizma Ministarstvo saobraćaja i pomorstva
15.9 Do 2020. godine, integrisati vrijednosti ekosistema i biološke raznovrsnosti u planiranje, razvojne procese, strategije za smanjenje siromaštva i finansijske izvještaje na nacionalnom i lokalnom nivou	Ministarstvo ekonomije Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Ministarstvo saobraćaja i pomorstva Ministarstvo rada i socijalnog staranja Ministarstvo održivog razvoja i turizma Lokalne samouprave
15.a Mobilisati i značajno povećati finansijska sredstva iz svih izvora za očuvanje i održivo korišćenje biološke raznovrsnosti i ekosistema	Ministarstvo održivog razvoja i turizma Ministarstvo finansija
15.b Mobilisati značajne resurse iz svih izvora i na svim nivoima za finansiranje održivog upravljanja šumama i obezbijediti odgovarajuće podsticaje za zemlje u razvoju da unaprijede takvo upravljanje, uključujući očuvanje i obnovu šuma	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Ministarstvo finansija

15.c Povećati globalnu podršku naporima na suzbijanju krivolova i trgovine zaštićenim vrstama, između ostalog i povećanjem kapaciteta lokalnih zajednica da primjenjuju održive mogućnosti obezbjeđivanja sredstava za život	Ministarstvo održivog razvoja i turizma (Agencija za zaštitu životne sredine) Uprava carina Uprava za inspekcijske poslove
16. Promovisati mirna, pravična i inkluzivna društva za održivi razvoj, obezbijediti pristup pravdi i izgradnja djelotvornih, odgovornih i inkluzivnih institucija na svim nivoima	
16.1 Značajno svuda smanjiti sve oblike nasilja i sa njima povezane stope smrtnosti	Ministarstvo unutrašnjih poslova
16.2 Zaustaviti zlostavljanje, iskorišćavanje, trgovinu i sve oblike nasilja i mučenja djece	Ministarstvo unutrašnjih poslova
16.3 Promovisati vladavinu prava na nacionalnom i međunarodnom nivou i obezbijediti jednak pristup pravdi za sve	Ministarstvo pravde
16.4 Do 2030. godine, značajno smanjiti nezakonite tokove novca i oružja, unaprijediti nalaženje i vraćanje ukradene imovine i suzbijati sve oblike organizovanog kriminala	Ministarstvo unutrašnjih poslova
16.5 Značajno smanjiti korupciju i mito u svim njihovim oblicima	Ministarstvo finansija Ministarstvo pravde
16.6 Izgraditi djelotvorne, odgovorne i transparentne institucije na svim nivoima	Ministarstvo unutrašnjih poslova
16.7 Obezbijediti odgovorno, inkluzivno, participatorno i reprezentativno odlučivanje na svim nivoima	Ministarstvo unutrašnjih poslova
16.8 Proširiti i osnažiti učešće zemalja u razvoju u institucijama globalnog upravljanja	Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija
16.9 Do 2030. godine, obezbijediti pravni identitet za sve, uključujući i upis knjige rođenih	Ministarstvo unutrašnjih poslova
16.10 Obezbijediti javni pristup informacijama i zaštititi osnovne slobode, u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom i međunarodnim ugovorima	Ministarstvo unutrašnjih poslova (Agencija za zaštitu ličnih podataka i slobodan pristup informacijama)

16.a Ojačati relevantne nacionalne institucije, između ostalog putem međunarodne saradnje, za izgradnju kapaciteta na svim nivoima, a posebno u zemljama u razvoju, u cilju sprečavanja nasilja i borbe protiv terorizma i kriminala	Ministarstvo unutrašnjih poslova Uprava za kadrove
16.b Promovisati i sprovoditi nediskriminacione zakone i politike održivog razvoja	Nacionalni savjet za održivi razvoj i klimatske promjene
17. Osnajivanje sredstava za implementaciju i revitalizacija globalnog partnerstva za održivi razvoj	
Finansiranje 17.1 Jačati mobilisanje domaćih resursa, između ostalog putem međunarodne podrške zemljama u razvoju, kako bi se poboljšali domaći kapaciteti za naplatu poreza i drugih prihoda 17.2 Razvijene zemlje u potpunosti da sprovedu svoje zvanične obaveze u pogledu razvojne pomoći, uključujući obavezu brojnih razvijenih zemalja da ostvare cilj od 0,7 odsto bruto nacionalnog dohotka za zvaničnu razvojnu pomoć (ODA/BND) za zemlje u razvoju i 0,15 do 0,20 odsto ODA/BND za najmanje razvijene zemlje. Ohrabrujemo zemlje koje obezbjeđuju razvojnu pomoć da opredijele najmanje 0,20 odsto za najmanje razvijene zemlje 17.3 Mobilisati dodatna finansijska sredstva za zemlje u razvoju iz više izvora 17.4 Pomoći zemljama u razvoju u postizanju dugoročne održivosti duga putem koordinisanih politika usmjerenih na podsticanje finansiranja, smanjenja i restrukturiranja duga, u skladu sa njihovim potrebama, kao i rješavanju pitanja spoljašnjeg duga prezaduženih siromašnih zemalja kako bi smanjile probleme uzrokovane dugom 17.5 Usvojiti i sprovoditi planove za podsticanje ulaganja za najmanje razvijene zemlje	Ministarstvo finansija

Tehnologija 17.6 Unaprijediti saradnju sjever-jug, jug-jug, kao i trostranu regionalnu i međunarodnu saradnju i pristup nauci, tehnologiji i inovacijama i poboljšati razmjenu znanja po međusobno dogovorenim uslovima, između ostalog i kroz poboljšanje koordinacije između postojećih mehanizama, posebno na nivou Ujedinjenih nacija, kao i kroz mehanizam omogućavanja globalne tehnologije 17.7 Promovisati razvoj, prenos, distribuciju i širenje ekološki prihvatljivih tehnologija u zemljama u razvoju pod povoljnim uslovima, uključujući koncesione i i povlaštenim uslove, kako se zajednički dogovori 17.8 Potpuno operacionalizovati banku i nauku za tehnologije, mehanizam jačanja kapaciteta u tehnologiji i inovacijama za najmanje razvijene zemlje do 2017. godine i povećati upotrebu pomoćnih tehnologija, a posebno informaciono-komunikacionih tehnologija	Ministarstvo nauke Ministarstvo za informaciono društvo i razvoj Ministarstvo finansija Ministarstvo ekonomije Ministarstvo održivog razvoja i turizma
Izgradnja kapaciteta 17.9 Poboljšati međunarodnu podršku za sprovođenje djelotvorne i ciljane izgradnje kapaciteta u zemljama u razvoju kako bi se podržali nacionalni planovi za sprovođenje svih Ciljeva održivog razvoja, između ostalog i kroz saradnju sjever-jug, jug-jug i trostranu saradnju	Ministarstvo unutrašnjih poslova Ministarstvo održivog razvoja i turizma Uprava za kadrove Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija

Trgovina 17.10 Promovisati univerzalni, na pravilima zasnovani, otvoreni, nediskriminatorski i pravedan multilateralni trgovinski sistem u okviru Svjetske trgovinske organizacije, između ostalog i putem zaključenja pregovora u okviru njene Razvojne agende iz Dohe 17.11 Značajno povećati izvoz zemalja u razvoju, posebno sa ciljem udvostručenja udjela najmanje razvijenih zemalja u globalnom izvozu do 2020. godine 17.12 Ostvariti pravovremeno sprovođenje pristupa tržištu bez carina i kvota na trajnoj osnovi za sve najmanje razvijene zemlje, u skladu sa odlukama Svjetske trgovinske organizacije, uključujući i jamstvo da su povlaštena pravila o porijeklu za uvoz iz najmanje razvijenih zemalja transparentna i jednostavna, i da doprinose olakšavanju pristupa tržištu	Ministarstvo finansija Ministarstvo ekonomije
--	--

Sistemska pitanja Koherentnost politika i institucija 17.13 Poboljšati globalnu makroekonomsku stabilnost, uključujući koordinaciju i koherentnost politika 17.14 Poboljšati koherentnost politike za održivi razvoj 17.15 Poštovati prostor za djelovanje i vođstvo svake zemlje u cilju uvođenja i sprovođenja politika za iskorjenjivanje siromaštva i održivi razvoj Partnerstva više zainteresovanih strana 17.16 Unaprijediti Globalno partnerstvo za održivi razvoj, dopunjeno partnerstvima sa više zainteresovanih strana koja mobilisu i razmjenjuju znanja, stručnost, tehnologije i finansijska sredstva, u cilju podrške ostvarivanju Ciljeva održivog razvoja u svim zemljama, a posebno u zemljama u razvoju 17.17 Podsticati i promovisati djelotvorna javna, javno-privatna partnerstva kao i partnerstva civilnog društva, nadovezujući se na iskustva partnerstava i njihove strategije o resursima Podaci, praćenje i odgovornost 17.18 Do 2020. godine, poboljšati podršku za izgradnju kapaciteta za zemlje u razvoju, uključujući i najmanje razvijene zemlje i male ostrvske države u razvoju, kako bi se značajno povećala dostupnost kvalitetnih, pravovremenih i pouzdanih podataka razdijeljenih po prihodima, rodu, starosti, rasi, etničkoj pripadnosti, migracionom statusu, invaliditetu, geografskom položaju i drugim karakteristikama relevantnim u nacionalnim kontekstima 17 19 Do 2030 godine nadovezati se na postojeće inicijative čiji je cilj razvoj mjerenja	Ministarstvo održivog razvoja i turizma Zavod za statistiku Crne Gore Ministarstvo rada i socijalnog staranja Ministarstvo vanjskih polsova i evropskih integracija
---	--

2030

LJUDI

DRUŠTVO

EKONOMIJA

PRIRODA

LJUDI

PRIRODA

EKONOMIJA

DRUŠTVO

NACIONALNA STRATEGIJA
ODRŽIVOG RAZVOJA
DO 2030.GODINE

PRIPREMILI:

prof. dr **Gordana Đurović**, vodeći stručnjak

mr **Jelena Knežević**, koordinator procesa i član stručnog tima

doc. dr **Olivera Komar**, član stručnog tima

mr **Vladimir Vulić**, član stručnog tima

arh. **Biljana Gligorić**, članica stručnog tima

UČESTVOVALI:

Nebojša Jablan, dipl. el. ing.

mr **Olivera Kujundžić**, dipl. pravnik

dr Alessandro Galli, naučni saradnik, Mreža za globalni ekološki otisak

mr **Mirjana Ivanov**, meteorolog

mr **Branislav Gregović**, dipl. ing. arh

mr **Srđan Sušić**, dipl. biolog

prof.dr.med. **Dragan Gjorgjev**

CEED Consulting d.o.o. (Priprema Platforme i Polazišta za izradu NSOR)

ISSP (Priprema DMC analize)

Aneta Milutinović, Ministarstvo održivog razvoja i turizma

Marija Mijušković, Ministarstvo održivog razvoja i turizma

Sadržaj

1.	Uvod.....	1
1.1.	Nacionalne i globalne okolnosti	1
1.2.	Značaj i mjesto nacionalne politike održivog razvoja Crne Gore.....	2
1.3.	Struktura i sadržaj NSOR do 2030. godine.....	3
2.	Ocjena stanja nacionalnih resursa	6
2.1.	Stanje ljudskih resursa	6
2.1.1.	Demografski resursi	7
2.1.2.	Zdravlje	10
2.1.3.	Obrazovanje i vještine	13
2.2.	Stanje društvenih resursa	18
2.2.1.	O društvenom kapitalu	18
2.2.2.	Odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja	19
2.2.3.	Vrijednosni sistem	20
2.2.4.	Povjerenje u institucije i vladavina prava	20
2.2.5.	Organizaciona kultura.....	20
2.2.6.	Zapošljivost i socijalna kohezija	22
2.2.7.	Ravnomjeran regionalni razvoj.....	23
2.2.8.	Kulturni razvoj.....	25
2.2.9.	Integralna zaštita i upravljanje kulturnom baštinom i pejzažom	26
2.3.	Stanje prirodnih resursa	27
2.3.1.	Biodiverzitet.....	27
2.3.2.	Šume	29
2.3.3.	Usluge ekosistema	30
2.3.4.	Vode.....	32
2.3.5.	Vazduh	34
2.3.6.	Zemljište	35
2.3.7.	Životna sredina i zdravlje	38
2.3.8.	Prostor i urbani razvoj	39
2.3.9.	Metali i nemetali.....	44
2.3.10.	Prirodni resursi i prirodni i antropogeni hazardi	45
2.4.	Stanje ekonomskih resursa.....	49
2.4.1.	Makroekonomski trendovi i održivo upravljanje razvojem.....	49
2.4.2.	Stanje sektora od ključnog značaja za održivi razvoj društva.....	52
2.5.	Upravljanje za održivi razvoj.....	70
2.5.1.	Izgradnja institucionalnog i strateškog okvira za održivi razvoj	71
2.5.2.	Sistem upravljanja životnom sredinom	74

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

3.	Ključni neodrživi trendovi razvoja i potrebe održivog razvoja do 2030. godine	76
3.1.	Ključni problemi održivog upravljanja ljudskim resursima	76
3.2.	Ključni problemi održivog upravljanja društvenim resursima	77
3.3.	Ključni problemi korišćenja i upravljanja prirodnim resursima	82
3.4.	Ključni problemi korišćenja i upravljanja ekonomskim resursima	89
3.4.1.	Ublažavanje klimatskih promjena	90
3.4.2.	Put ka resursnoj efikasnosti	91
3.4.3.	Održiva proizvodnja i potrošnja i ozelenjavanje javnih nabavki	93
3.5.	Problemi, slabosti i nedostaci sistema upravljanja za održivi razvoj	94
4.	Strateški ciljevi i mjere	124
4.1.	Unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne kohezije	126
4.1.1.	Unapređenje demografskih kretanja i smanjivanje demografskog deficita	126
4.1.2.	Omogućavanje zdravih života i promovisanje dobrobiti za sve ljude u svim uzrastima	127
4.1.3.	Obezbeđivanje inkluzivnog i pravednog obrazovanja i promovisanje mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve	127
4.2.	Podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja značajnim za održivost društva	128
4.2.1.	Aktivan odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja	129
4.2.2.	Razvoj sistema vrijednosti u skladu sa ciljevima održivog razvoja zajednice	131
4.2.3.	Razvijanje države kao efikasne vladavine prava	132
4.2.4.	Prevazići problem menadžerskog deficita i ojačati društveno odgovorno poslovanje	133
4.2.5.	Stimulisati zapošljivost i socijalnu inkluziju	133
4.2.6.	Postizanje ravnomjernijeg socio-ekonomskog razvoja	134
4.2.7.	Kultura kao temeljna vrijednost duhovnog, društvenog i ekonomskog razvoja	135
4.2.8.	Efikasan i savremen sistem integralne zaštite, upravljanja i održivog korišćenja kulturne baštine i predjela	137
4.3.	Očuvanje prirodnog kapitala	138
4.3.1.	Zaustavljanje degradacije vrijednosti obnovljivih prirodnih resursa	138
4.3.2.	Efikasno upravljanje obnovljivim prirodnim resursima	140
4.3.3.	Unapređenje stanja životne sredine i zdravlja ljudi	142
4.3.4.	Održivo planiranje prostora	143
4.3.5.	Efikasna upotreba metalnih i nemetalnih sirovina	144
4.3.6.	Ublažavanje uticaja prirodnih i antropogenih hazarda	145
4.4.	Uvođenje zelene ekonomije	147
4.4.1.	Ublažavanje klimatskih promjena	147
4.4.2.	Put ka resursnoj efikasnosti	149
4.4.3.	Održiva proizvodnja i potrošnja i društvena odgovornost	161
4.4.4.	Rast konkurentnosti crnogorske ekonomije	163
4.5.	Unapređenje sistema upravljanja za održivi razvoj	164
4.5.1.	Jačanje sistema upravljanja za održivi razvoj	165

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

4.5.2. Jačanje upravljanja životnom sredinom unapređenjem primjene instrumenata zaštite životne sredine	166
4.5.3. Sprovođenje reforme institucionalne organizacije sistema upravljanja za održivi razvoj	168
4.5.4. Uspostavljanje sistema za praćenje održivosti nacionalnog razvoja uključujući praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja.....	172
5. Finansiranje za održivi razvoj.....	178
5.1. Osnovni principi finansiranja za održivi razvoj	179
5.2. Izvori finansiranja održivog razvoja	180
5.3. Finansiranje u oblasti životne sredine	181
5.3.1. Ključni problemi sistema vrednovanja prirodnog kapitala i finansiranja životne sredine	185
5.4. Mogućnosti i obaveze u kontekstu sprovođenja Adis Abeba agende akcija.....	188
5.4.1. Domaći javni izvori.....	188
5.4.2. Domaći i međunarodni privatni biznis i finansije	190
5.4.3. Međunarodna razvojna saradnja	192
5.4.4. Međunarodna trgovina kao značajan podsticaj za razvoj	192
5.4.5. Upravljanje javnim dugom i međugeneracijska ravnoteža	194
5.4.6. Nauka, tehnologija, inovacije i razvoj kapaciteta	196
5.5. Pretpristupna podrška, programi Unije i strukturni fondovi.....	196
5.6. Strateški ciljevi finansiranja za održivi razvoj	199
5.6.1. Održivo finansiranje životne sredine	199
5.6.2. Platforma za finansiranje održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine	203
6. Akcioni plan NSOR do 2030.godine	209
7. Praćenje sprovođenja NSOR i mjerenje održivosti razvoja Crne Gore do 2030. godine	300
7.1. Petnaestogodišnji Akcioni plan NSOR - platforma za mjerenje održivosti nacionalnog razvoja.....	301
7.2. Mjerenje održivosti razvoja Crne Gore do 2030. godine.....	305
7.2.1. Uvođenje globalnih indikatora održivog razvoja u nacionalni sistem mjerenja održivosti razvoja Crne Gore.....	307
7.2.2. Dostupni nacionalni pokazatelji koji se mogu svrstati u indikatore održivog razvoja	309
7.2.3. Odabrani kompleksni indikatori za kumulativno praćenje trendova održivosti	327
7.3. Informacioni sistem i baza podataka kao ključni instrument za praćenje sprovođenja NSOR primjenom indikatora održivog razvoja.....	343
7.4. Praćenje i evaluacija sprovođenja NSOR	344

1. Uvod

1.1. Nacionalne i globalne okolnosti

Posvećenost Crne Gore politici održivog razvoja je neupitna. U Deklaraciju o ekološkoj državi Crnoj Gori koju je donijela Skupština Crne Gore 20. septembra 1991. godine navodi se da se „svjesni duga prema prirodi, izvoru našeg zdravlja i inspiraciji naše slobode i kulture, posvećujemo njenoj zaštiti, u ime sopstvenog opstanka i budućnosti potomstva“. Slijedom tog opredjeljenja u Ustavu Crne Gore iz 1992. godine sadržano je određenje o Crnoj Gori kao ekološkoj državi, a isto je potvrđeno i Ustavom iz 2007. godine. Tako iskazano političko opredjeljenje, zahtijeva posvećenost, istrajnost, hrabre odluke i značajna finansijska ulaganja kako bi se prevazišle posljedice neodrživih razvojnih tendencija generisanih tokom proteklih decenija: strukturnim disbalansima socijalističke planske ekonomije iz perioda prije 90-ih, oštrim padom ukupnih društveno-ekonomskih vrijednosti tokom devedesetih godina, ali i težnjom da se u tranzicionom periodu sprovođenja ekonomskih reformi tokom 2000-tih obezbijedi ubrzani ekonomski rast i nadomjesti propuštene prilike.

Suočavajući se sa tim izazovima zapravo smo dijelili globalne izazove traženja puta ka održivoj budućnosti i napuštanja neodrživih vrijednosti, normi i razvojnih obrazaca. U proteklih 100 godina broj stanovnika u svijetu je učestvostručen, očekivano trajanje života se značajno uvećalo, upotreba fosilnih goriva je veća četrnaest puta, dok je obim proizvodnje na globalnom nivou porastao za dvadesetdva puta. Iako je u protekle četiri decenije broj stanovnika koji žive u ekstremnom siromaštvu smanjen, u međuvremenu su uvećane razlike između regiona i zemalja u pogledu društvenih i ekonomskih pokazatelja.

Ekonomski i materijalni rast košta prije svega s aspekta snažnije zavisnosti od prirodnih resursa. Prema nekim projekcijama, svijet će uskoro dostići maksimum u proizvodnji nafte, što će biti praćeno godišnjim smanjenjem

količine koja će moći da bude eksploatisana za 1-7%, dok će tražnja za energetskim resursima strmoglavno porasti zbog ubrzanog rasta broja stanovnika i uvećane potrebe za višim standardom života. Bliži se kraju era kontinuirano ubrzanog prosperiteta koja je postojala od vremena industrijske revolucije i bila zasnovana na brzo raspoloživim i jeftinim gorivima.

Milenijumska procjena ekosistema Ujedinjenih nacija potvrđuje da je 15 od 24 usluge ekosistema značajno degradirano u proteklih pedeset godina. Kapacitet nosivosti planete zemlje je premašen i dostiže zabrinjavajući nivo, prije svega u odnosu na brzinu izumiranja vrsta, promjene u kruženju azota i emisije gasova sa efektom staklene bašte. Prema proračunima OECD-a, globalni gubici i prijetnje biodiverzitetu uglavnom potiču od prenamjene zemljišta: uključujući prenamjenu prirodnih područja u poljoprivredno zemljište i poljoprivrednog u građevinsko zemljište, sječu šuma, odnošenje zemljišta erozijom, itd. Klimatske promjene su postale globalna prijetnja i pitanje opstanka.

U kontekstu navedenog očigledno je da je čovječanstvo „trošilo više nego što ima“. Koristilo je i eksploatisalo svoje prirodne resurse, pri čemu oni nijesu imali sposobnost da se regenerišu i obnove. Pritome nijesu narušeni samo prirodni resursi, već su opterećeni i društveno-ekonomski sistemi. Naime, do druge polovine dvadesetog vijeka čovječanstvo je uspostavilo metode proizvodnje i potrošnje koje nalažu ubrzanje eksploatacije prirodnog okruženja, kao osnove ljudskog postojanja, dovodeći do izumiranja brojnih biljnih i životinjskih vrsta, promjene klime, iscrpljivanja neobnovljivih resursa. Nakon toga postalo je očigledno da je sa postojećim tehnologijama i ponašanjem u potrošnji nemoguće zadovoljiti potrebe dobrobiti današnjih 7 milijardi stanovnika i očekivanih 9 milijardi oko 2050. godine – naša planeta zemlja nije dovoljna za to. Društva moraju promijeniti vrijednosti i ciljeve kojih su se do sada pridržavala: pored uvećanja dobrobiti, važno je da se uspostave uslovi i granice koje treba uzeti u obzir, a koje ne treba

premašiti u toku stvaranja ili povećanja dobrobiti.

Uprkos širenju globalne ekonomije, održavanje i podizanje nivoa prihoda pojedinaca i zajednice ometa činjenica da se rastom međunarodne konkurencije smanjuju mogućnosti zapošljavanja. Brigu o onima koji su isključeni sa tržišta rada ometaju smanjeni prihodi zajednice i uvećana očekivanja. Širenje jaza u prihodima stvara podlogu za nastanak društvenih krajnosti, uvećanje jaza u znanju, kao i za nejednakosti u pristupu informacijama, resursima, radnim mjestima, zdravstvenoj zaštiti, obuci i obrazovanju. Zato je ključni trenutak da se pređe sa uspostavljanja dobrobiti eksploatacijom prirodnih resursa na veću stopu korišćenja ljudskih i društvenih resursa, pri čemu cjelokupno čovječanstvo mora da dà doprinos, uključujući i Crnu Goru.

1.2. Značaj i mjesto nacionalne politike održivog razvoja Crne Gore

Vođeni opredjeljenjem o uspostavljanju ekološke države, u Crnoj Gori smo među prvim državama u regionu jugoistočne Evrope uspostavili strateški i institucionalni okvir za održivi razvoj u skladu sa standardima razvijenih zemalja Evropske unije. U saradnji sa Univerzitetom za mir i razvoj UN-a, 2001. godine pripremljen je sveobuhvatni dokument „Pravci razvoja Crne Gore kao ekološke države“. Istovremeno, ovaj dokument je predstavljao i nacionalni odgovor na ciljeve postavljene Agendom 21. Nakon stabilizacije političkih prilika i otvaranja evropske perspektive za zemlje u regionu jugoistočne Evrope, Crna Gora je napravila značajan iskorak u izgradnji nacionalne politike održivog razvoja i uspostavljanju pratećeg institucionalnog okvira. Po uspješno završenom učešću na Samitu o održivom razvoju u Johanesburgu, osnovan je Nacionalni savjet za održivi razvoj kao savjetodavno tijelo Vlade Crne Gore s ciljem jačanja kapaciteta za sprovođenje politike održivog razvoja. Savjetom je u periodu od 2002. godine predsjedavao Predsjednik

Vlade, odnosno od 2013. godine Predsjednik Države.

Paralelno sa početkom realizacije konkretnih projekata održivog razvoja, započet je i proces izrade Nacionalne strategije održivog razvoja. Strategija je apsorbirala najznačajnija opredjeljenja iz nacionalnih i evropskih dokumenata, a rađena je u saradnji sa Mediteranskom komisijom za održivi razvoj (eng. MCSD) i Mediteranskim akcionim planom Programa za životnu sredinu Ujedinjenih Nacija (UNEP/MAP). Posebnu vrijednost ovog dokumenta predstavljao je petogodišnji akcioni plan za period od 2007-2012. godine kojim su definisane mjere za dostizanje ciljeva održivog razvoja u 24 prioritetne oblasti održivog razvoja društva. Skrining uspješnosti nakon petogodišnjeg perioda implementacije ukazao je na solidne rezultate sa udjelom od 57 % implementiranih mjera, pri čemu oblast životne sredine u određenoj mjeri zaostaje u odnosu na performanse u oblasti ekonomije, i nešto manje u odnosu na sferu društvenog razvoja. Iako ovaj rezultat korespondira sa otežavajućim okolnostima sa kojima se društvo suočavalo u periodu tranzicije sveukupnog društveno-ekonomskog ambijenta, svjesni smo obaveze suočavanja sa izazovima koji prate i dalje prisutne neodržive razvojne trendove.

U pripremi Rio+20 samita u međunarodnim okvirima djelovanja intenzivno smo tražili odgovore na navedene, međusobno suprotstavljene, razvojne tokove. Završnim dokumentom Samita postavljena je kvalitetna, ali i veoma ambiciozna i zahtjevnja agenda koja je svoj programski okvir srovođenje dobila u Agendi održivog razvoja do 2030. godine usvojenoj septembra 2015. godine na 70-tom zasijedanju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija.

Agenda održivog razvoja je po svom opsegu i značaju bez presedana. Prihvatile su je sve države članice Ujedinjenih nacija i odnosi se na sve, uzimajući pritom u obzir različite nacionalne okolnosti, kapacitete i nivo razvoja, uz poštovanje nacionalnih politika i prioriteta. Sadrži univerzalne ciljeve (17) i konkretne zadatke (169) koji se odnose na cijeli svijet, jednako na razvijene i zemlje u razvoju. Ovi

ciljevi i zadaci su integrisani i nerazdvojni i ravnomjerno obuhvataju tri dimenzije održivog razvoja: ekonomsku, društvenu i ekološku. Konkretni zadaci definisani su kao aspiracioni i globalni, pri čemu svaka Vlada ima pravo da utvrđuje sopstvene konkretne zadatke vođena globalnim nivoom ambicije i uzimajući u obzir nacionalne okolnosti. Na taj način države samostalno odlučuju kako da te aspiracione i globalne ciljeve uvedu u nacionalne planske procese, politike i strategije.

Novom NSOR unaprjeđujemo nacionalnu politiku održivog razvoja uspostavljanjem sveobuhvatnog okvira za nacionalni odgovor na izazove koji se nalaze na putu ka održivom razvoju crnogorskog društva do 2030. godine, uzimajući u obzir rezultate sprovođenja prethodne NSOR i zahtjevima uprocesu pridruživanja Crne Gore EU. U tom kontekstu nova Nacionalna strategija održivog razvoja Crne Gore za period do 2030. godine predstavlja platformu za prevođenje globalnih ciljeva i zadataka u nacionalne okvire. Proces izrade NSOR koristi i pozitivna iskustva iz globalnih, evropskih i procesa u regionu Mediterana, a zasnovan je i na principima i preporukama datim u Deklaraciji iz Rija i Agendi 21, kao i u Deklaraciji i Planu implementacije iz Johannesburga. NSOR se oslanja i na proces zasnovan na Milenijumskoj deklaraciji Ujedinjenih nacija i rezultatima sprovođenja Milenijumskih razvojnih ciljeva. Pritome ostajemo dosledni široko prihvaćenoj definiciji održivog razvoja iz Bruntland izvještaja, u kojem je značenje održivog razvoja shvaćeno kao „zadovoljavanje potreba postojećih generacija bez ugrožavanja sposobnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe“. Vremenom su razvijene i razne druge definicije, koje, između ostalog, uvode i zahtjev za među-generacijskom jednakosti i jednakosti unutar jedne generacije (jednakosti shvaćene u smislu jednakih prava), kao i zahtjev konstantnosti ukupnog kapitala koji se prenosi sljedećoj generaciji.

Ekološki, ekonomski i društveni aspekti razvoja Crne Gore poslednjih decenija ukazuju da potrebe budućih generacija mogu biti ugrožene ne samo kvalitativnom i kvantitativnom degradacijom prirodnih resursa,

već i sve manjom raspoloživošću i drugih resursa (ljudski resurs kao pretpostavka razvoja i ekonomski kapital). Na temelju sopstvenog iskustva i naučenih lekcija, a u vezi s obavezama prema budućim generacijama, te iskustava ključnih međunarodnih aktera koji kroz globalni dijalog trasiraju put prema održivosti, kod ocjene stanja nacionalnih resursa u okviru ovog dokumenta definisan je pristup analizi i ocjeni stanja sveukupnih crnogorskih nacionalnih resursa koji obuhvata sve tri dimenzije održivosti. Zato se resursima pristupa na inovativan način, kroz četvorodimenzionalni razvojni koncept. Naime, osnovni princip NSOR do 2030. godine jeste da proizvodnja dobara i pružanje usluga ključnih za unapređenje materijalnog, mentalnog i duhovnog blagostanja svake generacije, zahtijeva **četiri osnovna, neophodna resursa: ljudski, društveni, prirodni i ekonomski**. To su ključni nacionalni resursi koji moraju biti održivi, čuvajući “pravo na razvoj” svakoj narednoj generaciji. Pravo na razvoj posmatra se u odnosu na pravo pojedinca-čovjeka, porodice i porodičnih vrijednosti i najširih društvenih grupa u okvirima upravljanja na državnom nivou i nivou lokalnih zajednica. Naša odgovornost prema budućim generacijama obavezuje na pristup prema kome se čovjek nalazi u centru razvoja, omogućavajući održivu i uzajamno uvezanu valorizaciju četiri grupe nacionalnih resursa. Zato moramo omogućiti da suštinu održivosti čine konzistente političke akcije usmjerene na razvoj resursa naših potomaka, stimulišući investicije sa tako postavljenim ciljem i sprječavajući odluke koje umanjuju naše nacionalne resurse.

1.3. Struktura i sadržaj NSOR do 2030. godine

U skladu s metodologijom za izradu NSOR koja je usvojena na 26. sjednici Nacionalnog savjeta, te značajem Agende za održivi razvoj do 2030. godine, kao jednog od ključnih dokumenata za definisanje i sprovođenje nacionalne politike održivog razvoja, struktura i

sadržaj NSOR do 2030. godine su utvrđeni kako slijedi:

1. **Uvod** koji daje odgovor na pitanje zašto sprovodimo reviziju NSOR i pojašnjenje metodologije izrade NSOR do 2030. godine.
2. U okviru poglavlja **Stanje nacionalnih resursa** obrađene su **četiri cjeline: stanje ljudskih resursa** - pregled stanja u okviru sljedećih tema: *demografski resursi, zdravlje, obrazovanje i vještine; stanje društvenih resursa* u okviru kojih su obrađene teme kao što su *društveni kapital, odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja, vrijednosni sistem, povjerenje u institucije i vladavina prava, organizaciona kultura, zapošljivost i socijalna kohezija, ravnomjeran regionalni razvoj; kulturni razvoj i integralna zaštita i upravljanje kulturnom baštinom i pejzažom; stanje prirodnih resursa* u okviru kojih je dato stanje resursa u sledećim oblastima: *biodiverzitet, šume, usluge ekosistema, vode, vazduh, zemljište, životna sredina i zdravlje, stanje neobnovljivih resursa –prostor, metali i nemetali, te prikazan uticaj prirodnih i antropogenih hazarda; stanje ekonomskih resursa* u okviru kojih su obrađeni *makroekonomski trendovi i održivo upravljanje razvojem i stanje sektora od ključnog značaja za održivi razvoj društva*. Poseban osvrt u drugom poglavlju je dat na nacionalni institucionalni i zakonodavni okvir koji je značajan za sistem **upravljanja za održivi razvoj**.
3. U okviru trećeg poglavlja dat je **pregled ključnih neodrživih trendova razvoja i potrebe održivog razvoja do 2030. godine** u okviru sve četiri grupe resursa (ljudski, društveni, prirodni i ekonomski), kao i u pogledu institucionalno-zakonodavnog okvira za upravljanje za održivi razvoj.
4. U okviru četvrtog poglavlja definisani su **strateški ciljevi i mjere** za unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne kohezije; unapređenje demografskih kretanja i smanjivanje demografskog deficita; očuvanje prirodnog kapitala i uvođenje zelene ekonomije kao odgovora na probleme utvrđene u poglavlju 3. Pri tome su sagledane nacionalne potrebe kroz detaljnu DPSI analizu, rezultate monitoringa sprovođenja NSOR u periodu od 2007-2012. godine, te slabosti i potrebe utvrđene u okviru priprema Crne Gore za učešće na Rio+20 samitu. Tako utvrđene potrebe dovedene su u vezu s najznačajnijim prioritetima u procesu pristupanja Crne Gore EU, s naglaskom na EU mapu puta do resursno efikasne Evrope i EU 2020 strategiju. Među ključnim dokumentima koji su uzeti u obzir nalazi se Izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka pripremljen 2014. godine od strane UNDP-a na temu resursne efikasnosti, odnosno preporuke Vlade Crne Gore u kontekstu njegove upotrebe za razvoj nacionalne politike održivog razvoja. Tako postavljen okvir doveden je u vezu sa 17 ciljeva održivog razvoja i 169 zadataka definisanih u okviru Agende održivog razvoja do 2030. godine, tako da mjere i podmjere NSOR pružaju odgovor na nacionalne potrebe i istovremeno ih vezuju za ispunjavanje obaveza u okviru sprovođenja Agende za održivi razvoj do 2030. godine.
5. Peto poglavlje se bavi **finansiranjem za održivi razvoj** tako što detaljno obrađuje *osnovne principi finansiranja za održivi razvoj* i sagledava moguće *izvore finansiranja u odnosu na Akcioni plan iz Adis Abebe* kojim su posebno identifikovani: *domaći javni izvori, domaći i međunarodni privatni biznis i finansije, međunarodna razvojna saradnja, međunarodna trgovina kao motor razvoja, upravljanje javnim dugom i međugeneracijska ravnoteža, nauka, tehnologija, inovacije i razvoj kapaciteta*. Pritome je dat pregled stanja i potreba u oblasti finansiranja za životnu sredinu kroz funkcionisanje eko-fonda i uvezivanje ovog okvira sa širim kontekstom finansiranja za održivi razvoj.
6. Poglavlje šest je **Akcioni plan NSOR do 2030. godine** koji predstavlja skup **mjera** i njihovih **podmjera** grupisanih u okviru strateških ciljeva održivog razvoja. Imajući

u vidu multisektorsku prirodu postojećih problema i u odnosu na njih utvrđene potrebe održivog razvoja do 2030. godine strateški ciljevi strukturirani su u sledećim tematskim područjima: *unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne kohezije, unapređenje stanja društvenih resursa, očuvanje prirodnog kapitala i ozelenjavanje nacionalne ekonomije, finansiranje za održivi razvoj, te uspostavljanje efikasnog i učinkovitog sistema upravljanja za održivi razvoj*. Strateški ciljevi i mjere, s detaljnom razradom kroz **podmjere i ciljne ishode**, utvrđeni su kao odgovori koje će crnogorsko društvo u vremenskom horizontu do 2030. godine pružiti kako bi se prevazišli problemi, slabosti i nedostaci postojećeg stanja razvoja i sistema upravljanja. Istovremeno, prioritetne teme, strateški ciljevi, mjere i podmjere održivog razvoja do 2030. godine predstavljaju **odgovor Crne Gore na UN Agendu za održivi razvoj do 2030. godine**.

7. NSOR do 2030. godine postavlja platformu za prevođenje ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni kontekst tako da su strateški ciljevi definisani uzimajući u obzir nacionalne okolnosti, ali vodeći računa i o nacionalnim obavezama u kontekstu sprovođenja Agende za održivi razvoj do 2030. godine. Mjere i podmjere pored specifičnih nacionalnih okolnosti i potreba uzimaju u obzir i neophodnost pružanja doprinosa dostizanju globalnih zadataka održivog razvoja. Činjenica da su kroz mjere i podmjere NSOR do 2030. godine prevedeni globalni ciljevi i zadaci održivog razvoja u opsegu od 73,5% (finansiranje za održivi razvoj), 73, 9% (ljudski resursi), 78, 2 % (prirodni resursi), do 81,4% (ekonomski resursi), 81,8% (društveni resursi), **potvrđuje da je ovom strategijom postavljena osnova za praćenje sprovođenja Agende za održivi razvoj do 2030. godine u nacionalnom kontekstu**.
8. U okviru poglavlja 7 predložen je **sistem za praćenje sprovođenja i izvještavanja** NSOR do 2030. godine. U ovom poglavlju dat je presjek stanja potrošnje nacionalnih resursa kroz kvantifikovan prikaz stanja

biološkog kapaciteta, domaće potrošnje resursa, razvijenosti ljudskih resursa, potrošnje prostora, te njihove uzajamne povezanosti. Tako utvrđeni trendovi ukazuju da se krećemo u negativnom smjeru, koji je kroz pravovremene reakcije moguće korigovati i dovesti u ravnotežu tražnju za resursima i uslugama ekosistema i biokapacitet zemlje. S tim u vezi, ova strategija u sistem izvještavanja o sprovođenju politike održivog razvoja uvodi dostupne nacionalne pokazatelje (po grupama) za koje je ocijenjeno da se mogu svrstati u indikatore održivog razvoja, kao i pokazatelje koji su do sada korišćeni u okviru izvještavanja o sprovođenju Milenijumskih razvojnih ciljeva. Posebnu vrijednost izvještavanju u predstojećem periodu daće uvođenje odabranih **kompleksnih indikatora** za kumulativno praćenje trendova održivosti: **ekološkog otiska, indeksa razvoja ljudskih resursa-HDI, indikatora materijalne potrošnje resursa-DMC i indikatora trošenja prostora**.

9. Na temelju tako postavljene osnove, Akcioni plan NSOR do 2030. godine definiše i upravljačke mjere koje su neophodne radi **uspostavljanja informacionog sistema i baza podataka** kao ključnih instrumenata za praćenje sprovođenja ciljeva i indikatora održivog razvoja. Takođe, utvrđuje zaduženja nadležnim subjektima u pogledu prikupljanja i pohranjivanja ulaznih podataka za proračun i statističku obradu indikatora, kao i način razmjene podataka između posebnih baza i omogućavanje njihove uzajamne kompatibilnosti. To je osnov nesmetanog funkcionisanja ukupnog informacionog sistema za praćenje politike održivog razvoja. Posebno je akcentovana potreba izgradnje nacionalnog statističkog sistema kako bi bio u mogućnosti da odgovori potrebama izvještavanja primjenom indikatora održivog razvoja koji će biti usvojeni u okviru UN-a u septembru mjesecu 2016. godine.

2. Ocjena stanja nacionalnih resursa

Ekološki, ekonomski i društveni aspekti razvoja Crne Gore posljednjih decenija ukazuju da potrebe budućih generacija mogu biti ugrožene ne samo kvalitativnom i kvantitativnom degradacijom prirodnih resursa, već i sve manjom raspoloživošću i drugih resursa (ljudskih i društvenih resursa kao pretpostavke ukupnog društveno-ekonomskog razvoja, ekonomskog kapitala). Polazeći od sopstvenog iskustva i naučenih lekcija u nastojanju da se ispune obaveze prema budućim generacijama, kao i od iskustva ključnih međunarodnih aktera koji kroz globalni dijalog trasiraju put za primjenu Ciljeva održivog razvoja, kod ocjene stanja i analize sveukupnih crnogorskih nacionalnih resursa primijenjen je pristup koji je zasnovan na sve tri dimenzije održivosti, kao i evropskim razvojnim stubovima (EU2020), pri čemu se resursima pristupa na inovativan način, kroz četvorodimenzionalni razvojni koncept. Naime, osnovni princip ove strategije jeste da proizvodnja dobara i pružanje usluga ključnih za unapređenje materijalnog, mentalnog i duhovnog blagostanja sadašnje i budućih generacija, zahtijeva **četiri osnovne grupe neophodnih resursa: ljudskih, društvenih, prirodnih i ekonomskih**.

To su ključni nacionalni resursi koji moraju biti održivi kako bi se očuvalo "pravo na razvoj" svakoj narednoj generaciji. Pravo na razvoj posmatra se u odnosu na pravo pojedinca-čovjeka, pravo porodice, uključujući i očuvanje porodičnih vrijednosti, kao i pravo najširih društvenih grupa s aspekta upravljanja na državnom nivou i nivou lokalnih zajednica.

Naša odgovornost prema budućim generacijama obavezuje na kontinuiranu zaštitu, održavanje i razvoj ove četiri osnovne grupe nacionalnih resursa. Stoga suštinu održivosti čine konzistente političke akcije usmjerene na razvoj resursa naših potomaka, stimulirajući investicije sa tako postavljenim ciljem i sprječavajući odluke koje umanjuju naše nacionalne resurse.

2.1. Stanje ljudskih resursa

Ljudski kapital predstavlja kumulativno znanje, vještine, vrijednosti, kvalitetne lične odnose i druge resurse kojima raspolaže određeno društvo. OECD definiše ljudski kapital kao znanje, vještine, kompetencije i osobine otjelotvorene u pojedincu, koje omogućavaju stvaranje ličnog, društvenog i ekonomskog blagostanja.¹

Ekonomski razvoj se u značajnoj mjeri oslanja na ljudski kapital - znanje, vještine, kompetencije i lične karakteristike koje ljudima omogućuju da doprinesu sopstvenom i društvenom blagostanju, kao i blagostanju svojih država. Ekonomski uspjesi pojedinaca i ekonomije u cjelini zavise od toga koliko ekstenzivno i efektivno ljudi investiraju u sebe.² Međutim, uticaj ljudskog kapitala seže dalje od ekonomije - rast ljudskog kapitala unapređuje nivo zdravlja, učešća u zajednici i povećava izgleda za zaposlenje. U osnovi koncepta ljudskog kapitala je "kapital obrazovanja" (formalno, neformalno i informalno učenje i obrazovanje), kapital zdravlja i kapital migracija, odnosno ovladavanje značajnim ekonomskim informacijama.³

Izveštajem o ljudskom kapitalu za 2015. godinu, koji je sastavio Svjetski ekonomski forum i na kojem se nalaze 124 države, Crna Gora nije obuhvaćena.⁴ Od zemalja u okruženju, Bosna i Hercegovina takođe nije uzeta u razmatranje, Slovenija je na 15. mjestu, Hrvatska na 36, Srbija na 50, Makedonija na 55. i Albanija na 66. mjestu. U izvještaju se naglašava da je talent, a ne kapital, ključan faktor koji povezuje inovacije, konkurentnost i ekonomski rast u XXI vijeku.

¹ Centre for Educational Research and Innovation. "The Well-being of Nations - The Role of Human and Social Capital", OECD, 2001

² Becker, Gary S. "The Age of Human Capital", in E. P. Lazear: Education in the Twenty-First Century. Palo Alto: Hoover Institution Press, 2002

³ Becker, Gary S. "The Age of Human Capital", in E. P. Lazear: Education in the Twenty-First Century. Palo Alto: Hoover Institution Press, 2002

⁴ "Human Capital Report 2015", World Economic Forum, <http://reports.weforum.org/human-capital-report-2015/>

Ljudski kapital se razvija ulaganjem države u poboljšanje kvaliteta života ljudi kroz javni sistem obrazovanja, zdravstvene i socijalne programe, programe zapošljavanja i dodatne edukacije zaposlenih koji doprinose ekonomski snažnijem i socijalno zdravijem društvu. Za dobru demografsku, zdravstvenu i politiku tržišta rada, neophodno je da Crna Gora kreira mehanizme koji podstiču održivi razvoj ljudskih resursa i afirmišu društvenu koheziju.

2.1.1. Demografski resursi

Rezultati popisa stanovništva Crne Gore iz 2011. godine pokazali su nastavak trendova starenja i sporijeg rasta crnogorskog stanovništva uočenih 80-ih godina prošlog vijeka, koji su, u kombinaciji sa internim i eksternim migracijama, značajno uticali na promjenu demografske slike Crne Gore.

Starenje stanovništva je posljedica opadajućih stopa prirodnog priraštaja i rasta očekivanog trajanja života u prethodnom periodu, što je rezultiralo kontinuiranim povećanjem učešća starijih stanovnika u ukupnoj populaciji i rastućom stopom mortaliteta. Prirodni priraštaj se smanjio sa 5.636, koliko je iznosio 1991. godine, na 1.368 u 2011. godini. U 2011. godini prirodni priraštaj je bio i najmanji u posljednjih dvadeset godina. Dok su stope prirodnog priraštaja 1951. i 1961. godine iznosile 20,8‰ i 20,4‰ (respektivno), na posljednja dva popisa stanovništva brojke su bile značajno drugačije - 4,3‰ u 2003. godini, odnosno svega 2,2‰ u 2011. godini.

Ukupan broj stanovnika u Crnoj Gori 2011. godine je 620.029, dok je 2003. godine iznosio 612.267⁵. U periodu između dva popisa, ukupan broj stanovnika je uvećan za 1,3%. Tokom posljednje decenije XX vijeka, rast stanovništva je usporen i istovremeno praćen ukupnim starenjem stanovništva. Kretanje stanovništva, pored bioloških činilaca, bilo je uslovljeno i ukupnim socio-ekonomskim dešavanjima u ovom periodu, među kojima su najznačajnija: raspad bivše SFRJ i ratovi u

okruženju, sankcije međunarodne zajednice, duboka ekonomska kriza, politički problemi, i sl. Ukupan prirodni priraštaj u periodu 2003-2011. godine iznosio je 18.196, što ukazuje da je u istom tom periodu ostvaren negativan migracioni saldo od 10.434 stanovnika. Značajno je ukazati na različitu dinamiku kretanja broja stanovnika u periodu od 2003. do 2011. godine ako sa državnog pređemo na opštinski nivo. Samo šest (od 21) opština u Crnoj Gori zabilježilo je rast broja stanovnika (Bar, Budva, Podgorica, Rožaje, Danilovgrad i Tivat), dok je u svim ostalim opštinama broj stanovnika smanjen. To je posebno izraženo u opštinama sjeverne regije, u kojima se broj stanovnika smanjio i do 29% (Šavnik).

U periodu od 1991. godine nastavljen je trend opadanja nivoa rađanja koji je bio karakterističan za drugu polovinu XX vijeka. Broj živorođene djece na godišnjem nivou je konstantno bio ispod onog koji je ostvaren u 1991. godini (9.609). Ovakav trend rađanja predstavlja nastavak procesa dugoročnog pada fertiliteta, koji je direktan rezultat niskih reproduktivnih normi koje su već nekoliko decenija prihvaćene od većine stanovništva Crne Gore. Fertilitet crnogorskog društva se pokazuje kao složeni fenomen u kojem učestvuje niz prepletenih i uzročno-posljedično povezanih činilac:

- U dijelu bioloških faktora, treba imati na umu činjenicu da crnogorsko društvo stari (povećava se udio stanovnika preko 65 godina starosti), što može uticati na dalji pad nataliteta. U istu grupu činilaca svrstavaju se i mogući negativni zdravstveni aspekti života žena (ishrana, prevencija bolesti, pogoršanje opštih uslova života tokom tranzicije itd).
- U dijelu ekonomskih i društvenih faktora, izvjesno je da prilična ekonomska iscrpljenost crnogorskih građana može negativno uticati na natalitet. Kao dio bivše zajedničke i socijalističke države, Crna Gora je dostigla visok prag društvene razvijenosti, industrijalizacije i urbanizacije, položaja žena i kontrole rađanja. Nakon snažnog rasta u

⁵ Obračunato po metodologiji iz 2011. godine (Saopštenje Zavoda za statistiku br. 321 od 30.11.2012. godine)

poslijeratnim godinama, to je uslovalo, posebno u urbanim djelovima, smanjenje broja djece u porodici. U periodu nakon tranzicije, svemu tome treba dodati i znatno osiromašenje porodica, kao i novo radno zakonodavstvo, pa se već sada očekuje da se to može negativno odraziti na zapošljavanje ženske radne snage zbog mogućih porodijskih odsustava. Crna Gora do sada nije ozbiljno razmatrala mogućnosti stimulacije rađanja, kako kroz poreske tako i kroz moguće druge olakšice porodicama sa djecom, mada se u posljednje vrijeme pojavljuju inicijative u ovoj oblasti.

- Kada su u pitanju psihološki faktori, iako Crna Gora ima pozitivne i relativno stabilne stavove o značaju porodice, činjenica je da je značajno narušen osjećaj životne sigurnosti, koji može da utiče na spremnost da se preuzme briga o potomstvu. Manji broj djece u porodici može voditi ka disbalansu u natalitetu između muške i ženske djece, na što utiču patrijarhalni stereotipi zajednice.

Istovremeno primjetan je i apsolutni rast broja umrlih. Broj umrlih se u periodu od 1991. do 2011. godine povećao sa 3.975 na 5.847. Uzrok povećanja broja umrlih u najvećoj mjeri može se objasniti intenziviranjem demografskog starenja, ali i nedovoljnim smanjivanjem smrtnosti po starosti, odnosno, kod određenih starosnih grupa i do njenog povećanja. Dakle, starenjem stanovništva dolazi do povećanja udjela starih, čije su specifične stope mortaliteta više od specifičnih stopa za mlađe stanovništvo.

Ovakva demografska kretanja se negativno odražavaju na agregatnu tražnju i na tehnološki razvoj. Starenje stanovništva suočava Crnu Goru sa rastućim troškovima zdravstva, sporijim rastom humanog kapitala i povećanjem odnosa neproaktivnog i produktivnog stanovništva, što se u srednjem i dugom roku odražava na smanjenje dohotka po stanovniku, odnosno pad životnog standarda.

Tokom XX vijeka Crnu Goru je karakterisalo iseljavanje stanovnika, koje se može objasniti niskim nivoom privredne razvijenosti, kao i ratovima koji su vođeni u tom periodu. Emigranti iz Crne Gore su najčešće odlazili u ostale republike bivše Jugoslavije, a tokom 1990-ih i 2000-ih godina zapadnoevropske i neke prekomorske zemlje su takođe predstavljala područja za emigraciju. Sa druge strane, u posmatranom periodu su bilježena i doseljavanja u Crnu Goru, čiji je obim bio manji od emigracija. U posljednjoj deceniji XX vijeka bile su prisutne imigracije izazvane ratovima na prostoru bivše Jugoslavije.

Materijalna nesigurnost i bolji uslovi života (veće šanse) u centralnim i primorskim gradovima uticale su značajno na interne migracije. Popisni podaci ukazuju da se udio stanovništva sjevernog regiona u ukupnom stanovništvu Crne Gore kontinuirano smanjivao tokom čitave druge polovine XX vijeka, a druga dva regiona povećavao - središnjeg od popisa iz 1948, a primorskog od popisa iz 1961. godine. Ukupno 47,3% stanovništva Crne Gore je 1948. godine živjelo u sjevernom regionu, da bi u 2011. godini ta brojka iznosila 28,7%. Sa druge strane, učešće broja stanovnika u središnjem i primorskom regionu je rastao. Na osnovu popisa iz 1948. godine, središnji region je imao 34,2% ukupnog broja stanovnika Crne Gore, dok je u 2011. godini stanovništvo središnjeg regiona činilo 47,3% ukupne populacije. Učešće stanovnika primorskog regiona u ukupnom stanovništvu je u posmatranom periodu raslo, ali po nižoj stopi u odnosu na središnji region. Udio stanovnika primorskog regiona je sa 18,5% u 1948. povećan na 24,0% u 2011. godini.

Za razliku od sporog rasta broja stanovnika, u periodu između dva poslednja popisa, broj stanova je povećan za 27%, a odnos broja stanovnika i broja stanova smanjen, sa 2,49 (2003) na 1,98 (2011). U dvijema opštinama ovaj odnos je čak i manji od 1 (Budva – 0,80 i Šavnik – 0,95), sa različim uzrocima. U Šavniku je posljedica raseljavanja, a u Budvi ekspanzije građevinarstva i prepoznavanja grada kao atraktivne turističke destinacije.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Ovi pokazatelji nas prirodno vode do pitanja regionalizacije države i nejednakog razvoja regiona centra, juga i sjevera. O nerazvijenosti sjevernog regiona najbolje govori činjenica da više od 50% državne teritorije naseljava manje od trećine ukupnog stanovništva. Sa druge strane, skoro četvrtina stanovnika Crne Gore naseljava tek nešto više od 10% teritorije.

Monstatove projekcije demografskih kretanja u narednim decenijama, pri sadašnjim stopama fertiliteta i mortaliteta i nultim migracionim

mjesto država sa najvećim procentualnim smanjenjem populacije na svijetu u navedenom periodu. U izuzetno lošoj situaciji su i ostale države u regionu - Bugarska je na 1. mjestu ove negativne liste, Rumunija na 2, Bosna i Hercegovina na 5, Srbija na 8, Hrvatska na 9, Mađarska na 10, a Grčka na 16. mjestu. Ujedinjene nacije predviđaju da će do 2100. godine u Crnoj Gori biti još manje stanovnika, odnosno svega 437.000, što približno odgovara populaciji iz 1950-ih godina.

Table 2-1: Regioni Crne Gore, osnovni pokazatelji, Izvor: Popis stanovništva 2011, Zavod za statistiku i kalkulacije autora

Region	Stanovništvo*	Površina* (km ²)	Gustina naseljenosti	Stanovništvo %	Teritorija %
Sjeverni	177.837	7.304	24,35	28,7	52,9
Središnji	293.509	4.917	59,69	47,3	35,6
Primorski	148.683	1.591	93,45	24,0	11,5

saldom, pokazuju da bi Crna Gora nakon 2015. godine mogla da započne proces depopulacije.⁶ Depopulacija bi bila kontinuirana, a stanovništvo Crne Gore bi u 2050. godini brojalo svega 542.000 lica, ili za 78.000 manje (12.6% manje) nego na popisu 2011. godine, što približno odgovara broju stanovnika iz 1970-ih godina. Imajući u vidu da se projekciona varijanta srednjeg fertiliteta i varijanta nultog migracionog salda međusobno razlikuju jedino po hipotezama o migracijama, proizilazi da bi depopulacija efikasno bila spriječena jedino ukoliko bi Crna Gora od jednog tipičnog emigracionog postala tipično imigraciono područje.

Prema projekcijama Ujedinjenih nacija, negativni demografski trendovi do 2050. godine usloviće smanjene broja stanovnika u Crnoj Gori od oko 8,2 odsto, pa će 2050. godine u našoj zemlji živjeti 574.000 stanovnika, što približno odgovara populaciji sa kraja 1970-ih godina.⁷ Ovaj podatak nas postavlja na 26.

Projekcije Monstata do 2060. godine ističu četiri značajna faktora:⁸

10. Proces starenja stanovništva će biti jedna od najvažnijih karakteristika demografskog razvoja Crne Gore, koja će na kraju projekcionog perioda biti demografski starija nego pedeset godina ranije. Ovakvi trendovi biće prisutni u svim regionima Crne Gore, tako da će stanovništvo svih regiona kao i cjelokupne države biti u stadijumu najdublje demografske starosti.
11. Udio lica mlađih od 15 godina u ukupnom stanovništvu Crne Gore u 2060. godini će biti manji nego 2011. godine.
12. Kao posljedica prva dva faktora, doći će do povećanja indeksa zavisnosti. U varijanti nultog migracionog salda, ovaj indeks će se značajno povećati, sa 0,47 u 2011. godini, na 0,75 u 2060. godini.

⁶ "Projekcije stanovništva Crne Gore do 2060. godine sa strukturnom analizom stanovništva Crne Gore", Zavod za statistiku, Podgorica, mart 2014.

⁷ "World Population Prospects - The 2015 Revision. Key Findings and Advance Tables.", Department of Economic

and Social Affairs - Population Division, United Nations, New York, 2015

⁸ "Projekcije stanovništva Crne Gore do 2060. godine sa strukturnom analizom stanovništva Crne Gore", Zavod za statistiku, Podgorica, mart 2014.

13. Udio sjevernog regiona u ukupnom stanovništvu Crne Gore će se i dalje smanjivati, dok će učešće središnjeg i primorskog regiona nastaviti da se povećava.

Imajući u vidu navedeno, da bi se ostvario sadašnji nivo ekonomskog razvoja biće nepohodno da se poveća radna aktivnost (prvenstveno stanovništva od 15 do 67 godina) ili da se ponuda radne snage nadoknadi radnom snagom iz inostranstva ili eventualnim radnim angažovanjem starije populacije (preko 67 godina starosti). Ukoliko pretpostavimo da se u ekonomiji ništa neće promijeniti, i da će obrasci ponašanja na tržištu rada ostati isti, doći će do smanjenja broja radno aktivnog stanovništva, do smanjenja BDP i do nižeg životnog standarda. Starenje stanovništva dovodi do povećanja troškova koji se izdvajaju iz tekućih fiskalnih prihoda, tj. do povećanja rashoda za penzije i za zdravstvenu zaštitu, kao i do većeg opterećenja radno aktivnog stanovništva. Dugoročno, doći će do smanjenja nacionalne štednje, što će potencijalno imati negativne posljedice na ekonomski rast, jer bez štednje neće biti ni novih investicija.

Prema scenariju Monstata, do 2030. godine se može očekivati intenzivnije povećanje broja doseljenih od broja odseljenih lica, što bi rezultiralo pozitivnim i rastućim migracionim saldom.⁹ Na migracije u Crnoj Gori znatno će uticati predstojeća očekivana integracija u EU, kao i globalna kretanja. Za očekivati je da će mladi ljudi iz Crne Gore, koji ne nađu sopstvenu životnu perspektivu u zemlji, odlaziti u države EU koje će im pružati bolje uslove za život i profesionalno napredovanje. U isto vrijeme, Crna Gora će i dalje privlačiti radnu snagu mahom niže obrazovne strukture za jednostavnija zanimanja, posebno iz regiona, koja je u prethodnom periodu popunjavala radna mjesta za koja nije postojalo dovoljno interesovanje crnogorskih građana. Imajući u vidu klimatske pogodnosti Crne Gore i EU integracije, moguće je očekivati da određeni broj imigranata bude starije životne dobi (kao

što je to, na primjer, slučaj sa Španijom, ili sa Floridom u SAD-u).

Crna Gora u okviru EU integracija ne smije da zazire od imigracionih tokova, ali bi trebalo da vodi promišljenu kulturnu politiku, koja će zaštititi izvorne kulturne i identitetske vrijednosti i djelove tradicije koji idu u korak sa konceptom održivog razvoja. Kao i svaka druga zemlja, i Crna Gora će biti izložena kulturološkom uniformisanju kao posljedici globalizacijskih trendova i miješanja stanovništva. Imajući u vidu da je Crna Gora zemlja sa malim brojem stanovnika, biće potrebno uložiti dodatne napore u okviru kulturnih politika u očuvanju samobitnosti i izvornog identiteta crnogorskih građana. Porijeklo imigranata će svakako biti promijenjeno u odnosu na kraj prošlog i početak ovog vijeka, kada su dominirale izbjeglice i interno raseljena lica. Prema jednom od scenarija Monstata, imigranti bi u periodu koji slijedi mahom dolazili iz Azije i Afrike.¹⁰ Nova investiciona ulaganja će u Crnu Goru svakako dovesti radnu snagu sa drugih i udaljenih prostora, ali će nastaviti da privlače i radnu snagu iz regiona. Iz svega navedenog, možemo zaključiti da za Crnu Goru jeste važno da postoji pozitivan migracioni saldo, po mogućnosti mlađe radne snage u reproduktivnoj fazi života i sa što višim stepenom obrazovanja.

2.1.2. Zdravlje

Zdrava populacija je potencijalno najvažniji resurs društva u svim segmentima razvoja, doprinoseći njegovom sveukupnom socijalnom i ekonomskom napretku. Zbog toga, posebnu pažnju treba posvetiti zdravlju i stvaranju uslova za očuvanje i unapređenje zdravlja angažovanjem svih društvenih sektora. Principi solidarnosti, univerzalnosti, jednakosti, dostupnosti i kvaliteta, koji su osnova za izgradnju održivog i integrisanog sistema zdravstvene zaštite, sa građaninom u centru sistema, su nosioci socijalno orijentisanog evropskog sistema zdravstva ka kome teži i

⁹ "Demografski trendovi u Crnoj Gori od sredine 20. vijeka i perspektive do 2050. godine", Zavod za statistiku, Podgorica, decembar, 2008. godine

¹⁰ "Demografski trendovi u Crnoj Gori od sredine 20. vijeka i perspektive do 2050. godine", Zavod za statistiku, Podgorica, decembar, 2008. godine

Crna Gora u procesu EU integracija zdravstva. Zdravstvenom politikom, kao opšti ciljevi, definisani su: produženje trajanja života, poboljšanje kvaliteta života u vezi sa zdravljem, smanjenje razlika u zdravlju i osiguranje od finansijskog rizika.

Očekivano trajanje života na rođenju u Crnoj Gori je, prema podacima Eurostata za 2013. godinu, 74,1 godina za muškarce i 79,0 godina za žene, što je niže u odnosu na prosjek Evropske unije koji iznosi 77,8 godina za muškarce i 83,3 za žene. Stopa mortaliteta odojčadi, koja predstavlja značajan pokazatelj zdravstvenog stanja stanovništva i nivoa razvoja zdravstvene zaštite, kao i indikator cjelokupnog društveno-ekonomskog razvoja, je iznosila 4,3 (na 1.000 živorođene djece) u 2015. godini, prema podacima Svjetske banke. Uprkos činjenici da je ova stopa među najnižima u regionu, ona je i dalje viša u odnosu na EU prosjek (3,7). Stopa mortaliteta djece do pet godina, prema podacima Svjetske banke, iznosi 4,7 (na 1.000 živorođene djece) u 2015. godini, što je, takođe, više u odnosu na EU prosjek (4,4). Podaci o maternalnom mortalitetu pokazuju da je, u periodu od 2002-2012. godine, samo 2007. godine zabilježen jedan slučaj umiranja vezano za trudnoću, porođaj i postporođajni period. Treba napomenuti da je evidentan problem u vođenju mortalitetne statistike, posebno, u dijelu praćenja umiranja prema uzrocima smrti.

Hronične nezarazne bolesti (HNB) su izazov u ukupnom društvenom razvoju Crne Gore. Hronične nezarazne bolesti su vodeći uzrok obolijevanja, invalidnosti i prijevremenog (prije 65. godine) umiranja stanovnika Crne Gore, kao i za veliki broj godina života izgubljenih zbog prerane smrtnosti (YYLs - Years of life lost due to premature mortality)¹¹. Prema dostupnim podacima o umiranju u Crnoj Gori od 2008. do 2012. godine, hronične nezarazne bolesti učestvuju u ukupnim uzrocima smrti sa čak 80%, od kojih bolesti sistema krvotoka i tumori čine preko 60%. Za skoro polovinu ukupnog broja umrlih (44,3%), uzrok su bile bolesti srca i krvnih sudova, a skoro četvrtinu

(23,4%) uzrokovali su maligni tumori. U više od 10% slučajeva uzrok smrti je bio nepoznat (simptomi, znaci i patološki klinički i laboratorijski nalazi).¹²

Ishemijske bolesti srca, cerebrovaskularne bolesti, rak pluća, afektivni poremećaji (unipolarna depresija) i dijabetes predstavljaju hronične nezarazne bolesti, koje su odgovorne za skoro dvije trećine ukupnog opterećenja bolešću. Prema podacima o bolničkom liječenju u 2013. godini, bolesti sistema krvotoka su na prvom mjestu u strukturi bolničkog morbiditeta prema otpustima (15,2%), dok su na drugom mjestu kao razlog hospitalizacije bila liječenja od tumora (11,8%).¹³ Bolesti sistema za disanje bile su na trećem mjestu (11,4%), dok su bolesti sistema za varenje (10,4%) zauzele četvrto mjesto. Stopa bolničke hospitalizacije u 2013. godini iznosila je 134 na 1.000 stanovnika. Od 2013. godine, u Crnoj Gori su uspostavljeni registri za hronične nezarazne bolesti: maligne neoplazme, dijabetes, akutni koronarni sindrom i cerebrovaskularne bolesti. Potpuniji podaci iz registara za ukupan broj oboljelih od navedenih bolesti očekuju se u narednom periodu, kao i indikatori koji će se na osnovu registara generisati.

Upotreba duvana i duvanskih proizvoda, štetna upotreba alkohola, nezdrava/nepravilna ishrana i fizička neaktivnost su zajednički faktori rizika za većinu preventabilnih nezaraznih bolesti i vezani su za ponašanje. Ovakvo rizično ponašanje dovodi do četiri ključne metaboličke (fiziološke) promjene: povećanje arterijskog krvnog pritiska, povećanje vrijednosti glukoze i holesterola u krvi i povećanje tjelesne mase tj. gojaznosti. Navedeni faktori rizika su glavni za četiri grupe nezaraznih bolesti koje se izdvajaju po masovnosti obolijevanja, posljedične invalidnosti i umiranja.

Prema podacima dobijenim iz Nacionalnog istraživanja o zdravlju stanovništva (2008. i 2012. god.), u 2008. godini 32,7% odrasle populacije (20+ godina) u Crnoj Gori je imalo hipertenziju ili potencijalnu hipertenziju, a

¹¹ „Montenegro: WHO statistical profile“, World Health Organization, Last updated: January, 2015
<http://www.who.int/gho/countries/mne.pdf>

¹² Izvještaji Instituta za javno zdravlje Crne Gore

¹³ Izvještaji Instituta za javno zdravlje Crne Gore

55,1% je imalo prekomjernu tjelesnu masu. Samo 11,5% odraslih upražnjavalo je fizičku aktivnost više od tri puta nedjeljno. Prevalencija pušenja (redovno ili povremeno) u 2008. godini je iznosila 32,7% među odraslima, dok je u 2012. godini iznosila 31%. Alkohol je konzumiralo 25,1% odraslog stanovništva, svakodnevno ili povremeno, u 2008. godini, odnosno značajno više (32%) u 2012. godini. Najveći značaj u unapređenju zdravlja zasniva se na smanjenju faktora rizika i promociji zdravlja, prevenciji bolesti, unapređenju liječenja, smanjivanje nesposobnosti i prijevremenog umiranja.

Crna Gora je prošla kroz „epidemiološku tranziciju“, te veći teret bolesti za stanovništvo, predstavljaju nezarazne, umjesto zaraznih, bolesti. Ipak, još uvijek postoje izazovi u dijelu zaraznih bolesti. Pored svakodnevne potrebe za nadzorom, prevencijom, brzim otkrivanjem, liječenjem, kontrolom i suzbijanjem oboljenja zarazne etiologije, sve veći značaj ima i saradnja sa drugim državama, zbog povećanog broja putnika u međunarodnom saobraćaju, te povećanom riziku od importacije bolesti i izbijanja eventualnih epidemija.

U strukturi obolijevanja od zaraznih bolesti u 2014. godini dominirale su: respiratorne zarazne bolesti (bez gripa) koje su činile 77,3% ukupnog broja prijavljenih slučajeva, crijevne zarazne bolesti (11,6%) i parazitarne oboljenja (9,2%).¹⁴ U 2014. godini, u Crnoj Gori registrovano je 20 novih HIV/AIDS slučajeva. U momentu postavljanja dijagnoze HIV infekcije, sedam novoregistrovanih osoba je već bilo u stadijumu AIDS-a, dok je 13 osoba registrovano u fazi asimptomatske HIV infekcije. Iste godine, registrovana su dva smrtna ishoda od AIDS-a.¹⁵ Posljednjih godina se u Crnoj Gori stopa novoregistrovanih slučajeva oboljelih od tuberkuloze održava na nivou niske notifikacione stope za EU region i iznosila je, za 2014. godinu, 18,2/100.000, dok je procenat oboljelih od multirezistentne tuberkuloze u odnosu na ukupan broj oboljelih od

tuberkuloze 3,5. Stopa smrtnosti od tuberkuloze iznosi 0,32/100.000 stanovnika.¹⁶

Vakcinacija protiv zaraznih bolesti se u Crnoj Gori sprovodi u skladu sa godišnjim programom imunizacija koje su obavezne za sve u određenoj starosnoj dobi, kao i ostale koje se sprovode u skladu sa specifičnim epidemioškim i kliničkim indikacijama. Iako je relativno visok nacionalni obuhvat obaveznim imunizacijama, za pojedine vakcine postoje poteškoće u održavanju očekivanog obuhvata (teško dostupne i socijalno ugrožene grupe stanovništva, kontinuitet u snabdijevanju vakcinama, djelovanje antivakcinalnih grupa itd.). Na nivou Crne Gore, tokom 2014. godine, najveći pad u dostignutim vrijednostima bilježi indikator koji se odnosi na broj vakcinisane djece protiv boginja, koji iznosi svega 76,1%, što predstavlja značajno smanjenje u odnosu na 2013. godinu.¹⁷

Zdravstvena zaštita u Crnoj Gori se pruža u zdravstvenim ustanovama koje čine mrežu državnih zdravstvenih ustanova i ustanovama u privatnom vlasništvu, koja je organizovana na način da se obezbijedi zdravstvena zaštita shodno potrebama stanovništva i mogućnostima zdravstvenog sistema. Zdravstvena zaštita se pruža na tri nivoa, pri čemu bi primarni nivo trebalo da zadovolji 80-85% potreba za zdravstvenom zaštitom. Razvijanje doktrine javnog zdravlja u skladu sa evropskim smjernicama i sistem monitoringa zdravlja stanovništva prema uporedivim indikatorima, analiziranje i predstavljanja podataka su ključni elementi za kreiranje zdravstvene politike na bazi dokaza. Institut za javno zdravlje Crne Gore formira stručna tijela za izradu i sprovođenje aktivnosti u oblasti javnog zdravlja i organizuje edukaciju kadra za njihovo sprovođenje.

Kada je u pitanju iskorišćenost posteljnog fonda bolničkih ustanova u 2013. godini, a

¹⁴ Izvještaji Instituta za javno zdravlje Crne Gore

¹⁵ Izvještaji Instituta za javno zdravlje Crne Gore

¹⁶ „IV Godišnji izvještaj o sprovođenju Milenijumskih razvojnih ciljeva u Crnoj Gori: 01. januar-31. decembar 2014. godine“, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Vlada Crne Gore, Podgorica, septembar 2015

¹⁷ „IV Godišnji izvještaj o sprovođenju Milenijumskih razvojnih ciljeva u Crnoj Gori: 01. januar-31. decembar 2014. godine“, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Vlada Crne Gore, Podgorica, septembar 2015

imajući u vidu ukupni broj postelja (2.416), evidentno je da je svakodnevno bilo slobodno 657 postelja (u opštim bolnicama 391 od 1.120, u specijalnim bolnicama 56 od 504, u Kliničkom centru Crne Gore 156 od 696 i u stacionarima domova zdravlja 54 od 96).

Broj ljekara u Crnoj Gori, u 2013. godini, je iznosio 217 na 100.000 stanovnika, što je bitno manje nego u zemljama EU, gdje je iznosio 334 ljekara na 100.000 stanovnika, u 2012. godini. Učešće nemedicinskih radnika u ukupnom broju zaposlenih kontinuirano se smanjivalo, ali je i dalje visoko. U 1991. godini iznosilo je 28,8%, 2008. godine je bilo na nivou od 25,3%, dok je 2013. godini iznosilo 23,2%.¹⁸ Kada su ljudski resursi u pitanju, zapaža se neujednačenost i disproporcionalnost u obrazovanju i zapošljavanju, kao posljedica neadekvatnog planiranja u prethodnom periodu. Iako su smjernice dobre medicinske prakse za većinu dominantnih oboljenja usvojene, još uvijek je izazov njihova dosljedna implementacija, koja je jedna od suštinskih metoda unaprijeđenja kvaliteta zdravstvene zaštite. Pored toga, neophodno je i plansko usmjerenje kontinuirane medicinske edukacije i stalno usavršavanje stručnih znanja i vještina pružalaca usluga u zdravstvu.

Prema posljednjim dostupnim podacima, preko 95% populacije je obuhvaćeno obaveznom osiguranjem. Nedostajuća sredstva za funkcionisanje zdravstvenog sistema i potrebe zdravstvene zaštite obezbjeđuju se iz budžeta države. Ukupni prihodi Fonda za zdravstveno osiguranje Crne Gore (FZO), iznosili su blizu 167 miliona eura u 2012. godini, kao i u 2013. i 2014. godini, što iznosi 270 eura po stanovniku. Ako posmatramo prihode FZO po strukturi, onda su prihodi od doprinosa za zdravstvenu zaštitu učestvovali u 2012. godini sa 75,31%, u 2013. godini sa 80,93%, a u 2014. godini sa 82,58%. Preostali dio čine prihodi iz budžeta. Učešće izdataka FZO u BDP Crne Gore bilježi trend pada od 2009. do 2014. godine.¹⁹

¹⁸ Izvještaji Instituta za javno zdravlje Crne Gore

¹⁹ „Master plan razvoja zdravstva Crne Gore 2015-2020“, Ministarstvo zdravlja, Vlada Crne Gore, Podgorica, avgust 2015.

Budžet koji se u Crnoj Gori izdvaja za zdravstvo iznosi 461 dolar po stanovniku, odnosno 926 dolara po stanovniku, kada se u obzir uzme kupovna moć (PPP (international \$)).²⁰ Ova izdvajanja su viša u odnosu na Albaniju (240\$, tj. 539 PPP \$) i Makedoniju (312\$, tj. 759 PPP \$), u nivou Bosne i Hercegovine (449\$, tj. 928 PPP \$) i Srbije (475\$, tj. 987 PPP \$), ali značajno niža u odnosu na Hrvatsku (982\$, tj. 1517 PPP \$) i Sloveniju (2085\$, tj. 2595 PPP \$). S aspekta nejednakosti, analiza plaćanja usluga iz džepa građana pokazuje da i dalje siromašni daju više novca za liječenje i lijekove.²¹ Među glavnim izazovima u procesu izvođenja reformi zdravstvenog sistema su finansijska stabilnost, održivost sistema, kao i efikasnost usluga kako na primarnom, tako i na bolničkom nivou, gdje postojeći zdravstveni indikatori ukazuju na postojanje prostora za povećanje produktivnosti.

2.1.3. Obrazovanje i vještine

U savremenom svijetu koji se neprestano mijenja neophodno je držati korak sa vremenom i stalno usvajati nova znanja. Izazovi tehnoloških promjena, procesa globalizacije, demografskih trendova, česte promjene potreba tržišta rada nameću potrebu podizanja kvaliteta sistema obrazovanja. Obrazovanje predstavlja jedan od preduslova održivog razvoja, budući da se promjena shvatanja i uvjerenja ljudi započinje i odvija upravo u okviru obrazovnog sistema. Zelena ekonomija, unapređenje životne sredine, smanjenje siromaštva i socijalne isključenosti, i ostvarivanje održivog razvoja u cjelini, podrazumijeva u osnovi obrazovne politike koje su kvalitetne u smislu ishoda i ekonomično osmišljene u pogledu utroška sredstava. Obrazovanje i cjeloživotno učenje imaju ključnu ulogu za razvoj pojedinca i ostvarivanje ekonomskog potencijala države. Obrazovanje, jačanje vještina i stvaranje novih ideja su

²⁰ Global Health Observatory. "Per capita total expenditure on health at average exchange rate (US\$)", World Health Organization, 2013. http://www.who.int/gho/health_financing/per_capita_expenditure/en/

²¹ „Montenegro After the Crisis: Towards a Smaller and More Efficient Government“, World Bank Report No.65909-ME, 2012

ključni za razvoj ljudskog kapitala i glavni su pokretači ekonomskog razvoja.

U vremenu u kojem znanje postaje ključni resurs održivog razvoja, obrazovanje je ključni strateški interes Crne Gore. Zato zahtijeva pristup sa najvećom mogućom odgovornošću i to na svim obrazovnim nivoima. Razvijene zemlje u strukturi svog bogatstva imaju čak 81% neopipljivog kapitala (koji uključuje ljudski kapital, društveni kapital i institucionalni kapital), dok kod zemalja sa visokim srednjim dohotkom ovaj udio iznosi 69%.²² Ova činjenica ukazuje da je sticanje novih znanja, vještina i vrijednosti kroz sistem obrazovanja jedino u stanju da prati izazove sve intenzivnijih društvenih i tehnoloških promjena i izazova.

Obrazovanje u Crnoj Gori ima za cilj izgradnju održivog obrazovnog sistema čime će se stvoriti uslovi za razvoj učenika kao samostalnih, svestranih ličnosti spremnih za kritičko promišljanje, istraživanje, sticanje funkcionalnih znanja i vještina za njihovo aktivno uključivanje u društvo i povećanje ukupnih ekonomskih kapacita države. Sistem bi, takođe, trebalo da teži promovisanju jednakosti i socijalne kohezije, poboljšanju kreativnosti i inovativnosti. Nivo društvenih ciljeva podrazumijeva da se obrazovanjem doprinosi ekonomskom progresu (rast BDP, zaposlenosti, poboljšanje životnog standarda i sl.), da građani imaju odgovorno ponašanje u odnosu na principe demokratskog društva i da budu spremni na cjeloživotno učenje, kako bi se prilagođavali promjenama na tržištu rada i izazovima koje donose tehnološke promjene. Efikasan sistem obrazovanja podrazumijeva povećanje broja učenika i studenata koji su spremni da stiču, zadrže, razumiju i koriste stečena znanja i građanske vrijednosti. Da bi se ovi ciljevi ostvarili potreban je visok kvalitet učenja i nastave koji podrazumijeva pofesionalni razvoj nastavnog kadra na svim nivoima, primjenu savremene nastavne prakse, pristup ranom obrazovanju i vaspitanju, uključivanje djece iz najosjetljivijih grupa i djece sa posebnim obrazovnim potrebama,

ostvarenje aktivne saradnje sa roditeljima i lokalnom zajednicom, te obezbjeđivanje viših standarda uslova rada i učenja.

Predškolsko obrazovanje igra veoma važnu ulogu u razvoju djeteta, a ima i značajne pozitivne socio-ekonomske efekte na društvo u cjelini.²³ Takođe, studijom koja je sprovedena u 34 OECD zemlje utvrđeno je da postoji povezanost između pohađanja predškolskog obrazovanja i dostignuća na PISA testiranjima.²⁴ Brojna pozitivna iskustva u ovoj oblasti dovela su do zaokreta u načinu razmišljanja unutar naučnih krugova na globalnom nivou, kao i do sve značajnije podrške kreatora politika u pogledu proširenja primarne uloge predškolskih obrazovnih ustanova - ona bi trebalo da bude obrazovna i razvojna, umjesto da se svodi prevashodno na čuvanje djece.

Analiza strateškog i regulatornog okvira ukazuje da je u Crnoj Gori prepoznat značaj predškolskog obrazovanja za razvoj djeteta, kao i da postoji dobra programska osnova za njegovo širenje. Na drugoj strani, ukupni budžet za predškolsko obrazovanje čini 0,38% BDP-a u Crnoj Gori, što je značajno niže u odnosu na zemlje OECD-a, koje u iste svrhe u prosjeku izdvajaju 0,5% svog BDP-a.²⁵ Ako uporedimo različite uzrasne grupe, stopa obuhvata djece predškolskim obrazovanjem znatno je niža među djecom uzrasta 0–3 godine, gdje svega 15% pohađa jaslice, nego među djecom uzrasta 3–6 godina, gdje više od 50% pohađa vrtić. Međutim, regionalne razlike su velike - od ukupnog broja djece uzrasta 3–6 godina, najveći je obuhvat u Budvi (94%), a najmanji u Rožajama (nešto preko 10%). Kada je riječ o veličini grupe djece uzrasta 3–6 godina u javnim predškolskim ustanovama, i tu postoje velike razlike po opštinama - od 41 djeteta po grupi u Herceg Novom i u Podgorici, do samo 12 djece po grupi u Andrijevici. U

²³ Heckman, J. J. "Policies to foster human capital". Research in Economics, 54(1), pp 3-56, 2000

²⁴ OECD. "PISA in Focus: Does participation in pre-primary education translate into better learning outcomes at school?" OECD Publishing, Paris, 2011

²⁵ Prica, Ivana, Čolić, Lazar i Baronijan, Hana. "Studija o ulaganju u rano obrazovanje djece u Crnoj Gori", Podgorica, 2014

²² The International Bank for Reconstruction and Development. "The Changing Wealth of Nations - Measuring Sustainable Development in the New Millennium". The World Bank, Washington DC, 2011

južnom i centralnom regionu Crne Gore je izražen nedostatak prostornih kapaciteta, pa mnogi vrtići rade preko svojih kapaciteta, dok u sjevernom rade ispod svojih punih kapaciteta. Još uvijek je značajan procenat roditelja koji smatraju da je djetetu bolje kod kuće nego u predškolskoj ustanovi i ne sagledavaju značaj predškolskog obrazovanja u razvoju djeteta tog uzrasta. Bez sistemskih napora da se poveća svijest roditelja o koristima i značaju predškolskog obrazovanja, postizanje univerzalnog obuhvata djece u Crnoj Gori predškolskim obrazovanjem neće biti moguće. U strukturi kadra gotovo potpuno izostaju vaspitači muškog pola, što kao posljedicu ima uspostavljanje rodni stereotipa. Poseban problem predstavlja obuhvat RAE djece ovim oblikom vaspitanja (svega 19%), kao i to da sve crnogorske opštine ne pružaju mogućnost za rad sa djecom sa posebnim potrebama.

I pored desetogodišnje reforme, značajnog povećanja ulaganja i određenog napretka, obrazovanje još uvijek nema očekivane rezultate u oblasti znanja i vještina učenika i studenata, niti opravdava uložena sredstva (povećana za 50% u periodu između 2006-2010). Razlozi su u prvom redu kvalitet nastavnog kadra na svim nivoima (počev od lošeg inicijalnog obrazovanja, selekcije ne najboljih već prosječnih i ispodprosječnih za pedagoška zanimanja, slabe motivacije nastavnika za rad i posebno za vannastavne aktivnosti). Slijede neujednačeni materijalno-tehnički uslovi i rad sa velikim grupama, što ne obezbjeđuje kvalitet podučavanja. Smanjena je vaspitna uloga škola (o čemu svjedoči porast nasilja među djecom i mladima) i oslabljena etička dimenzija (plagijarizam) na nivou visokog obrazovanja. Oslabljena je veza između škole i tržišta rada, odnosno šire društvene zajednice.

Na posljednjem PISA testiranju²⁶, iz 2012. godine, prosječno postignuće naših učenika iz

²⁶ PISA (Programme for International Student Assessment) je međunarodni program za procjenjivanje postignuća učenika koji se sprovodi svake treće godine i u kojem je primarno koliko učenici uspješno primjenjuju znanja, vještine i sposobnosti stečene u školi i van nje, a ne što su i koliko naučili iz pojedinih nastavnih predmeta na kraju obaveznog obrazovanja, odnosno na kraju osnovne škole. Osnovni cilj PISA testa je procjena kvaliteta i pravednosti obrazovnog sistema, a rezultati i analize su značajne za

matematičke pismenosti je bilo 410 bodova (OECD prosjek je 494 boda), što je Crnu Goru svrstalo na nezavidno 54. mjesto od 65 države. Prosječno postignuće iz čitalačke pismenosti je bilo 422 boda (OECD prosjek je 496), što nas stavlja tek na 53. mjesto. Kada je naučna pismenost u pitanju, prosječno postignuće naših učenika je bilo 410 bodova (OECD prosjek je 499 bodova), što je bilo dovoljno tek za 56. mjesto. U sve tri oblasti su Slovenija, Hrvatska i Srbija bolje rangirane od Crne Gore, dok se Albanija u sve tri oblasti nalazi iza naše zemlje. Rezultati PISA 2015 testiranja biće objavljeni u decembru 2016. godine. Iz Ispitnog centra Crne Gore navode da su testirani učenici koji su samo treći ciklus završili po reformisanom školovanju, pa da će se tek 2018. godine moći upoređivati stari i novi sistem obrazovanja, tj. da će se tada pokazati da li je reforma doprinijela osposobljavanju učenika za svakodnevni život.

Na nivou osnovne škole, rezultati PISA testiranja pokazuju da učenici ne uče da povezuju znanja i stavljaju ih u novi kontekst, tj. da nijesu u stanju da uspješno primjenjuju znanja, vještine i sposobnosti stečene u školi i van nje. Slična stvar se može reći i za opšte gimnazijsko obrazovanje, gdje je akcenat i dalje na memorisanju gradiva, zbog čega je moguće prepisivanje, a bez prave evaluacije stečenih znanja i vještina. Na nivou gimnazije, i pored napora, još uvijek nije uspostavljen sistem kredibilne eksterne mature i evaluacije znanja potrebnih za pristup visokom obrazovanju. Srednje stručno obrazovanje se ne razvija u skladu sa potrebama tržišta rada, a izostaje i sistem kvalitetne praktične obuke, disperzije zanatskih zanimanja koja se traže na tržištu (uz dualni oblik obrazovanja i sistem majstorskog ispita).

Reforma opšteg srednjeg obrazovanja u Crnoj Gori koja je počela 2002. godine i nastavila se školske 2006/2007. godine kada su učenici gimnazije počeli obrazovanje po novom obrazovnom programu, donijela je značajne

definisanje obrazovne politike i kreiranje strategija unapređenja sistema obrazovanja.

promjene u obrazovnom sistemu Crne Gore.²⁷ Promjene se, prije svega, odnose na prelazak sa sadržajnog pristupa planiranju nastave na ciljno i procesno-razvojno planiranje, zamjenu koncepta nastavnog plana i programa konceptom obrazovnog programa i promjenu strukture predmetnih programa, koji sadrže teme, operativne ciljeve, aktivnosti, pojmove i korelaciju programa. Period implementacije rješenja pokazao je da postoje oblasti koje je potrebno unaprijediti kako bi se svakom učeniku omogućio razvoj kritičkog i kreativnog mišljenja, kvalitetno obrazovanje i dostizanje utvrđenih standarda znanja, bez obzira na socio-ekonomski položaj, pol ili etničku pripadnost, kao i sticanje ključnih kompetencija. Nastavnici treba da koriste svoje vještine i znanja kako bi u procesu nastave sa učenicima izgrađivali partnerski odnos, prilagođavajući metode i oblike rada individualnim mogućnostima učenika. Cilj Strategije opšteg srednjeg obrazovanja (2015-2020) jeste utvrđivanje smjernica za unapređenje gimnazijskog obrazovanja kao jednog od najvažnijih segmenata obrazovanja, na osnovu analize postojećeg stanja i definisanih prioriteta oblasti, ciljeva i mjera koje je potrebno realizovati za njihovo ostvarivanje. Cilj je unapređenje kvaliteta opšteg obrazovanja, koji će svakom pojedincu omogućiti sticanje znanja, vještina, formiranje vrijednosnih stavova potrebnih za nastavak školovanja, profesionalni i lični razvoj i uspjeh.

Vizija stručnog obrazovanja u Crnoj Gori do 2020. godine je stručno obrazovanje usklađeno sa potrebama tržišta rada, koje omogućava cjeloživotno učenje i mobilnost, lični i profesionalni razvoj mladim i odraslim, sa ojačanom ulogom nastavnika, uspostavljenim sistemom osiguranja kvaliteta, u kojem su kvalifikacije bazirane na kompetencijama i ishodima učenja, uključeno u regionalne inicijative i programe cjeloživotnog učenja EU.²⁸ Izrada Strategije stručnog obrazovanja (2015-2020) predstavlja nastavak prethodnih mjera i

aktivnosti, definisanih u Strategiji razvoja stručnog obrazovanja (2010-2014) i odgovarajućim akcionim planovima, sa ciljem unapređenja inicijalnog i kontinuiranog stručnog obrazovanja, koje će omogućiti sticanje svakom pojedincu znanja, vještine i kompetencije, potrebne za zapošljivost, profesionalni i lični razvoj i socijalnu uključenost. Strateški cilj razvoja stručnog obrazovanja u Crnoj Gori je učiniti cjeloživotno učenje i mobilnost realnim, poboljšati kvalitet i efikasnost obrazovanja, promovisati jednakost, socijalnu koheziju i aktivno građanstvo, poboljšati kreativnost, inovacije i preduzetništvo, radi dobrobiti pojedinca i društva u cjelini strateški. Cilj je izgraditi kvalitetan, za tržište rada relevantan, sistem stručnog obrazovanja u Crnoj Gori koji će pratiti potreba pojedinca i ekonomije i omogućiti razvoj konkurentnosti i demokratskog i naprednog društva.

Reforma visokog obrazovanja u Crnoj Gori je počela usvajanjem novog Zakona o visokom obrazovanju (2003), a nastavljena usvajanjem statuta univerziteta i fakulteta (2004) i podzakonskih akata za njihovu implementaciju, čime je stvoren normativni institucionalni okvir visokog obrazovanja u Crnoj Gori. Visoko obrazovanje se zasniva na prevelikom broju malih institucija, mahom usmjerenih na razne oblike menadžmenta. Takođe izostaje djelotvorna saradnja sa tržištem rada, na jednoj strani, i valjani inputi sistemu srednjeg obrazovanja, na drugoj. Neracionalna upisna politika i izostanak standarda (prevelike grupe u kojima nije moguće studirati, a posebno se ne može ostvariti naučni rad) doveli su na jednoj strani do hiperinflacije diploma i, na drugoj, do niskog nivoa znanja i vještina, odnosno nekredibiliteta diploma i samog visokog obrazovanja u cjelini.

Univerzitet Crne Gore do sada nije uspio da se plasira ni na jednu od tri najuglednije rang liste najboljih univerziteta na svijetu. Kada je plasman na Šangajskoj listi²⁹ univerziteta u okruženju u pitanju, Univerzitet u Beogradu se

²⁷ „Strategija razvoja opšteg srednjeg obrazovanja u Crnoj Gori (2015-2020)“, Vlada Crne Gore, Ministarstvo prosvjete, Podgorica, jun 2015.

²⁸ „Strategija razvoja stručnog obrazovanja u Crnoj Gori (2015-2020)“, Vlada Crne Gore, Ministarstvo prosvjete, Podgorica, decembar 2014.

²⁹ Šangajska lista (Academic Ranking of World Universities (ARWU) ili skraćeno “Shanghai Ranking”) je godišnja globalna rang lista 500 najboljih univerziteta, koja je prvi put sastavljena 2003. godine.

nalazi među 400 najboljih svjetskih univerziteta, dok je Univerzitet u Ljubljani rangiran u 500 najboljih. Na QS World University Rankings³⁰ univerzitet u Ljubljani je rangiran između 551. i 600. mjesta, dok su se univerziteti u Beogradu i Zagrebu plasirali iza 700. mjesta. Prema Times Higher Education World University Rankings³¹, najbolje rangiran univerzitet u okruženju je onaj u Mariboru (između 501. i 600. mjesta), dok su se univerziteti u Beogradu i Ljubljani plasirali između 601. i 800. mjesta.

Na Webometrics Ranking of World Universities³² se nalaze sva tri crnogorska univerziteta - Univerzitet Crne Gore je ubjedljivo najbolje rangiran, na 2786. mjestu, Univerzitet Mediteran se nalazi na 11740. poziciji, a Univerzitet Donja Gorica je na 17000. mjestu. Međutim, kada ove rezultate uporedimo sa okruženjem, možemo zaključiti da je rang vodećeg crnogorskog univerziteta značajno lošiji od svih vodećih univerziteta u regionu - Ljubljana je na 216. mjestu, Beograd na 431, Zagreb na 458, Skopje na 1395, a Sarajevo na 2270. mjestu. Jedino je lošije rangiran Univerzitet u Tirani, kao vodeći univerzitet u Albaniji, koji je zauzeo 6184. poziciju.

Jedan od ključnih zahtjeva reforme visokog obrazovanja je bila i Strategija razvoja i finansiranja visokog obrazovanja u Crnoj Gori, ali ne samo kroz uvođenje principa Bolonjske deklaracije, već i kroz promišljenu strategiju i

upisnu politiku. Izostankom upisne politike koja reflektuje potrebe tržišta rada, nanijeta je velika šteta održivom društvenom razvoju zajednice i pojedincima. To ne znači da u Crnoj Gori treba smanjiti obuhvat ljudi koji stižu visoko obrazovanje, već znači diversifikaciju (odnosno sužavanje, gdje je potrebno) fakultetskih grupa prema potrebama tržišta rada. Na to se jednim dijelom može uticati sistemom i sredstvima iz kojeg se obavlja postojeće stipendiranje studenata, kao i ostalih pogodnosti (dom, krediti i sl). Realokacija bi se mogla obaviti kroz pojačano budžetiranje onih fakultetskih grupa za kojima postoji potreba na tržištu rada. Na drugoj strani bi se ograničavalo budžetiranje, odnosno smanjio broj studenata za grupe za koje ne postoji potreba na tržištu rada ili su već u zoni hiperprodukcije.

U cilju poboljšanja kompetencija crnogorskih visokoškolaca, važno je povezivanje univerziteta kroz ulaganje u istraživanje i razvoj, umreženost sa univerzitetima u EU i svijetu, gdje bi trebalo još unaprijediti postojeće dobre prakse, kao i povezivanje sa sektorom privrede. Jedna od mogućnosti je praćenje „vidljivosti“ univerziteta u naučnom svijetu, kao i učešće u R&D projektima.

Posebni izazovi se mogu očekivati u oblasti obrazovanja odraslih, a valjane smjernice donosi Nacionalni okvir kvalifikacija. Potrebno bi bilo pratiti pokazatelje neformalnog i informalnog obrazovanja i obuhvat starijih grupacija stanovništva u cilju osposobljavanja za nove vještine i znanja, ili priznavanja stečenih. Reforma obrazovnog sistema je prepoznala značaj cjeloživotnog učenja i NSOR ima indikatore o licenciranim pružaocima usluga u obrazovanju odraslih, ali se malo vide smjerovi i priznavanje znanja stečenih neformalnim i informalnim putem. Ukoliko bi takve prakse postojale, a bile prepoznate kroz Nacionalni okvir kvalifikacija, svakako bi motivisale zaposlene na dodatnu mobilnost.

Više od 8.000 ljudi u Crnoj Gori, odnosno 1,3% populacije, je aktivno učestvovalo u nacionalnim postmilenijumskim konsultacijama o razvojnim ciljevima za period nakon 2015. godine, koje su dio globalne kampanje sprovedene uz podršku Ujedinjenih nacija u

³⁰ QS World University Rankings je godišnja rang lista najboljih svjetskih univerziteta, koja se redovno objavljuje od 2004. godine

³¹ Times Higher Education World University Rankings je godišnja globalna rang lista 800 najboljih univerziteta, koja se sastavlja od 2010. godine.

³² Webometrics Ranking of World Universities (takođe poznat kao Ranking Web of Universities) je globalni sistem za rangiranje univerziteta koji koristi nekoliko kategorija vidljivost, aktivnost, otvorenost i izvrsnost. Vidljivost se se mjeri količinom eksternih lin kova koje vode do veb domena ustanove, dok aktivnost obuhvata prisustvo na internetu, a mjeri se količinom stranica na veb sajtu. Otvorenost podrazumijeva broj objavljenih i dostupnih dokumenata, a izvrsnost se odnosi na broj objavljenih naučnih radova u međunarodnim časopisima. Prvo ovakvo rangiranje je urađeno 2004. godine. Na listi se nalazi više od 12.000 univerziteta, a ažurira se dva puta godišnje - u januaru i u julu.

više od 80 zemalja svijeta.³³ Obrazovanje je prepoznato kao jedan od ključnih resursa budućnosti. Naime, stanovništvo želi društvo koje bi bilo zasnovano na znanju. Stoga, transformacija obrazovnog sistema koja je u toku trebalo bi da obuhvati i unapređenje kvaliteta obrazovanja, primjenjivost stečenog znanja, jačanje društvenih i praktičnih vještina i sposobnosti, formiranje kritičkog mišljenja i učešće i bolja usklađenost sa tržištem rada. Obrazovni sistem treba dodatno unaprijediti i podstaći stanovništvo na učešće i zauzimanje odgovornog stava.

Kako bi se došlo do saznanja koja je najvažnija tema u obrazovanju i kako se rangiraju različita pitanja unutar ove teme, od ispitanika je traženo da rangiraju šest tema po značaju. Osnovno obrazovanje se navodi kao najčešći od dva ponuđena odgovora. Na drugom mjestu nalazi se predškolsko obrazovanje, zatim pitanje usklađivanja obrazovanja sa potrebama tržišta rada, te kvalitet univerzitetskog obrazovanja i srednjoškolsko obrazovanje. Dvije trećine ispitanika smatra da kvalitet života u Crnoj Gori direktno zavisi od kvaliteta obrazovanja, dok više od polovine anketiranih ispitanika smatra da je realno očekivati da obrazovanje postane važan prioritet. Istovremeno, kvalitet obrazovanja u Crnoj Gori je polovina ispitanika ocijenila kao loš, a gotovo četvrtina kao izuzetno loš. 40% ispitanika smatra da naše obrazovanje nije konkurentno u odnosu na obrazovanje iz regiona.

Analiza postojeće situacije u obrazovnom sistemu ukazala je na potrebu preduzimanja dodatnih aktivnosti usmjerenih na povećanje obuhvata djece predškolskim, osnovnim i srednjim obrazovanjem i vaspitanjem, stvaranje mreže i bolju opremljenost škola, unapređenje programa rada i udžbenike, organizaciju nastave, kadar i stručno usavršavanje, kvalitet obrazovanja i utvrđivanje kvaliteta, aktivnije učešće lokalne zajednice i roditelja u radu i finansiranju škola.

2.2. Stanje društvenih resursa

2.2.1. O društvenom kapitalu

Moralne norme i vrijednosti, odnosi povjerenja između pojedinaca, kao i organizacija; institucije, kulturna baština i kulturne aktivnosti čine društveni kapital jedne države. Svjetska banka definiše društveni kapital kao institucije, veze i norme koje oblikuju kvalitet i kvantitet interakcija u jednom društvu³⁴. Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) ga, pak, definiše kao veze, zajedničke vrijednosti i razumijevanje u društvu koji omogućavaju pojedincima i grupama da vjeruju jedni drugima i rade zajedno. Društveni kapital ima neposredan efekat na produktivnost, dobrobit i sreću jedne zajednice jer povezanost među njenim članovima vodi povjerenju, saradnji i reciprocitetu u odnosima.

Na osnovu pretpostavke da će napredak zajednice zavisiti gotovo isključivo od razvoja pojedinaca dugo vremena je pristup ljudskom razvoju u osnovi bio individualistički. Međutim, relativno skoro je dokazana i potvrđena nedostatnost ovog pristupa. Postoje dokazi o tome da investiranje u fizičku infrastrukturu nije dovoljno, već da treba uložiti i u dobre međuljudske odnose, zdravlje ili obrazovanje kako bi se postigao održiv ljudski razvoj. Zajednice u kojima institucije promovišu društvenu koheziju pokazuju nizak nivo dispariteta između pojedinačnih grupa kao što su etničke, vjerske ili rodne, te shodno tome visok nivo interakcije i povjerenja među ljudima³⁵. To sve zajedno vodi razvoju solidarnijeg, srećnijeg i održivijeg društva.

Društveni kapital kao važan *resurs* jedne države rezultat je njenog ukupnog istorijskog razvoja, te je njegov kvalitet pretežno determinisan relacijama pojedinca i organizacije u odnosu na ključna postignuća u njihovom razvoju, formirani sistem vrijednosti i bogatu materijalnu i nematerijalnu kulturnu baštinu. I pored toga, pokazalo se da je moguće ubrzati

³³ Komar, Olivera i Gegaj, Pavle. „Crna Gora kakvu želim - Izvještaj o nacionalnim konsultacijama u Crnoj Gori o postmilenijumskim razvojnim ciljevima“, Podgorica, april 2013.

³⁴ Grootaert & Bastelaer, 2001

³⁵ UNDP, Human Development Report, 2013, str. 36

određene procese i stimulirati solidarnije odnose među članovima društva.

Iako o društvenom kapitalu postoji brojna i veoma raznorodna literatura, moguće je pronaći određene standarde o tome na koji način ga operacionalizovati i mjeriti. Tako, na primjer, prepoznaju njegove četiri osnovne dimenzije³⁶, i to *vrijednosti, povjerenje u institucije/vladavina prava, dobra uprava, lokalne institucije i mreže*. Ove dimenzije je moguće mjeriti na različite načine, ali se najčešće koriste *članstvo u lokalnim asocijacijama i mrežama, nivo povjerenja u institucije i legitimnost normi, te kolektivna akcija*.

Razrađujući dalje ovaj pristup u kontekstu stanja u kome se Crna Gora nalazi kada je društveni kapital u pitanju, a imajući u vidu ciljeve održivog razvoja, u ovoj strategiji razvijene su sljedeće dimenzije odnosno oblasti za prioritetno djelovanje:

- Odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja
- Vrijednosni sistem
- Povjerenje u institucije i vladavina prava
- Organizaciona kultura
- Zapošljivost i socijalna inkluzija
- Regionalni razvoj
- Kulturni razvoj i integralna zaštita i upravljanje kulturnom baštinom i predjelima.

2.2.2. Odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja

Da bi jačao društveni kapital neophodan je odgovarajući odnos ključnih društvenih aktera koji će biti usmjeren ka izgradnji solidarnog održivog razvoja. Sa aspekta održivog razvoja bitniji društveni akteri su institucije javne uprave (ali i obrazovne), civilno društvo (a u sklopu njega posebno nevladine organizacije i

neformalne grupe građana), biznis zajednica i porodica. Od načina na koji će ovi akteri organizovati društveni život zavisi stepen održivosti jedne zajednice. Svi ovi akteri nose značajnu odgovornost za proces socijalizacije građana u skladu sa globalnim ciljevima održivog razvoja koje Crne Gora prihvata. Obrazovne institucije koje ne "proizvode" građanina sposobnog i spremnog da se uključi u rješavanje društvenih problema zasnovano na principima održivog razvoja ne mogu odgovoriti potrebama razvoja u XXI vijeku gdje se obrazovanje ne razumije više isključivo kao *transfer znanja* već i kao *transfer vrijednosti*. Isto važi i za organizacije civilnog društva koje treba da budu spremne da aktivno učestvuju u artikulaciji političkih interesa građana, ali i njihovoj mobilizaciji u skladu sa ciljevima održivog razvoja. Diskriminacija po bilo kom osnovu (rodna, nacionalna, vjerska, po osnovu seksualnog identiteta ili nekog drugog ličnog ili grupnog svojstva) razara koheziju društva i stvarajući unutrašnje sukobe onemogućava da svi pojedinci u okviru društva ostvare u datim okolnostima puni potencijal i na taj način podstaknu održiv razvoj zajednice. Na kraju porodica je pretrpjela brojne udare u tranzicionom periodu, od normativno-vrijednosne transformacije iz klasične porodice ka prihvatanju alternativnih oblika suživota, do ekonomskih pritisaka koji su redefinisali rodne uloge, ali i kreirali određenu tenziju koja je izazvala povećan nivo nasilnog ponašanja i razaranja same porodice kao ćelije društva. Održivi razvoj bi trebalo da bude prilika da se rekonstruišu politike koje će osnažiti pojedince u svojoj raznovrsnosti (po pitanju roda, nacionalne ili vjerske pripadnosti, seksualne orijentacije, godišta i sl.) i učiniti ih činiocima promjene i ravnopravnim partnerima u nastojanju da se "promoviše inkluzivan, pravedan i održiv razvoj društva"³⁷.

U skladu sa principom *partnerstva* koji je definisan kao jedan od pet osnovnih u odnosu na koje će se bazirati ostvarivanje ciljeva održivog razvoja svi ovi akteri bi trebalo da budu posvećeni partneri u razvoju održivog društva.

³⁶ Izvještaj o stanju društvenog kapitala za Svjetsku banku, Grootaert & Bastelaer, 2001, str. 20

³⁷ UNDP, Gender Equality Strategy 2014-2017, str. 9

2.2.3. Vrijednosni sistem

Savremeni svijet karakteriše pluralitet vrijednosnih sistema. Vrijednosti se, pak, ne mogu preporučiti ili propisati. Svako društvo izgrađuje svoj sistem na kome temelji sopstveni identitet. Ipak, određene opšte negativne tendencije se mogu uočiti, kao što su nedostatak kritičkog mišljenja i odsustvo zainteresovanosti za kolektivna pitanja i društvene probleme. Društva se atomizuju, a pojedinci bivaju sve češće prepušteni sami sebi. Insistiranje na profesionalizaciji dovodi do toga da društvo čini grupa nepovezanih individua koja djeluje bez zajedničkog cilja i veoma često u međusobno konfliktim ulogama.

Crna Gora se nalazi u situaciji da se kao politička zajednica konstituisala na osnovu tradicionalnog principa koji nestaje, a da istovremeno nisu stvorene vrijednosti koje bi uživale društveni konsensus, a koje bi bile usklađene sa tehničko-tehnološkim napretkom društva i novim znanjima³⁸. Dodatno, »uzori« ne postoje i neophodno je da društvo stvori sopstveni sistem vrijednosti oko koga će bazirati supstantivni i proceduralni konsenzus.

Iako je od početka izgrađivana kao multietnička i građanska zajednica, prostora za učvršćivanje crnogorskog građanskog identiteta koji će povezivati sve konstitutivne cjeline tolerantno upravljajući i poštujući njihove različitosti i dalje ima. Konceptija *univerzalnog građanstva* »kao identiteta različitog od pojedinačnih identiteta u okviru neke zajednice, i naravno, neisključivog u odnosu prema ostalim identitetima« (Spaić, 2010, str. 48) treba da bude vodilja u tom procesu. Posebno treba razvijati one aspekte građanskog identiteta koji podržavaju održivi razvoj, kao što su odgovornost, aktivizam i svijest o opštem dobru.

2.2.4. Povjerenje u institucije i vladavina prava

Iako crnogorske javne institucije uživaju relativno visoko povjerenje građana, ono je u velikoj mjeri determinisano identitetskim

podjelama. Takođe, normativno utemeljenje crnogorskog pravnog poretka na vrijednostima građanske demokratije, socijalne pravde, zaštite životne sredine i vladavine prava nije postala suštinski konstitutivni element u izgradnji niti države niti društva. Mnoge ustavom deklarirane vrijednosti nisu postale predmet opšteg prihvatanja od strane svih političkih subjekata u Crnoj Gori.

Dobra uprava, efikasna borba protiv korupcije i organizovanog kriminala ostaju izazovi uprkos naporima koji su ulagani u prethodnom periodu. U uslovima ubrzane izmjene pravnog okvira i usklađivanja sa pravnom tekovinom Evropske unije koji po sebi nosi niz osjetljivih transformacija, nepovjerenje u institucije sistema i funkcionisanje vladavine prava onemogućava društvenu koheziju koja je neophodna za održivost sistema. Percepcija da na državni aparat utiču partijske strukture dodatno otežava izgradnju društvenog konsenzusa kada su u pitanju strateški pravci razvoja. Iz svega navedenog jačanje institucija i posljedično tome povjerenja u njih treba da bude jedan od osnovnih strateških ciljeva održivog razvoja.

2.2.5. Organizaciona kultura

Fenomen organizacione kulture je jedan od ključnih faktora razumijevanja funkcionisanja organizacije. Ovaj koncept, koji je obilježio posljednje decenije organizacione teorije, objašnjava unutrašnji život organizacije zasnovan na vrijednosnom sistemu i normama ponašanja njenih članova. Organizaciona kultura predstavlja skup zajedničkih stavova, vrijednosti, vjerovanja, normi, očekivanja i običaja koji oblikuju ponašanje članova organizacije, a prije svega način na koji stupaju u međusobne interakcije, kako se odnose prema kupcima, kako izvršavaju svoje zadatke i kakve učinke postižu. Na organizacionu kulturu utiču: nacionalna kultura, priroda djelatnosti organizacije, članovi organizacije i radne grupe u organizaciji. Kognitivne strukture članova organizacija formiraju se dominantno pod uticajem nacionalne kulture. Shodno tome, nacionalna kultura je bitna determinanta socio-ekonomskog razvoja jednog društva.

³⁸ CANU, 2010, str. 184

Istraživanja nacionalnih kultura na Jugo-istoku Evrope, pokazuju da su nacionalne kulture na našim prostorima imaju sljedeća obilježja:³⁹

- **Visoka distanca moći** - Postoji visoka potreba za vrhovnim autoritetom, kome se prepušta odgovornost odlučivanja. Ova dimenzija preferira centralizovano, a ne demokratsko odlučivanje;
- **Izbjegavanje neizvjesnosti** – Ljudi nijesu skloni preuzimanju rizika, te prepuštaju odlučivanje drugom i traže što manje neizvjesnosti. Ova dimenzija stimuliše birokratizaciju ponašanja;
- **Kolektivizam** – Povezano sa prethodnim, preferiraju se čvrste socijalne strukture, koje znače manje rizika, a više zaštite;
- **Dominacija “ženskih vrijednosti”** - Traži se zaštita od vrhovnog autoriteta, a daje se za uzvrat lojalnost.

Nacionalna kultura sa prethodno navedenim karakteristikama različita je od anglo-saksonskih kultura. Slična je germanskoj kulturi u domenu izbjegavanja nezivjesnosti, nekim romanskim kulturama u dijelu distance moći i izbjegavanja neizvjesnosti, te skandinavskim kulturama u dimenziji “ženskih” vrijednosti. Okolnosti vjekovne socio-ekonomske nerazvijenosti snažno su oblikovale navedene dimenzije kulturne matrice na prostoru Crne Gore. U najkraćem, istorijski okvir oblikovanja kognitivnih struktura u prostoru Crne gore je sljedeći:⁴⁰

- Istorijska geo-strateška pozicija “kontakta” civilizacija Balkana, uzrokuje stalne i snažne udare moćnih neprijatelja koji potiskuju lokalno stanovništvo na ekonomski pasivne

prostore sa veoma oskudnim resursima;

- Potrebe zaštite i opstanka konstituišu široku porodicu, bratstvo i pleme kao osnovne oblike socijalne organizacije;
- U porodici dominira “patter familias”, koji članovima određuje radne zadatke (visoka distanca moći), a oskudna materijalna dobra dijeli na jednake djelove svim članovima (jednakost, brižnost - “ženske vrijednosti”);
- Uloga polova u radu nije striktno podijeljena (kolektivizam, “ženska vrijednost”).

Istorijski oblikovana nacionalna kultura, sa navedenim vrijednostima, bila je izuzetno pogodna za prihvatanje komunističke paradigme i sistema vrijednosti u Crnoj Gori. Prema tome, komunistička paradigma i posebno doktrina “samoupravnog socijalizma” su “konzervirali” atribute nacionalne kulture koji su relevantni za razvoj demokratskog sistema i tržišne ekonomije. Naime, upoređujući se sa ostalim tranzicionim zemljama centralne i istočne Evrope, jasno je da je navedena kultura ili sistem kognitivnih matrica bio osnovni razlog spore demokratizacije i posebno spore, neefikasne i skupe transformacije privrede.

Kako je transformacija u Crnoj Gori počela sa posljednjom decenijom XX vijeka i još uvijek nije u potpunosti završena, jasno je da se transformacija kao koncept i potreba sa svojim dimenzijama “sudarila” sa nekomplementarnim kognitivnim strukturama.

Dubinske strukturne disproporcije su rezultat dosadašnjeg socio-ekonomskog razvoja. Naime, Crnu Goru, kao što smo vidjeli, kasno zahvata razvoj zasnovan na kapital-odnosu. Sljedstveno tome, kasno se uspostavlja unutrašnje tržište i njegove zakonitosti, te inicijalni oblici moderne države. Generalno kašnjenje u razvoju kapital odnosa i tržišta, u kontekstu istorijski veoma burnog XX vijeka i složene geo-strateške pozicije Balkana, rezultirali su diskontinuelnim i protivrječnim političkim i ekonomskim trendovima, što se odrazilo i na karakteristike nacionalne kulturne

³⁹ Ivanović, Predrag, Nevenka Glišević, Vladimir Vulić i Srđan Vukčević. “Strukturne promjene u privrednom razvoju Crne Gore”, naučno-istraživački projekat za Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, 2010

⁴⁰ Ivanović, Predrag, Nevenka Glišević, Vladimir Vulić i Srđan Vukčević. “Strukturne promjene u privrednom razvoju Crne Gore”, naučno-istraživački projekat za Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, 2010

matrice. Tzv. kognitivne matrice su bitna determinanta socio-ekonomskog razvoja, što nam jasno pokazuju primjeri socio-ekonomskog uspjeha nekih zemalja sa veoma oskudnim prirodnim potencijalima (Finska, Irska, Island, Japan i sl.).

Analiza nacionalne kulturne matrice pokazala je dominaciju koncepta kolektivismu i kolektivne odgovornosti. Shodno tome, značajan limit perspektivnog razvoja je tzv. budžetski mentalitet, te se više vjeruje u moć države, nego u snagu preduzetništva i individualne odgovornosti. Ilustracije radi, ljudi u Crnoj Gori više vole da rade u državnom aparatu, sa nevelikom i sigurnom platom, nego da rade u privatnom sektoru, što je karakteristično i za stanovnike nerazvijenih prostora i u drugim državama. Generator razvoja su ljudi, njihova kreativnost i preduzetnički duh, te individualna odgovornost i profesionalizam. „Budžetska“ kulturna matrica je po definiciji sterilna, odnosno nije propulzivna za inovativnost, preduzetništvo i razvoj profesionalizma. Dakle, ona ograničava one dimenzije koje su generatori razvoja u današnjem globalnom svijetu, koji sve više postaje svijet organizacija i pojedinaca, a ne kolektiviteta i država.

Stanje „kognitivne matrice“ rezultira ne samo nedovoljnim „nabojem“ preduzetništva i preduzetničkih ideja, već i niskim nivom profesionalizma menadžerskih struktura i zaposlenih u operativnim aktivnostima. Crnu Goru karakteriše deficit kvalitetnih menadžera i nerazvijenost kulture korporativnog upravljanja, što se nepovoljno odražava na efikasnost privrednih i drugih subjekata. Dakle, značajno ograničenje razvoja je stanje menadžerskog i tehnološkog know-howa.

2.2.6. Zapošljivost i socijalna kohezija

Pitanje zapošljavanja je u velikoj mjeri aktuelizovano u periodu kada su se snažnije osjetile posljedice svjetske finansijske krize. Smanjenje likvidnosti privrede i ukupne ekonomske aktivnosti dovelo je do pada BDP-a i većine drugih ekonomskih pokazatelja što se odrazilo na stanje kada je u pitanju zapošljavanje. Prema podacima Zavoda za

zapošljavanje, do 2009. godine se nezaposlenost u Crnoj Gori smanjivala, nakon čega je izmijenjen trend⁴¹. Analiza zaposlenosti pokazala je da kao i u brojnim drugim tranzicionim zemljama zaposlenost u Crnoj Gori ima problematičnu strukturu. Naime, ona pokazuje trend rasta u sektoru usluga, a trend pada u sektoru industrije, regionalne razlike su opštre (stopa zaposlenosti u sjevernom regionu je za oko 10 procenata niža od prosjeka), nepovoljne su starosna struktura (npr. svega 13,7% mladih od 15 do 24 godine imaju posao), polna struktura (58% zaposlenih muškaraca naprema 42% zaposlenih žena) i obrazovna (50,6% zaposlenih ima srednje stručno obrazovanje, a 18% visoko, gdje je i najviša stopa zaposlenosti od 71.7%). Pored toga, crnogorska turistička privreda se u značajnoj mjeri oslanja na zapošljavanje stranaca u toku turističke sezone.

I pored smanjenja stope siromaštva i nejednakosti u raspodjeli prihoda u 2013. godini u odnosu na prethodne, opšte stanje se može okarakterisati kao zabrinjavajuće. Došlo je do izvesnog poboljšanja, s tim što **siromaštvo** je i dalje problem stanovništva u Crnoj Gori. Udio stanovništva koji živi ispod linije siromaštva smanjio se za više od 30 %, od 11.2 % u 2005. na 8.6% u 2013⁴², međutim oštrina i dubina siromaštva su i dalje visoki što ukazuje da bi društvo trebalo obezbijediti sredstva u visini od 2,4% od linije siromaštva po svakom stanovniku, a zatim ta sredstva dodijeliti siromašnima u iznosu koji bi omogućio da njihova ukupna potrošnja dostigne liniju siromaštva. Što se tiče intenziteta **nejednakosti**, Gini koeficijent pokazuje pad nejednakosti u Crnoj Gori u 2013. godini. Koeficijent je smanjen sa 26,5% na 26,2%, čime se prekinuo trend rasta nejednakosti u društvu koji je bio prisutan u prethodnom periodu. Sa stanovišta oblasti življenja, Gini koeficijent u **urbanim** oblastima bilježi veće vrijednosti u odnosu na **ruralne** sredine, gdje je nejednakost raspodjele prihoda

⁴¹ Nacionalna strategija zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa, 2012

⁴² Četvrti godišnji izvještaj o sprovođenju Milenijumskih ciljeva održivog razvoja CG za period 2014. godine, Analiza siromaštva za Crnu Goru za 2013. Godinu, MONSTAT

niža. Kao i u prethodnoj godini, u 2013. godini je 20% najbogatijih imalo potrošnju koja je za 4,3 puta veća od potrošnje 20% najsiriomašnijih građana. I pored značajnog napretka u smanjenju siromaštva u ruralnim oblastima, gdje je stopa siromaštva u 2013 godini bila skoro dva puta niža u odnosu na 2012. godinu (9,7% u odnosu na 18,1% koliko je stopa siromaštva iznosila u 2012. godini), relativni rizik od siromaštva je i dalje znatno veći u ruralnim u odnosu na gradske sredine (1,13 u odnosu na 0,92⁴³). U odnosu na polaznu godinu, stopa siromaštva u ruralnim oblastima je samo u 2008. i 2013. godini zabilježila jednocifrenu vrijednost. Takođe, pozitivan pomak je zabilježen i kod smanjenja **regionalnih razlika**. Stopa siromaštva je u sjevernom regionu 2013. godini bila na istom nivou kao i stopa siromaštva u centralnom regionu (10,3%), dok je istovremeno u centralnom regionu porastao broj siromašnih, pa je udio u ukupnom broju siromašnih u zemlji u 2013. godini bio na nivou od 58,1%⁴⁴. Stopa nezaposlenosti i dalje je na visokom nivou, u 2014. godini ista je iznosila 18%⁴⁵. Iako je u 2014. godini došlo do ekonomskog oporavka domaće ekonomije, tržište rada kao i u nekoliko prethodnih godina i dalje karakterišu problemi svojstveni tržištima regiona i šire, među kojima je najviše izražen problem nezaposlenosti mladih i visoka dugoročna nezaposlenost.

2.2.7. *Ravnomjeran regionalni razvoj*

Mjereno BDP-om po paritetu kupovnih snaga⁴⁶, Crna Gora se nalazi ispod evropskog prosjeka razvijenosti s obzirom na to da njen BDP čini svega 41% prosjeka EU28. Ključni uzrok ovakvog stanja je neravnomjeran regionalni razvoj u Crnoj Gori, koji se ogleda u izraženim disparitetima njena tri geografska regiona: sjevernog, središnjeg i primorskog⁴⁷. U razvoju posebno zaostaje sjeverni region, s obzirom na to da raspoloživi razvojni resursi regiona u prethodnih nekoliko decenija nijesu valorizovani na adekvatan način. Smanjena ekonomska aktivnost dugoročno se odrazila na rast nezaposlenosti i odliv stanovništva, što je uticalo i na rast prosječne starosti stanovnika ovog regiona čime se reproduktivna sposobnost regiona značajno smanjila. Iako čini 52,8% teritorije Crne Gore, sjeverni region naseljava svega 28% njenog stanovništva i nalazi se na 50,1% prosjeka razvijenosti Crne Gore⁴⁸. S druge strane, ovaj region istovremeno raspolaže sa najvećim dijelom prirodnih resursa Crne Gore, čija efikasna valorizacija treba da doprinese daljem razvoju Crne Gore i približavanju prosjeku razvijenosti EU. S obzirom na tešku finansijsku situaciju degradiran je i stepen prihvatljivih rješenja i načina korišćenja prirodnih resursa pri čemu se oni na neodrživ način eksploatišu. Usljed neadekvatnih mehanizama koordinacije nacionalnog i lokalnog nivoa, te izostanka

⁴³ Relativni rizik siromaštva po bilo kojoj kategoriji predstavlja odnos stope siromaštva te kategorije (u ovom slučaju stopa siromaštva u ruralnim i gradskim oblastima) u odnosu na stopu siromaštva na nivou CG u predmetnoj godini u ovom slučaju 2013, Četvrti godišnji izvještaj o sprovođenju Milenijumskih razvojnih ciljeva za 2014. godinu, odnosno Analiza siromaštva u Crnoj Gori u 2013 godini, MONSTAT

⁴⁴ Četvrti godišnji izvještaj o sprovođenju Milenijumskih ciljeva održivog razvoja CG za period 2014. Godine, odnosno Analiza siromaštva u Crnoj Gori u 2013 godini, MONSTAT

⁴⁵ Četvrti godišnji izvještaj o sprovođenju Milenijumskih ciljeva održivog razvoja CG za period 2014. godine

⁴⁶ Podaci se odnose na 2012. godinu. Crna Gora, kao zemlja sa 620.029 stanovnika je u skladu sa Regulativom Evropske komisije (EC) 1059/2003, definisana kao jedan NUTS region na sva tri nivoa (NUTS 1=NUTS 2=NUTS 3), od ukupno 272 NUTS II regiona u okviru EU-28.

⁴⁷ Po Zakonu o teritorijalnoj organizaciji Crne Gore („Sl. list CG” br. 54/11, 27/13; 62/13 i 12/14), Crna Gora je podijeljena na 23 jedinice lokalne samouprave i to:

- primorski region: Bar, Budva, Herceg-Novi, Kotor, Tivat i Ulcinj;

- središnji region: Glavni grad Podgorica, Prijestonica Cetinje i opštine Danilovgrad i Nikšid;

- sjeverni region: Andrijevica, Berane, Bijelo Polje, Gusinje, Kolašin, Mojkovac, Petnjica, Plav, Pljevlja, Plužine, Rožaje, Šavnik i Žabljak.

⁴⁸ Pri tome je stepen razvijenosti primorskog regiona bio 62% iznad prosjeka, dok je stepen razvijenosti središnjeg regiona bio 23% iznad prosjeka razvijenosti Crne Gore u periodu 2010-2012.

administrativnih, tehničkih i finansijskih sredstava za adekvatne kontrole i monitoring, u tome im se pridružuju i stanovnici ostalih regiona, ali i investitori i privrednici koji koriste prirodne resurse sjevera Crne Gore.

U prethodnom periodu, politika regionalnog razvoja dominantno je bila usmjerena na doprinos ravnomjernijem regionalnom razvoju kroz ulaganje u infrastrukturu, a mnogo manje na jačanje ljudskih resursa, konkurentnost i inovacije. Efekti politike pokazuju da su značajna ulaganja u prethodnom periodu bila usmjerena na razvoj sjevernog regiona, međutim, upravo zbog strukture tih ulaganja, nije došlo do povećanja zaposlenosti i rasta broja MSP na ovom području. Naprotiv, interne migracije, kao i odliv stanovništva u zemlje u kojima postoji crnogorska dijaspora je nastavljen.

Prema Zakonu o regionalnom razvoju, jedinice lokalne samouprave sa indeksom razvijenosti ispod 75% prosjeka za Crnu Goru smatraju manje razvijenim. Na osnovu podataka Ministarstva ekonomije, za period 2010-2012. godine, najveći broj manje razvijenih jedinica lokalne samouprave u Crnoj Gori se nalazilo u sjevernom regionu (10 od ukupno 11 opština)⁴⁹. Posmatrano na nivou regiona u periodu 2010-2012. godine sjeverni region je bio na nivou 50,1% u odnosu na prosjek Crne Gore, središnji region 123,5% iznad nacionalnog prosjeka, dok je primorski region u posmatranom periodu bio najrazvijeniji region, i činio je 162% iznad prosjeka razvijenosti Crne Gore.

Pored indeksa razvijenosti, Zakonom o regionalnom razvoju definisano je i praćenje stepena konkurentnosti što najbolje odražava potencijal područja. Prema ovom pokazatelju, za period 2009-2011. godine, konkurentnost sjevernog regiona na osnovu dobijenih podataka čini 77% nacionalnog prosjeka, središnji region predstavlja drugi region u Crnoj Gori po stepenu konkurentnosti odnosno nalazi se 113% iznad nacionalnog prosjeka, dok je primorski region najkonkurentniji sa

konkurentošću od 132% iznad prosjeka Crne Gore.

Upoređujući podatke o stepenu razvijenosti i stepenu konkurentnosti, može se zaključiti da su uglavnom najrazvijenije oblasti istovremeno i sa najvišim stepenom konkurentnosti. Ipak, indeks konkurentnosti pokazuje nešto povoljniju sliku, što ukazuje na postojanje značajnih resursa i potencijala, koji nijesu u dovoljnoj mjeri iskorišteni ili upotrebljeni na odgovarajući način, što bi trebalo da dovede do smanjenja dispariteta između regiona ili JLS-a u okviru regiona.

S aspekta regionalnog razvoja⁵⁰ cilj je postizanje ravnomjernijeg socio-ekonomskog razvoja svih jedinica lokalne samouprave i regiona, zasnovanog na konkurentnosti, inovativnosti i zapošljavanju, pri čemu je jasno da je, paralelno sa ulaganjem u osnovnu infrastrukturu, potrebno realizovati i niz mjera koje se odnose na podizanje stepena konkurentnosti manje razvijenog regiona, kao i na jačanje ljudskih resursa i zapošljavanje. U tom smislu, da bi se smanjile regionalne razlike u Crnoj Gori, u periodu do kraja 2020. godine, planirano je:

- Unapređenje sistema koordinacije u realizaciji politike regionalnog razvoja i jačanje međuopštinske saradnje kao važne za realizaciju razvojnih projekata na nivou regiona, a naročito na sjeveru;
- Unapređenje sistema monitoringa realizacije Strategije regionalnog razvoja, kao i izrada statističkih pokazatelja na nivou regiona, naročito BDP;
- Realizovanje ključnih kapitalnih projekata od kojih je najvažniji izgradnja autoputa Bar-Boljare, i paralelno sa tim, dalje unapređenje poslovnog ambijenta, razmatranje uvođenja poreskih olakšica i razvoj sistema podsticaja u sjevernom regionu radi povećanja investicija u ovaj region (*naročito u oblastima turizma, poljoprivrede, energetike i*

⁴⁹ Mjerenje razvijenosti opština za period 2010-2012. godina ne obuhvata opštine Petnjicu i Gusinje, jer one u to vrijeme nijesu bile osnovane

⁵⁰ Strategija regionalnog razvoja 2014-2020. godine, Ministarstvo ekonomije

drvoprerade). Ovo je u cilju povećanja dodate vrijednosti u proizvodnji i otvaranja novih radnih mjesta, imajući u vidu da je nezaposlenost jedan od ključnih elemenata nižeg stepena razvijenosti sjevera;

- Unapređenje ostalih elemenata konkurentnosti i razvijenosti regiona, naročito sjevernog, prvenstveno u oblasti obrazovanja u skladu sa potrebama tržišta rada, jačanje saradnje javnog i privatnog sektora, kao i u dijelu podrške razvoju MSP u poljoprivredi, turizmu, drvopreradi, energetici kroz podršku razvoju MSP (poput umrežavanja MSP u klastere, podršku uvođenju međunarodnih standarda poslovanja, povećanje dodatne vrijednosti u proizvodnji, promociju izvoza itd).
- Jačanje apsorpcionih kapaciteta jedinica lokalne samouprave, centralne vlasti, kao i privrede, radi ostvarenja što većeg procenta korišćenja sredstava iz EU fondova za realizaciju razvojnih projekata⁵¹.

Pored konkurentnosti i inovacija, industrije, turizma i kulture, obrazovanja, zapošljavanja i socijalne politike, saobraćajne infrastrukture, energetike i poljoprivrede i ruralnog razvoja, jedna od prioritarnih oblasti odnosi se na zaštitu životne sredine. U fokusu je "promocija održivog razvoja zasnovanog na zaštiti prirode, minimalnog zagađenja vazduha, zaštite kvaliteta voda i efikasno upravljanje čvrstim otpadom i otpadnim vodama, zaštita od buke u životnoj sredini, bezbjedno upravljanje hemikalijama i kontrola industrijskog zagađenja"⁵².

S obzirom na raspoloživost prirodnih resursa u sjevernom regionu, za očekivati je da će se pritisak antropogenih uticaja rasti u ovom regionu. Zato je važno sumirati naučene lekcije

i dosljedno primjenjivati važeće zakonske norme, kako bi se spriječila devastacija prostora, neodrživo upravljanje resursima i osigurala resursna efikasnost u privrednim segmentima koji će se razvijati na ovom prostoru.

S obzirom na broj stanovnika, a u skladu sa Regulativom Evropske komisije (EC) **1059/2003**, Crna Gora je definisana kao jedan NUTS region na sva tri nivoa (NUTS 1=NUTS 2=NUTS 3), od ukupno 272 regiona na nivou NUTS II u okviru EU-28. Kao jedan statistički region, Crna Gora dostiže 41% prosjeka razvijenosti EU-28, mjereno BDP PPS za 2012. godinu, odnosno nalazi se ispod prosjeka razvijenosti EU. Jedan od ključnih razloga niskog stepena razvijenosti Crne Gore u odnosu na EU je neadekvatna valorizacija raspoloživih resursa, pogotovo u sjevernom regionu zemlje.

Iako je Crna Gora u očima Evropske unije jedan statistički region, to ne znači da treba odustati od interne politike regionalnog razvoja. Naprotiv, treba definisati jasne procese, mehanizme i mjere koji će omogućiti da potrebe sa lokalnog nivoa budu prepoznate među prioritetima na nacionalnom nivou, te da iste budu uključene u finansiranje iz raspoloživih nacionalnih i EU fondova.

2.2.8. Kulturni razvoj

Crnogorska kultura temelji se na vrijednostima tradicije, istorije i savremenih iskustava, uz uvažavanje različitosti kulturnih izraza svojstvenih stvaralaštvu i kulturnoj baštini. Prožimanje brojnih kultura na teritoriji Crne Gore vjekovima, obezbijedilo je istorijsko utemeljenje njenoj kulturnoj raznolikosti. Stoga, valorizacija kulturnog identiteta mora biti zasnovana na spoju tradicionalnog i savremenog⁵³.

Iako je kultura i kulturna baština jedan od najčešće spominjanih elemenata crnogorskog identiteta, istina je da je u praksi, kultura zapostavljana kao potencijal i resurs i kao važan element kvaliteta života.

⁵¹ Izvod iz Strategije regionalnog razvoja Crne Gore 2014-2020, Ministarstvo ekonomije. SRR je u potpunosti usklađena sa Pravcima razvoja Crne Gore 2013-2016, EU 2020 i SEE 2020, i u tom smislu komplementarna sa NSOR-om.

⁵² Izvor: Strategija regionalnog razvoja Crne Gore 2014-2020, Ministarstvo ekonomije

⁵³ Nacionalni program razvoja kulture 2011-2015, Ministarstvo kulture Crne Gore

Trenutno stanje nije na zadovoljavajućem nivou, urušavaju se prostori namjenjeni kulturnim sadržajima, ne izdvaja se dovoljno sredstava za programske aktivnosti kulturnih institucija, nivo stručnosti je nizak a nedovoljan je broj stručnog kadra koji posjeduje savremena, inovativna znanja koja nose novi trendovi u Evropi i svijetu. Takođe, **prostorna, odnosno regionalna, distribucija** kulturnih sadržaja nije ravnomjerna. Položaj umjetnika i ostalih kulturnih stvaraoca nije na zadovoljavajućem nivou. Najčešće su prepošteni sebi, bez podrške kroz na primjer ustupanje prostora za rad, promocije njihovog rada u zemlji i inostranstvu ili otkupljivanje djela. Iako postoje značajne aktivnosti u segmentu krupnih, sezonskih manifestacija kao što su *KotorArt* ili *SeaDance* festival, koje dobijaju značajnu podršku od strane državnih organa, na republičkom ili lokalnom nivou, jasno je da je potrebno razvijati i mrežu manjih sadržaja, koji nemaju primarno namjenu da dopunjavaju turističku ponudu već su namjenjeni i lokalnom stanovništvu van glave turističke sezone i koji afirmišu i neformalnu i alternativnu scenu.

Generalno, položaj **neformalnih kulturnih aktera nije na zadovoljavajućem nivou**, iako su isti ti akteri koji su u regionu i šire u svojim sredinama prepoznati kao nosioci savremenih trendova, inovativnosti, kreativnosti i otvorenosti koju kulturna u sebi mora da ima. Prema dostupnim podacima vidi se trend smanjenja broja predstava i posjetilaca. Dostupni podaci iz Monstata pokazuju trend smanjenja kako predstava tako i broja posjetilaca amaterskih pozorišta.

Institucije nadležne za kulturu, posebno na lokalnom nivou, nedovoljno su razvijene, sa malim kapacitetima da mogu biti istinski nosioci lokalnih kulturnih politika i veza između savremenih trendova u oblasti kulture i lokalne zajednice.

Stanje objekata kulture takodje nije na zadovoljavajućem nivou. Mnogi objekti su u lošem fizičkom stanju, zastarjele opreme i instalacije, nedovoljno adaptirani za potrebe savremenih kulturnih sadržaja, ili za čuvanje dragocjene arhivske i muzejske građe.

Kultura mora u sebi da nosi principe otvorenog društva, tolerancije, inovativnosti, naprednosti i multikulturalnosti. Iako ima pozitivnih pomaka kada je u pitanju vidljivost i količina kulturnih aktivnosti marginalnih i manjinskih grupacija, i dalje ta vrsta subkulture je suviše skrajnuta i ne predstavlja osnovni diskurs savremene kulturne ponude u Crnoj Gori.

2.2.9. Integralna zaštita i upravljanje kulturnom baštinom i pejzažom

Crna Gora, koju karakteriše izuzetna raznovrsnost **predjela** na malom prostoru kao i raznovrsnost kultura izmijenjenih na njenom tlu od praistorije do danas, ima veoma bogatu i raznovrsnu kulturnu baštinu. Teritorijalno relativno mali, kulturni prostor Crne Gore formiran je kroz istoriju pod uticajem mediteranskih, srednjeevropskih, istočnoevropskih i orijentalnih civilizacija i kultura. Raznovrsnost u arhitekturi nepokretnih kulturnih dobara, kao i bogatstvo muzejskih, arhivskih i bibliotečkih fondova, materijalni su dokaz o specifičnom kulturološkom miljeu Crne Gore.

Svojim bogatstvom, raznovršnošću, istorijskom zastupljenošću i očuvanošću, pokretna i nepokretna kulturna baština na teritoriji Crne Gore predstavlja neiskorišćen potencijal za razvoj. Još uvijek ona se tretira kao teret i izdatak za budžetska sredstva umjesto razumijevanja značaja njega uloga u savremenom društvu i njene valorizuje na pravi način. Takav pristup, nažalost, reflektuje se u svim elementima sistema zaštite i upravljanja kulturnim dobrima.

Kulturna dobra⁵⁴, kao valorizovani dio kulturne baštine od opšteg interesa, samo su jedan segment ukupne kulturne baštine koji se kroz proces valorizacije država obavezuje da štiti. U Registru spomenika kulture nalazilo se 357

⁵⁴ "Kulturno dobro je svako nepokretno, pokretno i nematerijalno dobro za koje je, utvrđeno da je od trajnog istorijskog, umjetničkog, naučnog, arheološkog, arhitektonskog, antropološkog, tehničkog ili drugog društvenog značaja", Zakon o zaštiti kulturnih dobara (2010).

spomenika kulture sa cijele teritorije Crne Gore u 2005. godini ⁵⁵.

Nakon usvajanja novog zakona o Zaštiti kulturnih dobara 2010. godine, počeo je i proces revalorizacije kulturnih dobara na cijeloj teritoriji Crne Gore, koji sprovodi Ministarstvo kulture, a koji je trenutno u završnoj fazi realizacije.

S aspekta **ljudskih resursa**, 2011. godine, prije zakonodavne i institucionalne reforme ukupan broj zaposlenih u institucijama zaštite nepokretne kulturne baštine bio je 94⁵⁶. Institucionalna transformacija desila se 2011. godine⁵⁷. Preliminarno se procjenjivalo da je u novoformiranim institucijama potrebno imati 188 zaposlenih, do čega u Upravi za zaštitu kulturnih dobara 90, a u Centru za konzervaciju i arheologiju Crne Gore 98 zaposlenih. U prvoj fazi implementacije treba imati 114 zaposlenih. Ove procjene se mogu smatati budućim okvirom rasta zaposlenosti u oblasti kulturnog naslijeđa i unapređenja kako kvantiteta tako i kvaliteta ljudskih resursa u ovoj oblasti. Međutim, očigledno je da postoji veliki **problem sa ljudskim resursima** u ovoj oblasti obzirom da trenutno u ovim institucijama ima samo 80 zaposlenih⁵⁸.

2.3. Stanje prirodnih resursa

Raznovrsnost i jedinstvenost prirodnih resursa Crne Gore zahtijevaju preduzimanje odlučnih mjera radi očuvanja tog izuzetnog potencijala u skladu s ustvanim opredjeljenjem o Crnoj Gori kao ekološkoj državi, vizijom, principima, strateškim ciljevima i mjerama održivog razvoja utvrđenim u NSOR iz 2007. godine, te opredjeljenjem iskazanim na Konferenciji

Ujedinjenih nacija o održivom razvoju 2012. godine (Rio+20)⁵⁹.

Utemeljena na ustavnom opredjeljenju, politička volja da se društveno-ekonomski razvoj Crne Gore usmjeri ka izgradnji ekološke države u skladu s principima održivog razvoja višestruko je potvrđena. Kao izraz političke volje uspostavljena je nacionalna politika održivog razvoja sprovođenjem NSOR i djelovanjem Nacionalnog savjeta za održivi razvoj, klimatsek promjene i integralno upravljanje obalnim područjem. Takođe, napravljen je niz koraka radi ispunjenja tako postavljene političke vizije koja korespondira s visokim nivoom svijesti o sve izraženijoj potrebi da se prirodni resursi zaštite i da se dinamika njihove upotrebe smanji u odnosu na dinamiku privrednog rasta zemlje, te da se podrži rast kvaliteta života građana. Opredjeljenje o ekološkoj državi zahtijeva i među-generacijsku jednakost pretočenu u obavezu da narednim generacijama ne uskratimo pravo da raspolažu jednako kvalitetnom životnom sredinom i resursnom osnovom kakve sada imamo.

U zaključcima Izvještaja o nacionalnim konsultacijama o post-milenijumskim razvojnim ciljevima Crna Gora kakvu želim⁶⁰, životna sredina je identifikovana kao jedna od najvećih prednosti i mogućnosti zemlje. Međutim, zapaženo je i da su potencijali životne sredine ne samo nedovoljno iskorišćeni, već i da se rapidno narušavaju njihova kvalitativna svojstva.

2.3.1. Biodiverzitet

Raznovrsnost geološke podloge, predjela, klime i zemljišta, te geografska pozicija Crne Gore na Balkanskom poluostrvu i Jadranu, uslovili su bogtastvo biodiverziteta. Po bogatstvu vrsta flore i faune i raznovrsnosti ekosistema zemlja spada među vodeće u Evropi.⁶¹ Oko 20% ukupne flore pripada endemičnim i

⁵⁵ Upisanih u skaldu sa Zakonom o zaštiti spomenika kulture iz 1991. godine

⁵⁶ U Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture na Cetinju (58 zaposlenih), Regionalnom zavodu u Kotoru (21) i Centru za arheološka istraživanja (15).

⁵⁷ U skladu sa Zakonom o zaštiti kulturnih dobara iz 2010. godine, te na snovu Elaborata o opravdanosti transformacije institucija kulturne baštine (eng. cultural heritage institution)

⁵⁸ U Upravi za zaštitu kulturnih dobara 25, a u Centru za konzervaciju i arheologiju Crne Gore 55 zaposlenih.

⁵⁹ Analitički dokument „Ozelenjavanje crnogorske ekonomije“ - Platforma za učešće na Samitu Rio+20, MORT-a, jun 2012. godine

⁶⁰ Olivera Komar i Pavle Gegaj, Crna Gora kakvu želim - Izvještaj o Nacionalnim konsultacijama u Crnoj Gori o postmilenijumskim razvojnim ciljevima, april 2013. godine

⁶¹ Nacionalna strategija biodiverziteta 2010 - 2015

subendemičnim biljkama. Zbog svoje rijetkosti i ranjivosti zaštićeno je 410 biljnih i 428 životinjskih vrsta. Ekosistemski diverzitet ogleda se u prisustvu različitih tipova ekosistema, i to: planinskih, šumskih, travnatih, slatkovodnih, morskih, priobalnih, karstnih, pećinskih i kanjonskih⁶². Staništa su naseljena velikim brojem vrsta iz skoro svih sistematskih kategorija, čiji konačan broj usljed nedostatka istraživanja još uvijek nije poznat. Za ekonomski rast i razvoj biodiverziteta je takođe izuzetno značajan prirodni resurs. U postojećim okvirima potrošnje valorizuje se kroz direktne oblike korišćenja - kao hrana, gorivo, materijali, i u određenom opsegu kroz indirektne koristi odnosno usluge ekosistema.

Podaci o načinu korišćenja bioloških resursa nijesu dovoljno obuhvatni i informativni za izvođenje ocjene u pogledu održivog korišćenja ovih resursa. Ipak evidentno je da se neke vrste prekomjerno eksploatišu kao i da upravljanje prirodnim resursima uglavnom nije zasnovano na modelima održivosti, što negativno utiče na biodiverzitet. Detaljniji podaci o genetskom diverzitetu u Crnoj Gori nijesu dostupni što onemogućava adekvatnu valorizaciju genetskog potencijala. Istraživanja genetskog biodiverziteta jedino se sporadično sprovode u oblasti agrobiodiverziteta za potrebe istraživanja raznovrsnosti sorti poljoprivrednih kultura i rasa domaćih životinja koje se tradicionalno koriste u proizvodnji hrane.

Ocjene stanja i trendova kod diverziteta vrsta u Crnoj Gori otežane su nedostupnošću potrebnih podataka. Dostupni podaci pokazuju i pozitivna (stabilan trend ili porast) i negativna kretanja (pad u populacijama praćenih vrsta, kakav je na primjer zabilježen kod vodozemaca i određenih vrsta ptica u 2011. godini)⁶³. Smanjenje i gubitak vrsta (posebno u vodnim sredinama) i pad produktivnosti ekosistema neki su od glavnih očekivanih uticaja klimatskih promjena na biodiverzitet⁶⁴.

⁶² Podjela prema Nacionalnoj strategiji biodiverziteta 2010-2015

⁶³ Izvještaj o stanju životne sredine u Crnoj Gori na bazi indikatora, Agencija za zaštitu životne sredine, 2013

⁶⁴ Prva nacionalna komunikacija prema UNFCCC-u (2010)

Postojeća zaštićena prirodna dobra⁶⁵ uključuju pet nacionalnih parkova: Biogradska gora, Durmitor, Lovćen, Skadarsko jezero i Prokletije, posebni rezervat prirode (Tivatska solila), više spomenika prirode, nekoliko predjela posebnih prirodnih odlika, kao i područje Kotorsko-risanskog zaliva sa gradom Kotorom. Nacionalna mreža zaštićenih područja trenutno pokriva oko 9% teritorije⁶⁶, dok se preduzimaju početni koraci na uspostavljanju ekološke mreže radi očuvanja stanišnih tipova i vrsta koji su od značaja kako za EU - mreža staništa i vrsta od interesa za zaštitu na evropskom nivou - Natura 2000 tako i za Crnu Goru. Očekuje se povećanje obuhvata mreže zaštićenih područja tokom 2015. godine⁶⁷. U toku su aktivnosti na proglašenju Regionalnog parka „Piva“ (Maglić, Volujak, Bioč) koji će zauzimati 32 471,2 ha odnosno 2,35 % teritorije, čime će biti ostvareni cilj NSOR iz 2007. godine i Nacionalne strategije biodiverziteta iz 2010. godine o 10 % udjela zaštićenih područja prirode i postignut napredak u ostavirivanju sedmog Milenijumskog razvojnog cilja koji se odnosi na obezbjeđivanje održivosti životne sredine. U toku su i aktivnosti na uspostavljanju Regionalnog parka „Komovi“ koji će zauzimati 19 504 ha odnosno 1,41% ukupne teritorije Crne Gore, a i u planu je uspostavljanje Parka prirode „Dragišnica i Komarnica“ koji će obuhvatiti i kanjon Nevidio površine 2.570,5 ha odnosno oko 0,2% ukupne teritorije Crne Gore. Iako je NSOR iz 2007. godine, i drugim strateškim i planskim dokumentima predviđeno i proglašenje zaštićenih područja u moru, ona još uvijek nijesu uspostavljena, ali su za značajan broj lokaliteta u moru⁶⁸ obavljena bazična istraživanja⁶⁹.

⁶⁵ U skadu sa odredbama *Zakona o zaštiti prirode*

⁶⁶ Tokom 2013. godine pod nacionalnom zaštitom bilo je 9,04% teritorije, a taj procenat je neznatno smanjen tokom 2014. godine. Naime, tokom 2014. godine je usvojen novi Zakon o nacionalnim parkovima kojim je utvrđena nova granica Nacionalnog Parka Durmitor kojom je umanjena površina nacionalnog parka za 1. 199,9 ha, odnosno 0,09% teritorije.

⁶⁷ Očekuje se da će udio zaštićenih područja prirode dostići 11,4% u 2015. godini

⁶⁸ Potencijalne lokacije su: 1) Luštica (od Mamule do rta Mačka); 2) zona od rta Trašte do Platomuna (sa uskom zonom stroge zaštite od rta Žukovac do rta Kostovica); 3) šira zona ostrva Katič; 4) zona od rta Volujica do Dobrih

Evropski cilj je da se do 2020. godine zaustavi gubitak biodiverziteta i degradacija ekosistema kao i da se gdje god je to izvodljivo, saniraju štete nanijete biološkoj raznovrsnosti. Dugoročno posmatrano, postizanje evropskih ciljeva za očuvanje biodiverziteta u Crnoj Gori osiguralo bi produženu sposobnost prirodnog okruženja da podrži ekonomski razvoj i kvalitetan život ljudi, pa je neophodno osigurati da biološka raznovrsnost bude adekvatno tretirana u donošenju razvojnih odluka⁷⁰.

2.3.2. Šume

Crna Gora je po stepenu šumovitosti na vrhu skale evropskih zemalja. Pod šumom je 59,9% odnosno 826.782 ha teritorije, a pod šumskim zemljištem 9,8% odnosno 137.480 ha. Time je dostignuta ciljna vrijednost utvrđena u okviru sedmog Milenijumskog razvojnog cilja koji se odnosi na dostizanje održivosti životne sredine, odnosno udio zemljišta pokrivenog šumama (54%)⁷¹.

Evidentno je značajno prirodno proširivanje površina pod šumom (ne samo kao rezultat vještačkog pošumljavanja već i spontanog širenja šumske vegetacije na račun poljoprivrednog zemljišta)⁷². Podaci o stanju šuma su nepotpuni obzirom da nije uspostavljen adekvatan sistem praćenja i kontrole promjena na terenu. Ipak može se ocijeniti da je do sada uglavnom izbjegnuto obešumljavanje većeg obima, ali da su određena šumska područja degradirana ili osiromašena planiranom ili nedozvoljenom sječom. Ovo uključuje šumska područja na strmim padinama, što doprinosi eroziji i problemima sa poplavama. Ostali značajni problemi su šumski požari i bolesti šuma. U

prethodnih nekoliko godina doneseni su ključni dokumenti koji regulišu sektor šumarstva kao što su: Nacionalna šumarska politika, Zakon o šumama i Nacionalni akcioni plan za borbu protiv bespravnih aktivnosti u šumarstvu. U 2014. godini usvojena je i Strategija razvoja šumarstva i drvne industrije za period do 2023. godine od čije impelmentacije se očekuje da riješi ključne probleme koji su prepreka na putu ka održivom gazdovanju šumama. Ipak i dalje je evidentna neusklađenost pojedinih značajnih propisa kao što je na primjer novodoneseni Zakon o divljači i lovstvu sa pravnom tekovinom EU što dodatno ugrožava napore za primjenu održive prakse u gazdovanju šumskim resursima.

Sječa šuma u periodu 2003-2011 kretala se na nivou od oko 450 do 630 hiljada m³ godišnje (najmanja posječena bruto masa zabilježena je 2009. godine)⁷³. U strukturi proizvedenih sortimenata dominira tehničko i industrijsko drvo sa prosječnim učešćem od 52%, ogrjevno drvo u prosjeku učestvuje u ukupno posjećenoj masi sa 30%, dok je udio drvnog otpada nešto ispod 20%. Drvoprerađu karakteriše nizak stepen prerade i nedovoljno korišćenje drvnog otpada (preko 80.000 m³ u 2010. godini). U odnosu na prirast ovaj obim eksploatacije je u granicama održivosti, ali je upitna efikasnost eksploatacije odnosno efekti koji se dobijaju sadašnjim obrascima korišćenja građe. I dalje su prisutne pojave nekontrolisane i neplanske sječe koje nijesu evidentirane u zvaničnim statističkim podacima.

Šume su ugrožene uticajem klimatskih promjena i povećanim rizicima od suša, požara i biotskih štetočina, a taj trend će se nastaviti i u budućnosti⁷⁴. Šumski ekosistemi na jednoj strani su veoma ranjivi na uticaj klimatskih promjena a na drugoj imaju izuzetan potencijal s aspekta ponora emisija CO₂. Opasnost od šumskih požara je izuzetno velika. U posljednjih 15 godina evidentirano je više od 1.500 požara, koji su oštetili ili uništili oko 1,3 milion m³ drvne mase, smanjili biodiverzitet i otpornost šuma, narušili autentičnost predijela i uvećali rizike od erozije. U 2012. godini požari su zahvatili čak 7% površina šuma. Osim požara,

voda; 5) zona od rta Komina do rta kod ostrva Stari Ulcinj; 6) zona uvale Valdanos do Velike uvale; i 7) Seka Đerane sa južnim dijelom zone ispred Velike plaže do ušća Bojane. NS IUOP, MORT 2015

⁶⁹ Četvrti godišnji izvještaj o implementaciji milenijumskih razvojnih ciljeva, MORT, 2015

⁷⁰ NHDR-a 2013-2014, UNDP

⁷¹ Prva nacionalna inventura šuma Crne Gore - Završni izvještaj, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Podgorica, 2013. godine

⁷² Analitički dokument „Ozelenjavanje crnogorske ekonomije“- Platforma za učešće na Samitu Rio+20, MORT-a, jun 2012.

⁷³ Prema podacima Monstat-a

⁷⁴ Prva nacionalna komunikacija prema UNFCCC-u (2010)

najčešći prouzrokovajući oštećenja u šumama su insekti i gljive. Njihov negativni uticaj se procjenjuje godišnje na oko 3% šteta po tom osnovu. To ukazuje da su naše šume ugrožene hronično ali ne i egzistencijalno.

Iako šumski otisak⁷⁵ ima trend izraženog rasta od 2006. godine što je uslovljeno rastom potražnje za drvnom masom i proizvodima od drveta, i dalje šume imaju ključni značaj za očuvanje biokapaciteta Crne Gore obzirom da čine 75% ukupnog biokapaciteta države. Rast ekološkog otiska podjednakim intenzitetom prati i rast ekološkog otiska izvoza, što ukazuje na rast pritiska na šumske ekosisteme usljed potrošnje generisane izvoznom tražnjom. Pritisci generisani ekonomskim rastom zahtijevaju preduzimanje mjera s kojima treba da se omogući održivo regulisanje sječe drvene mase⁷⁶.

2.3.3. Usluge ekosistema

Ekosistemi pružaju širok spektar dobara i usluga od kojih u velikoj mjeri zavise dobrobit ljudi i mogućnosti ekonomskog razvoja. U usluge ekosistema spadaju formiranje plodnog zemljišta, prečišćavanje vode i vazduha, regulisanje klime, omogućavanje rekreativnih i turističkih aktivnosti, i mnoge druge. Proizvodi ekosistema uključuju hranu, vlakna, gorivo, genetske resurse, lijekove itd. Sa stanovišta resursno efikasne ekonomije problem predstavlja to što se mnogi od ovih usluga i proizvoda koriste kao da je njihova ponuda neograničena i što nijesu pravilno vrednovani na tržištu (oni se uglavnom uzimaju zdravo za gotovo i koriste kao „besplatna“ dobra). Zbog toga se ekosistemi često prekomjerno koriste, degradiraju i zagađuju, što negativno utiče na dugoročnu održivost ljudskih aktivnosti i otpornost na spoljne stresove⁷⁷. Koncept usluga ekosistema je relativno nov.

⁷⁵ Jedna od šest komponenti ekološkog otiska koja održava namjenu šumskog zemljišta za zadovoljavanje godišnjih potreba s aspekta sječe drveta, proizvodnje celuloze i drvnih proizvoda

⁷⁶ Nicole Grunewald, Laurel Hanscom, Martin Halle, Katsunori Iha, Michel Gressot and Alessandro Galli, Montenegro Ecological Footprint Study, 2015

⁷⁷ EU mapa puta: procjenjuje se da je tokom poslednjih 50 godina degradirano oko 60% usluga ekosistema na Zemlji.

Milenijumskom procjenom ekosistema⁷⁸ postavljen je okvir za klasifikaciju ekosistemskih usluga i unapređenje svijesti o vezama između usluga ekosistema i ekonomije, odnosno između biodiverziteta i ljudske dobrobiti. Prema ovoj procjeni ekosistemske uluge se dijele na četiri kategorije:

1. **Usluge obezbjeđivanja** – odnose se na sve direktne koristi, odnosno proizvode koji čovjek ima od ekosistema, kao što su hrana, prirodni lijekovi, čista voda za piće, gorivo, vlakna, građa i materijali, i tako dalje. U Crnoj Gori biodiverzitet se direktno koristi i obezbjeđuje sljedeće usluge snabdijevanja: biodiverzitet kao hrana, biodiverzitet kao izvor energije, biodiverzitet kao građa.
2. **Kulturne usluge** - mozaik očuvanih ekosistema i prisustvo određenih vrsta pruža estetske i kulturne vrijednosti koje predstavljaju osnov za razvoj rekreativnih aktivnosti, a samim tim i turizma. U Crnoj Gori, ekosistemi obalnog područja, zatim očuvani planinski i vodeni ekosistemi, sa diverzitetom vrsta koje ih naseljavaju, upravo čine osnovu za turizam zasnovan na prirodi.
3. **Usluge regulisanja** - ove usluge se odnose na regulaciju prirodnih procesa od čega čovjek može imati direktne ili indirektne koristi. U crnogorskom kontekstu, najznačajnije su sljedeće: pružanje određenih usluga kao što su polinacija tj. oprašivanje kako kultivisanih, tako i divljih biljnih vrsta, od strane različitih vrsta insekata i drugih životinja; primarna proizvodnja u travnatim ekosistemima (pašnjacima) omogućava uzgoj stoke, odnosno razvoj stočarstva; zemljište kao poljoprivredni resurs omogućava prisustvo raznovrsnih bioloških zajednica prvenstveno mikroorganizama koji stupaju u mutualističke relacije sa uzgajanim kulturama; vodena staništa predstavljaju mrijestilišta ribljih vrsta koje se koriste u ishrani i komercijalno eksploatišu, kakav je slučaj na primjer sa močvarama Skadarskog jezera; biodiverzitet značajno doprinosi i

⁷⁸ Millenium Ecosystem Assesment (2005), UNEP

kvalitetu i kvantitetu vodenih resursa (pojedini ekosistemi, poput močvarnih staništa duž sjeverne obale Skadarskog jezera ili uz obale rijeka, vrše filtraciju i tako sprečavaju da različiti oblici zagađenja dospiju u vodene ekosisteme); prisustvo zdravih ekosistema, prvenstveno šumskih, sprečava eroziju zemljišta i pojavu klizišta; ekosistemi takođe mogu uticati na mikroklimatske uslove; šumski ekosistemi na primjer, regulišu klimu tako što umanjuju uticaje vjetra, sprečavaju visoke temperature i smanjuju njena kolebanja, povećavaju vlažnost vazduha i tako dalje.

4. **Usluge održavanja** se odnose na obezbjeđivanje osnovnih prirodnih procesa i ciklusa od kojih zavisi funkcionisanje ekosistema i opstanak vrsta, kao što su biogeohemijski ciklusi (kruženje vode, ugljenika, nutrijenata itd), formiranje zemljišta, obavljanje fotosinteze za primarnu proizvodnju i tako dalje. U ovom kontekstu treba posebno pomenuti činjenicu da šume, močvarna staništa i morski ekosistemi pružaju usluge skladištenja ugljenika, i tako doprinose ublažavanju uticaja klimatskih promjena. Skadarsko jezero, na primjer, jedno je od najvećih tresetišta u Evropi, i kao takvo predstavlja skladište ugljenika, koje treba dugoročno održavati⁷⁹.

I pored određenih nedostataka i ograničenja u pristupima⁸⁰ koji se primjenjuju za vrednovanje, ove tehnike su postale sastavni dio kreiranja politika i zagovaraju se kako na nivou EU tako i na globalnom nivou (npr. u primjeni UN Konvencije o biološkom diverzitetu). Tokom posljednje decenije

razvijane su metode za ekonomsko vrednovanje svih usluga ekosistema, a ne samo onih koji imaju direktnu tržišnu vrijednost, da bi se kroz ekonomske pokazatelje ukazalo na uticaj usluga ekosistema na ljudsku dobrobit, odnosno ekonomiju.

Uključivanje vrijednosti usluga koje pružaju ekosistemi u procese donošenja odluka i evidentiranje rezultata ekonomije (kako na mikro tako i na makro nivou) se ne praktikuje u potrebnoj mjeri. Primjeri vrednovanja usluga ekosistema u Crnoj Gori uključuju studiju WWF-a iz 2005. godine o vrijednostima rijeke Tare, procjenu koju su sproveli Arcadis Ecolas i IEEP 2007. godine o koristima od usklađivanja sa pravnom tekovinom EU iz oblasti zaštite životne sredine (Ten Brin et al 2007), zatim UNDP/ISSP studiju iz 2011. godine⁸¹ i nedavnu (iz 2013. godine) procjenu⁸² rađenu u okviru GEF/ UNDP projekta.

Biodiverzitet i ekosistemi u Crnoj Gori su pored ostalog i veoma značajna ekonomska kategorija: vrijednost turističkih, rekreativnih i ostalih aktivnosti vezanih za korišćenje resursa zaštićenih područja te vrijednost usluga koje su ova područja pružila u pogledu vodosnabdijevanja i zaštite slivova procijenjene su na blizu 68 miliona €a u 2010. godini (oko 2,2% BDP-a ili 106 € po glavi stanovnika). Izdaci za finansiranje zaštićenih područja bili su na nivou od oko 2 miliona €. Taj nivo sredstava nedovoljan je za adekvatno upravljanje, a nastavak takve prakse mogao bi da generiše značajne gubitke za crnogorsku ekonomiju i stanovništvo na duži rok. Ukoliko bi se, na drugoj strani odabrala opcija „investiranja u prirodni kapital“ umjesto opcije „nastavka sadašnje prakse“ nedovoljnog investiranja u zaštićena područja, procijenjeno je da bi se osigurala trajna i rastuća dodatna vrijednost za ekonomiju i stanovništvo sa ukupnim koristima od preko 1,5 milijardi € tokom narednih 25

⁷⁹ Schneider-Jacoby M., Stumberger B., Schwarz U. (2010) – Zonation concept for Lake Skadar-Shkoder and the Bojana-Buna Delta, In: Denac D., Schneider-Jacoby M., Stumberger B. (eds.) Adriatic Flyway – Closing the gap in bird conservation; Euronatur, Radolfzell, pp.103-115

⁸⁰ Određeni broj teoretičara, na primjer, spori etički osnov za procjenu ekonomske vrijednosti biodiverziteta i usluga ekosistema zagovarajući stav da ekosistemi imaju suštinsku unutrašnju vrijednost koju nije moguće mjeriti tržišnim kategorijama. Oni smatraju da je „stavljanje cijene“ na usluge ekosistema opravdano ukoliko vodi zaštiti ovih resursa ali ujedno upozoravaju na opasnost od pogrešne upotrebe ili čak zloupotrebe takvih procjena.

⁸¹ UNDP Montenegro and ISSP, The Economic Value of Protected Areas in Montenegro, Podgorica, 2011.

⁸² Emerton, L., Montenegro: the economic value of biodiversity and ecosystem services, Technical report prepared under the GEF/ UNDP project National Biodiversity Planning to Support the Implementation of the CBD 2011-2020 Strategic Plan in Montenegro, 2013

godina.⁸³ Ipak tako procijenjene mogućnosti i dalje ne naleže adekvatnu primjenu u praksi budući da su ulaganja u zaštitu i upravljanje zaštićenim područjima i dalje značajno niža od potrebnih i da je biodiverzitet uopšte izložen snažnim pritiscima i degradaciji⁸⁴.

Bruto vrijednost proizvodnje cijele crnogorske ekonomije iznosila je 5,24 milijarde €⁸⁵ u 2011. godini a proračunata bruto vrijednost onih usluga ekosistema koje je bilo moguće vrednovati bila je na nivou od gotovo jedne petine ovog iznosa⁸⁶. Istovremeno, vrijednost pomenutih usluga ekosistema bila je 2,3 puta veća od vrijednosti proizvodnje u poljoprivredi, šumarstvu i ribolovu, koja je iznosila 425 miliona €.

2.3.4. Vode

Zahvaljujući velikoj količini padavina i relativno dobroj očuvanosti vodnih resursa, Crna Gora raspolaže kvalitetnim i obilnim podzemnim i površinskim vodama. Bogatstvo i kvalitet vodnih resursa predstavljaju jednu od najznačajnijih komparativnih prednosti zemlje. Postoje značajne razlike u rasprostranjenosti i izdašnosti vodnih resursa – počev od bezvodnih karstnih područja do onih koja obiluju kako površinskim tako i podzemnim vodama. U

cjelini posmatrano, sa prosječnim godišnjim oticajem od 624 m³/s, crnogorska teritorija spada među područja bogata vodom. Od ukupnog oticaja, oko 95% su unturašnje dok preostalih 5% optada na tranzitne vode⁸⁷.

Vode se koriste za potrebe stanovništva, u industriji, za generisanje električne energije, kao i za turizam i rekreaciju. Veliki irigacioni sistemi koriste se na manje od 3.000 ha od ukupno 51.000 ha poljoprivrednih površina pogodnih za navodnjavanje⁸⁸. Ukupno zahvatanje za snabdijevanje naselja vodom je na nivou od oko 107 miliona m³ godišnje. U periodu 1999-2008. godine zabilježen je porast zahvaćenih količina za oko 18%. Količina vode koja se korisiti u industriji (uključujući energetiku) i za navodnjavanje je u padu tokom proteklih pet godina⁸⁹.

Sistem zaštite voda karakteriše i nedovoljna izgrađenost infrastrukture za prečišćavanje otpadnih voda i nedovoljna kontrola brojnih izvora zagađenja. Kvalitet voda u crnogorskim rijekama mjeren indeksom kvaliteta voda pokazuje pozitivan trend za period 2009-2012. godine. Oko 30% vodotoka bilo je veoma dobrog, 45% dobrog i 25% lošeg kvaliteta u 2012. godini. Najzagađeniji vodotoci su Vežišnica, Čehotina na području Pljevalja, donji tok Zete i Morača na području Podgorice, Ibar kod Bača i Lim kod Bijelog Polja⁹⁰. Podaci o statusu vodnih tijela u skladu sa odredbama Okvirne direktive o vodama još uvijek nijesu dostupni. Vrijednost stepena antropogenog uticaja na kvalitet površinskih voda⁹¹, uključenog u praćenje napretka u dostizanju sedmog Milenijumskog razvojnog cilja, ukazuje da je zabilježeno pogoršanje odnosno porast vrijednosti ovog indikatora sa 29,3% u 2013. godini na 42,2% u 2014. godini, te je nerealno

⁸³ UNDP Montenegro and ISSP, The Economic Value of Protected Areas in Montenegro, Podgorica, 2011

⁸⁴ *Analiza o ostvarenjima i izazovima ekološke države: 20 godina ekološke Crne Gore* Nacionalnog savjeta za održivi razvoj iz avgusta 2011. godine

⁸⁵ Monstat, Statistički godišnjak 2012.

⁸⁶ Emerton, L., *Montenegro: the economic value of biodiversity and ecosystem services*, 2013; Sveobuhvatnijom procjenom osnovna vrijednost odabranog biodiverziteta i usluga ekosistema u crnogorskoj ekonomiji: divlje vrste i hrana za stoku, biomasa drveta i energija, polinacija i širenje sjemena, održavanje strukture i plodnosti zemljišta na farmama, zaštita slatkovodnih resursa, zaštita obalnog područja, vezivanje CO₂, pejzašne i usluge rekreacije u prirodi, procijenjena je na 982 miliona €a. Usluge obezbjeđivanja proizvoda (divlje jestive vrste, hrana za stoku, biomasa drveta i energija) doprinijele su ukupnoj vrijednosti sa oko 169 miliona €a ili 17%, usluge regulacije i održavanja (plodnost zemljišta koje se obrađuje, polinacija, zaštita slivnih područja i priobalja, vezivanje ugljenika) 276 miliona €a ili 28%, dok je kategorija kulturnih usluga (pejzašne i usluge rekreacije u prirodi) doprinijela ukupnoj vrijednosti sa 537 miliona €a ili 55%.

⁸⁷ Vodoprivredna osnova Republike Crne Gore, 2001.

⁸⁸ Podaci Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja

⁸⁹ Izvor podataka o zahvaćenim i korišćenim količinama vode je Monstat (*Statistički godišnjak 2011*).

⁹⁰ Indeks se izračunava na osnovu deset parametara fizičko-hemijskog i mikrobiološkog kvaliteta voda odnosno njihovom agregacijom u zbirni pokazatelj. Izvor podataka je Izvještaj o stanju životne sredine u Crnoj Gori na bazi indikatora, Agencija za zaštitu životne sredine

⁹¹ Prema podacima Hidrometeorološkog zavoda Crne Gore

očekivati da će doći do ostvarenja zacrtane vrijednosti u 2015. i 2020. godini⁹². Stoga se kao ključni izazov za zaštitu voda od zagađenja nameću efikasnija rješenja po pitanju upravljanja otpadnim vodama.

Stepen prečišćavanja komunalnih otpadnih voda i dalje je veoma nizak (samo je oko 10% stanovništva povezano na postrojenja za prečišćavanje), ispuštanje industrijskih otpadnih voda se slabo kontroliše a prisutno je i zagađenje voda od poljoprivrednih aktivnosti. NSOR iz 2007. godine kao prioritetne definisala je mjere koje se odnose na realizaciju prioritetnih projekata predviđenih Master planovima za otpadne vode. Od donošenja Strateškog masterplana za kanalizaciju i otpadne vode u centralnom i sjevernom regionu Crne Gore 2005. godine ostvaren je značajan progres u realizaciji aktivnosti definisanih za period od 2005-2029. godine. Iznos sredstava neophodan za ulaganje u njihovu realizaciju je 278 miliona €, a do sada je utrošeno oko 30 miliona €, dok je u fazi realizacije oko 88 miliona €, što ukupno čini oko 42 % mjera predviđenih ovim strateškim dokumentom. Među najznačajnijim aktivnostima realizovanim u periodu od usvajanja ovog dokumenata, izdvaja se rekonstrukcija PPOV u Podgorici (2007. godine) i izgradnja preko 50 km kanalizacione mreže u Podgorici, izgradnja PPOV u Mojkovcu (2008. godine), Žabljaku (2013. godine), realizacija I faze kanalizacione mreže u Nikšiću, a u završnoj fazi je i izgradnja sistema za tretman otpadnih voda Nikšića, i sl. Izgrađena su i dva manja postrojenja u Virpazaru i Rijeci Crnojevića radi zaštite Skadarskog jezera. Master planom odvođenja otpadnih voda Crnogorskog primorja i opštine Cetinje iz 2005. godine definisane su mjere i aktivnosti koje treba realizovati u period of 2005-2029. godine. Iznos sredstava neophodan za ulaganje je 280 miliona €, a do sada je utrošeno oko 74 miliona €, dok se u fazi realizacije nalazi 112 miliona €, što ukupno čini oko 66 % mjera planiranih ovim strateškim dokumentom u periodu od 2005 do 2029. godine. Među najznačajnijim

aktivnostima realizovanim u periodu od usvajanja ovog dokumenata, može se izdvojiti izgradnja i rekonstrukcija kanalizacione mreže u Herceg Novom, Tivtu, Kotoru, Budvi, rekonstrukcija pumpnih stanica u opštinama obalnog područja i izgradnja postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda u Budvi kapaciteta 100 000 ES, uključujući i podmorski ispust.

Gubici u vodovodnoj mreži u urbanim naseljima u 2014. godini iznosili su oko 61% što predstavlja poboljšanje u odnosu na prethodnu godinu kada su iznosili 63%. Smanjenje gubitaka uslovljeno je investicionim aktivnostima u nekim od opština Crne Gore (npr. nastavak proširenja vodovodne mreže u Herceg Novom; unapređenje sistema vodosnabdijevanja u prijestonici Cetinje, itd)⁹³.

Bogatstvo i uglavnom dobar kvalitet površinskih voda u zemlji se u planiranju razvoja često tretiraju kao garantovani i nepresušni resursi pa izostaju adekvatni napor da se ograničenost ovih resursa i štete koji bi trpjeli od raznih zahvata na pravi način uključe u sistem procjene i odobravanja razvojnih projekata. Evidentirani su brojni primjeri nelegalne i neodržive eksploatacije šljunka iz korita riječnih tokova. Nedovoljno je uređen i sistem zaštite od bujica i erozije. Erozionim procesima zahvaćeno je 300 registrovanih bujičnih slivova, gdje količina transportovanog nanosa iznosi preko 2 miliona m³ godišnje. Kao posljedica, javljaju se goleti i bitno remete hidrološke prilike (što doprinosi nastajanju poplava). Procesima erozije i devastacije biljnog pokrivača nastali su ogromni gubici zemljišta, ne samo u pogledu fizičkog nestanka površine nego i u pogledu smanjenja sadržaja hranljivih sastojaka odnosno plodnosti zemljišta koja je njegovo najvažnije svojstvo.

Instrumenti za upravljanje vodama i stimulansi za efikasno korišćenje voda nijesu dovoljno razvijeni i ne primjenjuju se na način koji bi osigurao dugoročno održivu upotrebu vodnih resursa. Nije uspostavljeno integralno upravljanje vodnim resursima, a pitanja voda nijesu adekvatno integrisana u različite

⁹²Zacrtani cilj je 15 odnosno 20 klasa van propisane klase za pojedine grupe parametara kroz ukupan broj određenih klasa

⁹³ Četvrti godišnji izvještaj o implementaciji milenijumskih razvojnih ciljeva, MORT, 2015

sektorske politike. Zbog nedostatka među-sektorske povezanosti i nepostojanja jedinstvenog nacionalnog vodnog informacionog sistema, tačno stanje hidroloških i ekoloških parametara i njihova međuzavisnost nije poznata. Informacije o stanju voda su relativno ograničene i nesistematizovane, a nastaju kao rezultat sprovođenja programa monitoringa koji se prvenstveno odnose na praćenje standardnih hemijskih i fizičkih parametara, te podatke o vodosnabdijevanju. Naime, praćenja stanja površinskih i podzemnih voda nije kontinuirano, a izražena je i fragmentiranost i neusklađenost nadležnosti s aspekta upravljanja i zaštite vodnih resursa. Dosadašnja ispitivanja podzemnih voda bila su neredovna i ograničenog obima.⁹⁴ Takođe, nacionalni propisi nijesu u potrebnoj mjeri usklađeni sa propisima EU, u prvom redu s Okvirnom direktivom o vodama i Direktivom o otpadnim vodama⁹⁵.

Ovakav pristup na duži rok može dovesti do degradacije resursne osnove, posebno u uslovima promijenjene klime. Raspoložive informacije govore da će klimatske promjene imati značajne implikacije za mogućnosti korišćenja vodnih resursa u cijelom regionu⁹⁶, raspoloživost vode u budućnosti biće i znatno smanjena, uz povećanu učestalost i intenzitet poplava. U Četvrtom IPCC izvještaju se, na primjer, ocjenjuje da se od sredine XXI vijeka na rijekama u jugoistočnoj Evropi može očekivati značajno (u rasponu od 20% do 50%, zavisno od oblasti) smanjenje protoka i potencijala za proizvodnju električne energije⁹⁷.

2.3.5. Vazduh

Zaštita životne sredine i zdravlja ljudi od negativnih uticaja zagađenja vazduha spada u grupu prioritarnih zadataka. Kvalitet vazduha direktno utiče na zdravlje ljudi, stanje

ekosistema i poljoprivredu, što zahtijeva stalno praćenje kvaliteta vazduha u skladu sa prihvaćenim međunarodnim standardima, analizu emisija zagađujućih materija u vazduh, njihovo povezivanje sa izvorima tih emisija i ispitivanje uticaja zagađenja na receptore. Pored akcidentnih ekstremnih situacija kao što su na primjer industrijske havarije gdje uticaji zagađenja vazduha nastupaju neposredno i mogu biti izuzetno opasni, negativan uticaj zagađenja vazduha na zdravlje ljudi i životnu sredinu uopšte je obično rezultat dugoročnog procesa emisije i taloženja zagađujućih materija.

Zagađenju vazduha u Crnoj Gori najviše doprinose emisije iz industrije, energetike, saobraćaja i sagorijevanja goriva u sektoru domaćinstava. U odnosu na 2009. godinu, kvalitet vazduha u urbanim područjima poboljšan je za neke od glavnih zagađujućih materija – sumpor dioksid, azot dioksid i prizemni ozon (SO₂, NO₂, O₃). Izuzetak su suspendovane čestice (PM₁₀) kod kojih je zabilježeno pogoršanje. Visoke koncentracije i veliki broj prekoračenja dozvoljenih srednjih dnevnih vrijednosti PM₁₀ najčešći su u industrijsko-urbanim zonama tokom sezone grijanja. U periodu od 2009-2012. godine, srednje godišnje koncentracije PM₁₀ bile su iznad dozvoljenih u Nikšiću i Pljevljima. Najveće koncentracije i najveći broj prekoračenja dozvoljenih srednjih dnevnih koncentracija bilježe se u Pljevljima. Broj prekoračenja je osjetno porastao u posljednje dvije godine u Podgorici, i posebno u Nikšiću i Pljevljima.⁹⁸

Zato neće biti dostignuta ciljna vrijednost četvrtog indikatora u okviru sedmog milenijumskog cilja odnosno svođenje broja prekoračenja izmjerenih koncentracija PM₁₀ u odnosu na granične vrijednosti i granice tolerancije za zaštitu zdravlja ljudi u Podgorici ispod 35 i smanjenje granice tolerancije na 0% u 2015. godini⁹⁹. Zbog registrovanih

⁹⁴ Prva Nacionalna komunikacija Crne Gore prema UNFCCC, 2010

⁹⁵ Stepjen usklađenosti nacionalnih propisa u odnosu na Direktivu 271/91/EEC o komunalnim otpadnim vodama je 47%.

⁹⁶ NHDR, 2014, UNDP

⁹⁷ International Panel on Climate Change (IPCC), Climate Change 2007: Synthesis Report

⁹⁸ Izvještaj o stanju životne sredine u Crnoj Gori na bazi indikatora, Agencija za zaštitu životne sredine Crne Gore, 2013

⁹⁹ U 2014. godini u Podgorici je evidentirano 78 prekoračenja granične vrijednosti i 40 prekoračenja granice tolerancije za PM₁₀ čestice, što predstavlja pogoršanje u odnosu na 2013. godinu

prekoračenja koncentracije PM₁₀ čestica, izrađen je Plan kvaliteta vazduha za Glavni grad, te se dostizanje propisanih vrijednosti može očekivati tek nakon primjene mjera koje će biti propisane ovim planom kvaliteta vazduha. Prethodno su zbog prekoračenja propisanih normi pripremljeni Planovi kvaliteta vazduha za Pljevlja i Nikšić koji sadrže paket tehnološki i finansijski zahtjevnih mjera.

Studije uticaja povećanih koncentracija određenih zagađujućih materija na zdravlje ne postoje, kao ni procjene ukupnih šteta koje ekonomija trpi zbog zagađenja vazduha i životne sredine uopšte (uključujući na primjer troškove liječenja, troškove izostanaka sa posla i druge). Izuzetak predstavlja napravljeni presjek troškova prerane smrtnosti uzrokovane zagađenjem ambijentalnog vazduha suspenodavnim česticama i sagorijevanjem čvrstih goriva koji iznose 20.76% GDP u 2005. godini i 14.5% GDP u 2010. godini¹⁰⁰.

Za tehnologije koje se primjenjuju u industriji i energetskim postrojenjima u Crnoj Gori karakterističan je visok stepen neefikasnosti i visoke emisije zagađujućih materija u životnu sredinu. Problem je takođe i neefikasnost kod velikog broja sitnih izvora emisija (npr. individualna ložišta i sistemi za grijanje). Evidentan je porast negativnih uticaja saobraćaja na kvalitet vazduha¹⁰¹. Primjena propisa i ekonomskih instrumenata kojima bi se osigurao prelazak na tehnologije i procese sa nižim emisijama nije na zadovoljavajućem nivou, a fleksibilan pristup u ovoj oblasti se uglavnom pravda ekonomskim razlozima.

Treba imati na umu i starost/kvalitet vozila koja se koriste (prema podacima MONSTAT-a u 2013. godini više od 54,2% vozila koja se koriste u Crnoj Gori bila su proizvedena prije

1999. godine), kao i saobraćajni tranzit u toku ljetnjih mjeseci. Od ukupnog broja vozila 58,3% koristi dizel gorivo.¹⁰²

Mjere iz NSOR iz 2007. godine koje su se odnosile na kvalitet vazduha u potpunosti su realizovane. Nacionalno zakonodavstvo je u velikoj mjeri (preko 90%) usklađeno s pravnom tekovinom EU. Uspostavljena je državna mreža monitoring stanica za praćenje kvaliteta vazduha, a u toku su aktivnosti koje imaju za cilj povećanje broja mjernih mjesta obzirom na specifične morfološko-geografske karakteristike terena Crne Gore, kao i obezbjeđivanje opreme za prekogranično praćenje zagađenja vazduha.

2.3.6. Zemljište

Očuvanje plodnog zemljišta i njegovog kvaliteta bitan je uslov održivosti razvoja. Ipak brojni su faktori koji utiču na gubljenje značajnih svojstava zemljišta, a naročito se izdvajaju prenamjena poljoprivrednog zemljišta u građevinsko, zagađenje i erozija. Prenamjena poljoprivrednog u građevinsko zemljište, naročito je izražena u urbanim sredinama i obalnom području. Time se ne nanosi šteta samo poljoprivredi, već se generišu i druge negativne posljedice kao što su: erozija zemljišta, zagađenje životne sredine, narušavanje kulturne baštine i sl. Nepropisno deponovanje otpada se izdvaja kao jedan od glavnih pritisaka na zemljište.

Istovremeno s rastućim pritiscima na vrijedno poljoprivredno zemljište izražen je problem nedovoljne valorizacije poljoprivrednog zemljišta. Tako je na primjer ekspertiska analiza obalnog područja u odnosu na njegovu atraktivnost i pogodnost¹⁰³ za poljoprivredu pokazala da se u primorskim opštinama obrađuje samo 24%¹⁰⁴ ukupno raspoloživog poljoprivrednog zemljišta (raspoloživo je

¹⁰⁰ Studija procjene troškova zagađenja vazduha-uticaj saobraćaja na zdravlje, WHO/OECD, 204: daje procjenu troškova koji nastaju kao posljedica: zagađenja ambijentalnog vazduha suspenodavnim česticama, zagađenja ambijentalnog vazduha ozonom i zagađenja vazduha u životnom prostoru sagorijevanjem čvrstih goriva-ogrijeva; ova tri tipa zagađenja vazduha uzrokuju najveći rizik smrtnosti u globalnom kontekstu, odmah poslije rizika koje nosi povišen krvni pritisak i pušenje.

¹⁰¹ NHDR, 2014, UNDP

¹⁰² Plan kvaliteta vazduha za Glavni grad Podgorica

¹⁰³ Analiza atraktivnosti i pogodnosti za poljoprivredu, CAMP CG

¹⁰⁴ Izvor: Analiza atraktivnosti i pogodnosti za poljoprivredu, CAMP CG (podatak je izveden na osnovu MONSTAT-ovih podataka iz Statističkog godišnjaka za 2012. godinu)

51.017 ha, uključujući pašnjake)¹⁰⁵ na oko 4.800 poljoprivrednih gazdinstava na kojima, pored samih vlasnika, radi nešto više od 3.800 lica¹⁰⁶. Za mnoge od njih, poljoprivreda predstavlja dopunsko ili povremeno zanimanje, a broj formalno zaposlenih u sektoru poljoprivrede, šumarstva i ribarstva je 364¹⁰⁷. Pritome važeće politike naglašavaju značajnu ulogu poljoprivrede i njenog potencijala u pogledu doprinosa razvoju turizma (na nacionalnom nivou poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo čini 8% BDP-a¹⁰⁸). Analize su pokazale i da su raspoložive površine sa potencijalom za poljoprivredu veće od onih navedenih u zvaničnoj statistici.

Postojeća industrijska postrojenja takođe karakteriše neregulirano odlaganje industrijskog otpada koje ima negativan uticaj na životnu sredinu i zdravlje ljudi. Veliki ekološki problem predstavljaju deponije industrijskog otpada, kao što su: baseni crvenog mulja i odlagalište industrijskog otpada u KAP-u, odlagalište industrijskog otpada – grit u Jadranskom brodogradilištu Bijela, odlagalište pepela i šljake „Maljevac“ u Pljevljima i flotacijsko jalovište olova i cinka Gradac - rudnik „Šuplja stijena“ u Pljevljima. Postoje i druge lokacije opasnog otpada u Crnoj Gori, kao što su lokacija unutar kompleksa Porto Montenegro u Tivtu, na kojoj je skladišten otpadni grit, deponija opasnog otpada „Željezara“ iz Nikšića i flotacijsko jalovište „Gradir Montenegro“ u Šulama i dr. Projektom „Upravljanje industrijskim otpadom i čišćenje“ („Industrial Waste Management and Cleanup Project“), koji implementira Svjetska banka, planirana je sanacija crnih ekoloških tačaka (deponija grita na lokaciji Jadranskog Brodogradilišta Bijela, flotaciono jalovište Gradac Pljevlja, deponija pepela i šljake „Maljevac“, deponija čvrstog otpada u KAP- u i bazeni crvenog mulja na lokaciji KAP-a“). Projekat je u početnoj fazi implementacije, a ukupan iznos sredstava

potrebnih za realizaciju projektnih aktivnosti obezbijeđen je iz kredita Svjetske banke i iznosi 50 miliona €.

Pored sanacije industrijskog zagađenja, prioritetna je realizacija infrastrukturnih projekata upravljanja otpadnim vodama i čvrstog otpada. Evidentirano je 155 neuređenih odlagališta na kojima je pojedinačno odloženo manje od 100 m³ čvrstog otpada, 68 na kojim je odloženo 100-1000 m³ i 50 lokacija sa preko 1000 m³ čvrstog otpada. U odnosu na ciljeve postavljene NSOR iz 2007. godine realizovana je izgradnja dvije uređene deponije čvrstog otpada u Podgorici (na lokaciji Livade) i Baru (na lokaciji Možura). Od ukupne količine nastalog otpada na godišnjem nivou oko 30% otpada završava na neregulisanim, a oko 30% na divljim odlagalištima¹⁰⁹.

Novodonesenim Državnim planom upravljanja otpadom do 2020. godine obrađene su tri opcije upravljanja čvrstim otpadom: opcija 1- formiranje pet regionalnih centara za upravljanje otpadom, opcija 2 - formiranje tri regionalna centra za upravljanje otpadom, opcija 3 – centralizovani sistem upravljanja otpadom. S aspekta uslova za uspostavljanje operativnog i funkcionalnog sistema upravljanja otpadom, potrebe očuvanja prostora i svođenja na najmanju mjeru disprizije zagađenja (izbjegavanje otvaranja više lokacija koje će trpjeti antropogene pritiske usljed tretmana otpada, i sl) i uticaja zagađenja na zdravlje čovjeka, Nacionalni savjet za održivi razvoj i klimatske promjene ocjenio je treću opciju optimalnim rješenjem za organizovanje sistema upravljanja otpadom u Crnoj Gori. Prilikom donošenja Državnog plana od strane Vlade utvrđena je i obaveza izrade Studije izvodljivosti kojom će se, između ostalog, dati pouzdani odgovori s aspekta primjene optimalnog tehnološkog rešenja za termičku obradu otpada, izbora lokacije centra za termički tretman otpada, te utvrditi modele za dovođenje sistema upravljanja otpadom prema trećoj opciji u okviru realnog modela upravljanja otpadom s aspekta troškova.

¹⁰⁵ Izvor: Statistički godišnjak 2012, MONSTAT (od 2013. godine metod procjene zamijenjen je metodom uzorka, pa je izvršen preračun podataka 2007-2013)

¹⁰⁶ Izvor: Popis poljoprivrede 2010. godine, MONSTAT

¹⁰⁷ Izvor: Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. godine - Tabela O32

¹⁰⁸ Izvor: Saopštenje 251/2014 - Bruto domaći proizvod Crne Gore za 2013. godinu, MONSTAT

¹⁰⁹ Izvor podataka: Izvještaj o sprovođenju Državnog plana upravljanja otpadom u 2013. godini

Podaci iz programa praćenja zagađenja zemljišta na ciljano odabranim lokacijama pokazuju da je povećana koncentracija zagađujućih materija uglavnom rezultat neadekvatnog odlaganja komunalnog i industrijskog otpada ili emisije izduvnih gasova i deponovanja štetnih materija iz izduvnih gasova u blizini većih saobraćajnica. S aspekta zagađenja zemljišta zagađivačima porijeklom iz atmosfere, Programom ispitivanja štetnih i opasnih materija u zemljištu Crne Gore u 2014. godini¹¹⁰ utvrđen je povećan sadržaj poliaromatičnih ugljovodonika u zemljištu uzorkovanom u naselju Srpska (u blizini saobraćajnice) što je posljedica emisije iz KAP-a i asfaltne baze. U naselju Rubeža evidentirano je povećanje sadržaja teških metala, kao i poliaromatičnih ugljovodonika i PCB kongenera, u odnosu na normirane vrijednosti, što je najvjerovatnije uticaj industrijskih procesa u Željezari. Rezultati analize pokazuju da nema povećanog sadržaja opasnih i štetnih materija u uzorku zemljišta na lokaciji Komini koji bi mogao biti uzrokovan radom TE Pljevlja. U uzorku zemljišta uzorkovanom na Goliji, sadržaj svih ispitivanih parametara je u okvirima normiranih vrijednosti. U odnosu na uticaj emisije od motornih vozila koji koriste naftu i derivate nijesu detektovana prekoračenja propisanih koncentracija olova i PAH. Tako dobri rezultati mogu se povezati sa sve većom upotrebom bezolovnog goriva. Potencijalno zagađenje zemljišta zbog neselektovanog i nepropisno odloženog industrijskog ili komunalnog otpada sagledano je kroz fizičko-hemijsku analizu zemljišta uzorkovanog u blizini deponija komunalnog otpada. Uticaj deponije komunalnog otpada na sadržaj polutanata u zemljištu uzorkovanom u neposrednoj blizini gradske deponije manifestuje se kroz povećanje koncentracije neorganskog polutanta kadmijuma na Žabljaku i poliaromatičnih ugljovodonika u Bijelom Polju. Sadržaj svih neorganskih i organskih polutanata u blizini deponije Vasove vode ne prelazi propisane vrijednosti. Zemljište na lokaciji deponije Željezare trpi veliki pritisak. U uzorku neobrađivog zemljišta uzorkovanom

na uadaljenosti od oko 300 m od deponije Željezare skoro svi analizirani parametri ne prelaze norme propisane Pravilnikom. Izuzetak je povećanje sadržaja nikla i hroma, koji se ne pripisuje uticaju deponije. Rezultati analize zemljišta u blizini rudnika Brskovo pokazuju povećan sadržaj teških metala u odnosu na normirane vrijednosti. Ipak, mora se naglasiti da je za cijelo to područje karakterističan visok sadržaj navedenih metala geohemijskog porijekla. Sadržaj svih ostalih ispitivanih parametara je u okvirima propisanih vrijednosti. Na lokaciji Gradac evidentirano je povećanje sadržaja olova, kadmijuma, arsena, fluora, bakra i cinka u odnosu na normirane vrijednosti, dok je u uzorku zemljišta uzorkovanim u blizini Jalovišta TE Pljevlja sadržaj svih ispitivanih parametara ispod propisanih maksimalno dozvoljenih koncentracija. U nijednom od analiziranih uzoraka poljoprivrednog zemljišta prisustvo sredstava za zaštitu bilja nije prelazilo limite detekcije za ovu vrstu uzorka. Rezultati analize uzoraka zemljišta uzorkovanih na dječijim igralištima su zadovoljavajući.

Kontrola plodnosti zemljišta pokazala je da se sadržaj organske materije u prosjeku nije smanjivao i da se kretao od 2,8% do 3,8%. Značajan pritisak predstavljaju erozioni procesi koji su registrovani kod 300 bujičnih slivova, gdje količina transportovanog nanosa iznosi preko 2 miliona m³ godišnje. Kao posljedica, javljaju se goleti koje bitno remete hidrološke prilike (što doprinosi nastajanju poplava). Dosadašnji radovi na uređenju bujičnih područja uglavnom su podrazumijevali tehničke dok je primjena bioloških mjera bila rijetka¹¹¹.

Na te pojave upozorava i Nacionalni savjet za održivi razvoj u svojoj *Analizi o ostvarenjima i izazovima ekološke države* ocjenjujući da je najvažniji i ujedno najhitniji zadatak da se donesu efikasne mjere sprečavanja dalje devastacije poljoprivrednog, posebno obradivog zemljišta i ambijentalno vrijednih sredina, njihovog pretvaranja u građevinsko zemljište, te da se realizuju mjere povećanja fondova poljoprivrednog zemljišta

¹¹⁰ Obuhvaćene su lokacije u Podgorici, Nikšiću i Pljevljima u kojima se nalaze tri industrijske crne tačke, kao i lokacija na kojoj je realizovano uništavanje municije - Golija.

¹¹¹ Podaci Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja

(kultivisanjem trenutno neobradivog zemljišta i melioracijama, zaštitom od erozija i poplava, kao i kvalitetnim programom razvoja ruralnih područja).

2.3.7. Životna sredina i zdravlje

S aspekta životne sredine i zdravlja pažnju treba posvetiti pritiscima koje na kvalitet voda, vazduha, mora i zemljišta odnosno ljudsko zdravlje i očuvanje dobrog stanja ekosistema generiše nuređeni sistem upravljanja otpadom. Naročito su ugrožene podzemne vode koje su glavni izvor zaliha pitke vode i nacionalni resurs.

Kao što je prethodno navedeno kvalitet vazduha ugrožen je u industrijsko-urbanim zonama uzrokujući rizike usljed izloženosti ljudi dejstvu PM₁₀ čestica koje pored iritirajućeg efekta, u zavisnosti od hemijskog sastava mogu imati alergogen i visoko toksični efekat na zdravlje ljudi, kao i visoki kancerogeni potencijal. Zagađenje vazduha je značajan problem u EU, posebno kad je riječ o PM, NO₂ i O₃, čije koncentracije često prelaze propisane standarde u gušće naseljenim područjima. Procjene su da sadašnje koncentracije suspendovanih čestica uzrokuju 500.000 prijevremenih smrti u EU i neposrednom okruženju godišnje, i da se zbog bolesti prouzrokovanih aero-zagađenjem gubi više radnih dana nego što bi bilo potrebno da se plati za dodatne mjere za ublažavanje zagađenja¹¹². Zemlje koje se uspješno nose sa problemima aero zagađenja uključuju Dansku, Finsku, Irsku i Luksemburg gdje, na primjer, u pojedinim godinama uopšte nije bilo prekoračenja graničnih vrijednosti PM₁₀.¹¹³

Povećan pritisak zagađenja površinskih voda organskim zagađujućim materijama (ortofosfatima i nitratima) iz komunalnih i industriskih otpadnih voda, predstavlja značajnu prijetnju zdravlju s obzirom da ugrožava kvalitet i kvantitet vode za piće. Kod voda za piće, najčešći razlog higijenske neispravnosti ispitivanih uzoraka vode za piće

iz gradskih vodovoda je neadekvatna dezinfekcija vode, odnosno nedovoljna koncentracija ili potpuno odsustvo rezidualnog hlora što za posledicu ima i mikrobiološku neispravnost ispitivanih uzoraka. Osim toga, na jednom broju gradskih vodovoda na crnogorskom primorju, posebno u ljetnjim mjesecima, uz smanjenje kapaciteta usljed zasljanjivanja izvorišta dolazi i do promjene u kvalitetu¹¹⁴. Prema rezultatima mikrobioloških ispitivanja nizak procenat neispravnih uzoraka hlorisanih voda registrovan je na godišnjem nivou na vodovodima u Podgorici, Danilovgradu, Kolašinu, Nikšiću, Mojkovcu i Herceg Novom. Higijensko - sanitarno stanje kaptažnih objekata i crpnih stanica utiče na higijensku ispravnosti vode sa gradskih vodovoda. Dotrajala vodovodna razvodna mreža predstavlja značajan rizik za kvalitetno i bezbjedno vodosnabdijevanje s higijensko-epidemiološkog aspekta. Značajan faktor rizika vezuje se i za narušavanje zona sanitarne zaštite oko pojedinih izvorišta realizacijom brojnih zahavta u okviru razvojno-infrastrukturnih projekata. Obično je uspostavljena samo neposredna zona sanitarne zaštite.

U pogledu kvaliteta i bezbjednosti hrane, mikrobiološka neispravnost uzoraka namirnica iz unutrašnjeg prometa znatno je veća od uzoraka iz uvoza¹¹⁵.

¹¹⁴ Od ukupnog broja ispitanih uzoraka nehlorisanih voda u 2012 godini, propisanim normama mikrobiološke ispravnosti nije odgovaralo 516 uzoraka, što u odnosu na ukupan broj ispitanih uzoraka nehlorisanih voda čini 51,4%. U uzorcima voda za piće koji nijesu odgovarali propisanim mikrobiološkim normama higijenske ispravnosti, najčešće je identifikovan povećan broj ukupnih aerobnih mezofilnih bakterija a ređe je utvrđivano prisustvo koliformnih bakterija. Statistički godišnjak 2012. g, Institut za javno zdravlje CG.

¹¹⁵ U grupi namirnica koje potiču iz domaće industrijske proizvodnje od ukupnog broja analiziranih, mikrobiološkim normama nije odgovarao 124 uzoraka ili 7,96%. Najčešće mikrobiološki analizirane namirnice su proizvodi od mesa, proizvodi od mlijeka, gotova jela, mlijeko. Najveći procenat mikrobiološki neispravnih uzoraka u odnosu na ukupan broj uzetih uzoraka te vrste je kod gotovih jela 30,35%; Kod uzoraka iz domaće industrijske proizvodnje od 124 neispravna, njih 60 ili 48,39% nijesu odgovarali zbog identifikacije bakterije

¹¹² Izvor: EU Mapa puta i prateće analize

¹¹³ Fedrigo-Fazio, D., Withana, S., Hirschnitz-Garbers, M., and Gradmann, A., 2013

Najznačajniji izvor polihlorovanih bifenila – PCBs u Crnoj Gori je pomorski saobraćaj, koji je u ukupnim emisijama ovih supstanci u 2012. g. učestvovao sa oko 80%. Ukupne emisije dioksina i furana iznosile su 2.6 kg, od čega 70% čine emisije iz neindustrijskih ložišta. Posebnu opasnost predstavlja opasni otpad (stari transformatori, trafo ulja, i dr. elektro - materijal koji sadrži PCBs supstance) koji se privremeno skladišti u neodgovarajućim starim skladištima ili na otvorenom, kao i paljenje neselektovanog otpada na nedešenim odlagalištima dovodeći do nenamjernog stvaranja dugotrajnih organskih zagađivača - POPs supstanci¹¹⁶.

S ekotoksikološkog aspekta grad Pljevlja je dominantna ekološka crna tačka. Podaci o stanju životne sredine ukazuju da su voda, vazduh, zemljište i pejzaž degradirani usled neposrednog uticaja brojnih izvora zagađenja¹¹⁷ kojim je direktno izloženo stanovništvo. To je velikim dijelom posledica loše planiranog i nedovoljno kontrolisanog industrijskog i urbanog razvoja. Pored uticaja tehnoloških operacija u Rudniku uglja, Termoelektrani, Vektri-Jakić, uticaja deponije šljake i pepela na Maljevcu, transportnog sistema i odlagališta otpada i jalovine na Jagnjilu, veliki broj kotlarnica i individualnih ložišta i emisije iz saobraćaja glavni su izvor emisije zagađujućih supstanci (lebećih čestica, PM₁₀ i PM_{2,5} i poliaromatičnih ugljovodonika – PAH u njima). Rezultati dosadašnjeg monitoringa toksikanata u zemljištu na teritoriji Pljevalja ukazali su da su pojedine lokacije: jalovište Maljevac, deponija komunalnog otpada na Jagnjilu, Vilići i Komini imale povećane koncentracije teških metala: arsena, nikla, mangana, kao i policikličnih aromatičnih

ugljovodonika-PAHs i polihlorovanih bifenila-PCBs¹¹⁸.

Azbest predstavlja jedan od mogućih uzroka povećanja oboljevanja od karcinoma pluća i mesotelioma u Pljevljima jer industrije, kao što je bila „Cementara“, TE i njen prenosni sistem, Rudnik uglja, kočioni sistemi teških kamiona za prevoz uglja do TE, kao i „kućna“ upotreba azbesta koji sadrži sitne opasne čestice koje se inhaliraju, može biti jedan od uzročnika povećanog oboljevanja. Međutim ne postoji evidencija o korišćenju i odlaganju azbesta kao i mogućem oboljevanju kao posljedice udisanja azbestnih čestica.

I pored evidentnih indikacija o uticaju zagađenja životne sredine na pogoršanje zdravlja stanovništva u opštini Pljevlja koje potvrđuju brojni, još uvijek nezvanični podaci, nijesu sprovedena istraživanja kojim se kvalitativno i kvantitativno utvrđuje međuzavisnost emisije zagađujućih materija na zdravlje stanovništva. Nepostojanje Akcionog plana za zaštitu životne sredine i zdravlja stanovništva - jedna od nerealizovanih mjera NSOR iz 2007. godine, predstavlja značajnu prepreku za obezbjeđivanje zdrave životne sredine i unapređene zdravlja stanovništva. Obzirom da ne postoji zdravstveno-ekološki informativni sistem, nedostaju validni podaci o praćenju efekata zagađenja životne sredine na zdravlje stanovništva.

2.3.8. *Prostor i urbani razvoj*

Zaštita prirodnih resursa ima strateški značaj za održivi razvoj Crne Gore. Priroda, predjeli i kulturna dobra čine značajan skup vrijednosti utkanih u identitet prostora i načina života u Crnoj Gori. Međutim na pojedinim lokacijama značajno su ugrožene neodrživim upravljanjem prostorom. Neracionalno trošenje vrijednih i neobnovljivih prostornih resursa manifestuju se kroz izrazito predimenzionirana građevinska područja u odnosu na broj stanovnika i razvojne potrebe. Građevinska područja su često u konfliktu sa ranjivošću odnosno

E.coli, a zatim sljedi povećanje ukupnog broja bakterija što je registrovano u 45 ili 36,29% uzoraka. U uzorcima iz prometa, mikrobiološka neispravnost je najčešće konstatovana zbog povećanog ukupnog broja bakterija i identifikacije bakterije E.coli. Statistički godišnjak 2012. g, Institut za javno zdravlje CG.

¹¹⁶ Nacionalna strategija upravljanja kvalitetom vazduha sa Akcionim planom za period 2013-2016. godine

¹¹⁷ Analiza postojećeg stanja životne sredine Pljevalja u odnosu na postojeće i planirane kapacitete TE

¹¹⁸ Izvještaj o stanju životne sredine u Crnoj Gori na bazi indikatora, Agencija za zaštitu životne sredine Crne Gore, 2013

vrijednošću prirodnih resursa, dok je značajno ugrožen kvalitet i opremljenost izgrađenog prostora. Izostaje poštovanje zatečenih predionih vrijednosti i vrijednih elemenata lokalne tradicionalne tipologije naselja, kao i sistem javnih površina i javnih sadržaja kao važan element funkcionalnosti naselja. Zelenilo odnosno zelena infrastruktura, posebno javno, važan je element funkcionalnog uređenja, dobrog oblikovanja i zaštite životne sredine naselja. Ipak pored komunalne infrastrukture, važan element funkcionalnosti naselja, koji izostaje u ogromnoj većini naših planova, jeste i sistem javnih površina i javnih sadržaja. Za ocjenu kvaliteta izgrađene sredine važno je i arhitektonsko oblikovanje pojedinačnih građevina i njihovog neposrednog okruženja.

Pored sektorskih propisa i politika najvažniji praktični regulator korišćenja prirodnih resursa su prostorni planovi. Sistem uređenja prostora i prostornog planiranja raspolaže ključnim mehanizmima održivog razvoja kojim se može spriječiti trajno smanjenje kako vizuelnih tako i ekonomskih i ostalih vrijednosti prostora zbog degradacije i neracionalnog trošenja, omogućavajući integraciju brojnih sektora u prostorno-planski proces i omogućavanja njihove uzajamne kompatibilnosti. Ipak, sistem uređenja prostora, kao integrativna platforma, nije ispunio očekivanja postavljena NSOR iz 2007. godine, a obrasci neodrživog prostornog razvoja u suprotnosti su i sa vrlo jasno utvrđenim ciljevima i opredjeljenjima u Prostornom planu Crne Gore do 2020. godine.

Uprkos napretku koji je ostvaren u pogledu ažuriranja postojećih i donošenju novih planskih dokumenata, neznatan ili zanemarljiv progres ostvaren je u primjeni modernih koncepata kakvi su zaštita pejzaža, procjena povredljivosti odnosno osjetljivosti i pogodnosti prostora. Izuzetak je realizacija CAMP-a CG koji je imao za cilj razvoj nacionalne politike integralnog upravljanja obalnim područjem i primjenu instrumenata održivog planiranja prostora obalnog područja kroz izradu Prostornog plana posebne namjene obalnog područja. U CAMP analizama se naglašava da planiranje građevinskih područja višestruko većih od potrebnih predstavlja neracionalno trošenje vrijednih i neobnovljivih

prostornih resursa i ima brojne negativne posljedice koje uključuju: raspršenu izgradnju koja zahtijeva znatno dužu saobraćajnu mrežu i skuplje komunalno opremanje građevinskog zemljišta; nepotrebnu potrošnju ostalih kategorija zemljišta, posebno vrijednog poljoprivrednog i šumskog zemljišta i područja vrijednog biodiverziteta; više troškove energije i goriva odnosno veći pritisak na životnu sredinu, i druge. Još uvijek nije završen proces razvoja savremene zemljišne politke kao osnove za prostorno planiranje, dok se upravo privodi kraju završetak uspostavljanja integralnog informacionog sistema.

Veoma je izražen i problem praktično potpuno nepostojanja prakse socijalnog stanovanja. Postojeća zakonska rješenja ne obezbjeđuju adekvatan pravni okvir za sprovođenje mjera i procedura radi obezbjeđivanja prava na stambeni smještaj u skladu sa Evropskom socijalnom poveljom.

Radi ocjene stanja izgrađenosti prostora za potrebe izrade politike održivog razvoja do 2030. godine primijenjeni su indikatori postojeće izgrađenosti, planirane izgrađenosti, iskorišćenosti građevinskog područja, gustine naseljenosti građevinskog područja, potrošnje građevinskog područja po stanovniku, kao i utvrđivanje prostornih rezervi unutar građevinskog područja¹¹⁹. Ovako slojevito prikazani parametri¹²⁰ omogućavaju kvalitetan uvid u stanje prostora i relativno precizno ukazuju na veća ili manja odstupanja od poželjnih modela održivog prostornog razvoja.

Podgorica sa gustom naseljenosti od svega 16.1 st/ha u poređenju sa regionalnim centrima poput Beograda gustine naseljenosti od 50st/ha, Tirane 72st/ha ili Zagreba 38st/ha, kao i evropskim gradovima kao što su Prag 46st/ha, Frankfurt 29st/ha, Hanover 25st/ha, Berlin 30st/ha, Barselona 43st/ha, Pariz 38st/ha može se smatrati naseljem male

¹¹⁹ Analiza održivosti prostornog razvoja na bazi indikatora izgrađenosti za područje Crne Gore, bazna analiza NSOR, 2015.

¹²⁰ Podaci su obrađeni su za nivo GUR-a (generalne urbanističke razrade unutar PUP-a) tj. za nivo GUP-a (generalnog urbanističkog plana) kao i za zone koje nisu obuhvaćene GUR-om/GUP-om i predstavljaju područja van urbanih centara

gustine stanovanja. Relativno mala gustina naseljenosti proizvod je i veoma široko definisanih građevinskog područja koja su u slučaju grada Podgorice (unutar GUR-a) iskorišćena 64.5% što je iako nizak procenat iznad prosjeka ostalih gradova U Crnoj Gori. Slijedeći postojeću, malu, gustinu naseljenosti građevinskog područja, a imajući u vidu prostorne rezerve unutar građevinskog područja naselja, može se identifikovati potencijal unutar usvojenih planova od oko 46.239 novih stanovnika. Istovremeno nedavno usvojeni PUP Glavnog grada (2014) govori o rezervama stambenih zona u usvojenim planovima detaljne razrade za novih 400.000 stanovnika. Indikator iskorišćenosti građevinskog područja van GUR-a, a u obuhvatu planiranih građevinskih područja, ukazuje da se radi o nešto manjoj iskorišćenosti, tačnije, 53,1%. Međutim, evidentna je relativno velika i disperzna izgrađenost van zone GUR-a koja nije obuhvaćena planiranim građevinskim područjima ustanovljenim planskim dokumentima. Od ukupno 3.427ha izgrađenog područja van GUR-a, čak 1.435ha nije obuhvaćeno građevinskim područjima koja su identifikovana kroz planske dokumente. Ovaj podatak oslikava disperznost izgradnje na periferiji Podgorice i u ruralnim ambijentima Glavnog grada i nedovoljnu adaptiranost instrumenta građevinskog područja za taj tip izgradnje i kontrolu njenog razvoja i održivosti.

U opštini Andrijevica mogu se primjetiti velike razvojne projekcije koje su daleko od realnog utemeljenja. Novim PUP-om došlo se do 11,0% iskorišćenosti građevinskih područja van GUR-a, i nešto preko 40% u GUR-a. Prostorne rezerve građevinskih područja za Opštinu Andrijevica veće su više od pet puta od postojeće izgrađenosti koja iznosi svega 451ha. Prostor Andrijevice je preplaniran, a građevinska područja definisana suviše široko i neracionalno s aspekta ekonomičnosti i finansijske održivosti svih sistema koji bi trebali biti podrška novih građevinskim područjima, prije svega infrastruktura.

Kao i kod Andrijevice i opština Berane¹²¹ predstavlja prostor gdje dominira stanovništvo koje nastanjuje prostor van urbanog centra. Ta činjenica objašnjava duplo više izgrađenih područja van GUR-a nego unutar. Nedavno usvojenim Prostorno urbanističkim planom (2014) građevinska područja unutar i van GUR-a višestruko su uvećana u odnosu na postojeću izgrađenost, što se kao i u slučaju Andrijevice može smatrati neracionalnim i nedovoljno inspirisanim konkretnim razvojnim projektima i potencijalima koji bi potom mogli obezbijediti i ekonomsku održivost tako definisanih prostornih vizija. Podatak o prostornim rezervama unutar građevinskog područja naselja upućuje da su rezerve čak preko 1200ha veće od ukupne izgrađenosti za Opštinu Berane. Ovaj podatak dobra je ilustracija neracionalnosti u definisanju građevinskih područja.

U opštini Bijelo Polje trend uvećanja građevinskih područja novim planskim dokumentom manje je vidan iako je stepen iskorišćenosti građevinskih područja unutar GUR-a nešto preko 62%. Indikator iskorišćenosti građevinskih područja van GUR-a je tek 25,6%, što je zapravo uzrokovano tradicionalnom disperznom gradnjom. Tek dio te usitnjene i razučene gradnje obuhvaćen je građevinskim područjima koja su definisana unutar PUP-a. Od ukupno 1.688ha izgrađenog prostora van GUR-a, svega 375ha se nalazi u obuhvatu planiranih građevinskih područja. Gradnja na ovim prostorima nastala je u dugom vremenskom periodu na poljoprivrednom ili šumskom zemljištu i pratila je karakter i potrebe lokalne ekonomije, dominantno oslonjene na poljoprivredu, stočarstvo i drvoprerađu. Ukupno posmatrano može se zaključiti da su prostorne rezerve građevinskog područja veoma velike i da iznose skoro 1600ha.

Bilansi izvedeni iz PUP-a opštine Danilovgrad ukazuju na povećanje građevinskih područja i to naročito u zonama van GUR-a za naselja Danilovgrad i Spuž. Ipak, ta uvećanja imaju neodržive proporcije kao u mnogim drugim

¹²¹ Koja ovom analizom obuhvata i novoformiranu Opštinu Petnjica

opštinama pa se može reći da je stepen iskorišćenosti građevinskog područja unutar i van GUR-a i dalje nepotrebno mali 58,6% i 20,6%. Indikatori za Opštinu Danilovgrad ukazuju i na još jedan podatak koji dobro ilustruje crnogorski trend uvećanja građevinskih područja - gabariti prostornih rezervi unutar građevinskog područja iznose 2685ha što je za skoro 1000ha više nego sva trenutno izgrađena područja u Opštini Danilovgrad.

Pažljivo osmišljen prostorni razvoj dobija posebna značaj u opštini Žabljak kako bi se, između ostalog, istovremeno očuvala jedinstvenost prirodnog i predionog diverziteta i animirala interesovanja za nove razvojne projekte. Ipak i na Žabljaku je indikator iskorišćenosti građevinskog područja van GUR-a relativno visok - 78,7%. Disperzna i nedovoljno povezana izgradnja i u slučaju Žabljaka ukazuje na činjenicu da je preko 50% izgrađenog područja van GUR-a neobuhvaćeno planiranim građevinskim područjima. Iako tradicionalni model izgradnje na ovom prostoru obilježavaju slične, disperzne, prostorne matrice, može se reći da usvojeni planski dokumenti, u prvom redu PUP, dodatno stimulišu, takav neodrživ prostorni model. Pretjerana disperzija negativno utiče i na zaštitu pejzaža naročito u zonama oslonjenim na Nacionalni park Durmitor. PUP Opštine Žabljak afirmisao je zančajno uvećanje građevinskog područja u granicama GUR-a tako da je indikator iskorišćenosti zona u GUR-u, svega 35,2%. Ovaj parametar dobra je ilustracija potrebe za racionalnijim i kompaktnijim prostornim razvojem Opštine Zabljak.

Poput opštine Žabljak i opština Kolašin posjeduje slične indikatore prostornog razvoja koji ukazuju na značajna uvećanja građevinskih područja koja i dalje ostaju nepotvrđena u praksi. Svi iskazani parametri upućuju na potrebu redukcije građevinskih zona i posebno pažljiv tretman novih područja van GUR-a koji će biti u funkciji novog turističkog razvoja. U susret boljoj saobraćajnoj povezanosti Kolašina sa Podgoricom bilo bi od koristi afirmisati održive principe prostornog razvoja koji će razvoj usmjeriti ka lokacijama koje mogu

doprinjeti najvećem benefitu po zajednicu, a istovremeno sačuvati i unaprijediti identitet Kolašina kao druge turističke razvojne zone sjevera Crne Gore. Indikatori za opštine Mojkovac i Plužine ukazuju na istovjetne pojave koje su prethodno komentarisane na primjerima Žabljaka, Kolašina, Berana.

Indikatori za Opštinu Pljevlja ukazuju na istovjetne pojave kao kod Podgorice, Kolašina, Žabljaka, Bijelog Polja odnosno evidentan je trend uvećavanja građevinskih područja naselja i u ovoj opštini. U pitanju su veliki procenti iskorišćenosti građevinskog područja van GUR-a uzrokovani naslijeđenim disperznim građevinskim područjima od kojih veći dio van GUR-a nije prepoznat u planskoj dokumentaciji. Ovu pojavu prati i veoma mali procenat iskorišćenosti građevinskog područja unutar GUR-a, svega 38%..

Prostor Nikšića kao najveće opštine u Crnoj Gori nastanjuje preko 75.000 stanovnika, dominantno (preko 55.000) gradskog stanovništva (u zoni GUR-a). Indikator iskorišćenosti građevinskih područja u GUR-u jedva prelazi 50%, dok je za zonu van GUR-a puno manji i iznosi svega 13,2%. To ukazuje da i na primjeru Nikšića gabariti planiranih građevinskih područja daleko prevazilaze trenutne potrebe. Identifikovane prostorne rezerve od čak 7.500ha (preko 3000ha više od svih do sada izgrađenih područja na teritoriji ove opštine) jasno ukazuju na potrebu racionalnijeg pristupa dimenzionisanju građevinskih područja u budućnosti.

Opštinu Rožaje uz opštine Andrijevica, Šavnik i Plužine karakteriše najmanji stepen iskorišćenosti građevinskih područja, kako onih u GUR-u tako i onih van - 33% i 12,5%. Podatak da su prostorne rezerve definisane planskom dokumentacijom čak četiri puta veće nego postojeća izgrađenost u opštini Rožaje slikovita je ilustraciji neodrživih trendova prostornog razvoja u ovoj Opštini. Indikatori za opštinu Šavnik ukazuju na istovjetne pojave. U slučaju Šavnika proporcije nelogičnosti u projektovanom prostornom razvoju još su veće. Očigledna je namjera uprave i planera da prostor Opštine Šavnik, koji se već duže suočava sa trendom depopulacije, reafirmiše

otvaranjem velikog broja razvojnih mogućnosti i građevinskih područja, dominantno orijentisanih na turizam. Ova ambicija, jasno je, nema realnog uporišta i moraće se korigovati. Specifičnost Šavnika u odnosu na većinu drugih opština jeste i u tome što su gabariti tzv. urbanog centra (zona GUR-a) veoma skromni u odnosu na ostatak opštine, tako da govorimo o izgrađenih, svega 16ha u GUR-u i preko 230ha van GUR-a

Indikatori za Opštinu Plav koji obuhvataju i prostor novoformirane opštine Gusinje, osim trendova sa predimenzinisanjem građevinskih područja ukazuju i na pojavu manjeg indeksa iskorišćenosti građevinskog područja za zonu GUR-a u odnosu na prostor van GUR-a. To se može djelimično objasniti i disperznom gradnjom na periferiji koja nije pokrivena građevinskim zonama prepoznatim u planskoj dokumentaciji. Ipak svega 35% iskorišćenosti građevinskog područja u GUR-u ukazuje na nedovoljnu održivost aktuelnog prostornog razvoja.

Građevinska područja u obalnom području izrazito su predimenzionirana u odnosu na broj stanovnika i turističke kapacitete¹²². Udio građevinskih područja u ukupnoj površini šest primorskih opština u Crnoj Gori je 15,5% od čega je izgrađeno samo 18,5%, a ostatak od 81,5% ili 19.042 ha čini neizgrađeni dio građevinskih područja. Isti pokazatelji u pojasu širine 1 km od obalne linije govore da je za izgradnju planirano čak 46% teritorije od čega je izgrađeno manje od jedne trećine (30%). Kao poređenje može se navesti da udio građevinskih područja u ukupnoj teritoriji hrvatskih obalnih županija (koje imaju sličnu gustinu naseljenosti kao Crnogorsko primorje) iznosi 5-7%, a isti udio u okviru obalnih jedinica lokalne samouprave iznosi 8-10%. Ako se pak udio planirane izgrađenosti u pojasu širine 1 km od obalne linije uporedi sa situacijom u obalnim područjima Italije, Francuske i Španije, vidi se da ove države, uz bitno veću gustinu naseljenosti od crnogorskog primorja, imaju niži udio planirane izgrađenosti (prosječno oko 30% u odnosu na 46 %). O razmjerama

predimenzioniranosti građevinskih područja govori i podatak da je površina planiranog građevinskog područja koje nije izgrađeno (19.042 ha) dovoljna da se smjeste objekti stanovanja (prema postojećim gustinama izgradnje) u kojima bi moglo živjeti još 600.000–800.000 stanovnika i turistički kapaciteti za najmanje 270.000 novih kreveta.

Indikatori izgrađenosti ukazuju da se prenamjena zemljišta koja se već dogodila može smatrati u granicama prosjeka na evropskom kontinentu - 2,4%. Ipak podaci koji ilustruju gabarite planiranih građevinskih područja upućuju na zaključak da su najčešće u pitanju predimenzinisanе površine definisane bez jasnih kriterijuma, uvida u parametre održivosti, noseće kapacitete i sl. Ovaj trend podjednako je zastupljen u više manje svim opštinama u Crnoj Gori i može imati velike posljedice po prostorni razvoj u budućnosti. Mora se imati u vidu da do 2020. godine EU politike uzimaju u obzir direktne i indirektne uticaje na korišćenje zemljišta, dok se s aspekta prenamjene zemljišta ostaje pri cilju da nakon 2050. godine neće biti neto prenamjene zemljišta¹²³.

Uzimajući u obzir ocjene stanja i preporuke CAMP analiza, strateški iskorak značajan za reformu sistema uređenja prostora napravljen je u Prostornom planu posebne namjene obalnog područja Crne Gore (PPPNOP CG). Na nivou Nacrta PPPNOP CG neodrživi trendovi prostornog razvoja korigovani su tako što je:

- umanjen udio građevinskog područja u površini obalnog područja za oko 6, 8% (sa sadašnjih 15, 5 % na 9%);
- smanjeno građevinsko područje za stanovanje, odnosno rezidencijalni turizam;
- povećana iskorišćenost građevinskog područja na preko 50 %;
- uveden obalni odmak;
- eliminisana konfliktna namjena na najvrijednijim djelovima prostora obalnog područja;

¹²² Nacionalna strategija integralnog upravljanja obalnim područjem, 2015

¹²³ Komunikacija Evropske komisije (2011) 571, Mapa puta ka resursno efikasnoj Evropi

- podržan održivi ruralni razvoj u zaleđu obalnog područja utvrđivanjem odgovarajućih namjena prostora.

Pored održivosti upravljanja prostorom za održivost grada i kvalitet života u urbanim područjima značajan je kvalitet vazduha, očuvanost biodiverziteta, kvalitet hrane, zdravstveno stanje stanovništva, kvalitet stanovanja, održivost potrošnje prirodnih resursa, održivost upravljanja otpadom, itd. Zbog toga pored nadležnih institucija na državnom nivou, važnu ulogu u izgradnji održive zajednice imaju i lokalne samouprave i lokalne zajednice. U konačnom i svaki građanin snosi odgovornost za odnos prema gradu i njegovim resursima. Za sada nedostaje dovoljno razvijena kolektivna svijest i svijest pojedinca o ograničenosti resursa, te o potrebi njihovog kontinuiranog obnavljanja i očuvanja za buduće generacije. Zato su u urbanim područjima prisutni problemi poput lošeg upravljanja i zapuštenosti javnih prostora, nestajanje ili nepostojanje slojeva gradova koji određuju kvalitet života u njima kao što su prostori za rekreaciju i parkovi, pješački i biciklistički koridori, prostori za igru, mlade, stare, alternativne, neformalne kulturne aktere i sl.

Poseban segment kvaliteta života u urbanim područjima je mogućnost pristupa za sve, a posebno za osobe sa invaliditetom. Po tom pitanju postoji senzibilnost javnosti, ali u praksi nije došlo do značajnijeg povećanja mogućnosti pristupa, te se lokalne zajednice moraju obavezati da sprovedu odgovarajuće mjere u ovoj oblasti.

S aspekta umanjivanja kvaliteta života u urbanim područjima takođe je značajano da je evidentan nedostatak priuštivih i energetske efikasnosti stanova za siromašne i mlade. Evidentan je veliki broj podstanara i stanova za tržište i praznih stanova na sjeveru zemlje i u ruralnim oblastima. Ptirome izgradnja stanova najčešće ne slijedi principe energetske efikasnosti, što dodatno opterećuje resurse.

Iako je odgovornost sistema uređenja prostora najveća, važno je naglasiti da je stepen kontrole koji mu pripada ograničen i ne proteže se na sve resore čiji je doprinos bitan za kvalitet

planskih dokumenata i održivost prostornog razvoja.

2.3.9. Metali i nemetali

Najvažnija energetska sirovina je ugalj, sa zalihama od oko 215 miliona tona lignita u ležištima pljevaljskog basena i oko 25 miliona tona mrkog uglja u beranskom basenu¹²⁴. U toku su početne aktivnosti istraživanje rezervi nafte i gasa u crnogorskom podmorju. Od metalnih mineralnih sirovina najveći značaj imaju ležišta crvenih boksita i ležišta rude olova i cinka. Rezerve crvenih boksita koje se mogu koristiti u proizvodnji aluminijuma nalaze se u središnjem dijelu zemlje i procijenjene su na oko 21 milion tona. Rezerve rude olova i cinka locirane su uglavnom na području planina Ljubišnje i Bjelasice (rudnici Šuplja stijena i Brskovo) i iznose nešto preko 34 miliona tona¹²⁵. Nemetalične mineralne sirovine dobijaju na značaju u ekonomijama većine razvijenih zemalja, zahvaljujući ubrzanom razvoju tehnike i tehnologije. Zbog niskog stepena tehničko-tehnološkog razvoja, kod nas su ovi trendovi tek u početnoj fa

zi. Ležišta 13 vrsta nemetalnih mineralnih sirovina (razne vrste kamena, bigar, opekarske gline, cementni laporac, bijeli boksit, dolomit, barit, bentonit, kvarcni pijesak itd.) koje imaju ekonomski značaj nalaze se na području Crne Gori, a koristi se njih desetak¹²⁶.

Efekti ekonomske krize i promjene u strukturi ekonomije (npr. pad industrijske proizvodnje, posebno u resursno intenzivnoj industriji metala, i porast usluga) tokom posljednjih pet godina doveli su do značajnog smanjenja utroška metalnih i nemetalnih sirovina kako u apsolutnim iznosima tako i u odnosu na BDP.

¹²⁴ Crna Gora u XXI stoljeću - u eri kompetitivnosti, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2010, Vol. 73, Sveska 1, str. 50

¹²⁵ UNDP: Na putu ka resursno efikasnoj ekonomiji: ispunjenje obaranja Crne Gore da postane ekološka država Mapa puta ka resursno efikasnoj Crnoj Gori (2014), NHDR, 2014

¹²⁶ UNDP, Na putu ka resursno efikasnoj ekonomiji: ispunjenje obaranja Crne Gore da postane ekološka država Mapa puta ka resursno efikasnoj Crnoj Gori (2014), NHDR, 2014

Ipak uz dosadašnju dinamiku eksploatacije¹²⁷, pretpostavljenu izgradnju planiranih termo-energetskih postrojenja i korišćenje današnjih tehnologija, kvalitetne rezerve boksita i uglja mogle bi biti iscrpljene tokom narednih nekoliko decenija. Rude metala pored upotrebe u neke druge svrhe (na primjer građevinarstvu) u stoprocentnom iznosu troše se u metalnoj industriji. Potrošnja nemetala uglavnom je povezana s građevinskim, a u manjem procentu i industrijskim aktivnostima. U domaćoj potrošnji sektora građevinarstva dominiraju materijali kao što su šljunak i pijesak, kao i ostali nemetali (mermer, granit, dolomit) koji se koriste za proizvodnju građevinskog materijala, na prvom mjestu betona.

Pritome održivo upravljanje materijalima odnosno efikasna upotreba minerala i metala nijesu predmet posebne pažnje u crnogorskoj ekonomiji. U periodu od 2006. do 2013. godine ukupna domaća potrošnja materijala povećana je za 7%. Najveći doprinos rastu DMC-a imala je potrošnja nemetaličnih minerala (udio u ukupnom DMC-u 60%), koja je povećana za 21%. Zatim slijedi potrošnja biomase i fosilnih goriva sa godišnjim stopama rasta od 12,3% i 5,4%, respektivno. Potrošnja ruda metala jedina je zabilježila negativnu stopu rasta u posmatranom periodu (-83%), a ujedno bilježi i veliki pad učešća u ukupnom DMC-u, sa 8,4% na 1,3%. Usljed pada građevinske aktivnosti, koja je značajno bila pogođena krizom, rast potrošnje nemetala rastao je po stopi od 4.8%.

Obzirom da je u ovoj godini započet projekat izgradnje autoputa Bar-Boljari i drugi značajniji građevinski poduhvati, ne može se očekivati zadržavanje potrošnje nemetala po toj stopi. Usljed toga ne može se očekivati ni da će u sektoru građevinarstva biti moguće ispoštovati preporuku Vlade Crne Gore s aspekta omogućavanja održivosti upotrebe domaćih resursa do 2020. godine. Značajno je ukazati i

na važnost tehničkih materijala, kao što su minerali, metali, polimeri, legure, derivati ugljovodonika (npr. plastika) koji nijesu biorazgradivi i bazirani su na neobnovljivim materijalima, koji uz biološke materijale, i u kontekstu mogućnosti primjene koncepta cirkularne ekonomije.

2.3.10. Prirodni resursi i prirodni i antropogeni hazardi

Posmatrano u globalnim okvirima rast populacije, rašireno siromaštvo, naročito u područjima izloženim hazardima, rast urbanizacije kao posledica nastojanja da se bezuslovno generiše ekonomski rast, te promjene klime uzrokuju sve veći rizik od prirodnih i antropogenih hazarda, sa sve većim brojem ljudi i zajednica pod rizikom. U urbanim područjima kompleksna infrastruktura koja omogućava život i ekonomske aktivnosti, koncentracija i centralizacija ekonomskih i političkih funkcija, društvena raslojavanja i njihova kompleksna prostorna i funkcionalna povezanost znatno doprinose ranjivosti populacije na efekte prirodnih i antropogenih hazarda. Klimatske promjene su jedan od najvećih izazova sa kojim se suočava čovječanstvo, koji ima direktne posljedice na svjetsku ekonomiju, životnu sredinu i društvo u cjelini. Nalazi Petog izvještaja, koje je nedavno objavio Međuvladin panel za klimatske promjene (eng. International Panel on Climate Change) pokazuju da se klimatske promjene događaju u realnom vremenu, te da je potrebno preduzeti hitne mjere kako bi se ublažio njihov efekat i razmjere promjena koje generišu. Naučna otkrića nedvosmisleno pokazuju da se teške posljedice klimatskih promjena mogu izbjeći samo ako temperatura površine Zemlje ne poraste za više od 2 °C u odnosu na preindustrijsko doba. U skladu sa trenutnom klimatskom politikom, koja se sprovodi širom svijeta, i ukoliko se ne ulože znatni dodatni naponi, prosječna temperatura će do kraja vijeka porasti za 3,7-4,8°C, u odnosu na preindustrijsko doba. Zadnjih godina u Crnoj Gori se preduzimaju mjere, kako na nacionalnom, tako i učešćem u međunarodnim okvirima, kako bi se doprinijelo globalnoj borbi protiv klimatskih promjena. Angažovanje Crne

¹²⁷ Eksploatacija lignita se tokom prethodne decenije kretala na nivou od 1,2 – 1,9 miliona tona godišnje (izuzetak je 2009. godina kad je proizvedeno manje od jednog miliona tona). Od 2000. godine u prosjeku je vađeno preko 600.000 t crvenog boksita godišnje, da bi od 2009. godine došlo do drastičnog pada (samo 50.000 t u 2009-oj godini, oko 160.000 t u 2011-oj).

Gore na međunarodnom nivou uključuje dva jednako važna i međusobno komplementarna seta aktivnosti, poštovanje relevantnih međunarodnih multilateralnih sporazuma u oblasti klimatskih promjena, prije svega Okvirne konvencije o promjeni klime Ujedinjenih nacija, te ispunjavanje standarda i preuzimanje obaveza u okviru procesa pristupanja Evropskoj uniji.

U Crnoj Gori, analiza rizika od hazarda detaljno je obrađena kroz Nacionalnu strategiju za vanredne situacije. U okviru Ministarstva unutrašnjih poslova uspostavljen je Direktor za vanredne situacije a osnovan je i Koordinacioni tim za vanredne situacije. Donešen je Zakon o zaštiti i spašavanju, uspostavljen sistem koordinacije, kao i Nacionalna platforma za smanjenje rizika od katastrofa.

Ključni rizici od hazarda¹²⁸ su: rizik od seizmičkog hazarda, nastanka klizišta, odrona, usova i slično, koji su povezani sa strmim ili kanjanskim djelovima reljefa. Sva dosadašnja istraživanja seizmičkog rizika, uključujući i CAMP analize za obalno područje, ukazala su na vrlo naglašenu potrebu studioznog utvrđivanja funkcija povredljivosti svih tipskih objekata i infrastrukturnih sistema. Sa više nivoa otvoreno je i pitanje koliko se u novijim prostornim planovima i gradnji poštuju preporuke mikro-seizmičke rejonizacije i standardi bezbjednosti. Rizici od seizmičke aktivnosti u obalnom području Crne Gore su veoma visoki. Najšira područja velike seizmičke ranjivosti (odnosno zone sa očekivanim ubrzanjima tla između 0.35 g¹²⁹ i 0.60 g) nalaze se na području opština Bar i Ulcinj (posebno šira okolina Ulcinja, okolina Gornje Klezne, područje južnih padina planinskih masiva Rumije i Možure, odnosno područje između Bojane i Bara). Područja velikog seizmičkog uticaja su prisutna i u okolini naselja Sutomore, Petrovac, Budva, Radanovići, Kotor, Risan i Herceg Novi.

S obzirom na geomorfološke karakteristike teritorije Crne Gore, ravničarski predjeli (npr.

Zetska ravnica, Nikšićko polje i dr.) podložni su plavljenju sa velikim poslasticama. Poplave mogu ugroziti naselja, poljoprivredne površine i saobraćajnice u rječnim dolinama i kotlinama. Zemljišta Crne Gore ugrožena su procesima degradacije. U 300 bujičnih slivova, zahvaćeno je 460.000 ha, sa godišnjom produkcijom nanosa od preko 6 milona m³. Uprkos ograničenim podacima, može se ocijeniti da je erozija veoma izražena i u obalnom području. Kraška erozija je učinila da su znatne površine pretvorene u golet sa vrlo oskudnim i jako prorijeđenim biljnim pokrivačem. Pored ranjivosti zemljišta na bujičnu aktivnost koja je redovna pojava nakon padavina jakog intenziteta i dužeg trajanja, karakterističan oblik vodene erozije je i abrazija koja se odvija pod dejstvom morskih talasa. Usled kumulativnog dejstva talasa i neodrživom gradnjom presječenog ili smanjenog prihranjivanja plaža nanosom vodenih tokova sve više dolazi do izražaja smanjivanje površine pojedinih plaža. Međutim, ocjene o intenzitetu dejstva na plaže nije moguće dati zbog nedostatka sistematskog praćenja obalnih procesa.

Činjenica je da je u poslednjih 15 godina u Crnoj Gori evidentirano više od 1500 većih šumskih požara, pri čemu je opožarena površina preko 15.000 ha i oštećeno ili uništeno oko 1.300.000 m³ drvene mase. Takođe, postoji rizik od industrijskog hazarda zbog zastarjelih tehnologija u industrijskim postrojenjima, kao i radiološki i biološki rizik u prekograničnom kontekstu.

U proteklih nekoliko godina funkcionisanje sistema zaštite i spašavanja u Crnoj Gori testirano je prilikom poplava u oblasti Skadarskog jezera (januar, novembar i decembar 2010. godine), ekstremnih meteoroloških pojava – sniježnih padavina (februar 2012. godine), kao i šumskih požara. Direktor za vanredne situacije Ministarstva unutrašnjih poslova formirao je Nacionalni tim za spašavanje od poplava i Nacionalni tim za spašavanje iz ruševina (Urban Search and

¹²⁸ Nacionalna strategija za vanredne situacije

¹²⁹ Jedinica gravitacijskog ubrzanja: 1 g = 9.81 m/s²

Rescue Team (USAR)), koji je formiran prema INSARAG standardima¹³⁰.

Izrađeno je 17 opštinskih planova za zaštitu i spašavanje od poplava, 7 opštinskih planova za zaštitu i spašavanje od požara i 5 preduzetnih planova za zaštitu i spašavanje od zemljotresa za pet osnovnih škola. Takođe, postoji preko 50 izrađenih preduzetnih planova za zaštitu i spašavanje od požara. Uvedena je međupredmetna oblast „Obrazovanje u oblasti vanrednih situacija izazvanih prirodnim katastrofama“ u osnovne škole (od 4. do 9. razreda)¹³¹, koja će omogućiti povećanje nivoa znanja učenika o raznim vrstama katastrofa i načinima djelovanja u slučaju događanja različitih vrsta prirodnih, tehničko-tehnoških i drugih hazarda¹³².

Klimatske promjene znatno utiču na multiplikaciju rizika od hazarda. Pored projekcija budućih negativnih uticaja koji će u skladu sa naučnim saznanjima nastati ukoliko se ne zaustavi globalni porast temperature, posebnu pažnju treba obratiti na već osmotrene trendove meteoroloških događaja kako na globalnom, regionalnom tako i na nacionalnom nivou. I osmatranja i projekcije ukazuju da su u Evropi zbog promjene klime

najranjivije sljedeće oblasti: južna Evropa i basen Mediterana, planinske oblasti naročito Alpi, obalni pojas, plavna područja i ostrva, region Arktika i gradovi. Crna Gora većim dijelom pripada mediteranskom podregionu (prema podregionalnoj EEA klasifikaciji Evrope) ili južnoj Evropi (prema podregionalnoj IPCC klasifikaciji Evrope) izuzev njenog sjeverno-planinskog i polimsko-ibarskog regiona koji svojim planinskim lancem pružanja od sjeverozapada ka jugoistoku (Durmitor-Sinjajevina-Bjelasica-Prokletije) pripada planinskoj /alpskoj podregiji¹³³. Takva podjela je svrstava u najranjivije oblasti u Evropi s posebnim akcentom na obalni pojas, plavna područja i planinske oblasti.

¹³⁰ Aktivnosti INSARAG-a namijenjene su poboljšanju pripravnosti na vanredne situacije i uključuju jačanje saradnje između međunarodnih USAR timova i razmjenu informacija o operativnim postupcima i naučenim lekcijama. Smjernice INSARAG-a pripremili su pripadnici USAR timova iz cijelog svijeta, kao vodič za međunarodne USAR timove i ugrožene države, za interventno djelovanje u većim katastrofama. One nijesu konačni dokument, nego će se poboljšavati naučenim lekcijama i najboljim primjerima iz prakse utvrđenim ocjenjivanjem međunarodnog interventnog djelovanja u katastrofama. Više o tome: Ujedinjene nacije, Ured za koordinaciju humanitarnih poslova, Sekcija za podršku koordinaciji na terenu (Sekretarijat INSARAG-a), „Smjernice i metodologija INSARAG-a“, 2006.

¹³¹ U okviru projekta „Pripremljenost za odgovor na katastrofe i smanjenje rizika od katastrofa“, koji su realizovali Direktorat za vanredne situacije Ministarstva unutrašnjih poslova, Zavod za školstvo i Kancelarija UNICEF-a u Crnoj Gori

¹³² Analiza organizacije sistema zaštite i spašavanja u Crnoj Gori sa preporukama za unapređenje, mr Ljuban Tmušić, Zbornik radova sa prve Konferencije Nacionalne platforme za smanjenje rizika od katastrofa Crne Gore, decembar 2014. godine

¹³³ EEA/IPCC klasifikacija

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Uzrok tome su kako pokazuju osmatranja, a takođe i projekcija scenarija buduće klime, najčešće negativne implikacije koje ima porast srednje temperature i ekstremnih temperatura vazduha, porast temperature površine mora, smanjivanje godišnje količine padavina, trend

Na osnovu uticaja klimatskih promjena, varijabilnosti klimatskih promjena, ekstremnih događaja i njihovih projekcija, prioritetni sektori¹³⁴ za implementaciji mjera za prilagođavanje na klimatske promjene su: vodni resursi, javno zdravlje, poljoprivreda

Tabela 2-1: Najvažniji efekti osmotrenih i projektovanih uticaja klimatskih promjena na ekosisteme, poljoprivredu, ekonomske sektore i zdravlje ljudi

Prvi i Drugi nacionalni izvještaj Crne Gore o klimatskim promjenama, i NSIUOP	Evropska agencija za životnu sredinu (EEA)	
	Mediterranski podregion	Planinski podregion
• produžavanje vegetacionog perioda • ekspanzija insekata i bolesti šuma • pomeranje šumskih vrsta ka višim širinama • smanjivanje površina pod smrčom, jelom i bijelim borom • poplava (naročito područje Ulcinja , Ade Bojane, zone manjih bujičnih tokova i delte Bojane) • erozija zemljišta u obalnom području i širenje goleti • vodna erozija naročito u oblasti bujičnih tokova • smanjivanje plaza • smanjivanje poljoprivrednog i šumskog zemljišta na primorju • podbačaj usijeva • povećana potražnja za vodom u poljoprivredi • gubitak biodiverziteta i smanjenje atraktivnosti turističkog prostora primorja • smanjivanje bilansa voda • povećanje vremenske i prostorne nejednakosti rasporeda voda • trend smanjenja nivoa Skadarskog jezera • negativan uticaj toplotnih talasa na zdravlje ljudi	• smanjenje godišnjeg proticaja rijeka • gubitak biodiverziteta • širenje pustinja • potražnja za vodom u poljoprivredi • smanjeni prinos usijeva • šumski požari • smrtnosti uslijed toplotnih talasa • ekspanzija staništa za specifične prenosiocce bolesti • smanjenje hidroenergetskog potencijala • smanjenje ljetnjeg turizma i mogući porast u drugim sezonama.	• smanjenje lednika • pomjeranje biljnih i životinjskih vrsta ka višim širinama; • izumiranje pojedinih vrsta u regionu Alpa; • erozije zemljišta • opadanje skijaškog turizama

rasta nivoa mora i češći ekstremni događaji (suše, toplotne talase, jake kiše koje dovode do poplava, oluje tj. ciklone), na ekosisteme, poljoprivredu, ekonomiju i zdravlje ljudi. Neke od najvažnijih posljedica predstavljene su u tabeli 1 u formi uporedne analize efekata osmotrenih i projektovanih uticaja promjene klime u Crnoj Gori, mediteranskom i planinskom podregionu.

(poljoprivredno zemljište, poljoprivredna proizvodnja). Najranjivije oblasti su obalno područje, plavna područja i planinske oblasti. Proizvodnja energije nije uzeta u obzir kao prioritet za prilagođavanje obzirom da je sektor

¹³⁴ Odredjeni u okviru Izvještaja o transferu novih tehnologija (TNA), MORT, 2012

značajniji s aspekta primjene tehnologija za smanjivanje emisija.

Ovi sektori su donekle adaptirani na sadašnje klimatske uslove, ali se takva vrsta adaptacije mora mijenjati radi prilagođavanja novim uticajima generisanim promjenom klime. Generalno, dugoročna adaptacija je tekući proces koji u potpunosti uključuje ekosisteme i socio-ekonomske sisteme. Pri tome su i mitigacija i adaptacija potrebne i komplementarne, jer ako se ne postigne stabilizacija temperature do +2 °C, onda i troškovi adaptacije rastu. Ukoliko se investira 1€ na zaštitu od poplava uštedi se 6 € na troškove saniranja šteta. Međutim, ukoliko se ne djeluje već odlaže primjena mjera adaptacija uzrokuju se veći troškovi sanacije šteta (npr. >=100 milijardi/god do 2020; 250 milijardi/god do 2050 u Evropskoj Uniji).

Preliminarna procjena štete od klimatskih promjena u Crnoj Gori¹³⁵ fokusirana je na svega nekoliko faktora, posmatrano kroz različite vremenske periode. Procjene pokazuju da će u periodu do 2030. godine gubici na prinosima kukuruza iznositi 0.016 miliona €, da će povećana potreba usjeva za vodom koštati 0.074 miliona €, a gubici na izvozu električne energije proizvedene u hidroelektrani Piva 6.6 miliona €. Za procjenu ekonomskog uticaja klimatskih promjena na sektor turizma korišćena su dva modela¹³⁶ i dobijeni oprečni rezultati koji se kreću u iznosu od 34.2 miliona eura gubitka zbog smanjenja prihoda od turizma i povećanja prihoda od 13.9 miliona €. Ova dva modela ne poklapaju se u prognozama do 2030. godine, ali se na duži period, do kraja vijeka, svakako očekuju veliki gubici u sektoru turizma (33.5 – 85.4 miliona €). Takođe, procjenjeno je da će do 2100. godine klimatske promjene uzrokovati povećan mortalitet uslijed povećanih temperatura, koji može donijeti finansijske gubitke u rasponu od 4.6 do 85.2 miliona €.

¹³⁵ Ekonomski uticaj klimatskih promjena u Crnoj Gori – na prvi pogled, UNDP Montenegro 2010

¹³⁶ Hamburg Tourist Model (HTM) i model PESETA projekta

2.4. Stanje ekonomskih resursa

2.4.1. Makroekonomski trendovi i održivo upravljanje razvojem

Nivo privredne razvijenosti Crne Gore naslijeđe je mnoštva ekonomskih i neekonomskih faktora koji su djelovali u prethodnim razvojnim periodima, kako na raspoložive faktore razvoja i stanje nacionalnih resursa, tako i na primjenu i kvalitet realizacije različitih razvojnih koncepata. Cijeli poslijeratni razvoj Crna Gora je relativno i apsolutno zaostajala za drugim jugoslovenskim republikama, prolazeći proces intenzivne promjene svoje privredne strukture, od ubrzane deagrarizacije, preko industrijalizacije, pa do postepenog jačanja sektora usluga u poslednjih dvadeset godina.

25 godina crnogorske tranzicije obilježila je dekada tranzicione recesije (1990-1999), period postepenog oporavka do obnove crnogorske nezavisnosti, zatim trogodišnji period investicionog buma sa prosječnom stopom rasta BDP od 9%, te šestogodišnji period duboke ekonomske krize i sporog oporavka privredne aktivnosti. Realni BDP iz 1990. godine, dostignut je tek 2007. godine¹³⁷.

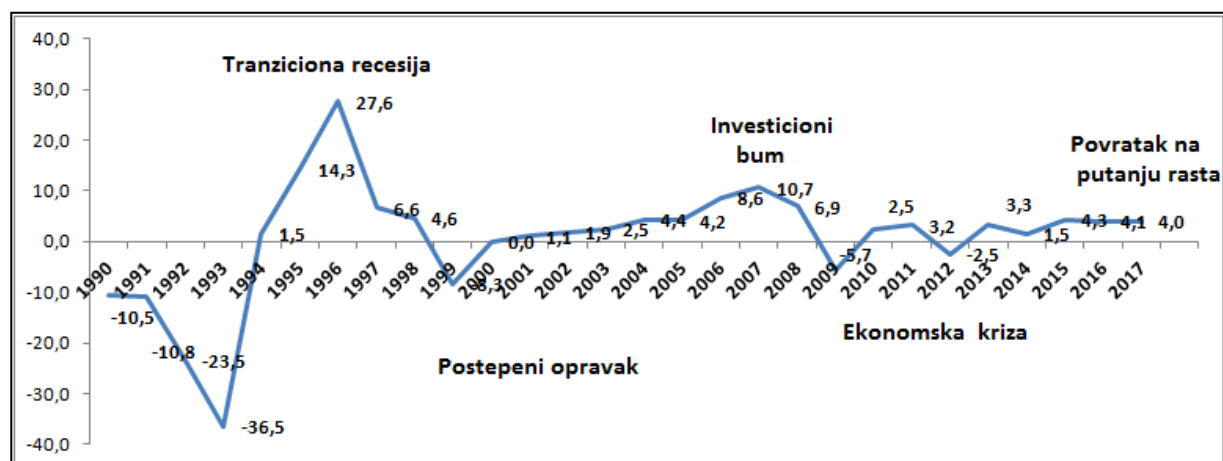
Srednjoročne projekcije razvoja gravitiraju prosječnoj realnoj stopi do **4%** rasta BDP-a godišnje¹³⁸. Po pravilu “70”, to znači da bi se crnogorski BDP mogao udvostručiti za 18 godina, odnosno prije vremenskog horizonta koju pokriva Strategija.

¹³⁷ BDP 2007 predstavlja 103,5% BDP-a iz 1990. godine u stalnim cijenama iz 2005. godine (UNSTAT, 2015);

¹³⁸ Strategija razvoja energetike CG do 2030. godine (2014, str. 19) daje projekciju od prosječne realne godišnje stope rasta BDP Crne Gore u periodu 2015-2020. od 3,9%, od 2012-2025. od 3,5% i u periodu 2015-2030. godine od 3,4%;

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Grafik 2-1: Realna stopa rasta BDP Crne Gore 1991-2013. i projekcije do 2017. godine, Izvor: UNSTAT, 2015;

Od sticanja nezavisnosti 2006. i usvajanja prve NSOR 2007. godine, ekonomski razvoj Crne Gore karakterisale su značajne promjene. Nakon inicijalnog perioda rasta uz izuzetan obim stranih ulaganja u periodu 2007-2008. godina, svjetska ekonomska kriza se na malju i otvorenu crnogorsku ekonomiju odrazila veoma negativno, ukazujući na neodrživost privrednog rasta zasnovanog na eksternim faktorima (prevashodno priliv SDI), te potrebu za razvojem internih faktora razvoja kao što su efikasna upotreba prirodnih resursa (zemljište, energetski, mineralni, vodeni, šumski, flora i fauna) i tehnološke promjene (inovacije, unapređenje proizvodnih metoda, načina

organizacije i stvaranje novih proizvoda).

Ključni makroekonomski indikatori dugog roka su, pored stope rasta, i stopa inflacije, zaposlenost, kao i platnobilansna ravnoteža, gdje posebno treba pratiti indikator zaduženosti, priliv SDI i indikator trgovinskog deficita odnosno bilans tekućih transakcija.

Krajem 2014. godine, Crna Gora ima 171.158 registrovanih zaposlenih, stopu zaposlenosti od svega 51%, i oko 34.600 registrovanih nezaposlenih, dok je taj indikator po Anketi o radnoj snazi na nivou od oko 18,5%. Prostor za **rast zaposlenosti treba tražiti u zelenoj ekonomiji**¹³⁹ i procesu "ozelenjavanja"

Tabela 1-2: Izabrani makroekonomski indikatori u Crnoj Gori, 2007- 2014, Izvori: Monstat, CBCG

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014*
BDP (mil. €)	2.680,5	3.085,6	2.981,0	3.125,1	3.264,8	3.181,5	3.362,5	3.457,9*
Realni rast BDP-a (%)	10,7	6,9	-5,7	2,5	3,2	-2,5	3,3	1,5
BDP/pc (u €)	4.282	4.908	4.720	5.011	5.211	5.075	5.356	5.508*
Inflacija	7,7	7,2	1,5	0,7	2,8	5,1	0,3	-0,3
Ind. proizvodnja (%)	0,1	-2,0	-32,2	17,5	-10,3	-7,1	10,6	11,4
Neto priliv SDI (mil €)	524,9	567,6	910,9	552,0	389,1	461,6	323,9	353,9

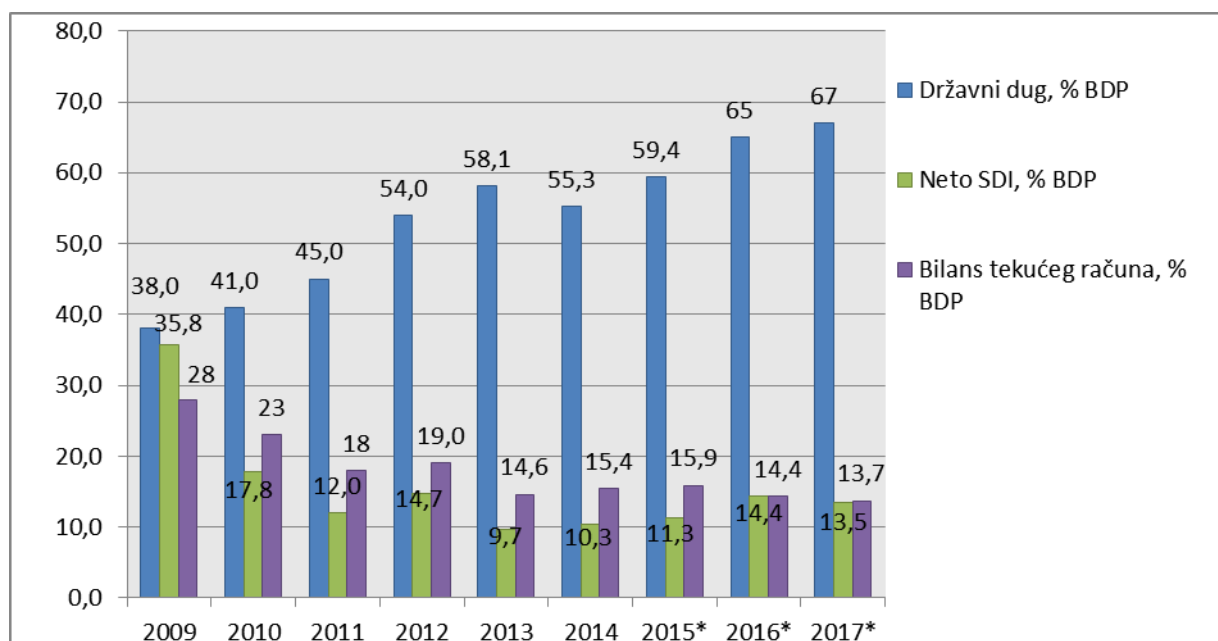
Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

postojećih radnih mjesta, odnosno sektorima koji svojom zelenom transformacijom direktno doprinose smanjenju ekološkog otiska. UNEP definiše **zelenu ekonomiju** kao „ekonomiju koja dovodi do većeg blagostanja ljudi i socijalne pravde pri čemu se značajno smanjuju rizici po životnu sredinu i ekološke rijetkosti. To je ekonomija zasnovana na investicijama koje smanjuju emisiju gasova staklene bašte i zagađenje; poboljšavaju efikasnost u korišćenju energije i drugih resursa; sprečavaju gubitak

Kada je o sektorima ekonomije riječ, svakako da se ovdje prvenstveno misli na kreiranje nove zaposlenosti u poljoprivredi, energetici i turizmu.

U UNEP/UNDP studiji¹⁴¹ koja na osnovu simulacionog modela analizira uticaje zelenih investicija procjenjuje se da se **zelenim ulaganjima** do 2020. godine može otvoriti i do 17.500 novih radnih mjesta, od čega bi oko 95% bilo u sektoru turizma i povezanim

Grafik 1-2: Državni dug¹⁴⁰, neto SDI i bilans tekućeg računa u BDP-u Crne Gore, Izvor: Ministarstvo finansija, 2015;

biodiverziteta i usluga koje pružaju ekosistemi.

Najveći potencijal za kreiranje **zelenih poslova** leži u obnovljivim izvorima energije (energija vjetra, solarni izvori, biomasa, geotermalni izvori i male hidro-elektreane), reciklaži, javnom i željezničkom saobraćaju, energetske efikasnosti u zgradama i domaćinstvima, organskoj poljoprivredi i održivim malim farmama, te održivom upravljanju šumama.

djelatnostima, a ostalo u djelatnostima vezanim za sprovođenje mjera energetske efikasnosti u zgradarstvu i saobraćaju. Više od 16.000 novih radnih mjesta povezanih sa sektorom turizma bi se uglavnom otvorilo kroz indirektno efekte tj. kroz bolje korišćenje domaćih i lokalnih lanaca snabdijevanja (supstituciju uvoznih roba domaćim, prvenstveno kad je riječ o poljoprivrednim proizvodima).

Osnove spoljnoekonomske ravnoteže u srednjem roku, u postojećem modelu

¹⁴⁰ Metodologija obračuna državnog duga Ministarstva finansija od 2014. godine uključuje i depozite MF, pa je iznos državnog duga nešto manji (depoziti MF u 2014. i 2015. iznosili su 49,5 i 54,9 mil € respektivno); Iznos javnog duga dobija se dodavanjem duga JLS, pa je javni dug u 2014. godini 59 % BDP-a, dok je projekcija za 2015. godinu da javni dug dostigne 63,2% BDP-a (Projekcije markoeekonomskih i fiskalnih pokazatelja 2015-2018, Ministarstvo finansija, sept. 2015);

¹⁴¹ UNEP/UNDP Crna Gora, Assessing the impact of green economy investments in Montenegro: a sectoral study focused on energy (transport and buildings) and tourism, 2012.;

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

ekonomskog rasta baziranog na privlačenju stranih investicija treba tražiti u:

- a) održivom upravljanju javnim dugom, tako da rast ukupne ekonomske aktivnosti može izdržati teret servisiranja dugova (*detaljnije u poglavlju Finansiranje održivog razvoja*); i
- b) "ravnoteži" odliva po osnovu bilansa tekućih transakcija i priliva po osnovu SDI. Smanjivanjem uvozne zavisnosti i jačanjem prioritetnih sektora privrede, mogu se očekivati pozitivni trendovi u smanjivanju robnog deficita odnosno u ukupnom saldu roba i usluga.

U dugom roku, jačanjem konkurentnosti

strukturu i razvojne prioritete. Iako je ostvaren značajan privredni rast i razvoj, iz **"jugoslovenske" razvojne faze**, crnogorska ekonomija izašla je sa niskim nivoom konkurentnosti svoje privrede (visoka uvozna zavisnost, skromna izvozna orijentacija i upućenost na ex-jugoslovensko tržište). U vremenskom horizontu od šest decenija, primarni sektor smanjio je svoje učešće u Bruto dodatoj vrijednosti¹⁴² ispod 10%, industrija sa građevinarstvom na 18,8%, dok je sektor usluga dostigao gotovo 72% učešća u BDV.

Promjena privredne strukture praćena je migracijom stanovništva iz sela u grad, odnosno iz sjevernih opština u centralni i

Tabela 2-3: Promjena privredne strukture Crne Gore 1952-2013, Izvor: SGCG za relevantne godine, Monstat 2000 i 2013;

SEKTORI	Udio sektora u Društvenom proizvodu					Udio u Bruto dodatoj vrijednosti	
	1952	1960	1970	1980	1990	2000	2013
Poljoprivreda i šumarstvo	42,6	31,3	17,1	11,1	14,2	12,5	9,8
Industrija	7,4	20,1	28,6	30,8	35,1	19,1	14,3
Gradjevinarstvo	20,1	15,9	15,6	14,7	6,8	4,3	4,5
Saobraćaj	4,5	10,8	13,3	15,2	20,9	10,5	4,6
Trgovina	21,9	18,3	22	18,7	13,4	14,1	14,1
Hoteli i restorani	3,5	3,7	7	4,5	4,7	2,8	7,9
Ostalo			4	5	3,7	36,9	44,8
Ukupno	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

crnogorske ekonomije, postepeno se može jačati i izvozna orijentacija zemlje i na toj osnovi prilagođavati izabrani model razvoja koji daje najbolje efekte na rast kvaliteta života svih naših građana na održivim osnovama.

2.4.2. Stanje sektora od ključnog značaja za održivi razvoj društva

U cijelom poslijeratnom periodu, crnogorska ekonomija je veoma dinamično mijenjala svoju

primorski region, što je uticalo i na **kretanja zaposlenosti**. Danas, učešće u registrovanoj zaposlenosti je 1,6% u poljoprivredi, 18,1% u industriji i građevinarstvu, te čak 80,3% u sektoru usluga. Stopa zaposlenosti je svega 51% (2014, 171.158), što ukazuje na značajno prisustvo sive ekonomije i neformalnog zapošljavanja. Registrovana stopa nezaposlenosti je krajem 2014. godine iznosila

¹⁴² BDP čini BDV uz poreze na proizvode minus subvencije;

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

15,1% (blizu 35.000 nezaposlenih), dok je anketna nezaposlenost 18,5%. Istovremeno, nepovoljna je i regionalna stopa

I pored trenda ekonomskog oporavka, **postojeća privredna struktura nije prilagođena zahtjevima održivog razvoja** jer se još uvijek, u velikoj mjeri, zasniva na

Tabela 2-4: Pravci razvoja Crne Gore 2015-2018

Ciljevi razvoja	Uspješnost ekonomske politike mjeriće se sljedećim indikatorima: 1. prosječna stopa rasta BDP-a, realno oko 3,6%; 2. smanjivanje stope nezaposlenosti sa 18% u 2014. na 16,6 % u 2018. godini; 3. servisiranje tekućih i razvojnih potreba iz Budžeta; 1. 4. ukupan obim i dinamika investicija (prosječna stopa rasta 7, 9%), uz priliv SDI i dostizanje nivoa od oko 13,2% BDP-a u 2018. godini.
Dugoročni strateški cilj	Povećanje kvaliteta života pojedinca u Crnoj Gori u dugom roku
Doprinos strategije privrednom razvoju CG	1. Povratak na ekonomski rast iznad potencijalnog, tj. realni rast BDP-a od 3-4%; 2. Smanjenje deficita javnih finansija i postizanje izbalansiranog budžeta i 3. Smanjenje učešća neformalne ekonomije.
Strategija se bazira na	• Konceptu „zelene ekonomije; • Razvojnim prioritetima: turizam, energetika, poljoprivreda i ruralni razvoj i industrija; • Relevantnim sektorskim strategijama i • Makroekonomskom i fiskalnom okviru 2015-2017.

nezaposlenosti.

zagađujućim industrijama i neodrživoj eksploataciji prirodnih resursa. Dodatno,

PRIORITETNI RAZVOJNI SEKTORI

1. Turizam	2. Energija	3. Poljoprivreda i ruralni razvoj	4. Industrija
-------------------	--------------------	--	----------------------

PRAVCI RAZVOJA

Smart growth /Pametni rast	Sustainable growth/ Održivi rast	Inclusive growth/ Inkluzivni rast
Oblasti politika	Oblasti politika	Oblasti politika
1. Poslovni ambijent	9. Poljoprivreda i ruralni razvoj	15.Tržište rada
2. MSP	10. Šumarstvo	16. Obrazovanje
3. Prerađivačka industrija	11. Energetika	17.Sport
4. Konkurentnost	12. Životna sredina	18. Socijalna zaštita
5. Nauka	13. Saobraćaj	19. Zdravstvo
6. Visoko obrazovanje	14. Građevinarstvo i stanovanje	
7. Informacione tehnologije		
8. Turizam		

Tri prioritetna razvojna sektora, 19 oblasti politika i 72 specifične i neophodne investicije odnosno razvojne mjere (prioritetne mjera sa budžetom)

atraktivnost Crne Gore kao turističke destinacije, dovela je do ubrzane urbanizacije, prenamjene poljoprivrednog u građevinsko zemljište i velikog pritiska na priobalno područje. I pored pojedinačnih zakonskih rješenja, većina odluka o sprovođenju razvojnih projekata još uvijek se donosi uglavnom na osnovu isključivo ekonomskih efekata, pritom zanemarujući socijalnu komponentu i efekte na životnu sredinu.

Ključni izazovi održivog razvoja u Crnoj Gori

ostaju održavanje makroekonomske stabilnosti, ubrzanje privrednog rasta uvođenjem zelene ekonomije, uz poštovanje, očuvanje i vrijednovanje svih nacionalnih resursa, posebno prirodnog kapitala, uz veću resursnu efikasnost i podizanje nivoa konkurentnosti privrede, te uravnoteženi razvoj kako na nivou regiona, tako i među pripadnicima različitih društvenih grupa.

S obzirom da su, prema dokumentu Pravci razvoja Crne Gore 2015-2018., prioriteti razvoja Crne Gore: **turizam, energetika, industrija i poljoprivreda**¹⁴³, potrebno je u narednom srednjem roku raditi na jačanju resursne efikasnosti posebno u sektoru industrije i poljoprivrede, te na održivoj osnovi pokušati povratiti učešće ova dva sektora u ukupnoj granskoj strukturi odnosno održati poljoprivredu na 10% i povratiti industriju odnosno sekundarni sektor privrede na 20%.

Crna Gora je intezivirala jačanje **strateškog srednjoročnog okvira** kroz definisanje velikog broja sektorskih razvojnih strategija koje obuhvataju različite aspekte nacionalnih resursa.

Možemo ih posmatrati i kao **generalne strategije** gdje najdugoročniji razvojni horizont daje NSOR, Nacionalna strategija o klimatskim promjenama do 2030. godine, zatim Prostorni plan, a tu su i Ekonomski program reformi, Makrofiskalne smjernice (koje će prerasti u fiskalnu strategiju), kao i važne strategije finansijske održivosti kao što je Strategija upravljanja javnim dugom u srednjem roku. Posebnu, obuhvatnu generalnu strategiju

predstavlja srednjoročni Program pristupanja Evropskoj uniji, koji se reviduje godišnje.

Strategije dalje možemo strukturirati na strategije fokusirane na:

- **fizički kapital** (strategije u oblasti životne sredine, poljoprivrede, ribarstva, energetike, transporta). Ključne strategije u ovoj oblasti su: Nacionalna strategija integralnog upravljanja obalnim područjem 2015-2030, Strategija upravljanja otpadom do 2030., Nacionalna strategija biodiverziteta, Nacionalna strategija upravljanja kvalitetom vazduha, Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2015-2020; Nacionalni akcioni plan za razvoj organske proizvodnje 2012-2017.; Strategija razvoja ribarstva 2015-2020; Strategija razvoja šumarstva i drvoprerade 2014-2023; Strategija razvoja transporta 2008-2018; Strategija razvoja energetike do 2030; Strategija razvoja obnovljivih izvora energije do 2020 ; Akcioni planovi za energetske efikasnost; itd.
- **strategije fokusirane na ljudski i društveni kapital** (sektor obrazovanja, nauka, socijalna politika, uključujući i strategije zaštite ljudskih prava pojedinih kategorija stanovništva),
- **strategije fokusirane na unapređenje poslovnog ambijenta u Crnoj Gori** kao što su: Strategija regionalnog razvoja 2014-2020, Industrijska politika do 2020, Strategija za održivi ekonomski razvoj Crne Gore kroz razvoj klastera 2012-2016, Strategija za razvoj MSP 2015-2020, Strategija za podsticanje konkurentnosti na mikro nivou 2011-2016, Strategija razvoja ženskog preduzetništva 2015-2020, Nacionalni akcioni plan Crne Gore za Strategiju razvoja SEE 2014-2016, Strategija i Akcioni plan za preuzimanje evropske pravne tekovine u oblasti slobodnog protoka roba 2014-2018, Nacionalni program zaštite potrošača 2012-2015; Strategija tržišnog nadzora (2009) (i

¹⁴³ Razvojne smjernice Crne Gore 2015-2018, Jul 2015;

povezane strategije za akreditaciju, standardizaciju, metrologiju i sl. u okviru procesa evropske ekonomske integracije Crne Gore); Strategija podsticanja SDI (2013-2015; nova u izradi za 2015-2020), Akcioni plan: preporuke za "Giljotinu propisa" 2012-2015, Akcioni plan za suzbijanje sive ekonomije (godišnje), Strategija razvoja informacionog društva 2012-2016, Strategija saradnje sa dijasporom 2015-2018, Plan razvoja ekonomske diplomatije (2013), Strategija za razvoj nacionalnog brenda 2016-2021 (u izradi) itd.

- **ostale sektorske strategije** - Strategija razvoja prerađivačke industrije 2014-2018, Razvoj sektora građevinarstva do 2020 (2013), Nacionalna stambena strategija do 2020., Razvoj sektora turizma do 2020 (2008), itd.

I pored definisanja razvojnih prioriteta kroz prikazani pregled strategija i pratećih akcionih planova, velik broj ovih dokumenata nema stalne **koordinacione strukture** za njihovo praćenje sprovođenja, niti obezbjeđene izvore finansiranja po vrstama i godinama.

Strategije u privrednim sektorima prepoznaju **održivo upravljanje resursima** u okviru opštih ciljeva, ali ne uspijevu da do kraja razrade mjere i obavežu na operacionalizaciju takvih pristupa na adekvatan način. Slično je i kod prostornog planiranja gdje je integracija zahtjeva održivog razvoja prisutna na nivou smjernica i ciljeva, ali ne uvijek i u formulisanju rješenja u planskim dokumentima što u konačnom dovodi do neadekvatne zaštite prostora.

Nova NSOR treba da ostane pri polaznim **principima održivog razvoja** koje treba integrisati u zakonodavstvo i politike, kao i orijentacije ka zelenoj ekonomiji, uz uvažavanje novih razvojnih principa i njihove strukture (održiva proizvodnja i potrošnja, održivo korišćenje resursa, oslanjanje na informaciono društvo, društvenu odgovornost, horizontalno pozicioniranje klimatskih promjena i dr.).

Stabilan i održiv ekonomski rast ostaće pokretač razvoja i u novoj Strategiji, što bi trebalo da omogući stvaranje novih poslova. Pri tome je značajno napomenuti da svaka država treba da kreira adekvatne i koherentne politike za postizanje ovih ciljeva u skladu sa svojim specifičnim nacionalnim mogućnostima. U kontekstu Crne Gore, treba iskoristiti mogućnosti kooperacije, razvoja preduzetništva, javno-privatnog partnerstva i socijalne inovacije. Razvoj politika treba da bude takav da otvara mogućnosti za trgovinu i privlačenje investicija, a javna potrošnja treba da bude usmjerena ka prevazilaženju infrastrukturnih prepreka.

Pored navedenog, crnogorske ekonomske sektore karakteriše **neefikasno korišćenje prirodnih i drugih resursa**, posebno energije i vode, uz nizak stepen tehnološkog razvoja; veoma mali dio stvorenog otpada se reciklira ili ponovo koristi. Pored negativnih uticaja na životnu sredinu, ovakvo stanje takođe negativno utiče na konkurentnost ekonomije i otvara značajan prostor za uvođenje politika i mjera resursne efikasnosti.

2.4.2.1. Energetika

Energetika je prepoznata kao jedan od prioritarnih razvojnih sektora u Crnoj Gori. Da bi se ovaj sektor razvijao u skladu sa načelima održivosti, efikasne upotrebe resursa, čiste proizvodnje i potrošnje i bio generator zapošljavanja i zelene ekonomije, potrebno je nastaviti podršku obnovljivim izvorima energije i daleko široj primjeni mjera energetske efikasnosti. Posebno, neophodno je planirati mjere za smanjenje emisija gasova sa efektom staklene bašte. U vezi s tim potrebno je pažljivo planiranje daljeg razvoja ovog sektora.

Glavni prioriteti energetske politike Crne Gore do 2030. godine su: a) sigurnost snabdijevanja energijom (stalno, sigurno, kvalitetno i raznovrsno snabdijevanje energijom u cilju uravnotežavanja ispiruke sa zahtjevima kupaca), b) razvoj konkurentnog tržišta energije (obezbjeđenje liberalizovanog, nediskriminatornog, konkurentnog i otvorenog energetskeg tržišta na osnovu transparentnih

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

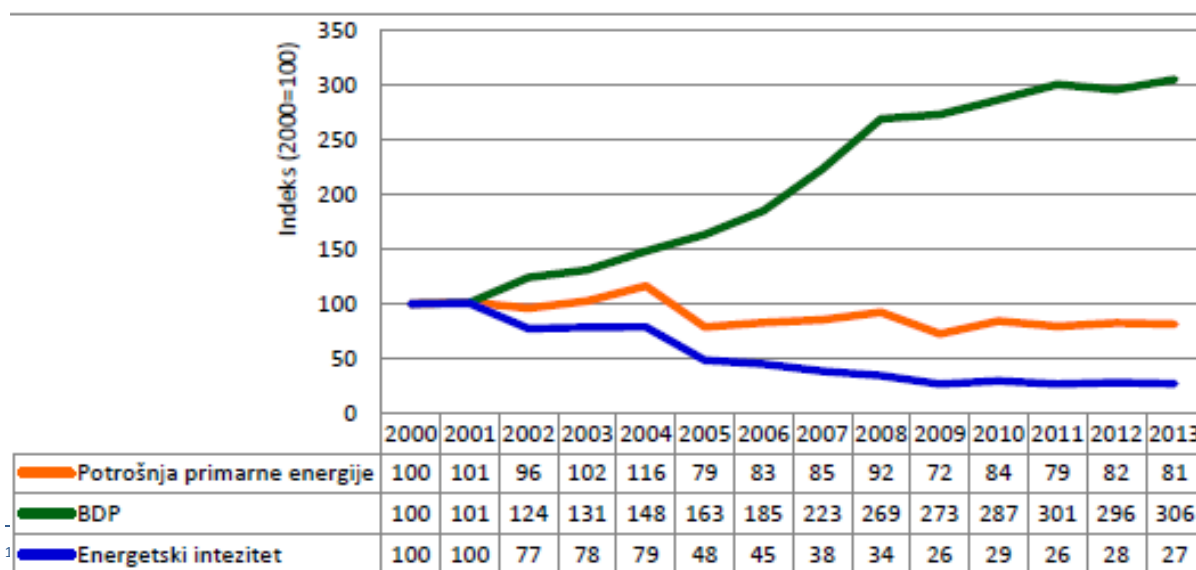
uslova; i omogućavanje slobodne tržišne konkurencije u nemonopolskim djelatnostima (proizvodnja i snabdijevanje električnom energijom i prirodnim gasom), baziranje cjenovne politike za energente na tržišnim principima, kao i stvaranje uslova za slobodan ulazak novih učesnika na tržištu (nezavisnih proizvođača energije, snabdjevača, trgovaca); i c) održivi energetske razvoj (obezbjeđenje razvoja energetike koji se temelji na ubrzanom, ali racionalnom korišćenju sopstvenih energetske resursa uz uvažavanje principa zaštite životne sredine, povećanje energetske efikasnosti (EE) i veće korišćenje obnovljivih izvora energije (OIE), kao i potreba za socio-ekonomskim razvojem Crne Gore¹⁴⁴.

¹⁴⁵Prema Izvještaju o stanju životne sredine na bazi indikatora, protekle decenije karakteriše pad **primarne potrošnje energije**¹⁴⁶ od oko 21% (sa 1.285 ktOE u 2000. godini na 1.017 ktOE 2011. godine)¹⁴⁷. U strukturi ukupne

potrošnje za 2011. godinu, dominirala su fosilna goriva sa 72% (ugalj 42% i naftni derivati 30%), dok su obnovljivi izvori (domaća proizvodnja električne energije iz hidro izvora i biomasa) učestvovali sa 15%; preostalih 13% se uglavnom odnosi na uvoz električne energije. Prirodni gas se ne koristi budući da u zemlji nema njegove eksploatacije niti infrastrukture za dopremu i distribuciju gasa.

Kad je riječ o **finalnoj potrošnji energije**¹⁴⁸, ona je u periodu 2000-2013 porasla za 10%, s tim što je do 2007. godine bilježen trend rasta, a od tada ukupna potrošnja pada i dostiže iznos od 664 ktOE u 2011. godini. Zatim u 2012. godini imamo porast potrošnje finalne energije za 13%, a nakon toga pad od 2,9% (727 ktOE u 2013. godini). Godišnja stopa rasta ukupne potrošnje finalne energije za posmatrani period iznosi 0,7%. Značajne promjene su nastale u strukturi potrošnje, tako da je u 2013. godini učešće pojedinih sektora sljedeće: domaćinstva

Grafik 2-3: Energetski intenzitet u Crnoj Gori 2000-2013¹⁴³

2030.godine, 2014;

¹⁴⁵ Informacija o stanju životne sredine u 2014.godini, Agencija za životnu sredinu, Septembar 2015, str. 176;

¹⁴⁶ Primarna potrošnja energije ili bruto domaća potrošnja je primarna proizvodnja energije (dobijanje energije ili energenata iz prirodnog izvora) uvećana za uvoz.

¹⁴⁷ U odnosu na 2000. godinu, u 2013. godini potrošnja primarne energije manja za oko 18,8% sa prosječnom godišnjom stopom opadanja od 1,5%. U strukturi ukupne potrošnje za 2013.godinu, učešće uglja i obnovljivih izvora energije (OIE) je približno (35% i 37%), naftni proizvodi su učestvovali sa 27% a električna energija sa 1% u ukupnoj potrošnji. (Izvještaj o stanju ŽS na bazi indikatora za 2014.godinu);

40%, industrija 28%, saobraćaj 27%, usluge 4% i

¹⁴⁸ Finalna potrošnja energije je energija koja se utroši u sektorima saobraćaja, industrije, usluga, poljoprivrede, javnom i sektoru domaćinstava kao konačnim potrošačima (ne uključuje dakle energiju kojom se snabdijevaju postrojenja za transformaciju). Indikator prati napredak u smanjenju potrošnje energije po sektorima (energija koju potroše krajnji potrošači) putem sprovođenja politike energetske efikasnosti i očuvanja energije.

poljoprivreda 1%. Sektorski posmatrano, potrošnja je smanjena u industriji za 26% , u uslužnom sektoru za 49%, u poljoprivredi za 2%, a povećana u saobraćaju za 5% i u domaćinstvima za 124%. Najznačajniji doprinos padu potrošnje finalne energije u industriji dao je pad proizvodnje u industriji metala koja je ujedno i glavni industrijski potrošač energije u Crnoj Gori.

Potrošnja električne energije se u periodu 2010-2012 kretala u rasponu od oko 3.900 do 4.200 GWh. Učešće Kombinata aluminijuma u ukupnoj potrošnji električne energije na kraju ovog perioda dostiglo je najniži nivo (28% ili 1.110 GWh) ikada. Neto uvoz (uvoz umanjeno za izvoz) električne energije se poslednjih godina kretao na nivou od oko jedne petine ukupne potrošnje (izuzetak je 2010. godina sa ekstremno velikim količinama padavina i natprosječnom proizvodnjom iz hidro izvora kad je uvozom pokriveno samo oko 6% ukupnih potreba). U 2013. godini, međutim, ostvarena je proizvodnja električne energije od 3.785 GWh, što je za 941 GWh više u odnosu na 2012. godinu (taj rast proizvodnje od 33% pripada proizvodnji u hidroelektranama). Uvezeno je 203,97 GWh električne energije, što je tri puta manje od 646,9 GWh **izvezen** električne energije¹⁴⁹.

Kao što pokazuje grafik 2, kod **energetskog intenziteta** (mjereno primarnom potrošnjom energije po jedinici BDP-a) i posebno kod razdvajanja ukupne potrošnje energije i rasta BDP-a, evidentni su izrazito povoljni trendovi, tj. smanjenje energetskog intenziteta za 73%. S obzirom da je u posmatranom periodu primarna potrošnja energije smanjena za 18,8%, a BDP utrostručen, ekonomski rast je praćen smanjenjem potrebne energije. Najveća potrošnja energije odvijala se u djelatnostima koje nisu proizvodne (sektor domaćinstava i usluge). Stoga, ne može se pouzdano tvrditi da li su pozitivnim kretanjima energetskog intenziteta presudno doprinijele ciljne mjere

za povećanje energetske efikasnosti¹⁵⁰ ili su u pitanju spontana poboljšanja. Energetska efikasnost zato ostaje ključni prioritet za postizanje ciljeva održivosti i transformaciju ekonomije u pravcu efikasne upotrebe resursa.

Korisiti od poboljšanja energetske efikasnosti

su mnogostruke i uključuju uštede, konkurentnost ekonomije, doprinos energetske sigurnosti/ smanjenju potreba za novim kapacitetima, nova radna mjesta i drugo. Studija koja se bavila procjenom broja poslova u EU koji zavise od poboljšanja resursne efikasnosti zaključila je da poseban potencijal u kreiranju nove zaposlenosti ima primjena tehnologija za smanjenje potrošnje energije u raznim oblastima (od izolacije stambenog fonda preko primjene toplotnih pumpi do intervencija u sektoru saobraćaja).¹⁵¹ Ukupne uštede u finalnoj potrošnji energije koje bi se postigle realizacijom mjera iz drugog *Akcionog plana energetske efikasnosti Crne Gore za period 2013 - 2015* procijenjene su na 14,7 ktoe. Procjene koje je radio UNDP Crna Gora pokazale su da bi renoviranje fonda nelegano sagrađenih objekata (čiji broj se procjenjuje na oko 100.000) za unapređenje energetske efikasnosti dovelo do kreiranja 6.200 novih radnih mjesta (na samom izvođenju radova i u povezanim sektorima), dok bi godišnje uštede svih vidova energije bile na nivou od blizu 350 GWh (uz pretpostavljeno sprovođenje programa renoviranja tokom narednih 10 godina).

¹⁵⁰ Pri Akcionu plan (APEE 1) najuspješnije sproveden u dijelu uspostavljanja zakonodavnog okvira, zatim kod pripreme i realizacije promotivnih namjenskih projekata za poboljšanje energetske efikasnosti i aktivnosti na podizanju svijesti. Najveći broj mjera predviđenih za sektor domaćinstava je realizovan po planu ili uz izvjesna kašnjenja, uspješnost u realizaciji mjera za sektor usluga bio je polovičan, dok su postignuća u sektorima industrije i saobraćaja bila dosta skromna. Kao najveći problemi u sprovođenju politike energetske efikasnosti izdvojeni su nedovoljni kapaciteti, nedovoljna saradnja i koordinacija, nedovoljna integracija i razumijevanje problematike energetske efikasnosti i nedovoljna finansijska podrška od strane države.

¹⁵¹ Ecorys, The number of Jobs dependent on the Environment and Resource Efficiency Improvements, report prepared for DG Environment, 2012

¹⁴⁹ Očekuje se da se kategorija neto izvoza energije u narednom periodu postepeno smanjuje sa rastom potrošnje, a raste sa rastom proizvodnje energije iz domaćih izvora (u 2013. godini - 442,93 GWh).

Zagađenje vazduha i doprinos efektu staklene

bašte su glavni negativni uticaji upotrebe fosilnih goriva u proizvodnji i potrošnji energije; njihov intenzitet zavisi od kvaliteta goriva i vrste i opremljenosti termo-energetskih postrojenja. U 2011. godini, 69% ukupnih GHG tj. emisija gasova staklene bašte (ne računajući određene sintetičke gasove) poticalo je iz sektora energetike odnosno od upotrebe fosilnih goriva u termoelektrani Pljevlja, industriji, saobraćaju i domaćinstvima¹⁵². Raniji podaci¹⁵³ su pokazivali da su ukupne emisije GHG u 2010. godini bile za oko 15% niže u odnosu na 1990. godinu, dok se na osnovu ažuriranih GHG inventara prezentiranih u Drugoj *nacionalnoj komunikaciji*¹⁵⁴ može zaključiti da je smanjenje bilo znatno veće (na nivou od oko 26%). Različiti izvori (na primjer Izvještaj o životnoj sredini na bazi indikatora i Druga nacionalna komunikacija), sadrže bitno različite istorijske podatke o emisijama GHG. Razlike se uglavnom javljaju kao rezultat unapređenja metodologije za procjenu emisija i dostupnosti podataka iz energetskih bilansa za ranije godine.

Klimatska i energetska politika EU i

(vremenom) njihova puna primjena imaće značajne implikacije za naše prirodne resurse i njihovo korišćenje (prevashodno za zalihe lignita i mrkog uglja, kvalitet vazduha, vodne tokove i zemljište/ prostor). Glavni ciljevi ovih politika (koji su potvrđeni strategijom *Evropa 2020*) su povećanje energetske efikasnosti i učešća obnovljivih izvora, odnosno smanjenje emisija GHG (ciljevi poznati kao 20-20-20). Končano, 2014. godine, Evropska unija je utvrdila ciljeve u oblasti klime i energije do 2030. godine:

- do 2030. godine emisije GHG u EU treba da budu smanjene za 40% u

¹⁵² U inventarisanju gasova staklene bašte klasifikacija sektora se ne podudara sa standardnom ekonomskom klasifikacijom tako da energetika obuhvata sva sagorijevanja energenata (kako u samom sektoru proizvodnje energije tako i u industriji, saobraćaju, uslugama i domaćinstvima).

¹⁵³ Na primjer iz *Izvještaja o Milenijumskim razvojnim ciljevima u Crnoj Gori 2010 - 2013*

¹⁵⁴ Druga nacionalne komunikacije Crne Gore ka Okvirnoj konvenciji Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama (UNFCCC), Mart 2014;

odnosu na 1990. godinu kako bi se dostiglo planirano smanjenje od 80-95% do 2050. u skladu sa međunarodno dogovorenim ciljem da se porast temperature vazduha zadrži ispod 2°C;

- povećano učešće obnovljive energije za najmanje 27%, uz poboljšanje energetske efikasnosti i „pametnu“ energetska infrastrukturu; povećano učešće obnovljive energije ima ključnu ulogu u tranziciji ka uspostavljanju kompetitivnijeg, bezbednog i održivog energetskog sistema;
- povećanje energetske efikasnosti za najmanje 27%.

Ovaj okvir takođe ima za cilj izgradnju kompetitivnog i bezbednog energetskog sistema koji treba da omogući pristupačnu energiju za sve potrošače, poveća bezbjednost snabdevanja EU energijom, smanji zavisnost od uvoza energije i obezbijedi nove mogućnosti za razvoj i zapošljavanje.

Evropska komisija je još krajem 2013. godine pozvala Crnu Goru da razmotri utvrđivanje **obaveze za smanjenje emisija**¹⁵⁵ u skladu sa obavezama koje je preuzela EU i da počne da promišlja o svom klimatskom i energetskom okviru za 2030. godinu na način kako je to definisano EU *Zelenim papirom*¹⁵⁶ iz 2013. godine.

Crna Gora je u septembru 2015. godine podnijela namjeravani nacionalno-određeni doprinos **smanjenja emisija sa efektom staklene bašte** (INDC) Sekretarijatu Okvirne konvencije Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama (UNFCCC), a u susret Konferenciji Stranaka (COP 21) u Parizu, u decembru 2015.godine, na kojoj se očekuje donošenje novog globalnog klimatskog sporazuma, koji će važiti počevši od 2020. godine. Prema novom sporazumu, sve stranke Konvencije će imati

¹⁵⁵ Kao zemlja koja nije u Aneksu 1 po UN Okvirnoj konvenciji o klimatskim promjenama, Crna Gora trenutno nema obavezu da smanji emisije ali je u više navrta u međunarodnim klimatskim pregovorima iznosila stav da će pratiti evropske ciljeve.

¹⁵⁶ COM(2013) 169 final, *Green Paper: A 2030 framework for climate and energy policies*

obavezu smanjenja emisija u određenom iznosu, pa ukoliko se isti usvoji, Crna Gora se obavezala da, u odnosu na 1990. godine smanji 30% emisija GHG do 2030. godine, s tim, da tu nisu uračunati ponori iz šumarstva, već je ostavljena mogućnost da se ponori emisija CO₂ naknadno mogu uvrstiti, ali najkasnije do kraja 2020. godine. Na taj način, Crna Gora će nastaviti da doprinosi smanjenju globalnih emisija, u skladu sa važećim i budućim sporazumima, na međunarodnom i EU nivou, i dalje težiti uvođenju politika i sprovođenju zajedničkih ciljeva Evropske unije o klimatskim promjenama.

Po pitanju emisija sa efektom staklene bašte, Crna Gora se može svrstati u države sa **niskom stopom emisija**, kako ukupnih godišnjih emisija, tako i emisija po glavi stanovnika i po jedinici BDP-a. Zadnjih godina je primjetan stalan trend pada nivoa emisija GHG, kao i povećanje ponora emisija CO₂.

Kada je riječ o ostvarenim rezultatima u našoj zemlji, **učešće obnovljivih izvora u finalnoj potrošnji energije** je već na nivou od 29%, dok je nacionalni cilj postavljen na 33% do 2020. godine¹⁵⁷. Ostvarena su značajna smanjenja energetske intenziteta i GHG emisija koja pokazuju da je zemlja na dobrom putu da postigne i prevaziđe EU ciljeve 20-20-20, ako u narednom periodu ne donese kontraproduktivne razvojne odluke odnosno ako sprovedi politike koje bi nadomjestile spontana poboljšanja zabilježena u protekloj deceniji i osigurala nastavak pozitivnih trendova.

Postoje međutim i zabrinjavajući signali, pogotovu kad je riječ o razvojnim planovima. Projekcije kretanja **energetske efikasnosti** date Strategijom razvoja energetike (npr. smanjenje energetske intenziteta za oko 40% do 2030. u odnosu na 2010. godinu - sa 29.770 na 17.692 MJ na hiljadu eura BDP-a izraženog u eurima iz 2000.) neće biti dovoljne da se premosti i dalje velik jaz između crnogorske i evropske ekonomije i osigura praćenje ambicioznih i progresivnih EU politika. Ako preovladaju nedovoljno ambiciozni nacionalni ciljevi u

oblasti energetske efikasnosti, to će pored negativnih implikacija za održivost energetskog sektora doprinijeti propuštanju drugih prilika (kao što su smanjenje troškova energije i podizanje konkurentnosti).

Planovi nacionalne energetske strategije¹⁵⁸ i aktivnosti koje se trenutno sprovode na izgradnji nove termoelektrane u Pljevljima trebaju biti usklađeni s potrebama resursno efikasne ekonomije uz minimiziranje uticaja na životnu sredinu i postizanje dugoročnih ciljeva EU energetske i klimatske politike (koji praktično podrazumijevaju eliminaciju emisija CO₂ iz energetskog sektora do 2050).

Na drugoj strani, nastojanje da se poveća udio **obnovljivih izvora** u energetskom miksu može pojačati pritiske na vodne resurse u Crnoj Gori i biodiverzitet odnosno usluge ekosistema koji zavise od voda. Zato je veoma važno da se u donošenju razvojnih odluka uzmu u obzir i (vremenom) dosljedno primijene i evropske politike o očuvanju staništa, vrsta i postizanju/ očuvanju dobrog statusa svih voda. Ostalim obnovljivim izvorima se po pravilu ne poklanja dovoljno pažnje iako je njihov potencijal značajan. Uz unapređenje sprovođenja dogovarajućih mjera i podsticaja, solarna, energija vjetra i biomase (pored energije iz malih hidroelektrana na čijem korišćenju se dosta radi poslednjih godina) mogle bi imati mnogo značajniju ulogu u zadovoljavanju energetske potrebe uz osjetno manje negativne uticaje na životnu sredinu u odnosu na termoelektrane na uglj i velike hidroelektrane. Upotreba prirodnog gasa (iako se radi o gorivu fosilnog porijekla) bi takođe mogla da bude dobro prelazno rješenje u procesu de-karbonizacije energetskog sektora s obzirom da upotreba gasa manje doprinosi efektu staklene bašte od drugih fosilnih goriva¹⁵⁹.

¹⁵⁷ Podaci iz Izvještaja o Milenijumskim razvojnim ciljevima u Crnoj Gori 2010 - 2013

¹⁵⁸ Uključujući izgradnju novih termoelektrana na lignit sa instalisanom snagom od blizu 600 MW do 2030. godine i udvostručavanje emisija CO₂ u sektoru proizvodnje energije do koga bi došlo u slučaju realizacije takvih planova.

¹⁵⁹ Prema Nacionalnom izvještaju o razvoju po mjeri čovjeka, Crna Gora: resursna efikasnost i održivi razvoj po mjeri čovjeka, UNDP, 2014, str. 49-53.

Ozelenjavanje sektora energetike, prije svega povećanjem energetske efikasnosti i većim korišćenjem održivih obnovljivih izvora energije, generisaće spektar koristi kako u ekonomskom i socijalnom domenu (ostvarivanjem energetske ciljeve, kreiranjem novih, zelenih radnih mjesta i ozelenjavanjem postojećih) tako i u domenu zaštite životne sredine i ublažavanja klimatskih promjena, doprinoseći u isto vrijeme povećanju komfora i poboljšanju uslova rada i života.

2.4.2.2. Poljoprivreda

Razvoj poljoprivrede je višestruko značajan i u funkciji je obezbjeđivanja stabilne i kvalitetne ponude hrane, smanjenja trgovinskog deficita, pospješivanja razvoja drugih sektora (kao što je turizam), stvaranja uslova za bolji kvalitet života seoskog stanovništva i sl. Poljoprivreda je takođe prepoznata kao jedan od **prioritetnih sektora za ozelenjavanje ekonomije** u okviru analiza rađenih u procesu nacionalnih priprema za Rio+20. Glavne prilike za povećanje resursne efikasnosti u poljoprivredi su tehnološka unapređenja, širenje znanja i informacija o načinima za očuvanje plodnosti zemljišta, širenje organske poljoprivrede, diversifikacija izvora prihoda u ruralnim područjima i razvoj efikasnog sektora prehrambene industrije¹⁶⁰.

Podaci Zavoda za statistiku govore da poljoprivreda i ruralni razvoj učestvuju u BDP sa 8%, kao i da u ovom sektoru na oko 49.000 gazdinstava radi nešto više od 98.000 lica za koje je poljoprivreda osnovno ili dopunsko zanimanje. Ukupno raspoloživo zemljište poljoprivrednih gazdinstava obuhvata 309.240,7 ha i čini 22,8% crnogorske teritorije. Najveći udio u poljoprivrednom zemljištu imaju višegodišnje livade i pašnjaci (223.131ha ili 72,15% od ukupno raspoloživog zemljišta) dok je udio obradivog zemljišta u dijelu korišćenog zemljišta samo 5,6 %¹⁶¹ (korišćene okućnice/bašte, korišćene oranice, oranice, vinogradi, voćnjaci/plantažni i ekstenzivni i

rasadnici). Zbog nedovoljne ponude domaće hrane, uvozi se velika količina prehrambenih proizvoda.

Za razliku od evropske, poljoprivreda u Crnoj Gori (u cjelini posmatrano) nije intenzivna, što doprinosi očuvanju kvaliteta resursa i smanjuje pritiske na životnu sredinu (uz pojedine i ograničene pojave prekomjernog zagađenja od poljoprivrednih aktivnosti). Na drugoj strani, ona je ekonomski neefikasna i nekonkurentna. Neke od ključnih barijera i neefikasnosti koje karakterišu poljoprivredu na sadašnjem stepenu razvoja su: usitnjena gazdinstva i nedovoljna primjena moderne tehnologije u primarnoj proizvodnji i preradi hrane; cjenovna nekonkurentnost; neorganizovanost i nepostojanje čvrstih oblika horizontalnog i vertikalnog povezivanja proizvođača u proizvodnji i preradi; loša infrastruktura u ruralnim područjima, i druge.

Raspoloživi podaci Zavoda za statistiku (2014) o uticaju poljoprivrede na životnu sredinu pokazuju potrošnju sredstava za zaštitu bilja od 83 tone godišnje. Upotreba pesticida u Crnoj Gori je relativno stabilna i koristi se samo na obradivom zemljištu i na poljoprivrednim usijevima (5,6% od ukupnog korišćenog zemljišta).

Površine pod organskom proizvodnjom (podaci Monteorganica-e za 2014. godinu) su obuhvatale 408,65 ha (0.13% od ukupno raspoloživog zemljišta u biljnoj proizvodnji), 140.400ha (46,5% od ukupno raspoloživog zemljišta površine sa koje se sakuplja samoniklo bilje i šumski plodovi) i 2.634,78ha (0,84% od ukupno raspoloživog zemljišta, livade) i pašnjaci 0,6% ukupnog poljoprivrednog zemljišta. Crna Gora pored konvencionalnog načina proizvodnje, treba da se usmjeri i ka razvoju poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda zasnovanih na tradicionalnim načinima proizvodnje, uz obezbjeđivanje visokih standarda kvaliteta, koje je onda moguće plasirati kroz turizam. Drugim riječima, prioritet je da se domaće tržište zadovolji poljoprivredno-prehrambenim

¹⁶⁰ Prema Nacionalnom izvještaju o razvoju po mjeri čovjeka, Crna Gora: resursna efikasnost i održivi razvoj po mjeri čovjeka, UNDP, 2014, str. 53-54.

¹⁶¹ Statistički godišnjak 2014. godine

proizvodima koje je moguće u kontinuitetu proizvoditi u Crnoj Gori¹⁶².

Zakonom o poljoprivredi i ruralnom razvoju, definiše se okvir Strategije, kao i **glavni ciljevi poljoprivrede i ruralnog razvoja**: 1)

Gazdovanje poljoprivrednim resursima na dugoročno održiv način, uz očuvanje životne sredine; 2) Obezbeđivanje stabilne ponude bezbjedne hrane, prihvatljive u pogledu kvaliteta i cijena; 3) Unapređivanje životnog standarda seoskog stanovništva i ukupnog ruralnog razvoja, uz očuvanje tradicionalnih vrijednosti; 4) Jačanje konkurentnosti proizvođača hrane.

Važno je takođe istaći da je poljoprivreda sektor koji može višestruko doprinijeti **ozelenjavanju ekonomije**. Odgovarajućim poljoprivrednim politikama i mjerama može se stimulisati razvoj ruralne ekonomije na način da se doprinese povećanju zaposlenosti i poboljšanju kvaliteta života (odnosno smanjenju siromaštva) u ruralnim područjima. Gazdinstva u ruralnim područjima čine većinu u ukupnom broju gazdinstava u Crnoj Gori i uglavnom se suočavaju sa ograničenim razvojnim mogućnostima. Značajan broj ovih gazdinstava raspolaže malim poljoprivrednim zemljištem (73% gazdinstava posjeduju do 2 ha). Pored toga, ova gazdinstva su izložena visokom dohodovnom riziku usljed narastajuće konkurencije na domaćem i vanjskom tržištu, smanjenih mogućnosti zapošljavanja i generisanja eksternog dohotka, i devastacije ruralnih područja.

Rastom poljoprivredne proizvodnje smanjuje se zavisnost od uvoza hrane i ostvaruje pozitivan uticaj na razvoj drugih, povezanih sektora, dok se promovisanjem odgovarajućih poljoprivrednih praksi može osigurati očuvanje prirodnog kapitala i održivo korišćenje resursa. Za budući ekonomski razvoj ruralnih područja, pored investicija u ruralnu infrastrukturu, bitno je i stvaranje uslova za otvaranje novih radnih mjesta koja nijesu nužno vezana za primarnu poljoprivrednu proizvodnju. Među perspektivnim granama, posebno je značajan **turizam** budući da značajan dio ruralnih područja Crne Gore ima povoljne prirodne i/ili

kulturno-istorijske atribute za razvoj seoskog turizma (etno sela, planinarenje, biciklizam, gastronomski turizam itd). Potencijal za novo zapošljavanje leži i u mogućnostima za plasman posebnih prehrambenih proizvoda (npr. proizvodi organske poljoprivrede, proizvodi sa kontrolisanim porijeklom itd.) u ugostiteljstvu i turizmu.

Značajan potencijal za ozelenjavanje ekonomije takođe ima sektor **šumarstva**. Kreiranje zelenih radnih mjesta iz oblasti šumarstva predstavlja veliku šansa za diverzifikaciju ruralne ekonomije i osnaživanje privrednih aktivnosti, posebno na sjeveru zemlje. Rezultati Nacionalne inventure šuma ukazuju da postoje značajne rezerve drvene mase koje se mogu dati na korišćenje, što ukazuje na potrebu razvoja efikasne i na održivom šumarstvu zasnovane **drvoprerađivačke** industrije¹⁶³. Postojanje lokalnih prerađivačkih centara i lokalnog, regionalnog i međunarodnog tržišta za proizvode od drveta otvaraju mogućnosti za povećanje stepena finalizacije ovih proizvoda. Zelena radna mjesta u šumarstvu je prevashodno moguće kreirati kroz projekte pošumljavanja i održivog upravljanja resursima (odnosno kroz poboljšanje sposobnosti šuma da vezuju CO₂)¹⁶⁴.

2.4.2.3. Turizam

O značaju turizma za crnogorsku privredu najbolje govore podaci da su se prihodi od turizma od 2006. do 2012. godine udvostručili, pa su tako 2013. godine iznosili oko 700 miliona €. U 2014. godini Crnu Goru je posjetilo 1,5 miliona turista (više nego dvostruko u odnosu na ukupnu crnogorsku populaciju). Prema procjenama Svjetskog savjeta za putovanja i turizam¹⁶⁵ (WTTC), direktan doprinos sektora putovanja i turizma bruto domaćem proizvodu u 2013. godini

¹⁶³ Zajedno sa šumarstvom, drvoprerađivačka trenutno čini tek 1,5% nacionalnog BDP-a.

¹⁶⁴ Ozelenjavanje crnogorske ekonomije, Analitički dokument o izaovima i mogućnostima za ozelenjavanje ekonomije, podloga za izradu nacionalne Plaforme za Rio+20, Vlada Crne Gore, 6. jun 2012;

¹⁶⁵ Za više detalja vidjeti "Travel & Tourism" Economic Impact 2014 Montenegro, World Travel & Tourism Council;

¹⁶² Strategija razvoja poljoprivrede 2015-2020, str. 7;

iznosio je **9,8% BDP**, uz očekivani rast na nivo od 12,6% u 2014. godini, te godišnji rast od 8,6% u periodu od 2014-2024. godine, kada se očekuje da dostigne nivo učešća u BDP od **17,7%**.

Preko 90% dolazaka turista vezano je za primorski region i uglavnom se realizuje u kratkom ljetnjem periodu (jun - septembar). Izražen sezonski karakter turizma i dominantna vezanost za obalno područje uvećavaju pritiske na životnu sredinu. Turizam utiče na kvalitet životne sredine budući da se pri realizaciji turističkih aktivnosti upotrebljavaju prirodni i drugi resursi - prostor, vode, goriva, električna energija i hrana, a stvaraju se i značajne količine otpada i zagađenje.

Oblast turizma je do sada relativno dobro regulisana **strateškim dokumentima**: Master planom donijetim 2001. godine, koji je slijedilo usvajanje Strategije razvoja turizma do 2020. godine kao i *Akcionog plana za pripremu turističkih sezona* odnosno *Agende reformi u oblasti turizma* iz 2013. godine. Može se ocijeniti da je turizam jedna od oblasti u kojoj je od početka definisana vizija razvoja, sa jasnom orijentacijom ka privlačenju stranih investicija i formiranju baze za visoko-razvijeni turizam. Projekti koji su sprovedeni proteklih godina, ili se trenutno realizuju, kao što su Porto Montenegro, Luštica Bay i Kumbor, predstavljaju konkretne rezultate koji su ostvareni stvaranjem povoljne klime za privlačenje investicija. Investicije imaju i širi pozitivni efekat na lokalne zajednice u kojima se sprovode, jer osim što dovode do direktnog zapošljavanja i poboljšanja neophodne infrastrukture, nerijetko direktno pomažu lokalnu zajednicu stipendiranjem učenika, edukacijom i slično. Zbog toga su najčešće dobro prihvaćeni i predstavljaju model i za druge regione Crne Gore u kojima bi trebalo stvarati ovakva sinergetska dejstva turizma.

Ipak, nedovoljna diverzifikacija turističkog proizvoda, izražen sezonski karakter i dominantna vezanost za obalno područje, uvećavaju pritiske na životnu sredinu i doprinose neravnomjernom regionalnom razvoju. Sem što se u velikoj mjeri zasniva na korišćenju prirodnih resursa (prostora, vode,

goriva, električne energije i hrane), turistička djelatnost doprinosi i stvaranju značajnih količina otpada i zagađenja¹⁶⁶. Atraktivnost obalnog područja, usljed nedostatka drugih ekonomskih aktivnosti, doprinijela je ubrzanju urbanizaciji i često nelegalnoj gradnji duž obalne linije, što je značajan pritisak na postojeću infrastrukturu. Ovome je doprinio i neadekvatno regulisan sektor planiranja prostora, nedostatak kvantitativnih pokazatelja upotrebe prostora, kao i samo deklarativno pozivanje na principe zaštite životne sredine. Dodatno, uprkos podacima koji govore da se broj turista postepeno povećava iz godine u godinu, nedostaju sadržaji koji će ih motivisati da se duže zadrže u određenoj oblasti. Zbog toga i nova *Agenda reformi u oblasti turizma* insistira na **diverzifikaciji ponude**. Pomenuta Agenda prepoznaje značaj inicijativa male i srednje privrede za generisanje prihoda i unapređenje čitavog sektora.

U kontekstu zelene ekonomije i principa održivog razvoja, velika šansa prepoznaje se kroz dalje razvijanje **turizma zasnovanog na prirodi**, naročito pogodnog u manje razvijenim sjevernim i ruralnim oblastima, ali i razvoj ekoturizma npr. u oblasti Boke Kotorske¹⁶⁷. U tom smislu, destinacijsko planiranje i razvojne strategije koje se pripremaju i realizuju, prvi su koraci u "ozelenjavanju" turizma. Ovdje je potrebno da se uz pomoć podsticajnih programa i sistema edukacije, lokalno stanovništvo motiviše na preduzetničke aktivnosti. U ovom slučaju formiranje kooperativa i klastera moglo bi značajno da pomogne, kako bi se prenijela iskustva dobre prakse iz zemlje i regiona¹⁶⁸. Takođe, ovo bi trebalo uvezati sa proizvodnjom organskih poljoprivrednih proizvoda i drugih tradicionalnih lokalnih specijaliteta, kako bi se

¹⁶⁶ UNDP NHDR "Na putu ka resursno efikasnoj ekonomiji", 2014;

¹⁶⁷ Za više detalja vidjeti: Ecotourism for Local Development in Boka Kotorska (Montenegro), feasibility study, CAMP Montenegro, jul 2014.

¹⁶⁸ Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja već sprovodi mjere podrške diversifikacije na poljoprivrednim gazdinstvima, nudeći bespovratnu pomoć za prilagođavanje smještajnih kapaciteta i stavljanje istih u funkciju razvoja turizma i ostvarivanja dodatnih prihoda u ruralnim područjima.

formirala sveobuhvatna turistička ponuda koja odgovara ovakvom profilu turista.

U daljem razvoju turizma, naročito značajnu ulogu će imati i **zaštićena područja**. Interakcija sektora turizma i sektora zaštite prirode odnosno zaštićenih područja, biće dvosmjerna – razvoj turizma u ovim oblastima zasnivaće se na očuvanju prirode i pejzaža, kulturnog nasljeđa i tradicije, dok će zaštićena područja imati mandat da te vrijednosti čuvaju i unapređuju kroz donošenje i sprovođenje planova upravljanja i mobilizaciju finansijskih resursa iz različitih izvora.

Turizam treba povezati i sa drugim sektorima, poput saobraćaja, poljoprivrede i vodoprivrede, jer su međuzavisni i samo uz adekvatnu saradnju mogu proizvesti najpovoljniji efekat po ekonomiju. I u ovom slučaju moraju se uzeti u obzir klimatske promjene koje se već sada odražavaju na prihode od turizma, dok podaci studije *Procjene tehnoloških potreba* (TNA) ukazuju da se, usljed klimatskih promjena, mogu očekivati smanjenja prihoda u rasponu od € 33 do 68 miliona godišnje.

Sektor turizma značajan je **potrošač prirodnih materijala i proizvođač karbon otisaka** – direktno ili indirektno kroz usluge smještaja, prevoza, konzumacije hrane i ostalog. Klimatske promjene i sektor turizma u dvostukoj su vezi, s obzirom da je ovaj sektor značajan proizvođač stakleničkih gasova, dok klimatske promjene imaju povratno dejstvo na njega. Od prirodnih materijala, sektor turizma je najveći potrošač poljoprivredne biomase (hrane), fosilnih goriva (nafte i gasa), ruda metala (trajnih proizvoda) i nemetala (građevinskih agregata). Rast bruto dodate vrijednosti u turizmu u direktnoj je korelaciji sa povećanjem DMC indikatora. S obzirom da se u bliskoj budućnosti očekuje realizacija dva velika turistička projekta (Porto Novi i Luštice), kao i infrastrukturnog projekta i izgradnje autoputa Bar-Boljare, očekuje se i značajan porast potrošnje ovih vrsta materijala¹⁶⁹.

¹⁶⁹ Transposing the recommendations of UNDP NHDR Report (Scenario 4) to the National Strategy for Sustainable Development 2016-2020, ISSP

Poseban doprinos turizma održivosti ogleda se u **karbon neutralnim uslugama i resursnoj efikasnosti**, jer kroz smanjenje potrošnje papira, vode i energije, troškova pakovanja, ohrabrivanja korisnika za očuvanje životne sredine, korišćenje alternativnih izvora energije, itd, turizam direktno doprinosi unapređenju održivog razvoja¹⁷⁰.

Ključne oblasti u okviru kojih postoji mnogo mogućnosti za ozelenjavanje turizma i poboljšanje efikasnosti resursa su:

1. **Energija** – U hotelskim i ugostiteljskim objektima postoje velike mogućnosti za investiranje u energetske-efikasne elemente;
2. **Voda** – Poboljšanje efikasnosti korišćenja vode i uvođenje tehnoloških inovacija za uštedu vode;
3. **Otpad** – Smanjenje nivoa otpada iz turističkih aktivnosti i poboljšanje upravljanjem sa postojećim otpadom;
4. **Biodiverzitet** – Poboljšanje efikasnosti konzervacije i restauracije osjetljivijih ekosistema, koji su obično jefitini za održavanje i ujedno visoko profitabilni¹⁷¹.

Turizam je, pored poljoprivrede i energetike, ekonomski sektor sa najznačajnijim mogućnostima za **ozelenjavanje ekonomije**. Ključna pitanja od značaja za resursnu efikasnost u turizmu uključuju očuvanje atraktivnosti destinacija (zaštitu prirodnih i pejzažnih vrijednosti) na dugi rok uz pažljivo planiranje i izgradnju novih kapaciteta, efikasne turističke objekte (posebno u smislu potrošnje vode i energije) sa primjenom novih tehnologija za grijanje i hlađenje objekata, podizanje kvaliteta usluga uz smanjenje uticaja na životnu sredinu (kontrola zagađenja, posebno prečišćavanje otpadnih voda), osiguravanje većeg stepena reciklaže otpada,

¹⁷⁰ Neke od ovih praksi već su integrisane u Pravilnik o vrstama, minimalno-tehničkim uslovima i kategorizaciji ugostiteljskih objekata (dobijanje poena za primjenu alternativnih izvora energije i sl).

¹⁷¹ Transposing the recommendations of UNDP NHDR Report (Scenario 4) to the National Strategy for Sustainable Development 2016-2020, ISSP

razvoj vidova turizma povoljnih po životnu sredinu, povećanje upotrebe lokalnih prehrambenih proizvoda u turističkoj ponudi, itd. Zelene inovacije u turizmu, kojima se smanjuje negativni uticaj na životnu sredinu i optimizuje korišćenje resursa, predstavljaju glavne okidače za ekološki održivi rast. Zelene inovacije u turizmu, kao uslužnoj djelatnosti, mogu podrazumijevati uvođenje novih zelenih tehnologija, a posebno raznih vrsta ne-tehnoloških inovacija. Ne-tehnološke inovacije podrazumijevaju uvođenje ekoloških menadžment i marketing sistema i novih biznis i organizacionih modela. Najveće prepreke za razvoj i primjenu zelenih inovacija i tehnologija u sektoru turizma su slabi cjenovni signali i odsustvo ekonomskih i tržišnih instrumenata koji će moći da smanje troškove nastalih usljed negativnih ekoloških eksternalija.

Svi vidovi turizma mogu doprinijeti prelasku na **zelenu ekonomiju kroz investicije** koje vode većoj efikasnosti u korišćenju energije i vode, smanjenju emisija i otpada, zaštiti biodiverziteta i kulturnog nasljeđa, i jačanju veza sa lokalnim zajednicama. Na drugoj strani, osiguravanje održivosti u turizmu dopriniće razvoju samog sektora, otvaranju većeg broja kvalitetnih **radnih mjesta**, većim stopama povraćaja investicija, bržem razvoju lokalnih zajednica i nerazvijenih područja, kao i smanjenju siromaštva.

Rast resursne efikasnosti posebno je važan u sektoru hotela i restorana, gdje postoje ogromne mogućnosti za uvođenje tehnologija sa niskom emisijom ugljenika, kod klimatizacionih, televizijskih i video sistema, perionica itd. Sektor turizma veliki je potrošač električne energije, uglja, naftnog gasa, ogrjevnog drveta, tako da u ovom sektoru postoje velike mogućnosti za zamjenu neobnovljivih obnovljivim izvorima energije. Procjenjuje se da je potencijal energetske uštede u turizmu 20%, koji se može ostvariti prvenstveno korišćenjem solarne energije i to naročito u primorskom regionu.

Resursna efikasnost u turizmu i povezanim sektorima (transport i građevinarstvo) zahtijeva integraciju državnih politika i to povezivanje saobraćajne, poljoprivredne,

energetske, ekološke i ostalih politika, pogotovo kod izgradnje velikih infrastrukturnih projekata. Potrebno je insistirati na: efikasnijem korišćenju materijala, povećanju korišćenja materijala sa niskom primarnom potražnjom energije i materijala sa niskom abiotiskim potencijalima, ponovnoj upotrebi recikliranih materijala, korišćenju braunfield umjesto greenfield prostora, ozelenjavanje javnih nabavki itd¹⁷².

2.4.2.4. *Industrija i preduzetništvo*

Tokom posljednje dvije decenije evidentiran je značajan pad industrijske proizvodnje (koja obuhvata vađenje ruda i kamena, proizvodnju električne energije, gasa i vode, te prerađivačku industriju) u Crnoj Gori tako da je udio industrije u BDP-u posljednjih godina sveden na oko 10%. Prema ocjenama iznijetim u Strategiji razvoja prerađivačkog sektora¹⁷³, industrijski sektor danas karakterišu dva ključna elementa: niska produktivnost i slaba konkurentnost. Strategijom se naglašava neophodnost promjena u razvojnom konceptu prerađivačke industrije i stvaranje uslova za razvoj malih i srednjih preduzeća. U dokumentu je takođe ocijenjeno da prerađivačka industrija ima značajan razvojni potencijal i da će njena efikasnost i konkurentnost u narednom periodu zavisi od kontinuirane primjene tehničko-tehnoloških inovacija u proizvodnim procesima i inovacija u procesima upravljanja.

Za poboljšanja u sektoru industrije (u cjelini i posebno prerađivačke industrije¹⁷⁴) neophodni su:

¹⁷² Transposing the recommendations of UNDP NHDR Report (Scenario 4) to the National Strategy for Sustainable Development 2016-2020, ISSP

¹⁷³ Ministarstvo ekonomije, nacrt *Strategije razvoja prerađivačke industrije 2014-2018*, decembar 2013. godine

¹⁷⁴ Sektor prerađivačke industrije je najznačajniji dio oblasti industrijske proizvodnje i obuhvata preduzeća koja se bave mehaničkom, fizičkom i hemijskom transformacijom materijala, supstanci ili komponenata u nove proizvode. Ona učestvuje sa oko 10,8% u BDP-u i 7% u ukupnoj zaposlenosti.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

- modernizacija postojeće i razvoj nove industrije koja će prije svega biti zasnovana na novom znanju i inovacijama, uz korišćenje domaćih resursa i poštovanje standarda zaštite životne sredine;
- osavremenjavanje proizvodnje, povećanje stepena finalizacije proizvodnje, uvođenje novih tehnologija, sistema kvaliteta i upravljanja životnom sredinom, uz izmjene i poboljšanja proizvodnog asortimana;
- stimulativne mjere za investiranje u čistiju industriju i povećanje energetske efikasnosti;
- razvoj preduzetništva, malih i srednjih preduzeća, tehnoloških i industrijskih klastera; itd.

Nedavna studija pripremljena za potrebe Generalnog direktorata Evropske komisije za životnu sredinu¹⁷⁵ pokazala je da su cijene energije i utržive dozvole za emisije (tj. dozvole za emisije kojima se trguje na tržištu) napravile snažan pritisak na energetske intenzivne industrije (npr. proizvodnja cementa i bakra) da poboljšaju svoju efikasnost. Politike i regulativa u oblastima vazduha, voda i otpada imale su slične efekte. Studija takođe procjenjuje da se ne može očekivati značajan rast zaposlenosti u ovakvim (konvencionalnim) industrijama za razliku od novih industrija (u oblastima kao što su energetska efikasnost i zaštita životne sredine). Nalazi ove analize su relevantni i za Crnu Goru gdje energetske intenzivne industrije (proizvodnja aluminijuma i čelika) teško da mogu konkurisati proizvođačima iz EU koji posluju u strožijem regulatornom okruženju i koji su bitno unaprijedili svoj nivo efikasnosti. Izgledi za novo zapošljavanje u ovim industrijama su minimalni.

Za industrijski sektor u Crnoj Gori je takođe bitno postepeno usvajanje i primjena EU politike o proizvodima koja između ostalog uključuje (u okviru procjene životnog vijeka)

¹⁷⁵ Ecorys, *The number of Jobs dependent on the Environment and Resource Efficiency Improvements*, report prepared for DG Environment, 2012

optimizaciju tehnoloških procesa u pravcu smanjenja generisanja otpada, efikasnijeg korišćenja inputa i manjeg stvaranja nus-proizvoda, smanjenja gubitaka energije i vode, nižih emisija GHG, itd¹⁷⁶.

Crna Gora je pripremila svoju prvi dokument posvećen **Industrijskoj politici**¹⁷⁷ u srednjem roku, do 2020. godine, gdje je definisala strateške pravce razvoja, polazeći od integrisanog koncepta industrijske politike, koji u fokusu ima rast konkurentnosti crnogorske ekonomije kao cjeline. U tom kontekstu, industrijska politika ima težnju da otkloni strukturne disbalanse i sektorske neravnoteže, kao i da prevaziđe problem uske proizvodne baze, a u skladu sa principima održivog razvoja i resursne efikasnosti. Iako je struktura crnogorske ekonomije pretežno u oblasti sektora usluga, neophodno je revitalizovati određene segmente industrije, koristeći nove izvore ekonomskog rasta, uz podsticanje resursne efikasnosti.

Prioritetni sektori sa potencijalom rasta -

Sektori koji su prepoznati da imaju potencijal rasta i koji mogu predstavljati pokretače industrijskog razvoja sa potencijalima za povećanje konkurentnosti na domaćem tržištu i jakim izvoznim potencijalima su: prerađivačka industrija - prehrambena¹⁷⁸, drvna, metalna i farmaceutska; energetika i turizam.

Sektori koji podržavaju industrijski razvoj -

Sektori koji imaju potencijal rasta i treba da doprinesu modernom industrijskom razvoju su: transport, ICT i kreativne industrije, sektor biznis usluga i građevinarstvo.

Broj **malih i srednjih preduzeća** u Crnoj Gori, u 2014. godini, prema podacima Poreske uprave, iznosio je 23.895 sa 148.000 zaposlenih. MSP čine 99% ukupnog broja preduzeća u Crnoj Gori i, u značajnoj mjeri, doprinose privrednom

¹⁷⁶ Prema Nacionalnom izvještaju o razvoju po mjeri čovjeka, Crna Gora: resursna efikasnost i održivi razvoj po mjeri čovjeka, UNDP, 2014, str. 56.

¹⁷⁷ Industrijska politika Crne Gore, nacrt, Jul 2015;

¹⁷⁸ Prema postojećim projekcijama, očekuje se da će doprinos prerađivačke industrije BDP-u porasti sa 7% u 2010. godini, a 11-15% do 2030. godine i to u granama koje sada imaju najmanje učešće u industrijskoj proizvodnji (trajna dobra)

rastu i razvoju i konkurentnosti ekonomije, novom zapošljavanju – zelenoj ekonomiji Crne Gore u cjelini.

Konačno, za otvaranje zelenih radnih mjesta i postizanje većeg stepena uključenosti privatnog sektora u ozelenjavanje ekonomije u Crnoj Gori značajan je razvoj **zelenog preduzetništva**¹⁷⁹ koje može da generiše novu zaposlenost i doprinese razvoju lokalnih zajednica odnosno prevazilaženju razvojnih nejednakosti. Mogućnosti za razvoj zelenog preduzetništva postoje u oblastima energetike, upravljanja otpadom, ekološke poljoprivrede, ekoturizma, reciklaže, eko-proizvoda i drugih djelatnosti.

2.4.2.5. Građevinarstvo i stanovanje

Građevinarstvo je sredinom protekle decenije bilo jedan od sektora sa najvećom stopom rasta; u 2008. godini, sektor je činio 6,2% ukupne ekonomije Crne Gore¹⁸⁰, da bi u 2013. godini ovo učešće bilo oko 5%.. Značaj građevinarstva ogleda se i u tome što ono stimulise rast u ostalim sektorima poput proizvodnje građevinskih materijala, usluga, finansijskog sektora i slično. *Pravcima razvoja Crne Gore 2015-2018. godine* identifikovani su razvojni ciljevi u oblasti građevinarstva i stanovanja koji između ostalih uključuju unapređenje prostornog planiranja, poboljšanje kvaliteta građevinskih radova i korišćenje održivih građevinskih proizvoda, kao i podizanje standarda u pogledu energetske efikasnosti i većeg korišćenja energije iz obnovljivih izvora u stambenim zgradama. Pravci razvoja su zasnovani i nadograđuju ciljeve postavljenje strategijom razvoja građevinarstva i stambenom strategijom.

¹⁷⁹ Preduzetništvo se ne odnosi samo na ekonomiju. Ono je povezano sa svim aspektima ljudskog ponašanja i djelovanja. Posmatrano etimološki, preduzetništvo znači sposobnost pokretanja neke aktivnosti sa zadatkom da se postigne određeni cilj. Danas preduzetništvo postaje specifična uslovna filozofija, kao skup odgovarajućih funkcija i različitih sposobnosti ljudi, usmjerenih ka povezivanju i koordinaciji faktora proizvodnje, da bi se ostvario profit (Strategija razvoja MSP 2011-2015);

¹⁸⁰ Strategija razvoja građevinarstva u Crnoj Gori do 2020. godine (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2010)

Potrošnja energije u sektoru zgrada, posebno za grijanje i hlađenje, je veoma važno pitanje evropskih politika koje je od 2010. godine regulisano revidiranim Direktivom o energetske performansama zgrada. Pored obaveze da se primijene minimalni zahtjevi za energetske performanse starih i novih zgrada, ova Direktiva zahtijeva da od 2021. godine sve nove zgrade u EU budu rađene tako da im emisije budu blizu nule. Troškovno djelotvoran potencijal za uštede energije u zgradarstvu je procijenjen na 65 Mten (mega tona ekvivalentne nafte) do 2020. godine, što je gotovo šezdesetpet puta više od ukupne domaće bruto potrošnje Crne Gore u 2011. U EU se unapređenje postojećeg stambenog fonda planira kroz pripremu strategija energetske renoviranja zgrada u skladu sa zahtjevima Direktive o energetske efikasnosti iz 2012. godine.

Značajan **potencijal za uštede energije postoji i u sektoru građevinarstva i stanovanja u Crnoj Gori**¹⁸¹. Iako precizni podaci o stanju toplotne izolacije stambenog fonda ne postoje, procijenjeno je da čak 70% objekata za stanovanje zahtijeva adaptaciju za povećanje energetske efikasnosti. Procjena se zasniva na činjenici da se značajan dio ukupnog broja od oko 316.000 stanova nalazi u objektima kolektivnog stanovanja izgrađenim tokom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog vijeka, koje karakteriše zapuštenost i dotrajalost spoljašnjih konstrukcija - fasada i (ravnih) krovova, kao i dotrajalost kućnih instalacija¹⁸². Analiza koju je radio UNDP Crna

¹⁸¹ Rezultati UNEP/ UNDP studije (2012) pokazuju da bi za povećanje energetske efikasnosti za 12% do 2020. godine u sektoru građevinarstva bila potrebna ulaganja od €32 miliona, što bi kao rezultat imalo uštedu od 11,8% u potrošnji energije, izbjegnute troškove od preko €60 miliona i smanjenje emisija GHG od preko 16%. Trošak postizanja ambicioznijih ciljeva - povećanja energetske efikasnosti za 20% do 2020. godine u sektoru građevinarstva i stanovanja bio bi €57 miliona, što bi rezultiralo uštedom od 19,2% u potrošnji energije, izbjegnutim troškovima od preko €100 miliona, i smanjenjem emisija GHG od preko 26%.

¹⁸² Prema podacima *Nacionalne stambene strategije Crne Gore za period 2011 - 2020* (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2011), jedna od osnovnih karakteristika stambenog fonda je njegova relativna starost (svaka oko 30% je izgrađeno u proteklih 30 godina).

Gora pokazala je da bi fazno (tokom perioda od 10 godina) sprovođenje mjera energetske efikasnosti (adekvatna izolacija spoljnjih zidova, zamjena prozora, vrata, krovova i izolacija podova) na svim nelegalno sagrađenim objektima doprinijelo povećanju BDP-a od 1,5% godišnje.

Načini da se postignu **uštede energije u zgradama** uključuju uvođenje energetski efikasnog projektovanja i izgradnje, sertifikaciju zgrada, upotrebu građevinskih materijala i proizvoda kojima se poboljšavaju energetske karakteristike objekata, odgovarajuće održavanje i rekonstrukciju objekata itd. Potrebni su dalji podsticaji kako bi se pozitivni trendovi u ovom sektoru (kao što je rastuća primjena izolacije na novim i postojećim zgradama) pospješili i stvorio osnov za postizanje ambicioznih EU ciljeva i standarda.

Velika količina energije može biti sačuvana i kroz adekvatno planiranje infrastrukture i **gradova**. Iako su principi i zahtjevi energetske efikasnosti ustanovljeni relevantnim propisima, postojeća praksa planiranja u Crnoj Gori još uvijek nema adekvatna rješenja za njihovu integraciju u prostorne i urbanističke planove. *Održivi gradovi* su istaknuti kao jedna od ključnih tema u dokumentu *Budućnost kakvu želimo* (usvojenom na samitu Rio+20).

Pored ušteta energije, za resursnu efikasnost u građevinarstvu veoma su važni i **recikliranje** građevinskog otpada, upotreba ekoloških materijala (koji zadovoljavaju kriterije održivosti) i poboljšano projektovanje objekata.

Energetski efikasna gradnja se u literaturi i praksi još naziva i ekološka, održiva ili **zelena gradnja**, a odnosi se na upotrebu materijala i opreme, te proces izgradnje i kasnije korišćenja prostora kojima se rasipanje energije svodi na najmanju moguću mjeru, a ujedno održava ili povećava komfor korisnika i pozitivno utiče na životnu sredinu. Ozelenjavanje ovog sektora može se sprovoditi prvenstveno:

- uvođenjem strogih pravila energetski efikasnog projektovanja i izgradnje, i sertifikacije zgrada; ovdje postoji i veliki potencijal za "ozelenjavanje"

postojećih radnih mjesta (projektanti, građevinski radnici), kao i za kreiranje novih zelenih radnih mjesta (energetski auditori);

- upotrebom građevinskih materijala i proizvoda kojima se poboljšavaju energetske karakteristike objekata;
- održavanjem i rekonstrukcijom objekata i upravljanjem energijom u objektima (energetski menadžment); i u ovom segmentu je evidentan prostor za kreiranje novih zelenih radnih mjesta¹⁸³.

Kao što je navedeno i u Strategiji razvoja građevinarstva do 2020.godine, neophodno je dalje razvijati ovaj sektor u kontekstu integracije Crne Gore u jedinstveno evropsko tržište, uz uvažavanje principa održivog razvoja. Vizija razvoja građevinskog sektora u Crnoj Gori je integrisanje crnogorskog u evropsko tržište građevinarstva pozicioniranjem na ljestvici konkurentnosti između četiri vodeće zemlje u građevinarstvu u regionu preko inovativnog, na znanju baziranog i visoko tehnološki organizovanog građevinskog sektora¹⁸⁴.

2.4.2.6. Saobraćaj

Bezbjedan, moderan i efikasan saobraćajni sistem predstavlja pretpostavku ukupne **ekonomske, socijalne i teritorijalne kohezije** jedne zemlje. Istovremeno, jedan od ključnih prioriteta u ukupnom razvoju saobraćajnog sistema u Crnoj Gori su zahtjevi za **poboljšanje sigurnosti i bezbjednosti u svim vidovima saobraćaja** u cilju očuvanja ljudskih života i imovine (redovno održavanje postojeće infrastrukture, investicije u nove saobraćajne kapacitete, uz poštovanje stadarda bezbjednosti i sigurnosti, jačanje administrativnih kapaciteta, kontrola, obuke i javne kampanje). U navedenom kontekstu, **sektor saobraćaja u Crnoj Gori** se suočava sa

¹⁸³ Ozelenjavanje crnogorske ekonomije, Analitički dokument o izaovima i mogućnostima za ozelenjavanje ekonomije, podloga za izradu nacionalne Plaforme za Rio+20, Vlada Crne Gore, 6. jun 2012;

¹⁸⁴ Strategija razvoja građevinarstva do 2020.godine (2009);

značajnim teškoćama u nastojanjima da osigura adekvatnu osnovu za mobilnost ljudi, roba i usluga unutar zemlje i prema susjednim zemljama. Nerazvijena mreža puteva i nepostojanje autoputeva, problemi nedovoljno razvijene željezničke infrastrukture i starih vozničkih sredstava, nedovoljna efikasnost saobraćajnog sistema i neprimjenjivanje modernih pristupa u upravljanju saobraćajem, dio su liste problema identifikovanih u ovom sektoru. Sama konfiguracija terena uslovljava visoke troškove održavanja u sektorima željezničkog i drumskog saobraćaja i razvoja nove infrastrukture. Nedovoljna razvijenost infrastrukture za odvijanje pomorskog saobraćaja značajno doprinosi zagađenju mora.

Udio željeznikog saobraćaja u ukupnom broju ostvarenih putničkih kilometara u Crnoj Gori opao je u periodu 2000-2012 sa 52% na 36%, tako da u poslednjih nekoliko godina drumski saobraćaj ima dominantnu ulogu u prevozu putnika, što povećava pritiske na životnu sredinu. Trendovi u teretnom saobraćaju su slični putničkom, uz nešto manje osjetan pad udijela željezničkog saobraćaja. Ukupan broj motornih vozila porastao je sa oko 128.000 u 2000. na blizu 194.000 2012. godine. U 2012. godini blizu 98% vozila u svima kategorijama bilo je starije od 10 godina; 56% vozila koristi naftu kao pogonsko gorivo, 43% benzin, a veoma mali broj koristi tečni naftni gas.¹⁸⁵

Sa učešćem od oko 27% u ukupnoj **finalnoj potrošnji energije** (2013), sektor saobraćaja u Crnoj Gori predstavlja značajnog potrošača. U saobraćaju se troše velike količine energije što uveliko doprinosi klimatskim promjenama i dovodi do zagađenja vazduha i povezanih negativnih uticaja na zdravlje ljudi i stanje ekosistema. I zgradnja saobraćajne infrastrukture takođe uzrokuje negativne uticaje na prostor, vode i biodiverzitet. Uvezena fosilna goriva (benzin, dizel, kerozin) predstavljaju 99% ukupne potrošnje, dok preostali procenat čini potrošnja električne energije. Drumski saobraćaj je odgovoran za

oko 88% finalne potrošnje u sektoru¹⁸⁶ i predstavlja prioritet za optimizaciju i uštede.

Moderan i efikasan saobraćajni sistem može značajno doprinijeti **resursnoj efikasnosti**, konkurentnosti i održivosti. Rezultati UNEP/UNDP studije (2012) pokazuju da bi investicije od €34,2 miliona u EE u saobraćaju (da bi se ostvarilo povećanje za 12% do 2020. godine) za rezultat imale uštedu od 8,6% u potrošnji energenata, izbjegnute troškove od preko €43 miliona i smanjenje emisija GHG od preko 9%. Trošak postizanja ambicioznijih ciljeva - povećanja energetske efikasnosti za 20% do 2020. u sektoru saobraćaja bio bi €82 miliona, što bi dovelo do uštede od 12,5% u potrošnji energenata, izbjegnutih troškova od preko €67 miliona, i smanjenja emisija GHG od preko 14%.

Neke od najvažnijih mjera evropske politike **održivog saobraćaja** uključuju tehnološka poboljšanja vozila i primjenu alternativnih izvora energije¹⁸⁷, olakšavajuću poresku politiku, promovisanje javnog prevoza i nemotorizovanih vidova saobraćaja i sl. Takođe se teži da se prevoz (posebno) tereta usmjeri na željeznicu i plovne puteve¹⁸⁸. Za razvoj saobraćajnog sistema u pravcu **resursne efikasnosti** (odnosno za održivi saobraćaj) biće potrebni integralan pristup kao i značajni naponi i sredstva da bi se osavremenio vozni fond i dalje razvila saobraćajna infrastruktura. Potrebni su podsticaji za brže uvođenje vozila sa niskim emisijama i novim tehnologijama/ alternativnim gorivima, bolja kontrola kvaliteta goriva, promovisanje vidova saobraćaja koji su povoljni po životnu sredinu, i primjena instrumenata za minimizaciju negativnih uticaja

¹⁸⁶ Željeznički saobraćaj učestvuje sa oko 2% a avio i pomorski sa preostalim 10%.

¹⁸⁷ EU trenutno podržava tri glavne alternativne vrste goriva i pogonske tehnologije koje će se razvijati u periodu do 2020. godine i to: a) biogoriva, tečna ili gasovita; b) vodonik i gorive ćelije; i c) električne baterije i hibridna vozila na električni pogon.

¹⁸⁸ Sa druge strane, razvojni scenario koji predviđa rast industrijske proizvodnje, podrazujeva da ubrzano raste i teretni transport. Uz teretni transport domaćih proizvoda doći će do porasta i tranzitnog prometa robe. S višim životnim standardom udvostručuje se i broj privatnih automobila, što uprkos očekivanom osjetnom poboljšanju specifične potrošnje goriva saobraćajnih vozila, znači i više od udvostručenja potrošnje energije u transportu.

¹⁸⁵ Izvještaj o stanju životne sredine na bazi indikatora;

saobraćaja na životnu sredinu (uključujući standarde, procjene uticaja, ekonomske instrumente i druge).

2.4.2.7. Plava ekonomija

More i obalno područje su jedan od najvrijednijih resursa Crne Gore i ogroman potencijal za inovacije i rast. Trenutno predstavljaju osnov za ekonomske aktivnosti poput: turizma, pomorstva, brodogradnje, ribarstva i akvakulture, a u pripremi je i istraživanje o mogućnostima eksploatacije nafte i gasa. U EU, "plava ekonomija" zapošljava oko 5,4 miliona ljudi i generiše bruto dodatu vrijednost od skoro 500 milijardi € godišnje. Oblasti za dalji razvoj na bazi ovih resursa u Crnoj Gori su i: biotehnologija, eksploatacija živih i neživih komponenti morske sredine u farmaceutske svrhe, eksploatacija minerala, energetika i dr.¹⁸⁹

Prema važećem Zakonu o morskom ribarstvu i marikulturi, (Sl. List CG 56/09) i Zakonu o moru (Sl. List CG 17/07), ribolovno more Crne Gore obuhvata dio obalnog mora i epikontinentalni pojas Crne Gore koji se nalazi u granicama Crne Gore. Upravo u ovom dijelu teritorije Crne Gore razvojnu šansu ima plava ekonomija i razvojni programi turizma, pomorske privrede, ribarstva i marikulture, te iskorištavanje ostalih prirodnih resursa.

U dosadašnjem periodu, razvoj turizma, pomorske privrede, iskorišćavanje mineralnih sirovina (pijesak i kamen), uz nešto manji uticaj poljoprivrede i ribarstva, doprinijeli su neodrživom eksploataciji neobnovljivih prirodnih resursa obalnog područja (misli se prije svega na prostor i pejzažne vrijednosti). Kao posljedica izostanka integralnog upravljanja obalnim područjem, ključni izvori pritiska na resurse i kvalitet životne sredine i obalnog područja bili su (a i dalje je to slučaj): pretjerana i ubrzana urbanizacija usljed izgradnje turističkih kapaciteta (praćena divljom i rastrkanom gradnjom i prenamjenom poljoprivrednog zemljišta u građevinsko), izlovljavanje ribljeg fonda, neadekvatan tretman otpada i otpadnih voda, luke, marine i

druga infrastruktura pomorske privrede. Doprinos neodrživosti dali su i izostanak kvantitativnih pokazatelja koji bi procijenili granični kapacitet nosivosti područja (odnosno sposobnost prostora da primi određeni broj turista), kao i neadekvatna primjena strateške procjene uticaja. Ovo je za posljedicu imalo ugrožavanje staništa, biodiverziteta i prirodne ravnoteže uopšte. Ovakvo stanje prati i neadekvatan institucionalni i zakonski okvir sa velikim brojem slabo iskoordiniranih nadležnih institucija koje su često u konfliktu i čije se nadležnosti preklapaju, ili postoji nerazumijevanje nadležnosti i neadekvatna primjena zakonskih odredbi. Nerijetko, zakonska rješenja ne sadrže kaznene odredbe, a ona pozitivna rješenja zasnovana na najboljoj međunarodnoj praksi (oblast zaštite životne sredine), ne primjenjuju se.

Ključne aktivnosti planirane prethodnom NSOR u cilju očuvanja morskih resursa (uključujući priobalno područje), realizuju se sprovođenjem Nacionalne strategije integralnog upravljanja obalnim područjem, na temeljima Odradaba Protokola za integralno upravljanje obalnim područjem. Takođe, u toku je izrada Prostornog plana posebne namjene obalnog područja koji će ublažiti pritisak neplanskog razvoja u zoni morskog dobra, doprinijeti kvalitetnom razvoju turističkih i nautičkih sadržaja i u velikoj mjeri obezbijediti zaštitu prirodnog pejzaža i ekološki vrijednih područja.

Kao i u slučaju voda, i ovaj resurs zahtijeva integralno upravljanje, kojim bi se smanjilo zagađenje, zaštitio biodiverzitet i kulturna baština, postigla koordinacija između različitih sektora i korisnika, a time usaglasile i potrebe razvoja i zaštite. Kako se konstatuje u UNDP NHDR, integralno upravljanje morskim resursima i primjena instrumenata kao što je prostorno planiranje mora, stvorice mogućnosti da se adekvatno iskoristi potencijal za plavi rast¹⁹⁰ i da ovi prirodni resursi

¹⁹⁰ U okviru svoje integralne pomorske politike, EU je izradila dugoročnu strategiju pod nazivom "Plavi rast" kako bi podržala održivi rast u različitim pomorskim sektorima i aktivnostima vezanim za more. O potencijalnom značaju morskog ekosistema Crne Gore najbolje govori procijenjena vrijednost koristi od usluga morskog ekosistema Sredozemlja koja je u 2005. godini

¹⁸⁹ Izvor: UNDP NHDR

značajnije doprinesu efikasnoj i održivoj ekonomiji.

Ribarstvo i marikultura - Ribarstvo je tradicionalna privredna grana u Crnoj Gori, zastupljena u ribolovnim područjimaorskog priobalja i Skadarskog jezera. Iako ima važnu sociološku i kulturološku ulogu, učešće ribarstva u BDP je svega 0,5%, a broj zaposlenih u ovom sektoru je relativno mali¹⁹¹. Potrošnja ribe u Crnoj Gori je među najnižim u Evropi, međutim, upravo zbog toga i razvoja sektora turizma, ribarstvo ima značajan potencijal za razvoj. Generalno, riblji fond Mediterana, pa i Jadrana, značajno je umanjen, pa se već osmišljavaju politike njegovog očuvanja. Iako crnogorski ribari bilježe skroman ulov morske ribe na godišnjem nivou (700-800t godišnje), usljed nepostojanja cjelovitog nadzora i kontrole na moru evidentirani su nedozvoljeni ulasci stranih ribarskih brodova u teritorijalno more Crne Gore, ali i primjeri nelegalnog i neregistrovanog ribolova domaćih ribara¹⁹². Slična situacija je i sa uzgojem školjki. Naime, iako zvanični podaci pokazuju da su uzgoj školjki i ribe na relativno niskom nivou, zabilježeni su primjeri pritisa na životnu sredinu i neodrživog ribarenja¹⁹³. Neodrživosti u sektoru ribarstva i marikulture uslovljeni su relativnom malom i zastarjelom flotom, nepostojanjem organizovanog otkupa ili prerade ribe, nepostojanjem ribarske luke, kao i nepostojanjem mjesta prvog iskrcaja i mjesta prve prodaje.

Pomorski saobraćaj i brodogradnja - u oblasti pomorskog saobraćaja, Crna Gora bilježi mali broj aktivnih kompanija i smanjenje tereta i broja prevezenih putnika. Iako se posljednjih godina obnavlja, pomorska flota je i dalje dosta skromna. Luka Bar je najznačajniji tranzitni centar u regionu i kapija Jadrana. Međutim, zbog neadekvatne povezanosti sa zaleđem, gubi trku sa konkurentskim lukama u regionu

(Ploče i Drač)¹⁹⁴. Luke Zelenika i Kotor takođe predstavljaju važne pomorske centre u Boki Kotorskoj. Nedavno izgrađeno pristanište za mega jahte Porto Montenegro postalo je simbolom razvoja visokog turizma u Crnoj Gori. Iako opremljeno za popravke i rekonstrukciju svih vrsta plovila kapaciteta do 120.000 DWT, Brodogradilište Bijela ima problema sa poslovanjem. U planu je njegova privatizacija i promjena osnovne djelatnosti u remont mega jahti što će biti komplementarno sa postojećom uslugom Porto Montenegro. I luke i Brodogradilište Bijela vrše značajne pritiske na životnu sredinu, priobalno more i sedimente.

2.5. Upravljanje za održivi razvoj

Uprkos višestruko iskazanom političkom opredjeljenju u pogledu održivog razvoja društva i uspostavljenom institucionalnom okviru za funkcionisanje sistema upravljanja za održivi razvoj, u Crnoj Gori, kao i većini država – članica UN-a, integracija pitanja smanjenja siromaštva, ljudskih prava i zaštite životne sredine, kao i drugih prioriternih pitanja u sferi društvenog razvoja i održivog upravljanja prirodnim, društvenim i ljudskim resursima u okviru planiranja ekonomskog razvoja su i dalje glavni izazovi na putu ka dostizanju održivosti nacionalnog razvoja. Ipak, u odnosu na ostale oblike integracije stubova održivog razvoja, integracija pitanja očuvanja životne sredine i održive upotrebe prirodnih resursa i dalje u značajnoj mjeri zaostaje. Pregled nacionalnih izvještaja¹⁹⁵ o sprovođenju politike održivog razvoja potvrđuje da države nijesu pozicionirale prioritete održivog razvoja kao ključne elemente ekonomskog rasta i razvoja, te da se umjesto toga od održivog razvoja očekuje da ne ometa ekonomski rast, kao i da se očuvanje

procijenjena na preko 26 milijardi eura. Za više detalja vidjeti:

http://ec.europa.eu/maritimeaffairs/policy/blue_growth/

¹⁹¹ Svega 400 zaposlenih, izuzimajući sektor marikulture i prerade ribe.

¹⁹² Izvor: Nacrt NS IUOP, januar 2015. godine, MORT

¹⁹³ Isto.

¹⁹⁴ Sa nedavnom privatizacijom AD Kontejnerski terminal i generalni tereti koja predviđa značajne investicije u narednih nekoliko godina, planiranom rekonstrukcijom željeznice i izgradnjom autoputa, luka Bar ima šansu da iskoristi svoje prirodne potencijale. Ipak, svako dalje odlaganje planiranih investicija ugrožava valorizaciju resursa s obzirom na jaku konkurenciju u okruženju.

¹⁹⁵ UN sintezni pregled nacionalnih izvještaja o sprovođenju politike održivog razvoja pripremljenih u okviru učešća na Rio+20 samitu

životne sredine i dalje ne poima kao preduslov dugoročno održivog ekonomskog rasta i razvoja.

2.5.1. Izgradnja institucionalnog i strateškog okvira za održivi razvoj

Ustavom iz 1992. godine, te Ustavom iz 2007. godine, Crna Gora se opredijelila za razvoj utemeljen na principima održivog razvoja. Ustavno opredjeljenje je pratio niz aktivnosti usmjerenih na izgradnju institucionalnog i strateškog okvira za održivi razvoj. S ciljem uspostavljanja platforme za ispunjenje opredjeljenja o ekološkoj državi, 2001. godine u saradnji sa Univerzitetom za mir i razvoj UN-a pripremljen je sveobuhvatni dokument „Pravci razvoja Crne Gore kao ekološke države“. Istovremeno, ovaj dokument je predstavljao i nacionalni odgovor na ciljeve postavljene Agendom 21. Nakon stabilizacije političkih prilika i otvaranja evropske perspektive za zemlje jugo-istočne Evrope, Crna Gora je napravila značajan iskorak u izgradnji nacionalne politike održivog razvoja. Pomaci u izgradnji institucionalnog i legislativnog okvira radi povećanja efikasnosti sistema upravljanja za održivi razvoj napravljeni su u periodu od 2002. godine do sada. Nakon učešća na Samitu o održivom razvoju u Johannesburgu, 2002. godine osnovan je Nacionalni savjet za održivi razvoj kao savjetodavno tijelo Vlade Crne Gore za sprovođenje politike održivog razvoja, dok je resorno ministarstvo nadležno za poslove zaštite životne sredine bilo zaduženo za sprovođenje politike održivog razvoja. Savjetom je u periodu od 2002. godine predsjedavao Predsjednik Vlade, a od 2013. godine Predsjednik Države. Od 2005 -2011. godine funkcionisala je Kancelarija za održivi razvoj uspostavljena za pružanje administrativne i tehničke podrške radu Nacionalnog savjeta u okviru Generalnog sekretarijata Vlade. U junu 2011. godine Kancelarija za održivi razvoj integrisana je u Ministarstvo održivog razvoja i turizma, nastavljajući da funkcioniše kao Odjeljenje za podršku Nacionalnom savjetu za održivi razvoj, odnosno od septembra 2015. godine kao Odjeljenje za održivi razvoj i integralno upravljanje obalnim područjem.

Od 23 lokalne samouprave u Crnoj Gori, samo dvije opštine - Bijelo Polje i Mojkovac u svom institucionalnom sistemu imaju organizacione cjeline - sekretarijate za uređenje i planiranje prostora i održivi razvoj sa zaduženjima za sprovođenje politike održivog razvoja. U aprilu 2011. godine Opština Danilovgrad je formirala svoj lokalni savjet za održivi razvoj i donijela Strategiju održivog razvoja s Akcionim planom za period do 2018. godine.

Paralelno sa početkom realizacije projekata održivog razvoja, 2005. godine započet je i proces izrade Nacionalne strategije održivog razvoja. Strategija je apsorbovala najznačajnija opredjeljenja iz nacionalnih i evropskih dokumenata, a rađena je u okviru saradnje sa Mediteranskom komisijom za održivi razvoj.

U pripremi Rio+20 samita u međunarodnim okvirima traženi su odgovori na međusobno suprotstavljene razvojne tokove. Završnim dokumentom Samita postavljena je kvalitetna, ali i veoma ambiciozna i zahtjevana agenda. Zato je u susret početku sprovođenja Agende za održivi razvoj do 2030. godine neophodno postaviti pitanje kako u nacionalnom kontekstu obezbijediti otklon od do sada zabilježenih neodrživih razvojnih trendova i nedovoljno funkcionalnog sistema upravljanja za održivi razvoj. Istovremeno u periodu nakon Rio+20 samita svjedoci smo značajnih pomaka u snaženju međunarodnog institucionalnog okvira za sprovođenje politike održivog razvoja, primarno kroz uspostavljanje i funkcionisanje Političkog foruma na visokom nivou. Restrukturiran institucionalni okvir treba da omogući implementaciju ciljeva održivog razvoja do 2030. godine. I u nacionalnom kontekstu napravljeni su pomaci u izgradnji institucionalnog okvira za održivi razvoj. Nacionalnom savjetu za održivi razvoj proširene su ingerencije 2013. godine u kontekstu savjetodavne podrške Vladi Crne Gore u sprovođenju nacionalne politike u oblasti klimatskih promjena obzirom na njen prioritetni globalni značaj, kao i značaj u procesu integracija Crne Gore u EU, te 2015. godine u sprovođenju politike integralnog upravljanja obalnim područjem obzirom na značaj ovog regiona za ukupni ekonomski rast i razvoj crnogorskog društva. Sastav i funkcije

Nacionalnog savjeta omogućavaju njegovo funkcionisanje u kontekstu:

- jačanja među-sektorske koordinacije između resora u Vladi Crne Gore u cilju postizanja usklađenosti javnih politika sa politikom održivog razvoja;
- podsticanja saradnje nadležnih nacionalnih i lokalnih organa u cilju postizanja usklađenosti javnih politika sa politikom održivog razvoja i relevantnim politikama na lokalnom nivou djelovanja;
- iniciranja snažnijeg učešća poslovnog sektora u sprovođenju javnih politika;
- te učešća nevladinog sektora u oblikovanju i usklađivanju javnih politika sa ciljevima održivog razvoja.

Jedna od osnovnih prepreka bržem napretku u ostvarivanju ciljeva održivosti u Crnoj Gori¹⁹⁶ je **nezadovoljavajući nivo sprovođenja zakona, politika i strategija**. Pored toga, **nivo harmonizacije** među sektorskim strategijama nije uvijek dovoljan, a stepen integracije životne sredine u ekonomske/ sektorske politike je, uprkos određenim pomacima, na dosta niskom nivou. Probleme pričinjavaju i **neadekvatne procjene i nedostatak finansijskih sredstava potrebnih za implementaciju, nedovoljno razvijen sistem za praćenje i ocjenu napretka** i slično. Po pitanju saradnje i partnerstva među društvenim akterima zasnovanim na principima transparentnosti i participativnosti postoje potrebe i prostor za značajna **unapređenja prakse u cilju postizanja održivosti**. **Institucionalni okvir i integralno planiranje takođe treba da budu unaprijeđeni, a kapaciteti** (ljudski, tehnički i finansijski) javnog sektora (posebno u lokalnoj upravi i institucijama) **podignuti na znatno viši nivo**. Razvoj kapaciteta je neophodan i kod **naučnih i istraživačkih institucija**. Uloga **civilnog sektora** treba da bude ojačana omogućavanjem suštinske participacije u procesu kreiranja politika i donošenja odluka. **Privatni sektor, i**

pored određenih pozitivnih primjera tokom proteklih godina, ostaje nedovoljno uključen u ostvarivanje ciljeva održivosti, tako da postoji potreba jačanja njegove uloge u procesu ozelenjavanja ekonomije realizacijom projekata i programa u sklopu zelenog preduzetništva, održive potrošnje i proizvodnje i korporativne društvene odgovornosti, kao i kroz razvoj privatno-javnih partnerstava.

Pored navedenog u središtu neusaglašenosti iskazanog političkog opredjeljenja i rezultata u implementaciji politike održivog razvoja su **problemi nezadovoljavajuće implementacije** prioritetnih programa i akcija. Evidentno je postojanje raskoraka između obaveza prema održivom razvoju i sprovođenja politike i programa održivog razvoja, odnosno dostizanja izazova s aspekta integracija, inkluzije i koherentnosti. Skrining uspješnosti sprovođenja petogodišnjeg Akcionog plana NSOR u periodu od 2007-2012. godina ukazuje na solidne rezultate sa udjelom implementiranih mjera od 57 %, pri čemu oblast životne sredine u određenoj mjeri zaostaje u odnosu na performanse u oblasti ekonomije, i nešto manje u odnosu na sferu društvenog razvoja. Iako ovaj rezultat korespondira sa otežavajućim okolnostima sa kojim se društvo suočavalo u periodu tranzicije sveukupnog društveno-ekonomskog ambijenta, može se konstatovati da su i dalje prisutni neodrživi razvojni trendovi. **Prevođenje principa i ciljeva održivog razvoja u sprovedive efikasne akcije** zasnovane na integrisanju ekonomskog, društvenog i ekološkog stuba, odnosno ekološki održivom i socijalno pravednom ekonomskom rastu, i dalje generiše brojne probleme. **Zamjena fragmentiranog pristupa inkluzivnim procesima** koji objedinjuju brojne subjekte u horizontalnoj i vertikalnoj ravni organizacije sistema upravljanja za održivo razvoju, ima ključni značaj za uspješnost implementacije potvrđene političke volje i **funkcionalnost dobre uprave za održivi razvoj**. Zato su centralna pitanja održivog razvoja u periodu pred nama: **snaženje dobre uprave, uspostavljanje i izgradnja složenog mehanizma odgovornosti i održiva i uzajamno uvezana valorizacija nacionalnih resursa. U centru razvoja biće potrebe pojedinca, uz omogućavanje aktivnog**

¹⁹⁶ Analiza Nacionalnog savjeta za održivi razvoj o ostvarenjima i izazovima ekološke države iz avgusta 2011. godine

učešće svih relevantnih društvenih grupa i izgradnja partnerstava različitih društvenih struktura. Istovremeno interese građana, poslovne i „zelene“ interese treba učiniti kompatibilnim.

Linearna zavisnost ekonomskog razvoja i korišćenja prirodnih resursa odnosno rastućih antropogenih pritisaka na životnu sredinu, karakteriše kako ekonomije u regionu jugoistočne Evrope, tako i ekonomski razvoj posmatran u širim globalnim okvirima. U očekivanju postizanja opšte prihvatljivog klimatskog sporazuma, i dalje nema značajnijeg pomaka u ograničavanju emisija gasova sa efektom staklene bašte, odnosno prisutan je **nedostatak sredstava za transfer optimalnih tehnologija i primjenu mjera adaptacije.** Pritome je prisutan **rast nezaposlenosti, a iskorjenjivanje siromaštva nije na željenom nivou.**

U odnosu na unapređivanje produktivnosti i upravljanja resursima, u Crnoj Gori kao optimalan prihvaćen je scenario kojim se predviđa apsolutno **smanjenje upotrebe resursa za 20% u odnosu na prosjek 2005-2012. godine**¹⁹⁷. Njegovo sprovođenje će zahtijevati dalje značajne refome kako bi se omogućilo razdvajanje uticaja upotrebe resursa, ekonomskih aktivnosti i društvenog blagostanja, odnosno omogućila inverzija u odnosu na zagađenje životne sredine.

Učešćem u međunarodnom dijalogu o ciljevima održivog razvoja i Agendi održivog razvoja do 2030. godine iskazana je puna posvećenost Crne Gore prioritetnim pitanjima održivog razvoja, kao što su: **smanjenje siromaštva, inkluzivna ekonomija, vladavina prava, dobra uprava, uvođenje zelene ekonomije, jačanje efikasnosti korišćenja prirodnih resursa, klimatske promjene, obalna područja, očuvanje osjetljivih ekosistema, održiva proizvodnja i potrošnja, rodna ravnopravnost i obezbjeđivanje inkluzivnog i na znanju zasnovanog rasta.** Pored globalnog konteksta, prioritetno je stvaranje uslova za sprovođenje ključnih odrednica za održivi razvoj sadržanih u

EU relevantnim politikama, primarno **Strategiji Evropa 2020 i Mapi puta do resursno efikasne Evrope.**

Praktična implementacija i mjerljivi rezultati otklona od neodrživih razvojnih tendencija i dalje su izazov i moraju predstavljati okosnicu u vođenju politike održivog razvoja. Značajan iskorak napravljen je uspostavljanjem održivog upravljanja obalnim područjem Crne Gore realizacijom Programa integralnog upravljanja obalnim područjem i donošenjem **Nacionalne strategije integralnog upravljanja obalnim područjem** u sinergiji s izradom novog **Postornog plana posebne namjene obalnog područja Crne Gore** (umanjivanje građevinskog područja, povećanje njegove iskorišćenosti, uvođenje obalnog odmaka zabranjene gradnje na udaljenosti 100 m od obalne linije, eliminisanje konfliktnih namjena na najvrijednijim djelovima prostora obalnog područja, unapređenje sistema upravljanja uspostavljanjem koordinacionog mehanizma za integralno upravljanje obalnim područjem, itd). **Nacionalnom strategijom upravljanja otpadom** utvrđeni su ambiciozni ciljevi (na primjer s aspekta recikliranja i ponovne upotrebe papira, metala, plastike i stakla iz domaćinstava i drugih izvora, neopasnog građevinskog otpada), čijim postizanjem će se značajno unaprijediti resursna efikasnost, ali i centralizovan pristup upravljanja otpadom.

U prethodnom periodu **milenijumski razvojni ciljevi** predstavljali su sredstvo za mjerenje i praćenje progressa u realizaciji pojedinih ključnih zadataka značajnih za održivost razvoja kako na nacionalnom, tako i međunarodnom nivou. U okviru redovnog praćenja sprovođenja milenijumskih razvojnih ciljeva, tokom 2013. godine evidentirani su pozitivni trendovi kod sprovođenja ciljeva koji se odnose na ostvarenje univerzalnog osnovnog obrazovanja, smanjenje stope smrtnosti djece, unapređenje zdravlja majki i borbu protiv HIV, tuberkuloze i ostalih bolesti. Opšti zaključak upravo pripremljenog Četvrog godišnjeg izvještaja o sprovođenju milenijumskih razvojnih ciljeva u 2014. godini je da je Crna Gora na dobrom putu da ostvari drugi cilj-ostvarivanje univerzalnog osnovnog obrazovanja, četvrti - smanjenje smrtnosti

¹⁹⁷ Izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka: „Na putu ka resursno efikasnoj ekonomiji: ispunjenje obećanja Crne Gore da postane ekološka država“, NHDR, UNDP, 2014

djece i peti - poboljšanje zdravlja majki. Ipak evidentno je zaostajanje u postizanju prvog cilja-smanjenje siromaštva, trećeg - rodne ravnopravnost, šestog - borbe protiv HIVa/AIDS-a i sedmog-održivosti životne sredine.

Sedamnaest upravo usvojenih sveobuhvatnih, univerzalno primjenjivih i po svojoj prirodi transformativnih **ciljeva održivog razvoja** u okviru Agende za održivi razvoj do 2030. godine zamijenit će milenijumske razvojne ciljeve, čime će se napraviti pozitivan iskorak s aspekta omogućavanja cjelovitog praćenja svih aspekata održivosti razvoja društva. Orijentisani su na dostizanje konkretnih i mjerljivih ishoda, koncizni i univerzalno primjenjivi na sve zemlje uzimajući u obzir različite nacionalne realnosti, kapacitete i nivoe razvoja, te poštujući specifičnosti nacionalnog razvojnog konteksta. Uspostavljanje adekvatnog sistema praćenja ciljeva održivog razvoja u nacionalnom kontekstu predstavlja izazov za postojeći sistem javne uprave. Stoga je neophodna reforma i značajno **jačanje postojećeg institucionalnog okvira upravljanja i finansiranja za održivi razvoj**. Radi obezbjeđivanja funkcionalne međusektorke saradnje i unaprjeđivanja efikasnosti funkcionisanja sistema upravljanja za održivi razvoj neophodno je horizontalno jačanje institucionalnih kapaciteta za sprovođenje nacionalne politike održivog razvoja, koja u svom središtu ima ciljeve i indikatore održivog razvoja, i sa njom povezanih sektorskih politika.

2.5.2. *Sistem upravljanja životnom sredinom*

Prema Izvještaju Svjetske komisije za životnu sredinu i razvoj iz 1987. godine koncept održivog razvoja podrazumijeva balansiranje ekonomskih, socijalnih i ekoloških zahtjeva kako bi se osiguralo „zadovoljavanje potreba sadašnje generacije bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe“. Od tada do danas koncept je evoluirao do pristupa utemeljenog na integraciji tri stuba održivog razvoja. Pritome je operacionalizacija tog koncepta rezultat kako teorijskih tako i političkih težnji usmjerenih ka osiguranju dugoročno održivog društveno-

ekonomskog razvoja i očuvanju životne sredine. Iz tog razloga **posebno mjesto u sistemu upravljanja za održivi razvoj pripada sistemu upravljanja životnom sredinom**. U odnosu na brojne slabosti sistema upravljanja životnom sredinom koje su utvrđene NSOR iz 2007. godine i dalje su prisutni brojni izazovi od kojih su najznačajniji oni koji se odnose na: **omogućavanje potpune harmonizacije nacionalnog zakonodavstva sa pravnom tekovinom EU, efikasniju primjenu propisa, izgradnju administrativnih i ukupnih institucionalnih kapaciteta upravljanja životnom sredinom i prirodnim resursima, te omogućavanje efikasnije horizontalne i vertikalne institucionalne koordinacije, a naročito prevazilaženje neadekvatnog finansiranja zaštite životne sredine kako iz javnih, tako i iz privatnih izvora i još uvijek izražen nizak stepen intergacije pitanja životne sredine u sektorske politike**.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Agencija za zaštitu životne sredine i Uprava za inspekcijske poslove imaju ključne nadležnosti u pogledu upravljanja životnom sredinom. Pojedine oblasti u nadležnosti su Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja (upravljanje vodama, upravljanje šumama, itd.), dok su određene nadležnosti povjerene Ministarstvu zdravlja (npr. kvalitet vode za piće), Ministarstvu saobraćaja i pomorstva, Ministarstvu pravde i Ministarstvu unutrašnjih poslova. Upravljanje životnom sredinom dijelom je povjereno lokalnim samoupravama koje raspolažu ograničenim i različitim kapacitetima za izvršavanje povjerenih zadataka, naročito u primjeni sistemskih instrumenata kao što su procjena uticaja na životnu sredinu i izdavanje integrisanih dozvola. Inspekcijski nadzor u oblasti zaštite životne sredine obavlja mali broj ekoloških inspektora (7), dok je sudska praksa u ovoj oblasti gotovo nepostojeća.

Do sada su u nacionalni pravni okvir kroz proces harmonizacije zakonodavstva u oblasti zaštite životne sredine sa pravnom tekovinom EU ugrađeni brojni instrumenti upravljanja životnom sredinom: procjena i strateška procjena uticaja na životnu sredinu, integrisano sprječavanje zagađivanja životne sredine, kao i

brojni instrumenti i procedure za zaštitu pojedinih segmenata životne sredine i smanjivanje pritisaka na životnu sredinu, kao što su tehnički standardi, dozvole i prekršaji i krivična djela u oblasti životne sredine, kao i odgovornost za štetu u životnoj sredini. U procesu evropskih integracija potrebni su **dalji napori**¹⁹⁸ **radi omogućavanja implementacije projektne i strateške procjene uticaja na životnu sredinu**, na nacionalnom i na lokalnom nivou. Pritome je procjena uticaja na životnu sredinu instrument koji se previše koristi na lokalnom nivou, a **integrisane dozvole treba izdavati na centralnom nivou** zbog nedovoljnih kapaciteta jedinica lokalne samoprave¹⁹⁹.

Izmjenama i dopunama Krivičnog zakonika u avgustu 2013. godine uspostavljena je bolja osnova za implementaciju Direktive o eko-kriminalu²⁰⁰, ali su i dalje evidentne brojne **prepreke za efikasnu kontrolu i nadzor od strane ekološke inspekcije**²⁰¹. Izmjenama propisa omogućeno je inspektorima da rješenjem o prekršaju kazne manje prekršaje. Od stupanja na snagu tih izmjena, u septembra 2011. godine, naplaćeno je samo 43% naloženih kazni do marta 2014. godine²⁰².

¹⁹⁸ Izvještaj o napretku (Progress Report for Montenegro), 2014

¹⁹⁹ Treći izvještaj o pregleda stanja životne sredine Crne Gore (Third Environmental Performance Review), UNECE, 2015

²⁰⁰ Izvještaju o monitoringu harmonizacije i implementacije evropskog zakonodavstva (Progress Monitoring Report), 2015

²⁰¹ U periodu od 2009-2013. godine ekološka inspekcija je podnijela oko 180 prekršajnih prijava²⁰¹, od kojih je trećina odbijena kao neosnovana zbog nedostatka dokaza. U istom periodu ekološka inspekcija je dostavila 15 krivičnih prijava, od kojih je 6 odbačeno kao neosnovano, a o postupanjima u ostalih 9 predmeta inspekcija nije informisana od strane nadležnih sudova.

²⁰² Treći izvještaj o pregleda stanja životne sredine Crne Gore (Third Environmental Performance Review), UNECE, 2015

3. Ključni neodrživi trendovi razvoja i potrebe održivog razvoja do 2030. godine

Radi ostvarivanja ciljeva održivog razvoja Crne Gore neophodno je adekvatno odgovoriti na **ključne probleme** korišćenja i upravljanja nacionalnim resursima. Naime, ocjena stanja ukazuje na brojne faktore koji dovode do neodrživih trendova u upravljanju i korišćenju ljudskih, društvenih, prirodnih i ekonomskih resursa, kao i u pogledu upravljanja za održivi razvoj. Pregled ključnih pokretača, pritisaka, stanja i uticaja, slijedom DPSIR metode, predstavljen je u tabelarnom pregledu od 3-1 do 3-4 na kraju ovog poglavlja. Pojedini uzroci odnose se na više problema i obratno – pojedini problemi imaju korijen u više navedenih uzroka. Sistematizacijom problema i uzroka, te ocjenom nivoa do koga određene grupe problema i uzroka otežavaju postizanje ciljeva održivog razvoja i slabe izgleda za dugoročno održiv razvoj crnogorskog društva, izdvojeni su ključni problemi i slabosti i sa njima povezane potrebe u tačkama 3.1 do 3.5.

3.1. Ključni problemi održivog upravljanja ljudskim resursima

Polazeći od ocjene stanja, moguće je izdvojiti niz ključnih problema, slabosti i potreba koji se odnose na upravljanje ljudskim resursima u funkciji održivog razvoja zajednice.

Kada su u pitanju demografski resursi u Crnoj Gori, ključni faktori koji utiču na sadašnje stanje su: stopa prirodnog priraštaja koja se u kontinuitetu smanjuje (sa 20‰ sredinom XX vijeka na 2,2‰ 2011. godine), pad nataliteta i rast mortaliteta, starenje stanovništva na nivou države, rast broja stanovnika od samo 1,3% u periodu između popisa 2003. i 2011. godine, negativni migracioni saldo u periodu od 2003. do 2011. godine, kao i neravnomjeran intenzitet internih migracija. Pritisaci koji se

mogu identifikovati su: faktori koji su djelovali od 1990-ih godina (raspad bivše SFRJ, ratovi u okruženju, sankcije međunarodne zajednice i duboka ekonomska kriza), niske reproduktivne norme koje su prihvaćene od većine stanovništva Crne Gore, ekonomska iscrpljenost crnogorskih građana koja negativno utiče na natalitet, kao i materijalna nesigurnost i bolji uslovi života u centralnim i primorskim gradovima u odnosu sa sjevernu regiju koji značajno utiču na interne migracije. U odnosu na evidentirane pritiske izdvajaju se sljedeći ključni problemi, slabosti i nedostaci:

- Pri sadašnjim stopama feriliteta i mortaliteta i nultim migracionim saldom, Crna Gora bi nakon 2015. godine mogla da započne proces depopulizacije;
- Prema projekcijama Ujedinjenih nacija, negativni demografski trendovi do 2050. godine usloviće smanjenje broja stanovnika u Crnoj Gori od oko 8,2%, što bi približno odgovaralo populaciji sa kraja 1970-ih godina;
- Starenje stanovništva suočava Crnu Goru sa rastućim troškovima zdravstva, sporijim rastom humanog kapitala i povećanjem odnosa neproductivnog i produktivnog stanovništva;
- Navedeni faktori kao posljedicu mogu da imaju smanjenje agregatne tražnje i usporavanje tehnološkog razvoja.

Kada je u pitanju zdravlje, kao faktor ljudskog kapitala, ključni faktori koji se mogu izdvojiti prema uticaju na sadašnje stanje su: hronične nezarazne bolesti su vodeći uzroci obolijevanja, invalidnosti i prijevremenog (prije 65. godine) umiranja stanovnika Crne Gore, postoje nejednakosti u zdravlju (posebno kod osjetljivih i ugroženih grupa stanovništva), fokus je na liječenju (kurativnoj medicini), dok su prevencija i promocija zdravog života slabije razvijeni, nedovoljno je razvijena zdravstvena kultura, visok procenat pušača i ljudi koji konzumiraju alkohol, nezdrava/nepravilna ishrana i fizička neaktivnost su zajednički faktori rizika za većinu preventabilnih nezaraznih bolesti, kao i nedovoljan nivo izdvajanja za zdravstvo - 461 dolar po

stanovniku (926 dolara po stanovniku, ako se uzme u obzir PPP), što je za 50% manje od Hrvatske, a 2 i po puta manje od Slovenije. Identifikovani pritisci su: nedovoljno učešće broja preventivnih pregleda za nezarazne bolesti u ukupnom broju pregleda, novotkriveni patogeni i oboljenja koja oni izazivaju, kao i bolesti koje ponovo postaju aktuelne usljed promjena u čovjekovoj sredini, povećan broj putnika u međunarodnom saobraćaju, te povećani rizik od importacije bolesti i izbijanja eventualnih epidemija, neadekvatna upotreba antimikrobnih lijekova, osjetljivost pojedinih populacionih grupa, ograničeni kapaciteti i resursi u oblasti zdravstva, neadekvatan metod plaćanja usluga i upotreba velikog dijela privatnih sredstava. Imajući u vidu identifikovane pritiske izdvajaju se sljedeći ključni problemi, slabosti i nedostaci:

- Nedovoljno razvijena zdravstvena kultura uslovljava neophodnost većih izdataka na kliničku medicinu;
- Neefikasna upotreba postojećih sredstava usljed nedovoljnog fokusa na prevenciju i promociju zdravog života;
- Hronične nezarazne bolesti dovode do velikog broja godina života izgubljenih zbog prerane smrtnosti, što negativno utiče na tržište rada i ekonomski potencijal zemlje;
- Finansijska stabilnost i održivost zdravstvenog sistema su ugroženi;
- Produblјivanje nejednakosti u zdravlju različitih populacionih grupa

Kao faktore koji utiču na sadašnje stanje u oblasti obrazovanja i vještina u Crnoj Gori moguće je izdvojiti: niska ulaganja u predškolsko obrazovanje (0,38% BDP u odnosu na 0,50% koliko je OECD prosjek), velike regionalne razlike u zastupljenosti i efikasnosti predškolskog obrazovanja, povećan stepen nasilja među djecom i mladima, povećana stopa plagijarizma u visokom obrazovanju, kao i oslabljena veza između škole i tržišta rada, odnosno šire društvene zajednice. Pritisci koji postoje su: nedovoljni kapaciteti za predškolsko obrazovanje (posebno u južnoj i

centralnoj regiji) i nedovoljna ulaganja u ovu oblast, nedovoljan stepen razvijenosti svijesti građana o značaju predškolskog obrazovanja, nedovoljan efekat ulaganja u sektor obrazovanja (povećana su za 50% u periodu 2006-2010. godine), nizak kvalitet nastavnog kadra (loša selekcija i neatraktivnost posla), neujednačeni materijalno-tehnički uslovi u školama, smanjena vaspitna uloga škola, oslabljena etička dimenzija na nivou visokog obrazovanja, kao i nezavršen proces reformi u cjelokupnom sektoru obrazovanja. Imajući u vidu navedene pritiske, možemo izdvojiti sljedeći ključne probleme, slabosti i nedostatke:

- Nedovoljno razvijeno predškolsko obrazovanje neadekvatno utiče na razvoj djece, što može da ima negativne socio-ekonomske efekte na društvo u cjelini;
- Loši rezultati na PISA testiranjima pokazuju da obrazovni sistem ne priprema mlade u Crnoj Gori na adekvatan način za dalje uspješno školovanje, buduću profesiju, privatni i društveni život;
- Nedovoljno kvalitetno visoko obrazovanje i, za sada, neriješeno pitanje cjeloživotnog učenja, u velikoj mjeri smanjuju mogućnost razvoja ljudskog kapitala i ekonomskog potencijala države.

Ukoliko se prethodno izdvojeni problemi u oblasti ljudskih resursa nastave u dužem vremenskom periodu, mogu dovesti do značajnije degradacije ljudskih resursa u odnosu na postojeće stanje i ugrožavanja razvojnih potencijala za održivi razvoj Crne Gore.

3.2. Ključni problemi održivog upravljanja društvenim resursima

Imajući u vidu ocjenu stanja, moguće je izdvojiti niz ključnih problema, slabosti i potreba koji se odnose na upravljanje

društvenim resursima u funkciji održivog razvoja zajednice.

Odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja

Kada je u pitanju odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja, možemo identifikovati niz problema i slabosti koji trenutno onemogućavaju njihov aktivniji odnos. Pod ključnim akterima izdvojili smo porodicu, javne institucije (posebno obrazovne), formalne i neformalne grupe građana, tj. civilno društvo i poslovnu zajednicu.

- Savremenu društvenu dinamiku na nivou društvenih grupa karakteriše sukob između naslijeđenih tradicionalnih i patriljarhalnih vrijednosnih modela i obrazaca i izazova koje nameće moderno, tehnološki napredno društvo. U uslovima ubrzane društvene transformacije koja je dodatno podstaknuta procesima evropskih integracija, društvo nema vremena da *prirodno* izraste ka novim vrijednim matricama već ostaje u procesu koji izaziva stanje konflikta. „Staro“ se osjeća ugroženim i pruža otpor promjenama, pokušavajući da novo-usvojene strukture i pravila prilagodi starim odnosima. Na taj način, reforme i promjene bivaju ograničene u svojom uspjehu.
- Uprkos naporima koji su u prethodnom periodu učinjeni kako bi se pomirili određeni identitetski rascjepi koji su svoj vrhunac doživjeli u predreferendumskom periodu, podjele i dalje opstaju. Iako na površini ne uvijek vidljive one se lako detektuju kroz podjeljeno povjerenje u javne institucije ili odsustvo društvenog konsenzusa oko nekih bitnih pitanja razvoja. Ovakvo stanje je na dugi rok neodrživo i zahtjeva povećane napore u cilju prevazilaženja ovog vrlo štetnog rascjepa koji prijeti da se u skladu sa *teorijom zamrzavanja* Lipseta i Rokana pretvori u bazični društveni rascjep koji

opstaje i nakon što se „izliječe“ njegove spoljne manifestacije.

- Iako je civilno društvo doživjelo snažan razvoj u periodu od uvođenja pluralizma i značajno pozitivno uticalo na transformaciju države, ostaju problemi njegove neodrživosti. Organizacije civilnog društva su, sa jedne strane, i dalje zavisne od donatora dok sa druge strane nije došlo do suštinske promjene političke kulture u participativnu pa su neformalne grupe građana koje se organizuju u cilju zaštite svojih interesa i dalje rijetke.
- Pod pritiskom da se određene reforme ubrzaju, veliki broj promjena nije bio podržan realnim razvojem kapaciteta da te promjene isprate. Samim tim, mnoge važne i dobre ideje i institucije nisu zaživjele.

Vrijednosti

U procesu transformacije sistema vrijednosti u Crnoj Gori, mogu se uočiti brojni problemi, slabosti i prepreke, od kojih je većina uzrokovana raskorakom između starog i potreba novog. Prije svega, radi se o sljedećem:

- Crnogorsko društvo je čvrsto povezano rodbinskim i drugim ličnim vezama što u velikoj mjeri predstavlja smetnju uvođenju *meritokratskog* odlučivanja i napredovanja kao principa. Sva tzv. gusto umrežena društva pokazuju ovu vrstu problema.
- Vrlo malo kolektivnih akcija ukazuje na nedovoljno iskorišćen potencijal *solidarnosti* crnogorskog društva.
- U procesu raspada starih tradicionalnih vrijednosnih obrazaca društvo se atomizuje i pojedinci ostaju prepušteni sebi samima, što vrlo često vodi određenim socijalno devijantnim i destruktivnim ponašanjima.
- Društvo je identitetski podijeljeno, što se vidi kroz određene posredne indikatore kao što je npr. *povjerenje u*

institucije ili etnička distanca. Iako parametri na ovim indikatorima uporedno u odnosu na druge države u regionu i čak Evropi nisu ekstremni, postoji negativan trend koji zabrinjava.

- Ekonomska transformacija je dovela do ubrzanog raslojavanja na tzv. *dobitnike* i *gubitnike* tranzicije i jaz između ove dvije kategorije stanovništva se svakodnevno produbljuje i multiplikuje kroz povezane sisteme – obrazovanje i zdravlje, prije svega.
- Rijetka su pitanja oko kojih postoji izgrađen društveni konsenzus svih relevantnih aktera.
- I kada je u pitanju proceduralni konsenzus ne možemo govoriti o njegovoj izgrađenosti s obzirom na to da se vrlo često u pitanje dovode ne samo ishodi određenih procesa, već i procedure i pravila. Društvo koje nema izgrađen proceduralni konsenzus za rješavanje sukoba različitih interesa ne posjeduje zdrav način za rješavanje konflikata koji su nužni dio svakog društvenog procesa. Ovo dalje za posljedicu ima antisistemsko djelovanje i nestabilnost.

Vladavina prava i povjerenje u institucije

Iako su značajne reforme sprovedene od uvođenja pluralizma do danas u cilju afirmacije principa vladavine prava i obezbjeđenja povjerenja u institucije, u ovoj oblasti ostaju brojne slabosti na kojima treba raditi i dalje. Kao najbitnije mogu se istaći:

- Kvalitet implementacije propisa iz više razloga ostaje veliki problem. Tokom transformacije i posebno u toku evropskih integracija veliki broj propisa je usaglašen sa evropskim i međunarodnim standardima, međutim njihova primjena i dalje ostaje veliki problem.
- Na putu kvalitetnoj implementaciji pravila stoje brojne prepreke od kojih su administrativni kapaciteti jedan od ozbiljnjih. Uprkos konstantnim

ulaganjima u ovom segmentu pitanje selekcije i napredovanja javne administracije nije riješeno na zadovoljavajućem nivou. Dodatno, pitanje nagrađivanja i stimulisanja javne administracije koja dobro obavlja svoj posao ostaje neriješeno pitanje koje dovodi do opadanja motivacije.

- Rezultati u borbi protiv korupcije nijesu na zadovoljavajućem nivou. Uprkos napretku koji je učinjen u prethodnom periodu kako bi se i normativno i suštinski uhvatilo u koštac sa ovom pojavom, ona ostaje značajnim problemom crnogorskog društva.
- Građani nemaju dovoljno povjerenja u institucije sistema. Ovaj podatak je dodatno zabrinjavajući imajući u vidu da je povjerenje u padu i da postoji ogromna identitetska podijeljenost po pitanju povjerenja u institucije što ukazuje na to da ovaj rascjep determiniše bitne političke procese i ponašanje građana.

Organizaciona kultura

Kada je u pitanju organizaciona struktura dominacija naslijeđenog koncepta kolektivismu i kolektivne odgovornosti značajno limitira razvoj. Naime, povjerenje u moć države umjesto u snagu i potencijal preduzetništva karakteriše organizacionu kulturu u Crnoj Gori. Najznačajniji problemi i slabosti koji se mogu primijetiti su:

- Dominantno prisutan centralizovani model odlučivanja i prepuštanja odgovornosti nekom drugom. Ljudi izbjegavaju preuzimanje rizika i bježe od bilo kakve odgovornosti, što limitira njihovu preduzimljivost i uopšte aktivnost.
- Zajednica je dominantno kolektivistička, što u praksi znači postojanje ustaljenih autoriteta i struktura unutar kojih i iza kojih se pojedinac „krije“ izbjegavajući odgovornost.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

- Averzija od rizika nužno vodi birokratizaciji svih političkih, društvenih, a samim tim i ekonomskih procesa.
- Ovakav sistem kognitivnih matrica je posebno ojačan komunističkim nasljeđem što dodatno usporava transformaciju privrede.
- Ne postoji dovoljno preduzetničke inicijative kao posljedica gore navedenog. Ovaj pak nedostatak dovodi do smanjenog ukupnog ekonomskog potencijala.
- Inovativnost kao princip i kapacitet nije dovoljno podržan, što posebno pogađa mala i srednja preduzeća.
- Nije stvorena kultura korporativnog upravljanja i ne postoje resursi kvalitetnih menadžera koji bi mogli ubrzati transformaciju.
- Kocept cjeloživotnog učenja nije zaživio u dovoljnoj mjeri pa su sami radnici nefleksibilni u traženju i prilagođavanju potrebama radnog mjesta.
- Univerziteti, naučno-istraživačke institucije i privredni subjekti još uvijek veoma slabo sarađuju i ne proizvode nova radna mjesta.
- Radno zakonodavstvo nije ostvarilo potrebnu fleksibilnost koja bi stimulirala poslodavce da zapošljavaju radnike. Sa druge strane, sistemi osiguranja koji štite postojeće radnike onemogućavaju novoj motivisanoj radnoj snazi da dobije priliku. Posebno je alarmantno stanje kada je u pitanju zapošljavanje mladih.
- Ne postoji dovoljno resursa za aktivne mjere tržišta rada.
- Stanovništvo se ubrzano raslojava na bogate i siromašne, što otvara prostor za socijalnu isključenost.
- Rodna struktura zaposlenih nije izbalansirana.
- Lica sa invaliditetom nemaju priliku za zapošljavanje i postojeći pravni mehanizmi ne rješavaju ovaj problem na zadovoljavajući način.
- Socijalna politika je do sada bila dominantno orijentisana na marginalizovane društvene grupe i na korišćenje tzv. *ad hoc* socijalno-političkih mjera u cilju »gašenja požara uzrokovanih socijalnim problemima«, a ne na sistemsko i preventivno djelovanje.
- Postojeći sistem socijalne zaštite ne zadovoljava strukturno potrebe stanovništva. Dodatno, sistem je nefleksibilan i ne može da se prilagodi savremenim potrebama.
- Ustanove socijalne zaštite imaju brojne probleme u realizaciji svojih aktivnosti koje su uzrokovane nedovoljnim kapacitetima i sredstvima kojima raspolažu.

Zapošljivost i socijalna inkluzija

Pitanje zapošljavanja je u velikoj mjeri senzitivno u odnosu na određena kretanja van državnih granica tako da se ne može u potpunosti kontrolisati. Ipak, sistemski pristup svih relevantnih subjekata može pomoći da se protiv njega bori povećanjem zapošljivosti radne snage i time spriječi siromaštvo i socijalna isključenost. Na tom putu stoji niz problema, od kojih su značajniji:

- Crnogorska ekonomija je u velikoj mjeri zavisna od stranih investicija. Pored toga najveći njen dio je uslužnog karaktera, što je čini veoma osjetljivom na određene spoljne procese na koje je teško uticati. Generalna ekonomska situacija, kako u Crnoj Gori, tako i šire dovela je do pada zaposlenosti i smanjenja potreba za novom radnom snagom.
- Uprkos naporima koji se sve više ulažu u tom pravcu, obrazovni sistem nije dovoljno povezan sa tržištem rada, i posebno je nefleksibilan da odgovori na prilično dinamične promjene koje se na njemu dešavaju.

- S obzirom na centralizovanost sistema, javljaju se problemi u vezi sa neprepoznavanjem specifičnosti socijalnih pitanja na lokalnom nivou.

Ravnomjerni regionalni razvoj

Neravnomjernost regionalnog razvoja u Crnoj Gori, najviše možemo da uočimo u sjevernom regionu. Dok je centralni region u stalnoj ekspanziji u tanzicionom i post tranzicionom periodu, kao i primorski, sjeverni region ima nezaustavljiv negativni trend u skoro svim parametrima.

- Osnovni razlozi za takve negativne trendove jesu loša saobraćajna povezanost tog regiona sa ostatkom Crne Gore i regiona, kao i loše stanje ostale infrastrukture koja predstavlja preduslov svakog razvoja.
- Višedecenijski izostanak sistemskih rješenja za razvoj sjevera ali i neujednačavanje ostalih regionalnih razlika, doveli su do lošeg socioekonomskog i društvenog ambijenta koji ne nudi dovoljno uslova za kvalitetno življenje i rad.
- Umjesto da prirodni i prostorni resursi postanu komparativna prednost razvoja oni se u značajnoj mjeri neodrživo troše što dovodi do fizičke devalvacije vrijednosti tog prostora i do neravnomjerne raspodjele tog potencijala.
- Ovi uzroci i problemi doveli su do neodrživog smanjenja ljudskih resursa u sjevernom regionu što je poslednji negativan doprinos nerazvijenosti ovog dijela države.

Razvoj kulture i očuvanje kulturne raznovrsnosti

Kultura predstavlja važan segmen održivog razvoja, često se spominje i kao njego četvrti pilar, i kao neizostavan segment uspješnog i čovekomjernog razvoja. Bogatstvo kulturnih slojeva i, prije svega, multikulturalnost, duboko su usađeni u crnogorski identitet. Zato je važno

i dalje razvijati kulturu kao temeljnu vrijednost srećnog i razvijenog društva kakvom težimo.

- Izdvanjanja finansijskih sredstava za potrebe kulture, posebno na lokalnom nivou i za neformalne kuturne aktivnosti nije dovoljno i potrebno je da bude ravnomjerno raspoređeno;
- Nedovoljni kapaciteti državnih institucija koje sprovode kulturnu politiku, kao i drugih formalnih i neformalnih kulturnih aktera, za prikupljanje vanbudžetskih sredstava kao što su evropski fondovi, saradnja sa biznisom, putem razvoja kulturnih industrija i slično;
- Nepoklanjanje dovoljne pažnje potrebama mladih i starih i njihovih kulturnih potreba, kao i potrebama drugih manjinskih i marginalnih grupa.
- Loše stanje prostora namijenjenih za kulturne sadržaje, nizak nivo infrastrukturne opremljenosti i neophodne savremene opreme.
- Publika nije dovoljno edukovana što dovodi do toga da i sama publika kao i kulturni akteri gube jer ponuda koja se kreira i tražnja koja postoji rezultiraju nižim kvalitetom. To se u budućnosti mora promijetini. Neophodno je da javna administracija preuzme brigu o edukaciji i širenju broja publike koja konzumira kulturu.

Integralna zaštita i upravljanje kulturnom baštinom i zaštićenim predjelom

Kulturna baština i zaštićeni predio predstavljaju veoma važan resurs za održivi razvoj, i nikako se ne smiju posmatrati kao smetnja ili teret ekonomskom razvoju. Još uvijek, bogato nasleđe nije na pravi način valorizovano niti zaštićeno. Više je razloga za takvo stanje ali najznačajniji su:

- Veliki pritisci nastali brzmom i neodrživom urbanizacijom, posebno primorskog regiona, kao i nedovoljno jake institucije, nedovoljno finansijskih i stručnih kapaciteta, slab inspekcijski nadzor, doveli su do veoma lošeg

stanja u kojem se spomeničko nasleđe nalazi danas.

- Institucije zaštite nijesu dovoljno stručno i brojčano osposobljene da se efikasno bave zaštitom i upravljanjem kulturnom baštinom. To je takođe pokazatelj da kulturna baština i kultura nijesu prepoznati kao pokretači održivog razvoja. Otklon od kakvog pristupa mora se omogućiti. Postojeći sistem zaštite prije svega se odnosi na kulturna dobra a nepohodne je da zakonski okvirobuhvati i kulturnu baštinu.
- Nepokretno nasleđe je izloženo nebrizi i fizičkoj devastaciji i nedovoljno je pokriveno stručnim istraživanjima i pratećom dokumentacionom bazom. S druge strane evidentirano je ugrožavanje pokretne baštine pojavama nelegalne trgovine, a nije na zadovoljavajući način ni evidentirana.
- Veliki problem u praksi predstavlja i problem neintegrisanja kulturnih dobara na pravi način u izradu prostorno planske dokumentacije. Umjesto da kulturna dobra i vrijednosti predjela predstavljaju osovine oko kojih se grade potencijali i vridjenosti prostora ona nerijetko postaju smetnja i često se izrada dodatnih studija smatra faktorom usporavanja procesa planiranja.
- Nepostojanje jedinstvene baze podataka spomeničkog nasleđa koja bi se ažurirala redovno i bila dostupna javnosti.
- Nije završeno sistematsko mapiranje, a evidentna je i nedovoljna dostupnost stručnih podloga o stanju i uslovima zaštite kulturnih dobara.
- Sistem upravljanja i zaštite nije ni blizu dovoljno efikasan koliko je potrebno da bude da bi se zaštitila bogata kulturna baština.

3.3. Ključni problemi korišćenja i upravljanja prirodnim resursima

Polazeći od ocjene stanja moguće je izdvojiti više ključnih problema, slabosti i potreba koji karakterišu korišćenje i upravljanje prirodnim resursima, posebno s aspekta uticaja razvoja na stanje prirodnih resursa.

U odnosu na zaštitu životne sredine i održivo korišćenje prirodnih resursa naročito je neophodno identifikovati i definisati odgovore na glavne faktore i s njima povezane rizike **ugrožavanja prirode i biodiverziteta**²⁰³. Kao ključni mogu se izdvojiti sljedeći faktori i rizici: degradacija staništa (usljed nekontrolisane eksploatacije šljunka i pijeska, nekontrolisanog krčenja šuma, urbanizacije i razvoja infrastrukture, naročito u obalnom području); nekontrolisani lov i ribolov i sakupljanje jestivog i ljekovitog bilja, gljiva i šumskih plodova; širenje alohtonih invazivnih vrsta; kao i zagađenje zemljišta, vode i vazduha. Povećani su pritisci na ekosisteme (posebno obalnog područja i zaštićenih područja) usljed povećanog broja posjetilaca i izgradnje novih turističkih kapaciteta. Izraženi su i pritisci na ekosisteme od saobraćaja koji uključuju zagađenje vazduha, uništenje i fragmentaciju staništa saobraćajnom infrastrukturom i širenje invazivnih vrsta (usljed operacija povezanih s pomorskim saobraćajem). U odnosu na tako evidentirane pritiske izdvajaju se sljedeći ključni problemi, slabosti i nedostaci:

- Izražen je nedostatak preciznih i sistematskih podataka o stanju ekosistema budući da se program praćenja biodiverziteta sprovodi relativno kratko vrijeme (od 2000. godine) i ne omogućava punu ocjenu stanja i trendova. Ipak, i u odnosu na tako ograničene podatke evidentirani su značajni pritisci i primjeri degradacije, a kao najugroženiji ekosistemi izdvajaju se šumska vegetacija (zbog stalne eksploatacije), te obalni (zbog pretvaranja prirodnih

²⁰³ Prepoznati u Nacionalnoj strategiji biodiverziteta 2010-2015

staništa u izgrađene prostore) i vođeni ekosistemi (zbog različitih vidova zagađenja i eksploatacije šljunka i pijeska koji smanjuju njihovu produktivnost)²⁰⁴.

- Usljed nedostatka podataka otežane su ocjene stanja i trendova kod diverziteta vrsta u Crnoj Gori (ne postoje Crvene liste i knjige vrsta, a podaci o stanju populacija odabranih vrsta dostupni su samo za kraći niz godina).
- Evidentno je potcjenjivanje vrijednosti biodiverziteta i usluga ekosistema u prostornim i razvojnim planovima (npr. onim kojim se reguliše eksploatacije energenata i proizvodnja električne energije). Takođe, korišćenje usluga ekosistema ili šteta koja im se nanosi nije adekvatno vrednovano i integrisano u troškove preduzeća. U procjenama uticaja koje određeni planovi i projekti mogu imati na životnu sredinu veoma često se zanemaruju vrijednost biodiverziteta i koristi od ekosistema (budući da su procjene ovih vrijednosti rijetke i da se pojavljuju tek u posljednjih nekoliko godina) a primat u vrednovanju se daje čisto ekonomskim aspektima, što na duži rok može dovesti do ozbiljnog narušavanja sposobnosti ekosistema da nastave da pružaju isti kvalitet i obim usluga i proizvoda.
- Neefikasne tehnologije rezultiraju većim stepenom zagađenja i značajnijim pritiscima na biodiverzitet.
- U planiranju ekonomskih aktivnosti ne primjenjuje se ekosistemski pristup iako je utemeljen u propisima, a donekle i u nacionalnim i lokalnim politikama i planovima. Ocjena prihvatljivosti aktivnosti i djelatnosti u kontekstu očuvanja i cjelovitosti ekološke mreže i ekološki značajnih lokaliteta je takođe utvrđena Zakonom o zaštiti prirode, ali njena primjena još uvijek nije zaživjela. Zbog nedostatka podataka za određena prirodna dobra i

područja do sada nije zaživjela ni primjena akta o uslovima zaštite prirode.

- Nedostatak sistematsko mapiranje i stručne podloge o rasprostranjenju i stanju staništa i vrsta. U kombinaciji sa nedovoljnim kapacitetima, ovi nedostaci čine da javna uprava ne daje adekvatan odgovor na pritiske koji nastaju usljed visoke potražnje za nekretninama (posebno na najatraktivnijim lokacijama), odnosno intenzivne urbanizacije i ambijentu neprilagođene gradnje.
- Znanje i informacije o vrijednostima usluga koje pružaju ekosistemi nijesu dovoljno razvijene. Nijesu razvijeni ni podsticaji za razvoj aktivnosti zelene ekonomije koje doprinose očuvanju stabilnosti ekosistema, tako da i dalje preovlađuju resursno intenzivne aktivnosti (bilo da se radi o zagađenju ili potrošnji/ zauzimanju resursa).
- Posebno značajna grupa nedostataka odnosi se na zaštićena područja prirode: nepotpune informacije o granicama i statusu zaštićenih područja prirode, nekompatibilnost prethodno sprovedenih postupaka proglašenja zaštićenih područja prirode sa novo-propisanim kategorijama zaštite, nedovoljni stručni kapaciteti upravljača zaštićenim područjima, neusklađenost upravljačkih sa prostornim planovima, neintegrisanost usluga ekosistema u planove upravljanja zaštićenim područjima prirode, itd. Sistem zaštićenih područja nije reprezentativan tj. nije uspostavljen tako da budu zastupljeni svi vrijedni ekosistemi (nedostaju, na primjer, zaštićena područja u moru) a ciljevi o stavljanju novih područja pod zaštitu ne ostvaruju se u predviđenom roku. Za veliki broj postojećih zaštićenih područja nijesu uspostavljene upravljačke strukture, tako da je zaštita deklarativnog karaktera, a zaštićena područja prirode izložena brojnim

²⁰⁴ Nacionalna strategija biodiverziteta 2010 - 2015

rizicima usljed uticaja prethodno navedenih faktora ugrožavanja.

- Mjere zaštite vrijednih ekosistema van zaštićenih područja se veoma rijetko sprovode.
- Prisutno je ugrožavanje šumskih ekosistema klimatskim promjenama i povećanim rizicima od suša, požara i biotskih štetočina. Negativni uticaji klimatskih promjena na šume uključuju pomjeranje vegetacionih zona, smanjenje prirasta, smanjenje broja vrsta, sušenje šuma i učestalije šumske požare ²⁰⁵.
- Implementacija Evropske konvencije o predjelima nije na zadovoljavajućem nivou, a sa tim povezano usklađivanje zakonskih propisa u oblasti prostornog planiranja, zaštite prirode i kulturne baštine nije do kraja sprovedeno. Takođe, prediona politika nije usvojena. Posebno je izražen nedostatak predione tipologije kojom treba identifikovati tipove predjela na teritoriji Crne Gore, odnosno kojom treba stvoriti osnovu za zakonsku zaštitu izuzetnih predjela. Usljed nedovoljno razvijene svijesti, manjkavih propisa i neadekvantnih stručnih osnova, kombinovanih sa uticajima urbanizacije, u značajnoj mjeri je narušen kvalitet predjela.

U korišćenju prirodnih resursa, posebno zabrinjavaju slabosti i nedostaci koje pokazuju **sistemi kontrole zagađenja i upravljanja prirodnim resursima, naročito u kontekstu uticaja razvoja na stanje prirodnih resursa**. U toj grupi mogu se izdvojiti sljedeći problemi, slabosti i nedostaci:

- Na pojedinim lokacijama došlo je do degradacije i prekomjernog zagađenja površinskih i podzemnih voda, zemljišta, vazduha, vrijednih djelova prirode i šuma, kao i neracionalne upotrebe resursa (npr. pitke vode, poljoprivrednog zemljišta). S ekotoksikološkog aspekta grad Pljevlja

je dominantna ekološka crna tačka. Veliki ekološki problem predstavljaju deponije industrijskog otpada: baseni crvenog mulja i odlagalište industrijskog otpada u KAP-u, odlagalište industrijskog otpada – grit u Jadranskom brodogradilištu Bijela, odlagalište pepela i šljake „Maljevac“ u Pljevljima i flotacijsko jalovište olova i cinka Gradac - rudnik „Šuplja stijena“ u Pljevljima, ali i druge lokacije opasnog otpada unutar kompleksa Porto Montenegro u Tivtu, na kojoj je skladišten otpadni grit, deponija opasnog otpada „Željezare“ iz Nikšića i flotacijsko jalovište „Gradir Montenegro“ u Šulama. Otpad i komunalne otpadne vode i zastarjele zagađujuće tehnologije koje su primjenjivane u industriji predstavljaju glavne uzročnike negativnih uticaja zagađenja. Tehnologije koje se primjenjuju u industriji i energetskim postrojenjima u Crnoj Gori karakteriše visok stepen neefikasnosti i visoke emisije zagađujućih materija u životnu sredinu. Povećana koncentracija zagađujućih materija u zemljištu posljedica je neadekvatnog odlaganja komunalnog i industrijskog otpada ili emisije izduvnih gasova i deponovanja štetnih materija iz izduvnih gasova u blizini većih saobraćajnica. Posebno je izražen problem neefikasnosti kod velikog broja sitnih, rasutih, izvora emisija zagađenja u vazduh (npr. individualna ložišta i sistemi za grijanje), dok je negativan uticaj saobraćaja na kvalitet vazduha u porastu (zbog povećanja ukupnog broja i značajnog udijela starih, neefikasnih vozila, korišćenje goriva neodgovarajućeg kvaliteta i sl.). Izražena je i nedostatnost postojećih propisa s aspekta primjene ekonomskih instrumenata kojima bi se osigurao prelazak na tehnologije i procese sa nižim emisijama. Izostaje i primjena adekvatnih mjera prevencije, smanjenja i/ili kontrole zagađenja, kao i primjena najboljih dostupnih tehnika (BAT).

²⁰⁵ Prva nacionalna komunikacija prema UNFCCC-u (2010)

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

- Infrastruktura-kanalizacioni sistemi i postrojenja za tretman otpadnih voda još uvijek nisu izgrađeni u obimu koji bi omogućio značajnu redukciju antropogenih pritisaka na zdravlje stanovništva, prirodne resurse i optimalan razvoj Crne Gore kao turističke destinacije. Kontrola industrijskog zagađenja voda je neadekvatna, odnosno u najvećem broju slučajeva otpadne vode iz industrijskih pogona se bez adekvatne obrade ispuštaju u prirodni recipijent, dok se na izvoru emisije ne vrši kontrola kvaliteta i kvantiteta ispuštenih otpadnih voda. Povećan pritisak zagađenja površinskih voda organskim zagađujućim materijama (ortofosfatima i nitratima) iz komunalnih i industrijskih otpadnih voda ugrožava kvalitet i kvantitet vode za piće. Bezbjedno vodosnabdijevanje s higijensko-epidemiološkog aspekta ugroženo je dotrajalošću razvodne mreže, dok su značajno narušene i zone sanitarne zaštite oko pojedinih vodoizvorišta.
- Nije uspostavljen efikasan sistem za tretman čvrstog otpada, a pritisak zagađenja generisan usljed nesaniranih brojnih neuređenih odlagališta čvrstog otpada generiše brojne negativne uticaje na zemljište, vazduh, površinske i podzemne vode, narušavajući i vizuelni identitet prostora.
- Nedostaju validni podaci o praćenju efekata zagađenja životne sredine na zdravlje stanovništva, kao i analize uticaja povećanih koncentracija određenih zagađujućih materija na zdravlje, uključujući i procjenu ukupnih šteta koje ekonomija trpi zbog zagađenja životne sredine (npr. troškovi liječenja, troškovi izostanaka sa posla i dr.).
- Nije završeno usklađivanje nacionalnog zakonodavstva u oblasti voda sa pravnom tekovinom EU. Nijesu donijeti ključni podzakonski propisi kojim treba regulisati kontrolu kvaliteta i kvantiteta

površinskih voda, a naročito je izražen nedostatak kontinuiranog praćenja stanja površinskih i podzemnih voda, uz fragmentiranost nadležnosti s aspekta upravljanja i zaštite vodnih resursa.

Sve je izraženiji nedostatak finansijskih, institucionalnih i tehničkih kapaciteta za sveobuhvatno praćenje, procjenu i izvještavanje o stanju životne sredine, odnosno dolazi do izražaja neusklađenost nacionalnih standarda s relevantnim standardima EU.

- I dalje je prisutno nedovoljno racionalno i efikasno korišćenje voda koje se, na primjer, manifestuje velikim gubicima u sistemima vodosnabdijevanja, nenamjenskim trošenjem vode, odsustvom recikliranja odnosno ponovne upotrebe vode u značajnom obimu i sl. Nije zaustavljena neodrživa eksploatacije šljunka iz korita rječnih tokova.
- Nije izgrađen sistem za efikasnu prevenciju i kontrolu rizika od bujica i erozije (nedovoljni tehnički i infrastrukturni kapaciteti).
- Instrumenti za upravljanje vodama i stimulansi za efikasno korišćenje voda nijesu dovoljno razvijeni i ne primjenjuju se na način koji bi osigurao dugoročno održivu upotrebu vodnih resursa. Nije uspostavljen jedinstveni nacionalni vodni informacioni sistem, a još uvijek nijesu izgrađeni planovi upravljanja rječnim basenima. Primjena poreza i naknada za korišćenje vodnih resursa nije potpuna i adekvatna.
- I dalje su prisutne pojave nekontrolisane i neplanske sječe koje nijesu evidentirane u zvaničnim statističkim podacima, a izraženi su i problemi nedovoljno efikasnog upravljanja šumama u postojećim i potencijalno zaštićenim područjima, naročito s aspekta doprinosa atraktivnosti Crne Gore kao turističke destinacije.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

- Drvoprerađu karakteriše nizak stepen prerade i finalizacije proizvoda, kao i nedovoljno korišćenje drvnog otpada, uključujući i njegovo korišćenje kao biomase u energetske svrhe. Nezadovoljavajuća je efikasnost sječe i proizvodnje građevinskog materijala od drveta.
- Visoko je učešće potrošnje nemetaličnih minerala u povećanju ukupne domaće potrošnje materijala.
- Brojne barijere nalaze se na putu korišćenja tehničkih materijala, uključujući i minerale, kao izvor za uvođenje koncepta cirkularne ekonomije (ne podstiče se ublaživanje zagađenja ili inovativnost; nedostatak političkih i drugih mjera za internalizaciju eksternih troškova; nedovoljna međusektorska i saradnja između pojedinih lanaca vrijednosti; slabije prihvatanje potencijalo efikasnijih modela proizvodnje i potrošnje od strane proizvođača i potrošača; nedostatak investicija u recikliranje i održavanje postojeće infrastrukture, u inovacije i tehnologije (zaključanost u korišćenu postojećih tehnologija); nedovoljno razdvajanje otpada po njegovim vrstama na mjestu njegovog odlaganja).
- Visok je udio potrošnje niskokaloričnog liginta, kao i emisije, a niska efikasnost transformacije. Na drugoj strani ne poklanja se dovoljno pažnje podsticajima koji bi doprinijeli smanjenju potrošnje ove sirovine, npr. za: projektovanje energetski efikasnih zgrada, uvođenje standarda za zgrade sa nultom potrošnjom energije, rekonstrukciju postojećeg stambenog fonda; minimiziranje potrošnje fosilnih goriva u turizmu racionalnim planiranjem smještajnih kapaciteta i primjenom novih tehnologija za grijanje i hlađenje (uključujući npr. solarne kolektore za grijanje vode); vrste saobraćaja kod kojih se ne koriste fosilna ili se koriste goriva sa nižim emisijama; stimulisanje inovacija i tehnologija koje se manje oslanjaju na fosilna goriva; energetska efikasnost u industriji, itd.
- Koncesije za korišćenje pojedinih sirovina uglavnom (metali i nemetali, ali i vode i šume) ne odražavaju stvarne troškove povezane sa upotrebom ovih resursa, a evidentne su i subvencije štetne po životnu sredinu.
- Ključni problem upravljanja prostorom je njegovo neodrživo kapacitiranje u skladu sa realnim potrebama u pogledu kvantiteta i kvaliteta izgrađene sredine. Neracionalno urbano širenje karakteriše čitav niz pojedinačnih slabosti i nedostataka:
- Povećavaju se javni troškovi za finansiranje prostornog razvoja. To podrazumijeva nepotrebne troškove za finansiranje infrastrukture van postojećih centara i paralelno sa tim zapostavljanje i nedovoljnu funkcionalnost infrastrukture u gradskim centrima. Osim toga smanjuje se i mogućnost za efikasnom upotrebom javnog prevoza koji bi nove cjeline integrisao sa postojećim.
- Gubi se duh mjesta i identitet naselja, što je posebno značajno za zajednice koje imaju razvojne ambicije u oblasti turizma. Nove disperzne zajednice nerijetko pate i od manjka socijalne interakcije, a postojeće urbane cjeline atrofiraju, gube ekonomsku vitalnost i stanovnike.
- Generišu se izraženi pritisci na životnu sredinu prostora fragmentiranog širenjem građevinskih područja, čime se posebno narušava biodiverzitet i predione vrijednosti, a ugrožava se pogodnost i kapacitet poljoprivrednog zemljišta.
- Smanjuje se potencijal za ekonomski razvoj kroz zapuštenost postojećeg građevinskog fonda i infrastrukture u urbanim centrima, a izmještanje radnih mjesta ka periferiji i izgradnja monofunkcionalnih zona povećavaju

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

troškove transporta i cijenu koštanja i održavanja nove infrastrukture.

- Smanjuje se mogućnost kapitalizacije historijskih potencijala naših gradova, kao što su javni prostori, unikatni kulturni i historijski pejzaži posebno prisutni kod evropskih gradova.
- Evidentno je ograničeno sprovođenje prostornih planova, posebno strateških kao što je Prostorni plan Crne Gore (PPCG) i nedovoljno kontrolisani procesi urbanizacije odnosno nelegalna i neplanska gradnja. Dok je sistem prostornog planiranja iscrpljivan izradom brojnih planskih dokumenata, zanemaren je njihov kvalitet i značaj njihovog efikasnog sprovođenja. Planska rješenja su odstupala od usvojenih opredjeljenja koja usljed toga, čak i kada su dobro postavljena, nijesu ostvarivana²⁰⁶. Dio problema u sistemu uređenja prostora generisan je i društveno-ekonomskom tranzicijom. Deklarativnost planiranja, bez uspostavljanja strožije kontrole nad procesima u prostoru, nije se javila spontano, već je rezultat nedostatka odlučnosti da se sistem uređenja prostora adekvatno organizuje. Instrumentarijum prostornog planiranja i uređenja prostora koji je postojao u prethodnom sistemu nije zamijenjen cjelovitim i funkcionalnim modelom koji bi bio primjeren novonastalim okolnostima. Tranzicija je donijela obnovu autoriteta privatnog vlasništva, a prostorni plan je postao sredstvo promjene ekonomske vrijednosti zemljišta. U takvim okolnostima nerijetko se sistem planiranja i uređenja prostora kritikuje i kao socijalistički relikv koji je u suprotnosti s načelima tržišne ekonomije.

S aspekta negativnih uticaja **prirodnih i antropogenih hazarda** na stanje prirodnih

resursa mogu se izdvojiti sljedeći problemi, slabosti i nedostaci:

- Razumijevanje rizika od hazarda još je na nedovoljnom nivou zbog nedostatka pouzdanih podataka o razmjerama rizika i osjetljivosti na moguće uticaje, kao i nedostatka strateških planova, naučnih istraživanja i nedovoljne edukacije stanovništva. Pored planova za zaštitu od poplava, požara i zemljotresa ne postoje planovi akcije za ostale vrste vanrednih situacija. Nije donesen Nacionalni plan za adaptaciju na klimatske promjene, a evidentan je nedostatak detaljnih znanja, informacija i kapaciteta za smanjivanje ranjivosti na klimatske promjene u oblasti ljudskog zdravlja, poljoprivrede, šumarstva, upravljanja vodnim resursima, očuvanja prirode i biodiverziteta, zaštiti obale i plavnih područja. Nedostaju detaljni, specifični i kvantifikovani podaci o osjetljivosti i potencijalu za adaptaciju.
- Nedovoljno su razvijeni institucionalni kapaciteti za smanjivanje ranjivosti na klimatske promjene i sistematski odgovor na ostale hazarde, naročito u sektorima poljoprivrede, upravljanja šumama, upravljanja vodnim resursima i obalnim područjem, te u sektoru zdravstva. Nije uspostavljen mehanizam za koordinisano sprovođenje mjera prilagođavanja klimatskim promjenama kako bi se omogućilo da se u ovoj multidisciplinarnoj oblasti što efikasnije pruže odgovori kako na nacionalnom tako i lokalnom nivou.
- Edukacija o smanjenju rizika od prirodnih i antropogenih hazarda nije obuhvaćena kroz formalno obrazovanje, a izostaje i edukacija stanovništva o odgovornom odnosu prema prirodnim resursima na primjer o: racionalnom korišćenju vode za piće, sprečavanju šumskih požara, ponašanju tokom toplotnih talasa i drugim negativnim efektima klimatskih promjena, itd.

²⁰⁶ Nacionalna strategija integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2015

- Nedostaju odgovarajuća medicinska istraživanja za zaštitu zdravlja ljudi od negativnih uticaja hazarda i klimatskih promjena, a nedovoljni su postojeći kapaciteti (informacioni sistem, stručna znanja) za sprečavanje bolesti izazvani klimatskim promjenama i smanjivanju rizika od ekstremnih vremenskih događaja.
 - Nedostaju istraživanja uticaja klimatskih promjena na biodiverzitet obzirom da dovode do smanjenja i gubitka vrsta posebno u vodenim sredinama, pada produktivnosti ekosistema, kao i migracije vrsta iz toplijih mora.
 - Nema ni odgovarajućih istraživanja u poljoprivredi radi zaštite usjeva i pružanja sistematskog odgovora s aspekta potreba adaptacije na klimatske promjene (pojava novih bolesti uslijed toplotnog stresa, smanjenje biljne proizvodnje uslijed osjetljivosti na porast temperature), a potencijal za smanjenje osjetljivosti poljoprivrednog zemljišta se ne koristi dovoljno jer nedostaju potrebne informacije i kapaciteti.
 - Način korišćenja vodnih resursa ne zadovoljava u potpunosti kriterijume održivosti i nije zasnovan na procijenjenim rizicima od klimatskih promjena. To pokazuju i poplave koje nijesu samo posljedica povećanja intenziteta padavina već i neadekvatnog korišćenja pijeska i šljunka, neplanske sječe šuma uslijed čega je došlo do mijenjanja toka rijeka i erozije zemljišta, što još više povećava ranjivost na klimatske promjene.
 - Kapaciteti za planiranje i sprovođenje mjera održivog gazdovanja šumama kao najprikladnijeg okvira za prilagođavanje su nedovoljni. Registruje se sušenje šuma i promjene u biodiverzitetu zbog osmotrenih klimatskih promjena, a evidentni su problemi vezani za smanjenje prirasta, smanjenje broja vrsta i šumske požare, eroziju tla.
 - Planiranje i upravljanje resursima obalnog područja su fragmentirani i ne uključuju očekivane uticaje klimatskih promjena. Nedostaju i istraživanja uticaja varijabilnosti i promjene klime na posebno ranjivo obalno područje u kontekstu već sada izraženog gubitka plaža, vrijednih obalnih ekosistema i oštećenja obalne infrastrukture. Sistematski se ne prati ni uticaj različitih tipova erozije na gubitak vrijednog poljoprivrednog zemljišta, ali i ugrožavanje bezbjednosti objekata i infrastrukture.
 - Neodstaje svijest i institucionalna spremnost za preventivno djelovanje, već se smanjenje uticaja prirodnih i antropogenih hazarda uglavnom posmatra kroz razvijanje spremnosti za reagovanje na hazarde kada se oni već dese (zaštita i spašavanje) odnosno dok hazardi traju. U tom kontekstu posebno je izraženo zanemarivanje značaja preventivnog ulaganja u sprječavanje uticaja odnosno smanjenje rizika od hazarda. S tim su povezana i nedovoljna ulaganja u održivu infrastrukturu za smanjenje rizika od hazarda, kao što su sistemi za navodnjavanje koji bi obezbijedili poljoprivrednu proizvodnju u sušnim periodima, infrastruktura za korišćenje tehničke vode, infrastruktura za upravljanje vodama, naročito održavanje bujičnih tokova, primjena odmah gradnje od obalne linije i sl. Takođe nedostaju sistemi rane najave čijom bi se adekvatnom upotrebom znatno smanjili rizici kroz preventivno djelovanje.
 - Evidentan je nedostatak stabilnog izvora finansijskih sredstava za obnovu, oporavak, rehabilitaciju i rekonstrukciju od posljedica uticaja prirodnih i antropogenih hazarda.
- Ukoliko se prethodno izdvojeni **problemi degradacije prirodnih resursa i prirodnih i predionih vrijednosti** nastave u dužem vremenskom periodu mogu dovesti do značajnije nestabilnosti ekosistema u odnosu

na postojeće stanje i ugrožavanja razvojnih potencijala za održivi razvoj Crne Gore.

3.4. Ključni problemi korišćenja i upravljanja ekonomskim resursima

U ovom poglavlju, sistematizuju se ključni problemi korišćenja i upravljanja **ekonomskim** resursima Crne Gore u odnosu na potrebe ozelenjavanja nacionalne ekonomije, polazeći od analize makroekonomskih trendova i zahtjeva održanja makroekonomske stabilnosti u srednjem i dugom roku, preko analize ekonomskih sektora u odnosu na potrebe prelaska na preporučeni model rasta produktivnosti i smanjenja domaće potrošnje materijala za 20 % do 2020. godine u odnosu na 2013. godinu. Pri tome se polazi od UNEP pristupa shodno kome je **zelena ekonomija** nisko karbonska, resursno efikasna i socijalno inkluzivna, te je potreba ublažavanja uticaja klimatskih promjena posmatrana kao horizontalni kroz-sektorski izazov²⁰⁷.

Pritome se, pored koncepta resursne efikasnosti, posmatraju i problemi vezani za primjenu obrazaca cirkularne ekonomije kod upravljanja otpadom, obzirom na njihovu komplementarnost s zelenom ekonomijom²⁰⁸, kao i zavisnost zelene ekonomije od unaprijeđenja primjene obrazaca održive potrošnje i proizvodnje kao jednog od puteva kojim se može doći do poboljšanog korišćenja resursa²⁰⁹. Zelene ekonomije nema bez

efikasne upotrebe resursa, niti održivog razvoja bez zelene ekonomije. Da bi se proklamovani ciljevi održivog razvoja Crne Gore mogli ostvariti, neophodno je adekvatno odgovorniti na **ključne probleme** korišćenja i upravljanja nacionalnim resursima. U ovom poglavlju, sistematizuju se ključni problemi korišćenja i upravljanja **ekonomskim** resursima Crne Gore, polazeći od analize makroekonomskih trendova i zahtjeva održanja makroekonomske stabilnosti u srednjem i dugom roku, pa preko analize ekonomskih sektora. Neka pitanja, zajednička su gotovo svim sektorima, kao što je ublažavanje klimatskih promjena.

Globalna ekonomska i finansijska kriza je pokazala da su tradicionalni izvori rasta i instrumenti ekonomske politike iscrpljeni, tako da se svjetski i evropski ekonomski scenario mijenja. Pri tome je neophodno, izborom pravih instrumenata i mjera ekonomske i razvojne politike, blagovremeno se prilagoditi aktuelnim procesima i trendovima.

Ključni izazovi održivog razvoja u Crnoj Gori ostaju održavanje makroekonomske stabilnosti, ubrzanje privrednog rasta i razvoja uvođenjem zelene ekonomije, uz poštovanje, očuvanje i vrijednovanje svih nacionalnih resursa, posebno prirodnog kapitala, uz veću resursnu efikasnost i podizanje nivoa konkurentnosti privrede, te uravnoteženi regionalni razvoj odnosno ostvarivanje ciljeva ekonomske, socijalne i teritorijalne kohezije crnogorskog društva. Kao što je i navedeno u Pravcima razvoja Crne Gore 2015-2018, strateški cilj razvojne i ekonomske politike, povećanje životnog standarda, ostvariće se uz obezbjeđivanje uslova za dinamičniji ekonomski rast i razvoj, koji povećava nivo konkurentnosti crnogorske ekonomije. Ključni izazov za Crnu Goru jeste kako ponovo povećati privredni rast, odnosno kako smanjiti ili čak potpuno otkloniti prepreke za potpuniju valorizaciju značajnih razvojnih potencijala.

Ključni makroekonomski indikatori dugog roka (stope realnog privrednog rasta,

dokumentima se prepoznaje potreba transformacije ekonomije kako bi se osigurala održivost razvoja u granicama koje nameće prirodno okruženje, što je jedan od osnovnih zahtjeva cirkularne ekonomije.

²⁰⁷ NHDR, UNDP, 2014

²⁰⁸ U svom izvještaju iz 2011. godine²⁰⁸ UNEP definiše zelenu ekonomiju kao "ekonomiju koja dovodi do većeg blagostanja ljudi i socijalne pravde pri čemu se značajno smanjuju rizici po životnu sredinu i ekološke rijetkosti". U praktičnom smislu o zelenoj ekonomiji se često govori kao ekonomiji zasnovanoj na investicijama koje: Smanjuju emisije gasova staklene bašte i zagađenje; Poboljšavaju efikasnost u korišćenju energije i drugih resursa; Sprečavaju gubitak biodiverziteta i usluga koje pružaju ekosistemi.

²⁰⁹ Na globalnom nivou odnosno u procesima koji se odvijaju u okviru sistema Ujedinjenih nacija nešto više pažnje se poklanja konceptu zelene ekonomije (kao i održivoj potrošnji i proizvodnji) dok su evropske politike, posebno u posljednje vrijeme, višeposvećene konceptu resursne efikasnosti. I u jednim i drugim politikama i

zaposlenost, kao i platnobilansna ravnoteža, gdje posebno treba pratiti indikator zaduženosti, priliv stranih direktnih investicija i indikator trgovinskog deficita) dati su metodom DPSI u pratećoj tabeli, u uvodnom dijelu.

3.4.1. Ublažavanje klimatskih promjena

U kontekstu NSOR, **ublažavanje klimatskih promjena** analizira se prvenstveno kroz uticaj koji ostvaruju sektori energetike, saobraćaja i industrije, kao pokretači negativnih uticaja:

- Fokus sprovođenja nacionalne politike **energetske efikasnosti** u Crnoj Gori stavljen je na javni sektor. Međutim, aktuelne barijere koje usporavaju/sprečavaju primjenu mjera energetske efikasnosti u javnom sektoru su relativno velike (neadekvatan odnos prema potrošnji energije i izdacima za energiju, nedostatak motivacije zaposlenih za ostvarivanje ušteda energije, nemogućnost opredjeljivanja budžetskih sredstava u projekte energetske efikasnosti bez složenih procedura, nepostojanje sistema upravljanja energijom, nepostojanje sistemskog pregleda stanja zgrada, kao ni saznanja o ukupnoj potrošnji energije zgrada u nadležnosti države i dr.).
- Dva stacionarna izvora emisija (TE Pljevlja i KAP) predstavljaju većinu nacionalnih emisija (75 % u 2013. godini). Važno je ukazati na neizvjesnosti koje karakterišu budući rad ovih postrojenja.
- Situacija u **KAP-u** je trenutno takva da je znatno smanjena proizvodnja zadnji niz godina, a time i nivo prvenstveno sintetičkih (F) gasova. Dio pogona je zatvoren, neki od njih i trajno ugašeni, kao serija "A" u pogonu elektrolize, koja je inače i najveći emiter F-gasova, pa se to može posmatrati kao pozitivak korak, sa aspekta smanjenja emisija GHG u državi. Pored svega navedenog, i dalje se održava nivo proizvodnje, pa

su čak prisutna određena investiciona ulaganja, a u planu su i krupna ulaganja, posebno u moderne tehnologije, tako da postoje namjere, da kombinat ponovo radi u punom kapacitetu, nakon 2020. god., s tim da bi se u proizvodnom procesu koristile najbolje dostupne tehnike u skladu sa zahtjevima nove EU regulative o industrijskim emisijama i preporukama referentnog dokumenta (BREF) za najbolje dostupne tehnike (BAT).

- Kada je riječ o **TE Pljevlja**, trenutnu situaciju karakterišu pripremne aktivnosti za investiranje u novi termoelektrski blok, koji bi prema sadašnjem planu, trebalo da bude završen i uđe u pogon do kraja 2020. god. Iako se planira izgradnja novog bloka u skladu sa novim zahtjevima EU regulative o industrijskim emisijama i BREF dokumentom (Nacrt referentnog dokumenta za najbolje dostupne tehnike iz 2014. god.), izgradnja novog ložišta za sagorijevanje fosilnih goriva u cilju proizvodnje električne i toplotne energije se ne može posmatrati pozitivnim korakom s aspekta smanjenja emisija GHG u državi. Pored toga, nije dovršeno definisanje preciznih planova od strane operatera termoelektrane za rad postojećeg bloka, nakon izgradnje novog, u skladu s obavezom ograničenja rada postojećeg bloka, a koje proističe iz odluke Ministarskog Savjeta Energetske zajednice o ograničenju emisija određenih zagađivača u vazduh iz velikih ložišta (20.000 radnih sati u periodu 2018-2023. godine).
- Korišćenje **obnovljivih izvora energije i kogeneracije** je nedovoljno, iako u državi postoji veliki potencijal za njihovo korišćenje. Rezerve najvažnijeg fosilnog izvora energije u državi, uglja-lignita su ograničene, a pored toga, ukupna količina ostalih fosilnih goriva (naftni derivati, gas) se uvozi. Prelazak na OIE bi smanjio povezanost proizvodnje, odnosno potrošnje energije sa emisijama ugljen-dioksida, a samim tim i klimatskim promjenama, pa bi istovremeno ekonomija

bila manje zavisna od uvoza energenata, smanjila bi se potrošnja resursa, poboljšala sigurnost snabdijevanja i promovisale tehnološke inovacije. U državi se OEI još uvijek ne eksploatišu na zadovoljavajućem nivou i ovakva situacija je posebno nepoželjna u regionu Mediterana, jer su mediteranske zemlje posebno ranjive na klimatske promjene, a istovremeno posjeduju značajan potencijal za korišćenje obnovljive energije (sunce, vjetar, itd.) i mogu postići značajne uštede od racionalnog korišćenja energije. Zadnjih godina, aktivnosti oko korišćenja obnovljivih izvora energije u državi su znatne, i potrebno je ih je još više intenzivirati.

- Ekonomska i ekološka aktivnost mora se još više usmjeriti na povećanje produktivnosti sirovina i energije, tako da se potrošnja prirodnih resursa i razvoj razdvoje, što je više moguće sa ciljem smanjenja korišćenja sirovina i energije u cjelini. Samit o planeti Zemlji u Rio de Janeiru 1992. godine postavio je standarde za globalne politike za zaštitu klime i životne sredine u pravednijem svijetu. Dvadeset godina kasnije, glavna tema Konferencije Ujedinjenih nacija o održivom razvoju (2012.) bila je kako svjetske ekonomije učiniti održivijim, pri čemu klimatska i energetska politika igraju možda i najvažniju ulogu u tom pogledu.
- U poređenju sa emisijama CO₂, u državi je izražen **visok nivo ponora emisija CO₂** (oko 90% u 2013. godini). Zahvaljujući velikom udjelu šuma i šumskog zemljišta u ukupnoj teritoriji države (69.8 % u 2013. god.), kao i pretvaranja poljoprivrednog u šumsko zemljište, karakterističan je izuzetno visok nivo ponora emisija CO₂, koji će svakako pomoći državi u ispunjavanju međunarodnih zahtjeva za smanjenjem emisija GHG i rješavanju globalnog problema. Bez obzira na visok udio teritorije države pokriven šumama ili šumskim zemljištem, još uvijek postoji određeni potencijal povećanja tog udjela, što bi istovremeno dovelo do više

pozitivnih ekoloških, ekonomskih i socijalnih efekata.

3.4.2. Put ka resursnoj efikasnosti

Ključni zahtjevi **resursne efikasnosti**²¹⁰ su proizvoditi više sa manjim inputima, te mijenjati obrasce potrošnje kako bi se ograničili rizici povezani sa oskudnošću resursa i zagađenjem. Primjena zahtjeva resursne efikasnosti znači prelazak na razvojni model koji potencijalno donosi dvostruke koristi: može stimulirati rast potreban da se obezbijede nova radna mjesta i dobrobit građana, uz osiguravanje kvaliteta rasta koji garantuje održivu budućnost (i međugeneracijsku jednakost u pristupu resursima i očuvanom kvalitetu životne sredine). Priprema crnogorske ekonomije za ovakvu transformaciju omogućice zemlji da unaprijedi svoje bogatstvo i dobrobit ljudi pri čemu će se nivo korišćenja resursa i povezani uticaji smanjiti.

Uvođenjem **koncepta resursne efikasnosti i cirkularne ekonomije u NSOR** kao ključnog stretškog pravca za omogućavanje održivog rasta i razvoja Crne Gore do 2030. godine zapravo definišemo okvir za uvođenje koncepta komplementarnog zelenoj ekonomiji od koga ona značajno zavisi, kao i za unaprijeđenje primjene obrazaca održive potrošnje i proizvodnje kao jednog od puteva kojim se može doći do poboljšanog korišćenja resursa²¹¹.

Ključni ekonomski sektori za poboljšanje resursne efikasnosti su energetika, građevinarstvo, poljoprivreda i uslužni sektor

²¹⁰ Resursna efikasnost podrazumijeva održivo upravljanje i korišćenje resursa (od momenta njihove ekstrakcije preko transporta, transformacije i potrošnje do odlaganja otpada).

²¹¹ Na globalnom nivou odnosno u procesima koji se odvijaju u okviru sistema UN, nešto više pažnje se poklanja konceptu zelene ekonomije (kao i održivoj potrošnji i proizvodnji), dok su evropske politike, posebno u posljednje vrijeme, više posvećene konceptu resursne efikasnosti. I u jednim i drugim politikama i dokumentima se prepoznaje potreba transformacije ekonomije kako bi se osigurala održivost razvoja u granicama koje nameće prirodno okruženje, što je jedan od osnovnih zahtjeva cirkularne ekonomije.

(turizam), a u tom kontekstu mogu se izdvojiti sljedeći problemi:

- **energetika:** u sektoru energetike je još uvijek visok materijalni intenzitet iako je zabilježen pad od -23.1%, produktivnost resursa je jedna od najnižih (ostvaruje se samo 0.07 € BDP-a po toni uloženog DMC-a), dok je metabolička stopa (koja odražava potrošnju domaćih prirodnih materijala po stanovniku) u ovom sektoru porasla za 19.2%. Međutim, s obzirom na još uvijek visoke stope materijalnog, energetskog i emisionog inteziteta ovaj sektor ima najveći potencijal za poboljšanje ukupne resursne efikasnosti crnogorske ekonomije. U okviru sektora energetike najviše se troše energenti koji zauzimaju centralno mjesto i neophodan resurs za obavljanje ekonomske aktivnosti. Zbog toga je od velike važnosti da se osim zbog njihovog visokog emisionog inteziteta i štetnog uticaja na životnu sredinu, obezbijedi sigurno snadbijevanje ekonomskih učesnika ovim resursima.
- **građevinarstvo:** je sektor koji ima ubjedljivo najveće učešće u domaćoj potrošnji materijala. Osim toga, analiza pokazatelja resursne efikasnosti je ukazala na lošu efikasnost ovog sektora, što se ogleda u povećanju indikatora materijalne intenzivnosti za čak 43%, smanjenje resursne produktivnosti za 50%, kao i povećanje potrošnje DMC-a po glavi stanovnika za 25.4%. S obzirom da pad bruto dodate vrijednosti građevinskog sektora nije pratio pad DMC indikatora i da je došlo do značajnog pogoršanja resursne efikasnosti, na ovaj sektor bi se takođe trebao biti jedan od prioriteta za poboljšanje resursne efikasnosti. Istraživanje je pokazalo da je neophodna dalja standardizacija i unapređenja i razmatranje različitih opcija kako bi se: stimulisala resursno efikasnija upotreba građevinskih materijala i proizvodnja samih materijala, razmotrile opcije za dugoročnije korišćenje i trajanje građevinskih materijala, smanjila količinu otpada iz građevinarstva, analizirala i omogućila reciklaža građevinskog materijala koji se u velikoj mjeri odlaze na deponije, omogućila reciklaža asfalta, betona i drugih materijala koji su pogodni za reciklažu, primijenile preporuke o izgradnji zgrada sa minimalnim emisijama, uvelo energetske efikasno projektovanje i izgradnja, obezbijedila upotreba građevinskih materijala i proizvoda kojima se poboljšavaju energetske karakteristike objekata, obezbijedilo odgovarajuće održavanje objekata, omogućila i podstakla rekonstrukciju postojećih objekata, obezbijedilo adekvatnije planiranje infrastrukture, obezbijedila upotreba ekoloških materijala u građevinarstvu.
- **poljoprivreda:** odvajanje domaće potrošnje materijala od bruto dodate vrijednosti u poljoprivrednom sektoru tokom prethodnih godina nije se dogodilo, što ukazuje na neefikasnu i neodrživu potrošnju u ovom sektoru. Naime, iako je materijalni intezitet opao za 60%, bruto dodata vrijednost je porasla za 90% i neutralizovala njegov pad. S obzirom na značaj koji poljoprivredni sektor ima za crnogorsku ekonomiju, zajedno sa organskom poljoprivredom ovaj sektor bi trebao biti jedan od prioriteta za resursnu efikasnost. Stoga su potrebne dodatne mjere i procesi koji bi uspostavili određene standarde u ovom sektoru kada je u pitanju resursna efikasnost.
- **turizam:** kod ovog sektora, koji inače karakterišu niske stope materijalnog inteziteta u proteklom periodu je došlo do poboljšanja resursne efikasnosti za 57.4% i povećanja metaboličke stope za 26.7%. Međutim, jasno je da će usljed velike povezanosti turizma sa ostatkom sektora usluga ali i sa ostalim sektorima, mali koraci ka ozelenjavanju turizma imati izuzetno veliki uticaj na ozelenjavanje cjelokupne ekonomije. Sektor turizma, značajan je potrošač prirodnih materijala i proizvođač karbon otisaka – direktno ili indirektno kroz usluge smještaja, prevoza, konzumacije hrane i ostalog. Klimatske

promjene i sektor turizma u dvostukoj su vezi, s obzirom da je ovaj sektor značajan proizvođač stakleničkih gasova, dok klimatske promjene imaju povratno dejstvo na njega. Ključne oblasti u okviru kojih postoji mnogo mogućnosti za ozelenjavanje turizma i poboljšanje efikasnosti resursa su: energija, voda, otpad i biodiverzitet²¹².

Na putu ka cirkularnoj ekonomiji kroz upravljanje otpadom

Na putu primjene modela cirkularne ekonomije radi unaprjeđenja upravljanja otpadom mogu se izdvojiti sljedeći problemi:

- Crna Gora još uvijek nije napravila prelaz **od deponija ka cirkularnoj ekonomiji**. Naime, da bi se smanjila GHG emisija gasova iz otpada potrebno je raditi na zamjeni korišćenja biotičkih materijala recikliranim otpadom, kao i korišćenja otpada umjesto fosilnih goriva za proizvodnju energije.
- Crna Gora nema razvijen **sistem ekoloških indikatora od značaja za koncept cirkularne ekonomije**, odnosno treba ga dalje razvijati: proizvodnja otpada (ukupan otpad ili učešće otpada u zavisnosti od njegovog nastanka), učešće obnovljivih izvora energije u ukupnoj proizvodnji energije, upravljanje otpadom (stopa recikliranja), indikatori domaće potrošnje materijala (DMC indikatori, za koje je napravljen proračun po prvi put u okviru NHDR 2014), indikatori potrošnje energije, površina zemlje pod organskom proizvodnjom, direktni materijalni input (DMI indikator) indikator domaće ekstrakcije (DE indikator), ekološka efikasnost po sektorima itd.

3.4.3. Održiva proizvodnja i potrošnja i ozelenjavanje javnih nabavki

Primjena održivih obrazaca proizvodnje i potrošnje je jedan od bitnih preduslova za dostizanje resursne efikasnosti. Održiva

proizvodnja i potrošnja (eng. Sustainable Consumption and Production, SCP) podrazumijeva korišćenje usluga i proizvoda radi zadovoljavanja osnovnih potreba, pri tome omogućavajući unapređivanje kvaliteta života, i svodeći na minimum korišćenje prirodnih resursa i toksičnih materija, te emisije otpada i zagađenja tokom životnog ciklusa usluga ili proizvoda, kako se ne bi ugrozile potrebe na održivi razvoj budućim generacijama. Iako je u NSOR iz 2007. godine prepoznata potreba uvođenja održivih obrazaca potrošnje i proizvodnje, nema značajnijeg napretka osim što je ovo pitanje prepoznato kao značajno u nizu donesenih strateških dokumenata (Strategija upravljanja otpadom, Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja, Strategija razvoja energetike, Pravci razvoja CG i dr.). Ipak i dalje nedostaju praktični mehanizmi i instrumenti za primjenu održivih obrazaca potrošnje i proizvodnje, posebno oni koji se odnose na: primjenu eko-označavanja, ekomenadžmenta i provjere (EMAS²¹³), zelene javne nabavke, uvođenje i verifikacija čistijih tehnologija, eko-dizajniranje proizvoda, edukacija potrošača, proračun ekološkog otiska proizvoda i preduzeća, kao i društveno odgovorno poslovanje. Instrumenti za integralno upravljanje proizvodima i podsticanje reciklaže su nerazvijeni i/ili nedjelotvorni. Evidentan je nedostatak indikatora i prakse značajnih za praćenje stanja u odnosu njihovu primjenu, uključujući i tematske indikatore EU Mape puta ka resursnoj efikasnosti relevantnih za održivu proizvodnju i potrošnju. Nasuprot ovome, zabrinjava činjenica da postoje primjeri veoma značajnih (imajući u vidu veličinu ekonomije) štetnih subvencija koje omogućavaju *status quo* u neefikasnim obrascima proizvodnje i potrošnje i zarobljavaju javne resurse koji bi mogli biti upotrijebljeni na mnogo efikasniji i dugoročno održiviji način.

U Crnoj Gori nijesu u široj primjeni „**zelene javne nabavke**” koje pored cijene proizvoda i usluga vode računa i o troškovima negativnog

²¹² Prema dokumentu: Prenošenje preporuka UNDP NDHR 2014 u NSOR, ISSP, april 2015;

²¹³ EMAS (Eco-Management and Audit Scheme) - sistem za upravljanje zaštitom životne sredine i šema provjere uspostavljen u EU. Instrument upravljanja uticajem na životnu sredinu, sa ciljem poboljšanja kvaliteta životne sredine.

uticaja proizvodnje i potrošnje na životnu sredinu i socijalne aspekte, a u okviru kojih se omogućava značajan nivo učešća javnosti u procese odlučivanja. U tom kontekstu značajno je naglasiti da izostaje i integracija zahtjeva energetske efikasnosti u postupke javnih nabavki. Ne postoji svijest, spremnost, kao i pravna i tehnička znanja i vještine službenika za primjenu kriterijuma relevantnih za zelene javne nabavke pri sprovođenju tendera za nabavku proizvoda i usluga bez negativnih socijalnih i ekoloških uticaja.

Koncept **društvene odgovornosti** odnosno elementi bitni za razvoj društvene odgovornosti (DO) direktno je integrisan u više crnogorskih strateških dokumenata kao što je Akcioni plan Nacionalne strategije održivog razvoja 2007-2012, Strategija malih i srednjih preduzeća 2011-2015, Strategija saradnje Vlade Crne Gore i nevladinih organizacija tako da se može zaključiti da je Crna Gora uspješno zaokružila početnu fazu i kreirala povoljan ambijent za prelazak na viši nivo implementacije koncepta DO u praksi²¹⁴. Uprkos tome i činjenici da je u decembru 2013. godine donesena nacionalna politika za društvenu odgovornost, još uvijek je evidentna nedovoljno razvijena svijest o značaju DO, nedostatak finansijskih sredstava u preduzećima, nedostatak kulture i navika preduzeća da se ponašaju odgovorno, te nedostatak znanja i vještina menadžmenta. Glavni izazovi u sprovođenju politike DO vezuju se za probleme opšte ekonomske, socijalne i ekološke situacije, nedostatak resursa, poteškoće u primjeni sopstvenih obaveza, kao i dalje prisutno nerazumijevanje koncepta.

3.5. Problemi, slabosti i nedostaci sistema upravljanja za održivi razvoj

Radi definisanja **problema koji karakterišu institucionalni i zakonodavni okvir od značaja za održivi razvoj** Crne Gore analizirani²¹⁵ su

²¹⁴ Politika za društvenu odgovornost, Vlada Crne Gore, decembar 2013. godine

²¹⁵ Analiza institucionalnog i zakonodavnog okvira – prilog za reviziju NSOR

relevantni nacionalni propisi, institucionalna organizacija i mehanizmi saradnje kako u horizontalnoj, tako i vertikalnoj ravni sistema upravljanja za održivi razvoj, u odnosu na principe, ciljeve i prioritete održivog razvoja definisane u: Nacionalnoj strategiji održivog razvoja Crne Gore iz 2007. godine, nalazima godišnjih izvještaja o implementaciji NSOR, odabranim relevantnim prioritetima u okviru procesa pridruživanja Crne Gore Evropskoj uniji, dokumentima izrađenim u okviru pripreme nacionalnog učešća na Samitu Rio+20, te UN sinteznom pregledu nacionalnih izvještaja o sprovođenju politike održivog razvoja u kontekstu učešća država članica UN-a na Rio+20 samitu. Ključna **problemska područja održivog razvoja crnogorskog društva i njihovi uzorci** utvrđeni su na osnovu:

- ocjene stanja zaštite životne sredine, zaštite prirode i njenih resursa, kao i kulturne baštine
- ocjene stanja ekonomskih aktivnosti od značaja za održivi razvoj
- ocjene stanja društvenih aktivnosti od značaja za održivi razvoj i
- utvrđivanja nedostataka, odnosno ključnih izazova za dalje unaprjeđenje politike održivog razvoja.

Sistem javne uprave u kontekstu ove strategije obuhvata ministarstva, organe uprave i samostalne organe uprave²¹⁶ sa nadležnostima za vođenje sektorskih politika od značaja za održivi razvoj crnogorskog društva i za vođenje sa njima povezanog upravnog nadzora, upravnog postupka i funkcija od državnog značaja, koji su pri tom korisnici budžetskih sredstava. Takođe, javna uprava obuhvata i javna preduzeća i privredna društva čiji je osnivač Vlada Crne Gore, kao i organe lokalne samouprave i javna preduzeća koja obavljaju poslove na lokalnom nivou.

Sistem upravljanja za sprovođenje politike održivog razvoja Crne Gore karakterišu brojne slabosti i problemi. **Postojeći sistem javne uprave je složen**, kako u pogledu nivoa uprave

²¹⁶ U skladu sa Zakonom o državnoj upravi ("Sl. list CG", br. 22/08 i 42/11)

(nacionalnog i lokalnog), tako i u pogledu sektorskih nadležnosti koje pripadaju brojnim ministarstvima i organima uprave koje ona koordiniraju, kao i organima lokalne samouprave. Iako postoji značajan broj uspostavljenih koordinacionih tijela, na horizontalnom, ali i vertikalnom (od nacionalnog ka lokalnom) nivou djelovanja, **saradnja među resorima nije integrisana** u sve procese i aktivnosti od značaja za održivi razvoj. Tako složenom sistemu upravljanja može se pripisati **rizik od pretjeranog usložnjavanja procedura** uz izostanak usaglašenosti djelovanja i praktične primjene principa održivosti.

Sadašnja praksa koordinacije izrade javnih politika često ne uključuje **pravovremene suštinske konsultacije** o sadržaju javnih politika, sprovedene dovoljno rano da se izbjegnu mogući nesporazumi, suprostavljeni ciljevi i preklapanja nadležnosti. Konsultacije se najčešće sprovode o konačnom nacrtu politika, neposredno pred usvajanje, čime se negativno utiče i na motivaciju službenika i stručnih lica za pružanje kvalitetnog stručnog doprinosa.

Takođe, nerijetko se javne politike sprovode bez dovoljne među-sektorske koordinacije što rezultira njihovim **neusklađenim ili nedovoljno usklađenim sprovođenjem**.

Nedovoljan stepen integracije ekonomskih, socijalnih, kulturnih i ciljeva zaštite životne sredine u nastojanju da se ostvare brzi ekonomski efekti, uz nedovoljno jasno utvrđene implikacije na životnu sredinu i društveni razvoj, spada takođe među značajne nedostatke kada je riječ o integralnim i koordiniranim odgovorima na izazove upravljanja obalnim područjem.

Sistem upravljanja karakteriše **nezadovoljavajuća konkretnost** ciljeva i očekivanih rezultata javnih politika, kao i nedostatak spremnosti da se djeluje u skladu sa postavljenim ciljevima. Ciljevi javnih politika često nijesu praćeni jasnim pokazateljima za mjerenje ostvarenih rezultata i učinaka, kao ni odgovornošću za (ne)postignuti učinak.

Postupanje javne uprave često karakteriše i **nedovoljna transparentnost** u procesu

donošenja i sprovođenja javnih politika, uz nerijetko nezadovoljavajuće propise u odnosu na procedure postupanja, koji su uz to i predmet prilagođavanja od slučaja do slučaja. Navedeno ima za posljedicu nedovoljno informisanu, a time i nedovoljno angažovanu javnost.

Izgradnja institucija i organizaciono restrukturiranje bez adekvatne sposobnosti javnog sektora da efikasno realizuje poslove iz svoje nadležnosti ne može imati održiv učinak. Upravo su **nedovoljni kapaciteti**, prvenstveno ljudskih resursa, jedan od ključnih nedostataka uprkos činjenici da je javna uprava u Crnoj Gori u određenim segmentima predimenzionirana.

Uslovi rada u sistemu javne uprave, i s njima povezane **procedure napredovanja i vrednovanja ostvarenih rezultata**, nijesu bazirani na vrednovanju istaknutih sposobnosti. Usljed toga nedovoljno motivisani kadrovi koji imaju istaknute stručne potencijale odlaze ili uopšte i ne započinju angažman. Zato sistem upravljanja zapravo i nema priliku da adekvatno jača.

Ekonomske aktivnosti nijesu prilagođene osjetljivosti odnosno ranjivosti životne sredine. Pojedine djelatnosti kao poljoprivreda (u smislu zagađenja i korišćenja resursa) nijesu izvor značajnih pritisaka, ali na drugoj strani ona ni ne doprinosi u dovoljnoj mjeri balansu ekonomskih aktivnosti i poboljšanju ukupnih ekonomskih učinaka.

Određeni instrumenti upravljanja životnom sredinom nijesu razvijeni ili su nedovoljno razvijeni. Nedostaje **jedinstveni informacioni sistem za životnu sredinu**, nije uspostavljen funkcionalan **katastar zagađivača životne sredine (PRTR)**, ne primjenjuje se **sistem upravljanja životnom sredinom (EMAS)**, niti **ekološki znak** za određene proizvode i usluge.

Pojedini **instrumenti upravljanja životnom sredinom** koji su u širokoj upotrebi još uvijek se suočavaju sa poteškoćama u primjeni (npr. strateška procjena uticaja na životnu sredinu koja se neopravdano zahtijeva i za planove nižeg reda i procjena uticaja na životnu sredinu u kojoj se prevashodno koriste kvalitativni, subjektivni načini procjene). Koordinacija

između centralnog i lokalnog nivoa u korišćenju instrumenata za upravljanje životnom sredinom nije na zadovoljavajućem nivou.

Nedostaje efikasna podrška za diverzifikaciju privrede, posebno kroz razvoj ruralnih područja i primjenu čistih i efikasnih tehnologija, odnosno za razvoj zelenih i plavih ekonomskih aktivnosti.

U određenoj mjeri prisutno je i **nedovoljno kvalitetno usklađivanje javnog i privatnog interesa** (bilo da nedostaju instrumenti ili da se nedovoljno efikasno primjenjuju).

Evidentna je **nedovoljna posvećenost proklamovanim ciljevima** i nedostatak uspostavljenih pokazatelja za praćenje postizanja rezultata, a u određenoj mjeri prisutno je i prioritiziranje kratkoročnih korisiti nad dugoročno održivim razvojnim mogućnostima, kao i konflikt interesa.

Uprkos činjenici da je načelo prevencije zagađenja sadržano, direktno ili indirektno, u određenom broju nacionalnih propisa, **instrumenti za sprovođenje** (u slučajevima kada su predviđeni) više **imaju reaktivni nego preventivni karakter**. Iako zakonski osnov za internalizaciju troškova koji nastaju zagađenjem životne sredine i upotrebom prirodnih resursa postoji, naknade zbog zagađenja životne sredine nijesu djelotvorne. Njihovo administriranje i naplata nijesu efikasni, niti su one utvrđene tako da odražavaju stvarne troškove i štete uzrokovane zagađenjem i stimulišu promjenu ponašanja zagađivača.

Prilikom nastanka **štete u životnoj sredini** odgovornost zagađivača se zasnivala na utvrđivanju prekršajne ili krivične odgovornosti, dok je preduzimanje konkretnih mjera sa ciljem da se oštećena životna sredina vrati u prvobitno stanje, odnosno da se nadomjesti oštećeni prirodni resurs, uglavnom izostajalo. U 2015. godini stupio je na snagu novi Zakon o odgovornosti za štete pričinjene životnoj sredini čija primjena treba da obezbijedi efikasnu sanaciju i vraćanje u prvobitno stanje zagađenih lokaliteta. Međutim, sprovođenje ovog propisa će predstavljati značajan izazov.

U prilogu 1 dat je tabelarni pregled (tabele 1, 2 i 3) ključnih problema i neposrednih uzroka problema, u okviru tri stuba održivog razvoja – ekonomski razvoj, životna sredina i društveni razvoj, kao i rezime problema i uzroka u implementaciji propisa i funkcionisanju institucionalnog okvira od značaja za održivi razvoj (tabele 4, 5). Tako utvrđeni problemi uz nepoznavanje stanja i neizdiferencirane potrebe, ciljeve i moguće ishode efikasnog funkcionisanja sistema upravljanja za održivi razvoj zahtijevaju urgentnu reformu postojećeg sistema. Nacionalni savjet za održivi razvoj je 2012. godine prilikom obilježavanja 20 godina od osnivanja ekološke države Crne Gore²¹⁷ ocijenio **neophodnim sprovođenje reformi u funkcionisanju nadležnih organa uprave i javnih ustanova**, kako bi se državni, ali i opštinski organi organizaciono, stručno i tehnički osposobili da ažurno i kvalitetno sprovode politiku održivog razvoja i sa njom povezane stručne poslove u skladu sa međunarodnim standardima. U tom smislu posebno zabrinjavaju **uska grla u sprovođenju politike održivog razvoja**, prije svega kapaciteti za implementaciju programa koji integrišu društvene, ekološke i ekonomske aspekte razvoja, te programskih i projektnih aktivnosti koje zahtevaju zajedničku pažnju i akciju na nacionalnom i međunarodnom nivou. **Nužna je efikasna horizontalna i vertikalna koordinacija i jačanje kapaciteta institucija postojećeg sistema upravljanja, jačanje saradnje i koordinacije između društvenih aktera, efikasno uključivanje javnosti u procese donošenja odluka, korišćenje raspoloživih znanja, te profesionalizam i jačanje integriteta stručnjaka. Vrednovanje znanja i sposobnosti, mobilisanje potencijala različitih društvenih grupa i omogućavanje da koristi dopru do svih su preduslovi održivog razvoja.** Jačanje raspoloživih ljudskih resursa - **znanja i sposobnosti** i društvenog kapitala - **uzajamne veze i saradnje među društvenim akterima**, moraju biti centralna pitanja upravljanja za održivi razvoj. Jačanje ljudskih resursa mora da prati odgovarajuće

²¹⁷Analiza o ostvarenjima i izazovima ekološke države (20. godina ekološke države)

organizaciono restrukturiranje i izgradnja sposobnosti institucija javne uprave.

Istovremno poboljšanja (institucionalnog) sistema upravljanja za održivi razvoj nijesu moguća bez istovremenog ulaganja u unapređivanje sposobnosti službenika i stručnjaka da efikasno i učinkovito obavljaju pripadajućih zadatak.

Po intenzitetu uticaja probleme je moguće grupisati u sljedeće cjeline:

- nezadovoljavajuća efikasnost funkcionisanja međuresorne koordinacije uz nedovoljno usklađene sektorske politike, kako uzajamno, tako i sa politikom održivog razvoja;
- nedovoljno jasno podijeljene ili pak preklapajuće nadležnosti subjekata odgovornih za sprovođenje sektorskih politika;
- neprilagođenost ekonomskih aktivnosti zahtjevima odnosno ciljevima održivog razvoja (prostorno planiranje, građevinarstvo, šumarstvo, lovstvo, energetika, industrija, eksploatacija mineralnih sirovina, pomorska privreda i saobraćaj, turizam), relativno visok nivo domaće potrošnje (DMC) i nizak nivo produktivnosti resursa (PR);
- nedostatnost važećih propisa kojima se regulišu ekonomske aktivnosti s aspekta utvrđivanja instrumenata zaštite životne sredine, uključujući smanjenje zagađenja i smanjenje šteta od prirodnih i antropogenih hazarda; uglavnom se zadržavaju na prepoznavanju osjetljivosti životne sredine na nivou principa i načela bez razrade instrumenata za ocjenu osjetljivosti ekosistema, kao i bez propisivanja instrumenata za sprječavanje i/ili eliminisanje zagađenja;
- nezadovoljavajući kapaciteti u državnim organima za sprovođenje politike održivog razvoja (nedovoljan broj izvršilaca odgovarajućeg stručnog profila za obavljanje poslova održivog razvoja, većina organa – oko 90% nema

službenika nadležnog za poslove održivog razvoja);

- nedovoljna efikasnost u sprovođenju propisa, a institucionalni okvir za primjenu propisa i dalje je slab;
- još uvijek je nedovršen razvoj instrumenata upravljanja životnom sredinom, dok se u njihovoj primjeni manifestuju brojni problemi i slabosti;

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine
Tabela 3-1: Ključni nalazi analize pokretača, pritiska, stanja i uticaja korišćenja i upravljanja ljudskim resursima

TEMATSKO PODRUČJE	UZROCI/ POKRETAČI	PRITISCI	STANJE	UTICAJI
Demografski resursi	- Opadajuća stopa prirodnog priraštaja (sa 20‰ sredinom XX vijeka na 2,2‰ 2011. godine) - Pad nataliteta i rast mortaliteta - Starenje stanovništva na nivou države i rast broja stanovnika od samo 1,3% između posljednja 2 popisa - Negativni migracioni saldo u periodu od 2003. do 2011. godine - Neravnomjerne interne migracije	- Raspad bivše SFRJ i ratovi u okruženju, sankcije međunarodne zajednice, duboka ekonomska kriza - Niske reproduktivne norme koje su prihvaćene od većine stanovništva Crne Gore - Ekonomska iscrpljenost crnogorskih građana negativno utiče na natalitet - Materijalna nesigurnost i bolji uslovi života (u centralnim i primorskim gradovima) značajno utiču na interne migracije	- Prirodni priraštaj 2,2‰ u 2011. godini – najmanji do sada zabilježen - U periodu između dva posljednja popisa (2003—2011), ukupan broj stanovnika je uvećan za 1,3% - U istom tom periodu ostvaren negativan migracioni saldo od 10.434 stanovnika - Samo šest (od 21) opština u Crnoj Gori zabilježilo je rast broja stanovnika (u svim ostalim opštinama broj stanovnika je smanjen) - Ukupno 47,3% stanovništva Crne Gore je 1948. godine živjelo u sjevernom regionu, da bi u 2011. godini ta brojka iznosila 28,7%.	- Smanjenje agregatne tražnje i usporavanje tehnološkog razvoja - Starenje stanovništva suočava Crnu Goru sa rastućim troškovima zdravstva, sporijim rastom humanog kapitala i povećanjem odnosa neproaktivnog i produktivnog stanovništva - Pri sadašnjim stopama feriliteta i mortaliteta i nultim migracionim saldima, Crna Gora bi nakon 2015. godine mogla da započne proces depopulizacije - Prema projekcijama Ujedinjenih nacija, negativni demografski trendovi do 2050. godine usloviće smanjene broja stanovnika u Crnoj Gori od oko 8,2%

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Zdravlje

- Hronične nezarazne bolesti su vodeći uzroci obolijevanja, invalidnosti i prijevremenog (prije 65. godine) umiranja stanovnika Crne Gore
- Svakodnevne potrebe za nadzorom, prevencijom, brzim otkrivanjem, liječenjem, kontrolom i suzbijanjem uobičajenih oboljenja zarazne etiologije
- Nejednakosti u zdravlju, posebno osjetljivih i ugroženih grupa stanovništva
- Fokus na liječenju (kurativnoj medicini), dok su prevencija i promocija zdravog života slabije razvijeni
- Nedovoljno razvijena zdravstvena kultura, visok procenat pušača i ljudi koji konzumiraju alkohol, nezdrava/nepravilna ishrana i fizička neaktivnost su zajednički faktori rizika za većinu preventabilnih nezaraznih bolesti
- Nedovoljan nivo izdvajanja za zdravstvo - 461 dolar po stanovniku (926 dolara po stanovniku, ako se uzme u obzir PPP), što je za 50% manje od Hrvatske, a 2 i po puta manje od Slovenije
- Nedovoljno učešće broja preventivnih pregleda za nezarazne bolesti u ukupnom broju pregleda
- Novotkriveni patogeni i oboljenja koja oni izazivaju, kao i bolesti koje ponovo postaju aktuelne usljed promjena u čovjekovoj sredini, povećan broj putnika u međunarodnom saobraćaju, te povećani rizik od importacije bolesti i izbijanja eventualnih epidemija
- Neadekvatna upotreba antimikrobnih lijekova
- Osjetljivost pojedinih populacionih grupa
- Ograničeni kapaciteti i resursi u oblasti zdravstva
- Neadekvatan metod plaćanja usluga
- Upotreba velikog dijela privatnih sredstava
- Nezarazne bolesti učestvuju u ukupnim uzrocima smrti sa čak 80%
- Prevalencija pušenja među odraslima je u 2012. godini iznosila 31%
- Prema indeksu tjelesne mase, 55,1% odraslih je imalo prekomjernu tjelesnu masu (2008. god.)
- Alkohol je konzumiralo 32% odraslog stanovništva svakodnevno ili povremeno u 2012. godini.
- Samo 11,5% odraslih upražnjavalo je fizičku aktivnost više od tri puta nedjeljno (2008. god.)
- Očekivano trajanje života na rođenju i za muškarce i za žene niže od prosjeka EU (74,1 i 79,0 u odnosu na 77,8 i 83,3)
- Stopa smrtnosti odojčadi među najnižima u regionu, ali i dalje veća nego u razvijenim zemljama EU.
- Broj ljekara na 100.000 stanovnika za 35% niži u odnosu na prosjek EU (217 u odnosu na 334)
- Ugrožena finansijska stabilnost i održivost sistema
- Neefikasna upotreba postojećih sredstava usljed nedovoljnog fokusa na prevenciju i promociju zdravog života
- Nedovoljno razvijena zdravstvena kultura uslovljava neophodnost većih izdataka na kliničku medicinu
- Hronične nezarazne bolesti dovode do velikog broja godina života izgubljenih zbog prerane smrtnosti, što negativno utiče na tržište rada i ekonomski potencijal zemlje
- Produblјivanje nejednakosti u zdravlju različitih populacionih grupa

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Obrazovanje i vještine

- Niska ulaganja u predškolsko obrazovanje (0,38% BDP u odnosu na 0,50% koliko je OECD prosjek)
- Velike regionalne razlike u zastupljenosti i efikasnosti predškolskog obrazovanja
- Povećan stepen nasilja među djecom i mladima
- Povećana stopa plagijarizma u visokom obrazovanju
- Oslabljena je veza između škole i tržišta rada, odnosno šire društvene zajednice
- Nedovoljni kapaciteti za predškolsko obrazovanje, posebno u južnoj i centralnoj regiji, kao i nerazvijena svijest o značaju istog i nedovoljna ulaganja
- Neefektivna ulaganja u sektor obrazovanja (povećana za 50% u periodu 2006-2010)
- Nizak kvalitet nastavnog kadra (loša selekcija i neatraktivnost posla), neujednačeni materijalno-tehnički uslovi, smanjena vaspitna uloga škola i oslabljena etička dimenzija na nivou visokog obrazovanja
- Još uvijek nezavršene reforme u sektoru obrazovanja
- Obuhvat djece u predškolskom obrazovanju je 15% u jaslicama (0-3 godine) odnosno 52% među djecom od 3-6 godina. Obuhvat kod RAE populacije je 19%.
- Loši rezultati na PISA testiranjima – Crna Gora, u zavisnosti od oblasti, zauzima od 53. do 56. pozicije na listi, od ukupno 65 država
- Nijedan univerzitet u Crnoj Gori do sada nije uspio da se plasira ni na jednu od tri najuglednije rang liste najboljih univerziteta na svijetu
- Na Webometrics listi na kojoj se kotiraju univerziteti, Univerzitet Crne Gore je od univerziteta u regionu bolji samo od Univerziteta Tirana
- Nedovoljno razvijeno predškolsko obrazovanje neadekvatno utiče na razvoj djece, što može da ima negativne socio-ekonomske efekte na društvo u cjelini
- PISA testiranje tretira kompetencije koje su neophodne za dalje uspješno školovanje, buduću profesiju, privatni i društveni život – loši rezultati pokazuju da obrazovni sistem ne priprema mlade u Crnoj Gori na adekvatan način
- Nedovoljno kvalitetno visoko obrazovanje i, za sada, neriješeno cjeloživotno učenje, u velikoj mjeri smanjuju mogućnost razvoja ljudskog kapitala i ekonomskog potencijala države

Tabela 3-2: Ključni nalazi analize pokretača, pritiska, stanja i uticaja korišćenja i upravljanja društvenim resursima

DRUŠTVENI RESURSI	UZROCI/ POKRETAČI	PRITISCI	STANJE	UTICAJI
Odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja	- Sukob između naslijeđenog tradicionalnog i patrijarhalnog vrijednosnog modela i savremenih izazova modernog društva. - Dominacija patrijarhalnih vrijednosti koje ne priznaju redefinisane tradicionalnih uloga. - Duboka identitetska podijeljenost društva. - Neautohtonost civilnog društva i zavisnost od stranih donatora. - Formalne transformacije institucija (posebno obrazovnih) u skladu sa zacrtanim ciljevima, ali bez utemeljenosti na realnim kapacitetima. - Iako formalno jeste, crnogorsko društvo još uvijek nije zasnovano na vrijednostima pluralizma. - Nerazumijevanje koncepta društveno odgovornog poslovanja i njegove korisnosti kako za društvo tako i za biznis.	- Ubrzana društvena transformacija i spoljno „nametanje“ pravila. - Ubrzana modernizacija društva. - Spoljno politički faktori.	- Dominira tradicionalni tip porodičnih odnosa koji u takvom obliku ne može izdržati izazove savremenih društvenih odnosa u kome su rodne i porodične uloge redefinisane - Postoje razni oblici diskriminacije po osnovu roda, nacionalne i vjerske pripadnosti, seksualne orijentacije, postojanja invaliditeta ili pak godišta. - Iako formalan prostor za artikulaciju interesa građana postoji odozdo ka gore pravac još uvijek nije dio političke kulture u Crnoj Gori. - Obrazovne institucije na svim nivoima ne mogu odgovoriti zadatku socijalizacije građanina člana održive zajednice. - Društveno odgovorno poslovanje je još uvijek na nivou pojedinačnih primjera.	- Neskladni porodični odnosi koji vode do odsustva sreće i zadovoljstva i devijantnih ponašanja. - Razni oblici diskriminacije, po osnovu roda, nacionalne, vjerske pripadnosti, seksualne orijentacije, invaliditeta ili godišta. - Društveno nepovjerenje. - Formalna transformacija društva koja vodi produženoj tranziciji i onemogućava istinsku konsolidaciju demokratije i pluralizma. - Rasipanje resursa i individualna podrška pojedinim inicijativama od strane biznis

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

				zajednice.
Vrijednosti	- Društvo čvrsto povezano rodbinskim vezama, tzv. „statusno društvo“ a ne „kontraktno društvo“. - Duboka identitetska podijeljenost društva. - Ubrzana političko-ekonomska transformacija. - Ubrzano raslojavanje na gubitnike i dobitnike tranzicije.	Ubrzana transformacija političkog sistema i normativnog okvira koja ne dozvoljava vrijeme za unutrašnje prihvatanje pravila.	- Odsustvo zainteresovanosti za kolektivna pitanja. - Atomizacija društva i relativnost vrijednosnih normi i obrazaca - Nestajanje starog tradicionalnog sistema vrijednosti koji nije nadomjestio neki novi oko koga bi bio formiran društveni konsenzus - Iako je stepen multietničke tolerancije relativno visok, opstaju snažne identitetske podjele koje ugrožavaju uspostavljanje građanskog društva	Nedostatak bazičnog vrijednosnog društvenog konsenzusa.
Vladavina prava i povjerenje u institucije	- Nedosljedna implementacija pravnih propisa. - Nedovoljno razvijeni administrativni kapaciteti za implementaciju propisa - Loši rezultati u borbi protiv korupcije.	Ubrzano usaglašavanje pravnog okvira sa pravnim sistemom EU.	- Ustavni principi građanske demokratije, socijalne pravde, ekološke države i vladavine prava još uvijek nisu u potpunosti zaživjeli kao bazični element pravnog poretka. - Iako je povjerenje u institucije na relativno visokom nivou, značajno zavisi od identitetskog opredjeljenja. - Koruptivno ponašanje opstaje ozbiljan izazov na koji država ne pronalazi efikasan odgovor.	- Slabe institucije. „Pravni nihilizam“, nepovjerenje u pravni poredak.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

			Postoji neslaganje između liberalno-demokratske strukture i neodgovarajuće nedovoljno participativne političke kulture.	
Organizacionalna kultura	- Visoka distanca moći uslovljava centralizovan model odlučivanja i prepuštanje odgovornosti - Ljudi nisu skloni da preuzimaju rizik i traže što manje neizvjesnosti - Postojanje kolektivism koji podrazumijeva čvrstu strukturu, kao i zaštitu od vrhovnog autoriteta	- Istorija oblikovanja kognitivnih struktura u Crnoj Gori dodatno pojačava elemente kao što su kolektizam, „ženske vrijednosti“ i postojanje vrhovnog autoriteta - Sistem kognitivnih matrica koji je ojačan kroz komunistički sistem je bio osnovni razlog spore demokratizacije i posebno spore, neefikasne i skupe transformacije privrede - Nekompatibilnost vrijednosti sa novim, kapitalističkim sistemom	- Deficit kvalitetnih menadžera i profesionalizma uopšte - Postojeća organizacionalna struktura i kultura su u disproportiji sa načinom poslovanja koji se očekuje od moderne kompanije - Kultura korporativnog upravljanja je još uvijek u fazi razvoja	- Nedostatak preduzetničke inicijative usporava rast sektora malih i srednjih preduzeća, a samim tim i broja novih radnih mjesta i ukupnog ekonomskog potencijala - Smanjen inovativni kapacitet, što posebno pogađa sektor malih i srednjih preduzeća - Deficit kvalitetnih menadžera i nedostatak kulture korporativnog upravljanja se nepovoljno odražava na efikasnost privrednih i drugih subjekata - Averzija ka riziku dovodi do povećanja birokratizacije društva

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Zapošljivost, socijalna inkluzija i regionalni razvoj	• Investiciono zavisna ekonomija. • Nedovoljna podrška fleksibilnosti u prilagođavanju zahtjevima tržišta. • Autističnost sistema obrazovanja u odnosu na savremena kretanja i potrebe tržišta rada. • Nedostatak saradnje između univerziteta, naučno istraživačkih institucija i privrednih subjekata.	• Ekonomska situacija na globalnom nivou i ekonomska zavisnost od širih kretanja. • Smanjena tražnja za radnicima usljed loše ekonomske situacije. • Kultura nefleksibilnosti u traženju i ostvarivanju zaposlenja. • Nedovoljna ravnoteža između fleksibilnosti i sigurnosti koja destimuliše poslodavce da zapošljavaju radnike za stalno. • Ograničeni resursi za aktivne mjere tržišta rada.	• Usporen privredni rast i prostor za zapošljavanje. • Obrazovni sistem nije u stanju da odgovori potrebama za radnom snagom. • Povećavanje socijalnog raslojavanja i jaza između bogatih i siromašnih. • Sve veći broj ljudi koji se iz raznih razloga nalazi u situaciji socijalne isključenosti. • Nizak procenat zaposlenih među mladom populacijom. • Nepovoljna rodna struktura zaposlenih. • Nepostojanje adekvatnih mehanizama za integraciju lica sa invaliditetom u tržište rada.	• Niska zapošljivost kadrova. • Nepovoljna starosna i rodna struktura zaposlenosti. • Neujednačen regionalni razvoj.
Ravnomjerni regionalni razvoj	• Loša saobraćajna i druga infrastrukturu u sjevernom regionu	• Povećanje frekvencije saobraćaja; • Povećanja turističkih kapaciteta i aktivnosti; • Neplanska gradnja.	• Loša saobraćajna povezanost; • Nizak nivo infrastrukturne opremljenosti objekata; • Loše ispunjenje ekoloških standarda; • Smanjen nivo vrijednosti objekata i generalno prostora; • Smanjena privredna aktivnost.	• Lošija turistička i svaka druga ponuda posebno sjevernog regiona; • Smanjena privredna aktivnost; • Iseljavanje.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

	Loš socioekonomski i društveni ambijent	- Loše materijalno stanje jedinica lokalne samouprava, posebno na sjeveru; - Sve lošija materijalna situacija građana van Podgorice i primorja.	- Smanjenje broja i nedovoljno novih radnih mjesta; - Negativni demografski trendovi na sjeveru; - Prevelika centralizacija države prije svega u Podgorici.	- Iseljavanje sjevernog regiona, posebno mladih; - Negativni ekonomski i svaki drugi trendovi; - Povećanje stope siromaštva.
	Neodrživo korišćenje prirodnih resursa	- Devastacija prirodnih resursa ; - Neplanska i neadekvatna gradnja.	- Nedovoljno korišćenje obnovljivih izvora energije; - Prevelika i nekontrolisana seča šumskog fonda u sjevernom regionu.	- Devastacija prostora; - Neiskorištenost resursa.
	Nepostojanje dovoljno ljudskih resursa posebno u sjevernom regionu	- Stalni negativni demografski trendovi; - Iseljavanje mladih sa sjevera.	Nedovoljan broj visokostučnih kadrova.	Smanjenje potencijala za razvoj regiona;
Kultura	- Nedovoljno izdvajanja finansijskih sredstava za potrebe kulture, posebno na lokalnom nivou i za neformalne kulturne aktivnosti; - Loši kapaciteti za prikupljanje van budžetskih sredstava; - Zanemarivanje potreba mladih i starih i njihovih kulturnih potreba, kao i potreba drugih manjinskih grupa; - Neprofitabilnost kulturnih djelatnosti.	- Teška finansijski situacija; - Politizacija sektora kulture.	- smanjena kulturna aktivnost društva; - prevelika centralizacija fondova; - Loši prostorni uslovi insitucija kulture; - Loše upravljanje u sektoru kulture; - Nepostojanje javnih, ažurnih baza podataka o formalnim i neformalnim kulturnim akterima;	- Degradacija vrijednosti u crnogorskom društvu; - Smanjenje kvaliteta života; - Smanjenje kulturne raznolikosti; - Smanjenje ponude sadržaja važnih za duhovni razvoj društva i njegovih vrijednosti;

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Kulturna baština

• nedovoljno stručnih kapaciteta u nadležnim institucijama; • nedovoljna integrisanost principa zaštite u prostorno planskim dokumentima • nepostojanje ažurne baze podataka spomeničkog nasleđa • nedovršeno sistematsko mapiranje i nedovoljna dostupnost stručnih podloga o stanju i uslovima • zaštite kulturnih dobara • neefikasan sistem upravljanja i zaštite • kulturnih dobara, nedovoljni kapaciteti.	• preterana urbanizacija • nastavak propadanja i devastacije spomeničkog nasleđa; • nelegana trgovina pokretnom baštinom.	• degradacija i nestajanje pokretne i nepokretne kulturne baštine; • Nestajanje starih zanata • Nestajanje tradicionalnih običaja i manifestacija.	• degradacija ukupne vrednosti crnogorskog prostora, istorijskih artefakta i istorijske i svake druge memorije društva i protostora; • Smanjenje kvaliteta turističke ponude; • narušavanje autentičnosti, integriteta i stepena očuvanosti kulturnih dobara; • gubitak osnovnih funkcija kulturnih dobara; • Gubitak dobiti koju mož da generiše pravilno i stručno korišćenje.

Tabela 3-3: Ključni nalazi analize pokretača, pritiska, stanja i uticaja korišćenja i upravljanja prirodnim resursima

PRIRODNI RESURSI	UZROCI/POKRETAČI	PRITISCI	STANJE	UTICAJI
Biodiverzitet, šume, usluge ekosistema, predione vrijednosti	• nedostatak stručnih podloga o rasprostranjenju i stanju staništa i vrsta • nedostatak preciznih i sistematskih podataka o stanju ekosistema • ograničeni kapaciteti (naročito upravljački) u sistemu zaštite prirode • neefikasna kontrola i nadzor nad aktivnostima koje ugrožavaju vrijednosti ekosistema i zaštićenih prirodnih dobara u obalnom području • nedostatak svijesti o važnosti prirodnih i predionih vrijednosti i značaja njihovoga očuvanja • varijabilnost i promjena klime • komercijalna eksploatacija šuma koja nije bazirana na principima održivosti • napuštanje poljoprivrede i homogenizacija predjela • visoka tražnja i profitabilnost poslova s nekretninama • neefikasna kontrola procesa gradnje i preferenci investitora	• procesi urbanizacije • promjena namjene zemljišta • gradnja turističkih, ugostiteljskih i rekreativnih kapaciteta na vrijednim područjima • eksploatacija šuma, neefikasno upravljanje šumama u postojećim i potencijalno zaštićenim područjima, nelegalna sječa na pojedinim lokalitetima, neravnoteža između prirasta i sječe • zagađenje otpadnim vodama • neodržive turističke aktivnosti i povećan nivo posjeta • prekomjeran i nelegalan lov (ptica, divljači) i ribolov • uznemiravanje živog svijeta • povećani rizici od suša, požara i biotskih štetočina • ekspanzija gradnje, širenje urbanih cjelina • izgradnja infrastrukturnih koridora	• nacionalna mreža zaštićenih područja trenutno pokriva oko 12.8% teritorije • samo je 8,6% zaštićenih područja prirode na kopnu u odnosu na površinu obalnog područja, odnosno 0% zaštićenih područja u moru • prekomjerna zagađenost na pojedinim lokacijama • fragmentiranost i konverzija staništa • smanjena produktivnost pojedinih ugroženih ekosistema (šumska vegetacija na pojedinim lokalitetima, obalni ekosistemi, vodeni ekosistemi) • nedostaje ocjena stanja i trendova kod diverziteta vrsta • izgubljena svojstva pojedinih zaštićenih dobara i područja prirode planiranih za zaštitu • smanjena lovna populacija divljači • smanjena riblja populacija • zanemarena vrijednost biodiverziteta i koristi od i usluga ekosistema u razvojnim i	• smanjenje biodiverziteta • gubitak vrijednih, rijetkih i endemičnih staništa i vrsta na kopnu i u moru • povećan broj ugroženih vrsta • smanjena funkcionalnost i stabilnost ekosistema, naročito vodenih ekosistema • gubitak funkcija i usluga šumskih ekosistema • povećana osjetljivost i neotpornost ekosistema na varijabilnost i promjenu klime • pomjeranje vegetacionih zona, smanjenje prirasta, sušenje šuma i učestaliji šumski požari • gubitak agrobiodiverziteta (domaće sorte i

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

	• neodrživi prostorni i turistički razvoj • depopulacija ruralnih područja • nedostatak instrumenata (zakonskih, integracije i sl.) i kapaciteta za zaštitu predjela • nedostatak svijesti o važnosti predionih vrijednosti i potrebe njihovog očuvanja	• nedovljna pažnja formama tradicionalne poljoprivrede	prostornim planovima • kod planiranja ekonomskih aktivnosti ne primjenjuje se ekosistemski pristup • koncesije ne odražavaju stvarne troškove povezane sa upotrebom šumskih resursa • visok udio dispergovanih urbanizovanih površina • zašumljavanje kulturnih predjela	pasmine) • gubitak ekoloških i kulturnih vrijednosti predjela • gubitak prepoznatljivosti predjela, homogenizacija prirodnih, kulturnih i poljoprivrednih predjela • narušen vizuelni kvalitet i tradicionalni identitet predjela
Vode	• urbanizacija neusklađena s osjetljivošću površinskih i podzemnih voda i nije praćena adekvatnom komunalnom infrastrukturom • zastarjele tehnologije u industriji • izostaje primjena adekvatnih mjera prevencije, smanjenja i/ ili kontrole zagađenja, kao i primjena najboljih dostupnih tehnika (BAT) • neadekvatan sistem kontrole i sprječavanja zagađenja • izražena sezonalnost obalnog turizma • neracionalno i ne-efikasno korišćenje voda • neodrživa eksploatacija šljunka i pijeska iz korita riječnih tokova	• zagađenje otpadnim vodama, komunalnim, industrijskim i opasnim otpadom • zagađenje od pomorskih aktivnosti (iz luka i s plovila) • industrijske aktivnosti • neadekvatno održavana /neobnovljena komunalna infrastruktura • velika potrošnja vode, posebno u obalnom području tokom ljetnje sezone • veliki gubici u sistemima vodosnabdijevanja, nenamjensko trošenje vode, odsustvo recikliranja odnosno ponovne upotrebe vode u značajnom obimu	• prekomjerno zagađenje površinskih i podzemnih voda i mora na pojedinim lokacijama • eutrofikacija mora • nezaokružen pravni okvir (usklađenost s direktivama EU i međunarodnim konvencijama); fragmentirane, a ponekada i preklapajuće nadležnosti u pogledu upravljanja i zaštite vod; • povremeno odstupanje kvaliteta voda Bojane i Sutorine od propisanih normi • ugrožen kvalitet pojedinih vodoizvorišta-neutvrđene ili narušene zone sanitarne zaštite, nalazišta peloidaizvora termo-mineralnih voda • smanjenje količine i zaslanjivanje	• narušavanje ekološkog stanja i promjena hidroloških karakteristika riječnih vodnih tokova • umanjivanje sanitarne ispravnosti vode za piće • gubitak peloida i kvaliteta termomineralnih voda • promjena hemijskih i fizičkih svojstava podzemnih voda • narušavanje stanja morskog ekosistema i gubitak vrijednog biodiverziteta • umanjivanje sanitarne ispravnosti voda za

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

	• nepotpun sistem za efikasnu prevenciju i kontrolu rizika od bujica i erozije	• neadekvatno lociranje marikulture (Bokokotorski zaliv) • akcidenti na moru	podzemnih voda • ne primjenjuju se instrumenti za upravljanje vodama i stimulansi za efikasno korišćenje voda • koncesije ne odražavaju stvarne troškove povezane sa upotrebom vodnih resursa • neuspostavljen nacionalni vodni informacijski sistem • neutvrđene granice i obuhvat vodnih tijela • neizrađeni planovi upravljanja rječnim basenima	kupanje
PRIRODNI RESURSI	UZROCI/POKRETAČI	PRITISCI	STANJE	UTICAJI
Vazduh i zemljište	• urbanizacija i razvoj infrastrukture, posebno saobraćajne • neefikasan sistem kontrole, sprečavanja i sanacije zagađenja od čvrstog komunalnog, industrijskog i opasnog otpada • zastarjele tehnologije u industriji i akumulirano istorijsko zagađenje • izostaje primjena adekvatnih mjera prevencije, smanjenja i/ili kontrole zagađenja, kao i primjena najboljih dostupnih tehnika (BAT) • neadekvatan sistem kontrole i sprečavanja zagađenja • nedovoljna investiciona i	• namjena prostora koja nije usklađena s ranjivošću i bonitetom zemljišta • nepropisno odlaganje komunalnog otpada • neizvršena sanacija i remedijacija „hot spot“ lokacija zagađenja: odlagalište pepela i šljake „Maljevac“ i flotacijsko jalovište olova i cinka Gradac u Pljevljima, baseni crvenog mulja i odlagalište industrijskog otpada u KAP-u, odlagalište industrijskog otpada – grita u Jadranskom	• zagađenje vazduha, površinskih i podzemnih voda • prekomjerno zagađenje zemljišta na pojedinim lokacijama • nekonzistentni podaci o kvalitetu zemljišta i poljoprivrednim površinama • zapušteno poljoprivredno zemljište (pretvaranje u šumsko) • konverzija poljoprivrednog zemljišta • usitnjenost poljoprivrednih gazdinstava	• pogoršanje kvaliteta vazduha • narušavanje sanitarne ispravnosti podzemnih voda • pogoršanje kvaliteta morske vode, gubitak morskih vrta i staništa u priobalnom moru • gubitak vrijednog poljoprivrednog zemljišta i ekosistema povezanih s poljoprivrednim i šumskim zemljištem

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

	institucionalno-tehnička podrška poljoprivredi - nepovoljna starosna i kvalifikaciona struktura ruralnog stanovništva - nedostatak efikasne podrške održivim poljoprivrednim praksama	brodogradilištu Bijela i kompleksu „Porto Montenegro“, deponija opasnog otpada „Željezare“ iz Nikšiću i flotacijsko jalovište “Gradir Montenegro” u Šulima različiti oblici erozije, uključujući i bujičnim tokovima		pogoršanje karakteristika poljoprivrednog zemljišta
Prostor	- manjak ekonomske aktivnosti i nezaposlenost - nespremnost i nedostatak podsticaja za diversifikaciju ekonomije - atraktivnost obalnog područja za sekundarno stanovanje ili tzv. „rezidencijalni turizam“ - profitabilnost poslovanja s nekretninama - nepostojanje instrumenata poreske politike koji bi destimulisali preplaniranje prostora - neefikasni instrumenti za uređenje građevinskog zemljišta - nesprovođenje planskih dokumenata, a posebno deklariranih planskih ciljeva - nedostatak kvalitetnih sektorskih ulaznih podataka za prostorne planove	- rast tražnje, visoke cijene i profitabilnost poslovanja s nekretninama - pritisci za stalna širenja građevinskih područja - planiranje i lociranje neprihvatljivih sadržaja na područjima visoke ranjivosti prostora - neefikasna kontrola i neefikasno sankcionisanje nelegalne i neplanske gradnje	- predimenzionirana građevinska područja (GP) - znatne površine devastirane nelegalnom i neplanskom gradnjom niskog kvaliteta - neskladna naselja, loša arhitektura	- narušavanje i degradiranje izvornih predionih i prirodnih vrijednosti - povećani troškovi komunalnog opremanja zbog raspršene gradnje - linearna urbanizacija duž obale - pojačano zagađenje zbog komunalne neopremljenosti - prosječno nizak kvalitet izgrađene sredine - gubitak turističkih potencijala i atraktivnosti za razvoj kvalitetnog turizma - gubitak potencijala za poljoprivredu i ruralni razvoj

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

	• nezadovoljavajući nivo koordinacije unutar državnih organa • neefikasno djelovanje javne uprave			
Metali i nemetali	• potreba za ostvarivanjem veće profitabilnosti proizvodnje i smanjivanje troškova proizvodnje • neodvojenost ekonomskog rasta od potrošnje materijala • resursno nefikasna potrošnja metala i nemetala (građevinarstvo i industrija); resursno intenzivna industrija metala	• korišćenje i prerada mineralnih sirovina povezana je sa značajnim negativnim uticajima na životnu sredinu, devastirani prostori se rijetko ili nikako ne saniraju • koncesije za korišćenje pojedinih sirovina uglavnom ne odražavaju stvarne troškove povezane sa upotrebom ovih resursa • eksploatacija lignita, boksita-proizvodnja aluminijuma značajno se (direktno ili indirektno) subvencionira, uključujući i subvencije štetne po životnu sredinu	• neodrživa potrošnja metala i nemetala: • Najveći doprinos rastu DMC-a (u periodu od 2006. do 2013. godine povećana je za 7%) imala je potrošnja nemetaličnih minerala-udio u ukupnom DMC-u 60%, što je povećanje za 21% • Potrošnja ruda metala zabilježila je negativnu stopu rasta u posmatranom period (-83%), a ujedno bilježi i veliki pad učešća u ukupnom DMC-u, sa 8,4% na 1,3%. • Narušavanje kvaliteta životne sredine (devastacija prostora, rast troškova zaštite/sanacije životne sredine)	• gubitak staništa i vrsta • zagađenje zemljišta • zagađenje vazduha • rast negativnih uticaja zagađenja vazduha i zemljišta na zdravlje čovjeka • rast negativnih uticaja zagađenja vazduha i zemljišta na zdravlje čovjeka • narušavanje kvaliteta predjela
Hazardi	• varijabilnost/promjene klime • nedostatak propisa kojim se uređuju pitanja upravljanja rizicima od hazarda • nedostatak tehničkih kapaciteta za procjenu, praćenje, upravljanje i sanaciju i/ili adaptaciju na uticaje hazarda • nedovoljna primjena standarda gradnje	• olujni vjetrovi, jake kiše, suša • požari • seizmički hazard • podizanje nivoa mora	• poplave i bujice • smanjena plažna područja zbog erozije • neodržavani bujični tokovi • neizgrađeni adaptivni kapaciteti u sektorima ekonomije • smanjena otpornost ekosistema	• ugrožavanje života i zdravlja ljudi • ugrožavanje materijalnih dobara • visoki troškovi sanacije • gubitak resursne osnove za turizam i poljoprivredu

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

- izgradnja ili planiranje građevinskih područja u zonama visokog seizmičkog rizika
- nedovoljna međuresorna saradnja na usklađivanju ciljeva zaštite životne sredine s drugim sektorskim ciljevima

TABELA 3-4: Ključni nalazi analize pokretača, pritiska, stanja i uticaja korišćenja i upravljanja ekonomskim resursima

EKONOMSKI RESURSI	UZROCI/ POKRETAČI	PRITISCI	STANJE	UTICAJI
Makroekonomski trendovi i održivo upravljanje razvojem	• smanjenje ekonomske aktivnosti u uslovima krize, prvenstveno uzrokovano promjenama na strani eksterne tražnje • izostanak konsenzusa o razvojnoj politici i prioritetima u Skupštini Crne Gore	• ograničena budžetska sredstva za podsticanje rasta i zapošljavanja • nedovoljan priliv SDI • otežana realizacija velikih razvojnih projekata, posebno u oblasti energetike i turizma	• BDP: 3.458 mil €; • BDP/pc 5.510 € ili 39 u odnosu na prosjek EU (EU=100, BDP/pc u paritetu kupovne moći, 2014), • -realna stopa rasta BDP za 2014 je 1,8% i projekcija za 2015. godinu – 4,3% • neto SDI u BDP – 11,3% (2015)	• odlaganje realizacije velikih razvojnih projekata koji utiču na dinamiziranje stope privrednog rasta i zapošljavanje • neiskorišćeni razvojni resursi u svim segmentima (ljudski, društveni, prirodni i ekonomski kapital)
Stopa privrednog rasta	• model privrednog razvoja baziran na privlačenju SDI, a ne na konkurentnom izvozu • strukturna neravnoteža na tržištu rada • dinamična promjena privredne strukture (industrije u zaostajanju, rast nezaposlenosti, teško	• nedovoljna mikro i makrokonkurentnost crnogorske ekonomije • nedovoljna sredstva aktivne politike zapošljavanja • rast neformalnih oblika zaposlenosti • regionalne nejednakosti i migracije radne snage (sa Sjevera prema Podgorici i	• 171.158 registrovanih zaposlenih, stopa zaposlenosti od svega 51% • 34.600 registrovanih nezaposlenih (15,1%), po	• rast nezaposlenosti • rast korisnika socijalne pomoći • odliv kadrova, posebno mladih • mali broj novih, zelenih

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Zaposlenost	zapošljive kategorije stanovništva) siva ekonomija	primorju) - demografsko pražnjenje područja - rast zaduženosti, visoke obaveze servisiranja duga - deficit fonda PIO - primarni budžetski deficit - pritisak na fiskalnu održivost i stabilnost finansijskog odnosno bankarskog sistema	ARS 18,5% - javni dug 62% BDP-a do kraja 2015. godine - budžetski deficit 6% do kraja 2015. godine - prag zaduživanja Vlade u 2016. godini – 433 mil € za servisiranje prispjelih obaveza (dug) i 255 mil € zaduženje za autoput - pokrivenost robnog uvoza izvozom – 21% (2013) i 18,7% (2014)	radnih mjesta - visok nivo osjetljivosti na kretanja u međunarodnoj ekonomiji - zavisnost od međunarodnih tržišta i priliva SDI, u nedostatku domaćih izvora - otežano održivo upravljanje javnim finansijama
Ublažavanje klimatskih promjena (energetika, industrija, saobraćaj)	- nedovoljno poboljšana energetska efikasnost - energetska neefikasnost u proizvodnji i distribuciji energije, kao i u potrošnji finalne energije - trend gradnje zgrada sa neadekvatnim energetskim karakteristikama - nedovoljna razvijenost institucionalnog okvira	- visok energetske intenzitet - energetska neefikasnost u potrošnji finalne energije, što povećava inače visok energetske intenzitet - utvrđen indikativni cilj energetske efikasnosti (ušteda energije od 9% do 2018. godine, cilj izražen u ekvivalentnoj primarnoj energiji (finalna potrošnja	- veliki potencijal za poboljšanje energetske efikasnosti - donešena 2 nacionalna akciona plana energetske efikasnosti za period do kraja 2015. godine, očekuje se donošenje trećeg koji će važiti za period do kraja 2018. - donešen nacionalni akcioni plan korišćenja energije iz obnovljivih izvora do 2020. godine	- ne zahtijeva krupne investicije - smanjenje potrošnje električne i toplotne energije - izrazitiji uticaj obnovljivih izvora energije i energetske efikasnosti - relativno niže energetske intenzivnosti u svim sektorima potrošnje.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

za EE	primarne energije)	- nacionalni cilj za rast udjela energije iz obnovljivih izvora u ukupnoj bruto finalnoj potrošnji energije je da se isti poveća na 33% učešća do 2020. Godine	
zastarjela i neefikasna tehnologija u postojećem bloku termoelektrane Pljevlja	- sagorijevanje velikih količina lignita - planirana izgradnja novog bloka - otpad iz termoelektrane - druga zagađenja vazduha, voda i zemljišta	- niska efikasnost sagorijevanja - deponija šljake i pepela se ne smije dalje koristiti, a novo rješenje još uvijek nije nađeno - prekomjerna emisija drugih zagađivača vazduha	- najveći doprinos emisijama CO₂ i ukupnim emisijama GHG u državi - najveći doprinos ukupnim emisijama zagađivača vazduha - kvalitet životne sredine i zdravlje stanovništva u okolini postrojenja
zastarjela i neefikasna tehnologija u industrijskom postrojenju KAP-a	- emisija PFC-a u procesu elektrolize - sagorijevanje fosilnih goriva, prvenstveno lož ulja - druga zagađenja vazduha, voda i zemljišta	- velik broj anodnih efekata i dužine trajanja istih - neefikasno sagorijevanje fosilnih goriva i izuzetno velika potrošnja električne energije - prekomjerna emisija drugih zagađivača vazduha	- najveći doprinos ukupnim emisijama sintetičkih gasova u državi - veliki doprinos ukupnim emisijama gasova u državi - kvalitet životne sredine i zdravlje stanovništva u okolini postrojenja
nedovoljno korišćenje obnovljivih izvora	definisan obavezujući nacionalni cilj udjela	veliki potencijal za korišćenje obnovljivih	zahtijeva krupne

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

	energije (OIE)	OIE u bruto finalnoj energetskej potrošnji od 33 % do 2020. godine	izvora energije	investicije
	• nedovoljna njega i upravljanje šumama • neiskorišćene mogućnosti i neefikasno korišćenje biomase	• šumski požari • bespravna (neregistrovana) sječa šuma • obim proizvodnje i stepen finalizacije u sektoru drvoprerađivanja je vrlo nizak • nekontrolisana upotreba biomase: nekontrolisana sječa šuma, neefikasno korišćenje biomase za pripremu sanitarne tople vode i zagrijavanje prostorija, neiskorišćene mogućnosti upotrebe biomase za proizvodnju drvnog goriva, ili biomase za daljinsko grijanje	• donešen nacionalni akcioni plan korišćenja energije iz obnovljivih izvora do 2020. godine • nefunkcionisanje borbe protiv šumskih požara • - velika količina tehničkog drveta se koristi za ogrjev, a veći dio izvoza se plasira kao sirovina ili rezana građa • - nedovoljno razvijeno tržište drveta	• povećanje cijena električne i toplotne energije • nema investicija • nerazvijena drvna industrija • edostatak i niska motivacija kadrova u šumarstvu i drvenoj industriji • neadekvatna edukacija
Put ka resursnoj efikasnosti, održiva				

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

proizvodnja i potrošnja, i zelene javne nabavke				
Energetika	- nepovoljna struktura finalne potrošnje: dominacija električne energije u enegetskom bilansu - nema infrastrukture/tržišta za korišćenje prirodnog gasa, niti pristupa međunarodnim koridorima prirodnog gasa - veliki potencijali, tj. neiskorišćeni obnovljivi izvori energije (OIE) - nedovoljna istraženost određenih resursa: nafte i gasa, kao i pojedinih OIE - visoka amortizovanost postojeće energetske infrastrukture i potreba njene ubrzane revitalizacije i tehnološke modernizacije - Neiskorišćen potencijal	- neiskorišćen glavni energetski resurs – hirdropotencijal Crne Gore - kašnjenje programa i projekata u realizaciji Strategije razvoja energetike (prethodne strategije) - zbog veličine tržišta ograničeni su efekti otvaranja nacionalnog tržišta električne energije, bez razvoja integrisanog regionalnog tržišta u Jugoistočnoj Evropi (JIE) - visoka uvozna zavisnost (cjelokupne potrebe tečnih i gasovitih goriva i oko 1/3 električne energije) - veoma ograničene mogućnosti za supstituciju energenata	- proizvodnja električne energije u 2013.g. od 3.785 GWh, uz neto izvoz od 442 GWh - u strukturi finalne potrošnje energije domaćinstva učestvuju sa 40%, industrija 28%, saobraćaj 27%, usluge 4% i poljoprivreda 1%	- obezbjedjivanje sigurnosti snabdijevanja energijom - razvoj konkurentnog tržišta energije - održivi energetski razvoj (ozelenjavanje sektora energetike), uz intenziviranje korišćenja OIE i rast EE - do 2020. godine izgradnja IAP gasovoda - struktura finalne potrošnje se mijenja u korist kvalitetnijih energenata: prirodnog gasa, toplote iz daljinskog grijanja, električne energije, te motornih goriva, a na štetu uglja i ogrijevnog drva
Održiva proizvodnja i potrošnja energije				

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

	otpada u energetske svrhe			
Razvojni konsenzus o energetske politici	- nepostojanje šireg nacionalnog konsenzusa oko važnosti investiranja u energetiku sa ciljem podržavanja ukupnog razvoja zemlje i neodlučnost u vezi aktiviranja velikog hidroenergetskog potencijala - neiskorišćen glavni energetske resurs – hidroenergija Crne Gore - nepostojanje fondova za istraživanje i tehnološki razvoj u energetici	- neregulirani odnosi sa susjednim državama oko optimalnog korišćenja zajedničkih vodotoka, - nedovoljna uključenost domaćih naučnih i stručnih institucija u rješavanje problema energetske sektora; - nepostojanje domaće industrije koja bi aktivno podržavala razvoj energetike i stvarala nova radna mjesta - nedovoljna istraženost određenih resursa: nafte i gasa, kao i pojedinih OIE,	- nevalorizovani hidroenergija u Crnoj Gori - iskorišćeno manje od 20% ukupnog teorijskog hidroenergijala - odložena realizacija velikog broja projekata iz oblasti energetike	- Indikativni investicioni troškovi Strategije razvoja energetike do 2030. godine prelaze 4,1 mlrd €, od čega se 1,16 mlrd € odnosi na proizvodnju elektroenergetskih postrojenja (velike HE i TE), a 728 mil € na OIE (male HE, vjetro elektrane, fotonaponske elektrane, elektrane na bio masu, kogeneracija na biomasu, spalionice mješovitog, čvrstog, komunalnog otpada) - Rast proizvodnje električne energije iz domaćih izvora povećava zaposlenost za 0,3% i budžetske prihode za 4,9% (direktni efekti, ISSP, 2007)

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Industrija	• smanjenje industrijske proizvodnje u periodu tranzicione recesije i kasnije, ekonomske krize (za 25 godina tranzicije, sa 35% na 13% u strukturi BDV) • tehnološko zaostajanje	• niska produktivnost • nizak nivo konkurentnosti • izostanak investicija i inovacija • negativan uticaj na stanje životne sredine • izostanak investicija i inovacija	• prerađivačka industrija kreira 10,8% BDP-a Crne Gore i 7,5% zaposlenosti (12.800) • a reindustrijalizacija (na principima održivog razvoja) uključena u pravce razvoja kao razvojni potencijal	• kvalitet životne sredine i zdravlje stanovništva u okolini postrojenja • diverzifikacija različitih djelatnosti koje treba da doprinose ozelenjavanju ekonomije i radnih mjesta
Preduzetništvo i MSP	• poslovni ambijent za razvoj preduzetništva i MSP u Crnoj Gori i dalje ima veliki broj biznis barijera (legislativne, administrativne, pristup finansijama, start-up, promocija, edukacija, nova znanja i vještine, inovacije, standardi kvaliteta) • nedovoljno uvažavanje stadarda zaštite životne sredine i eko-menadžmenta	• giljotina propisa - poboljšanje poslovnog okruženja • jačanje finansijske podrške • jačanje konkurentnosti MSP i promocija preduzetništva • podršku početnicima u biznisu - start up • posebna podrška ženskom preduzetništvu i porodičnom biznisu	• 23.895. MSP u 2014. godini koja čine 99% ukupnog broja preduzeća u Crnoj Gori • 148.000 zaposlenih • važan faktor regionalnog i ruralnog razvoja zemlje	• zeleno preduzetništvo • jačanje ženskog preduzetništva i porodičnog biznisa • jačanje klastera • promocija tradicionalnih zanata u funkciji razvoja turizma • rast konkurentnosti

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Poljoprivreda

• nizak nivo tehnologije i specijalizacije poljoprivredne proizvodnje, zastarjelost opreme, nizak stepen primjene mehanizacije i nedostatak znanja • usitnjenost primarne poljoprivrede • neorganizovanost i nepostojanje čvrstih oblika horizontalnog i vertikalnog povezivanja u poljoprivredi • nezadovoljavajući nivo standarda kvaliteta (higijenskih i ekoloških) • neefikasnost i nekonkurentnost prerađivačke industrije u poljoprivredi • nepovoljni uslovi u ruralnim predjelima (starosna struktura stanovništva, infrastruktura) • nedovoljna budžetska podrška poljoprivredi	• rast konkurencije kreira potrebu pronalaženja novih oblika plasmana i udruživanja • rast tradicionalnih sertifikovanih proizvoda • akreditacija laboratorija • brži tehnološki razvoj, jačanje sposobnosti i institucija koje podržavaju razvoj poljoprivrede • rast tražnje za tradicionalnim poljoprivrednim proizvodima • rast podrške za poljoprivredu i ruralni razvoj (agrobudžet, krediti, IPARD), posebno za poboljšanje konkurentnosti i održivo upravljanje resursima	• Na 49.000 gazdinstava radi oko 98.000 lica (dok je registrovana zaposlenost svega 2.771 – 2013.g.) • Poljoprivreda kreira oko 8% BDP-a • Poljoprivredno zemljište, sa ukupnom površinom od 516.070 ha, čini 37,4% crnogorske teritorije. Najveći udio u poljoprivrednom zemljištu imaju pašnjaci (62%) i livade (25%) dok je udio obradivog zemljišta nizak (9-10%). • Visok uvoz poljoprivrednih proizvoda, nedovoljan i nedovoljno konkurentan izvoz	• rast organske proizvodnje • još uvijek dovoljno poljoprivredne radne snage, koja traži dodatne mogućnosti zapošljavanja • unapređenje infrastrukture za ruralni razvoj i razvoj poljoprivrede • gazdovanje poljoprivredni zemljištem na optimalan i održiv način • poljoprivreda je osnov za razvoj prehrambene industrije • komplementarnost poljoprivrede, turizma i očuvanja kulturne baštine • očuvanje tradicije i kulturnog nasljeđa u ruralnim područjima

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Turizam	- djelovi turističke infrastrukture, smještajnih kapaciteta i usluga ne odgovaraju zahtjevima visoko-kvalitetne turističke destinacije - neadekvatna povezanost sa emitivnim turističkim tržištima - koncentracija turističkih djelatnosti i infrastrukture u primorskom dijelu zemlje - narušavanje prirodnih vrijednosti i gubitak prirodnog kapitala razvojem turističke infrastrukture i koncentracijom posjeta na osjetljivim lokacijama - turizam se razvija na način koji ne donosi značajne koristi za lokalne zajednice	- pritisak na prostor i stepen izgrađenosti, posebno u priobalnom području - izražen sezonski karakter turizma i dominantna vezanost za obalno područje uvećavaju pritiske na životnu sredinu - u velikoj mjeri turizam se zasniva na korišćenju prirodnih resursa (prostora, vode, goriva, električne energije i hrane), a istovremeno doprinosi i stvaranju značajnih količina otpada i zagađenja - pritisak na postojeću infrastrukturu	- U 2014. godini Crnu Goru je posjetilo 1,5 miliona turista - direktan doprinos sektora putovanja i turizma BDP-u u 2013. godini iznosio je 9,8% BDP, uz očekivani rast na nivo od 12,6% u 2014. godini, te godišnji rast od 8,6% u periodu od 2014-2024. godine, kada se očekuje da dostigne nivo učešća u BDP od 17,7%.	- valorizacija zaštićenih područja - ozelenjavanje radnih mjesta - ozelenjavanje turizma kroz destinacijsko planiranje, diferencijaciju ponude i razvoj eko-turizma - razvoj atraktivne turističke destinacije sa kvalitetnom, cjelogodišnjom ponudom - stvaranje kvalitetnog hotelskog sektora - doprinos turizma održivom razvoju kroz karbon- neutralne usluge i rast resursne efikasnosti
Građevinarstvo i stanovanje	upotreba građevinskih materijala i proizvoda koji ne zadovoljavaju	čak 70% objekata za stanovanje zahtijeva adaptaciju za	Učešće u Bruto dodatoj vrijednosti u 2013.godini je oko 5%, koliko je i u ukupnoj	- poboljšano projektovanje objekata - uvođenje stadarda

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

	kriterije održivosti • nedovoljno recikliranje građevinskog otpada • visoka potrošnja energije u sektoru zgrada i stanovanja (za grijanje i hlađenje)	povećanje EE • neadekvatno planiranje infrastrukture i gradova • održavanje i rekonstrukcija objekata i upravljanje energijom u objektima (energetski menadžment)	registrovanoj zaposlenosti (8.463, 2013)	energetske efikasne gradnje (zelene gradnje) • "ozelenjavanje" postojećih radnih mjesta (projektanti, građevinski radnici)
Plava ekonomija	• višedecenijski izostanak IUOP • neodrživo eksploatisanje neobnovljivih prirodnih resursa obalnog područja (prostor i pejzažne vrijednosti) • narušavanje prirodnih karakteristika ekosistemskog obalnog područja • nekontrolisano širenje mreže naselja, stepen izgrađenosti • neadekvatna valorizacija lokalnih prirodnih, arhitektonskih i predionih vrijednosti • izlovljavanje ribljeg	• ugrožavanje staništa, biodiverzitet i prirodne ravnoteže uopšte • očuvanje resursa obalnog područja • održivo upravljanje resursima obalnog područja • Prostorni plan posebne namjene-ne obalnog područja • prostorno planiranje mora • mali sektor ribarstva, bez industrijskog ribolova • nedovoljno razvijena kopnena infrastruktura za razvoj ribarstva;	• učešće ribarstva u BDP je svega 0,5% • u 2013. godini u morskom ribarstvu bilo je zaposleno 269 osoba, pri čemu većina povremeno (179); u djelatnosti akvakulture je zaposleno oko 170 lica • Luka Bar • Luke Kotor i Zelenika • Brodogradilište Bjela • pristanište za mega jahte Porto Montenegro (simbol razvoja visokog turizma u Crnoj Gori)	• usvajanje NSIUOP • razvojni programi turizma, pomorske privrede, ribarstva i marikulture, te iskorištavanje ostalih prirodnih resursa • povezivanje ulova i uzgoja ribe sa turizmom • razvojem tradicionalnog obalnog ribolova čiji je proizvod visoko kvalitetna bijela riba, kao i razvoj uzgoja • održivi razvoj ulova male plave ribe, i razvoj uzgojnih kapaciteta • diverzifikacija obalne ekonomije • jačanje litoralne

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

fonda

- neadekvatan tretman otpada i otpadnih voda, luke, marine i druge infrastrukture pomorske privrede
- iako mali broj kompanija u oblasti pomorskog saobraćaja i brodogradnje, oni vrše značajne pritiske na životnu sredinu, priobalno more i sedimente.

- potreba jačanja nadzora i kontrole (nelegalni, neprijavljeni i neregulisani ribolov)
- razvoj ruralnih područja u zaleđu (povećanje proizvodnje hrane, posebno voća-citrusa i maslina i maslinovog ulja)
- zbog neadekvatne povezanosti sa zaleđem, Luka Bar gubi trku sa konkurentskim lukama u regionu (Ploče i Drač)

ekonomije u cjelini

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Otpad

• Linearni model ekonomskog rasta (uzmi, proizvedi, potroši i baci) • pretpostavka o neiscrpljivosti materijala koji se ekstrahuju iz prirode • vođenje evidencije o količinama otpada koji se na teritoriji Crne Gore generiše, sakuplja i primarno selektuje je na nezadovoljavajućem nivou	• emitovanje otpada u ŽS • 243.941 t je količina generisanog otpada u Crnoj Gori u 2013. godini (Izveštaj MORT) • u periodu 1990-2011 emisije gasova iz otpada smanjene su za svega 20%	• utvrđen Državni plan upravljanja otpadom (i AP 2015-2020.), tehničko-tehnološke aktivnosti- izgradnju objekata u zavisnosti od izbora opcije i predlog za uspostavljanje eko-fonda	• rast konkurencije za korišćenje oskudnih sirovina • tranzicija ka cirkularnoj ekonomiji sa nultim otpadom • obaveza uspostavljanja sistema separatnog sakupljanja primarno razdvojenih komponenata otpada (kao što su papir, karton, metal, plastika, staklo i biorazgradivi otpad) recikliranje optada

4. Strateški ciljevi i mjere

Strateški ciljevi Nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine prirodno se naslanjaju na Strateške ciljeve razvoja koji su definisani **UN Agendom razvoja poslije 2015. godine**, a koje si usvojili na Generalnoj skupštini UN 25. septembra 2015. godine.

Globalni ciljevi i konkretni zadaci održivog razvoja su integrisani i nedjeljivi, globalni su po prirodi i univerzalno primjenjivi, pritom uzimaju u obzir **različite** nacionalne realnosti, kapacitete i nivoe razvoja i poštuju nacionalne politike i prioritete.

Ciljevi održivog razvoja

Cilj1. Svuda okončati siromaštvo u svim njegovim oblicima

Cilj2. Okončati glad, postići bezbjednost hrane, unaprijediti ishranu i promovisati održivu poljoprivredu

Cilj3. Obezbijediti zdrave živote i promovisati dobrobit za sve ljude u svim uzrastima

Cilj4. Obezbijediti inkluzivno i pravedno obrazovanje i promovisati mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve

Cilj5. Postići ravnopravnost rodova i osnažiti sve žene i djevojčice

Cilj6. Obezbijediti pristupi održivo upravljanje vodom i kanalizacijom za sve

Cilj7. Obezbijediti pristup povoljnoj, pouzdanoj, održivoj i modernoj energiji za sve

Cilj8. Promovisati kontinuiran, inkluzivan i održiv privredni rast, puno i produktivno zaposlenje i dostojanstven rad za sve

Cilj9. Izgraditi otpornu infrastrukturu, promovisati inkluzivnu i održivu industrijalizaciju i podsticati inovacije

Cilj10. Smanjiti nejednakost unutar i između zemalja

Cilj11. Učiniti gradove i ljudska naselja inkluzivnim, bezbjednim, otpornim i održivim

Cilj12. Obezbijediti održive obrasce potrošnje i proizvodnje

Cilj13. Preduzeti hitne radnje u borbi protiv klimatskih promjena i njihovog uticaja*

Cilj14. Sačuvati i održivo koristiti okeane, mora i morske resurse za održivi razvoj

Cilj15. Zaštititi, obnoviti i promovisati održivo korišćenje kopnenih ekosistema, održivo upravljati šumama, suzbiti pojavu i širenje pustinja, zaustaviti i preokrenuti proces degradacije zemljišta i zaustaviti gubitak biološke raznovrsnosti

Cilj16. Promovisati miroljubiva i inkluzivna društva za održivi razvoj, obezbijediti svima pristup pravdi i izgraditi djelotvorne, odgovorne i inkluzivne institucije na svim nivoima

Cilj17. Unaprijediti sredstva za sprovođenje i obnoviti Globalno partnerstvo za održivi razvoj

Konkretni zadaci su definisani kao aspiracioni i globalni, pri čemu **svaka Vlada utvrđuje sopstvene konkretne zadatke vođena globalnim nivoom ambicije**, ali uzimajući u obzir nacionalne okolnosti. Svaka Vlada će odlučiti kako te aspiracije i globalne ciljeve treba uvesti u nacionalne planske procese, politike i strategije. Važno je prepoznati vezu između održivog razvoja i drugih relevantnih postojećih procesa u oblasti ekonomije, razvoja društva i zaštite životne sredine²¹⁸.

Strateški ciljevi Nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine, s odgovarajućim mjerama i podmjerama, definisani su kao odgovori na utvrđene probleme i slabosti, a radi ostvarivanja vizije održivog razvoja Crne Gore do 2030.godine.

²¹⁸ Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, UN General Assembly, A/Res/70/1, 25 September 2014;

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine

Strateški ciljevi NSOR fokusiraju se na probleme koji leže u osnovi ključnih neodrživih trendova razvoja prepoznatih u izvještajima o sprovođenju NSOR iz 2007. godine i ocjenama sprovedenosti preporuka i zaključaka Nacionalnog savjeta za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem. Rješavanje ovih problema zahtijeva:

- strateška i normativna usklađivanja javnih politika i propisa
- formulisanje složenih javnih politika primjenom mehanizma **međusektorske saradnje**, odnosno sprovođenje javnih politika realizacijom strateških zadataka kroz integralno sagledavanje problema, koordiniranu saradnju resora i postizanje sinergijskih efekata
- prioritarno djelovanje s obzirom na to da od uspješnosti rješavanja problema zavisi ostvarivanje **održive ekonomske, socijalne i teritorijalne kohezije razvoja Crne Gore**
- primjenu mehanizama koordinacije u rješavanju **međusektorskih konflikata** na strateškom (sektorske i generalne strategije, planovi, programi) i operativnom nivou (projekti)
- veća efikasnost, efektivnost i transparentnost procesa upravljanja.

Polazeći od **ocjene stanja** naših nacionalnih resursa u četvorodimenzionalnom konceptu (ljudski, društveni, prirodni i ekonomski resursi) i institucionalnog uređenja koje podržava održivi razvoj društva, kao i analize ključnih neodrživih trendova razvoja i potrebe održivog razvoja poslije 2015. godine (**DPSI model**), u ovom poglavlju definisane su prioritetne teme i strateški ciljevi održivog razvoja Crne Gore strukturirani po istom pristupu – kao **odgovori** (Responsis) na potrebe rješavanja problema, unapređenje postojećeg stanja i ostvarivanje globalnih ciljeva održivog razvoja:

4.1 Unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne kohezije

4.2 Podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja značajnim za održivost društva

4.3 Očuvanje prirodnog kapitala

4.4 Uvođenje zelene ekonomije

4.5 Upravljanje za održivi razvoj.

U odnosu na probleme, slabosti i nedostatke utvrđene s aspekta korišćenja i upravljanja ljudskim, društvenim, prirodnim i ekonomskim resursima, kao i s aspekta upravljanja za održivi razvoj, u ovom poglavlju dati su odgovori na utvrđene neodržive razvojne trendove definisanjem **strateških ciljeva i mjera** u vremenskom horizontu NSOR do 2030. godine. Daljom razradom strateških mjera u Akcionom planu razvijene su **podmjere i očekivani ciljni ishodi** u 2030. godini.

Prioritetne teme i strateški ciljevi održivog razvoja do 2030. godine (kao i mjere za njihovo sprovođenje) predstavljaju neophodan **odgovor države Crne Gore na UN Agendu održivog razvoja**, te čine koherentan set različitih mjera koje imaju za cilj smanjenje pritiska na životnu sredinu i kreiranje uslova za održivi razvoj Crne Gore u dugom roku. NSOR do 2030. godine postavlja **platformu za prevođenje ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni kontekst**, uz nastojanje da se već u početnoj fazi, u što je moguće većoj mjeri, vežu za praćenje progressa u realizaciji mjera i akcija definisanih u Akcionom planu NSOR do 2030. godine. Složenost ciljeva održivog razvoja i brojnost s njima povezanih indikatora održivog razvoja uslovljava potrebu sveobuhvatne analize složenog nacionalnog institucionalnog sistema radi uspostavljanja dugoročno stabilnog i funkcionalnog sistema praćenja i izvještavanja o sprovođenju politike održivog razvoja. Kao što je navedeno u tački 4.5.4, globalne ciljeve i zadatke neophodno je prevesti u nacionalni kontekst u okviru NSOR do 2030. godine, ali i kroz usklađivanje ključnih nacionalnih politika, programa i planova u skladu s mjerama koje utvrđuje ova strategija. Zato je do 2017. godine neophodno utvrditi i relevantnost zadataka u okviru ciljeva održivog razvoja u kontekstu njihove integracije u sektorske politike, programe i planove. Takođe

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

do 2017. godine treba utvrditi i nedostatke u horizontalnoj i vertikalnoj ravni uprave u pogledu prevođenja ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni kontekst, kako bi usklađivanje postojećih relevantnih strategija, programa i planova bilo završeno do 2018. godine.

4.1. Unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne kohezije

Ljudski kapital, a ne kapital u klasičnom smislu, je ključni faktor koji povezuje inovacije, konkurentnost i ekonomski rast u XXI vijeku. Rast ljudskog kapitala nije ograničen samo na pozitivne ekonomske efekte, već i unapređuje nivo zdravlja, učešća u zajednici i povećava izgleda za zaposlenje. Ljudski kapital se razvija ulaganjem države u poboljšanje kvaliteta života ljudi kroz javni sistem obrazovanja, zdravstvene i socijalne programe, programe zapošljavanja i dodatne edukacije zaposlenih koji doprinose ekonomski snažnijem i socijalno zdravijem društvu.

Potrebno je obezbijediti postojanje pravednog i univerzalnog pristupa kvalitetnom obrazovanju na svim nivoima, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, i stvoriti uslove u kojima svi ljudi u Crnoj Gori mogu da ostvare svoj potencijal na dostojanstven i ravnopravan način i u zdravom okruženju. Kao posljedica svega, građani bi mogli da žive prosperitetne i ispunjene živote i da se stvore uslovi za održiv, inkluzivan i kontinuiran privredni, društveni i tehnološki napredak.

4.1.1. Unapređenje demografskih kretanja i smanjivanje demografskog deficita

Utvrđeni problemi, slabosti i nedostaci u pogledu stanja ljudskih resursa impliciraju traženje odgovora kroz dostizanje strateškog cilja koji se odnosi na **unapređenje demografskih kretanja i smanjivanje demografskog deficita**.

Demografska slika Crne Gore je značajno izmijenjena kao posljedica trendova starenja i

sporijeg rasta stanovništva, kao i internih i eksternih migracija. Pri sadašnjim stopama feriliteta i mortaliteta i nultim migracionim saldonom, Crna Gora bi već nakon 2015. godine mogla da započne proces depopulizacije, a negativni demografski trendovi bi do 2050. godine mogli da uslove smanjenje broja stanovnika na nivo sa kraja 1970-ih godina. Starenje stanovništva suočava Crnu Goru sa rastućim troškovima zdravstva, sporijim rastom humanog kapitala, povećanjem odnosa neproductivnog i produktivnog stanovništva, a konačno bi moglo da dovede i do smanjenja agregatne tražnje i usporavanje tehnološkog razvoja.

Jasno je da je održivi razvoj Crne Gore ugrožen navedenim negativnim demografskim trendovima, pa je kao strateški cilj neophodno unaprijediti demografska kretanja i smanjiti demografski deficit. Ovakav definisan strateški cilj se može razložiti na dvije komponente - starenje stanovništva i migracije. U tom cilju, definisane su dvije mjere koje se odnose na navedene komponente - spriječiti i ublažiti efekte starenja stanovništva, kao i spriječiti i ublažiti efekte migracija. Na popisu iz 2011. godine prirodni priraštaj je bio najmanji u posljednjih dvadeset godina, prisutan je apsolutni rast broja umrlih, broj živorođene djece na godišnjem nivou je konstantno ispod onog koji je ostvaren u 1991. godini, dok fertilitet crnogorskog društva predstavlja složeni fenomen na koji utiče niz bioloških, ekonomskih, društvenih i psiholoških faktora. Proces starenja stanovništva će biti jedna od najvažnijih karakteristika demografskog razvoja, pa bi stanovništvo svih regiona Crne Gore do 2060. godine moglo biti demografski starije nego pedeset godina ranije. Kako bi se spriječili i ublažili negativni efekti navedenih pojava, potreban je sveobuhvatan niz podmjera.

I seljavanje stanovnika je pojava koja je pratila Crnu Goru tokom čitavog XX vijeka. Takođe, prisutne su i značajne interne migracije, pa se se udio stanovništva sjevernog regiona u ukupnom stanovništvu Crne Gore kontinuirano smanjuje od sredine XX vijeka, dok se učešće središnjeg i primorskog regiona povećavalo. Jedan od načina da se obezbijedi odgovarajući

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

nivo ponude radne snage u budućnosti je da se domaća ponuda nadoknadi radnom snagom iz inostranstva, tj. da se osigura pozitivni i rastući migracioni saldo. Neophodno je kreirati sveobuhvatnu migracionu strategiju na nacionalnom nivou, kao i realizovati niz podmjera. Crna Gora u okviru EU integracija ne smije da zazire od imigracionih tokova, ali je potrebno da vodi promišljenu kulturnu politiku, koja će zaštititi izvorne kulturne i identitetske vrijednosti i djelove tradicije koji idu u korak sa konceptom održivog razvoja.

U skladu s navedenim, strateški cilj u ovoj oblasti "Unaprijediti demografska kretanja i smanjiti demografski deficit" potrebno je postići realizacijom sljedećih **mjera**:

- Spriječiti i ublažiti efekte starenja stanovništva,
- Spriječiti i ublažiti efekte migracija.

4.1.2. *Omogućavanje zdravih života i promovisanje dobrobiti za sve ljude u svim uzrastima*

Radi rješavanja problema u sferi ljudskih resursa u okviru NSOR do 2030. godine prioritetno je ostvariti i strateški cilj koji se odnosi na **omogućavanje zdravih života i promovisanje dobrobiti za sve ljude u svim uzrastima**.

Nedovoljno razvijena zdravstvena kultura u Crnoj Gori uslovljava neophodnost većih izdataka na kliničku medicinu. Zbog nedovoljnog fokusa na prevenciju i promociju zdravog života, upotreba postojećih sredstava je nedovoljno efikasna. Tržište rada i ekonomski potencijal Crne Gore osjeća negativne efekte velikog broja godina života izgubljenih zbog prerane smrtnosti, kao posljedica hroničnih nezaraznih bolesti. Poseban problem predstavlja činjenica da su finansijska stabilnost i održivost zdravstvenog sistema u Crnoj Gori ugroženi.

Da bi promovisali fizičko i mentalno zdravlje i dobrobit stanovništva, te produžili životni vijek za sve građane, neophodno je postići univerzalnu pokrivenost zdravstvenim osiguranjem i pristup kvalitetnoj zdravstvenoj

zaštiti. Istovremeno, potrebno je smanjiti smrtnosti novorođenčadi i djece do pet godina. Neophodno je obezbijediti univerzalni pristup uslugama seksualne i reproduktivne zdravstvene zaštite, uključujući planiranje porodice, informisanje i obrazovanje. Takođe, potrebno je obezbijediti prevenciju i liječenje nezaraznih bolesti, uključujući poremećaje u ponašanju i razvoju i neuorološke poremećaje, koji predstavljaju veliki izazov za održivi razvoj.

Da bi održivi razvoj Crne Gore bio moguć, neophodno je obezbijediti odgovarajući nivo zdravlja, kao faktora ljudskog kapitala, pa je kao strateški cilj neophodno obezbijediti zdrave živote i promovisati dobrobit za sve ljude u svim uzrastima. Da bi ovako definisan strateški cilj bilo moguće ostvariti, potrebno je definisati tri mjere - unaprijediti zdravstvenu zaštitu osjetljivih i ugroženih grupa stanovništva, povećati fokus na prevenciju bolesti i promociju zdravog života, kao i unaprijediti efikasnost zdravstvenog sistema.

Radi dostizanja strateškog cilja „Omogućiti zdrave živote i promovisati dobrobit za sve ljude u svim uzrastima“, kojim će Crna Gora doprinijeti ostvarivanju cilja 3 održivog razvoja, prioritetno je potrebno realizovati sljedeće mjere:

- Unaprijediti zdravstvenu zaštitu osjetljivih i ugroženih grupa stanovništva,
- Povećati fokus na prevenciju i kontrolu bolesti i promociju zdravog života,
- Unaprijediti efikasnost zdravstvenog sistema.

4.1.3. *Obezbjeđivanje inkluzivnog i pravednog obrazovanja i promovisanje mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve*

U oblasti ljudskih resursa u NSOR do 2030. godine prioritetno je dostići i strateški cilj koji se odnosi na obezbjeđivanje inkluzivnog i pravednog obrazovanja i promovisanje mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve. Obrazovanje, jačanje vještina i stvaranje novih ideja su ključni za razvoj ljudskog kapitala i

glavni su pokretači ekonomskog razvoja. Nedovoljno razvijeno predškolsko obrazovanje u Crnoj Gori neadekvatno utiče na razvoj djece, što može da ima negativne socio-ekonomske efekte na društvo. Istovremeno, obrazovni sistem još uvijek ne priprema mlade u Crnoj Gori na adekvatan način za dalje uspješno školovanje, buduću profesiju, privatni i društveni život, što je potvrđeno lošim rezultatima na PISA testiranjima. Mogućnost razvoja ljudskog kapitala i ekonomskog potencijala Crne Gore dodatno smanjuje nedovoljno kvalitetno visoko obrazovanje i, još uvijek, neriješeno pitanje cjeloživotnog učenja.

Preduslov održivog razvoja je pružanje inkluzivnog i pravednog kvalitetnog obrazovanja na svim nivoima - predškolskom, osnovnom, srednjem, tercijarnom, tehničkom i stručnom. Potrebno je da svi ljudi, bez ikakvih ograničenja, imaju pristup mogućnostima cjeloživotnog učenja koje će im pomoći da steknu znanje i vještine potrebne da iskoriste mogućnosti i u potpunosti učestvuju u društvu.

Obezbijediti inkluzivno i pravedno obrazovanje i promovisati mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve je strateški cilj koji je utvrđen da bi održivi razvoj Crne Gore bio moguć. Da bi ovako definisan strateški cilj bilo moguće ostvariti, potrebno je definisati tri mjere - poboljšati zdravlje majki i djece, povećati fokus na prevenciju bolesti i promociju zdravog života, kao i unaprijediti efikasnost zdravstvenog sistema.

Za ostvarivanje strateškog cilja „Obezbijediti inkluzivno i pravedno obrazovanje i promovisati mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve“, kojim će Crna Gora doprinijeti ostvarivanju cilja 4 održivog razvoja, prioritarno je realizovati sljedeće mjere:

- Obezbijediti sveobuhvatno i kvalitetno predškolsko obrazovanje,
- Unaprijediti osnovno i srednje obrazovanje,
- Unaprijediti obrazovnu i naučnu komponentu u visokom obrazovanju.

4.2. Podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja značajnim za održivost društva

Usvajajući Agendu održivog razvoja, svjetski lideri su se obavezali da grade svijet *univerzalnog poštovanja ljudskih prava i ljudskog dostojanstva, vladavine prava, pravde, jednakosti i bez diskriminacije, u kojem se poštuju rasa, etnička pripadnost i kulturna raznolikost, kao i svijet jednakih mogućnosti koje dozvoljavaju potpuno ostvarivanje ljudskih potencijala i doprinose zajedničkom prosperitetu, svijet koji ulaže u svoju djecu i u kome svako dijete raste u okruženju bez nasilja i izrabljivanja, u kome svaka žena i djevojčica uživaju punu rodnu ravnopravnost i u kome su sve zakonske, društvene i ekonomske barijere za njihovo osnaživanje uklonjene, pravedan, pravičan, tolerantan, otvoren i društveno inkluzivan svijet u kome su zadovoljene potrebe najugroženijih.*

Polazeći od tako postavljene mape puta, u odnosu na slabosti i probleme koji su identifikovani u pogledu upravljanja društvenim resursima, ovom strategijom definišu se sljedeći strateški ciljevi u oblasti društvenih resursa do 2030. godine radi obezbjeđivanja neophodnog partnerstva i saradnje svih društvenih aktera u zajedničkom kreiranju svijeta koji se održivo razvija:

- Stimulisati aktivan odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja
- Razviti sistem vrijednosti u skladu sa ciljevima održivog razvoja zajednice
- Razvijati državu kao efikasnu vladavinu prava
- Prevazići problem menadžerskog deficita i ojačati društveno odgovorno poslovanje
- Stimulisati zapošljivost i socijalnu inkluziju
- Postići ravnomjerniji socio-ekonomski razvoj svih jedinica lokalne samouprave i regiona koji je zasnovan na konkurentnosti, inovativnosti i

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

zapošljavanju sa posebnim akcentom na razvoju sjevernog regiona

- Unaprijediti značaj kulture kao temeljne vrijednost duhovnog, društvenog i ekonomskog razvoja koja znatno unapređuje kvalitet života građana/ki
- Uspostaviti efikasan i savremeni sistem integralne zaštite, upravljanja i održivog korišćenja kulturne baštine i predjela.

4.2.1. *Aktivan odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja*

Svojim ciljevima u oblasti društvenih resursa do 2030. godine Crna Gora će djelovati u pravcu ostvarivanja ciljeva i zadataka definisanih Agendom održivog razvoja. Od porodice kao tradicionalno osnovne ćelije društva ne treba odustati već je treba dodatno osnažiti i obezbijediti uslove da prilagođena savremenim okolnostima ostane podrška održivim, tolerantnim i snažnim ljudskim resursima. Porodica ne smije biti mjesto prinude, već mjesto podrške gdje se mlade generacije socijalizuju na način da se afirmišu puni potencijal svakog pojedinca, ali i da se komuniciraju vrijednosti povezanog, solidarnog i održivog društva. Tip porodice koji najbolje odgovara pojedincu treba biti stvar izbora, a sama porodica mjesto zaštite i podrške, a ne straha i prinude.

Da bi porodica bila izbor, neophodno je mlade ljude edukovati o mogućnostima planiranja porodice, i obezbijediti im informisano i neosuđujuće okruženje da svoje želje i planove i ostvare. Porodica koja nije proizvod izbora pojedinaca koji je zasnivaju ima značajno manju šansu da postane jak oslonac za zdrav razvoj pojedinca.

Pored toga, treba se boriti protiv predrasuda i informativnim kampanjama afirmisati alternativne oblike porodice. Posebno u prošlosti, a u velikoj mjeri i danas, pojedinci koji nijesu dolazili iz klasičnih porodica bili bi osuđivani od strane ostatka društva i veoma često izolovani. Štete koje na taj način nastaju kada je u pitanju zdrav razvoj pojedinca i

solidarnosti na nivou šire društvene grupe, nemjerljive su.

Moderno društvo karakteriše konflikt između nastojanja pojedinca da svoje okruženje uredi na način na koji ono najadekvatnije odražava njegove i njene potrebe i mogućnosti i pritiska tradicionalne okoline da život svih uredi jednoobrazno. Održivo društvo je tolerantno društvo u kome svaki pojedinac pokušava da u njegovom okviru maksimizira svoj potencijal i sreću i samim tim poveća potencijal samog društva. U tom smislu posebno je bitno promovisati sistem hraniteljstva kako bi se što većem broju djece omogućilo odrastanje u zdravom porodičnom okruženju. Pored toga, važno je razviti efikasan sistem podrške djeci sa smetnjama i poteškoćama u razvoju, te njihovim porodicama koje se sa ovim poteškoćama svakodnevno bore. Takođe, važno je istopolnim zajednicama priznati prava u skladu sa opšte prihvaćenim međunarodnim standardima.

Na kraju, edukativnim kampanjama je neophodno uticati na to da se stigma i samim tim diskriminacija koja prati alternativne porodične oblike, kao npr. jednočlane porodice, porodice sa samohranim roditeljem, partnerstva bez braka i sl. u potpunosti eliminiše i iskorijeni.

Posebna prijetnja porodici i zdravom razvoju pojedinca u unutar nje je nasilje. Na osnovu prethodno date analize dimenzije ovog problema može se ocijeniti da je situacija više nego zabrinjavajuća. Iako se veoma teško detektuje nasilje u porodici je prema dostupnim iako oskudnim zvaničnim podacima i prema mjerenjima percepcije jedan od urgentih problema crnogorskog društva. Da bi se protiv ovog problema borilo neophodna je široka saradnja institucija u cilju 1) prevencije same pojave, 2) efikasne zaštite i podrške žrtvama porodičnog nasilja.

Kroz afirmaciju tolerantne i savremene porodice i ostvarivanje preduslova za zdrav razvoj pojedinca u okviru porodice Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju ciljeva održivog razvoja 3, 5 i 16.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Pored podrške porodici, društvo da bi bilo održivo mora da se izbori sa svim oblicima diskriminacije. Rodna diskriminacija je jedna od najvažnijih tema agende održivog razvoja kojoj je posvećen cjelokupan **cilj 5**. Iako je u prethodnom periodu na ovom planu učinjen značajan napredak, Crna Gora treba da nastavi sa eliminacijom raznih manje vidljivih oblika diskriminacije po pitanju roda. U tom smislu je neophodno donositi rodno senzitivne propise i politike, ali i raditi na političkom i ekonomskom osnaživanju žena u periodu koji predstoji. Samo kao ravnopravni društveni subjekti žene mogu ostvariti svoj puni potencijal i time doprinijeti održivom razvoju cjelokupne zajednice.

Održivo društvo može biti samo ono u kome se *njeguju razumijevanje, tolerancija, međusobno poštovanje među kulturama i etika globalnog građanstva i zajedničke odgovornosti*. Stoga je neophodno eliminisati sve oblike nacionalne i vjerske diskriminacije i raditi na izgradnji društva u kome je različitost potencijal, a ne prijetnja. Da bi se izgradilo takvo društvo neophodno je jačati povjerenje i solidarnost između pripadnika različitih nacionalnih i vjerskih zajednica, socijalizovati nove generacije na temeljima tog povjerenja i obezbijediti uslove da se svi razvijaju u svom punom potencijalu i uz očuvanje posebnosti.

Uvažavanje i tolerancija prema različitosti, pa i po pitanju seksualne orijentacije bi trebalo da bude jedan od stubova održivog društva. Stoga je neophodno raditi na unapređivanju opšteg društvenog ambijenta za prihvatanje LGBT osoba, ali pored toga i usvojiti niz politika koje će poboljšati kvalitet života ove zajednice i njihovu kvalitetnu integraciju u društvo.

Da bi zajednica skladno funkcionisala neophodno je uložiti dodatni napor da se u nju integrišu na ravnopravnoj osnovi i oni koji su u tome iz infrastrukturnih i razloga stigme i zapostavljenosti spriječeni – lica sa invaliditetom i stara lica. Naime, ove dvije kategorije lica su i samom Agendom prepoznate kao „ugrožene“, te je iskazana posebna posvećenost tome da se *preduzmu dalje djelotvorne mjere u skladu sa međunarodnim pravom da se uklone prepreke i ograničenja, ojača podrška i zadovolje potrebe svih*. Pored eliminacije postojećih stereotipa i

predrasuda, kada su u pitanju ove kategorije stanovništva nužno je senzibilisati i propise i politike kako bi se odgovorilo izazovu pune integracije svih u društvo.

Kroz eliminaciju rodne, nacionalne, vjerske, seksualne i diskriminacije po pitanju godina ili zdravstvenog stanja Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju ciljeva održivog razvoja 3, 5, 10, 16.

Jedan od osnovnih principa izgradnje ciljeva održivog razvoja je inkuzivnost. Samim tim, njihovom definisanju prethodile su opsežne konsultacije sa građanima i vladama svijeta kako bi se oni što bolje i efikasnije definisali. Dio ovog procesa od samog početka bila je i Crna Gora. Upravo taj pristup *odozdo – gore* – promovisan je i samim procesom donošenja ciljeva održivog razvoja kao pravi način na koji svijet treba da artikuliše svoje interese i zahtjeve. U tom smislu razvoj građanskog aktivizma u smislu djelovanja nevladinih organizacija, ali i neformalnih grupa bi trebalo da bude jedan od važnih mjera kojima će se osigurati aktivan odnos ključnih aktera prema planiranju budućnosti. U ovom slučaju, ti akteri su sami građani.

Veoma je važno normativno i u praksi razviti mehanizme kroz koje će građani biti uključeni kako u planiranje politika budućnosti u svim oblastima društvenog života, tako i u monitoringu njihove implementacije.

Na ovaj način Crna Gora doprinosi ostvarivanju ciljeva 10 i 16 održivog razvoja.

U kontekstu navedenih ocjena u okviru strateškog cilja „Stimulisati aktivan odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja“ kao prioritetne izdvajaju se sljedeće mjere:

- Obezbijediti preduslove za zdrav razvoj pojedinca u okviru porodice
- Eliminirati rodnu diskriminaciju
- Eliminirati nacionalnu i vjersku diskriminaciju
- Eliminirati diskriminaciju LGBT populacije

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

- Eliminirati diskriminaciju osoba sa invaliditetom
- Eliminirati diskriminaciju starih lica
- Podržati artikulaciju interesa građana kroz djelovanje nevladinih organizacija i neformalnih grupa.

4.2.2. Razvoj sistema vrijednosti u skladu sa ciljevima održivog razvoja zajednice

Bilo koja promjena, posebno normativna, nije održiva ako je ne prati promjena vrijednosti. Tek ukoliko vrijednosti odgovaraju odgovarajućem tipu političkog ili društvenog sistema moguće je očekivati da će taj sistem opstati, što je ključ održivosti. Dakle, da bismo izgradili društvo koje se održivo razvoja, treba graditi održive vrijednosti koje će determinirati ponašanje ljudi bez potrebe za spolnom prinudom. Iako je vrijednosni sistem nešto što je teško definisati, a još teže propisati, iz vizije održivog društva možemo izvesti neke konkretne vrijednosti koje bi bile važne za njenu realizaciju - tolerancija, povjerenje, solidarnost, odgovornost, prije svega.

Kako bi se Crna Gora razvila kao održiva zajednica neophodno je da izgradi funkcionalno multietničko društvo u kome će među pripadnicima različitih zajednica postojati međusobno povjerenje i tolerancija. Činjenica da u njoj živi veliki broj različitih etničkih i vjerskih skupina predstavlja bogatstvo i izuzetan potencijal države. Neophodno je raditi na izgradnji crnogorskog građanskog identiteta uz poštovanje bogatstva etnokulturnih razlika koje u njemu postoje. Da bi se to postiglo važno je voditi aktivnu obrazovnu i kulturnu politiku usmjerenu postizanju konsenzusa oko elemenata crnogorskog građanskog identiteta. Takođe, veoma je važno pratiti etničku distancu i reagovati u slučaju njenog eventualnog povećanja. Ovakav cilj predstavlja izazov u savremenom globalizovanom svijetu u kojem upravo identitetske razlike služe kao ventil za kanaliziranje nezadovoljstva, ali za Crnu Goru kao multietničku državu, on je jedan od ključnih pitanja održivog razvoja.

Druga ključna vrijednost održivog društva je solidarnost. Jedan od osnovnih principa ostvarivanja ciljeva održivog razvoja, kako je to definisano Agendom, je *partnerstvo*, a temelj tog partnerstva je *ojačana globalna solidarnost*. To je vrijednost koja proizilazi iz snažnog društvenog kapitala i koja je neophodna da bi se na pravičan način vršila redistribucija i podržali oni djelovi društva kojima je u datom trenutku podrška neophodna. Solidarno društvo je pravedno društvo koje zajedničkom akcijom njenih članova u skladu sa svojim mogućnostima svima obezbjeđuje uslove za kvalitetan život dostojan čovjeka. Kako bi se obezbijedio održiv razvoj društva važno je razvijati ne samo solidarnost sa članovima sopstvene zajednice već sa cjelokupnim čovječanstvom.

Na kraju, kako bi se institucije učinile *djelotvornim, odgovornim i inkluzivnim*, što je definisano ciljem 16 održivog razvoja, neophodno je među ljudima razvijati vrijednosti lične odgovornosti, a shodno tome promovirati princip meritokratije u sistemu napredovanja u svim sferama društva. Do toga se, pored, adekvatnog odnosa agenata socijalizacije (porodica i škola) stiže i uvođenjem transparentnosti kao principa rada institucija.

U kontekstu navedenog ostvarivanje strateškog cilja NSOR „**Razviti sistem vrijednosti u skladu sa ciljevima održivog razvoja zajednice**“ prioritetno treba postići realizacijom sljedećih mjera:

- Izgraditi multietničko građansko društvo sa visokom stepenom međusobnog povjerenja i tolerancije
- Stimulisati društvenu solidarnost
- Jačati meritokratiju i odgovornost kao osnovne principe društvenog funkcionisanja
- Ovim mjerama Crna Gora će doprinijeti implementaciji cilja 16 održivog razvoja odnosno promovisanju miroljubivog i inkluzivnog društva za održivi razvoj, obezbijediti svima pristup pravdi i izgraditi djelotvorne, odgovorne i inkluzivne institucije na svim nivoima.

4.2.3. *Razvijanje države kao efikasne vladavine prava*

Razvoj efikasnih institucija u koje građani imaju visok nivo povjerenja obezbjeđuje legitimitet donešenih odluka i samim tim održiv evolutivan razvoj zajednice. Društva koja su prošla ili koja prolaze kroz tranziciju suočena su sa brojnim izazovima izgradnje institucija. S jedne strane institucije se dizajniraju i uspostavljaju po ugledu na željeni sistem u čijem pravcu se društvo transformiše. S druge strane stari obrasci i matrice ponašanja obično pokazuju visoku otpornost na promjene onemogućavajući efikasnu transformaciju. U tom procesu je veliki izazov graditi institucije s integritetom u koje će građani imati povjerenje. Da bi se to povjerenje uspostavilo velika odgovornost leži kako na samim institucijama tako i na političkim elitama koje treba da izgrade opšti društveni konsenzus o demokratskom političkom sistemu bez obzira na određene podjele (političke i identitetske) oko kojih se vodi dnevna politika.

Pored toga, treba raditi na jačanju kapaciteta institucija, ali i podizanju kvaliteta njihovog rada i samim tim njihovog integriteta. Kao posljedica toga trebalo bi da se stvori opšti proceduralni konsenzus koji će omogućiti da se sva pitanja koja se nađu na društvenom dnevnom redu rješavaju po unaprijed definisanim procedurama u koje svi akteri vjeruju i čiji ishod na kraju procesa poštuju. Ukoliko o procedurama rješavanja problema i konflikata u društvu postoji opšti konsenzus svih sudionika, društvo se razvija održivo i evolutivno.

Kriminal, organizovani kriminal, korupcija, a od skoro i terorizam predstavljaju ozbiljne izazove savremenih država. Na ove izazove države najčešće ne mogu adekvatno da odgovore same već je neophodno šire unutar društveno, ali i međunarodno partnerstvo kako bi se ove pojave eliminisale ili bar svele na najmanju moguću mjeru.

Protiv korupcije kao zloupotrebe javnih resursa za privatni cilj, kako je definiše Transparency international najefikasnije se boriti transparentnošću i jačanjem integriteta javnog

sektora. Na ovu izuzetno štetnu pojavu kod koje cijena koja društvo plaća značajno prevazilazi korist koju pojedinac pribavlja koruptivnim ponašanjem nije imuna nijedna politička zajednica i nijedno društvo na svijetu. To ne oslobađa odgovornosti već dodatno obavezuje sve da se protiv nje bore svim raspoloživim sredstvima, a posebno djelotvornim, odgovornim i transparentnim institucijama.

Organizovani kriminal prijeti miru i sigurnosti cijelog čovječanstva vrlo često prelazeći u svom štetnom djelovanju više nacionalnih granica. Kao i kod korupcije, zahtijeva odlučnu borbu na nacionalnom nivou, ali i visok stepen saradnje institucija na međunarodnom nivou kako bi se kroz razmjenu informacija i zajedničke akcije ova pojava suzbijala i eliminisala.

Terorizam nije nova prijetnja čovječanstvu, ali postaje sve veća prijetnja globalnom miru, što koordiniranu borbu i akciju svih na nacionalnom i međunarodnom nivou čini značajnim prioritetom. U tom smislu je na nacionalnom nivou posebno važno raditi na prevenciji pojave terorizma i posebno radikalizaciji i regrutaciji pojedinaca u terorističke svrhe.

Kao prioritetne za dostizanje strateškog cilja NSOR „**Razvijati državu kao efikasnu vladavinu prava**“ izdvajaju se sljedeće mjere:

- Jačati povjerenje građana u demokratski politički sistem i njegove institucije
- Obezbjediti uslove za eliminaciju korupcije, organizovanog kriminala, kriminala i terorizma

Njihovom realizacijom Crna Gora će takođe doprinijeti ostvarivanju cilja 16 održivog razvoja, posebno u dijelu obezbjeđenja univerzalnog pristupa pravdi i izgradnji djelotvornih institucija.

4.2.4. *Prevazići problem menadžerskog deficita i ojačati društveno odgovorno poslovanje*

Organizaciona kultura je bitan faktor razumijevanja procesa i performansi preduzeća, a predstavlja važan upravljački mehanizam putem kojeg menadžeri mogu usmjeravati rad i ponašanje zaposlenih ka ostvarivanju ciljeva preduzeća. Teorija je pokazala, a praksa potvrdila, da uspješnost preduzeća zavisi, jednim dijelom, od organizacione kulture. Nacionalna kultura je jedan od faktora koji utiče na formiranje organizacione kulture. Nedovoljan nivo preduzetničkog duha, nizak nivo profesionalizma menadžerskih struktura i zaposlenih, deficit kvalitetnih menadžera i nerazvijenost kulture korporativnog upravljanja su, jednim dijelom, rezultat stanja „kognitivne matrice“ u Crnoj Gori. Sve ovo se negativno odražava na efikasnost preduzeća u Crnoj Gori.

Posebno značajan uticaj na društvo imaju preduzeća, koja vodeći računa o ekonomskom aspektu poslovanja nerijetko zapostavljaju aspekte društveno odgovornog poslovanja. Ljudi su istinski zainteresovani za to na koji se način preduzeće ophodi prema njima, životnoj sredini i društvu uopšte. Društveno odgovorno poslovanje (DOP) predstavlja koncept po kome preduzeća, koja ga usvajaju svjesno i dobrovoljno, nadilaze svoju primarnu funkciju sticanja i raspodjele profita i ostvaruju pozitivan uticaj na svoje radno, društveno i prirodno okruženje. DOP, u suštini, predstavlja svijest o novom položaju i značaju koja preduzeća imaju u savremenom, globalnom društvu i odgovornosti koja iz nje proizilazi.

Na društvenu odgovornost preduzeća se može gledati kao na uspjeh u poslovanju mjeren ne samo ostvarenim profitom nego i postignutom ravnotežom između ekonomskih, socijalnih i ciljeva vezanih za životnu sredinu na način koji je od koristi za građane, lokalnu zajednicu i društvo u cjelini. DOP podrazumijeva odluku preduzeća da ide dalje od poštovanja minimalnih zakonskih i uslova i obaveza koje proizlaze iz kolektivnih ugovora. Krajnji cilj DOP-a nije da firme na sebe preuzmu brigu o društvu već da svoje poslovanje organizuju

tako da pozitivni efekti za društvo i okruženje budu akcelerator njihovog poslovnog uspjeha na duži rok.

Aktivnosti na uvođenju i promovisanju principa i prakse društvene odgovornosti u Crnoj Gori intenzivirane su od sredine prošle decenije, a posebno u posljednjih nekoliko godina. Aktivnosti su bile organizovane tako da se uključe svi relevantni akteri iz javnog, civilnog i poslovnog sektora. Elementi bitni za razvoj DOP su uključeni u pravni i strateški okvir, tako da se može reći da je Crna Gora uspješno zaokružila početnu fazu i kreirala povoljan ambijent za prelazak na viši nivo implementacije (vidjeti vezu s ciljem 4.6).

Nizak nivo profesionalizma menadžerskih struktura i zaposlenih, nerazvijenost kulture korporativnog upravljanja, kao i nedovoljna primjena koncepta društveno odgovornog poslovanja, bi se, u budućnosti, negativno odrazili na održivi razvoj Crne Gore, pa je kao strateški cilj neophodno **prevazići problem menadžerskog deficita i ojačati društveno odgovorno poslovanje**. Ovaj cilj je moguće razložiti na dvije komponente - prvu, koja tretira inovativne i preduzetničke potencijale crnogorskih preduzeća i drugu, koja se odnosi na društvenu odgovornost. Za prvu komponentu prioritetna je realizacija mjere **„povećati inovativne i preduzetničke potencijale privrede“**, dok je za drugu definisan set prioritetnih mjera u okviru strateškog cilja 4.6. Na ovaj način, **Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju cilja 8 održivog razvoja**.

4.2.5. *Stimulisati zapošljivost i socijalnu inkluziju*

Prvi cilj Agende održivog razvoja odnosi se na borbu protiv siromaštva i značajno smanjivanje ili čak eliminisanje ove pojave u ekstremnom obliku. U tom smislu Crna Gora treba da radi na smanjivanju broja lica koja se nalaze ili u stanju siromaštva ili u riziku od siromaštva. Pojava novog siromaštva je posebno štetna za razvoj jednog društva.

Osnovna pretpostavka koja treba da se ostvari kako bi se društvo efikasno borilo protiv

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

siromaštva je održiv i ujednačen ekonomski razvoj. Samom ekonomskom razvoju je posvećen poseban dio ove strategije, ali u ovom dijelu treba ukazati na neophodnost kreiranja stabilnog makroekonomskog ambijenta koje će stvoriti pretpostavke za dinamičan i održiv ekonomski rast. Sa druge strane država treba da promoviše one politike koje vode razvoju i inovativnom pristupu otvaranju novih radnih mjesta.

Kako bi se smanjilo postojeće i ne bi došlo do pojave novog siromaštva neophodno je raditi na povećanju zapošljivosti stanovništva sa jedne strane, a sa druge na razvoju usluga socijalne pomoći kojima se mogu ublažiti nastala negativna stanja. Kada je u pitanju siromaštvo cilj NSOR do 2030. godine treba da bude potpuna eliminacija ekstremnog siromaštva i svođenje na pola od aktuelnog udjela lica koja se nalaze u stanju apsolutnog siromaštva (prema posljednjim podacima ispod granice apsolutnog siromaštva nalazi se 9.8% ljudi u Crnoj Gori).

Država treba da vodi aktivnu politiku zapošljavanja uz omogućavanje stručnog osposobljavanja i cjeloživotnog učenja, kako bi radna snaga napredovala u skladu s potrebama tržišta rada i bila konkurentna nacionalno i šire.

Socijalna isključenost se definiše kao proces u kome su pojedinci gurnuti na margine društva i spriječeni da svojim punim kapacitetima učestvuju u ekonomskim, društvenim i kulturnim tokovima. Inkluzivan razvoj je jedan od prioriteta održivog razvoja tako da ovom problemu treba posvetiti posebnu pažnju posebno u dijelu mapiranja osoba koje se nalaze u riziku od socijalne isključenosti i blagovremenoj preventivnoj reakciji. Razlozi za isključenost mogu biti siromaštvo, nedostatak kvalifikacija i obrazovanja, te razni oblici diskriminacije.

- Shodno prethodno navedenom strateški cilj NSOR do 2030. godine „**Stimulisati zapošljivost i socijalnu inkluziju**“ treba ostvariti realizacijom sljedećih prioritarnih mjera
- Ostvariti pretpostavke za samoodrživ i ujednačen ekonomski razvoj, koji će

smanjiti stopu ekonomski ugroženog stanovništva

- Osigurati socijalnu stabilnost i smanjiti stopu siromaštva
- Boriti se protiv socijalne isključenosti.

Kroz mjere protiv siromaštva, a za uspostavljanje veće zapošljivosti radne snage i eliminaciju socijalne isključenosti Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju ciljeva održivog razvoja 1, 8, 10, 11 i 16.

4.2.6. *Postizanje ravnomjernijeg socio-ekonomskog razvoja*

Da bi bila na putu održivog razvoja Crna Gora mora da uspostavi ravnomjeran i održiv razvoj na cijeloj svojoj teritoriji. Zato se moraju smanjiti regionalne razlike po svim parametrima, posebno demografskim i socio-ekonomskim. Ovo posebno važi za sjeverni region koga u kontinuitetu karakterišu negativni trendovi. To je indikator nedostatka pravog odgovora, kako na državnom, tako i na nivou lokalnih samouprava, na izazove obezbjeđivanja pravilnog i održivog razvoja ovog regiona.

Stoga, u periodu do kraja 2020. godine, da bi se ostvario strateški cilj regionalnog razvoja Crne Gore -postizanje ravnomjernijeg socio-ekonomskog razvoja svih jedinica lokalne samouprave i regiona, zasnovanog na konkurentnosti, inovativnosti i zapošljavanju, potrebno je, paralelno s ulaganjem u osnovnu infrastrukturu, realizovati i niz mjera koje se odnose na podizanje stepena konkurentnosti manje razvijenog regiona, kao i na jačanje ljudskih resursa i zapošljavanje, pritome vodeći računa o neugrožavanju prirodnih resursa.

Razvoj infrastrukture, u širem smislu, predstavlja prvi korak ka uravnoteženom regionalnom razvoju. Uz putnu infrastrukturu, komunalna, energetska, ali i veoma važna ICT infrastruktura, preduslov su znatnog smanjenja regionalnih razlika, prije svega u kontekstu pokretanja razvoja sjevernog regiona. Ujedno, pored infrastrukturne opremljenosti neophodno je stvoriti i socio-ekonomske uslove u smislu stvaranja društvenih centara, biznih inkubatora, klastera, fondova za pomoć

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

razvoju, i slično. Da bi se razvoj zaista pokrenuo, neophodni su ljudski resursi. Njihov razvoj moraju podržati državni i lokalni nivoi uprave podizanjem nivoa znanja i promovisanjem društvene inkluzije kroz unaprijeđenje tržišta rada i sistema zapošljavanja,

Strategija regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014-2020. godine definisala je na zadovoljavajući način ciljeve, mjere i indikatore za omogućavanje ravnomjernijeg regionalnog razvoja. NSOR do 2030. godine oslanja se na ovu strategiju radi dostizanja svog strateškog cilja - **postići ravnomjerniji socio-ekonomski razvoj svih jedinica lokalne samouprave i regiona koji je zasnovan na konkurentnosti, inovativnosti i zapošljavanju sa posebnim akcentom na razvoju sjevernog regiona. Pritome kao posebno prioritetne definiše sljedeće mjere:**

- Unaprijediti saobraćajnu i ostalu infrastrukturu kao preduslove za razvoj
- Uspostaviti povoljan društveni i socio-ekonomski ambijent koji treba da spriječi dalja negativna demografska kretanja na sjeveru Crne Gore
- Održivo koristiti prirodne resurse, pospješiti nisko karbonski razvoj i izgraditi komunalnu infrastrukturu²¹⁹
- Razviti ljudske resurse u manje razvijenim opštinama²²⁰.

Realizacijom navedenih mjera za razvorniji socio-ekonomski razvoj Crna Gora doprinosi ostvarivanju globalnih ciljeva 8 i 10 održivog razvoja.

4.2.7. *Kultura kao temeljna vrijednost duhovnog, društvenog i ekonomskog razvoja*

Kultura predstavlja temeljnu vrijednost svakog društva i nepohodno je da se njen razvoj zasniva na: slobodi stvaralaštva i poštovanju

prava na kulturu; opredijeljenosti države i lokalne samouprave da podstiču i pomažu razvoj kulturno-umjetničkog stvaralaštva i da obezbjeđuju zaštitu i očuvanje kulturne baštine; ravnopravnom očuvanju svih kulturnih identiteta i poštovanju kulturne različitosti; izgradnji i unapređivanju sistema kulture, u skladu s međunarodnim standardima, a naročito standardima Evropske unije; uspostavljanju efikasnog, racionalnog i kreativnog upravljanja u kulturi; transparentnom djelovanju u kulturi; poštovanju i zaštiti autorskog i srodnih prava; demokratizaciji kulturne politike; decentralizaciji organizovanja i finansiranja kulture²²¹.

Nacionalni program razvoja kulture prepoznaje da finansiranje kulture podrazumijeva podršku jednom prilično raznovrsnom i heterogenom društvenom sektoru, od najvažnijih državnih ustanova kulture, do privatnih inicijativa i pojedinaca. Istovremeno, to ukazuje i na izuzetan značaj ove oblasti, koja nije samo pokazatelj duhovnog razvoja zajednice, već i specifičan potencijal ekonomskog napretka, pa u tom kontekstu treba utvrditi potrebe s aspekta vođenja konzistentne finansijske politike koja će povećati kompetitivnost sektora i njegovu samoodrživost²²². Veoma je pohvalan trend povećanja broja posjetilaca u skoro svim formalnim institucijama kulture, ali je očigledna i potreba da količina i kvalitet sadržaja i kulturne ponude prate te pozitivne trendove.

Za poboljšanje ekonomskog statusa kulture mora se izbjeći njena isključiva zavisnost od sredstava opredijeljenih u budžetu na državnom nivou i u lokalnim samouprava. Za produkciju kulturnih proizvoda i projekata moraju se naći i druge mogućnosti finansiranja.²²³ Kulturna industrija podrazumijeva izdavaštvo, muzičku,

²¹⁹ Odgovarajuće podmjere su definisane u dijelu akcionog plana za prirodne i ekonomske resurse

²²⁰ Odgovarajuće podmjere su definisane u dijelu akcionog plana za ljudske resurse

²²¹ Nacionalni program razvoja kulture 2011-2015, Ministarstvo kulture Crne Gore

²²² Nacionalni program razvoja kulture 2011-2015, Ministarstvo kulture Crne Gore

²²³ Nacionalni program razvoja kulture 2011-2015, Ministarstvo kulture Crne Gore

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

kinematografsku i audio-vizuelnu produkciju i multimedije, umjetničke zanate i dizajn, koji nijesu striktno sektori industrije, ali su po upravljanju i organizaciji slični. Ova oblast je proširena i kreativnim industrijama, uključivanjem arhitekture i drugih kategorija umjetnosti: vizuelne, scenske umjetnosti i drugo. Iako ekonomija i kultura teže zajedničkom cilju, osvajanju što većeg broja potrošača, u praksi često nailaze na prepreke koje otežavaju međusobne relacije.

Za jačanje sektora kulture neophodno je snaženje institucija kulture tako da poseduju specifična znanja i dovoljne ljudske kapacitete, poznaju savremene trendove i imaju uslove za kvalitetan rad. Potrebno je institucije opremiti savremenom opremom, kako za čuvanje, izlaganje, kreiranje ili prezentovanje kulturnih sadržaja. Kulturni sadržaji moraju biti dostupni svima i odvijati se kroz ravnomjernu regionalnu distribuciju, tako da se regionalni dispariteti smanje bilo da je u pitanju disparitet ruralno-urbano, centar-periferija, sjever-jug. Status formalnih i neformalnih kulturnih aktera mora biti poboljšan, kako kroz bolji socijalni status, tako kroz kreiranje tržišta za njihovo stvaralaštvo. Isto tako nepoifitabilnom kulturnom stvaralaštvu mora se omogućiti povoljan okvir za razvoj. Poštovanje autorskih prava mora biti omogućeno u potpunosti. Kulturnu ponudu treba vezati i sa ekonomskim aktivnostima kao što je turizam ili razvoj kulturnih industrija na način da specifičnosti crnogorske kulture, njene vrijednosti, autentični izraz, postanu prepoznatljivi proizvod ili dodatna vrijednost drugim proizvodima i uslugama. Upravljanje u kulturi je nedovoljno razvijen segment unutar kulturnih institucija i neophodno je razvijati aktivnosti i sve vrste kapaciteta za stvaranje modernog, efikasnog i održivog sistema upravljanja u kulturi. Moraju se obezbijediti uslovi za rad tako da se svi sektori kulture - kinematografija, kulturno umjetničko stvaralaštvo, izdavačka djelatnost, muzičko-dramska i scenska djelatnost, zatim sektor likovne umjetnosti, muzejsko-arhivska djelatnosti i sl. razvijaju na savremenim osnovama, uz optimalne uslove za rad i na visokom stručnom nivou. Kroz programe urbane regeneracije treba kreirati nove

prostore, zone u kojima se stvaraju slobodni umjetnički sadržaji i koji svojim postojanjem kreiraju nove, kvalitetne urbane prostore, podižući kvalitet samih prostora u kojima nastaju. Neophodno je da se prepoznaju specifične potrebe za kulturnim sadržajima i izražavanjem marginalnih i manjinskih grupa i obezbjede uslovi za njihov nastajanje, promociju, distribuciju i širenje vrijednosti i stavova koje zastupaju.

Veoma je važno da se permanentno vrši edukacija publike kako postojeće tako i one koja tek treba da se formira, krećući od najranijeg uzrasta, ali ne zanemarujući ni najstarije slojeve društva, akcentujući značaj postizanje kvaliteta kulturnih sadržaja.

Shodno navedenom NSOR do 2030. godine prepoznaje neophodnost ostvarivanja strateškog cilja „Unaprijediti značaj kulture kao temeljne vrijednost duhovnog, društvenog i ekonomskog razvoja koja znatno unapređuje kvalitet života građana/ki“ realizacijom sljedećih mjera:

- Jačati kapacitet kulturnih institucija na svim nivoima i uspostaviti održivi sistema finansiranja
- Uspostaviti moderan, efikasan sistem kreiranja i prezentovanja kulturne djelatnosti kao i statusa umjetnika i stvaraoca u društvu, a ujedno povećavati i edukovati publiku
- Jačati neformalne, amaterske, alterantivne, savremene kulturne prakse, kao i kulturnu industriju u Crnoj Gori
- Podsticati kulturne raznolikosti kroz osnaživanje kulturne djelatnosti marginalnih i manjinskih grupa kao što su mladi, stari, žene, LGBT osobe, osobe sa invaliditetom, i sl. kao i obezbjeđivanje tolerancije na ovaj kulturni segmente

Sprovođenjem navedenih mjera i unapređenjem statusa kulture, Crna Gora doprinosi ostavrirvanju globanih ciljeva 4, 8 i 11 održivog razvoja.

4.2.8. *Efikasan i savremen sistem integralne zaštite, upravljanja i održivog korišćenja kulturne baštine i predjela*

Ministarstvo kulture Crne Gore kroz Nacionalni program razvoja kulture od 2011-2015. godine definiše da „kulturna baština predstavlja osnov nacionalnog identiteta i njen razvoj mora biti zasnovan na potpunom poznavanju njenih istorijskih, kulturnih i drugih vrijednosti, poznavanju prijetnji i opasnosti, mogućnosti koje pruža status kulturne baštine, kao i poznavanju resursa koje ona posjeduje“. Društveni interes utemeljen na očuvanju istorijskih vrijednosti i tradicije često je potisnut individualnim potrebama i subjektivnim procjenama za lijepo i korisno. Neadekvatno korišćenje i prezentacija kulturne baštine može nanijeti nepopravljive štete vrijednostima kulturnog identiteta države. Principi očuvanja i zaštite kulturnih vrijednosti, često su suprotstavljeni ekonomskom razvoju, zbog čega je neophodno naći efikasne mehanizme, koji će spriječiti promjene koje mogu nanijeti trajnu štetu kulturnoj baštini.²²⁴

Da bi se značaj kulturne baštine sačuvao, prije svega, nepohodno je da se znatno osnaži sistem zaštite i upravljanja što zahtijeva modernizaciju i efikasniji rad nadležnih institucija, jačanje njihovih kapaciteta i opremljenosti, te kvalitetniju integraciju zakonodavnog okvira u oblasti kulture s propisima kojim se uređuju oblasti s kojim se kultura dodiruje. Takođe, kulturna baština se mora posmatrati u najširem smislu, od pokretne i nepokretnih kulturnih dobara, do materijalne i nematerijalne baštine i zaštite predjela. Kulturna baština nije zatečena starina već resurs oko kojeg je potrebno graditi kvalitetan održivi razvoj.

Sistem zaštite kulturne baštine neophodno je unaprijediti. Trenutno ne uspijeva da se izbori s problemima i izazovima u kojima se nalaze kulturna dobra i baština u cjelini. Sveobuhvatan pristup podrazumjeva unaprjeđenje zakonskog i institucionalnog sistema, usklađivanje svih

zakonskih rješenja koja se odnose na baštinu, razvijanje integralnih pristupa kroz medjusektorsko povezivanje, uvođenje baštine u druge relevantne sektorske studije, kao i jačanje postojećih i osnivanje novih institucija koje će znatno ojačati cjelokupni sistem. Ministarstvo kulture i državne institucije koje se bave očuvanjem, prezentacijom i vrednovanjem kulturne baštine na svim nivoima, moraju biti aktivno uključeni u razvojne i sve druge projekte koji podrazumijevaju promjene na kulturnim dobrima i njihovoj zaštićenoj okolini. Kulturna baština treba da dobije adekvatan tretman uređenim i modernizovanim pravnim i institucionalnim okvirom, kao i postizanjem ravnoteže između javnih i privatnih interesa. Za podizanje svijesti građana o značaju kulturne baštine i mogućnostima za valorizaciju, od važnosti su kvalitetan obrazovni sistem i aktivno učešće medija. U tom smislu, jačanje kadrovskih kapaciteta i savremenih programa jedna je od primarnih obaveza države. Međunarodni standardi nalažu da se posebna pažnja posveti digitalizaciji kulturne baštine i zaštiti kulturnih dobara, radi lakše dostupnosti, pravilnog tretmana i prezentacije.

Nepohodno značajno unaprijediti zaštitu predjela, od prepoznavanja i sprovođenja tipologizacije predjela, do evidencije, uspostavljanja zaštite i kvalitetnog upravljanja. U tom kontekstu definisane su i mjere za zaštitu predjela u kontekstu njihovog značaja za očuvanje prirode i biodiverzitetu (vidjeti strateški cilj 4.1 u Akcionom planu). Pored predjela, nepohodno je, što prije, početi sa sistemskom zaštitom objekata XX vijeka i socijalističkog perioda, zatim ruralne arhitekture, industrijskih objekata i sl.

Od ključne važnosti je da se stvore uslovi za permanentno prikupljanje podataka, uspostavljanje baza podataka, sprovođenje istraživanja na naučnim i stručnim osnovama, kao i unaprjeđivanje konzervacije i restauracije primjenom najboljih međunarodnih metoda i prakse.

Posebno treba obratiti pažnju na lokalitete koji se nalaze na UNESCO-voj listi Svjetske baštine i to na način da se očuvaju vrijednosti zbog kojih su uvršteni na tu listu, ali i da se u velikoj mjeri

²²⁴ Nacionalni program razvoja kulture 2011-2015, Ministarstvo kulture Crne Gore

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

iskoriste benefiti tog statusa, prije svega kroz valorizaciju putem turizma.

Napredak u ostvarivanju navedenih potreba treba omogućiti kroz ostvarivanje strateškog cilja NSOR do 2030. godine „**Uspostaviti efikasan i savremeni sistem integralne zaštite, upravljanja i održivog korišćenja kulturne baštine i predjela**” realizacijom sljedećih prioriteta:

- Unaprijediti samu zaštitu kulturne baštine na svim nivoima
- Unaprijediti samu zaštitu kulturne baštine na svim nivoima
- Unaprijediti održivo korišćenje i upravljanje kulturnom baštinom.

Unapređenjem sistema integralne zaštite, upravljanja i održivog korišćenja kulture baštine i predjela Crna Gora doprinosi ostvarivanju ciljeva 4, 8 i 11 održivog razvoja.

4.3. Očuvanje prirodnog kapitala

Održivo upravljanje prirodnim resursima je neophodno kako bi se osiguralo očuvanje prirodnog kapitala na dugi rok. Zbog značaja koji prirodni kapital ima za rast i razvoj ekonomije, neophodno je ekonomski razvoj usmjeriti u pravcu ozelenjavanja ekonomije kao središnjem pitanju planiranja održivog razvoja Crne Gore zasnovanog na efikasnom upravljanju prirodnim resursima, neugrožavanju održivosti obima, kvaliteta i potencijala prirodnih resursa, pritome akcentujući prioritetno mogućnosti usluga ekosistema, i to primarno u zaštićenim područjima prirode. Traženje odgovora na ključne probleme koji karakterišu korišćenje i upravljanje prirodnim resursima, efikasnu upotrebu resursa stavlja u prvi plan, posebno s aspekta ublažavanja negativnih uticaja razvoja na stanje prirodnih resursa. Najbolje dostupne evropske i globalne prakse mogu značajno pomoći u eliminisanju ili preoblikovanju postojećih neodrživih obrazaca ponašanja, proizvodnje i potrošnje, te unapređenju postojećih znanja, vještina i iskustava radi definisanja opimalnih održivih obrazaca za

djelovanje svojstveno nacionalnim okolnostima, problemima i potrebama. Efikasna upotreba resursa koja je u osnovi koncepta cirkularne ekonomije i usvajanje principa cirkularne ekonomije²²⁵ su preduslov očuvanja potencijala prirodnih resursa, pametnog razvoja i podizanja konkurentnosti crnogorske ekonomije uz smanjenje uticaja na životnu sredinu odnosno ostvarivanju aspiracija o ekološkoj državi i ciljeva u procesu pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji.

U odnosu na probleme utvrđene s aspekta očuvanja prirodnih resursa prioritetno treba pružiti adekvatne odgovore na glavne faktore i rizike ugrožavanja prirode i biodiverziteta, vode, vazduha i zemljišta²²⁶. Posebne grupe odgovora odnose se na: rješavanje problema generisanih neodrživim obrascima upravljanja i potrošnje obnovljivih prirodnih resursa, ublažavanje ili eliminisanje negativnih uticaja prirodnih i antropogenih hazarda na stanje prirodnih resursa, te smanjivanje uticaja zagađenja na zdravlje ljudi. Takođe neophodno je unaprijediti efikasnost upotrebe obnovljivih prirodnih resursa – prostora, kao i metala i nemetala.

4.3.1. Zaustavljanje degradacije vrijednosti obnovljivih prirodnih resursa

Utvrđeni problemi, slabosti i nedostaci impliciraju traženje odgovora kroz dostizanje strateškog cilja koji se odnosi na **zaustavljanje degradacije vrijednosti obnovljivih prirodnih resursa: biodiverziteta, vode, mora, vazduha, zemljišta**.

Zato u oblasti zaštite prirode i biodiverziteta ova strategija podržava realizaciju ciljeva i mjera utvrđenih Nacionalnom strategijom biodiverziteta za period do 2020. godine,

²²⁵ Studija *Na putu ka resursnoj efikasnosti: ispunjenje obećanja Crne Gore da postane ekološka država sa Mapom puta*, NHDR-a 2013-2014, UNDP; Studija sadrži predlog politika i akcija potrebnih da se pređe na resursno efikasniju, zeleniju i konkurentniju ekonomiju koja bi bila u potpunosti usklađena sa 2020 prioritetima Evropske unije (EU) i u funkciji unapređenja razvoja po mjeri čovjeka.

²²⁶ Prepoznati u Nacionalnoj strategiji biodiverziteta 2010-2015

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Nacionalnom strategijom integralnog upravljanja obalnim područjem do 2030. godine i prioritetima u okviru procesa pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji. Dugoročno posmatrano, postizanje evropskih ciljeva za očuvanje biodiverziteta u Crnoj Gori treba da osigura sposobnost prirodnog okruženja da podrži ekonomski razvoj i kvalitet života.

Za unapređenje kvaliteta životne sredine neophodna je i cjelovita transpozicija pravne tekovine EU u okviru poglavlja 27 koje se odnosi na životnu sredinu i izgradnja potrebnih administrativnih i tehničkih kapaciteta na državnom i lokalnom nivou uprave za primjenu propisa.

Za prevazilaženje slabosti i nedostataka u primjeni pristupa i instrumenata za zaštitu ekološki vrijednih staništa i ekosistema, umjesto deklarativne porebna je stvarna integracija zahtjeva zaštite prirode u sektorske politike i razvojne planove. Mjere zaštite prirode moraju biti integrisane u razvojne planove i plansku regulaciju kako bi se omogućila primjena održivih obrazaca korišćenja prirodnih vrijednosti i valorizacije ekosistemskih usluga. Mora se unaprijediti dostupnost i ažurnost podataka o stanju biodiverziteta, razviti kvalitetne stručne podloge i omogućiti njihova upotreba u prostorno-planskoj dokumentaciji.

Za preventivno djelovanje nastanka emisija zagađenja u vazduh, vodu i zemljište prioritetni značaj ima transfer znanja i primjena optimalnih čistih i inovativnih tehnoloških rešenja. U prvom redu treba umanjiti emisiju zagađenja iz industrije i saobraćaja, uključujući i emisiju GHG. Podjednako je značajna kontrola zagađenja na izvoru emisije, kao i mjere koje imaju za cilj eliminisanje ugrožavanja šumskih, vodnih i obalnih ekosistema klimatskim promjenama. Mjere za unapređenje kvaliteta vazduha neophodno je realizovati kompatibilno sa specifičnim mjerama koje se odnose na: zaštitu ozonskog omotača, smanjenje emisije gasova sa efektom staklene bašte, ublažavanje klimatskih promjena, prilagođavanje uticajima klimatskim promjena.

Neophodno je jačati primjenu preventivnih mjera primjenom mehanizama ekološkog planiranja u okviru prostornih planova kojim se reguliše namjena prostora, naročito razvoj industrije, saobraćaja, poljoprivrede, kao i promocijom čistih tehnologija i zdravijih stilova života, podizanjem javne svijesti i organizovanjem promotivnih aktivnosti s ciljem upoznavanja javnosti s štetnim uticajima upotrebe određenih proizvoda i tehnoloških procesa. Integracija pitanja životne sredine u razvojne planove i sektorske politike, i balansiranje razvojnih potreba s biokapacitetom životne sredine, i sa tim povezana primjena instrumenata upravljanja životnom sredinom (strateška i projektna procjena uticaja na životnu sredinu, primjena ekosistemskog pristupa) su među najznačajnijim izazovima u vremenskom horizontu primjene ove strategije.

Potrebno je kontinuirano i sveobuhvatno praćenje kvaliteta vazduha, vode, biodiverziteta i zemljišta uz utvrđivanje uzročno-posljedičnih veza zagađujućih aktivnosti i efikasnosti i doslednosti u primjeni propisa i efikasnosti djelovanja nadležnih institucija. Važno je obezbijediti potrebna finansijska sredstva za sprovođenje monitoringa životne sredine i odgovorajućih istraživanja i analiza u cilju prikupljanja podataka o biodiverzitetu u skladu s potrebama očuvanja biološke raznovrsnosti i efikasne kontrole uticaja faktora ugrožavanja biodiverziteta, kao i podataka o stanju vazduha, voda i zemljišta u skladu s potrebom unapređenja stanja i efikasne kontrole zagađenja. Proces prikupljanja podataka treba sistematski postaviti tako da obezbjeđuje uporedive vremenske serije, uz kontinuirano i postepeno širenje sadržaja programa praćenja stanja ovih segmenata životne sredine. Treba graditi kapacitete i kroz povećanje broja mjernih mjesta za praćenje stanja životne sredine, te primjenu mehanizama za sprovođenje horizontalnih mjera integrisanjem zahtjeva očuvanja životne sredine u sektorske politike polazeći od podataka o stanju životne sredine i uticaju zagađenja na zdravlje stanovništva. Potrebno je razvijati i sistem modeliranja kvaliteta vazduha i vode kako bi se smanjili troškovi dobijanja podataka u realnom

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

vremenu i povećala pokrivenost podacima o stanju kvaliteta životne sredine.

Treba unaprijediti sistem specifičnih, multidisciplinarnih pokazatelja stanja, polazeći od informacija dostupnih u okviru postojećih baza podataka, u skladu sa relevantnim domaćim propisima, kao i obavezama u pogledu transponovanja zakonodavstva EU u nacionalni pravni okvir, obavezama koje proizilaze iz članstva Crne Gore u relevantnim međunarodnim organizacijama i UN konvencijama, prevashodno s aspekta uvođenja indikatora održivog razvoja. Posebno je bitno unaprijediti izvještavanje kroz jačanje podrške primjeni indikatorskog praćenja stanja životne sredine, primjeni matematičkog modeliranja i sl. Neophodno je obezbijediti i zaštitu javnog interesa u vršenju poslova od značaja za dostupnost informacija o stanju životne sredine.

Uspostavljanje tako koncipiranog efikasnog sistema upravljanja životnom sredinom može zahtijevati i reviziju nadležnosti, poslova i načina funkcionisanja različitih institucija i organa uprave u kontekstu praćenja i izvještavanja o stanju životne sredine. Po tom pitanju, ali i šire u kontekstu unapređenja određenih aspekata rada javne uprave, treba razmotriti mogućnosti da se umjesto decentralizovanog pristupa primijeni povjeravanje pojedinih nadležnosti (npr. sa lokalnog na državni nivo) radi povećanja kvaliteta i efikasnosti djelovanja javne uprave. Istovremeno neophodno je sprovoditi programe unapređenja ljudskih resursa za prikupljanje podataka i izvještavanje o stanju životne sredine i prirodnih resursa.

U skladu s navedenim strateški cilj u ovoj oblasti **“Zaustaviti degradaciju vrijednosti obnovljivih prirodnih resursa: biodiverziteta, vode, vazduha, zemljišta”** treba postići realizacijom sljedećih mjera:

- Omogućiti efikasnu zaštitu zaštićenih područja prirode, ekološki vrijednih staništa, šumskih, vodnih i obalnih ekosistema, vazduha i zemljišta

- Unaprijediti praćenje stanja biodiverziteta, voda, mora, vazduha i zemljišta.

Realizacijom ovog strateškog cilja i s njim povezanih mjera Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju globalnih 2,3,6,9,11,12,13,14 i 15 ciljeva održivog razvoja.

4.3.2. *Efikasno upravljanje obnovljivim prirodnim resursima*

U traženju odgovora na neodržive prakse i trendove utvrđene pri korišćenju prirodnih resursa u okviru NSOR do 2030. godine prioritetno je ostvariti i strateški cilj koji se odnosi na omogućavanje efikasnog upravljanje prirodnim resursima.

U okviru uspostavljanja buduće nacionalne ekološke mreže treba identifikovati ekološki vrijedna staništa i ekosisteme. Pritome treba adekvatno vrednovati ekosisteme i usluge koje oni pružaju kako bi se donosile valjane upravljačke odluke. Naophodna je hitna revizija i, ako se pokaže potrebnim, rekategorizacija postojećih zaštićenih prirodnih dobara uz definisanje održivih modela upravljanja. Neophodno je ubrzati i proces proglašenja novih zaštićenih prirodnih dobara, naročito u morskoj sredini. Ekološki značajne djelove prostora treba staviti pod odgovarajući režim zaštite u skladu s međunarodnim smjernicama (npr. Aiči ciljevi za zaštitu biodiverziteta, i ciljevima održivog razvoja broj 14 i 15). Takođe treba razviti sistem mjera i mehanizama zaštite van zaštićenih prirodnih dobara. Značajno je raditi i na izgradnji odgovarajućih kapaciteta za upravljanje zaštićenim prirodnim dobrima, posebno onim u moru obzirom da po tom osnovu nema relevantnog iskustava u Crnoj Gori.

Prioriteti održivog šumarstva su unapređenje sprovođenja strateških dokumenata u sektoru šumarstva (Strategija sa planom razvoja šuma i šumarstva 2014–2023. godina, uključujući i donošenje Nacionalnog akcionog plana za šume), kao i unapređenje upravljačkih kapaciteta administracije i stručnih službi i podizanje svijesti privatnih vlasnika šuma, koncesionara i licenciranih preduzetnika o neophodnosti održivog upravljanju šumama.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Neophodno je poboljšanje šumarskog informacionog sistema, uvođenje i praćenje indikatora gazdovanja šumama, uključujući i podatke o bespravnoj sječi, kao i uvođenje poboljšanih instrumenata i procedura planiranja i gazdovanja šumama, uključujući doslednu primjenu procjene uticaja na životnu sredinu prilikom dodjele koncesija na šume. Razvoj nauke i istraživačkog rada u šumarstvu je veoma bitan za održivo upravljanje, posebno s aspekta utvrđivanja uticaja klimatskih promjena i mogućnosti adaptacije šuma na uticaje klimatskih promjena, korišćenja biomase kao izvora obnovljive energije, očuvanja šuma kao jednog od ključnih ekosistema, ekološke rekonstrukcije, poboljšanja zdravstvenog stanja šuma i razvoja sistema gazdovanja šumama. Značajno je podržati napore za povećanje stepena korišćenja otpadne biomase kao energenta (pelet i slični oblici), integraciju sektora šumarstva u ruralni razvoj, naročito u kontekstu omogućavanja novih radnih mjesta u šumarstvu i drvnoj industriji i povećanja prihoda domaćinstava u ruralnom području. Treba podržati napore privatnog sektora u šumarstvu na više način: pružanjem stručne i finansijske podrške vlasnicima privatnih šuma i udruženja, razvojem preduzetništva, kao i povećanjem konkurentnosti crnogorskih šumskih proizvoda na tržištima Evrope, itd. Poreski podsticaji koji bi podstakli ulaganje privatnog kapitala u šumarstvo i preradu drveta, stimulisali pošumljavanje degradiranog zemljišta i povezivanje sa postojećim tržištima goriva od drvne biomase samo su neki od važnih instrumenata u ovom sektoru. Neophodno je poboljšanje informacione osnove i uvođenje unaprijeđenih instrumenata i procedura planiranja i gazdovanja šumama baziranih na analizama vrijednosti usluga šumskih ekosistema. Kao što je navedeno u ocjeni stanja prirodnih resursa šume imaju ključni značaj za očuvanje biokapaciteta Crne Gore obzirom da čine 75 % ukupnog biokapaciteta države. Navedeni podsticaji i modaliteti razvoja šumarstva i drvne industrije moraju biti praćeni mjerama zadržavanja sječe drvne mase u održivim okvirima kako bi se pod kontrolom držali rastući pritisci generisani ekonomskim rastom. Naime, rast ekološkog otiska, u okviru koga je šumski jedna od šest komponenti,

podjednakim intenzitetom kojim raste ekološki otisak izvoza ukazuje na rast pritiska na šumske ekosisteme usljed potrošnje generisane izvoznom tražnjom.

Da bi se osiguralo održivo upravljanje vodnim resursima potrebno je prevazići niz problema kao što su: neracionalno i neefikasno korišćenje voda (koje se, na primjer, manifestuje velikim gubicima u sistemima vodosnabdijevanja, nenamjenskom trošenju vode, odsustvom recikliranja odnosno ponovne upotrebe vode u značajnom obimu i sl.), nedovoljna izgrađenost infrastrukture za prečišćavanje otpadnih voda (kanalizacionih sistema i postrojenja za tretman otpadnih voda) i nedovoljna kontrola brojnih izvora zagađenja, nedjelotvorna kontrola eksploatacije materijala iz korita rječnih tokova, neadekvatna zaštita od poplava i erozije, slabosti kod informacionog sistema (uključujući nepostojanje jedinstvenog nacionalnog vodnog informacionog sistema) i kapaciteta za pripremu budućih planova upravljanja rječnim basenima i dr. U skladu sa zacrtanim ciljnim vrijednostima u okviru sedmog Milenijumskog razvojnog cilja- obezbijediti održivost životne sredine neophodno je nastaviti sa realizacijom projekata koji su definisani Master planovima za upravljanje otpadnim vodama kako bi se do 2020. godine procenat povezanosti na kanalizacionu mrežu povećao na 75-80 %, odnosno omogućiti da se do 2029. godine u potpunosti implementira Direktiva 271/91/EEC o komunalnim otpadnim vodama, sve aglomeracije pokriju sa PPOV-a i ostvari povezanost na kanalizacionu mrežu u opsegu od preko 90 %. Takođe, treba omogućiti da udio prečišćenih otpadnih voda u odnosu na ukupne količine otpadnih voda iznosi 60% u 2020. godini, odnosno preko 90% u 2029. godini. Značajna poboljšanja u upravljanju vodnim resursima i racionalizaciji potrošnje vode treba postići doslednom primjenom zakonskih propisa usklađenih s zakonodavstvom EU, posebno Okvirnom direktivom o vodama i primjenom ekonomskih instrumenata usmjerenih na bolje upravljanje potražnjom za vodom kao što su: cijene koje pokriva pune troškove (životne sredine, društvene i ekonomske) korišćenja vodnih

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

resursa, nakande i porezi, eko oznake i sl. Naknade i porezi mogu obuhvatiti široku osnovicu, npr. za: zahvatanje voda, mjerenje potrošnje, za korišćenje voda i ispuštanje otpadnih voda u površinske vode, zeleni vodni porezi i kazne za korišćenje vodnih resursa bez dozvole. Iskustva drugih zemalja pokazuju da se značajna poboljšanja u upravljanju vodnim resursima i racionalizaciji potrošnje mogu postići adekvatnom primjenom navedenih ekonomskih instrumenata.

Kad je riječ o zaštiti od poplava, neophodno je jačanje informacionog sistema i razvoj i realizacija planova upravljanja vodama. Održivo upravljanje vodama je od posebnog značaja u kontekstu klimatskih promjena budući da sve dosadašnje analize ukazuju da su vodni resursi izuzetno osjetljivi na izmjene u temperaturnom i režimu padavina i da se kod njih mogu očekivati značajne promjene (u protocima, izdašnosti, poplavama i drugim pratećim pojavama izazvanim ekstremnim vremenskim događajima) tokom ovog vijeka.

U vremenskom horizontu ove strategije prioritetna je i sanacija ekoloških crnih tačaka i izgradnja centra za termički tretman otpada i potpuno iskorišćenje kapaciteta dvije do sada izgrađene uređene deponije čvrstog otpada u Podgorici i Baru. S aspekta smanjenja pritisaka zagađenja usljed odlaganja otpada primarna je sanacija neuređenih odlagališta čvrstog otpada. Neophodna je dalja harmonizacija nacionalnog zakonodavstva u oblasti integrisanog sprječavanja zagađivanja životne sredine, upravljanja otpadom, odgovornosti za štetu u životnoj sredini s pravnom tekovinom EU, pri čemu se posebna pažnja mora posvetiti obaveznoj primjeni najboljih dostupnih tehnika (BAT) i sprječavanju industrijskih udesa. Neophodno je omogućiti potpunu realizaciju Programa usklađivanja pojedinih privrednih grana sa Zakonom o integrisanom sprječavanju i kontroli zagađivanja životne sredine, primarno u pogledu izdavanja integrisanih dozvola KAP-u, Željezari, TE u Pljevljima.

U skladu s navedenim strateški cilj **“Omogućiti efikasno upravljanje prirodnim resursima”** treba postići realizacijom sljedećih mjera:

- Identifikovati i vrednovati ekološki vrijedna staništa i ekosisteme i izvršiti reviziju statusa postojećih zaštićenih prirodnih dobara
- Izgraditi kapacitete za integralno upravljanje zaštićenim prirodnim dobrima, ekološki vrijednim staništima i ekosistemima
- Omogućiti efikasnu upotrebu šumskih resursa
- Omogućiti efikasnu upotrebu vodnih resursa
- Izvršiti remedijaciju postojećeg zagađenja i izgraditi infrastrukturu za tretman otpada i otpadnih voda.

Realizacijom ovog strateškog cilja i s njim povezanih mjera Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju globalnih 6,7,9,13,14,15 i 17 ciljeva održivog razvoja.

4.3.3. Unapređenje stanja životne sredine i zdravlja ljudi

Kao što je navedeno u ocjeni stanja prirodnih resursa brojni su faktori ugrožavanja zdravlja stanovništva usljed zagađenja životne sredine - voda, vazduha, mora i zemljišta. U okviru strateških ciljeva koji se odnose na zaustavljanje degradacije vrijednosti obnovljivih prirodnih resursa: biodiverziteta, vode, vazduha, zemljišta, te na unapređenje efikasnosti upravljanja prirodnim resursima definisane su mjere koje su značajne i s aspekta unapređenja stanja životne sredine u odnosu na potrebe unapređenja zdravlja ljudi.

Naime ova grupa mjera je u direktnoj vezi s pružanjem adekvatnog odgovora na ublažavanje i eliminisanje evidentnih uticaja zagađenja životne sredine na pogoršanje zdravlja stanovništva. Posebno su značajne mjere definisane s aspekta remedijacije postojećeg zagađenja, naročito na hot spot lokacijama, prevashodno u Pljevljima i Nikšiću, i izgradnje infrastrukture za tretman otpada i otpadnih voda. Zato je pored prethodno navedenih strateški cilj ove strategije i omogućavanje simbioze efekata unapređenja stanja životne sredine i očuvanja zdravlja ljudi.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

U kontekstu determinisanje uticaja zagađenja na zdravlje ljudi, preduzimanja preventivnih mjera i otklanjanja negativnih posljedica neophodno je jačanje mehanizama horizontalne međusektorske saradnje - zdravstvo i životna sredina, nauka, uređenje prostora, sport, itd, kao i vertikalne koordinacije od centralnog ka lokalnom nivou. Kako klimatske promjene generišu značajne pritiske na zdravlje ljudi, to je neophodno donijeti i sveobuhvatnu strategiju adaptacije na uticaje promjene i varijabilnosti klime u sektoru javnog zdravlja.

Zato strateški cilj u ovoj oblasti **“Omogućiti simbiozu efekata unapređenja stanja životne sredine i zdravlja ljudi”** treba postići realizacijom sljedećih mjera:

- Smanjiti ranjivost stanovništva na klimatske promjene
- Uspostaviti mehanizme međusektorske saradnje radi unapređenja zdravlja stanovništva.

Realizacijom ovog strateškog cilja i s njim povezanih mjera Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju globalnih 1,2, 3, 6, 11, 13 i 17 ciljeva održivog razvoja.

4.3.4. Održivo planiranje prostora

U odnosu na ocjenu stanja prostora u Crnoj Gori, u vremenskom horizontu ove strategije prioritetno je riješiti probleme neodrživog kapacitiranja prostora generisane nerealnim zahtjevima u pogledu kvantiteta i kvaliteta izgrađene sredine. Sistem uređenja prostora i prostornog planiranja raspolaže brojnim mehanizmima održivog razvoja za rješavanje tih problema koji dovode do trajnog smanjenja kako vizuelnih tako i ekonomskih i ostalih vrijednosti prostora. Pritome se omogućava integracija brojnih sektora u prostorno-planski proces i njihova uzajamna kompatibilnost. Među tim mehanizmima izdvaja se jačanje prostorno-planske analitike na svim nivoima - od nacionalnog izvještavanja o stanju uređenja prostora, pripreme programskih zadataka za izradu pojedinih planskih dokumenata, do ocjenjivanja planskih dokumenata u postupku odobravanja. S druge strane radi omogućavanja objektivnosti prostorno-planske

analitike najznačajnija je primjena kvantifikovanih indikatora jer oni omogućavaju mjerljivost i egzaktnost promjena u prostoru, kao i uporedivost sa sličnim ili razvijenijim sredinama (npr. zemljama i regionima u EU). Primjena indikatora naročito je značajna za utvrđivanje i monitoring sprovođenja kvantifikovanih planskih ciljeva. Pri tom je neophodna primjena moderne informatičke podrške, uključujući primjenu GIS tehnologija koje omogućavaju efikasno sprovođenje prostorno-planskih analiza i brzu razmjenu podataka, kao i postavljanje osnove za efikasnu kontrolu prostora²²⁷. Značajni su i mehanizmi za unapređenje kvaliteta planskih dokumenata kroz reafirmaciju metodologija i stručnih kriterijuma na kojima se zasnivaju planerske odluke. Neophodni su i oni kojim se omogućava efikasnije sprovođenje planova što je važan preduslov za postizanje kvaliteta izgrađenog prostora, dok je najveći izazov u sprovođenju planskih dokumenata pravovremena priprema i uređenje građevinskog zemljišta.

Analiza potopšnje prostora u Crnoj Gori²²⁸ sprovedena za potrebe izrade ove strategije ukazuje na kompatibilnost ocjena o stanju prostora s ocjenama sadržanim u Nacionalnoj strategiji integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore. S tim u vezi NSOR do 2030. godine smatra mjere utvrđene ovom strategijom koje se odnose na razvijanje sistema održivog prostornog planiranja i obezbjeđivanje širih preduslova za funkcionisanje sistema uređenja prostora integralnim dijelom akcionog plana NSOR u dijelu ublažavanja neodrživih trendova korišćenja prostora do 2030. godine. Takođe sastavni dio Akcionog plana NSOR do 2030. godine su i smjernice definisane u NS IUOP u pogledu: regulisanja prekomjerne potrošnje prostora, optimizacije namjene površina kroz svođenje na najmanju mjeru konflikata korišćenja i ranjivosti prostora, regulisanja gradnje u užem obalnom pojasu - obalni odmak, očuvanja i održivog razvoja otvorenih

²²⁷ Nacionalna strategija integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore, MORT, 2015

²²⁸ Analiza održivosti prostornog razvoja na bazi indikatora izgrađenosti za područje Crne Gore, bazna analiza NSOR

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

ruralnih prostora, uspostavljanja praćenja i ocjenjivanja, instrumenata poreske politike u funkciji ostvarivanja prostorno-planskih ciljeva i uspostavljanja osnova za prostorno planiranje mora.

Radi ocjene stanja izgrađenosti prostora za potrebe izrade politike održivog razvoja do 2030. godine primijenjeni su indikatori postojeće izgrađenosti, planirane izgrađenosti, iskorišćenosti građevinskog područja, gustine naseljenosti građevinskog područja, potrošnje građevinskog područja po stanovniku, kao i utvrđivanje prostornih rezervi unutar građevinskog područja²²⁹. Ovako slojevito prikazani parametri²³⁰ omogućili su kvalitetan uvid u stanje prostora i relativno precizno ukazali na veća ili manja odstupanja od poželjnih modela održivog prostornog razvoja. Polazeći od mjera definisanih NS IUOP, ovom strategijom akcentuje se značaj: izmjene postojećih propisa radi preciznije normativne regulacije dimenzionisanja građevinskih područja prema iskazu površina izgrađenog i neizgrađenog dijela građevinskog područja na teritoriji pojedinih opština u skladu sa tipom građevinskog područja, primjene instrumenta kojima se prostorni i razvojni prioriteti usmjeravaju na poboljšanje iskorišćenosti već izgrađenog prostora, preusmjeravanja trenda kvantitativnog rasta potrošnje prostora na povećanje vrijednosti i kvaliteta izgrađenog prostora i životne sredine, optimizacije potrošnje eliminisanjem konfliktnih namjena prostora odnosno usklađivanjem ranjivosti životne sredine i razvojnih interesa, te kontinualnog indikatorskog praćenja promjena stanja u prostoru.

U skladu s navedenim strateški cilj NSOR do 2030. godine u oblasti održivog planiranja prostora je "Riješiti probleme neodrživog kapacitiranja prostora generisane nerealnim zahtjevima u pogledu kvantiteta i kvaliteta

izgrađene sredine", a treba ga postići realizacijom sljedećih mjera:

- Izmjenama Zakona o uređenju prostora i izgradnji objekata i pratećih pravilnika treba unaprijediti sistem planiranja i uređenja prostora
- Uvesti kontinuirano praćenje promjene izgrađenosti prostora u centralizovanom informacionom sistemu
- Podsticati optimizaciju prostora i kvalitet izgrađene sredine.

Realizacijom ovog strateškog cilja i s njim povezanih mjera Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju globalnih 11,14 i 16 ciljeva održivog razvoja.

4.3.5. Efikasna upotreba metalnih i nemetalnih sirovina

U odnosu na ocjene o upotrebi metalnih i nemetalnih sirovina i utvrđene probleme, među ključnim izazovima u vremenksom horizontu ove strategije nalaze se i pitanja njihove resursno efikasne upotrebe i smanjenja potrošnje, upotrebe u kontekstu uvođenja koncepta cirkularne ekonomije, kao i svođenja na najmanju mjeru uticaja njihove eksploatacije na životnu sredinu.

Nasuprot činjenici da održivo upravljanje materijalima odnosno efikasna upotreba minerala i metala nije predmet posebne pažnje u crnogorskoj ekonomiji, evropskim politikama pitanje efikasne upotrebe ovih resursa obrađuje se kroz mjere za: smanjenje uticaja proizvoda tokom cijelog životnog ciklusa, prevenciju stvaranja otpada, reciklažu i ponovnu upotrebu, mjere za podsticanje istraživanja i inovacija, tržišno zasnovane instrumente i sl. Zato je veoma važno da se razviju i primjene adekvatni instrumenti kojima će se na duži rok podstaći resursna efikasnost upotrebe domaćih sirovina kod postojećih industrija.

U odnosu na najprihvatljivije ocijenjen scenario aposlutnog odvajanja ekonomskog rasta od potrošnje materijala tj. smanjenje DMC

²²⁹ Analiza održivosti prostornog razvoja na bazi indikatora izgrađenosti za područje Crne Gore, bazna analiza NSOR, 2015.

²³⁰ Podaci su obrađeni su za nivo GUR-a (generalne urbanističke razrade unutar PUP-a) tj. za nivo GUP-a (generalnog urbanističkog plana) kao i za zone koje nisu obuhvaćene GUR-om/GUP-om i predstavljaju područja van urbanih centara

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

indikatora²³¹ za 20% i povećanje resursne produktivnosti za 54.8%²³² do 2020. godine, odnosno rast BDP-a i domaće potrošnje po godišnjoj stopi od 3,4% i -1,4%²³³, neophodno je omogućiti smanjenje DMC-a po sektorima u kojim dominira potrošnja metala i nemetala na osnovu njihovog procentualnog učešća u ukupnoj potrošnji. Na taj način sektor građevinarstva treba da da najveći doprinos ukupnom smanjenju DMC-a i poboljšanju resursne produktivnosti što bi značilo procentualno povećanje resursne produktivnosti u 2020. godini u odnosu na 2013. godinu za 201,1%. Prerađivačka industrija ne bi značajnije doprinijela smanjenju DMC-a odnosno resursna produktivnost prerađivačke industrije bi se povećala za svega 9.7%.

Kada je u pitanju uvođenje koncepta cirkularne ekonomije kod potrošnje tehničkih materijala kao što su minerali i metali, ali i polimeri, legure, derivati ugljovodonika (npr. plastika), radi dostizanja resursne efikasnosti treba podsticati primjenu niza sredstava. Na taj način treba doprinijeti primjeni tehnoloških inovacija radi modernizacije industrijske proizvodnje u Crnoj Gori i smanjenja pritiska zagađenja na životnu sredinu.

Poseban problem predstavlja činjenica da je korišćenje i prerada mineralnih sirovina

²³¹ Domaća potrošnja materijala predstavlja indikator koji mjeri ukupnu vrijednost materijala koji se direktno troše u ekonomiji i definiše se kao godišnja količina prirodnog materijala ekstrahovanog na domaćoj teritoriji plus ukupan fizički uvoz minus ukupan fizički izvoz.

²³² Prema Nacionalom izvještaju o razvoju po mjeri čovjeka za Crnu Goru, posmatranjem trenda potrošnje domaćeg materijala između 2006. i 2013. godine utvrđena su četiri moguća scenarija produktivnosti resursa za period od 2014-2020. Ako bi Crna Gora nastavila sa "poslovanjem kao i do sada", do 2020. godine će domaća potrošnja materijala (upotreba domaćih resursa) i BDP rasti po godišnjoj stopi od 0.9% i 3.4% respektivno. "Poslovanje kao i do sada", koji je bilo uspješno u pretkriznom periodu, vodi neodrživom i veoma rizičnom ekonomskom rastu kojim se ne bi poboljšala produktivnost resursa. Scenario 3 se odnosi na smanjenje materijalne odnosno povećanje tehnološke intezivnosti, dok se scenario 4 odnosi na apsolutno smanjenje domaće potrošnje materijala.

²³³ Prevođenje preporuka scenarija 4 razvijenog u NHDR-u za 2014.g na sektorske politike za potrebe izrade NSOR

povezana sa značajnim negativnim uticajima na životnu sredinu i da se devastirani prostori rijetko ili nikako ne saniraju. Pritome koncesije za korišćenje pojedinih sirovina uglavnom ne odražavaju stvarne troškove povezane sa upotrebom ovih resursa, a kako su pokazale određene međunarodne studije dosadašnja praksa bila je da se eksploatacija lignita značajno (direktno ili indirektno) subvencionira²³⁴.

U skladu s navedenim strateški cilj u ovoj oblasti je **"Omogućiti resursno efikasnu upotrebu metalnih i nemetalnih sirovina"**, a treba ga postići realizacijom prioritetne mjere: **„Svesti na najmanju mjeru uticaje na životnu sredinu i poboljšati ekonomske učinke eksploatacije mineralnih resursa“**.

Realizacijom ovog strateškog cilja i s njim povezanih mjera Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju globalnih 6, 12 i 15 ciljeva održivog razvoja.

4.3.6. *Ublažavanje uticaja prirodnih i antropogenih hazarda*

U korišćenju prirodnih resursa, posebno zabrinjavaju, problemi, slabosti i nedostaci koji se odnose na nivo znanja, spremnost i izgrađenost kapaciteta za smanjivanje rizika na uticaje prirodnih i antropogenih hazarda. U odnosu na ključne evidentirane rizike od hazarda - seizmičkog hazarda, erozije, poplava, požara, nastanka klizišta, odrona, usova i sl., te multipliciranje rizika od hazarda pod uticajem klimatskih promjena, ova strategija podržava sprječavanje novih i smanjenje postojećih rizika od hazarda kao prioritetni cilj održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine. Tako postavljen cilj u skladu je s globalnim Sendai okvirom za smanjenje rizika od katastrofa u period od 2015-2030. godine. Dok se postojeći rizici od hazarda u Crnoj Gori mogu povezati sa nedavnim i istorijski zabilježenim katastrofama i ekstremnim događajima (šumski požari, poplave, ekstremne padavine, zemljotresi i dr.), budući hazardi moraju se posmatrati i u

²³⁴ UNDP: Na putu ka resursno efikasnoj ekonomiji: ispunjenje obaranja Crne Gore da postane ekološka država Mapa puta ka resursno efikasnoj Crnoj Gori (2014), NHDR, 2014

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

kontekstu promjene klime i neophodnosti prilagođavanja i izgradnje otpornosti prirodnih i društvenih sistema na multiplikaciju hazarda koje donose izmjenjeni klimatski uslovi.

Jačanje otpornosti, smanjivanje ranjivosti i izloženosti prirodnim i antropogenim hazardima može se postići kroz sljedeće mjere²³⁵:

- Unaprijediti razumijevanje rizika od hazarda
- Jačati institucionalni okvir za upravljanje rizicima od hazarda
- Investirati u smanjenje rizika i jačanje otpornosti prirodnih i društvenih sistema
- Unaprijediti spremnost za odgovor na katastrofe i obnovu kroz oporavak, rehabilitaciju i rekonstrukciju.

Razumijevanje rizika od hazarda je kompleksan zadatak koji zahtijeva naučna istraživanja, konstantan monitoring brojnih parametara i pokazatelja, edukaciju stanovništva, podizanje javne svijesti i uvođenje specifičnih znanja kroz obrazovni sistem, izradu strateških i planskih dokumenata, jačanje kapaciteta nadležnih institucija i dr. Politike i praksa upravljanja rizicima od hazarda moraju biti bazirane na razumijevanju rizika i svih njihovih dimenzija, počev od ranjivosti, kapaciteta, izloženosti stanovništva i dobara riziku, kako bi se osigurala pripremljenost za efikasan odgovor na hazard.

Jačanje institucionalnog okvira za upravljanje rizikom takođe je vrlo složeno jer smanjenje rizika od hazarda zahtijeva angažovanje cjelokupnog društvenog sistema, uz posvećivanje posebne pažnje ranjivim segmentima populacije. Iako je uloga centralne vlasti i institucija sistema ključna u koordinaciji aktivnosti na smanjenju rizika od hazarda, neophodno je osnažiti učešće lokalnih zajednica u prepoznavanju i suzbijanju rizika i održivom upravljanju lokalnim resursima.

Investiranje u smanjenje rizika i otpornost zahtijeva izdvajanje sredstava na svim nivoima – pribavljanje međunarodne pomoći za jačanje otpornosti ključnih infrastrukturnih objekata, budžetska izdvajanja na državnom i lokalnom nivou, ulaganja iz privatnog sektora, naročito velikih industrijskih postrojenja, mobilisanje sektora osiguranja kako bi se ublažile posljedice hazarda i obezbijedila brža i efikasnija reakcija u pogledu rekonstrukcije i oporavka od katastrofa, investiranje u otpornost i zaštitu ekosistema, kao i investiranje u naučna istraživanja i inovacije.

Unapređenje spremnosti za odgovor na katastrofe i obnovu kroz oporavak, rehabilitaciju i rekonstrukciju podrazumijeva akcije koje treba preduzeti unaprijed na svim nivoima. Radi omogućavanja spremnosti za odgovor na katastrofe neophodno je obezbijediti sisteme rane najave, obezbijediti mobilnost u slučaju katastrofa, alternativne načine za snabdijevanje vodom, hranom, energijom i uspostavljanje telekomunikacija, pružanje medicinske pomoći i dr. Preventivno djelovanje podrazumijeva unaprijed osmišljenu koordinaciju, visok stepen javne svijesti, postojanje centara za informisanje stanovništva, organizaciju vježbi evakuacije i obuka za ispravno djelovanje u slučaju katastrofa.

Nacionalna strategija za vanredne situacije prepoznaje neophodnost stvaranja stalnih budžetskih izvora za konstituisanje državnog sistema zaštite od katastrofa i akcidenata i za njegovu dugoročnu implementaciju. Takođe definiše neophodnost izrade detaljnih i sveobuhvatnih nacionalnih planova akcije za sve vrste vanrednih situacija pojedinačno i sve oblike hazarda. U središtu odgovora nalazi se unapređenje postojećih tehničkih kapaciteta za pouzdani kontinualni monitoring svih prirodnih fenomena i tehničko-tehnoloških procesa, kao i bioloških hazarda, koji mogu rezultirati katastrofama.

Obzirom na multipliciranje rizika od hazarda pod dejstvom klimatskih promjena, mjere adaptacije na klimatske promjene moraju zauzeti centralno mjesto u izgradnji otpornosti čovjeka, prirode i društveno-ekonomskih sistema. Klimatske promjene se već dešavaju i

²³⁵ Definisane u skladu sa prioritetima Sendai okvira za smanjenje rizika od katastrofa u periodu 2015-2030

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

njeni efekti će imati dalekosežne posljedice za antropogene i prirodne sisteme. Zbog toga su aktivnosti adaptacije na preduzimanje hitnih akcija u borbi protiv klimatskih promjena i njenih uticaja važne u očuvanju zdravlja ljudi, imovine, infrastrukture, ekosistema i jačanje otpornosti na katastrofe. Intenzitet i učestalost meteoroloških ekstrema u realnom vremenu, te projektovani porast učestalosti ekstremnih događaja, poput toplotnih talasa, suša, jakih kiša koje dovode do poplava, oluja u sklopu ciklona, potvrđuju da su ovi događaji značajna prijetnja nacionalnoj ekonomiji i održivom razvoju. Zato su prioritetne mjere s aspekta adaptacije na klimatske promjene:

- Smanjiti ranjivost čovjeka, prirodnih i društvenih sistema na klimatske promjene;
- Povećati otpornost čovjeka, društva i ekosistema na one aspekte klimatskih promjena koji se ne mogu izbjeći.

Primjeri mjera adaptacije uključuju i sljedeće: efikasnije korišćenje oskudnih vodnih resursa, prilagođavanje građevinskih kodova budućim klimatskim uslovima i ekstremnim vremenskim događajima, razvoj usjeva tolerantnih na sušu, izbor vrste drveća i prakse u šumarstvu manje podložne olujama i požarima, izdvajanje zemljišnih koridora radi podrške migraciji vrsta, itd.

Realizacijom ovog strateškog cilja i s njim povezanih mjera Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju globalnih 2,3,11,13 i 16 ciljeva održivog razvoja.

4.4. Uvođenje zelene ekonomije

U kontekstu NSOR, uvođenje zelene ekonomije podrazumijeva primjenu UNEP pristup shodno kome je zelena ekonomija nisko-karbonska, resursno efikasna i socijalno inkluzivna odnosno ostvarivanje strateških ciljeva strukturiranih u sljedeće prioritetne oblasti: ublažavanje klimatskih promjena, resursna efikasnost, održiva proizvodnja i potrošnja i društvena odgovornost, kao i rast konkurentnosti crnogorske ekonomije.

4.4.1. Ublažavanje klimatskih promjena

U skladu sa definisanim namjeravanim nacionalno-određenim doprinosom globalnom smanjenju emisija gasova sa efektom staklene bašte, strateški cilj Crne Gore u oblasti ublažavanja klimatskih promjena je **smanjenje nivoa emisija sa efektom staklene bašte do 2030. godine za 30% u odnosu na 1990. godinu**. Ovaj strateški cilj direktno je povezan sa SDG 13 - preduzeti hitne akcije za borbu protiv klimatskih promjena i njihovih negativnih uticaja), uz napomenu da se ove aktivnosti primarno odvijaju kroz učešće u globalnom odgovoru na klimatske promjene pod okriljem UNFCCC-a.

U skladu sa navedenim, Crna Gora je definisala Namjeravani nacionalno utvrđeni doprinos **globalnom smanjenju emisija GHG** u okviru Nacionalne strategije o klimatskim promjenama do 2030. godine (NSKP). NSKP je usvojena u septembru 2015. godine, kada je i predlog namjeravanog nacionalno-određenog doprinosa smanjenju GHG dostavljen Sekretarijatu UNFCCC-a. NSKP predstavlja glavni instrument za postizanje ovog strateškog cilja. Ključni preduslov za njegovo ispunjavanje je integrisanje klimatske politike u sve relevantne sektorske politike, što potpuno korespondira sa SDG 13.2 - integrisanje mjera za smanjenje negativnih efekata klimatskih promjena u nacionalne politike, strategije i planiranje. Takođe treba imati u vidu da je za uvođenje većine mjera za smanjenje emisija GHG potrebno mijenjati navike stanovništva kroz edukaciju o raznim aktivnostima, na prvom mjestu uštedama energije i niskougljeničnim tehnologijama, ovdje se poseban akcenat stavlja na opšte mjere, koje se odnose na nastavak i intenziviranje aktivnosti na podizanju javne svijesti o problemu klimatskih promjena i mjerama za njihovo ublažavanje, kao i revidovanju državnog budžeta i postojeće sektorske regulative, sa ciljem uključivanja mjera smanjenja emisija GHG, što korespondira sa SDG 13.3 – poboljšati edukaciju, javnu svijest, kadrovske i institucionalne kapacitete za mitigaciju, adaptaciju, smanjenje uticaja i rano upozoravanje.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Analiza domaće potrošnje materijala (DMC)²³⁶ pokazuje da poslije sektora građevinarstva, sektor energetike ima najveće učešće u domaćoj potrošnji materijala. U scenariju 4, u okviru dokumenta je postavljen cilj da se do 2020. godine u odnosu na prosjek (2005-2012) postigne apsolutno smanjenje upotrebe resursa za 20%. Da bi se ovaj cilj postigao, neophodno je sprovesti **mjere povećanja resursne efikasnosti** kroz metode, procedure i instrumente, koji obuhvataju ekonomske, emisione, promotivne, regulatorne i kooperativne mjere. U sektoru **energetike** se predlažu sljedeće mjere:

- fiskalne mjere (ekološki porez);
- uklanjanje subvencija za štetne aktivnosti;
- zelene finansije i zelene subvencije;
- postavljanje emisijih, tehnoloških i drugih standarda i njihovo veće poštovanje;
- mjere podrške velikim potrošačima energije da kreiraju detaljne planove resursne efikasnosti i transfer iskustva u implementaciji resursne efikasnosti;
- promotivne aktivnosti na podizanju svijesti o značaju resursne efikasnosti, veća ulaganja u istraživanje i razvoj, primjena ekonomskih instrumenata za posticanje IR aktivnosti.

Neophodno je promovisati programe za kreiranje detaljnih planova resursne efikasnosti kako bi se podstakao integrisani pristup proizvodnji i potrošnji energije, vode, prirodnih materijala i otpada. Proizvodnja energije zahtijeva inovativne tehnološke mjere u korišćenju nematerijalnih obnovljivih izvora energije, dok je u potrošnji energije najvažnije stvaranje ekonomskih podsticaja za uštedu energije, implementacija sektorskih programa za energetske efikasnost i promocija investicija u oblasti energetske efikasnosti.

²³⁶ Dokument "Na putu ka resursno efikasnoj ekonomiji: ispunjenje obećanja Crne Gore da postane ekološka država – Mapa puta ka resursno efikasnoj Crnoj Gori"

Za razliku od proračuna DMC-a, koji se fokusira na potrošnji fizičkih dobara, mjerenih po težini, proračun **ekološkog otiska (EF)**²³⁷ se fokusira na obnovljivim prirodnim resursima i uslugama ekosistema, odnosno na površinama biološke produktivnosti, koji su potrebni za dobijanje različitih roba i usluga. U 2011. godini kako ekološki otisak po glavi stanovnika (3,3 gha), tako i biokapacitet (2,8 gha) po glavi stanovnika u Crnoj Gori bili veći od prosječnih u mediteranskim zemljama. Visokom biokapacitetu po glavi stanovnika najviše doprinosi šumsko zemljište, koje učestvuje sa 75% u ukupnom biokapacitetu, dok najveći dio ekološkog otiska države, u iznosu od 75% ukupnog otiska, čini potrošnja u domaćinstvima. Zato je važno da se istovremeno sa kontinualnim podizanjem svijesti javnosti, sprovođenjem obuka za donosiocima i sprovodiocima politika i konkretnim smanjenjem emisija GHG u ključnim sektorima, prije svega energetici i industriji, povećavaju ponori CO₂ odnosno šume i šumsko zemljište.

Poboljšanje statusa šuma direktno utiče na povećanje ponora emisija CO₂, dok se istovremeno postižu drugi pozitivni efekti na životnu sredinu kao što je očuvanje biodiverziteta, sprječavanje erozije zemljišta, poboljšanje kvaliteta vazduha, što je u vezi sa petnaestim ciljem održivog razvoja - zaštititi, obnoviti i promovisati održivo korišćenje kopnenih ekosistema, održivo upravljanje šumama, suzbijanje dezertifikacije, zaustaviti i preokrenuti degradaciju zemljišta i zaustaviti gubitak biološke raznolikosti. U sektoru šumarstva neophodno je raditi na održivom upravljanju šumama, zaštititi šuma od šumskih

²³⁷ Ekološki otisak, bazna analiza za potrebe izrade NSOR, MORT, 2015. Ekološki otisak mjeri regenerativni kapacitet biosfere (biokapacitet) potreban za omogućavanje ljudskih aktivnosti (hrana, smještaj, mobilnost, dobra i usluge) na godišnjem nivou, koji uključuje sljedeće komponente: **poljoprivredno zemljište** za proizvodnju hrane, **zemljište za prehranu domaćih i divljih životinja**, koje se koriste za dobijanje mesa, mlijeka, vune, **izgrađeno zemljište za ljudske potrebe**, uključujući stambene, industrijske i infrastrukturne objekte, **šumsko zemljište**, potrebno za drvna goriva, celulozu i drvene proizvode, **vodene površine** za ulov vodenih životinja i **ugljenični otisak**, zemljište pod šumama koje je dovoljno da apsorbuje iz atmosfere CO₂ emitovan usljed sagorijevanja fosilnih goriva.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine

požara i nelegalne sječe, kao i na unaprijeđenju regulatornog okvira.

U proizvodnji energije i industriji neophodno je uvođenje modernih niskokarbonskih tehnologija, koje istovremeno doprinose i održivom razvoju, što je u skladu sa devetim ciljem održivog razvoja - izgraditi otpornu infrastrukturu, promovirati inkluzivnu i održivu industrijalizaciju i podsticati inovacije, odnosno podciljem 9.4. – do 2030. godine, poboljšati infrastrukturu i obnoviti industrije da budu održive, sa povećanom efikasnošću korišćenja resursa i većim usvajanjem čistih i ekološki prihvatljivijih tehnologija i industrijskih procesa, ali tako da sve zemlje preduzmu akcije u skladu sa svojim sposobnostima. U ovim sektorima je neophodno unaprijediti domaći zakonodavni okvir usklađivanjem sa evropskim zakonodavstvom.

U sektoru potrošnje energije je neophodno poboljšati **energetsku efikasnost (EE) i povećati korišćenje obnovljivih izvora energije (OIE)**, što će se povoljno odraziti, kako na ekonomiju, tako i na životnu sredinu, što je u skladu sa sedmim ciljem održivog razvoja - osigurati pristup dostupnoj, pouzdanoj, održivoj i modernoj energiji za sve, odnosno podciljevima 7.1 - do 2030. godine osigurati univerzalan pristup dostupnim, pouzdanim, održivim i modernim energetske uslugama, 7.2 - do 2030. godine, znatno povećati udio obnovljivih izvora energije u globalnom energetske miksu i 7.3 - do 2030. godine udvostručiti globalnu stopu poboljšanja energetske efikasnosti. Dodatna promocija racionalnog korišćenja energije i većeg korišćenja OIE mora biti praćena daljim unaprijeđenjima zakonodavnog okvira i finansijskih instrumenata u ovoj oblasti.

Način ostvarivanja strateškog cilja NSOR – **smanjiti nivo emisija sa efektom staklene bašte do 2030. godine za 30% u odnosu na 1990. godinu** treba postići realizacijom sljedećih mjera:

- Izgraditi kapacitete, unaprijediti obrazovanje i podizati javnu svijest o klimatskim promjenama i mjerama za njihovo ublažavanje

- Uvoditi niskokarbonske tehnologije u postrojenjima, u skladu sa najboljim praksama
- Povećati učešće obnovljivih izvora energije i promovirati racionalno korišćenje energije
- Poboljšati status šuma i dodatno pošumljavati.

Osim što su u direktnoj vezi s prethodno navedenim ciljevima održivog razvoja, ovako definisane mjere imaju značajan uticaj i na ostvarivanje i drugih ciljeva održivog razvoja kao što su: obezbjeđivanje dostupne, pouzdane i održive energije, promovisanje inkluzivnog i održivog ekonomskog rasta i inkluzivne i održive industrijalizacije, održive proizvodnje i potrošnje, zaštita ekosistema, održivo upravljanje šumama itd. (**SDGs 7, 9, 13 i 15**).

4.4.2. Put ka resursnoj efikasnosti

Kada se govori o efikasnom korišćenju resursa²³⁸ podrazumijeva se njihova upotreba koja osigurava da potrošnja i/ili korišćenje resursa i povezani uticaji ne dovedu do prekomjerne eksploatacije i degradacije resursne osnove odnosno da se ekonomski rast razdvoji od upotrebe resursa (racionalno korišćenje kako bi se omogućio kontinuirani rast uz istu ili smanjenu količinu resursa). Evropska inicijativa za efikasno korišćenje resursa (formulisana u Strategiji Evropa 2020) naglašava neophodnost daljeg donošenja politika koje će pomoći da se:

- poprave ekonomski učinci paralelno sa smanjenjem upotrebe resursa,
- identifikuju i stvore nove mogućnosti za ekonomski rast, veće inovacije i poboljšanje konkurentnosti ekonomije,
- osigura dostupnost najvažnijih resursa na dugi rok,

²³⁸ Najkraće rečeno, **resursna efikasnost** se u EU politikama tumači kao korišćenje ograničenih resursa planete na održiv način uz minimizaciju uticaja na životnu sredinu; ona omogućava **da se sa manje stvori više** tj. **da se generiše veća vrijednost uz manje inpute**.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

- ublaže efekti klimatskih promjena i ograniče uticaji na životnu sredinu koji potiču od upotrebe resursa²³⁹.

Kako je prethodno istaknuto, crnogorsku ekonomiju kao cjelinu, karakteriše neefikasno korišćenje resursa, posebno energije i vode, dok se veoma mali dio stvorenog otpada reciklira ili ponovo koristi. Pored negativnih uticaja na životnu sredinu, ovakvo stanje takođe negativno utiče na konkurentnost ekonomije i otvara značajan prostor za uvođenje politika i mjera zelene ekonomije. Stoga su u ovoj oblasti definisana tri strateška cilja, koji se odnose na poboljšanje resursne efikasnosti u ključnim ekonomskim sektorima, unapređenje upravljanja otpadom i podsticanje održive valorizacije i očuvanje resursa mora.

4.4.2.1. Resursna efikasnost u ključnim ekonomskim sektorima

Efiksna upotreba resursa je horizontalno pitanje pa se politike u ovoj oblasti reflektuju na veliki broj **sektorskih politika** – od politika upravljanja prirodnim resursima, preko nauke i istraživanja, statistike, fiskalne politike, politika u oblasti životne sredine i namjene površina (planiranja prostora) – do politika u ekonomskim sektorima kao što su poljoprivreda, energetika, saobraćaj, građevinarstvo itd.

U Crnoj Gori postoje primjeri politika koje daju pozitivne rezultate za resursnu efikasnost i aktivnosti uz pomoć kojih se zahtjevi održivosti praktično primjenjuju u različitim oblastima. Takvi primjeri uključuju projekte i inicijative za primjenu čistijih tehnologija, veća ulaganja u istraživanja i razvoj, napore za uvođenje recikliranja, povećanje energetske efikasnosti, definisanje indikatora životne sredine, harmonizaciju sa evropskim zakonodavstvom i sl. Ipak, generalna ocjena je da u crnogorskoj ekonomiji preovladava neefikasna upotreba resursa i da nedostaju adekvatne i djelotvorne politike i instrumenti (te da ima primjera kontraproduktivnih instrumenata koji stimulišu neefikasnost). U slučajevima kada osnov za

adekvatne politike postoji u zakonskim propisima i strategijama i planovima, evidentni su primjeri iskrivljivanja takvih principa u praksi ili jednostavno njihovo neprimjenjivanje.

Da bi se osigurao prelaz na **resursno efikasnu ekonomiju i dugoročno razdvajanje ekonomskog rasta od potrošnje resursa i negativnih uticaja na životnu sredinu**, potrebna je temeljna promjena u načinu kreiranja politika i njihovom sprovođenju.

Politike resursne efikasnosti treba da budu zasnovane na dobrim informacijama, da imaju dugoročnu perspektivu, budu izraz koordiniranog pristupa među različitim djelovima administracije i da imaju podršku šireg spektra društvenih aktera. Takođe je veoma važno da se efekti politika pomno prate i da se one modifikuju u slučaju da se pokaže da ne vode utvrđenim ciljevima. Međunarodna iskusta (posebno primjer EU) pokazuju da je za postizanje efikasne upotrebe resursa na raspolaganju širok spektar politika i mjera koje

²³⁹ Ozelenjavanje crnogorske ekonomije, Vlada Crne Gore, 6.6.2012;

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Tabela 4-1: Produktivnost resursa za Crnu Goru, Izvor: UNHDR 2014;

SCENARIO 4 – PRODUKTIVNOST RESURSA ZA CRNU GORU			
Apsolutno smanjenje upotrebe resursa za 20% u odnosu na prosjek 2005-2012.			
UPOTREBA RESURSA I PRODUKTIVNOST RESURSA, prosjek 2005-2012			
GDP:	2.713 miliona €	Bruto domaći proizvod (stalne cijene)	
DMC:	3.247.959 t (DMC/pc 5,2 t)	Domaća potrošnja materijala (000 t)	
RP (GDP/DMC)	835 €/t	Produktivnost resursa (€/t)	
PROCJENA ZA 2020			
		Ukupni rast	Godišnji rast
GDP:	3.473 miliona €	28%	3,5%
DMC:	2.598.367 t (DMC/pc 4,0)	-20%	-2,5%
RP:	1.337 €/t	60%	7,5%
PROCJENA ZA 2030			
Iznos:		Ukupni rast	Godišnji rast
GDP:	4.423 miliona €	63%	3,5%
DMC:	2.598.367 t (DMC/pc 4,0 t)	-20%	-1,1%
RP:	1.702 €/t	103,8%	5,8%

uključuju ispravne cijene, eliminaciju ili smanjenje subvencija štetnih po životnu sredinu, zelenu poresku reformu, održive javne nabavke, stimulisanje inovacija, tehničke standarde i ekodizajn, vrednovanje prirodnih resursa i ekosistema i njihovo adekvatno predstavljanje u nacionalnim računima, uspostavljanje indikatora, partnerstva, razvoj znanja i sposobnosti, jačanje naučno-istraživačkih aktivnosti i druge.

Ekonomična i efikasna upotreba prirodnih resursa je ključna strategija održivog razvoja.

Direktna je posljedica načina organizovanja ekonomske aktivnosti u zemlji, strateških opredjeljenja, sektorskih politika i, u kranjem, svjesnosti o potrebi da se prirodnim resursima upravlja na održiv način. Veoma značajno jeste usmjeriti napor na razdvajanje uticaja (*decoupling*) ekonomskog rasta na upotrebu resursa, s jedne, i postojanje inverznog uticaja ekonomskog rasta na degradaciju životne sredine, s druge strane.

Postupak utvrđivanja produktivnosti prirodnih resursa u okvirima nacionalne ekonomije ogleda se u procjeni agregatnog pokazatelja domaće potrošnje materijala (*Domestic Material Consumption, DMC*)²⁴⁰, u apsolutnom i relativnom iznosu. Kada se bruto društveni proizvod (GDP) podijeli apsolutnim iznosom DMC-a, dobija se indikator produktivnosti resursa (*Resource Productivity, RP*)²⁴¹. Zato je

²⁴⁰ **Domaća potrošnja materijala** predstavlja indikator koji mjeri ukupnu vrijednost materijala koji se direktno troše u ekonomiji i definiše se kao godišnja količina prirodnog materijala ekstrahovanog na domaćoj teritoriji plus ukupan fizički uvoz minus ukupan fizički izvoz. Materijali koji čine inpute za obračun DMC podijeljeni su u 4 kategorije, te je izračunat njihov udio u ukupnom toku u Crnoj Gori za 2012. godinu (u 000 t): : biomasa 347 (12,7%), fosilni energenti 2.014 (73,6%), metali -96,8 (1,2%), nemetalični minerali -244,6 t (12,5%). U strukturi inputa uključen je i tok neto uvoza i izvoza. (Procjene date u UNHDR 2014);

²⁴¹ **Resurna produktivnost** predstavlja mjeru ukupne količine materijala koji se koriste u ekonomiji u odnosu na bruto domaći proizvod. Omogućava uvid u to da li je došlo do odvajanja između prirodnih materijala i ekonomskog

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

veoma važno da se u okviru redovnih statističkih izvještaja prati nivo i dinamika DMC-a i RP-a u okvirima nacionalne ekonomije i komparativno.

Prema analizi scenarija datoj u UNHDR 2014²⁴², a na bazi procijenjene prosječne upotrebe resursa za period 2005.-2012. godina, napravljeno je više scenarija produktivnosti resursa za Crnu Goru, gdje je najbolje ocijenjen scenario 4: apsolutno smanjenje upotrebe

U posebnoj analizi scenarija 4²⁴³, za potrebe izrade NSOR, data je projekcija promjene ovog indikatora po sektorima.

Ključni sektori za poboljšanje resursne efikasnosti su energetika, građevinarstvo, poljoprivreda i uslužni sektor odnosno turizam.

Energetika, imajući u vidu da sektor energetike troši preko 20% ukupne potrošnje domaćih materijala, neophodne su određene procedure

Tabela 4-2: Projekcije sektorske produktivnosti resursa za Crnu Goru do 2020. godine, Izvor: ISSP, 2015;

	DMC u tonama	Učešće u DMC u %	DMC do 2020 (umanjen za 20%)	Apsolutno smanjenje u tonama	RP do 2020 (€/t)	RP % promjena
Usluzni sektor	823,096	9.5	658,476.8	164,619	1.95	164.6
Poljoprivreda i ribarstvo	141,120	1.6	112,896.0	28,224	3.66	93.6
Energetika	1,929,563	22.3	1,543,650.4	385,913	0.18	158.4
Prerađivačka industrija	842,172	9.7	673,737.6	168,434	0.18	9.7
Saobraćaj	164,000	1.9	131,200.0	32,800	0.74	-3.9
Gradjevinarstvo	4,767,766	55.0	3,814,212.8	953,553	0.09	201.1

resursa za 20% u odnosu na navedeni prosjek.

Ukoliko Crna Gora želi da poboljša produktivnost resursa, i preko toga upravljanje resursima, scenario sa ovako postavljenim ciljem predstavlja adekvatan okvir. S obzirom da podrazumijeva smanjenje DMC po stanovniku za tonu, ovaj scenario predstavlja dovoljan okvir za značajan pomak u korišćenju resursa u Crnoj Gori.

Konačno, s obzirom da smanjenje DMC/pc za tonu predstavlja veliki izazov, u konačnom opredjeljenju, čini se izglednije da se ovaj cilj projektuje na period od 18 godina, **do 2030. godine**, jer bi prosječno godišnje smanjenje DMC-a od 1,1% bilo realnije izvesti.

i mjere koje bi mogle unaprijediti resursnu efikasnost kada je ovaj sektor u pitanju. Takođe, analiza je pokazala da su indikatori resursne efikasnosti još uvijek nepovoljni - u sektoru energetike je još uvijek visok materijalni intenzitet iako je zabilježen pad od - 23.1%, produktivnost resursa je jedna od najnižih (ostvaruje se samo 0.07 € BDP-a po toni uloženog DMC-a), dok je metabolička stopa (koja odražava potrošnju domaćih prirodnih materijala po stanovniku) u ovom sektoru porasla za 19.2%. Međutim, s obzirom na još uvijek visoke stope materijalnog, energetskog i emisionog inteziteta ovaj sektor ima **najveći potencijal za poboljšanje ukupne resursne efikasnosti** crnogorske ekonomije. U okviru sektora energetike najviše se troše

rasta. Resurna produktivnost Crne Gore izrežena je u

iznosu BDP-a po jedinici direktne potrošnje materijala

²⁴² Na putu ka resursno efikasnoj ekonomiji: ispunjenje obećanja Crne Gore da postane ekološka država, Mapa puta ka resursno efikasnoj Crnoj Gori, UNHDR 2014;

²⁴³ Transposing the recommendations of UNDP NHDR Report (Scenario 4) to the National Strategy for Sustainable Development 2015-2020, Phase 2, ISSP, April 2015;

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

energenti koji zauzimaju centralno mjesto i neophodan resurs za obavljanje ekonomske aktivnosti. Zbog toga je od velike važnosti da se osim zbog njihovog visokog emisionog inteziteta i štetnog uticaja na životnu sredinu, obezbijedi sigurno snadbijevanje ekonomskih učesnika ovim resursima.

Kada je u pitanju potrošnja energenata, mjere za **efikasniju potrošnju** odnose se na:

- stvaranje **ekonomskih podsticaja za uštedu energije** (moguće je i uvođenje određenih fiskalnih mjera, kao što je ekološki porez, čime bi se podsticale tehnološke inovacije i potrošnja nematerijalnih OIE);
- **implementaciju sektorskih programa za energetske efikasnost** (mjere na podršku sektora energetike ostalim sektorima u kojima su veliki potrošači energije; promovisati programe za kreiranje detaljnih planova resursne efikasnosti kako bi se podstakao integrisani pristup proizvodnji i potrošnji energije, vode, prirodnih materijala i otpada kod velikih potrošača; pomoć kod tehničkih procjena, identifikacije mogućnosti za resursnu efikasnost, kod programa izgradnje kapaciteta za podršku inovativnim sprovođenjima stalnog unapređenja u oblasti energetike, podizanje svijesti o energetske efikasnosti i pružanje obuka, i sl.);
- promociju investicija u oblasti energetske efikasnosti,
- veće poštovanje energetske standarda i ciljeva što bi omogućilo povećanje resursne efikasnosti kroz tehničko unapređenje,
- podizanje svijesti o značaju resursne efikasnosti, promotivne aktivnosti, mogući finansijski podsticaji, ulaganje u naučna istraživanja i razvoj i sl.

Građevinarstvo – ovo je sektor koji ima ubjedljivo najveće učešće u domaćoj potrošnji materijala, kao i lošu efikasnost koja se ogleda u povećanju indikatora materijalne intenzivnosti za čak 43%, smanjenje resursne

produktivnosti za 50%, kao i povećanje potrošnje DMC-a po glavi stanovnika za 25.4%. S obzirom da pad bruto dodate vrijednosti građevinskog sektora nije pratio pad DMC indikatora i da je došlo do značajnog pogoršanja resursne efikasnosti, ovaj sektor bi se takođe trebao biti jedan od prioriternih sektora za poboljšanje resursne efikasnosti.

U postojećim strategijama navodi se da je neophodno unaprediti prostorno planiranje, poboljšati kvaliteta građevinskih radova i korišćenje održivih građevinskih proizvoda, podizati standarde u pogledu energetske efikasnosti i većeg korišćenja energije iz obnovljivih izvora u stambenim zgradama. i sl. (Pravci razvoja Crne Gore, Strategija razvoja građevinarstva, Strategija stanovanja. Međutim, neophodno je konstantno praćenje i unapređenje postavljenih ciljeva kao i dalje usklađivanje sa međunarodnim standardima u ovoj oblasti. Drugim riječima, neophodna je dalja standardizacija i unapređenja i razmatranje različitih opcija kako bi se:

- stimulisala resursno efikasna upotreba građevinskih materijala i proizvodnja samih materijala,
- razmotrile opcije za dugoročnije korišćenje i trajanje građevinskih materijala,
- smanjila količinu otpada iz građevinarstva,
- analizirala i omogućila reciklaža građevinskog materijala koji se u velikoj mjeri odlaze na deponije,
- omogućila reciklaža asfalta, betona i drugih materijala koji su pogodni za reciklažu,
- primijenile preporuke o izgradnji zgrada sa minimalnim emisijama,
- uvelo energetske efikasno projektovanje i izgradnja,
- obezbijedila upotreba građevinskih materijala i proizvoda kojima se poboljšavaju energetske karakteristike objekata,
- obezbijedilo odgovarajuće održavanje objekata,

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

- omogućila i podstakla rekonstrukciju postojećih objekata,
- obezbijedilo adekvatnije planiranje infrastrukture,
- obezbijedila upotreba ekoloških materijala u građevinarstvu.

Takođe, korišćenje materijala za gradnju sa manjim uticajima na životnu sredinu može se podsticati kroz:

- postavljanje kriterijuma kod ugovora o nabavci;
- postavljanje minimalnih standarda koje zgrada mora da posjeduje, a koji su u skladu sa EU direktivama o energetske karakteristikama zgrade 2010/31/EU a koje se fokusiraju na energetske efikasnost.

Poljoprivreda: odvajanje bruto domaće potrošnje materijala (DMC) od bruto dodate vrijednosti (BDV) u ovom sektoru nije se dogodilo prethodnih godina, što ukazuje na neefikasnu i neodrživu potrošnju. Naime, iako je materijalni intezitet opao za 60%, BDV je porasla za 90% i neutralizovala njegov pad. S obzirom na značaj koji poljoprivredni sektor ima za crnogorsku ekonomiju, zajedno sa organskom poljoprivredom, ovaj sektor bi trebao biti jedan od prioriteta za resursnu efikasnost. Stoga su potrebne dodatne mjere i procesi koji bi uspostavili određene standarde u ovom sektoru kada je u pitanju resursna efikasnost.

- te se može odnositi na određene **fiskalne mjere** imajući u vidu da Crna Gora nema specifične ekološke mjere i ciljeve za poboljšanje resursne efikasnosti i smanjenje štetnih gasova koje se odnose samo na poljoprivredni sektor; Porezi na ekološki štetne aktivnosti u poljoprivrednom sektoru mogu se uvesti na korišćenje pesticida i mineralnih đubriva, čime se može uticati na smanjenje potrošnje istih.
- „**ozelenjavanje subvencija**“ odnosno dalje usaglašavanje postojećih instrumenata poljoprivredne politike sa ekološkim zahtjevima; ako se izuzme

podrška organskoj proizvodnji, koja se može smatrati ekološkom mjerom, navedene subvencije tiču se pospješavanja proizvodnje, bez obzira na to da li je ona sa aspekta resursne i ekološke efikasnosti prihvatljiva ili ne; "Ozelenjavanje" subvencija predstavlja vrlo snažan instrument za pospješavanje resursne efikasnosti u poljoprivredi. Subvencije organskoj proizvodnji predstavljaju vid direktnih ekoloških subvencija, kojom se utiče na smanjenje agro-hemijskih sredstava i njegovih negativnih uticaja. U Crnoj Gori ove vrste subvencija su u početnoj fazi ekspanzije. Takođe, subvencije kojima se može pospješiti resursna efikasnost su one subvencije koje se mogu davati poljoprivrednicima za promjene u načinima prehrane stoke. Na primjer, za stočarsku proizvodnju mnogo je efikasniji intenzivni način uzgoja (ishrana stoke pomoću određenih vrsta krmnog bilja i dijetetskih dodataka) u odnosu na onaj koji je baziran na ispaši stoke na pašnjacima, s obzirom da je potrebna veća količina poljoprivredne biomase da bi se stoka pripremila za klanje. Intenzivna prehrana stoke podrazumijeva korišćenje đubriva za proizvodnju stočne hrane, korišćenje abiotičkih resursa za mehanizaciju, vode za navodnjavanje i td.

- Takođe, **tehnološke promjene i inovacije** predstavljaju glavni faktor rasta produktivnosti u poljoprivredi, te smanjenja zagađenja, emisije gasova, gubitaka biodiverziteta, degradacije zemljišta, proizvodnje karbon i vodenih otisaka i trošenja prirodnih materijala. Imajući ovo u vidu, u cilju veće energetske efikasnosti neophodno je uspostaviti određene standarde, odnosno:
- obezbijediti poštovanje kodeksa dobre poljoprivredne prakse,
- novim rješenjima omogućiti inovativnije tehnološke pristupe

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

poljoprivrednoj proizvodnji i na taj način obezbijediti uštedu energije,

- obezbijediti rast organske proizvodnje,
- promovisati standarde kojima se obebeđuje veća resursna efikasnost intenzivne poljoprivrede i veći doprinos rastu ekstenzivne poljoprivrede,
- dalje razvijati ciljeve koji se odnose na redukciju negativnih efekata poljoprivredne proizvodnje na životnu sredinu,
- promovisati standarde koji će uticati na smanjenje potrošnje mineralnih đubriva i sredstava za zaštitu bilja,
- unaprijediti procedure koje su usmjerene na promovisanje raznih načina za očuvanje plodnosti zemljišta,
- razvijati efikasniji sektor prehrambene industrije uz smanjenje gubitaka u hrani .

Uslužni sektor (turizam): i pored niskih stopa materijalnog intenziteta, došlo je do poboljšanja resursne efikasnosti u ovom sektoru u proteklom periodu, za 57,4% i do povećanja metaboličke stope za 26,7%. Međutim, jasno je da će usljed velike povezanosti turizma sa ostatkom sektora usluga ali i sa ostalim sektorima, mali koraci ka ozelenjavanju turizma imati izuzetno veliki uticaj na ozelenjavanje cjelokupne ekonomije. Sektor turizma, značajan je potrošač prirodnih materijala i proizvođač karbon otisaka – direktno ili indirektno kroz usluge smještaja, prevoza, konzumacije hrane i ostalog. Klimatske promjene i sektor turizma u dvostukoj su vezi, s obzirom da je ovaj sektor značajan proizvođač stakleničkih gasova, dok klimatske promjene imaju povratno dejstvo na njega. Kao što je već istaknuto, ključne oblasti u okviru kojih postoji mnogo mogućnosti za **ozelenjavanje turizma i poboljšanje efikasnosti resursa** su:

- Energija – U hotelskim i ugostiteljskim objektima postoje velike mogućnosti za investiranje u energetske-efikasne elemente;

- Voda – Poboljšanje efikasnosti korišćenja vode i uvođenje tehnoloških inovacija za uštedu vode;
- Otpad – Smanjenje nivoa otpada iz turističkih aktivnosti i poboljšanje upravljanjem sa postojećim otpadom;
- Biodiverzitet – Poboljšanje efikasnosti konzervacije i restauracije osjetljivijih ekosistema, koji su obično jefitini za održavanje i ujedno visoko profitabilni.

Kada je u pitanju ozelenjavanje turizma, **zelene inovacije** kojima se smanjuje ekološki uticaj i optimizuje korišćenje resursa predstavljaju glavne okidače za ekološki održivi rast. Mogu podrazumijevati uvođenje novih zelenih tehnologija, a posebno raznih vrsta ne-tehnoloških inovacija. Ne-tehnološke inovacije podrazumijevaju uvođenje ekoloških menadžment i marketing sistema i novih biznis i organizacionih modela. Ovakva unapređenja zahtijevaju podršku i punu posvećenost donosioca politika, koji kroz razne standarde, mjere i aktivnosti treba da omoguće realizaciju takvih inovativnih rješenja. Primjena postojećih, ali i uvođenje novih standarda u ovoj oblasti treba da omogući:

- pronalaženje ravnoteže između ekonomskih, ekoloških i društvenih interesa,
- promociju i stvaranje ambijenta za razvoj zelenih inovacija,
- stvaranje boljih cjenovnih signala i tržišnih instrumenata koji će moći da smanje troškove nastalih usljed negativnih ekoloških eksternalija,
- zainteresovanost kompanija da uvide mogući interes u "ozelenjavanju" turizma,
- širenje "know-how-a" i primijenih istraživanja,
- unapređenje regulative na tržištima gdje su cjenovni signali neefikasni i uvođenje zelenih javnih nabavki za podsticanje razvoja zelenih inovacija,
- razvoj onih vidova turizma koji su povoljni za životnu sredinu,

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

- unapređenje reciklaže otpada u ovom sektoru,
- bolje planiranje novih uslužnih kapaciteta.

Ostatak uslužnog sektora, ali i ostali sektori kao što su smeštaj, prevoz, trgovina, poljoprivreda i sl. mogu direktno ili indirektno uticati na ekološki održivi razvoj u turističkom sektoru. Aktiviranje svih aktera na polju ozelenjavanja ekonomije vrlo je bitno u sektoru turizma i njemu povezanih sektora. Naime, potrebna je koordinacija i integracija različitih državnih politika vezanih za te sektore – povezivanje transportne, poljoprivredne, energetske, ekološke i ostalih politika.

Saobraćaj i industrija: smanjenjem DMC-a u saobraćajnom sektoru i prerađivačkoj industriji ne bi se ostvarili značajniji rezultati, imajući u vidu da je učešće saobraćaja u ukupnom DMC indikatoru 1,9%, a industrije 9,7%. U scenariju smanjenja domaće potošnje materijala za 20%, resursna produktivnost prerađivačke industrije bi se povećala za svega 9.7%, dok bi RP saobraćaja bila smanjena za 3.9%. Kod saobraćaja značajno je da se promovišu vidovi saobraćaja koji su povoljniji po životnu sredinu, da se definišu i primjene podsticajne mjere u tom smislu, kao i da se primjene instrumenti za minimiziranje negativnih uticaja saobraćaja na životnu sredinu. Neophodno je primijeniti nove tehnologije (vozila sa nižim emisijama, nižom potrošnjom goriva, alternativna goriva), kao i uvesti recikliranje vozila po isteku njihovog životnog vijeka. Industriju ćemo tretirati u okviru strateških ciljeva posvećenih rastu konkurentnosti crnogorske ekonomije.

Način ostvarivanja strateškog cilja NSOR za period do 2030. godine „**poboljšati resursnu efikasnost u ključnim ekonomskim sektorima**“ može se, dakle, definisati kroz sljedeće grupe mjera:

- Poboljšati resursnu efikasnost uvođenjem tržišno orijentisanih mjera odnosno ekonomskih instrumenata u ključne ekonomske sektore (ekološki porezi, takse i naknade za korisnike, trgovinski sertifikati, zelene finansije, zelene javne nabavke, subvencije, dozvole i zabrane kojima se može

trgovati); cilj ovih mjera je smanjenje eksternalija ili troškova koji mogu nastati usljed negativnih uticaja na životnu sredinu ili trošenja i iscrpljivanja zaliha neobnovljivih resursa. Za razliku od regulatornih instrumenata ovi instrumenti koriste cjenovne mehanizme za postizanje ovih ciljeva.

- **Poboljšati resursnu efikasnost uvođenjem regulatornih instrumenata** (norme i standardi, obaveze i odgovornosti za zaštitu životne sredine, ekološka kontrola i implementacija standarda). Norme i standardi predstavljaju određene ciljeve postavljene od strane javnih autoriteta koji zahtijevu njihovu primjenu i poštovanje. Norme i standardi obično targetiraju krajnje potrošače i mogu se postaviti radi ostvarivanja različitih ciljeva: poboljšanja resursne efikasnosti, smanjenja emisije gasova i otpada itd. Norme i standardi mogu biti: Emisioni standardi, kojima se kvantitativno specificira nivo dozvoljene emisije gasova; Ambijentalni standardi, kojima se utvrđuju minimalni nivoi kvaliteta vazduha, vode i zemljišta koji moraju biti zadržani; Tehnološki standardi, kojima se specificira koja tehnologija se mora koristiti ili se ne smije koristiti; Menadžment i standardi procesa, kojima se specificira određeno ponašanje i na koji način može da se obavlja određena ekonomska aktivnost; Standardi proizvoda i usluga, kojima se specificiraju odgovarajuće karakteristike tih proizvoda i usluga koje moraju biti zadovoljene. Da bi se utvrdili odgovarajući standardi za određene sektore potrebno je na prvom mjestu uzeti u obzir moguće ekonomske i socijalne neželjene efekte. Osim toga, nakon postavljanja standarda potrebno je vršiti efikasan monitoring primjene standarda i sprovesti odgovarajuće kaznene mjere za slučaj njihovog nepoštovanja.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

- Podsticati istraživanje i razvoj u oblasti resursne efikasnosti i razvoj ljudskih resursa (spadaju IR instrumenti i obrazovanje i treninzi);
- Poboljšati dostupnost informacija o vrijednosti prirodnih resursa, upotrebi resursa, resursnoj efikasnosti i postepeno ih integrisati u sisteme za obračun uspješnosti ekonomije (jačanje kapaciteta nadležnih institucija i objavljivanje utvrđenih pokazatelja RI, statističko praćenje, monitoring);
- **Promovirati resursnu efikasnost i vrednovanje ograničenih resursa** (ekološko etiketiranje, agencije za pružanje informacija potrošačima, informativni centri, ciljevi za poboljšanje ekološkog kvaliteta, saradnja kroz dobrovoljne akcije, itd.)²⁴⁴.

Ovako definisane mjere imaju značajan uticaj za ostvarivanje sljedećih ciljeva održivog razvoja: obezbjeđivanje dostupne, pouzdane i održive energije; promovisanje kontinuiranog inkluzivnog i održivog privrednog rasta; izgradnja otporne infrastrukture, promovisanje inkluzivne i održive industrijalizacije i podsticaj inovacija; primjena održivih obrazaca proizvodnje i potrošnje, itd. (SDGs: 7, 8, 9 i 12).

4.4.2.2. Upravljanje otpadom u kontekstu primjene pristupa cirkularne ekonomije

Značaj otpada se može posmatrati sa ekonomskog i ekološkog aspekta. Naime, upravljanje otpadom važno je sa aspekta smanjenja pritiska na okolinu, kroz emisiju štetnih gasova i korišćenja i zagađenja zelenih površina. Pored toga otpad se može tretirati i kao vrlo važan materijalni input: otpadni materijali se mogu ponovo iskoristiti, reciklirati i obnoviti. Kroz recikliranje ili korišćenje energije iz otpada, negativan ekološki uticaj na prirodu se može u znatno većoj mjeri smanjiti u

poređenju sa upotrebom biotičkih materijala sa manjim negativnim uticajem na životnu sredinu.²⁴⁵ Porast generisanog otpada imaće uticaj na porast negativnog uticaja na životnu sredinu, kao što će i progres u pogledu recikliranja i ponovnog korišćenja tog otpada uticati na smanjenje tog negativnog uticaja.

Sa početkom industrijalizacije i tranzicije ka tržišnoj ekonomiji u Crnoj Gori je kao i u ostalim zemljama u razvoju razvijen **neodrživi model ekonomskog rasta** „uzmi, proizvedi, potroši i baci“, tj. linearni model koji je proizilazio iz pretpostavke da su materijali koji se ekstrahuju iz prirode neiscrpni. Tako je po Izvještaju Ministarstva održivog razvoja i turizma za 2013. godinu, količina generisanog otpada procijenjena na 243.941 tona. U periodu 1990.-2011. emisije gasova iz otpada smanjene su za svega 20%. S obzirom da se linearni model ekonomskog rasta pokazao kao neodrživ i da je konkurencija za korišćenje oskudnih sirovina postala sve jača, **tranzicija ka cirkularnoj ekonomiji sa nultim otpadom** postala je jedan od preduslova održivog razvoja i poboljšanja resursne efikasnosti.

Cirkularna ekonomija podrazumijeva materijalni tok kod kojeg su *prethodne* odluke u lancu vrijednosti koordinisane *sljedećim* aktivnostima i akcijama. Instrumentima cirkularne ekonomije povezuju se proizvođači, distributeri, potrošači i reciklери, njihove aktivnosti i inicijative²⁴⁶. Cirkularna ekonomija

²⁴⁵ Material resources and waste - 2012 update, The European Environment, State and Outlook, 2010

²⁴⁶ Na putu tranzicije ka cirkularnoj ekonomiji stoje brojne barijere pod kojima se podrazumijeva: Nedostatak vještine i investicionih ulaganja kod dizajna proizvoda pogodnih za cirkularnu ekonomiju, kojimogu biti olakšati i povećati ponovnu upotrebu, preradu, opravljanje i održavanje proizvoda; Loši cjenovni signali koji ne podstiču dovoljnu upotrebu resursa, ublažavanja zagađenja ili inovativnost; Nedostatak motivisanosti zbog, između ostalog, nedostatka političkih i drugih mjera za internalizaciju eksternih troškova; Nedovoljna međusektorska i saradnja između pojedinih lanaca vrijednosti; Ograničeno prihvatanje potrošača na potencijalno veći broj usluga u okviru biznis modela, npr. lizing umjesto posjedovanja, modeli plaćanja bazirani na osnovu rezultata. Još uvijek slabije prihvatanje potencijalo efikasnijih modela proizvodnje i potrošnje od strane proizvođača i potrošača; Nedostatak svijesti potrošača (npr. o kvarljivost prehrambenih proizvoda); Nedostatak investicija u zelene javne nabavke

²⁴⁴ Prema: Transposing the recommendations of UNDP NHDR Report (Scenario 4) to the National Strategy for Sustainable Development 2015-2020, Phase 2, ISSP, April 2015;

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

ne podrazumijeva samo **prevenciju i smanjenje otpada**, već podrazumijeva i inovacije od početka do kraja lanca vrijednosti, a ne samo i isključivo na recikliranju otpada na kraju lanca vrijednosti. Stoga, strategija uvođenja cirkularne ekonomije podrazumijeva:

- **Dizajn proizvoda koji je mnogo trajniji i pogodniji za rasklapanje i adaptaciju:** preduzeća moraju primjenjivati principe eko-dizajna svojih proizvoda, kao npr. mimalno korišćenja neobnovljivih resursa, eliminisanje toksičnih elemenata i štetnih materijala što je više moguće, korišćenje obnovljivih resursa (na nivou ili ispod stope njihove regeneracije), povećanje roka trajanja proizvoda i potencijala za njihovo ponovno korišćenje i na kraju olakšavanje sortiranja i oporavka proizvoda u njihovoj finalnoj fazi upotrebe;
- **Moderna cirkularna i regenerativna forma potrošnje**, od anaerobnog razlaganja otpada domaćinstava do oporavka istih proizvoda – osim toga modeli potrošnje trebaju da se mijenjaju od kupca do korisnika.
- **Unakrsni sektorski pristup i saradnja izmedju različitih aktera** koji nisu navikli da saradjuju (npr odnos izmedju dizajnera i reklera) tokom čitavog lanca snadbijevanja u cilju optimizacije životnog ciklusa. To podrazumijeva razmjenu korisnih usluga (npr. transporta, komunalija), različitih nusproizvoda izmedju različitih industrija, čime se stvara sinergija izmedju preduzeća za postizanje ekonomije obima.
- **Prostorna klasterizacija preduzeća koja sarađuju** je vrlo važna iz razloga što se time stvaraju linkovi u okviru

lanca nabavke i omogućava se brža razmjena ostataka.

Pri primjeni koncepta cirkularne ekonomije, izvori generalno mogu biti podijeljeni na dvije kategorije:²⁴⁷

- **Tehnički materijali**, kao što su minerali, metali, polimeri, legure, derivati ugljovodonika (npr. plastika) koji nijesu biorazgradivi i bazirani su na neobnovljivim materijalima; Kada su u pitanju tehnički materijali sredstva za postizanje cirkularne ekonomije su sljedeća: ponovno korišćenje proizvoda za istu ili neku drugu namjenu, obnavljanje proizvoda ili ponovna proizvodnja nekih od elemenata proizvoda, kaskadiranje materijala i njihovih komponenti (npr. tekstil koji se koristi za odjeću može postati tekstil za namještaj a zatim za izolaciju), recikliranje materijala (na početku u toku i na kraju roka trajanja).
- **Biološki materijali**, koji imaju biološko porijeklo kao što je poljoprivreda i šumarstvo, bio ostaci i otpaci koji su netoksični i razgradljivi do određene mjere, s obzirom da su limitirani dostupnošću vazduha, vode i hranljivih materija i mogu biti vraćeni u biosferu gdje djeluju kao hranljive materije. Kada su u pitanju biološki materijali nad njima je moguće vršiti: kaskadu materijala, ekstrakciju biohemijaskih supstanci, anareobnu digestiju (proces u kome se mikroorganizmi razlažu organske materijale, kao što su ostaci hrane, đubrivo, kanalizacioni mulj bez kiseonika) i kompostiranje (biološki proces tokom kojeg prirodni mikroorganizmi bakterije, gljivice, insekti, gliste) razlažu organske materijale u materijal sličan zemljištu i đubrivu.

Prema procjenama datim u **Strategiji upravljanja otpadom** (2015) ukazuje se da će se količine otpada koje će se generisati u

u mnogim javnim ustanovama; Nedostatak investicije u recikliranje i održavanju postojeće infrastrukture, u inovacija i tehnologija (zaključanost u korišćenu postojećih tehnologija); Nedovoljno razdvajanje otpada po njegovim vrstama na mjestu njegovog odlaganja; Nedostatak povezivanja politika na različitim nivoima.

²⁴⁷Institute for Environmental studies, Scoping study to identify potential circular economy actions, priority sectors, material flows and value chains, Avgust 2014

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

narednom periodu ipak povećavati, uprkos stalnim težnjama razvijenog svijeta da se količine otpada koje nastaju smanjuju. Razlog za takvu procjenu leži u činjenici da u Crnoj Gori još uvijek nijesu usvojene navike življenja i vođenja proizvodnje i prodaje uopšte (linearna ekonomija nasuprot cirkularne ekonomije) kojima bi se u narednom, relativno kratkom, vremenskom periodu mogle očekivati tako dinamične promjene koje bi mogle dovesti do smanjenja količine generisanog otpada. Procjenjuje se da će se količina otpada koji će se generisati u narednom periodu (do 2036.godine), konstantno uvećavati za 2% na godišnjem nivou u jedinicama lokalne samouprave u kojima se procjenjuje stagnacija ili porast broja stanovnika, dok će u jedinicama lokalne samouprave u kojima se predviđa pad broja stanovnika, takođe se očekuje porast količina generisanog otpada ali sa procentom od 0,2% na godišnjem nivou.

Stoga opšti cilj koji treba ostvariti u domenu upravljanja otpadom jeste **uspostavljanje održivog sistema upravljanja** otpadom i njegovo konstantno unaprjeđivanje. Radi dostizanja tog opšteg cilja, NSOR do 2030. godine definiše kao prioritetan strateški cilj „**Unaprijediti upravljanje otpadom u kontekstu primjene pristupa cirkularne ekonomije**“ koji treba dostići realizacijom sljedećih mjera:

- Podsticati aktivnosti na smanjenju količine otpada koja se generiše na teritoriji Crne Gore.
- Što **efikasnije sprovoditi primarnu selekciju otpada** kao preduslov za postizanje jasno definisanih ciljeva u domenu ponovne upotrebe i reciklaže odbačenih materijala (što podrazumijeva značajne investicije u sistem odvojenog prikupljanja otpada u narednom periodu, praćen odgovarajućim programima za podizanje svijesti).
- **Uspostaviti efikasnu selekciju i reciklažu otpada**²⁴⁸ (prikupljanje,

razvrstavanje, obrada, ponovna upotrebu reciklabilnih materijala, kao i sistem sprječavanja nastajanja otpada- uključiti podsticaje za razvoj reciklažnih aktivnosti, stimulisanje tržišta sekundarnih materijala i potražnje za recikliranim materijalima).

- **Razviti sistem za upravljanje posebnim vrstama otpada:** specifičnim tokovima otpada koji se ne smije deponovati, upravljanje ambalažnim otpadom, biološki razgradivim otpadom, upravljanje kanizacionim muljem, veterinarskim otpadom, otpadom životinjskog porijekla, medicinskim otpadom, industrijskim otpadom.
- U okviru sistema upravljanja otpadom **postepeno uvoditi pristup cirkularne ekonomije** (prelazak sa „sistema deponija“ na cirkularni model upravljanja otpadom): realizacijom mjera kojima se podstiče resursno efikasna upotreba sirovina u proizvodnji omogućavajući smanjenje količina otpada koji se generiše, posebno opasnog, korišćenjem otpada kao alternativnog energenta, primjenom pristupa zasnovanih na prepoznavanju ekonomskog i ekološkog značaja otpada, uspostavljanjem makro analize i sektorskih analiza materijalnog toka – MFA radi praćenja toka fizičkih jedinica i uvođenjem s njom povezanih indikatora cirkularne ekonomije.
- Jačati javnu svijest o značaju i prednostima održivog upravljanja otpadom (ekološka znanja, ekološko ponašanje, vrednovanje ekološke situacije).

ponovnu upotrebu i reciklažu do 2020. godine, dok je u istom periodu potrebno pripremiti za ponovnu upotrebu najmanje 70% neopasnog građevinskog otpada. Zakon takođe predviđa obezbjeđivanje uslova u kojima će količina biološko razgradivog komunalnog otpada koji se odlaže na deponiju dostići nivo od 35% od ukupne mase biološko razgradivog otpada proizvedenog u 2010. godini.

²⁴⁸ Prema Zakonom definisanim ciljevima, najmanje 50% ukupne količine prikupljenog otpadnog materijala, kao što su staklo, papir, metal i plastika, treba pripremiti za

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Ovako definisane mjere imaju značajan uticaj na ostvarivanje sljedećih ciljeva održivog razvoja: učiniti gradove i ljudska naselja inkluzivnim, bezbjednim, otpornim i održivim; obezbijediti primjenu održivih obrazaca proizvodnje i potrošnje, itd. **(SDGs 11 i 12)**

4.4.2.3. Održiva valorizacija i očuvanje resursa mora i podsticaj plavoj ekonomiji

Očuvanje resursa obalnog područja mora biti sadržano u ključnim ciljevima ekonomskog razvoja obalnog područja što je konstatovano u **Nacionalnoj strategiji integrisanog upravljanja obalnim područjem** (2015) i koja u tom kontekstu čini integralni dio NSOR do 2030. godine. Za očuvanje obalnog područja ključni značaj ima primjena mehanizama i instrumenata **održivog upravljanja resursima obalnog područja** među kojim se po značaju izdvaja stvaranje uslova za **diferzifikaciju ekonomije obalnog područja**.

U tom kontekstu značajno je sprovesti mjere usmjerene na zaustavljanje dosadašnje prakse usitnjavanja poljoprivrednih površina i trajnog narušavanja prirodnih karakteristika ekosistema obalnog područja, kontrolisanje širenja postojećih naselja i zaustavljanje dispergovane izgradnje, smanjenje građevinskih područja, kao i efikasne mjere poreske i zemljišne politike. Neophodne su i mjere koje se odnose na izgradnju hotela najviše kategorije i mješovitih rezorta s pratećim sadržajima, unapređivanje najjednostavnijih vidova privatnog smještaja u male porodične hotele, kvalitetno opremanje i izgradnja turističkih kapaciteta u skladu s prirodnim i predionim vrijednostima, uključujući primjenu tradicionalnih formi primorske arhitekture, kvalitetne savremene arhitekture i sl. U **oblikovanju turističkog proizvoda** veoma je važno voditi računa o adkvatnoj valorizaciji lokalnih prirodnih i arhitektonskih i predionih vrijednosti. Na taj način doprinijeće se podizanju kvaliteta ponude, ali i produženom trajanju turističke sezone.

Do sada su zaleđe i unutrašnjost opština obalnog područja bili slabo integrisani u

turistički lanac vrijednosti crnogorskog obalnog područja. Zato je neophodno **stimulisanje ruralnog razvoja u funkciji diferzifikacije turističke ponude** odnosno daljeg unapređivanja pozicioniranosti Crne Gore kao turističke destinacije na globalnom tržištu. Ruralni razvoj treba da podrži i povezivanje interesa lokalnih zajednica, stvaranje novih randih mjesta, čuvanje i afirmisanje autohtonih kulturnih i istorijskih vrijednosti, kao i da se pri tome prijateljski odnosi prema prirodi i životnoj sredini. Stoga je važno obnoviti i očuvati vrijedne ruralne prostore kroz održivi ruralni razvoj i stvarati pretpostavke za njihovo efikasno korišćenje.

Uz značajan doprinos jačanju turističkog potencijala, brži razvoj ruralnih područja primarno omogućava **povećanje proizvodnje hrane** (voća-citrusa, maslina, i maslinovog ulja) i vina. Zato mjere kojima se stvaraju uslovi za ekonomski efikasnu poljoprivredu, posebno s aspekta podrške tržišno atraktivnim i profitabilnim poljoprivrednim proizvodima imaju prioritetan značaj, a između ostalog, uključuju: unapređenje zakonske regulative, destimulisanje prenamjene poljoprivrednog zemljišta, poboljšanje karakteristika poljoprivrednih površina, uvođenje direktnih zelenih plaćanja poljoprivrednicima, sprovođenje agro-ekoloških mjera, prilagođavanje poljoprivrede na klimatske promjene u uslovima obalnog područja, unapređivanje seoske infrastrukture, stvaranje preduslova za usluge u područjima s prirodnim ograničenjima, podsticanje uspostavljanja klastera i drugih modela organizovanja proizvođača, uvođenje inovativnih proizvodnih i prodajnih lanaca. Takođe, neophodno je povećati ulaganja u razvoj sela, jačati porodična gazdinstva i podržati realizaciju inovativnih prisutpa kojima se može povećati zaposlenost, a time i zadržati stanovništvo na selu, posebno mlađa populacija.

Osim u uskom obalnom području i ruralnom zaleđu, značajno povećanje proizvodnje hrane moguće je i **očuvanjem i valorizacijom morskih resursa** kroz multisektorsko odgovorno upravljanje. Zato je potrebno: poboljšati informacije o stanju ribljeg fonda; unaprijediti procedure za upravljanje negativnim uticajima

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

marikulture i ribarstva na životnu sredinu – određivanje ekološki prihvatljivih lokacija za ribarstvo i marikulturu, razvoj zajedničkih principa i standarda za obnavljanje resursa u ribarstvu i marikulturi i zaštitu morskih habitata na određenim lokalitetima, te pružanje ekosistemskih usluga; unapređivanje ribarske infrastrukture, i sl. Treba unaprijediti i ispitivanje potencijala otvorenog mora s aspekta jačanja plave ekonomije. U kontekstu diversifikacije ekonomskih aktivnosti, pažnju treba posvetiti i aktivnostima kojima se omogućava povezivanje sektora ribarstva i turističke privrede

Pored prethodno navedenih mjera, platformu za očuvanje resursa obalnog područja i diverzifikaciju obalne ekonomije čine i mjere od značaja za: obezbjeđivanje podrške ozelenjavanju obalnog razvoja kroz podršku razvoju **zelenog preduzetništva** – jačanje lokalne preduzetničke infrastrukture, obezbjeđivanje stimulativnih programa finansiranja i poboljšanje kvaliteta proizvoda.²⁴⁹ S obzirom da se ove mjere mogu primjeniti na sve djelove Crne Gore, biće obrađene u dijelu posvećenom rastu konkurentnosti i jačanju zelenih radnih mjesta (strateški cilj 4.6).

Način ostvarivanja strateškog cilja NSOR za period do 2030. godine „**Omogućiti održivu valorizaciju i očuvanje resursa mora, te podsticati plavu ekonomiju**“, može se, dakle, postići realizacijom sljedećih mjera utvrđenih NSIUOP:

- Očuvati atraktivnost obalnog područja za razvoj održivog turizma
- Obnoviti i očuvati vrijedne ruralne prostore
- Podržati održivu valorizaciju i očuvanje resursa mora.

Ovako definisane mjere imaju značajan uticaj na ostvarivanje četrnaestog cilja održivog razvoja (**SDG 14**) - sačuvati i održivo koristiti okeane, mora i morske resurse za održivi razvoj, ali i sljedećih ciljeva održivog razvoja: učiniti gradove i ljudska naselja inkluzivnim, bezbjednim, otpornim i održivim; obezbijediti

primjenu održivih obrazaca proizvodnje i potrošnje (**SDGs 11 i 12**).

4.4.3. Održiva proizvodnja i potrošnja i društvena odgovornost

Uvođenje instrumenata održive potrošnje i proizvodnje treba da podrži napore usmjerene na tranziciju ka zelenim, nezagađujućim i socijalno inkluzivnim ekonomskim aktivnostima, doprinoseći razdvajanju ekonomskog rasta od potrošnje resursa i degradacije životne sredine kao generatora resursno neefikasne ekonomije. Pritome principi i praksa društvene odgovornosti dodatno jačaju odgovornost svih organizacija u postizanju pozitivnih učinaka na društvo i životnu sredinu.

4.4.3.1. Održiva proizvodnja i potrošnja

Usvajanjem Desetogodišnjeg okvira za program održive potrošnje i proizvodnje²⁵⁰ reafirmisana je politička podrška primjeni obrazaca održive potrošnje i proizvodnje. Za Crnu Goru značajni su i dokumenti donijeti u regionu Mediterana i u okviru EU: Deklaracija ministara zaduženih za životnu sredinu i klimatske promjene iz maja 2014. godine u okviru Unije za Mediteran, koja prepoznaje održivu proizvodnju i potrošnju zajedno s depolucijom i sprječavanjem zagađenja morskog ekosistema kao prioritarnim stubom za djelovanje; Regionalni akcioni plan za održivu potrošnju i proizvodnju u Mediteranu pod okriljem Barselonske konvencije koji definiše operative ciljeve i akcije za uvođenje obrazaca održive potrošnje i proizvodnje u regionu Mediterana, kao i dokumenti Evropske komisije koja nizom inicijativa (npr. SwithMed programom) podržava tranziciju ka održivoj proizvodnji i potrošnji u skladu s EU politikom za održivu proizvodnju i potrošnju i održivu industriju iz 2008. godine, Mapom puta ka resursno efikasnoj Evropi, Komunikacijom EK o cirkularnoj ekonomiji, itd. Definisanjem ciljeva i mjera u oblasti održive proizvodnje i potrošnje

²⁴⁹ Nacionalna strategija integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore, 2015, str. 157-161.

²⁵⁰ 10-Year Framework of Programmes on Sustainable Consumption and Production Patterns (10-YFP), UNEP, 2012.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine

u okviru NSOR do 2030. godine usklađuje se nacionalna politika održivog razvoja s evropskim prioritetima, omogućava povezivanje s programima podrške koji će biti dostupni zemljama Mediterana i uspostavlja platforma za ispunjavanje obaveza koje proizilaze iz ciljeva održivog razvoja globalne Agende održivog razvoja do 2030. godine, u kojoj su principi održive potrošnje i proizvodnje naglašeni su u osmom i devetom cilju održivog razvoja, dok afirmisanje održive proizvodnje i potrošnje zauzima centralnu poziciju u dvanaestom cilju koji se odnosi na omogućavanje održive potrošnje i proizvodnje.

Održivu proizvodnju i potrošnju treba dostići kombinovanom implementacijom različitih mjera, uz učešće donosilaca odluka i relevantnih politika, poslovnog sektora, nauke, organizacija civilnog društva i potrošača kako bi se redizajnirao način proizvodnje i potrošnje usluga i proizvoda i omogućila revitalizacija industrijskog i socio-ekonomskog razvoja prema ekonomiji koja je nezagađujuća, nisko karbonska, sa smanjenom emisijom otpada, resursno efikasna, socijalno inkluzivna, zelena i cirkularna. Na tom putu na raspolaganju su brojni mehanizmi i instrumenti održive proizvodnje i potrošnje kao što su: zeleno preduzetništvo – inkubatori za zeleno preduzetništvo, eko dizajn i ekološko označavanje proizvoda i usluga, unapređivanje novih zelenih biznis modela; regulatorni instrumenti za promociju tržišta održivih usluga i proizvoda- zelene javne nabavke, eko označavanje; ekonomski i finansijski instrumenti - zeleno bankarstvo, reforma poreza i nakada, podsticanje potražnje za održivim uslugama i proizvodima; razvoj znanja o održivoj proizvodnji i potrošnji - partnerstva za istraživanja i razvoj, dijalog nauke i donosilaca politika, specijalizovani studijski programi u okviru visokog obrazovanja itd.

Polazeći od analize problema u oblasti održive potrošnje i proizvodnje u okviru ove strategije i Izvještaja „Mapa puta ka resursno efikasnoj Crnoj Gori“ iz 2014. godine, te prioriteta identifikovanih u regionu Mediterana, kao ključne sektore za uvođenje održivih obrazaca potrošnje i proizvodnje odnosno dostizanje strateškog cilja NSOR koji se odnosi na **podršku**

ozelenjavanju ekonomije kroz razvoj i primjenu operativnih instrumenata održive potrošnje i proizvodnje, ova Strategija prepoznaje: turizam, građevinarstvo i stanovanje, proizvodnju hrane, ribarstvo i marikulturu, prerađivačku industriju. Radi dostizanja ovog cilja prioritetno treba realizovati sljedeće mjere:

- Razvijati i promovisati prakse i rješenja održive potrošnje i proizvodnje kojima se podržava efikasna upotreba prirodnih resursa i smanjuju pritisci na životnu sredinu
- Razvijati regulatorni okvir za podršku održivoj potrošnji i proizvodnji
- Podizati svijest i unapređivati znanja.

Ovako definisane mjere stvaraju osnovu za sprovođenje dvanaestog cilja održivog razvoja koji se odnosi na obezbjeđivanje održivih obrazaca potrošnje i proizvodnje, ali imaju imaju značajan uticaj i na ostvarivanje sljedećih ciljeva održivog razvoja: promovisanje konitnuiranog, inkluzivnog i održivog privrednog rasta, puno i produktivno zapošljavanje i dostojanstven rad za sve; izgradnja otporne infrastrukture, promovisanje inkluzivne i održive industrijalizacije i podsticanje inovacija (**SDGs 8 i 9**).

4.4.3.2. Primjena društvene odgovornosti

Aktivnosti na uvođenju i promovisanju principa i prakse društveno odgovornog poslovanja odnosno **društvene odgovornosti** intezivirane su u poslednjih desetak godina kako na globalnom tako i na nivou Crne Gore. Ključnu ulogu u tom smislu imalo je usvajanje standarda ISO 26 000 *Smjernice za društvenu odgovornost* koji prepoznaje odgovornost svih organizacija čije funkcionisanje rezultira uticajima na društvo i životnu sredinu. Urađeno je više istraživanja i studija o samom konceptu i stepenu primjene, pravnom i institucionalnom okviru za DO, potrebama za obezbjeđivanje povoljnog okruženja, održan je veliki broj okruglih stolova i konferencija, lansirana je mreža UN Globalnog sporazuma.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Uloge i odgovornosti javnog, poslovnog i civilnog sektora za razvoj DO razlikuju se u pogledu funkcija koje različiti društveni akteri imaju za podsticanje i primjenu koncepta, ali ne i po činjenici da svi sektori imaju svoju ulogu i odgovornost u sprovođenju ovih ciljeva. U tom smislu naročito je značajno funkcionisanje Mreže za društvenu odgovornost koja je formirana jula 2013. godine kao koordinaciono tijelo Ministarstva održivog razvoja i turizma. Posebno je bitna činjenica da su u njenom radu, ali i promotivnim, edukativnim i dr. aktivnosti u okviru inicijativa za podsticanje društvene odgovornosti učešće uzele organizacije civilnog društva i organizacije poslovnih udruženja.

Način ostvarivanja strateškog cilja NSOR za period do 2030. godine „**primjeniti društvenu odgovornost u praksi svih sektora u skladu s pozitivnim evropskim i međunarodnim iskustvima**“ može se, dakle, definisati kroz sljedeće mjere:

- Promovisati koncept DO i podizati svijest o vrijednostima i važnosti DO odnosno benefitima organizacija s spektra implementacije DO u praksi
- Osnažiti primjenu DO
- Povećati broj preduzeća koja sistematično primjenjuju načela DO u svom poslovanju i redovno izvještavaju o tome.

Ovako definisane mjere imaju značajan uticaj na ostvarivanje sljedećih ciljeva održivog razvoja: obezbjeđivanje održivih obrazaca proizvodnje i potrošnje, sačuvati i održivo koristiti okeane, mora i morske resurse za održivi razvoj, itd. (**SDGs 12**).

4.4.4. Rast konkurentnosti crnogorske ekonomije

Makro konkurentnost (**konkurentnost nacionalne ekonomije**) predstavlja sposobnost zemlje da nacionalne resurse specijalizuje u pravcu rasta BDP i standarda stanovništva, uz dobru markoekonomsku politiku i ukupni ambijent za poslovanje i investicije. Prema definiciji OECD-a, (makro) konkurentnost je mjera sposobnosti zemlje da u slobodnim i

ravnopravnim tržišnim uslovima proizvede robe i usluge koje prolaze test međunarodnog tržišta, uz istovremeno zadržavanje i dugoročno povećanje realnog dohotka stanovništva. Istovremeno, **mikro konkurentnost** je sposobnost određene kompanije da učestvuje i pobjeđuje u svjetskoj ponudi konkretnog proizvoda odnosno usluge. Prema definiciji OECD-a, (makro) konkurentnost je mjera sposobnosti zemlje da u slobodnim i ravnopravnim tržišnim uslovima proizvede robe i usluge koje prolaze test međunarodnog tržišta, uz istovremeno zadržavanje i dugoročno povećanje realnog dohotka stanovništva. Markokonkurentnost se zasniva na globalnoj efikasnosti nacionalne ekonomije, koja uključuje i **resursnu efikasnost**.

Konkurentnost je u Pravcima razvoja Crne Gore 2015-2018 prepoznata kao jedna od ključnih oblasti politike u okviru stuba pametni rast (konkurentnost i SDI), a ona je i horizontalna tema Programu industrijske politike (2015). Konkurentnost je ključna tema i u Strategiji razvoja MSP 2011-2015., Strategiji podsticanja SDI, Strategiji za održivi ekonomski rast kroz uvođenje klastera 2012-2016., Strategiji za podsticanje konkurentnosti na mikro nivou 2011-2015., i sl.

Povećanje efikasnosti i konkurentnosti industrije i sektora MSP, između ostalog, može se podsticati i **mjerama za stimulisanje resursne efikasnosti i inovacija**, kao što su: unapređenje tehnologija i upravljačkih procesa u industriji, osavremenjavanje proizvodnje, povećanje stepena finalizacije, uvođenje novih tehnologija, sistema kvaliteta i upravljanja životnom sredinom, uz izmjene i poboljšanje proizvodnog asortimana); neophodno je i dosledno primjeniti propise o zaštiti životne sredine kao snažnog instrumenta za prelazak na čistije tehnologije; integrisati štete od zagađenja i degradacije okruženja u troškove preduzeća; poboljšati pristup izvorima finansiranja i razvoju kapaciteta (savjeti, konsultantske usluge) za MSP za primjenu resursno efikasnog pristupa., itd.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

Pored prethodno navedenih mjera, platformu za očuvanje nacionalnih resursa Crne Gore i diverzifikaciju ekonomije čine i mjere od značaja za obezbjeđivanje podrške ozelenjavanju radnih mjesta i kreiranju novih, kroz podršku razvoju **zelenog preduzetništva**, a to su : jačanje lokalne preduzetničke infrastrukture, obezbjeđivanje stimulatinih programa finansiranja i poboljšanje kvaliteta proizvoda. Uz adekvatnu podršku, preduzetnički sektor može prepoznati i iskoristiti prilike za zelene inovacije i s njima povezane zelene investicije i radna mjesta. Na taj način se izgrađuje i sposobnost preduzetništva za adaptaciju u promjenljivim tržišnim okolnostima.

Neophodno je funkcionisanje klastera i drugih modela organizovanja proizvođača i uspostavljanje **standarda kvaliteta** za različite vrste proizvoda, doprinoseći prepoznatljivosti i vjerodostojnosti proizvoda crnogorskog područja. U tom kontekstu, treba stimulirati programme sertifikacije kvaliteta proizvoda sa zaštićenim geografskim porijeklom i tradicionalnih i ekoloških proizvoda i kreativno brendiranje i marketing domaćih proizvoda radi uspješnijeg plasmana na domaćem i inostranom tržištu.

Konačno, pored izdvajanja iz državnog budžeta, podsticaj zelenim aktivnostima treba da prati razvoj zelenog bankarstva i korišćenje relevantnih programa podrške iz EU. Za naročito inovativne i rizične projekte, treba obezbjeđiti posebne programme bespovratnih sredstava i maksimalno se fokusirati na asporpciju sredstava dostupnih iz fondova EU.

Način ostvarivanja strateškog cilja NSOR za period do 2030. godine „**povećati nivo konkurentnosti crnogorske ekonomije za održivi razvoj i zelena radna mjesta**“ može se, dakle, definisati kroz sljedeće mjere:

- Podsticati konkurentnost crnogorskih preduzeća kroz mjere za stimulisanje resursne efikasnosti i investicija;
- Jačati lokalnu preduzetničku infrastrukturu – poslovni ambijent za razvoj preduzetništva i MSP;

- Pokrenuti i realizovati stimulativne programe finansiranja – bolja raspoloživost, dostupnost i pristup finansijama za preduzetnike i MSP, posebno za inovativna i izvozno orijentisana preduzeća;
- Poboljšati kvalitet proizvoda i usluga – prostor za kreiranje zelenih radnih mjesta;

Ovako definisane mjere imaju značajan uticaj na ostvarivanje sljedećih ciljeva održivog razvoja: promovisanje kontinuiranog, inkluzivnog i održivog privrednog rasta, puno produktivno zaposlenje i dostojanstven rad za sve, smanjenje nejednakosti unutar zemalja; obezbjeđivanje primjene održivih obrazaca proizvodnje i potrošnje, itd. (**SDGs 8, 10 i 12**).

4.5. Unapređenje sistema upravljanja za održivi razvoj

U odnosu na utvrđene slabosti i probleme sprovođenja politike održivog razvoja, **odgovore na ključne izazove i probleme održivog razvoja** moguće je grupisati primjenom sljedećih **strateških pristupa**:

- **Integracija:** uključivanje pitanja životne sredine u ekonomsko planiranje; integracija socijalnih pitanja u rješavanje prioritetnih potreba prepoznatih u procesu sprovođenja milenijumskih razvojnih ciljeva, prije svega s aspekta rješavanja pitanja siromaštva, jednakosti, zaposlenosti i zdravlja.
- **Koherentnost:** u skladu s porukama završnog dokumenta Rio + 20 samita naglašena je potreba koherentnog planiranja i donošenja odluka kroz saradnju i vertikalnu koordinaciju nacionalnih i lokalnih nivoa uprave, kao i kroz jačanje saradnje i horizontalne koordinacije između sektora zaduženih za sektorsko planiranje i sprovođenje sektorskih politika.

- **Uključivanje:** uspostavljanje efikasnog koordinacionog mehanizama dobre uprave za održiv razvoj, omogućavajući efikasno i učinkovito učešće relevantnih subjekata izvan sistema javne uprave, u prvom redu poslovnog, bankarskog i civilnog sektora u donošenju odluka koje utiču na njih, i pružanje odgovora od značaja za razvoj koji zadovoljava potrebe stanovništva, vodeći računa o dugoročnim efektima tako preduzetih akcija.
- **Implementacija:** eliminisanje jaza između obaveza prema održivom razvoju i sprovođenju politike i programa održivog razvoja, odnosno dostizanje izazova s aspekta integracija, inkluzije i koherentnosti, te uspostavljanje cjelovitog i efikasnog sistema praćenja i izvještavanja o progresu u sprovođenju politike održivog razvoja.

S tim u vezi **strateški ciljevi NSOR za period do 2030. godine** su:

- **Jačati sistem upravljanja za održivi razvoj**
- **Jačati upravljanje životnom sredinom unapređenjem primjene instrumenata zaštite životne sredine**
- **Sprovesti reformu institucionalne organizacije sistema upravljanja za održivi razvoj**
- **Uspostaviti sistem praćenja održivosti nacionalnog razvoja, uključujući prelazak s praćenja milenijumskih razvojnih ciljeva na praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja**
- **Uspostaviti dugoročno održiv sistem finansiranja za održivu razvoj.**

4.5.1. *Jačanje sistema upravljanja za održivi razvoj*

Trasnformacija postojećih upravljačkih kapaciteta za sprovođenje politike održivog razvoja u moderan, efikasan i odgovoran sistem upravljanja za održivi razvoj mora biti zasnovano na mjerljivosti rezultata i učinaka rada javne uprave, kontinuiranom unapređivanju kompetencija službenika, jačanju transparentnosti upravljanja i programskom namjenskom budžetiranju prioriteta održivog razvoja.

Definisanje željenih ishoda u odnosu na utvrđene probleme treba da odredi izbor prioriteta i s njima povezanih ciljeva i odgovora radi jačanja sistema upravljanja za održivi razvoj. Neophodno je **kontinuirano objektivno praćenje očekivanih učinaka** resora, organa uprave i institucija, njihovih organizacionih jedinica i podjedinica, u odnosu na tako utvrđene ishode. **Pokazatelje krajnjeg učinka** treba definisati uzimajući u obzir kompleksnost rezultata koji se mjere, raspoloživost resursa i podataka. Pritome treba omogućiti **objektivnost, jednostavnost i kvantitativnu mjerljivost ostvarenog napretka**. Kako utvrđeni ciljevi ne moraju neminovno proizvoditi zadovoljavajuće rezultate i učinke u praksi, **praćenje stvarnih učinaka** je najvažniji mehanizam ocjene sprovođenja strateških politika i planova od značaja za održivi razvoj društva.

U središtu dobrog upravljanja za održivi razvoj takođe mora biti **odgovornost za postignuti (ne)učinak, predvidivost u postupanju i poštovanje regulative i kvalitetno uključivanje svih relevantnih strana**. Tim pristupom mora se ojačati personalna odgovornost za postizanje postavljenih ciljeva u odnosu na planove rada, te obaveza preciznog utvrđivanja radnih zadataka, obaveza i očekivanih učinaka.

Istovremeno **ocjenjivanje mora biti pravedno** odnosno zasnovano na primjeni opravdanih, jasnih i nedvosmislenih kriterijuma. Neophodno je **povezivanje sistema ocjenjivanja sa sistemom nagrađivanja**

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

natprosječnih rezultata rada i sankcionisanja nerada.

Treba **jačati profesionalizam** u sinergiji s povećanjem motivisanosti zaposlenih, između ostalog, uvođenjem sistema kompetitivnih plata i napredovanja zasnovanog na rezultatima. Fleksibilnim sistemom naknada može se poboljšati sposobnost javnog sektora u privlačenju, zapošljavanju i zadržavanju visoko motivisanih i stručnih službenika. Finansijsko motivisanje službenika u državnoj upravi uopšte, a posebno onih koji aktivno rade na realizaciji obaveza iz NSOR-a, važan je preduslov za uspješno sprovođenje politike održivog razvoja. U protivnom, javni sektor postaje atraktivan za zapošljavanje onim koji svojom stručnošću, znanjem i sposobnostima nijesu dovoljno privlačni izvan sistema javne uprave. Obzirom da se ne može očekivati rast plata u sistemu javne uprave koji bi sektor javne uprave učinio konkurentnim, treba primijeniti kriterijume koji podstiču profesionalizam u djelovanju, odgovornost za postignute rezultate, pravičnost kod ocjenjivanja ostvarenih rezultata i uslova napredovanja, sigurnost zaposlenja, itd.

Mora se **podsticati učešće svih zainteresovanih strana**, a naročito nepristrasno, na profesionalizmu utemeljeno, učešće stručne javnosti, u javnim debatama i planskim procesima od značaja za održivi razvoj društva, zadovoljavajući u najvećoj mogućoj mjeri najširi društveni interes.

Posebno je značajno **unapređivanje transparentnosti upravljanja** kroz pravovremeno pružanje informacija zainteresovanoj javnosti i unapređivanje mogućnosti javnosti da iznošenjem mišljenja i primjedbi utiče na rad javne uprave u ranoj fazi procesa donošenja i sprovođenja propisa, javnih politika, programa i projekata.

Radi dostizanja strateškog cilja NSOR „**Jačati sistema upravljanja za održivi razvoj**“ prioritetno treba realizovati sljedeće mjere:

- **Uspostaviti mjerljivost rezultata rada javne uprave**

- **Ojačati učešće zainteresovane i stručne javnosti u donošenju i sprovođenju odluka značajnih za održivi razvoj.**

4.5.2. *Jačanje upravljanja životnom sredinom unapređenjem primjene instrumenata zaštite životne sredine*

Mjere definisane u okviru strateških ciljeva koji se odnose na jačanje sistema upravljanja za održivi razvoj, reformu institucionalne organizacije sistema upravljanja za održivi razvoj, praćenje održivosti nacionalnog razvoja i finansiranje održivog razvoja relevantne su i doprinose i **jačanju upravljanja životnom sredinom unapređenjem primjene instrumenata zaštite životne sredine** kao posebno značajne komponente sistema upravljanja za održivi razvoj Crne Gore. Za zaštitu zdravlja ljudi i životne sredine naročito je značajna **primjena instrumenata za održivo strateško i prostorno planiranje, jačanje primjene donesenih propisa i efikasan nadzor nad primjenom propisa**. Zato su u okviru ovog strateškog cilja definisane samo one prioritetne mjere kojim se želi podstaci primjena postojećih i uvođenje novih instrumenata jačanja primjene horizontalnog zakonodavstva u oblasti životne sredine. Taj skup instrumenata oblikuje kapacitete institucija u oblasti životne sredine i u značajnoj mjeri determiniše efikasnost i učinkovitost vertikalne koordinacije između centralnog i lokalnog nivoa i jačanje kapaciteta javne uprave i institucija kako na državnom tako i lokalnom nivou. Za jačanje instrumenata upravljanja životnom sredinom prevazilaženjem utvrđenih slabosti i nedostataka umjesto deklarativne, potrebna je stvarna integracija zahtjeva zaštite životne sredine u sektorske politike i planove.

U ovoj grupi instrumenata po značaju se izdvaja uspostavljanje **informacionog sistem za životnu sredinu u skladu sa INSPIRE Direktivom** kojom se uređuje infrastruktura prostornih podataka od značaja za upravljanje životnom sredinom. Ova infrastruktura treba da sadrži brojne skupove podataka čijim se ukrštanjem, preklapanjem i analizom može doći do značajnih saznanja o stanju životne sredine, uzročno-posljedičnim povezanostima pritiska na životnu sredinu i karakteru,

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine

intenzitetu i prostornoj disperziji njihovih uticaja. Takav informacijski sistem treba da omogući razmjenu podataka na svim nivoima, uključujući i operatore industrijskih postrojenja, ostale ekonomske subjekte i širu javnost, odnosno da omogući obradu podataka radi mjerenja održivosti životne sredine koja je u središtu održivosti nacionalnog razvoja. Takođe, treba da obezbijedi potrebne podatke za proračun svih indikatora održivog razvoja koji su relevantni za zaštitu životne sredine, odnosno praćenje progressa u dostizanju s njima povezanih podciljeva i ciljeva održivog razvoja. Zato ovaj informacijski sistem mora biti kompatibilan s centralnom bazom podataka za obradu indikatora održivog razvoja koja treba biti uspostavljena u MONSTAT-u i web platformom za izvještavanje o sprovođenju NSOR u periodu do 2030. godine u Ministarstvu održivog razvoja i turizma. Kod uspostavljanja informacijskog sistema s takvim karakteristikama neophodno je omogućiti nadogradnju do sada realizovanih aktivnosti uspostavljanja informacijskog sistema u oblasti životne sredine u Agenciji za zaštitu životne sredine.

Neophodno je **unaprijediti primjenu strateške i projektne procjene uticaja na životnu sredinu**, na državnom i lokalnom nivou²⁵¹, kao i centralizaciju sistema izdavanja integrisanih dozvola²⁵² i sinhronizaciju njihovog izdavanja s planiranim izdavanjem dozvola za emisije gasova s efektom staklene bašte (u okviru uspostavljanja EU sheme za trgovinu emisijama GHG)²⁵³. Time se moraju otkloniti slabosti sprovođenja postupka izrade strateške procjene koje se naročito odnose na: nedovoljne informacije za sprovođenje procjene, nezadovoljavajuće kapacitete subjekata koji vrše procjene i administracije koja vrši ocjenjivanje, sprovođenje procjena kao formalnih procedura pri donošenju i usvajanju planske dokumentacije, odnosno dobijanju dozvola za realizaciju projektnih

aktivnosti, nedovoljno uzimanje u obzir primjedbi javnosti (a ponekad i institucija koje se obavezno konsultuju) i druge. Takođe neophodno je uspostaviti monitoring sprovođenja mjera za eliminisanje i ublažavanje negativnih uticaja na životnu sredinu koje se utvrđuju elaboratima i izvještajima o procjeni i strateškoj procjeni uticaja na životnu sredinu. Kod procjene uticaja na životnu sredinu nijesu adekvatno prepoznate specifičnosti uticaja pojedinih zahvata koji imaju ili mogu imati značajan uticaj na životnu sredinu²⁵⁴.

Neophodno je uspostaviti PRTR registar - registar emisije zagađujućih materija i prenosa zagađenja u životnoj sredini koji treba da sadrži podatke o izvorima, vrsti, količini, načinu i mjestu ispuštanja, prenosa i odlaganja zagađujućih materija i otpada u životnu sredinu. Na taj način treba omogućiti uspostavljanje javno dostupne baze podataka o oslobađanju zagađivača i otpada iz brojnih izvora u vazduh, vodu i zemljište, uzimajući u obzir relevantne zahtjeve evropskog zakonodavstva i UNECE Protokola o registrima ispuštanja i prenosa zagađenja (Kijev 2003.). Time će se unaprijediti: dostupnost podataka značajnih za odluke i ocjene o smanjenju i prevenciji zagađenja, zdravlju stanovništva, modeliranju uticaja zagađenja na zdravlje stanovništva i kvalitet života, ekološkim performansama industrijskih postrojenja i uvođenju čistijih tehnologija.

U daljoj izgradnji kapaciteta institucija u oblasti životne sredine, pored klasičnih metoda (zapošljavanjem novih izvršilaca i omogućavanjem profesionalnog usavršavanja postojećih), naročito je značajno **omogućiti racionalizaciju opterećenja administracije** tamo gdje je to prepoznato potrebnim i izvodljivim. Pored neophodnog povećanja broja ekoloških inspektora, djelovanje ekološke inspekcije treba unaprijediti poboljšanjem kvaliteta izvršenih inspeksijskih nadzora u standardizovanim procedurama. Neophodne je sprovesti paralelne obuke ekološke inspekcije i nosioca pravosudne funkcije po pitanju

²⁵¹ Izvještaj o napretku (Progress Report for Montenegro), 2015

²⁵² Treći izvještaj o pregleda stanja životne sredine Crne Gore (Third Environmental Performance Review), UNECE, 2015

²⁵³ Nacionalna strategija u oblasti klimatskih promjena do 2030. godine

²⁵⁴ Nacionalna strategija integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore, 2015

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

primjene propisa iz oblasti zaštite životne sredine.

U skladu s navedenim za dostizanje strateškog cilja „**Jačati upravljanje životnom sredinom unapređenjem primjene instrumenata zaštite životne sredine**“ prioritetno treba realizovati sljedeće mjere:

- **Unaprijediti primjenu sistemskih instrumenata upravljanja životnom sredinom**
- **Izvršiti analizu usklađenosti sektorskih politika sa zahtjevima životne sredine i izvršiti integraciju zahtjeva zaštite životne sredine u sektorske politike i planove**²⁵⁵
- **Jačati kapacitete za nadzor nad sprovođenjem propisa u oblasti životne sredine**

4.5.3. *Sprovođenje reforme institucionalne organizacije sistema upravljanja za održivi razvoj*

Potreba **jačanja institucija i sistema upravljanja i izgradnja kapaciteta za saradnju i koordinaciju aktivnosti na svim nivoima sistema javne uprave** radi integrisanog planiranja i implementacije ciljeva održivog razvoja, kao i između javne uprave i civilnog, poslovnog i privatnog sektora nalazi se u središtu odgovora na probleme koji karakterišu postojeći sistem upravljanja za održivi razvoj. Prevažilaženje fragmentacije i omogućavanje aktivnog učešće svih relevantnih društvenih grupa u dostizanju zajedničkog cilja - održivog razvoja crnogorskog društva zasnovanog na integraciji tri dimenzije održivog razvoja— ima prioritetni značaj. **Institucionalna koherentnost i harmonizacija sektorskih politika i sektorskih odgovora**, treba da bude utkana u svakodnevno djelovanje nadležnih organa i institucija na lokalnom i nacionalnom nivou, kao i subjekata van sistema javne uprave. Neophodno je svrsishodno angažovanje zainteresovanih strana u pružanju

odgovora na probleme koji utiču na njihove živote, prioritetno na lokalnom nivou. Civilno društvo i organizacije civilnog društva imaju vitalni značaj za održivi razvoj.

Reformom sistema upravljanja za održivi razvoj treba eliminisati fragmentaciju nadležnosti organa javne uprave, njihovu neusklađenost i preklapanje u oblastima od ključnog značaja za održivi razvoj društva. Kao primjer može se referirati na **nadležnosti u oblasti voda.**

Upravljanje vodama i njihova zaštita i korišćenje, uključujući donošenje propisa su u nadležnosti Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja, dok je Ministarstvo saobraćaja i pomorstva nadležno za prevenciju i primjenu mjera u slučaju zagađenja mora sa plovila, a Ministarstvo održivog razvoja i turizma za integralno upravljanje obalnim područjem, integrisanu zaštitu mora od zagađenja, upravljanje otpadom i otpadnim vodama, sistem komunalnih djelatnosti i monitoring stanja životne sredine.

Međusobno neusklađene i nekoordinirane nadležnosti ozbiljna su prepreka za funkcionalno vođenje i implementaciju politike održivog razvoja što je i konstatovano u izvještajima Evropske komisije o napretku Crne Gore u procesu pristupanja EU. U okviru **šumarske politike** istaknut je problem spajanja politika u oblasti šumarstva i lovstva što se može negativno reflektovati na održivo gazdovanje šumama. Još uvijek nije uveden reformisan sistem gazdovanja šumama kojim se jasno definiše odgovornost svih učesnika.

Umjesto na ustaljenim formalnim obrascima, **saradnja organa javne uprave je često zasnovana na ličnoj komunikaciji službenika.** U nedostatku iste, saradnja je spora i neefikasna, što negativno utiče na sistemski pristup u koordiniranom sprovođenju sektorskih politika.

Integrisanjem inspeksijskih službi u jedinstveni organ uprave - **Upravu za inspeksijske poslove**, resori su u određenoj mjeri izgubili neposrednu kontrolu nad važnim instrumentom za praćenje sprovođenja zakonskih i podzakonskih akata i programskih opredjeljenja. Istovremeno integrisano funkcionisanje inspeksijskih službi pokazuje i određene prednosti - efikasnije i sinhronizovano postupanje više službi, posebno u situacijama kada je predmet inspeksijskog

²⁵⁵ Mjera definisana i Nacionalnom strategijom integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

postupanja u nadležnosti više resora, a evidentno je i racionalnije raspolaganje sa sredstvima neophodnim za funkcionisanje inspeksijskih službi. Propisima su **neprecizno i nejasno definisane nadležnosti obavljanja inspeksijskih poslova na nacionalnom i lokalnom nivou**, a komunalna inspekcija preuzima samo one obaveze za koje se ocijeni da nijesu problematične.

Refomom sistema upravljanja za održivi razvoj mora se eliminisati evidentni nedostatak kadrovskih kapaciteta u organima javne uprave. Određeni manji broj službenika koji su sada angažovani **nemaju potrebna znanja i stručne kvalifikacije** za poslove u oblasti održivog razvoja. Treba omogućiti angažovanje službenika s potrebnim stručnim znanjima i referencama za obavljanje poslova **održivog razvoja** u svim relevantnim organizacionim jedinicama javne uprave, kako na državnom, tako i na lokalnom nivou. Na taj način treba uspostaviti mrežu službenika kadrovski osposobljenih da odgovore na izazove horizontalne među-sektorske koordinacije, naročito u odnosu na izazove u sprovođenju ciljeva održivog razvoja.

Neophodno je kontinuirano osmišljavanje i sprovođenje **programa stručnih usavršavanja** koji trebaju biti zasnovani na prethodno utvrđenim potrebama i pažljivo odabranim prioritetima, podstičući zainteresovanost za učešće u tim programima i uvodeći i obaveznost kontinuiranog profesionalnog usavršavanja. U tom pogledu međunarodna saradnja i razmjena iskustava mogu značajno doprinijeti.

Pored jačanja kapaciteta kroz specijalističke obuke neophodno je i **povećati broj izvršilaca** u svim institucijama u sistemu upravljanja za održivi razvoj, uključujući sve nivoe rukovodnog i službeničkog kadra. Kada je riječ o kapacitetima na lokalnom nivou, potrebno je inicirati programe obuka od značaja za održivi razvoj, od osnovnih (upotreba kompjutera i sl.) do stručnih (radionice, seminari, obuke), obzirom da je status postojećih kapaciteta na izrazito nezadovoljavajućem nivou.

Posebno značajan aspekt u jačanju sistema upravljanja za održivi razvoj je **omogućavanje**

veze između kreiranja i sprovođenja politike održivog razvoja i primjene relevantnih naučnih znanja i vještina. Uprkos potrebi koja je po tom osnovu prepoznata u iskazanom opredjeljenju donosilaca odluka, do sada nije uspostavljena institucionalna forma za usmjeravanje stručnih i naučnih znanja i vještina za potrebe sprovođenja politike održivog razvoja. **Dovršetak transformacije Centra za održivi razvoj** koji trenutno funkcioniše kao program UNDP-a u nacionalnu instituciju po modelu organizacije centra izuzetnosti može biti prilika da se unaprijedi informisano donošenje odluka na bazi naučnih i stručnih znanja odnosno da se poveća efikasnost i učinkovitost politike održivog razvoja.

Predstavnici institucija nadležnih za praćenje obaveza definisanih Nacionalnom strategijom održivog razvoja uglavnom **nepotpuno i nedovoljno izvještavaju o napretku.** To potvrđuje nedostatak obučenog kadra, motivisanosti i profesionalizma u institucijama s nadležnostima za sprovođenje politike održivog razvoja. Iako je Odlukom o obrazovanju Koordinacionog tijela za održivi razvoj propisana obaveza organa i institucija čiji su predstavnici članovi ovog tijela, evidentno je neispunjavanje utvrđenih obaveza. Nepoznavanje koncepta održivog razvoja, nepostojanje svijesti o obavezama u kontekstu sprovođenja politike održivog razvoja, te usputno bavljenje ovim pitanjima, predstavljaju ozbiljna sistemska ograničenja dostizanju efikasnog sprovođenja politike održivog razvoja. S tim u vezi potrebno je **formirati jedinstvenu bazu podataka** sa omogućenim pristupom službenicima imenovanim za poslove od značaja za održivi razvoj, što je jedan od važnih instrumenata za kvalitetnije funkcionisanje i povezivanje institucija u izvršavanju svojih obaveza u okviru politike održivog razvoja.

Kapacitete Odjeljenja za održivi razvoj i integralno upravljanje obalnim područjem u Ministarstvu održivog razvoja i turizma neophodno je ojačati u stručnom pogledu, a naročito s aspekta broja izvršilaca. Mora se eliminisati pristup da se realizacija i praćenje sprovođenja mjera i ciljeva održivog razvoja

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

usputno vezuje za obavljanje ostalih zaduženja. Takav pristup negativno se odražava na kvalitet strateškog i zakonodavnog okvira za održivi razvoj.

U ocjeni nacionalnih sistema upravljanja za održivi razvoj²⁵⁶ istaknut je **problem nedostatka međuresorne koordinacije** u opsegu koji ugrožava izgleda za održivi razvoj. Činjenica da je održivi razvoj tradicionalno vezivan, ali i da i da će ostati vezan za nadležnosti resora odgovornog za sprovođenje politike zaštite životne sredine koje je najčešće na dnu hijerarhijske ljestvice organizacije sistema javne uprave, s vrlo ograničenim uticajem na sektorske politike i nedovoljnim finansijskim sredstvima, dodatno je ograničila progres u dostizanju ciljeva održivog razvoja.

Usvajanje Agende održivog razvoja do 2030. godine dodatno ističe **neophodnost konsolidacije institucionalnog okvira za održivi razvoj**. Pored koraka koji se preduzimaju na međunarodnom nivou, prije svega kroz uspostavljanje i snaženje funkcija Političkog foruma na visokom nivou, istinski pomak je moguć tek kroz **snaženje nacionalnih sistema upravljanja za održivi razvoj**. To se može postići jačanjem postojećih institucionalnih kapaciteta, naročito onih koji su odgovorni za centralnu koordinaciju, uključujući nadogradnju legislativnog i strateškog (eng. policy) okvira i prevođenje deklarativnog političkog opredjeljenja u snažne mehanizme političke podrške ciljevima, mjerama i akcijama u okviru sprovođenja politike održivog razvoja.

U skladu s navedenim i uzimajući u obzir pozitivnu međunarodnu praksu, te modele upravljanja za održivi razvoj koji su uspostavljeni u pojedinim državama kao što su npr. Kosta Rika i Njemačka, po ugledu na koje je u početnoj fazi razvijan institucionalni model organizacije sistema upravljanja za održivi razvoj Crne Gore, može se ocijeniti neophodnim zadržavanje organizacije sistema upravljanja za održivi razvoj na **dva nivoa**: političkom i stručno-administrativnom nivou.

²⁵⁶ UN sintezni pregled nacionalnih izvještaja o sprovođenju politike održivog razvoja pripremljenih u okviru učešća na Rio+20 samitu

Na **političkom nivou** djelovanja neophodno je ojačati sprovođenje odluka **Nacionalnog savjeta za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem jačanjem kapaciteta njegovih stručnih tijela**. Na taj način Nacionalni savjet treba da omogući efikasnu među-resornu koordinaciju na političkom nivou, odnosno uspostavljanje i primjenu mehanizama institucionalne koordinacije (vertikano i horizontalno organizovane) kroz funkcionisanje svojih stručnih tijela.

Funkcionisanje Nacionalnog savjeta treba da omogući efikasnije/u:

- Ublažavanje ili prevazilaženje problema uzrokovanih činjenicom da razuđenu institucionalnu organizaciju, usloženju fragmentiranim i nedovoljno izdiferenciranim nadležnostima između pojedinih sektora, odnosno institucija, ne prate odgovarajuće strukture i mehanizmi koordinacije i integracije od značaja za sprovođenje politike održivog razvoja.
- Primjenu mehanizama institucionalne koordinacije i obezbjeđivanje nesmetanog protoka informacija u procesu kreiranja javnih politika i utvrđivanja smjernica za predlaganje pravnih akata od značaja za održivi razvoj društva.
- Funkcionalnu međusektorsku horizontalnu koordinaciju na nacionalnom nivou između resora u Vladi.
- Funkcionalnu međusektorsku horizontalnu koordinaciju između lokalnih samouprava i vertikalnu koordinaciju između nacionalnog nivoa i lokalnih samouprava.
- Sprovođenje multidisciplinarnog pristupa kod definisanja sadržaja i učešća u izradi planova, programa i javnih politika.

Na stručno-administrativnom nivou funkcionisanje Nacionalnog savjeta treba unaprijediti **snaženjem međuresornih integracija kroz djelovanje Koordinacionog**

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

tijela za održivi razvoj. Ovo tijelo treba uspješno da ostvaruje svoje ključne funkcije tako da:

- djeluje kao „think-tank“ **forum** za diskusiju o pitanjima od značaja za održivi razvoj Crne Gore
- **stručno razmatra i ocjenjuje** dokumente, stručne analize, propise, programe i planove od značaja za sprovođenje politike održivog razvoja
- **inicira projekte** kojim se omogućava praktična implementacija prioriteta u sprovođenju politike održivog razvoja.

Navedene funkcije treba da omogućе osnaživanje Koordinacionog tijela u pogledu stručne podrške Nacionalnom savjetu za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem. U svom sastavu Koordinaciono tijelo treba da ima predstavnike imenovane na stručnom nivou iz svih relevantnih resora, stručnih institucija, civilnog sektora i drugih relevantnih subjekata značajnih za održivi razvoj društva.

Kompatibilno sa funkcionisanjem Koordinacionog tijela treba da nastave sa radom stručne **radne grupe Nacionalnog savjeta** u skladu sa mandatom koji im je utvrđen odlukama o njihovom obrazovanju. Radne grupe u odnosu na Koordinaciono tijelo služe kao stručna tijela Nacionalnog savjeta usko fokusirana na podršku u pripremi stručnih materijala koje razmatra Nacionalni savjet, vodeći računa o preporukama i smjernicama Koordinacionog tijela kao šireg stručnog foruma za pitanja održivog razvoja.

U implementaciji politike održivog razvoja neophodno je jačanje kapaciteta centralne jedinice za sprovođenje politike održivog razvoja, odnosno **Odjeljenja za održiv razvoj i integralno upravljanje morem i obalnim područjem u Ministarstvu održivog razvoja i turizma tom smislu.**

Njegovo funkcionisanje moguće je u:

- **POSTOJEĆEM – BUSSINESS AS USUAL-SCENARIJU:** unapređenje postojeće strukture Odjeljenja povećanjem broja

izvršilaca i unapređenjem njihovih stručnih referenci za obavljanje stručnih poslova u sprovođenju politike održivog razvoja.

- **OPTIMALNOM SCENARIJU:** transformacija nezavisnog odjeljenja u posebni sektor – generalni direktorat sa nadležnostima za sprovođenje politike održivog razvoja.
- **OPTIMISTIČKOM SCENARIJU:** funkcionisaje jedinice s nadležnostima za sprovođenje politike održivog razvoja pri kabinetu Predsjednika Vlade.

Za unaprjeđenje postojeće strukture/ili formiranje posebne organizacione cjeline na stručno-administrativnom nivou neophodno je poštovanje sljedećih smjernica:

- poštovanje principa institucionalne racionalizacije, u mjeri u kojoj je to prihvatljivo
- efikasno korišćenje ograničenih ljudskih i finansijskih sredstava
- omogućavanje institucionalnog okvira koji može da odgovori na kompleksan set zahtjeva u kontekstu implementacije politike održivog razvoja
- normativno uređivanje tijesne saradnje na izvršnom nivou sa ostalim institucijama koje imaju nadležnosti u sprovođenju politika od značaja za održivi razvoj
- unaprjeđenje saradnje s lokalnim samoupravama kroz uspostavljanje odgovarajućeg normativnog okvira.

U slučaju nastavka rada u postojećem-bussiness as usual-scenariju Odjeljenje za održivi razvoj i integralno upravljanje morem i obalnim područjem bi trebalo ojačati u pogledu broja izvršilaca i stručnih referenci zaposlenih, tako da se obezbijedi rast administrativnih kapaciteta angažovanjem po jednog novog obučenog službenika na godišnjem nivou u periodu 2016-2020.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

U optimalnom scenariju funkcionisanja posebnog generalnog direktorata za održivi razvoj neophodno je pojedine grupe poslova strukturirati u posebne podjedinice koje treba da:

- obavljaju poslove sekretarijata Nacionalnog savjeta za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem;
- koordiniraju sprovođenje NSOR i redovno izvještavaju o stepenu njenog sprovođenja, uključujući uspostavljanje i upravljanje web platformom za praćenje sprovođenja politike održivog razvoja zasnovanog primjenom indikatora održivog razvoja;
- vode regionalnu i međunarodnu politiku održivog razvoja;
- pokreću i sprovode projektne i programske inicijative za održivi razvoj;
- uspostavljaju i podržavaju funkcionisanje naučno-istraživačke platforme za podršku politici održivog razvoja.

U optimističnom modelu trebalo bi, imajući u vidu činjenicu da je je prethodna praksa pokazala određene prednosti funkcionisanja izdvojene Kancelarije za održivi razvoj pri Generalnom sekretarijatu Vlade, uzeti u obzir opciju uspostavljanja jedinice za sprovođenje politike održivog razvoja pri Kabinetu Predsjednika Vlade. Uzimajući pri tome u obzir izvršnu funkciju Vlade, ovo rješenje nameće se kao realno, jer bi se na taj način dodatno koristio mehanizam direktnog političkog uticaja Predsjednika Vlade.

U sva tri scenarija, radi obezbjeđivanja funkcionalne međusektorke saradnje i unaprjeđivanja efikasnosti funkcionisanja sistema upravljanja za održivi razvoj neophodno je horizontalno jačanje kapaciteta nadležnih resora u sprovođenju nacionalne politike održivog razvoja i sa njom povezanih sektorskih politika u okviru sva tri stuba održivog razvoja. Pored jačanja kapaciteta na nacionalnom nivou, neophodno je izgraditi

kapacitete u sekretarijatima lokalnih samouprava za sprovođenje politike održivog razvoja na lokalnom nivou. U tom kontekstu barem po jedan izvršilac sa izgrađenim kapacitetima treba da u punom radnom vremenu djeluje u okviru pojedinih resora i jedinica lokalne samouprave u sprovođenju politike održivog razvoja na državnom i lokalnom nivou. Njihova uzajamna saradnja i koordinacija treba da bude obezbijeđena kroz funkcionisanje Nacionalnog savjeta i njegovih radnih tijela, odnosno kroz efikasnu i učinkovitu koordinaciju sprovođenja politike održivog razvoja od strane jedinice zadužene za sprovođenje politike održivog razvoja.

U zavisnosti od dogovora o transformaciji Centra za održivi koji trenutno djeluje kao program UNDP-a u centar izuzetnosti sa mandatom da stručna i naučna znanja i vještine stavi u funkciju vođenja politike održivog razvoja, u institucionalnu strukturu treba uključiti ovu komponentu, posebno vodeći računa o potrebi definisanja uzajamanog odnosa i modela saradnje Centra za održivi razvoj s jedinicom zaduženom u sistemu uprave za sprovođenje politike održivog razvoja i Nacionalnim savjetom za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem.

Obzirom na navedeno kao prioritne mjere za dostizanje strateškog cilja NSOR do 2030. godine „**Sprovesti reformu institucionalne organizacije sistema upravljanja za održivi razvoj**“ izdvajaju se sljedeće:

- Osnažiti političku podršku politici održivog razvoja
- Osnažiti stručno-administrativni nivo sprovođenja politike održivog razvoja

4.5.4. *Uspostavljanje sistema za praćenje održivosti nacionalnog razvoja uključujući praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja*

Nepostojanje **funkcionlnog sistema praćenja sprovođenja politike održivog razvoja** predstavlja jedan od ključnih problema sistema upravljanja za održivi razvoj. Mjerenje i ocjena

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

djelotvornosti aktivnosti sprovedinih u okviru NSOR omogućava da se registruju promjene koje su rezultat njihovog sprovođenja. Na taj način pored praćenja planiranih – očekivanih, moguće je praćenje i neplaniranih promjena koje mogu uzrokovati dodatne poteškoće u implementaciji politike održivog razvoja. Naime, može se ocijeniti da se u osnovi praćenja sprovođenja mjera politike održivog razvoja nalaze tri razloga: 1) da se ocijeni progres u sprovođenju utvrđenih ciljeva, mjera i akcija, 2) da se na osnovu tih informacija revidiraju početni ciljevi, mjere i akcije u toku interaktivnog procesa implementacije i 3) da se omogući upoređenje stanja i kretanja, kako u nacionalnom tako i međunarodnom kontekstu. Na osnovu ostvarenog progressa vrši se periodično usklađivanje ciljeva, mjera i akcija, koje su predmet praćenja.

Iako su i u prethodnom periodu praćenja sprovođenja Akcionog plana NSOR iz 2007. godine bile utvrđene brojne obaveze s ciljem daljeg razvoja sistema praćenja i izvještavanja, nije ostavren planirani progres. Tako nijesu: otklonjene slabosti u informacionom sistemu, posebno u kontekstu razrade početnog seta indikatora i pokazatelja održivog razvoja, uvedeni novi pokazatelji za koje nijesu postojale mogućnosti za uvođenje u sistem praćenja 2007. godine, eliminisani problemi nedostatka i/ili nedostupnosti upotrebljivih podataka i njihovog korišćenja za praćenje promjena pri sprovođenju definisanih ciljeva, mjera i akcija i ocjene efekata njihovog sprovođenja, unapređena znanja i iskustva u primjeni indikatora i pokazatelja kao modernog mehanizama za donošenje odluka utemeljenih na razrađenim i objektivnim kriterijumima i u skladu s njima sistematično prikupljenim i uporedivim vremenskim serijama podataka. Takođe, u prethodnom periodu nije eliminisan jedan od ključnih uzroka takvog stanja - **uzajamna nekompatibilnost postojećih baza podataka i nezadovoljavajuća komunikacija i razmjena podataka između brojnih subjekata sa nadležnostima za sprovođenje mjera NSOR.** To se prevashodno odnosi na značajnu **neusklađenost podataka** koje kao nadležna institucija objavljuje MONSTAT i podataka koje objavljuju pojedini resori, organi uprave, javne i naučne institucije, podataka kojima raspolažu

javna uprava i naučne i stručne institucije, te značajnu neusklađenost strukture, sadržaja i metodologije prikupljanja navedenih grupa podataka sa relevantnim međunarodnim kontekstom, kao što su sistemi izvještavanja u okviru pojedinih multilateralnih sporazuma UN-a, Evropske agencije za zaštitu životne sredine, ali i EUROSTAT-a. Pri tom još uvijek postoje primjeri **zadržavanja podataka i nedovoljne saradnje.** Osim toga, sektorski podaci često nijesu pripremljeni i prilagođeni potrebama njihovog korišćenja u drugim sektorima. Time se njihova praktična upotrebna vrijednost znatno umanjuje.

Uzroke ovakvog stanja treba tražiti u činjenici da se ovom pitanju pažnja poklanja od slučaja do slučaja, najčešće shodno potrebi komunikacije prema zahtjevima pojedinih međunarodnih subjekata, u prvom redu u kontekstu pregovora za članstvo Crne Gore u EU, ali i u nedovoljnim kapacitetima (tehničkim, ljudskim, finansijskim) institucija zaduženih za prikupljanje i pohranjivanje podataka.

NSOR iz 2007. godine sadržala je veliki broj indikatora, posebno indikatora procesa, koji su bili vezani za određene mjere NSOR-a. U nekim oblastima koje su se odnosile na određene vrste društvenih procesa, ciljevi i mjere nijesu bili definisani kao kvantifikovani i precizno mjerljivi, već su imali više kvalitativni nego kvantitativni karakter obzirom da su se odnosili na ishode dugoročnih akcija, stabilnijeg karaktera, koje nijesu mogle dovesti do promjena u kratkom, pa ni srednjem roku. Po strukturi NSOR indikatore činile su različite vste kao što su pokazatelji procesa, uticaja i ishoda (ili stanja), vodeći računa o tome da se predloženi indikatori već prate u Crnoj Gori, ili da je ocijenjeno da ih je moguće izvesti uz relativno male napore i u kraćem periodu. Indikatori za koje je bilo potrebno sprovođenje dugotrajnih promjena u nacionalnim monitoringu i statističkim sistemima uglavnom nijesu uzimani u obzir. Radi obezbjeđivanja uporedivosti nacionalnih trendova s onima koji su bili relevantni u međunarodnom kontekstu, kao polazna osnova uzeti su indikatori razvijeni u okviru Mediteranske strategije održivog razvoja usvojene 2005. godine, indikatori

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine

održivosti EU i indikatori u okviru milenijumskih razvojnih ciljeva. Iako je bila utvrđena obaveza da se tokom implementacije NSOR ispituju mogućnosti za dobijanje tehničke pomoći za identifikaciju i praćenje takvih indikatora održivosti tj. onih koji se tada nijesu pratili i čije izračunavanje nije bilo lako izvodljivo, tokom petogodišnjeg perioda implementacije Akcionog plana NSOR **ostalo se na nivou početno predloženih pokazatelja.**

Radi prevazilaženja ove grupe nedostataka u sistemu upravljanja za održivi razvoj u ovoj strategiji definiše se struktura sistema za praćenje i izvještavanje o sprovođenju politike održivog razvoja za period do 2030. godine, kao i mjere za unapređenje stanja informacionog sistema i baza podataka i postepenu nadogradnju sistema **za praćenje i izvještavanje o sprovođenju politike održivog razvoja.** Okosnicu unapređenja nacionalnog sistema praćenja i izvještavanja o sprovođenju politike održivog razvoja predstavljaju ciljevi održivog razvoja kao integralni dio Agende održivog razvoja do 2030. godine. Agenda sadrži 17 ciljeva održivog razvoja koji se odnose na: iskorjenjivanje siromaštva; gladi; osiguravanje uslova za zdrav život, inkluzivno i jednako kvalitetno obrazovanje; rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena i djevojčica; obezbjeđivanje dostupnosti i održivo upravljanje vodom i komunalnim uslugama; pristup pristupačnoj, pouzdanoj, održivoj i modernoj energiji za sve; promociji održivog i inkluzivnog ekonomskog rasta, punu i produktivnu zaposlenost i pristojne poslove za sve; izgradnju otporne infrastrukture, promociju inkluzivne i održive industrijalizacije i podsticaj inovacijama; smanjenje nejednakosti među i u zemljama; uvođenje inkluzivnih, sigurnih, otpornih i održivih gradova i naselja; primjena obrazaca održive potrošnje i proizvodnje; preduzimanje hitnih mjera u borbi protiv klimatskih promjena i uticaja; zaštitu i održivo korišćenje okeana, mora i morskih resursa; zaštitu, obnovu i promociju održive upotrebe kopnenih ekosistema, održivo upravljanje šumama, borbu protiv dezertifikacije i zaustavljanje dalje degradacije zemljišta i gubitka biodiverziteta; promociju mirnih i inkluzivnih društava za održivi razvoj, omogućavanje pristupa pravdi za sve i izgradnju

efektivnih, odgovornih i inkluzivnih institucija na svim nivoima i jačanje sredstava implementacije i revitalizacije globalnih partnerstava za održivi razvoj. Tako definisani set ciljeva i zadataka održivog razvoja koji uzimaju u obzir različite nacionalne okolnosti, kapacitete i prioritete, postavlja platformu za uspostavljanje efikasnijeg i učinkovitijeg sistema izvještavanja o sprovođenju politike održivog razvoja Crne Gore. Set pratećih indikatora koje će UN Statistički biro pripremiti u prvoj polovini 2016. godine treba da omogućiti prikupljanje podataka potrebnih za proračun ciljeva održivog razvoja i praćenje sa njima povezanih trendova.

U sedmom poglavlju ove strategije utvrđena je **platforma za prevođenje ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni kontekst**, uz nastojanje da se već u početnoj fazi, u što je moguće većoj mjeri, vežu za praćenje progressa u realizaciji mjera i akcija definisanih u Akcionom planu NSOR do 2030. godine. Složenost ciljeva održivog razvoja i brojnost s njima povezanih indikatora održivog razvoja uslovljava potrebu sveobuhvatne analize složenog nacionalnog institucionalnog sistema radi uspostavljanja dugoročno stabilnog i funkcionalnog sistema praćenja i izvještavanja o sprovođenju politike održivog razvoja. Preporuke Drugog komiteta Generalne skupštine UN-a ukazuju na potrebu obezbjeđivanja podrške državama za definisanje modela i uspostavljanje nacionalnih sistema praćenja sprovođenja ciljeva održivog razvoja, s podciljevima i indikatorima u predstojećem dvogodišnjem periodu.

Za sada države članice UN-a nemaju dovoljno kapaciteta za brzu transpoziciju svih 17 ciljeva u nacionalni kontekst²⁵⁷. Zato se očekuje da postepeno preuzimaju ciljeve održivog razvoja kroz niz procesa koji zahtijevaju horizontalnu i vertikalnu koordinaciju institucija sa nadležnostima u okviru funkcionisanja sistema upravljanja za održivi razvoj. U pogledu prevođenja ciljeva održivog razvoja u nacionalni kontekst prepoznaje se više ključnih pitanja među kojim se izdvajaju i sledeća: kako ciljevi utiču na planiranje nacionalnog razvoja i

²⁵⁷ UNDP Regionalni centar u Istanbulu: Preporuke za sprovođenje ciljeva održivog razvoja u Crnoj Gori

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

izbor prioriteta za sprovođenje, u koje nacionalne politike i na koji način treba integrisati pojedine ciljeve i sl. Sprovođenje ciljeva održivog razvoja također je kompatibilno s procesima ispunjavanja obaveza u okviru sprovođenja brojnih multilateralnih sporazuma UN-a. Navedeno ukazuje na kritičnu ulogu nacionalnih vlada u omogućavanju uspješnog sprovođenja ciljeva održivog razvoja, te na potrebu pažljivog planiranja i uspostavljanja nacionalnog sistema za monitoring i evaluaciju ciljeva održivog razvoja u predstojećem dvogodišnjem periodu.

Ciljevi i indikatori održivog razvoja prevedeni u crnogorski kontekst omogućiće **praćenje nacionalnih trendova i uspostavljanje sistema izvještavanja značajnog za nacionalni i međunarodni kontekst**, prije svega prema UN statističkom birou i Savjetu UN-a za ekonomska i socijalna pitanja (ECOSOC). Tranzicija nacionalnog institucionalnog okvira na sistem praćenja ciljeva održivog razvoja zahtijeva i dosledan odnos prema reformi sistema upravljanja za održivi razvoj kako bi se omogućilo njegovo integrisano funkcionisanje u skladu s mjerama definisanim u okviru strateškog cilja koji se odnosi na **sprovođenje reforme institucionalne organizacije sistema upravljanja za održivi razvoj**. Riječ je o dugotrajnom procesu koji implicira primjenu složenih mehanizama odgovornosti i uspostavljanje partnerstava, prije svega sa sistemom Ujedinjenih nacija u Crnoj Gori.

U NSOR do 2030. godine prepoznate su nadležnosti za sprovođenje ciljeva i zadataka Agende održivog razvoja do 2030. godine. Kao nadležni prepoznati su sljedeći subjekti i resori: Nacionalni savjet za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo finansija, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo nauke, Ministarstvo pravde, Ministarstvo za informaciono društvo i

tehnologije. Takođe, za dio obaveza nadležni su i sljedeći subjekti: lokalne samouprave, Zajednica opština, Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća, Agencija za duvan, Zavod za školstvo, Kancelarija za borbu protiv trgovine ljudima, Uprava za javne nabavke, Uprava za kadrove, Univerzitet Crne Gore - Institut za biologiju mora, Agencija za zaštitu životne sredine, Uprava carina, Uprava za inspekcijske poslove. Ministarstvo finansija je prepoznato kao direktno nadležno za određeni broj zadataka održivog razvoja, ali se njegova nadležnost odnosi na sve ciljeve i zadatke održivog razvoja u kontekstu obezbjeđivanja uslova za održivo finansiranje sprovođenje Agende održivog razvoja do 2030. godine. Pregled nadležnosti biće predmet potvrđivanja od strane prepoznatih subjekata u toku sprovođenja konsultativnog procesa za pripremu Predloga za usvajanje od strane Vlade Crne Gore u drugom kvartalu 2016. godine.

Deklaracija o Agendi održivog razvoja do 2030. godine u paragrafu 5 ukazuje na neophodnost poštovanja različitih okolnosti, kapaciteta i nivoa razvoja u zemljama, te poštovanje nacionalnih politika i prioriteta, a u paragrafu 55 da su zadaci održivog razvoja aspiracioni i globalni, te da nacionalne vlade utvrđuju sopstevne konkretne zadatke vođene globalnim nivom ambicije i uzimajući u obzir nacionalne okolnosti odnosno da odlučuju o načinu kako te globalne aspiracije i ciljeve treba da uvedu u nacionalne planske procese, politike i strategije. S tim u vezi pored NSOR i ostale ključne nacionalne politike moraju se uskladiti s zahtjevima Agende održivog razvoja do 2030. godine. Zato će se NSOR do 2030. godine pored uvođenja ciljeva i zadataka održivog razvoja koji su značajni za politiku održivog razvoja uspostaviti i osnovu za uvođenje ciljeva i indikatora održivog razvoja u ostale relevantne nacionalne politike, planove i programe. S tim u vezi u predstojećem dvogodišnjem periodu neophodno je sprovesti detaljne analize nacionalnog institucionalnog sistema kako bi se potvrdili i razradili mehanizmi i mjere utvrđene u ovoj strategiji u kontekstu uspostavljanja operativnog sistema za prevođenje ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni sistem praćenja i

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine

izvještavanja i usklađivanje postojećih nacionalnih strategija, programa i planova s ciljevima i zadacima održivog razvoja.

Polazeći od seta ciljeva i zadataka koji se preuzimanju NSOR do 2030. godine, te mjera utvrđenih ovom strategijom radi omogućavanja potpune integracije ciljeva i zadataka održivog razvoja u postojeće nacionalne politike, programe i planove, neophodno je do 2017. godine utvrditi relevantnost zadataka u okviru ciljeva održivog razvoja u kontekstu njihove integracije u sektorske politike, programe i planove i s tim u vezi utvrditi odgovornost nadležnih resora i institucija. Do 2017. godine treba utvrditi i nedostatke u horizontalnoj i vertikalnoj ravni uprave u pogledu prevođenja ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni kontekst, kako bi usklađivanje postojećih relevantnih strategija, programa i planova bilo završeno do 2018. godine. Neophodno je do 2019. godine uspostaviti informacijski sistem za obradu indikatora održivog razvoja i realizovati prvi pilot izvještaj o sprovođenju NSOR do 2030. godine, koji u mjeri dostupnosti, integriše i indikatore održivog razvoja koji će do tada biti uvedeni u sistem statističkog praćenja.

Naime, poseban set upravljačkih mjera NSOR odnosi se na **sprovođenje neophodnih istraživanja i analiza radi prikupljanja potrebnih podataka, naročito u okviru unaprjeđenja programa koje realizuje MONSTAT**. Proces prikupljanja podataka biće postavljen tako da obezbijedi uporedive vremenske serije i kontinuitet podataka, kao i postepeno širenje na njima zasnovanih sadržaja programa praćenja ciljeva i indikatora održivog razvoja. Obzirom da UN statistički sistem kao zvanične prepoznaje samo podatke obrađene od strane nacionalne institucije nadležne za statistiku, u periodu od 2016-2020. godine neophodno je da MONSTAT preuzme sve indikatore održivog razvoja u svoj program statističkog praćenja kako bi se u 2021. godini stvorili uslovi za izvještavanje obradom barem 50% indikatora održivog razvoja, odnosno da je do 2025. godine omogućeno praćenje svih indikatora održivog razvoja. Uspostavljanje tako kompleksnog sistema za praćenje

sprovođenja politike održivog razvoja nije moguće bez zadovoljavajućeg nivoa razvijenosti ljudskih resursa potrebnih za izgradnju i usavršavanje procesa prikupljanja podataka i upravljanje informacionim sistemom u skladu s potrebama prevođenja Agende održivog razvoja do 2030. godine u nacionalni kontekst. To će predstavljati izuzetan izazov koji je neophodno podržati značajnim budžetskim izdvajanjima obzirom da analize sprovedene na uzorku sada dostupne UN liste indikatora održivog razvoja (trenutno broji 159 pokazatelja) pokazuju da je MONSTAT trenutno u mogućnosti da prati svega 18% globalnih indikatora u nacionalnom okviru.

Ova strategija će u sistem izvještavanja o sprovođenju politike održivog razvoja uvesti i dostupne nacionalne pokazatelje (po grupama) za koje je ocijenjeno da se mogu svrstati u indikatore održivog razvoja, kao i pokazatelje koji su do sada korišćeni u okviru izvještavanja o sprovođenju milenijumskih razvojnih ciljeva. Posebnu vrijednost izvještavanja u predstojećem periodu predstavljaće uvođenje odabranih **kompleksnih indikatora** za kumulativno praćenje trendova održivosti: **ekološki otisak, indeks razvoja ljudskih resursa-HDI, indikator materijalne potrošnje resursa-DMC i indikatori trošenja prostora**, obzirom da su ciljano razvijeni za potrebe definisanje nacionalne politike održivog razvoja do 2030. godine.

NSOR do 2030. godine definiše i upravljačke mjere koje su neophodne radi **uspostavljanja informacionog sistema i baza podataka** kao ključnih instrumenata za praćenje sprovođenja ciljeva i indikatora održivog razvoja. Takođe, utvrđuje zaduženja nadležnih subjekata na nacionalnom nivou u prikupljanju i pohranjivanju ulaznih podataka za proračun i statističku obradu indikatora, kao i način razmjene podataka između posebnih baza i omogućavanje njihove uzajamne kompatibilnosti. Razmjena podataka između posebnih baza i njihova uzajamna kompatibilnost osnov je nesmetanog funkcionisanja ukupnog informacionog sistema za praćenje politike održivog razvoja. Osim međusobne uvezanosti i kompatibilnosti, izuzetno je važno unaprijediti i javnu

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

dostupnost podataka. Uz to u sedmom poglavlju ove strategije definisana je struktura optimalnog sistema monitoringa, evaluacije i izvještavanja zasnovanih na primjeni ciljeva i indikatora održivog razvoja.

Poseban set upravljačkih mjera NSOR odnosi se na **osiguravanje potrebnih finansijskih sredstava** za sprovođenje neophodnih istraživanja i analiza radi prikupljanja potrebnih podataka, naročito u okviru unapređenja programa koje realizuje MONSTAT.

Navedene ocjene mogu se pretočiti u sljedeće mjere koje prioritetno treba realizovati do 2030. godine u dostizanju strateškog cilja „**Uspostaviti sistem za praćenje održivosti nacionalnog razvoja uključujući praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja**“:

- **Omogućiti kontinuiranu realizaciju programa prevođenja ciljeva održivog razvoja u nacionalni kontekst i izgradnju nacionalnih kapaciteta za njihovo efikasno sprovođenje u predstojećem dvogodišnjem periodu,**
- **Uspostaviti informacijski sistem za praćenje sprovođenja NSOR utemeljenog na ciljevima i indikatorima održivog razvoja.**

Pored prethodno definisanih ciljeva i strateški cilj „**Uspostaviti dugoročno održiv sistem finansiranja za održivi razvoj**“ je neophodno postići radi izgradnje efikasnog sistema upravljanja za održivi razvoj. Ovaj strateški cilj s pripadajućim mjerama i podmjerama obrađen je u petom poglavlju „Finansiranje za održivi razvoj“.

5. Finansiranje za održivi razvoj

odnosno upravljanja održivim razvojem društva koji objedinjuje:

Nacionalnom strategijom održivog razvoja Crne Gore utvrđuju se principi, strateški ciljevi i smjernice za dostizanje dugoročnog održivog razvoja društva, uzimajući u obzir postojeće stanje i preuzete međunarodne obaveze. Strategijom se utvrđuju smjernice za dugoročni, privredni i društveni razvoj i zaštitu životne sredine, radi obezbjeđivanja održivog razvoja.

Sa Strategijom moraju biti usklađene sektorske strategije, politike, razvojni planovi i programi, na način da se u njima obezbijedi integracija ciljeva i mjera održivog razvoja.

Strategija sadrži akcioni plan, kojim se definišu mjere za ostvarivanje strateških ciljeva, nadležni organi i druga lica za sprovođenje mjera iz akcionog plana sa rokovima za sprovođenje mjera, kao i indikatori održivog razvoja.

- a) tri stuba razvoja (ekonomiju, životnu sredinu i društveni razvoj),
- b) četiri kategorije nacionalnih resursa (ljudski kapital, društveni kapital, prirodne resurse i ekonomski kapital)
- c) tri stuba UN podrške zemljama u sprovođenju aktivnosti na ostvarivanju održivih ciljeva razvoja (socijalna inkluzija; demokratsko upravljanje; održivi ekonomski razvoj i zaštita životne sredine)

Kod strategije održivog razvoja, finansiranje za dugoročni održivi razvoj društva polazi od postojećeg razvojnog i finansijskog okvira Crne Gore i postavljenih strateških ciljeva koji prate novu razvojnu agendu UN do 2030.godine (polazište). Finansiranje za održivi razvoj sastavni je dio Strategije odnosno njene razrade kroz akcioni plan (kreiranje i sprovođenje strategije). Konačno, obezbjeđivanje neophodnog institucionalnog mehanizma za upravljanje održivim razvojem

Shema br. 1 NSOR: polazište, strategija, sprovođenje, finansiranje i upravljanje

POLAZIŠTE	STRATEGIJA	SPROVOĐENJE NSOR					UPRAVLJANJE ZA OR
Ocjena stanja naših nacionalnih resursa (ljudski kapital, društveni kapital, prirodni resursi, ekonomski kapital)	NACIONALNA STRATEGIJA ODRŽIVOG RAZVOJA principi, strateški ciljevi i smjernice za dostizanje Dugoročnog održivog razvoja društva (razvoj nacionalnih resursa)	HORIZONTALNO USKLAĐIVANJE -Integracija ciljeva i mjera održivog razvoja u SEKTORSKE strategije, politike, razvojne planove i programe					1. Institucionalni mehanizam i upravljanje održivim razvojem (uz poštovanje osnovnih principa OR i principa transparentnosti i participativnosti)
Preuzete međunarodne obaveze uključujući UN post 2015 razvojnu agendu, nove ciljeve održivog razvoja (17) i mehanizme finansiranja za razvoj		SPROVOĐENJE KROZ AKCIONI PLAN (mjere za ostvarivanje strateških ciljeva - prioritetne mjere i podmjere; implementatori; rokovi; indikatori OR i mjerene održivosti)					2. Integralno praćenje stanja nacionalnih resursa kroz sprovođenja NSOR - periodično izvještavanje o sprovođenju AP
Naučene lekcije prve NSOR i postojeće sektorske strategije		AP 2016-2030					
Srednjoročna razvojna i fiskalna strategija CG (Makroekonomske i fiskalne smjernice, Pravci razvoja, Program ekonomskih reformi)		AP 2016-2020 (prioritetne akcije u formi projektnih koncepata;)					3. Monitoring sektorske usklađenosti propisa i sprovođenja sektorskih strategija/politika
		FINANSIRANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ (usklađeno sa fiskalnom strategijom zemlje)					
			Budžet	Krediti	EU	Privatni sektor	Globalno partnerstvo

Finasiranje za održivi razvoj sastavni je dio svih faza kreiranja, usvajanja i sprovođenja NSOR,

koji će imati obezbjeđen budžet, pretpostavka je ispunjavanja ciljeva NSOR – obaveza prema budućim generacijama i međunarodno

preuzete obaveze države Crne Gore kao UN članice koja se obavezala da doprinosi održivom razvoju planete Zemlje.

5.1. Osnovni principi finansiranja za održivi razvoj

- **integralni pristup finansiranju za OR** - mobilizacija domaćih i inostranih sredstava; mobilizacija javnog i privatnog sektora;
- **princip saradnje** - finansiranje za održivi razvoj postiže se saradnjom i zajedničkim djelovanjem Skupštine, Vlade i jedinica lokalne samouprave, kao i svih drugih učesnika u cilju zaštite životne sredine, u okviru svoje nadležnosti i odgovornosti; Vlada i jedinice lokalne samouprave, u okviru svog djelokruga i finansijskih kapaciteta, solidarno i zajednički, učestvuju u sprovođenju zaštite životne sredine iz svoje nadležnosti, kako bi obezbjedile razvijanje ekonomije na održivim osnovama i sprovođenje efikasnih mjera zaštite životne sredine na svom području;
- **princip ispunjavanja međunarodno preuzetih obaveza i razvijanje globalnih partnerstava** - država obezbjeđuje saradnju i solidarnost u rješavanju i finansiranju globalnih i međudržavnih pitanja zaštite životne sredine, posebno kroz potvrđivanje međunarodnih ugovora, saradnjom sa drugim državama i zaključivanjem odgovarajućih sporazuma, kao i obavještanjem drugih država o prekograničnim uticajima na životnu sredinu, o ekološkim udesima i međunarodnom razmjenom informacija o životnoj sredini;
- **princip transparentnosti i odgovornosti** – dobro upravljanje, sa posebnim fokusom na odgovornost i pravednu redistribuciju mobilizovanih sredstava za OR, predstavlja osnovu sprovođenja razvojne agende UN poslije 2015. godine; transparentnost u procesu donošenja odluka, uspostavljanje jasnih pravila i odgovornosti za različite aktere i obezbjeđivanje prikupljenih i dostupnih podataka svim zainteresovanim, kako u zemlji, tako i na međunarodnom nivou – pretpostavka su uspjeha *Post-2015* agende. Razvijen i nepristrasan sistem odgovornosti omogućio bi zemlji da ostvaruje ciljeve održivog razvoja i obezbjeđuje finansijska i ne-finansijska sredstva za njihovo postizanje; ovaj princip komplementaran je sa:
 - jednim od ključnih principa održivog razvoja, a to je **princip pristupa informacijama i učešću javnosti** (svako ima pravo da bude obaviješten o stanju ŽS i da učestvuje u procesu donošenja odluka čije bi sprovođenje moglo da utiče na ŽS; podaci o stanju ŽS su javni);
 - principom **zaštite prava na zdravu ŽS i pristup pravosuđu** - građanin ili grupe građana, njihova udruženja, profesionalne ili druge organizacije, imaju mogućnost uticaja prilikom odlučivanja o pitanjima od značaja za životnu sredinu i na pravnu zaštitu kod nadležnih organa i pred sudom.
 - **dosljednost politika za održivi razvoj** – politike na svim nivoima i sektorima moraju biti usklađene i kroz matricu finansiranja kako bi se ostvarili ciljevi održivog razvoja, dostupni svima;
 - jačanje standarda društvenog, ekonomskog i ekološkog razvoja kroz efektivne politike i praksu zasnovanu na održivim izvorima finansiranja – mobilisani međunarodni javni izvori finansiranja treba da doprinose realizaciji ključnih međunarodnih dokumenata i ispunjavanju međunarodno preuzetih obaveza, pomažući njihovo ispunjavanje kroz integrisani pristup; mjere zaštite u oblasti društvenog, ekonomskog i ekološkog razvoja treba da se usklađuju sa međunarodnim standardima i najboljom praksom;

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

- **princip efikasnosti i koordinacije** – upravljanje za održivi razvoj podrazumijeva održive finansije, kako bi zemlja mogla da sprovodi međunarodno preuzete obaveze i ciljeve održivog razvoja do 2030. godine – da ostvari “vlasništvo” nad procesom održivog razvoja na nacionalnom nivou; nova agenda za održivi razvoj traži jasan finansijski okvir za NSOR koja se sprovodi snažnom participacijom svih aktera, javnog sektora i civilnog društva, privatnog sektora, nacionalnog i lokalnog nivoa; ovaj princip reducira opasnost da se neki cilj postcijeni ili predstavi konfliktnim u odnosu na druge ciljeve održivog razvoja, kao i da se neke oblasti ostanu finansijski nepokrivene;
- **dalji razvoj modela finansiranja za OR** – potrebno je dalje razvijati mehanizme međunarodnog finansiranja za održivi razvoj koji polaze od postojećih finansijskih principa i međunarodno preuzetih obaveza, a uzimajući u obzir najnovije dokumente (Adis Abeba agenda akcija i Post-2015 razvojna agenda UN)²⁵⁸;

lokalne samouprave i namjenski fondovi. Sredstva se još mogu obezbjeđivati i putem donacija, kredita, sredstava međunarodne pomoći, kao i iz instrumenata, programa i fondova EU, UN i drugih međunarodnih razvojnih partnera Crne Gore.

Na prihodnoj strani budžeta dobra praksa prepoznaje posebne **naknade** (takse za zagađivanje po principu “zagađivač plaća”), dok se na rashodnoj strani budžeta može prepoznati čitav niz **ekonomskih instrumenata** koje afirmišu principe održivog razvoja. Naime, za pravna lica i preduzetnike koji primjenjuju tehnologije, proizvode i stavljaju u promet proizvode čiji je uticaj povoljniji od drugih sličnih, odnosno koji koriste obnovljive izvore energije (sunce, vjetar, biogas i sl.), opremu i uređaje koji neposredno služe zaštiti životne sredine, mogu se utvrditi poreske, carinske i druge olakšice ili oslobođanja od obaveze plaćanja. Posebnim propisima mogu se utvrditi olakšice za usluge i za proizvode za koje je organizovan povraćaj ambalaže ili na drugi način smanjen negativni uticaj njihovog djelovanja na životnu sredinu i korišćenjem kojih se doprinosi izbjegavanju i smanjenju otpada. Takođe, mogu se subvencionisati ili na drugi način pomagati aktivnosti koje značajno doprinose smanjenju negativnih uticaja na životnu sredinu²⁶⁰. Tok nacionalnih i međunarodnih fondova značajnih za finansiranje održivog razvoja prikazan je na grafiku 5-1.

5.2. Izvori finansiranja održivog razvoja

Mjere koje podstiču održivo razvoj moraju biti osjetljive na klimatske promjene, imati razumne efekte na životnu sredinu i biti zasnovane na poštovanju ljudskih prava²⁵⁹.

Glavni izvori finansiranja održivog razvoja treba da budu državni budžet, ali i budžeti jedinica

I jedinice lokalne samouprave, u okviru svojih prava i dužnosti, mogu propisati naknade za zaštitu i unapređenje životne sredine, u skladu sa svojim potrebama i specifičnim aspektima zaštite životne sredine na lokalnom nivou. Ipak u praksi ovaj pristup se nije pokazao kao sprovediv, obzirom da nije moguće uvesti dvostruko oporezivanje po istom osnovu (iz tog razloga nije uspio pokušaj Opštine Pljevlja da uvede naknade za korišćenje prirodnih resursa u toj opštini). S tim u vezi značajno je da je Zakonom o lokalnoj samoupravi²⁶¹ utvrđeno da

²⁵⁸ World Wide Fund for Nature, WWF, Financing for sustainable development, Position paper, January 2015, str. 3-4;

http://awsassets.panda.org/downloads/wwf_fsd_position_paper.pdf i Predlog zakona o zaštiti životne sredine, Vlada Crne Gore, 2.7.2015. (čl. 5, 75 i 76);

²⁵⁹ World Wide Fund for Nature, WWF, Financing for sustainable development, Position paper, January 2015; http://awsassets.panda.org/downloads/wwf_fsd_position_paper.pdf

²⁶⁰ Zakon o životnoj sredini („Sl.list Crne Gore“, br. 48/08, 40/10, 40/11 i 27/14), čl. 57-63 posvećeni finansiranju OR.

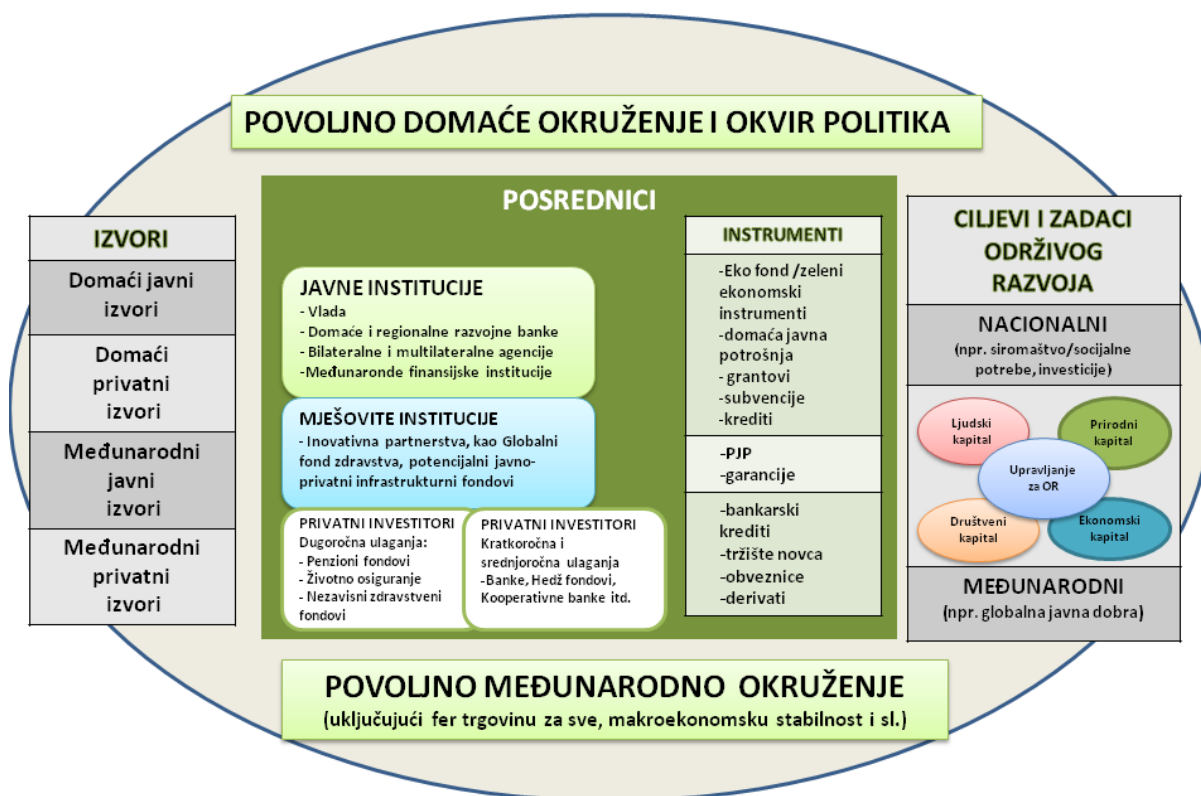
²⁶¹ “Sl.list Crne Gore”, broj 42/03, 5/08, 74/10

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

se 70% prihoda koji se ostvare po osnovu izdatih koncesija i ostalih nakanda za korišćenje prirodnih resursa koji se nalaze na teritoriji određene opštine vraćaju toj opštini. Međutim, zbog nedostatka transparentnosti nije dostupan podatak o visini ukupno prihodovanih sredstava, a pored nedostatka kontrole prihodovanih sredstava, naročito zabrinjava nedostatak kontrole aktivnosti koncesionara i korisnika ostalih prirodnih dobara koje podliježu oporezivanju²⁶².

usklađene, što u značajnoj mjeri treba postići kroz jačanje sistema upravljanja za održivi razvoj, naročito resornog Ministarstva održivog razvoja i turizma i Nacionalnog savjeta za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem, zatim MVPEI shodno ulozi koordinacije sektora pretprijetne podrške EU i Ministarstva finansija za fiskalnu strategiju.

Grafik 5-1. Tok nacionalnih i međunarodnih fondova za finansiranje održivog razvoja²⁶³

Od ključnog značaja je da navedeni izvori finansiranja budu dobro koordinisani i komplementarni jedni drugima, kao i da se osigura da su sektorske politike međusobno

5.3. Finansiranje u oblasti životne sredine

Sprovođenje politike zaštite životne sredine u Crnoj Gori zahtijeva značajna finansijska sredstva. Uspješnost ostvarivanja ciljeva zaštite životne sredine zavisi od uspješnosti osiguravanja dodatnih, stalnih i stabilnih izvora finansiranja. Upravo nepostojanje stabilnog i učinkovitog finansiranja životne sredine predstavlja najveću slabost sistema upravljanja životnom sredinom, a samim tim značajno

²⁶² Opštinama je opredijeljeno 6.3 mil€ u 2012. godini što bi trebalo da znači da je ostvaren ukupan prihod od naknada za koncesije i ostale vidove korišćenje prirodnih resursa u iznosu od 9 mil€

²⁶³ Modifikovano prema: The road to dignity by 2030: ending poverty, transforming all lives and protecting the planet Synthesis report of the Secretary-General on the post-2015 sustainable development agenda (2014; p.21). Dostupno na http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/69/700&Lang=E

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

umanjuje šanse za uspostavljanje efikasnog sistema finansiranja za održivi razvoj u skladu s Agendom održivog razvoja do 2030. godine.

Sredstva za finansiranje zaštite **životne sredine** koriste se za očuvanje, zaštitu i unapređivanje stanja životne sredine u skladu sa strateškim dokumentima i propisima Crne Gore. NSOR, kao obuhvatna i dugoročna razvojna strategija, finansiranje održivog razvoja posmatra u njegovom integralnom kontekstu i fokusira se na očuvanje ukupnih nacionalnih resursa zemlje. Shodno Zakonu o zaštiti životne sredine, sredstva za finansiranje se mogu obezbijediti i iz privatnih izvora kroz sistem koncesija, javno-privatnog partnerstva (JPP) i drugih modela.

Pored navedenih osnovnih principa finansiranja za održivi razvoj (dio 5.1) koje trebaju da poboljšaju koherentnost politika za održivi razvoj, ključni principi finansiranja **životne sredine** su:

- **princip mobilizacije i efektivne upotrebe izvora finansiranja životne sredine** koji treba primijeniti kroz osnivanje Eko fonda, koji bi integrisao namjenska sredstva za realizaciju projekata zaštite životne sredine iz budžeta, budžeta lokalnih zajednica, eko naknada po principu **“zagađivač plaća”**, sredstava EU u obliku pretprijetupne podrške u pretprijetupnom periodu i sredstava strukturnih fondova po ostvarivanju punopravnog članstva, kreditnih sredstava, kao i sredstava UN i drugih međunarodnih razvojnih pratnera;
- **mobilizacija sredstava za finansiranje životne sredine iz privatnih izvora** koji treba primijeniti kroz sistem koncesija (princip **“korisnik plaća”**), privlačenje stranih ulaganja u zaštitu životne sredine i ulaganja u zelenu ekonomiju, kroz javno-privatno partnerstvo i druge modele što je u skladu s preporukama Svjetskog fonda za prirodu - JPP su mogući i povoljni izvori, ali uz strogo poštovanje kriterijuma i nacionalnih ciljeva održivog razvoja.

- **princip primjene podsticajnih mjera** koji treba da primijene državni organi i organi lokalne samouprave, i u skladu sa svojim nadležnostima, da podstiču djelatnosti koje sprječavaju ili smanjuju zagađenje životne sredine, kao i zahvate u životnoj sredini koji smanjuju upotrebu materija, sirovina i energije, manje zagađuju životnu sredinu ili ga iskorišćavaju u dozvoljenim granicama;
- **finansijski aspekti principa prevencije** (minimiziranje rizika), **princip predostrožnosti** (ocjena očekivanih uticaja) i **princip supsidijarne odgovornosti** (kada država sanira štetu u slučajevima kada je zagađivač nepoznat).

Pored tradicionalno shvaćenih vrijednosti biodiverziteta i ekosistema (kao što su očuvanje prirodne ravnoteže i održavanje pogodnih uslova za život) u svijetu se u novije vrijeme sve češće (uprkos metodološkim ograničenjima i rezervama etičke prirode) razmatra i njihova ekonomska vrijednost²⁶⁴. Integracijom vrijednosti usluga koje pružaju ekosistemi u ekonomsku računicu dolazi se do drugačije slike o nepohodnosti očuvanja staništa i vrsta (i prirodnog kapitala uopšte) i stvara se osnov za razvoj **resursno efikasne ekonomije**²⁶⁵. Kao što je navedeno u ocjeni stanja prirodnih resursa, vrednovanje prirodnog kapitala i usluga ekosistema nije do sada praktikovano u Crnoj Gori u značajnoj mjeri. U donošenju razvojnih odluka, ne uzima se u obzir ova vrsta informacija pa usluge ekosistema, **čist vazduh i voda nastavljaju da se tretiraju kao besplatna dobra, a naknade za eksploataciju prirodnih resursa često ne pokrivaju pune troškove koje takve aktivnosti generišu za životnu sredinu i društvo**. Takođe nije bilo napora da se vrijednost prirodnih

²⁶⁴ Primjeri globalnih i evropskih studija koje se bave ekonomskim vrijednostima biodiverziteta uključuju *Millennium Ecosystem Assessment* iz 2005. godine, *The Economics of Ecosystems and Biodiversity* (TEEB) prelazni (2008) i sintezni (2010) izvještaj, studija za Evropsku komisiju koju su 2008. godine pripremili Braat, L. and ten Brink, P. (eds.), *The Cost of Policy Inaction: the Case of not Meeting the 2010 Biodiversity Target*, itd.

²⁶⁵ NHDR, UNDP, 2014

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

resursa (ili šteta od degradacije resursne osnove i zagađenja) uključe u obračun BDP-a ili poslovnih rezultata firmi. Naime jedan od osnovnih principa evropske politike resursne efikasnosti – utvrđivanje realnih, pravih cijena (*getting the prices right*) – nije adekvatno integrisan u crnogorske zakone i politike ili se ne primjenjuje. Politika životne sredine i Zakon o zaštiti životne sredine govore o principu **zagađivač/ korisnik plaća**, a osnov za primjenu ekonomskih instrumenta (prvenstveno naknada za zagađenje) postoji još od 1997. godine. Način na koji su ovi instrumenti dizajnirani i administrirani nije međutim dao opipljive rezultate – oni nijesu bili dosljedno primjenjivani i nijesu dali odgovorajuće podsticaje za promjenu ponašanja i prelazak na efikasnije i obrasce proizvodnje koji generišu niže zagađenje. Slično je i sa korisničkim naknadama, koncesijama i slično, koje nijesu bile (i još uvijek nijesu) dovoljno stimulativne da osiguraju efikasno korišćenje prirodnih resursa kao što su vode, materijali iz vodotoka, i šume.

U skladu sa Zakonom o životnoj sredini i Uredbom o visini naknada, načinu obračuna i plaćanja naknada zbog zagađivanja životne sredine²⁶⁶ (princip zagađivač plaća) pravna lica koja koriste ložišna postrojenja i postrojenja na električnu energiju instalisane snage veće od 1 MW plaćaju, mjesečnu **naknadu zbog zagađivanja životne sredine**, odnosno, za emitovanje zagađujućih materija u vazduh, stvaranje i deponovanje opasnog otpada. Pored toga, naknade se naplaćuju i pravnim licima koja uvoze supstance koje oštećuju ozonski omotač. Ukupan iznos naknada za emitovanje zagađujućih materija u vazduh, stvaranje i deponovanje opasnog otpada i uvoz supstanci koje oštećuju ozonski omotač u 2013. godini iznosio je 343,5 mil € što odgovara učešću od samo **0.01%** u BDP-u.

Zakonom o životnoj sredini nijesu obuhvaćene naknade koje se tiču ispuštanja zagađujućih materija u vode i korišćenja voda koje su

regulisane Zakonom o vodama i Zakonom o finansiranju upravljanja vodama. **Naknade za ispuštanje zagađujućih materija u vode** iznose 0.006 € po m³, gdje se ova osnovna naknada množi koeficijentom koji odražava kvalitet otpadne vode (način ispuštanja, zagađujuće materije). Najveća vrijednost ovog koeficijenta (30) primjenjuje se na industrijske otpadne vode, dok se na komunalne otpadne vode primjenjuje koeficijent 2. Međutim, tako utvrđena odredba za sada nije efikasno primjenjiva, jer se efektivna naknada izračunava po formuli koja uzima u obzir sastav zagađenja u otpadnoj vodi i tretman koji otpadna voda prolazi prije ispuštanja, obzirom da se ne vrši monitoring zagađenih voda na mjestu emisije, a tek u početnoj fazi je izgradnja kapaciteta za prečišćavanje otpadnih voda. Nema podataka o udjelu sredstava prikupljenih po ovom osnovu koja se namjenski investiraju za zaštitu voda, uključujući redovni monitoring stanja voda i preduzimanje mjera zaštite, kao i sanaciju postojećeg zagađenja.

Upotreba **prirodnih resursa** takođe je predmet oporezivanja (princip korisnik plaća), i uglavnom se odnosi na korišćenje voda, korišćenje mineralnih sirovina i korišćenje šuma. Ove naknade slivaju se u državni budžet i njihovo namjensko trošenje, čak i kada je propisano zakonom, ne može se pratiti na odgovarajući način. Kako je prethodno navedeno **70%** prihoda od korišćenja prirodnih resursa preusmjerava se lokalnoj samoupravi na čijoj se teritoriji nalazi taj prirodni resurs, ali je evidentan nedostatak transparentnosti obzirom da predstavnici lokalnih samouprava nemaju uvid u iznose predviđene koncesionim ugovorima za korišćenje prirodnih resursa. Takođe, ni lokalne samouprave često nemaju kapaciteta za kontrolu koncesionara.

Integracijom vrijednosti usluga koje pružaju ekosistemi u ekonomsku računicu dolazi se do drugačije slike o nepohodnosti očuvanja staništa i vrsta (i prirodnog kapitala uopšte) i stvara se osnov za razvoj resursno efikasne ekonomije. Kao što je navedeno u ocjeni stanja prirodnih resursa, **vrednovanje prirodnog kapitala i usluga ekosistema nije do sada praktikovano u Crnoj Gori**, a uključivanje

²⁶⁶ ("Sl. list RCG", br. 26/97 od 06.08.1997, 09/00 od 01.03.2000, 52/00 od 03.11.2000, 33/08 od 27.05.2008, 05/09 od 27.01.2009, 64/09 od 22.09.2009, 40/11 od 08.08.2011, 49/11 od 14.10.2011)

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

vrijednosti usluga koje pružaju ekosistemi u procese donošenja odluka i evidentiranje rezultata ekonomije (kako na mikro tako i na makro nivou) se ne praktikuje u potrebnoj mjeri u Crnoj Gori. Nastavak sadašnje prakse nedovoljnog investiranja u zaštićena područja prirode umjesto investiranja u prirodni kapital umanjio bi koristi ekonomije za preko 1,5 milijardi € tokom narednih 25 godina.²⁶⁷ Ipak, tako procijenjene mogućnosti i dalje ne naleže adekvatnu primjenu u praksi budući da su ulaganja u zaštitu i upravljanje zaštićenim područjima i dalje značajno niža od potrebnih i da je biodiverzitet uopšte izložen snažnim pritiscima i degradaciji²⁶⁸. Kada je u pitanju **korišćenje zaštićenih prirodnih dobara**, Nacionalni parkovi Crne Gore su u 2012. godini prihodovali 1,2 miliona € od kojih 50% čine prihodi od ulaznica. Svi prihodi nacionalnih parkova usmjereni su na njihovo finansiranje, ali se usuge ekosistema, uključujući i one koje pružaju nacionalni parkovi, ne valorizuju ni u približnoj mjeri u odnosu na mogućnosti. U izvođenju ukupne ekonomske vrijednosti koja se stvara u sistemu zaštićenih područja prirode prevashodno su procjenjivane usluge koje pružaju nacionalni parkovi i to u oblastima kao što su turizam, ribarstvo, rekreacija i sportovi na vodi, i druge ekonomske, kao i usluge obezbjeđivanja vode za piće, zaštite slivnih područja i zaštite od poplava. Vrijednost aktivnosti vezanih za korišćenje resursa crnogorskih nacionalnih parkova i vrijednost usluga koje su ova područja pružila u pogledu vodosnabdijevanja i zaštite slivnih područja procijenjena je na oko 68 miliona € u 2010. godini. Iste godine, izdaci za finansiranje zaštićenih područja bili su na nivou od oko 2 miliona €. Taj nivo sredstava nedovoljan je za adekvatno upravljanje, a nastavak takve prakse mogao bi da generiše značajne gubitke za crnogorsku ekonomiju i stanovništvo na duži rok.

Akcize na fosilna goriva predstavljaju veliki dio naknada i predstavljaju oko 6% BDP-a (2013), ali se akcize na motorni benzin i dizel za

motorna vozila koriste za izgradnju puteva, umjesto i za saniranje negativnih efekata koji po životnu sredinu nastaju sagorijevanjem fosilnih goriva.

Javne nabavke u **Crnoj Gori u 2012. godini predstavljale su oko 12% BDP-a. Iako Zakon o javnim nabavkama predviđa mogućnost korišćenja kriterijuma povezanih sa zaštitom životne sredine i energetsom efikasnošću, ova mogućnost se nedovoljno koristi u praksi. Agendom održivog razvoja zahtijevaju se prakse javnih nabavki koje su održive (12.7).**

Ne postoji sistem subvencija za čiste tehnologije, alternativna goriva i prevozna sredstva, korišćenje obnovljivih izvora energije i održivo odlaganje otpada.

Budžetska izdvajanja za zaštitu životne sredine u 2013. godini iznosila su samo 0.3% ukupnih sredstava iz Budžeta Crne Gore tj. 0.16% BDP-a. U 2011. i 2012. godini izdvojeno je 0,62% i 0.43% ukupnih sredstava opredijeljenih Budžetom Crne Gore. Izdvajanja na lokalnom nivou su značajno niža, čak i u pojedinim razvijenim opštinama. Tako je u Budvi je u periodu 2011-2012. godine izdvojeno svega 0.88% budžeta lokalne samouprave, Herceg Novom 0,65%, Ulcinju 0,75% , za sveukupne aktivnosti koje se odnose na sanaciju i zaštitu životne sredine (sanacija insustrijskog zagađenja, sanacija komunalnog otpada, mjere prevencije i čišćenje zagađenja na moru). Od 13 zagađivača koji su odgovorili, iz uzroka od 21 ispitanog, samo tri zagađivača su imali informacije o izdvajanjima za životnu sredinu u vidu naknada i ulaganjima u projekte zaštite životne sredine²⁶⁹.

Cijene energije su u periodu 2000-2012 značajno porasle i izvjesno su uticale na smanjenje energetske intenziteta, mada nije moguće precizno odvojiti uticaj ovog kretanja od ostalih faktora koji su do njega doveli. Korisničke usluge - za vodosnabdijevanje, odvođenje i tretman otpadnih voda (u slučajevima kad je tretman obezbijeđen), sakupljanje i odlaganje otpada - su takođe rasle, ali i dalje nijesu na nivou koji bi

²⁶⁷ UNDP Montenegro and ISSP, The Economic Value of Protected Areas in Montenegro, Podgorica, 2011

²⁶⁸ Analiza o ostvarenjima i izazovima ekološke države: 20 godina ekološke Crne Gore Nacionalnog savjeta za održivi razvoj iz avgusta 2011. godine

²⁶⁹ Bazna analiza „zagađenje životne sredine“, Nacionalna strategija integralnog upravljanja obalnim područjem CG, 2014. g.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

podstakao racionalnu upotrebu vode i obezbijedio potrebna sredstva za finansiranje neophodne infrastrukture. Porast cijena energije i komunalnih usluga povećava rashode domaćinstava pa je u daljoj primjeni ovih instrumenata za postizanje ciljeva resursne efikasnosti neophodna razrada mehanizama za ublažavanje uticaja na osjetljive kategorije stanovništva²⁷⁰.

Iako je Zakonom o životnoj sredini iz 2008. godine predviđen održiv sistem finansiranja životne sredine, uključujući i uspostavljanje fonda za životnu sredinu - **eko-fonda**, pomak do sada nije ostvaren. Predlogom novog Zakona o životnoj sredini, koji je u postupku pripreme za usvajanje, ova oblast je dodatno uređena radi jačanja finansiranja životne sredine.

Prepoznajući neophodnost unaprijeđenja finansiranja u oblasti životne sredine Skupština Crne Gore²⁷¹, donijela je **Rezoluciju o životnoj sredini** ("Sl. list Crne Gore", br. 01/15 od 05.01.2015), kojom se između ostalog, poziva na racionalno korišćenje prirodnih resursa i zaštitu prirodnih ekosistema uz izbalansiran ekonomski i socijalni razvoj, i ukazuje da je uspješno uspostavljeni sistem upravljanja i kontrole i integracija mjera zaštite životne sredine kroz ekonomske i pravne instrumente - osnova za očuvanje i zdravu životnu sredinu. Rezolucija obavezuje Vladu Crne Gore da poveća izdvajanja budžetskih sredstava za oblast životne sredine na nivo veći od prosjeka izdvajanja Evropske unije za te namjene i uspostavi Eko-fond²⁷². U tom kontekstu funkcionisanje Eko-fonda pored rješavanja problema životne sredine i obzbeđivanja zdrave životne sredine, doprinijeće održivom korišćenju resursa kroz integraciju zahtjeva

²⁷⁰ NHDR, UNDP 2014 ;

²⁷¹ 25. saziva na sedmoj sjednici drugog redovnog (jesenjeg) zasijedanja u 2014. godini, dana 27. decembra 2014. godine

²⁷² Prema podacima EUROSTAT-a u većini zemalja članica EU izdvajanja javnog sektora za zaštitu životne sredine u 2013. godini kretala su se između 0.31 % i 1.06 % BDP-a. Nivo izdvajanja osjetno je manji u Slovačkoj (0.28 %) i Španiji (0.22 %, 2012) koje su ispod prosjeka, dok su na vrhu liste Holandija (1.44 %, 2011 data) i Malta (1.38 %, 2012 data). Prosječna izdvajanja su nešto ispod 0.75% BDP-a.

održivosti u ekonomske i druge politike, što je preduslov za **prelazak na zelenu ekonomiju**. Snažna politička posvećenost ozelenjavanju ekonomije, uklanjanju barijera i napuštanju neodrživih obrazaca proizvodnje i potrošnje je takođe od suštinskog značaja.

5.3.1. Ključni problemi sistema vrednovanja prirodnog kapitala i finansiranja životne sredine

Iako je princip zagađivač plaća jedan od osnovnih principa zaštite životne sredine u Crnoj Gori, njegova primjena nije dosljedna i efikasna u mjeri u kojoj je to potrebno. Posebno je potrebno istaći da, jedan od osnovnih principa evropske politike resursne efikasnosti – **utvrđivanje realnih, pravih cijena (getting the prices right)** – nije adekvatno integrisan u crnogorske zakone i politike, te se ne primjenjuje u stvarnom životu²⁷³. Način na koji su ekonomski instrumenti dizajnirani i administrirani (prvenstveno naknade za zagađenje) nije dao opipljive rezultate – oni nijesu bili dosljedno primjenjivani i nijesu dali odgovorajuće podsticaje za promjenu ponašanja i prelazak na efikasnije i obrasce proizvodnje koji generišu niže zagađenje. Slično je i sa korisničkim naknadama, koncesijama i slično, koje nijesu bile (i još uvijek nijesu) dovoljno stimulativne da osiguraju efikasno korišćenje prirodnih resursa kao što su vode, materijali iz vodotoka, i šume. **Naknade** za zagađivanje životne sredine kao i naknade za korišćenje prirodnih resursa relativno **su niske**, a stepen naplate je na izrazito nezadovoljavajućem nivou. Pored toga **nedosljedna primjena ekonomskih instrumenata** zasnovanih na principu zagađivač/korisnik plaća i dalje ograničava izgleda za efikasnu primjenu održivih obrazaca proizvodnje i potrošnje kojim bi se smanjio nivo zagađenja životne sredine.

Spektar osnovica za primjenu poreza i naknada, sa posebnim akcentom na oporezivanje zagađenja životne sredine i

²⁷³ Politika životne sredine i Zakon o zaštiti životne sredine govore o principu **zagađivač/ korisnik plaća**, a osnov za primjenu ekonomskih instrumenata (prvenstveno naknada za zagađenje) postoji još od 1997. godine

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

korišćenja prirodni resursa, **značajno je ispod mogućnosti** koje pruža postojeća nacionalna legislativa, a naročito daleko od pozitivne prakse država članica EU. Osim za supstance koje oštećuju ozonski omotač, u fiskalnom sistemu nijesu predviđene takse za upotrebu brojnih drugih zagađujućih materija i proizvoda koji imaju loš uticaj na životnu sredinu (npr. ambalažni otpad kao što su plastične boce, automobilske gume, baterije i akumulatori i tome slično).

Održivost sistema finansiranja životne sredine dodatno ugrožava **nepostojanje fonda za zaštitu životne sredine – ekofonda** koji bi omogućio integrisan sistemski pristup rješavanju problema zagađenja životne sredine i stabilan i održiv sistem finansiranja brojnih potreba. Umjesto toga i dalje je evidentno **neintegrisano prikupljanje i nenamjensko opredjeljivanje neučinkovitih naknada** prikupljenih po različitim osnovima. Naročito zabrinjava **uzajamna neusklađenost propisa i odredbi** kojim se naknade uvode za razne specifične namjene, što doprinosi daljoj diverzifikaciji i usitnjavanju ionako skromnih sredstava. S tim u vezi i dalje je evidentno **nenamjensko opredjeljivanje sredstava** koja se prikupe primjenom postojećih ekonomskih instrumenata – poreza i naknada po osnovu zagađenja životne sredine, koncesija i naknada za druge oblike korišćenje prirodnih resursa, obzirom da **nema evidencije o reinvestiranju u unapređenje stanja životne sredine**, a sudeći po udjelu budžetskih izdvajanja za zaštitu životne sredine očigledno je da se sredstva preusmjeravaju za druge namjene. Tako se na primjer naknade za korišćenje određenih proizvoda (npr. fosilna goriva) usmjeravaju na razvoj putne mreže, umjesto da se barem dio preusmjeri na otklanjanje posljedica zagađenja, dok se Agendom održivog razvoja zahtijeva racionalizacija neefikasnih naknada za fosilna goriva koje podstiču rasipnu potrošnju (uključujući restrukturiranje oporezivanja i postepeno ukidanje štetnih subvencija na životnu sredinu, pri tome svodeći na minimum moguće štetne uticaje na razvoj).

Nedostaje sistem vrednovanja prirodnog kapitala i usluga ekosistema. Svijest o njihovom postojanju i značaju je na prilično

niskom nivou, te i dalje ne postoje formalni mehanizmi za njihovu adekvatnu valorizaciju. Iako direktno korišćenje prirodnih resursa pruža mogućnosti zarade (npr. kroz šumarstvo, lov i ribolov, itd.), mogućnosti za razvijanje tržišta i biznisa zasnovanih na održivom korišćenju i zaštiti ekosistema, odnosno šireg spektra usluga koje pružaju, su vrlo skromne.

Izražena je i diskrepanca u odnosu između propisanih/prikupljenih naknada i troškova prevencije i eliminisanja posljedica negativnih uticaja koji se generišu na životnu sredinu na jednoj, odnosno podsticaja racionalne upotrebe prirodnih resursa na drugoj strani. Sredstva pribavljena naknadama nedostatna su za saniranje devastacija i štete načinjene životnoj sredini. Tako se, na primjer, s 88 000 € koliko je ukupno prikupljeno 2012. godine po osnovu naknade za korišćenje pijeska i šljunka iz korita rijeka, ne bi se mogla nadomjestiti šteta koju nesavjesan koncesionar napravi na samo jednom od vodotoka u Crnoj Gori tokom jedne godine, uzimajući u obzir devastaciju prostora, zagađenje vodotoka, uznemiravanje staništa zamućenjem vode i mijenjanjem hidrološkog režima. Cijene energije su u periodu 2000-2012 značajno porasle i izvjesno su uticale na smanjenje energetske intenziteta, mada nije moguće precizno odvojiti uticaj ovog kretanja od ostalih faktora koji su do njega doveli. Korisničke usluge - za vodosnabdijevanje, odvođenje i tretman otpadnih voda (u slučajevima kad je tretman obezbijeđen), sakupljanje i odlaganje otpada - su takođe rasle ali i dalje nijesu na nivou koji bi podstakao racionalnu upotrebu vode i obezbijedio potrebna sredstva za finansiranje neophodne infrastrukture.

Posebno zabrinjavaju **subvencije štetne po životnu sredinu**. Ilustrativan je primjer Kombinata aluminijuma u Podgorici (KAP-a) koji je praktično od otvaranja bio direktno ili indirektno subvencioniran – preko cijena električne energije ispod tržišnog nivoa ili neplaćanjem troškova za zagađenje i degradaciju životne sredine (tj. time što je preduzeću omogućavano da ne investira u mjere i tehnologije zaštite životne sredine). Razlozi subvencioniranja uključivali su očuvanje radnih mjesta, važnu ulogu aluminijumske

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

industrije u ekonomskom sistemu zemlje i u spoljno-trgovnoj razmjeni, i slično.

Instrumenti održivog i stabilnog finansiranja životne sredine pružaju i brojne mogućnosti u kontekstu prevazilaženja barijera koje stoje na putu **ozelenjavanja nacionalne ekonomije**, naročito nedostatka tehničkih i finansijskih kapaciteta za ozelenjavanje.

Na drugoj strani višedecenijsko neodgovarajuće održavanje i ograničene kapitalne investicije doveli su do značajnog **opadanja kvaliteta infrastrukture u oblasti životne sredine** u Crnoj Gori. Uzimajući u obzir naglašene potrebe za investiranjem i rastuće zahtjeve za podizanje kvaliteta infrastrukture u oblasti životne sredine (što je usko povezano sa procesom pristupanja Crne Gore EU), neophodno je da izvori finansiranja budu zasnovani na odgovarajućoj kombinaciji ekonomskih instrumenata (i to naknada u visini koja omogućava povraćaj troškova), inostranih ulaganjima, pozajmica od komercijalnih banaka i finansiranja iz domena javnih fondova. Tokom 2008. i 2009. godine dodatno je došlo do značajnijeg smanjivanja javnih prihoda i potrebe za politikom smanjivanja javne potrošnje, što je uticalo na smanjivanje raspoloživih fondova za infrastrukturne projekte iz oblasti životne sredine.

Kao urgentna nameće se potreba unapređenja srednjoročnog finansiranja planiranjem koje je zasnovano na **transparentnim kriterijumima za opredeljivanje korisnika ograničenih finansijskih sredstava koja se nalaze na raspolaganju**.

U postojećim izdvajanjima za životnu sredinu **nema podsticajnih mjera za uvođenje zelene infrastrukture** koja se primjenjuje na prirodnim ili poluprirodnim površinama (zelene ili plave tj. vodene) radi očuvanju kvaliteta životne sredine i zdravlja ekosistema. Nedostaju podsticajne mjere za zelenu mobilnost i podsticaj pilot projektima uspostavljanja integrisanog sistema održivog saobraćaja. Njihovim uvođenjem

smanjile bi se potrebe u pogledu izgradnje klasične tzv. sive infrastrukture²⁷⁴.

Sistem naknada za usluge javnih komunalnih preduzeća, kao što su vodosnabdijevanje, tretman komunalnih otpadnih voda i sakupljanje i odlaganje komunalnog otpada, u Crnoj Gori karakteriše činjenica da **fizička lica i domaćinstva plaćaju daleko manje od preduzeća i drugih pravnih lica za slične usluge koje pružaju javna komunalna preduzeća**.

Ovakav sistem podrazumijeva postojanje višestrukih subvencija za domaćinstva, od kojih najviše koristi imaju domaćinstva sa većim prihodima koja uglavnom proizvode više otpada i koriste više vode od onih sa nižim primanjima, sa istim ili podudarnim finansijskim obavezama. Naknade nijesu dovoljne da obezbijede priliv sredstava koja će omogućiti funkcionalnost javnih komunalnih preduzeća, već uglavnom pokrivaju operativne troškove i osnovno održavanje. Ovaj problem posebno je naglašen niskim nivoom naplate naknada od domaćinstava, usljed čega se javna komunalna preduzeća skoro u potpunosti oslanjaju na državne fondove i opštinske budžete kod finansiranja neophodnih investicija za rehabilitaciju, modernizaciju i proširivanje infrastrukture u oblastima vodosnabdijevanja i upravljanja komunalnim otpadom. Očekuje se da opštine, kao vlasnici javnih komunalnih preduzeća, imaju interes za određivanje ekonomski zasnovanih naknada i finansijsku održivost komunalnih preduzeća u njihovom vlasništvu. Istovremeno porast cijena energije i komunalnih usluga povećava rashode domaćinstava pa je u daljoj primjeni ovih instrumenata za postizanje ciljeva resursne efikasnosti neophodna razrada mehanizama za ublažavanje uticaja na osjetljive kategorije stanovništva.

Dodatno je efikasnost rada komunalnih preduzeća opterećena **prekobrojom administracijom**, bez očiglednih efekata koji bi opravdali takvu organizacionu strukturu. Tako je ekološka inspekcija, koja broji ukupno 7 (sedam) inspektora, u 2013. godini, izvršila 734 kontrole sprovođenja odredbi Zakona o

²⁷⁴ Komunikacija EK: Zelena infrastruktura – jačanje evropskog prirodnog kapitala {SWD(2013) 155 final}

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

upravljanju otpadom, dok je komunalna inspekcija sa angažovanih oko 75 inspektora izvršila ukupno 1.839 inspekcijskih kontrola. Jedan ekološki inspektor imao je prosječno jednu kontrolu u dva dana, dok je komunalni inspektor imao prosječno jednu kontrolu u devet dana.

Ovakva situacija rezultira hroničnim nedostatkom sredstava za saniranje šteta pričinjenih životnoj sredini u dužem vremenskom periodu, uključujući i sanaciju “hot spot” lokacija, zaštitu vrijednih dijelova prirode i ekosistema, te očuvanje zdravlja stanovništva. Neodgovorno ponašanje ekonomskih subjekata, koji zbog zagađivanja životne sredine ne trpe odgovarajuće sankcije, uzrokuje dalje ugrožavanje životne sredine i neodrživo upravljanje životnom sredinom.

5.4. Mogućnosti i obaveze u kontekstu sprovođenja Adis Abeba agende akcija

Unapređeno globalno partnerstvo za održivi razvoj, koji vode vlade, biće sredstvo za jačanje međunarodne saradnje za sprovođenje Post-2015 razvojne agende. Savez svih uključenih partnera odnosno globalno partnerstvo postaje ključno, objedinjujući raspoložive resurse, znanje i aktivan privatni sektor, civilno društvo, naučnu zajednicu, akademiju, filantropiju, fondacije, parlamente, lokalnu vlast, volontere i ostale zainteresovane strane. Globalno partnerstvo istovremeno mobilizuje, ali i pravičnije dijeli resurse, znanje, ekspertizu, tehnologiju i raspoložive finansije, te pomaže naporima vlada da dostignu ciljeve održivog razvoja, posebno u zemljama u razvoju. Ostvarivanje razvojne agende Post-2015 zahtijeva jednako ambiciozan i sveobuhvatan pristup s fokusom na sredstva za sprovođenje politika u ekonomskom, ekološkom i društvenom stubu razvoja, a što uključuje efikasne, odgovorne i inkluzivne institucije, jasne politike i dobro upravljanje na svim nivoima²⁷⁵.

²⁷⁵ Tačka 11 Adis Abeba agende akcija (27. Juli 2015);

Globalno partnerstvo treba da doprinosi ostvarivanju tzv. “win-win” saradnje, u kojoj sve zemlje svijeta treba da ostvare korist – da “pobjede” nerazvijenost, suvereno, slobodno i kontinuirano raspolažući svojim nacionalnim resursima i kumuliranim nacionalnim bogatstvom, za dobrobit današnjih, ali i budućih generacija²⁷⁶.

Sredstva za finansiranje zaštite životne sredine (budžet države, budžeti jedinica lokalne samouprave – JLS, eko naknade, Eko fond, donacije, krediti, strana ulaganja u oblasti zaštite ŽS, međunarodno razvojno partnerstvo u oblasti zaštite ŽS, pretpristupna podrška EU, kao i strukturni fondovi EU po ostvarivanju punopravnog članstva) treba da čine samo dio **sredstava za finansiranje održivog razvoja**. Potrebno je omogućiti stabilno finansiranje i iz drugih domaćih i međunarodnih izvora radi ostvarivanja ciljeva održivog razvoja kada je riječ o održivom upravljanju ukupnim nacionalnim resursima (prirodnim, ljudskim, društvenim i ekonomskim).

5.4.1. Domaći javni izvori

Domaće izvore finansiranja generiše ostvareni privredni rast. Za sve zemlje, javne politike, i mobilizacija i efikasna upotreba domaćih resursa, predstavljaju centralne akcije koje treba da se vode na principima nacionalnog vlasništva nad procesom upravljanja odnosno finansiranja održivog razvoja. Unapređena socijalna, ekološka i ukupna ekonomska politika, koja uključuje kontracikličnu fiskalnu politiku, dobro upravljanje na svim nivoima i razvijene institucije okrenute potrebama ljudi – neophodne su za ostvarivanje ciljeva OR.

Za ostvarivanje ciljeva OR do 2030. godine neophodni su dodatni domaći javni izvori, koji se dopunjuju odgovarajućom međunarodnom podrškom. To prvenstveno znači jačanje instrumenata poreske politike i same poreske administracije, kako bi se prikupili **dodatni poreski prihodi na nivou države i na nivou JLS**, uz uvažavanje principa pravičnosti, transparentnosti, efikasnosti i efektivnosti poreskog sistema.

²⁷⁶ Tačka 18 UN agende 2030 za održivi razvoj (25 septembar 2015);

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

U skladu sa UN agendom za održivi razvoj do 2030.godine, zemlje se ohrabruju da:

- postave **ciljeve i rokove za jačanje poreskih prihoda** za finansiranje OR u svoje NSOR. Stoga će se ključne aktivnosti bazirati na: jačanju kapaciteta institucija u ovoj oblasti, širenju poreske osnovice i kontinuiranom naporu na integraciji neformalne ekonomije u legalne ekonomske tokove²⁷⁷;
- potrebno je **udvostručiti napore u borbi protiv nelegalnih finansijskih tokova** do 2030. godine sa ambicioznim ciljem njihove apsolutne minimizacije (angažovana borba protiv poreske evazije i efikasna antikoruptivna politika)²⁷⁸ ;
- posebnu pažnju treba posvetiti **potpisivanju i sprovođenju sporazuma o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja**, uz uključivanje neophodnih klauzula o sprečavanju poreskih zloupotreba u međunarodnim finansijskim transakcijama, posebno u aranžmanima Vlade i multinacionalnih korporacija koje trebaju plaćati poreske obaveze u državi u kojoj ostvaruju ekonomsku aktivnost odnosno dodatu vrijednost (t.23);
- za manje razvijene zemlje, u borbi protiv nelegalnih ekonomskih tokova, potrebno je obezbjediti i **tehničku podršku međunarodnih organizacija** poput UN, IMF i WB, kako bi se pratila i procjenjivala kretanja nelegalnih finansijskih transakcija; specijalizovane međunarodne organizacije analiziraju rizik pranja novca i pomažu primjenu FATF²⁷⁹ standarda u borbi protiv **pranja novca i finansiranja terorizma** (t.24); u ovoj oblasti neophodno je jačati međunarodnu saradnju i ispunjavanje preuzetih obaveza u tom kontekstu;
- neophodno je pratiti **spровоđenje UN konvencije protiv korupcije (UNCAC)** kao efikasnog instrumenta borbe protiv korupcije, kao i drugih ratifikovanih konvencija u ovoj oblasti, što uključuje pravosnažne sudske presude za koruptivna krivična djela, kao i povrat imovine u zemlje porijekla (t.25); efikasna antikoruptivna politika odnosi se na jačanje transparentnosti i odgovornosti u radu, kako u finansijskim institucijama, tako i u korporativnom sektoru i državnim organima, što je kompatibilno sa ciljem **SDG 17**;
- neophodno je uvesti **poreske olakšice za ulaganja u prerađivačke kapacitete** koji za sirovinu imaju domaće prirodne resurse, kako bi se povećao stepen njihove prerade, tj. razvio izvozni proizvod više faze obrade (npr. drvoprerada); takođe, potrebno je uvoditi dobre prakse i jačati kapacitete za pravično i transparentno ugovaranje **koncesionih** aranžmana, kontrolu prihoda po tom osnovu, uz monitoring sprovođenja ovih ugovora (t.26);
- intenzivirati **međunarodnu saradnju** u oblasti poreske politike i automatsku razmjenu podataka iz poreskih baza, posebno kada su velike korporacije u pitanju; takođe jačati i regionalne mreže poreskih administracija, kao i saradnju vrhovnih revizorskih institucija; (t.27);
- uspostaviti transparentan okvir za **javne nabavke** i promovisati učešće Crne Gore u međunarodnim inicijativama za jačanje transparentnosti rada, odgovornosti državnih institucija i unapređenje kvaliteta javnih servisa (npr. Partnerstvo otvorenih vlada) (t.30);
- voditi adekvatnu **cjenovnu i poresku politiku proizvoda koji ugrožavaju ljudsko zdravlje**, kao što su duvanski proizvodi (prihodi po ovom osnovu predstavljaju dodatni poreski prihod koji doprinosi ostvarivanju ciljeva OR)(t.32);

²⁷⁷ Tačka 22 AA agende akcija, što je kompatibilno sa ostvarivanjem SDG 17.1 ;

²⁷⁸ Tačka 23 Adis Abeba agende akcija, što je kompatibilno SDG 16.5 i 16.6;

²⁷⁹ Financial Action Task Force;

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

- snažnije uključiti **nacionalne i regionalne razvojne banke u finansiranje OR**, gdje komercijalne banke nisu u potpunosti angažovane, posebno u obezbjeđivanju kredita za projekte održive infrastrukture, energetike, poljoprivrede, industrijalizacije, nauke, tehnologije i inovacija, kao i podrške jačanju MSP (t.33);
- **budžeti JLS i finansiranje za OR lokalnih zajednica** takođe podrazumijeva obezbjeđenje dodatnih prihoda za ove namjene, od tehničke podrške do podrške razvojnim projektima. Drugim riječima, potrebna je:
 - **Dodatna mobilizacija lokalnih prihoda za finansiranje OR**, koju treba da prati model održivog finansiranja lokalnih zajednica odnosno uključivanje upravljanja dugovima JLS u sistem nacionalnog **upravljanja javnim dugom**.
 - Istovremeno, i **međunarodna podrška** za OR mora se više usmjeravati prema lokalnoj zajednici (JLS), za projekte lokalne infrastrukture, očuvanje životne sredine i inkluzivni rast.
 - Pored donacija, međunarodna podrška uključuje **kredite** međunarodnih finansijskih institucija i razvojnih banaka, uz mehanizme ublažavanja rizika.
 - Uz navedeno, neophodno je jačati koherentan sistem **integrisanog planiranja i upravljanja prostorom**, kako bi se postigao održiv nivo urbanizacije i ojačale ekonomske, socijalne i ekološke veze između urbanih i ruralnih regija.
 - Čak i ako nijesu značajni partneri u finansiranju određenih projekata, lokalne zajednice moraju biti **uključene u proces donošenja odluka** koje imaju uticaja na kvalitet njihove životne sredine, kao što je vodosnabdijevanje i upravljanje otpadom.
 - Do 2020. godine potrebno je stimulirati **JLS** da usvajaju i sprovedu integrisane politike i planove da bi se jačala inkluzija, resursna efikasnost, ublažavanje negativnog dejstva klimatskih promjena i prilagođavanje istim, kao i otpornost na prirodne katastrofe (integrisano upravljanje rizikom i prilagođavanje na eksterne šokove) (t.34).
 - **Inovativni finansijski mehanizmi za finansiranje OR**: korišćenje sredstava od igara na sreću, posebnih naknada, uvođenje poreza na finansijske transakcije, dobrovoljne kontribucije, i sl., sa jasnom namjenom ovih sredstava za finansiranje projekata OR, akcija u vezi sa klimatskim promjenama, a u korist opšteg javnog dobra.

5.4.2. Domaći i međunarodni privatni biznis i finansije

Poslovne aktivnosti privatnog sektora, investicije i inovacije su osnovni izvor produktivnosti, inkluzivnog ekonomskog rasta i kreiranja novih radnih mjesta. Privatni sektor je partner u razvojnom procesu, investitor u oblastima ključnim za održivi razvoj i nosilac promjena ka održivim modelima proizvodnje i potrošnje. Međunarodni privatni tokovi kapitala, posebno **SDI**, zajedno sa stabilnim međunarodnim finansijskim sistemom, dopunjuju domaće razvojne napore. Ipak, investicioni gep u ključnim sektorima od značaja za OR i dalje je prisutan. Da bi se SDI disperzirale u više sektora, ključnih za OR, potrebno je dalje jačati regulatorni okvir i

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

uvoditi **podsticajne mjere**, kako bi se ciljevi privatnog sektora približili ciljevima razvoja države (prilagođavanje održivim praksama ulaganja i jačanje kvaliteta investicija sa fokusom na dugoročna ulaganja). Da bi se podstakla ulaganja, potrebno je izgraditi transparentan, stabilan i predvidljiv investicioni ambijent, sa punom primjenom ugovora i poštovanjem vlasničkih prava, integrisanih u jasne makroekonomske politike i odgovarajuće institucije. Neophodno je dalje graditi dobru klimu za inkluzivne i održive investicije privatnog sektora, sa transparentnim i stabilnim pravilima i standardima, uz uslove fer konkurencije, a u cilju podsticanja ostvarivanja ciljeva OR zemlje.

Vladina politika u oblasti podsticanja investicija (posebno SDI) može značajno podstaći ostvarivanje ciljeva OR. Podsticanjem SDI neophodno je ojačati tzv. pozitivni efekat prelijevanja određene investicije, kao što je transfer tehnologije i know-how, uključivanje domaćih proizvođača i preduzetnika u lance snabdjevanja. Posebno je važno podsticati pripremu projekata koji promovišu rast zaposlenosti, održive oblike potrošnje, strukturnu transformaciju i održivu industrijalizaciju proizvodnu diversifikaciju i razvoj poljoprivrede. Međunarodni razvojni partneri (posebno Svjetska banka) mogu biti uključeni kroz tehničku podršku i obuke za razvoj kapaciteta za jačanje ekonomske saradnje zemlje domaćina i stranih investitora, kao i obezbjeđenje osiguranja i neophodnih garancija za investicije.

U oblasti privlačenja investicija u infrastrukturne projekte, neophodno je kontinuirano ažurirati **nacionalni investicioni plan**²⁸⁰, koji uključuje dobru bazu pripremljenih investicionih projekata, kako bi se podstakla dugoročna ulaganja i reducirali rizici ulaganja zbog neizvjesnosti i nepotpunosti konkretnog razvojnog projekta. Za investiranje u infrastrukturu, neophodni su i javni i privatni izvori finansiranja, kako kroz razvojne banke i druge razvojne finansijske institucije, tako i

kroz sredstva i mehanizme kao što je **privatno-javno partnerstvo**, mješoviti izvor finansiranja koji kombinuje koncesione javne finansije sa ne-koncesionim privatnim finansijama, ekspertizom iz oba sektora, uz projektno finansiranje, instrumente smanjenja rizika i udružene finansijske izvore.

Nadalje, neophodno je podsticati dalji razvoj privatnog sektora koji uvažava **međunarodne standarde i dobru praksu na tržištu rada** odnosno prava zaštite na radu, ekološke i zdravstvene standarde u skladu sa potvrđenim međunarodnim konvencijama, kao i rodnu ravnopravnost, prava osoba sa posebnim potrebama i zaštitu dječjih prava (t.37). Neophodno je obezbijediti da **žene** imaju jednaka prava i mogućnosti, ne samo u političkom, već i u ekonomskom životu zemlje, pristup ekonomskim resursima, vlasnička prava, pravo na posao, jednako plaćanje za jednaki posao, uz zaštitu od svih oblika diskriminacije na tržištu rada (t.40).

Potrebno je dalje jačati **regulativu u oblasti finansijskih posrednika**, od mikrofinansiranja do međunarodnog bankarstva, kao bi se obezbjedio pristup finansijama za sve (finansijska inkluzija), posebno pristup kreditima za MSP. Potrebno je ohrabiti komercijalne banke da pružaju svoje usluge svima, te podržavati mikrofinansijske institucije, razvojne banke, poljoprivredne banke, uz uvođenje inovativnih finansijskih mehanizama kao što je mobilno bankarstvo, platne platforme i elektronsko plaćanje (t.38). Potrebno je dalje jačati i tržište kapitala (t.44).

Ohrabruje rastući broj kompanija koje razvijaju **model poslovnog ponašanja** vodeći računa o ekološkim i društvenim uticajima njihove aktivnosti i koje, kod ocjene investicionih ulaganja, pored ekonomskih, uvažavaju i nefinansijske uticaje (podstičući i druge kompanije da tako postupaju i poštuju principe održivog poslovanja i investiranja).

Za afirmaciju ciljeva održivog razvoja važno je i prisustvo **filantropije**, koja daje značajnu finansijsku i nefinansijsku podršku za ostvarivanje pojedinih ciljeva. Fleksibilnost, inovacioni kapacitet, preuzimanje rizika, kao i sposobnost obezbjeđenja dodatnih sredstava

²⁸⁰ Kao što su Pravci razvoja Crne Gore 2015-2018. sa projekcijom potrebnih ulaganja iz javnih izvora i očekivanim uključanjem privatnih izvora kao komplementarnih, za razvojne projekte.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

kroz razvojna partnerstva, karakteriše ove organizacije (t.42). Potrebno je dalje podsticati saradnju između filantropskih organizacija, države i ostalih razvojnih partnera, uz jačanje transparentnosti i odgovornosti u zajedničkom radu.

5.4.3. Međunarodna razvojna saradnja

Međunarodne javne finansije igraju važnu ulogu u dopunjavanju napora zemlje da mobilise domaće javne resurse. Mnoge razvijene zemlje obavezale su se da dostignu nivo od **0,7%** Bruto nacionalnog dohotka (indikator ODA²⁸¹/GNI) za **programe međunarodne razvojne pomoći**, od čega **0,15 do 0,2%** za najmanje razvijene zemlje. U ime svojih država članica, na dostizanje tog nivoa obavezala se i **Evropska unija** u kontekstu Post-2015 razvojne agende (t.51). UN posebno ohrabruje najrazvijenije da 50% svoje međunarodne razvojne pomoći usmjere prema najmanje razvijenim zemljama. Planove pomoći u razvoju potrebno je učiniti javnim, kako bi se povećala njihova izvjesnost i predvidljivost.

Poštujući obaveze po međunarodnim konvencijama (uključujući i nisko karbonski razvoj i odgovor na klimatske promjene), razvijene zemlje su se obavezale da zajedno mobilise 100 milijardi \$ do 2020 godine iz različitih izvora, kao odgovor na potrebe zemalja u razvoju (t.60).

Proces mobilizacije resursa ostvarivaće se i kroz **Zeleni klimatski fond** (Green Climate Fund), podršku zemljama u razvoju koje su preuzele obaveze po UN okvirnoj konvenciji o klimatskim promjenama (UNFCCC). Odobranje projekata iz ovih sredstava počinje već u 2015. godini, proporcionalno za projekte ublažavanja dejstva klimatskih promjena i projekte prilagođavanja (t.61).

Važnu ulogu igra i **Strateški plan za biodiverzitet** koji je pokrio ovu dekadu, s obzirom na značaj očuvanja biodiverziteta i održivo korišćenje njegovih komponenti u

smanjenju siromaštva i snaženju zelene ekonomije. Iz ODA sredstava neophodno je snažnije podržati i programe održivog upravljanja zemljištem, borbu protiv dezertifikacije, ali i poplava, kao i programe održivog upravljanja šumama i održivog upravljanja obalnog područja, resursima mora i okeana.

Podršku održivom razvoju za zemlje srednjeg nivoa dohotka, u koje spada i Crna Gora, treba da podržavaju i **multilateralne razvojne banke**, vodeći računa da povoljni uslovi kreditiranja razvojnih projekata ovih zemalja ostanu raspoloživi i nakon dostizanja određenog nivoa privredne razvijenosti. Neophodno je podržati i regionalne projekte infrastrukture kroz ovaj model finansiranja.

I sam **UN sistem**, sa dovoljnim resursima i efikasnim mehanizmom upravljanja, snažan je instrument za dodatnu mobilizaciju resursa za OR u programskim zemljama ("Delivering as one").

Potrebno je dodatno podsticati razvojna partnerstva, kako bi se podržali definisani razvojni prioriteti ZUR, utemeljeni na naučenim razvojnim lekcijama, raspoloživoj ekspertizi i nacionalnom konsenzusu o razvojnim prioritetima. Razvojna partnerstva su efikasan instrument mobilizacije ljudskih i finansijskih resursa, tehnologije i znanja. U tom kontekstu posebno je važna uloga **Globalnog ekološkog fonda** (Global Environment Facility, GEF) i transformisanju ekoloških izazova i razvojne, te obezbjeđivanju grantova i povoljnih kreditnih linija za podršku projektima zaštite životne sredine u ZUR (t.76). U okviru **inicijativa Svjetske zdravstvene organizacije**, potrebno je dalje jačati programe podrške jačanju zdravstvenih sistema u nedovoljno razvijenim zemljama (rano upozorenje, smanjenje rizika i upravljanje nacionalnim i globalnim zdravstvenim rizicima).

5.4.4. Međunarodna trgovina kao značajan podsticaj za razvoj

Međunarodna trgovina je motor inkluzivnog ekonomskog razvoja i smanjenja siromaštva, i treba da doprinosi promovisanju održivog

²⁸¹ Official development assistance (ODA) u odnosu na nivo GNI (Gross national income).

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine

razvoja. **Otvorena, transparentna, inkluzivna i nediskriminativna međunarodna trgovina bazirana na jasnim pravilima u okviru WTO**, sa usaglašenim nivoom liberalizacije donosi nove razvojne mogućnosti i podstiče dugoročna ulaganja u proizvodne kapacitete. Sa odgovorajućom politikom podsticaja, infrastrukturom i kvalifikovanim radnom snagom, trgovina takođe može doprinijeti produktivnom zapošljavanju i dostojanstvenom radu, ženskom osnaživanju, smanjenju nejednakosti odnosno ostarivanju ciljeva održivog razvoja.

Sporazum o trgovinskim olakšicama²⁸², kroz pojednostavljenje carinskih procedura treba da ostvari značajne uštede u trgovini na međunarodnom nivou. Sporazum uspostavlja mehanizme efektivne saradnje između carinskih i drugih organa uključenih u proces uvoza, izvoza i tranzita robe, a stupa na snagu kada ga verifikuju 2/3 članica WTO.

Pregovori o trgovinskim olakšicama i **fer uslovima trgovine za sve** nastaviće se i dalje u okviru globalne trgovinske mreže kakva je Svjetska trgovinska organizacija (što uključuje poziv za zaključivanje cjelokupnog paketa Doha razvojne agende, koja promovise interese ZUR). Ti pregovori obuhvatiće **unapređivanje pristupa tržištu za manje razvijene** (posebno tržištu poljoprivrednih proizvoda), balansiranje trgovinskih pravila, i dobro ciljanu, finansijski održivu, tehničku podršku za jačanje administrativnih kapaciteta u ZUR ("Aid for Trade"). Osjetljiva oblast pregovora obuhvata i eliminisanje svih formi podsticanja izvoza poljoprivrednih proizvoda i mjera sa ekvivalentnim efektom, što se odnosi i na oblast ribarstva. Da bi efekti pregovora imali globalno dejstvo, potrebno je dalje raditi na širenju WTO članstva, uz primjenu olakšanih procedura pristupanja koje se odnose na najmanje razvijene zemlje.

Pored navedenog, u razvojnoj perspektivi Post-2015 agende, postavljen je cilj da se **udvostruči**

izvoz iz ZUR u globalnom izvozu (t. 82 Adis Abeba agende).

Za dalji razvoj međunarodne trgovine i rast konkurentnosti manje razvijenih zemalja potrebno je **jačati pristup finansijskim izvorima** za rast ekonomskih aktivnosti u ovoj oblasti i pronaći **tržišno orijentisane podsticaje** kako bi se proširilo finansiranje međunarodne trgovine u skladu sa pravilima WTO (dostupnost kredita, garancije, osiguranje, faktoring i inovativni finansijski instrumenti, uključujući i one za mikro, mala i srednja preduzeća u ZUR).

UNCTAD²⁸³ predstavlja fokalnu tačku UN sistema za integrisani pristup trgovini i razvoju, kao i povezanim temama iz oblasti finansija, tehnologije, investiranja i finansiranja održivog razvoja. Njegova uloga u okviru Post-2015 agende biće značajna, jer će se regionalno baviti analizom primjene trgovinskih olakšica, primjenom TFA sporazuma i smanjenjem necarinskih barijera trgovini kroz analizu netrговinskih mjera, sa fokusom na olakšanje trgovine i rast izvoza ZUR. Ove aktivnosti UNCTAD će sporovoditi i u našem regionu, sa posebnim fokusom na izvoz poljoprivrednih proizvoda na regionalno tržište pod fer uslovima trgovine.

U okviru međunarodne trgovine, posebno važno mjesto za održivi razvoj, igra **regionalna trgovina i interkonektivnost**, čime se promovise inkluzivni rast i održivi razvoj. Regionalna integracija Crne Gore kroz CEFTA, bilateralne trgovinske aranžmane i SSP sa EU doprinosi smanjenju barijera trgovini u regionu i bržim ekonomskim reformama. Ona istovremeno omogućava kompanijama, uključujući i mikro, mala i srednja preduzeća, da se integrišu u regionalne i globalne kanale snabdijevanja.

²⁸² Trade Facilitation agreement, TFA, WT/MIN(13)/36 - WT/L/911, tzv. Bali paket iz decembra 2013, prvi sporazum usvojen od osnivanja Svjetske trgovinske organizacije, poslije 12 godina pregovora u okviru Doha razvojne runde.

²⁸³ United Nations Conference of Trade and Development;

5.4.5. Upravljanje javnim dugom i međugeneracijska ravnoteža

Povlačenje kredita sa međunarodnog tržišta predstavlja važan mehanizam finansiranja razvojnih projekata posebno kapitalnih investicija, čime se doprinosi ostvarivanju ciljeva održivog razvoja. Upravljanje javnim dugom stoga predstavlja važan instrument finansiranja razvoja, obezbjeđujući javnim finansijama da igraju kontradiktornu ulogu u kretanju nacionalne ekonomije, ali uz potrebu racionalnog zaduživanja odnosno uvažavanja tzv. **međugeneracijske ravnoteže**. Naime, javni dug dozvoljava reprogramiranje sredstava potrebnih za javnu potrošnju od vremena nastanka određenog projekta do vremena plaćanja dospjelih obaveza po servisiranju zaduženja. Sa aspekta održivog razvoja i međugeneracijske ravnoteže, postavlja se pitanje koje okolnosti treba uzeti u obzir kada reprogramiramo dug (uključujući i prikupljanje poreza). Naime, ako niko ne predstavlja buduće poreske obveznike, onda su aktuelni poreski obveznici skloni da snažno podrže visok nivo zaduživanja zemlje. Na taj način oni prenose breme finansiranja troškova zaduživanja na buduće generacije. Stoga, sa aspekta OR, **javni dug** je prihvatljiv jedino pod veoma striktnim uslovima, prvenstveno u zavisnosti od namjene korišćenja povučenih sredstava i njihovog multiplikativnog dejstva na dinamiziranje razvoja na održivim osnovama. Osnovno polazište u politici budućeg zaduživanja treba da bude da prihod ostvaren upotrebom tih sredstava bude veći nego što su troškovi njegovog pozajmljivanja²⁸⁴.

Strategija upravljanja javnim dugom²⁸⁵ dio je fiskalne strategije zemlje. Uključuje analizu postojećeg duga, projekciju kretanja u narednom srednjem roku, analizu troškova i rizika koji prate potencijalna zaduživanja kao i smjernice za dalju politiku zaduživanja i upravljanja dugom. Zakonom o budžetu i fiskalnoj odgovornosti (2014) je definisano da

će se, prilikom izrade godišnjih zakona o budžetu, planiranje i izvršenje budžeta vršiti u skladu sa kriterijumima, po kojima deficit neće preći 3%, kao ni javni dug iznos od 60% BDP-a. Takođe, Zakonom se definiše mjere, koje je potrebno preduzeti, u slučaju da se navedeni kriterijumi pređu:

- Ukoliko javni dug dostigne nivo od 60% BDP-a, utvrditi predlog zakona o izmjenama i dopunama zakona o bužetu države kojim će se obezbijediti zadržavanje duga u granicama do 60% BDP-a;
- Ukoliko visina javnog duga pređe 60% BDP-a, predložiti Skupštini smanjivanje višegodišnjih izdataka, smanjivanje izdataka opštinama, kao i predložiti druge mjere za smanjenje državnog duga.
- Ukoliko javni dug pređe 60% BDP-a zbog realizacije kapitalnih projekata povodom kojih o zaduživanju odlučuje Skupština, predložiti program sanacije za period od najduže pet godina.

Usvajanjem pomenutih zakonskih rješenja, plan Vlade Crne Gore je da se uvede **bolja kontrola** kretanja deficita i javnog duga, kao i da se definišu rokovi u kojima je potrebno izvršiti sanaciju duga i deficita u granicama Mاستrihta.

Ukupni **državni dug** Crne Gore na kraju 2014. godine iznosio je 1.942,91 mil €, umanjen za depozite Ministarstva finansija iznosi 1,893,4 mil € (55,3 % BDP-a), a uz dug lokalne samouprave od 128,8 mil €, dolazimo do nivoa **javnog duga** od 59% . Krajem 2015. godine procijenjeni državni dug je 59,4, a javni dug 63,2% BDP-a Crne Gore.

Glavni izazov u dijelu upravljanja dugom u narednom periodu predstavljaće realizacija kredita za izgradnju autoputa Bar – Boljare, prioritetne dionice Smokovac – Mataševo, u visini od oko 809 miliona eura, odnosno **završetak ukupne investicije autoputa** i njeno stavljanje u funkciju razvoja Crne Gore na održivim osnovama.

²⁸⁴ National Framework Strategy on Sustainable Development 2012-2024: National concept on the transition towards sustainability, Hungary, March 2013, pp. 86-87;

²⁸⁵ Prema: Strategija upravljanja javnim dugom Crne Gore za period 2015-2018, Jun 2015;

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

U dijelu **politike zaduživanja**, do početka krize, u pogledu ino duga, Crna Gora se pretežno oslanjala na obezbjeđivanje sredstava od međunarodnih finansijskih institucija, kada je u pitanju realizacija kapitalnih projekata, pri

jednostavno predvidjeti kretanja u narednom periodu. U vezi sa tim, na visinu zaduženja, odnosno troškove, koji sa njim vezani, velikog uticaja mogu imati i razlozi na koje Crne Gora na može uticati. Naime, zbog raznih

Tabela 5-1 . Kretanje državnog duga za peruod 2014-2018 (u mil €)

	2014	2015	2016	2017	2018
BDP	3.424,90	3.626	3.831	4.064	4.269
Domaći dug	381,22	308,02	233,66	172,82	183,36
Ino dug	1.561,69	1.899,84	2.222,18	2.489,49	2.647,69
Državni dug	1.942,91	2.207,86	2.455,84	2.662,31	2.831,05
Depoziti	49,5	54,9	59,9	64,9	69,5
Ukupno državni dug	1.893,41	2.152,96	2.395,94	2.597,41	2.761,55
Ukupno državni dug/BDP	55,3%	59,4%	62,5%	63,9%	64,7%

čemu su obezbjeđivana sredstva sa relativno povoljnim uslovima kreditiranja, odnosno sa dužim periodom otplate i nižim kamatnim stopama. U posljednjih par godina, od 2009. godine, zbog potrebe finansiranja deficita, Vlada se zaduživala eksterno i kod komercijalnih kreditora, kao i emisijama obveznica na inostranom tržištu hartija od vrijednosti. Vlada Crne Gore će, u narednom periodu, nastaviti saradnju sa međunarodnim finansijskim institucijama, u cilju obezbjeđivanja povoljnih finansijskih sredstava za dalje finansiranje kapitalnih projekata. Vezano za domaći dug, najveći dio domaćeg duga odnosi se na dug po osnovu restitucije, kredita kod komercijalnih banaka, i izdatih državnih zapisa. U narednom periodu, izuzev obaveza po osnovu restitucije, za koje se teško može predvidjeti obim promjene, ne planira se značajni porast duga, već se očekuje njegovo postepeno smanjenje.

Kako bi se uredno izmirile visoke obaveze preuzete otplate duga, **Crna Gora će se morati dalje zaduživati**, kako bi obezbijedila izvore za servisiranje ovih obaveza. Iako je posljednjih godina došlo do značajnog smanjenja cijene zaduživanja na međunarodnom tržištu²⁸⁶, nije

poremećaja na tržištu, izazvanih daljom ekonomskom stagnacijom, međunarodnim sukobima, promjenama cijena valuta i razih drugih derivata, može doći do povećanja procjene rizika, od strane banaka i investitora, što neizbježno dovodi i do rasta kamatnih stopa. Takođe, navedeni razlozi mogu dovesti i do ograničenja pristupu finansijskim sredstvima, što može dovesti do poteškoća u obezbjeđivanju potrebnih sredstava.

Istovremeno, kroz dobre rezultate na polju fiskalne konsolidacije, koja se u kontinuitetu realizuje posljednjih godina, kao i uz predviđenu ekonomsku i investicionu aktivnost, odnosno predviđen rast BDP – a, realno je pretpostaviti da **neće doći do značajnije promjene troškova zaduživanja**.

Konačno, kako se ne bi dozvolio veći rast javnog duga od predviđenog i obezbijedilo njegovo postepeno opadanje, nakon realizacije projekta izgradnje prioritetne dionice autoputa Smokovac - Mataševo, potrebno je preduzeti dalje mjere fiskalne konsolidacije, koje bi pored makroekonomskih kretanja, dovele do stabilizacije kretanja javnog duga.

Važno pitanje javnih finansija sa aspekta OR je i tzv. **problem finansiranja životnog ciklusa** koji je osnovni izvor tekućeg budžetskog deficita. Finansiranje potreba iz oblasti socijalne zaštite posebno finansiranje obaveza u Fondu PiO i Fondu zdravstva, predstavlja snažan pritisak na budžet, kako zbog naslijeđenih obaveza, tako i zbog pristupa resursne alokacije između

²⁸⁶ U prvoj polovini 2015. godine realizovana je emisija obveznica na međunarodnom tržištu u iznosu od 500 mil €, na period od 5 godina, uz kamatnu stopu od 3.875%. Navedena kamatna stopa predstavlja najnižu cijenu sredstava zaduživanja koju je Crna Gora ostvarila na međunarodnom tržištu, čime je i obezbijeđeno i samo smanjenje troškova zaduživanja.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

generacija. Riječ je naime o realokaciji resursa sa radnoaktivnog stanovništva prema djeci i starima, pri čemu je ova realokacija neophodna zbog postojanja razlike između faze proizvodnje i faze korišćenja resursa, koje se u stvarnom životu ne poklapaju. Razlika između potrošnje i kreiranja dohotka je **deficit životnog ciklusa**. Njega mora financirati svako društvo kroz realokaciju resursa između generacija, uz korišćenje razgranatog mehanizma instrumenata i politika, gdje ključnu ulogu ima sistem socijalne zaštite. Neadekvatan i nedovoljan sistem finansiranja deficita životnog ciklusa može usporiti dinamiku privrednog rasta i razvoja u srednjem roku, istovremeno doprinoseći smanjenju štednje, aktivnosti na tržištu rada i stopi rađanja²⁸⁷.

5.4.6. Nauka, tehnologija, inovacije i razvoj kapaciteta

Znanje i na njemu bazirane tehnološke inovacije postaju glavni izvor ekonomskog razvoja u modernim društvima. Resursno efikasna ekonomija pretpostavka je dinamičnog ekonomskog rasta sadašnjih i

poštovanje prirodnih i ekoloških limita koji su postavljeni (tzv. apsolutno razdvajanje). Nova znanja i inovacije angažuju manje materijala i energije u proizvodnim procesima. S obzirom da su materijali i energija ograničeni, naši inovacioni kapaciteti ne treba da poznaju granice: ekonomski razvoj mora se bazirati na neprestanim inovacijama i primjeni novih znanja i iskustava. Posljedično, **ulaganja u istraživanje i razvoj** (u javnom i privatnom sektoru), i u manjim zemljama kao što je Crna Gora, pretpostavka su dinamičnog rasta u narednom periodu.

5.5. Pretpristupna podrška, programi Unije i strukturni fondovi

Pored toga što je najveći davalac međunarodne razvojne podrške, Evropska unija ima razvijen mehanizam pretpristupne podrške za zemlje koje pretenduju da postanu članice Unije, kao i za manje razvijene države članice.

Proces ekonomske, socijalne i teritorijalne kohezije EU ostvaruje se kroz sedmogodišnje

Tabela 5-1: Višegodišnji finansijski okvir EU 2014-2020

MFF 2014 – 2020	Total 2014-2020	%
- u mlrd. €, cijene 2011		
1. PAMETNI I INKLUZIVNI RAZVOJ	450,763	47%
1a. Konkurentnost za rast i zaposlenost (Programi Unije..)	125,614,0	13%
1b. Kohezija za rast i zaposlenost (ERDF, ESF, KF..)	325,149	34%
2. ODRZIVI RAZVOJ: PRIRODNI RESURSI	373,179	39%
CAP I stub - direktna plaćanja	277,851	
CAP II stub – ruralni razvoj	84,936	
3. BEZBJEDNOST I GRADJANSTVO	15,686	2%
4. GLOBALNA EVROPA (BILA 49,4 MLRD € ILI 5,7%)	58,704	6%
Od čega IPA (bila 11,4 ml €)	14,11	
5. ADMINISTRACIJA	61,629	6%
- troškovi institucija	49,798	5%
PREUZETE OBAVEZE (1% GNI)	959,988	100%

budućih generacija. Nova faza inovacija treba da omogući rast ekonomskih resursa bez rasta negativnih efekata na prirodne resurse, uz

programiranje budžeta EU i definisanje višegodišnjeg finansijskog okvira, koji se sprovodi kroz godišnje budžete. Prihodnu stranu budžeta EU čine direktne kontribucije država članica (do 80% sredstava), prihodi od carina i drugih dažbina (oko 10%) i dio prihoda

²⁸⁷ National Framework Strategy on Sustainable Development 2012-2024: National concept on the transition towards sustainability, Hungary, March 2013, pp. 88-89;

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

od PDV-a (oko 10%), što čini oko 1% ukupnog Bruto nacionalnog dohotka Unije.

Sa **rashodne strane**, budžet Unije ima znatno više programskih prioriteta, koji se realizuju kroz zajedničke evropske politike i odobrene razvojne projekte, koji treba da doprinose konvergenciji nivoa razvoja novih država članica u odnosu na osnivače EU odnosno razvijene zapadnoevropske ekonomije.

U sedmogodišnjoj finansijskoj perspektivi EU 2014-2020, 47% planiranih sredstava opredijeljeno je za **pametni i inkluzivni rast** (konkurentnost za rast i zaposlenost; ekonomska, socijalna i teritorijalna kohezija), dok je za **održivi rast**, tj. prirodne resurse opredijeljeno oko 39%, sa fokusom na poljoprivredu, ruralni razvoj, ribarstvo i programe za zaštitu životne sredine i klimatske promjene). U okviru budžetske linije za pametni i inkluzivni razvoj realizuje se razvojna strategija **Evropa 2020**, dok se **Strategija održivog razvoja** realizuje, kako kroz navedenu budžetsku liniju, tako i kroz budžetsku liniju za održivi razvoj, odnosno očuvanje prirodnih resursa Unije, pa možemo zaključiti da se gotovo 4/5 budžeta troši za različite mjere koje se mogu smatrati mjerama kojim se finansira održivi razvoj EU.

Takođe, države članice doprinose i samostalnom finansiranju održivog razvoja, s obzirom da je većina sektora koji se odnose na primjenu mjera održivog razvoja spada u tzv. **podijeljene nadležnosti** (životna sredina, energetika, saobraćaj, poljoprivreda i dr.), što znači da se dio odlučivanja i primjene odvija na nivou EU, dok dio ostaje na državama članicama.

Crna Gora će u srednjoročnoj perspektivi postati članica EU i biti neto primalac sredstava iz budžeta EU, s obzirom na njene ekonomske performanse (BDP/pc u paritetu kupovne moći je 39 u odnosu na prosjek EU). Da bi na pravi način mogla povlačiti sredstva iz strukturnih fondova (ERDF, ESP) i Kohezionog fonda, posebno koristiti sredstava u okviru Zajedničke poljoprivredne politike – mora se blagovremeno pripremati još u pretpristupnoj fazi. Istovremeno, jačanje administrativnih kapaciteta i kontinuirane obuke – pretpostavka

su i efikasnog korišćenja sredstava pretpristupne podrške u sredjem roku. Od kvaliteta pripreme i održivosti formiranih i obučanih struktura koje će biti uključene u programiranje, povlačenje, realizaciju i izvještavanje o trošenju sredstava iz EU fondova – zavisiće i efikasnost korišćenja tog snažnog mehanizma podsticanja razvoja, koji se otvara ostvarivanjem punopravnog članstva u Uniji.

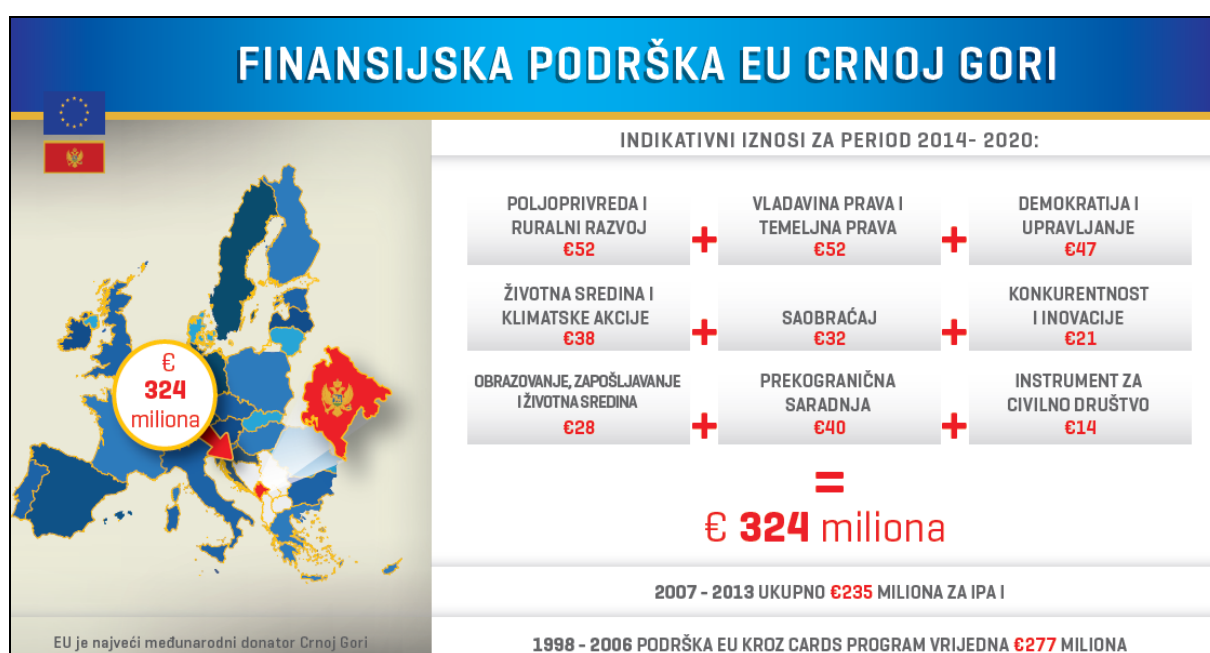
Do ostvarivanja punopravnog članstva, Crna Gora je u mogućnosti da koristi sredstva pretpristupne podrške EU (nacionalna i višekorisnička IPA), kao i da participira u određenim programima Unije koji podstiču pametni, inkluzivni i održivi razvoj.

U periodu 2007-2013. godine Crna Gora je kroz sredstva nacionalne IPA apsorbovala 235 mil €, od čega je značajan dio opredjeljen za projekte zaštite životne sredine, infrastrukturu i ekonomski razvoj. Cilj politike EU u oblasti životne sredine i klime je da promoviše održivi razvoj, privredu sa nisko karbonskim emisijama, kao i efikasno upravljanje resursima i zaštitu životne sredine za buduće generacije. Crna Gora je identifikovala nacionalne prioritetne mjere fokusirajući se naročito na investicije u oblasti otpadnih voda, vodosnabdijevanje i upravljanje otpadom. Tako je u prethodnoj finansijskoj perspektivi, Evropska unija pomogla prioritete zaštite životne sredine u Crnoj Gori sa okvirni iznosom od 35 mil €, kroz sljedeće projekte: više od 40 km kanalizacionih cijevi zamijenjeno je i zamijenjeno je i izgrađeno za postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda (CT, BP, NK, PV); nabavljeno je 36 vozila za prikupljanje otpada i 2363 kontejnera za otpad; donijeto je više od 30 zakona i podzakonskih akata kako bi se nacionalno zakonodavstvo uskladilo sa standardima EU; sprovedne su obuke za više od 200 službenika; sačinjen je veliki broj publikacija i organizovan veći broj kampanja za podizanje javne svijesti o značaju zaštite i obrazovanju za zaštitu životne sredine.

U tekućoj finansijskoj perspektivi, po sektorskim prioritetima, Crna Gora može da povuče čak 324 mil € prepristupne podrške kroz nacionalni program IPA, višekorisnički IPA mehanizam, prekograničnu saradnju i participaciju u različitim programima Unije.

Samo za oblast životne sredine i klimatskih akcija opredjeljuje se 38 mil €. Potrebno je značajno unaprijediti institucionalni okvir, kako bi se pristupilo obuhvatnoj harmonizaciji nacionalnog zakonodavstva sa evropskom pravnom tekovinom u oblasti zaštite životne sredine, a istovremeno udruživati finansijska sredstva (budžet, krediti EIB, EBRD, KfW, kao i IPA sredstva) kako bi se podržale investicije u zaštitu životne sredine, prvenstveno

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

upravljanje otpadom i tretman voda. Te investicije su i pretpostavka za postepenu tranziciju ka resursno efikasnoj, cirkularnoj ekonomiji. Drugi komponentu planiranih investicija čine investicije u prilagođavanje klimatskim promjenama²⁸⁸

Investicioni fond za Zapadni Balkan (WBIF) iz višekorisničke IPA linije namijenjene zajedničkim projektima IPA zemalja, pružice dodatnu podršku za ulaganja u sektor zaštite životne sredine, sa fokusom na prikupljanje i tretman otpadnih voda, upravljanje otpadom u najvećim aglomeracijama (gusto naseljena i industrijska područja) i ekološki osjetljiva područja, kao i za projekte energetske efikasnosti. Za ove investicije, preko Nacionalne investicione komisije, definišu se prioritetni nacionalni projekti za finansiranje iz IPA fonda²⁸⁹, u skladu sa dogovorima postignutim u okviru tzv. Berlinskog procesa, inicijative Njemačke za snažniju regionalnu podršku zemljama našeg regiona, za zajedničke i prioritetne razvojne projekte u oblasti: energetike, saobraćaja, zaštite životne sredine i društvenih djelatnosti.

Crna Gora takođe učestvuje u **ECRAN** mreži, regionalnom pristupnom okviru za životnu sredinu i klimatske promjene, sa ciljem usklađivanja regionalnih aspekata i nacionalnih prioriteta u ovom sektoru. Za učešće Crne Gore otvoren je i EU okvir za saradnju u oblasti **prevencije katastrofa**, pripreme i odgovora²⁹⁰, dok će EU podržati i ostvarenje ciljeva Crne Gore i drugih zemalja učesnica u kontekstu marko-regionalnih strategija za **Jadransko-Jonski region i Dunavski region**, kao što su npr. zaštita morskih i obalnih ekosistema, kao i

transnacionalnih kopnenih staništa i biodiverziteta²⁹¹.

5.6. Strateški ciljevi finansiranja za održivi razvoj

5.6.1. Održivo finansiranje životne sredine

U odnosu na postojeće stanje i izražene probleme, **uspostavljanje sistema održivog finansiranja životne sredine kao komponente finansiranja za održivi razvoj** je strateški cilj u okviru sprovođenja politike održivog razvoja Crne Gore, s ambicijom da primjena efikasnog i učinkovitog sistema omogući rješavanje hroničnih problema zaštite životne sredine i obezbijedi stabilan i siguran sistem finansiranja najdalje do 2020. godine.

Planiranje budžeta koje je zasnovano na postizanju rezultata predstavlja jedan od osnova uspješnog funkcionisanja sistema upravljanja životnom sredinom. S tim u vezi izražena je potreba uvođenja **sistema programskog, namjenskog planiranja godišnjeg budžeta** za sve korisnike budžeta (potrošačke jedinice), u kojem će se posebno planirati **sredstva za realizaciju programskih aktivnosti održivog razvoja**. Pritome je neophodno omogućiti uzajamno usklađeno strateško planiranje ciljeva sektorskih politika od strane organizacionih jedinica i podjedinica unutar njih - korisnika budžetskih sredstva, na jednoj strani, a na drugoj omogućiti sprovođenje strateških ciljeva kroz namjensko planiranje budžeta. Neophodna je i usklađenost izdvajanja sredstva iz budžeta jedinica lokalnih samouprava s planiranjem budžetskih sredstava na nacionalnom nivou. Takav pristup treba primijeniti bez odlaganja u klasifikaciji budžeta.

Usklađeno planiranje sektorskih politika i programsko opredjeljivanje sredstava u budžetu značajno je i s aspekta **unapređivanja dostupnosti i transparentnosti podataka o planiranju i trošenju budžetskih sredstva** koji

²⁸⁸European Commission, Indicative Strategy Paper for Montenegro, 2014;

²⁸⁹ Prvi projekti na koje ne Nacionalna investiciona komisija dala saglasnost za finansiranje iz Zapadnobalkanskog investicionog okvira za 2015.godinu su: "Interkonekcija prenosnih sistema Crne Gore - Srbije - Bosne i Hercegovine 400kV dalekovodom" i "Signalizacija i rekonstrukcija mostova na željezničkoj pruzi Bar-Vrbnica". U planu je i predlaganje podrške za izradu Studije izvodljivosti za Jadransko-jonski autoput/brzu saobraćajnicu (Ruta 1 i Ruta 2);

²⁹⁰ The Union Civil Protection Mechanism;

²⁹¹ European Commission, Indicative Strategy Paper for Montenegro, 2014;

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

bi, između ostalog, trebalo da omogućće proračun određenih indikatora za praćenje ispunjavanja obaveza definisanih politikom održivog razvoja.

Obzirom na dugogodišnje odlaganje rješavanja potreba u oblasti životne sredine i nagomilane probleme koji prijete da ugroze održivost prirodnih resursa, a samim tim i izgleda za dugoročno stabilan ekonomski razvoj zasnovan na efikasnoj upotrebi resursa, neophodno je uspostavljanje efikasnog i transparentnog **fonda za životnu sredinu - eko fonda**. Pritome moraju biti precizno utvrđeni izvori finansiranja i pravila namjenskog opredjeljivanja sredstava zasnovanog na transparentnom poslovanju i efikasnom rješavanju problema zaštite životne sredine. Treba primijeniti EU pristup prema kome se finansiranje životne sredine posmatra s tri aspekta – javna izdvajanja (eng. public expenditures) za životnu sredinu, izdvajanja u industriji (expenditure by industry) i izdvajanja specifičnih subjekata (expenditure by specialised producers) koja se uglavnom odnose na troškove upravljanja otpadom i otpadnim vodama. Radi funkcionalnosti Eko-fonda treba omogućiti **proširenje osnove za ubiranje poreza i naknada** za zagađenje životne sredine i korišćenje prirodnih resursa vodeći se pozitivnom praksom u zemljama EU, naročito onim koje su postigle zadovoljavajuće rezultate još u periodu tranzicije, a zatim sistem finansiranja životne sredine cjelovito zaokružile u pretpriputnom periodu.

Tržišno zasnovani ekonomski instrumenti od značaja za zaštitu životne sredine su u širokoj upotrebi u zemljama članicama EU i smatraju se mehanizmima koji značajno (paralelno sa regulatornim instrumentima) doprinose sprovođenju politike životne sredine. Posebno interesantna iskustva i rezultati u EU bilježe se kod primjene instrumenta usmjerenih na potrošnju vode, poreza na pesticide, naknada za korišćenje nemetaličnih mineralnih sirovina, naknada za zaštitu drveća, kaucija za ambalažu za pića, oporezivanja plastičnih kesa, naknada za zagađenje voda i oporezivanja prirodnih resursa²⁹².

²⁹² Danska i Holandija su EU zemlje koje imaju najširi spektar osnovica za primjenu poreza i naknada, sa

posebnim akcentom na oporezivanje zagađenja i korišćenja resursa. Porezi i naknade za životnu sredinu su dio danskog sistema od sedamdesetih godina prošlog vijeka. U posljednje vrijeme, ovi instrumenti generišu 8 – 10,5 milijardi eura prihoda godišnje, što otprilike iznosi **4% BDP-a**. Danski zeleni porezi su dizajnirani tako da utiču na ponašanje i dovedu do održivijih izbora kod svih društvenih i ekonomskih aktera, i smatraju se uspješnim (o čemu, na primjer, svjedoče smanjena upotreba pesticida i ambalaže, kao i drugi pozitivni trendovi); (Ecorys, The role of market-based instruments in achieving a resource efficient economy, report prepared for DG Environment, 2011);

OKVIR ZA ODRŽIVO FINANSIRANJE ŽIVOTNE SREDINE I OČUVANJE PRIRODNOG KAPITALA	
IZVORI SREDSTAVA ZA FINANSIRANJE (integrirani pristup, preko izvora predviđenih Zakonom o ŽS)	NAMJENA SREDSTAVA (postojeće i nove namjene)
• sredstava eko-naknada (<i>princip zagađivač plaća</i>) - naknade zbog zagađivanja ŽS odnosno zbog emitovanja zagađujućih materija u vazduh, stvaranje i deponovanje opasnog optada - naknade pravnim licima koja uvoze supstance koje oštećuju ozonski omotač; - naknade za ispuštanje zagađujućih materija u vode (Zakon o vodama i Zakon o finansiranju upravljanja vodama); - dozvole za promet izvora jonizujućeg zračenja i promet radioaktivnog materijala; - naknada za kontrolu radioaktivnosti roba pri uvozu, izvozu i tranzitu; - razmotriti uvođenje oprezivanja CO₂ emisija; • upotreba prirodnih resursa, uključujući vrednovanje prirodnog kapitala i usluga ekosistema (princip korisnik plaća, unapređenje metodologije vrednovanja prirodnih resursa, te uključenje iste u mjerenje uspješnosti ekonomije) - korišćenje voda - korišćenje mineralnih sirovina - korišćenje šuma • prihodi od korišćenja zaštićenih prirodnih dobara (Nacionalni parkovi), ali uz uvažavanje usluga ekosistema • dio prihoda od akciza na fosilna goriva koje bi se koristile za saniranje negativnih efekata koji po ŽS nastaju sagorijevanje fosilnih goriva • uključiti dodatne poreske prihode od značaja za zaštitu ŽS (npr. poreze na upotrebu pesticida, naknada za korišćenje nemetalčnih mineralnih sirovina, naknada za zaštitu drveća, kaucija za ambalažu za pića, oporezivanja plastičnih kesa, naknada za zagađenje voda i oporezivanja prirodnih resursa) • kredit • donacije i međunarodna razvojna pomoć; instrumenti, programi i fondovi EU (uključujući kofinansiranje), UN i međunarodnih organizacija; • i drugih izvori u skladu sa zakonom;	JAVNA IZDVAJANJA²⁹³: • finansiranje pripreme, • sprovođenja i razvoja programa, projekata i sličnih aktivnosti u cilju očuvanja, održivog korišćenja, zaštite i unapređivanja ŽS, energetske efikasnosti i OIE, • sprovođenje ciljeva i načela zaštite životne sredine radi postizanja integralnog i cjelovitog očuvanja kvaliteta ŽS, očuvanja biološke, geološke i predione raznovrsnosti i racionalnog korišćenja prirodnih dobara i energije kao osnovnih uslova održivog razvoja, • ostvarivanje prava građana na zdravu ŽS PROŠIRITI NAMJENE IZDVAJANJA i na: • subvencije za čiste tehnologije, alternativna goriva i prevozna sredstva, korišćenje OIE i održivo odlaganje otpada; podrška sanaciji zagađenja, • održivim na prirodni zasnovanim oblicima turizma, održivim gradovima, • podsticajne mjere za uvođenje zelene infrastrukture, za zelenu mobilnost, za istraživanje i inovacije usmjerene na nove tehnologije, kao i kroz pilot projekte uspostavljanja integrisanog sistema održivog saobraćaja 5. UKINUTI IZDVAJANJA: • subvencije štetne po životnu sredinu
• mobilizacija sredstava iz privatnog sektora - strana ulaganja namijenjena zaštiti ŽS - ulaganja u zelenu ekonomiju - privatno javna partnerstva - ostali oblici saradnje javnog i privatnog sektora	IZDVAJANJA U INDUSTRIJI • privredni subjekti, uključujući i sektor MSP i preduzetnike koji realizuju zelene investicije i otvaraju zelena radna mjesta
• Prihodi od osnovne djelatnosti, krediti, tehnička podrška iz međunarodnih javnih izvora;	6. IZDVAJANJA SPECIFIČNIH SUBJEKATA • izdvajanja specifičnih proizvođača zagađenja uključujući troškove upravljanja otpadom i otpadnim vodama

²⁹³ Budžetska izdvajanja za zaštitu ŽS iznosila su samo 0,3% u 2013. godini, odnosno **0,016% BDP-a**.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

U tabelarnom pregledu prikazan je **okvir finansiranja za životnu sredinu**, koji integriše izvore i predlaže namjene i preko onoga što je postojeći predlog Zakona o životnoj sredini. Naime, predlog novog **Zakona o životnoj sredini** predviđa da se sredstva za finansiranje Eko-fonda obezbjeđuju iz: budžeta Crne Gore; sredstava eko-naknada; kredita, donacija i pomoći; instrumenata, programa i fondova Evropske unije, Ujedinjenih nacija i međunarodnih organizacija; stranih ulaganja namijenjenih zaštiti životne sredine; i drugih izvora u skladu sa zakonom. Takođe je predloženo da se sredstva Eko-fonda koriste za finansiranje pripreme, sprovođenja i razvoja programa, projekata i sličnih aktivnosti u cilju očuvanja, održivog korišćenja, zaštite i unaprjeđivanja životne sredine, energetske efikasnosti i korišćenja obnovljivih izvora i energije, sprovođenje ciljeva i načela zaštite životne sredine radi postizanja integralnog i cjelovitog očuvanja kvaliteta životne sredine, očuvanja biološke, geološke i predione raznovrsnosti i racionalnog korišćenja prirodnih dobara i energije kao osnovnih uslova održivog razvoja, kao i ostvarivanje prava građana na zdravu životnu sredinu. Dalje je utvrđeno da će se aktom o osnivanju urediti organizacija i način rada, djelatnost, organi, način finansiranja i korišćenja sredstava, i druga pitanja od značaja za rad Eko-fonda.

Pored mogućnosti koje treba uzeti u obzir u odnosu na pozitivnu praksu u EU s aspekta proširenja osnovice za ubiranje poreza i naknada, potrebno je kroz funkcioniranje Eko-fonda omogućiti primjenu niza **podsticajnih mjera**, kao na primjer **za uvođenje zelene infrastrukture, za zelenu mobilnost, kao i kroz pilot projekte uspostavljanja integrisanog sistema održivog saobraćaja**. Njihovim uvođenjem smanjile bi se potrebe u pogledu izgradnje klasične tzv. sive infrastrukture²⁹⁴.

Kao što se vidi iz tabelarnog pregleda, važna komponenta održivog finansiranja životne sredine je i potreba adekvatnog **vrednovanja prirodnih resursa i njihovog uključivanja u mjerenje uspješnosti ekonomije**. Strateški cilj

NSOR je **omogućavanje vrednovanja prirodnog kapitala i usluga ekosistema i njihovo uvrštavanje u bilanse, kako od strane javne uprave tako i od strane poslovnih subjekata**. Zato je neophodno unapređenje metodologija vrednovanja usluga ekosistema. Takođe prioritarno je polazeći od dostupne dokumentacione osnove uraditi sistematsku analizu usluga ekosistema, posebno usluga koje pružaju zaštićena područja prirode, prioritarno nacionalni parkovi. Na taj način treba unaprijediti podatke o stanju ekosistema i usluga koje pružaju. Treba razviti modele za stratešku valorizaciju usluga ekosistema, prije svega kroz srednjoročne planove upravljanja zaštićenim područjima prirode i prostorno-plansku dokumentaciju. Na temelju pozitivnih, u Crnoj Gori primjenjivih, iskustava treba **razvijati modele održivog korišćenja usluga ekosistema** npr. kroz šumarstvo, lov i ribolov, kao i podsticanja biznisa zasnovanih na održivom korišćenju i zaštiti ekosistema. Kroz utvrđivanje vrijednosti **koncesija** za korišćenje prirodnih resursa treba omogućiti da reflektuju njihovu pravu vrijednost, uključujući troškove degradacije. Treba omogućiti i integraciju informacija o vrijednosti resursa u donošenje odluka o javnoj potrošnji i odobravanju razvojnih projekata primjenom procjene uticaja na životnu sredinu, analize troškova i koristi. itd. Potrebno je unaprijediti finansiranje zaštite ekosistema kroz uvođenje naknade za usluge ekosistema.

Moraju se **eliminirati subvencije štetne po životnu sredinu (SDG 12.c)**. Utoliko prije, jer primjena ove vrste subvencija na duži rok do sada nije pokazala djelotvornost u kontekstu unaprjeđenja proizvodnih performansi i uvođenja efikasnijih i čistijih tehnologija. Za resursnu efikasnost je eliminacija štetnih subvencija čak važnija u smislu davanja ispravnih signala poslovnim subjektima nego što su bitni sami javni izdaci koji se izdvajaju u te svrhe.

Mora se omogućiti i plaćanje pravih cijena upotrebe prirodnih resursa odnosno pokriće eksternih troškova koji nastaju zbog zagađenja i drugih negativnih uticaja na životnu sredinu. Vrijednost prirodnih resursa i/ili šteta od degradacije resursne osnove i zagađenja

²⁹⁴ Komunikacija EK: Zelena infrastruktura – jačanje evropskog prirodnog kapitala {SWD(2013) 155 final}

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

moraju se uključiti u obračun proizvoda ili poslovnih rezultata firmi.

Zato **planiranjem namjene sredstava Ekofonda treba omogućiti i podršku uvođenju zelene ekonomije** koja je komplementarna i zavisi od resursne efikasnosti (mjere relevantne po tom osnovu date se u okviru finansiranja za održiv razvoj u tački 6.2)

U zaokretu od neodržive prakse finansiranja potreba u životnoj sredini, koja je utemeljena na sporadičnom saniranju pričinjenih šteta, umjesto preventivnog sistemskog pristupa, neophodno je reći na **stabilno i stalno finansiranje životne sredine** u Crnoj Gori.

Polazeći od navedenog, strateški cilj NSOR do 2030. godine, **uspostavljanje sistema održivog finansiranja životne sredine kao komponente finansiranja za održivi razvoj**, potrebno je realizovati sljedećim mjerama:

- Uvesti **sistem programskog, namjenskog planiranja godišnjeg budžeta** za sve korisnike budžeta (potrošačke jedinice), u kojem će se posebno planirati sredstva za realizaciju **programskih aktivnosti održivog razvoja**,
- **Uspostaviti Eko-fond** i promovisati mobilizaciju sredstava za finansiranje životne sredine kroz efikasan i finansijski održiv fond za životnu sredinu, uz uključivanje novih ekonomskih instrumenata u ovoj oblasti (zelena fiskalna reforma),
- **Ukinuti subvencije koje štete životnoj sredini** uključujući i racionalizaciju neefikasnih subvencija,
- **Mobilisati sredstva za unapređenje kvaliteta infrastrukture u oblasti životne sredine** kombinacijom ekonomskih instrumenata, podsticajem stranih ulaganja, kreditima i mehanizmima razvojnog partnerstva sa domaćim i međunarodnim partnerima (javni i privatni sektor)

Ovakvo definisane mjere imaju značajan uticaj za ostvarivanje sljedećih **ciljeva održivog razvoja**: a) unaprijediti sredstva za sprovođenje i obnoviti Globalno partnerstvo za održivi

razvoj (**SDG 17**), posebno u oblasti finansiranja (17.1 -17.4), tehnologija (17.7), izgradnje kapaciteta (17.9), sistemskih pitanja (17.13-17.15), partnerstva više zainteresovanih strana (17.16, 17.17) i podataka, praćenja i odgovornosti (17.8 i 17.9); kao i cilja posvećenog obezbjeđivanju održivih obrazaca proizvodnje i potrošnje (**SDG 12**) posebno 12.2, 12.5, 12.7 i 12.8. Uključeni izvori za finansiranje životne sredine prepoznati su i dokumentu Adis Abeba agenda akcija, s obzirom da obuhvataju i domaće javne izvore za finansiranje životne sredine (t. 20-34), domaći i međunarodni privatni biznis i finansije (t. 35-49), međunarodnu razvojnu saradnju (t. 50-78), nauku, tehnologiju, inovacije i razvoj kapaciteta (t. 114-124), kao i pitanja podataka i daljeg praćenja sprovođenja strategije (t. 133-125).

5.6.2. Platforma za finansiranje održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine

Evidentno je da je **kreiranje dovoljnih i stabilnih izvora finansiranja** – pretpostavka za uspješno preuzimanje i sprovođenje ciljeva održivog razvoja koje predlaže UN post-2015 agenda, a koje UN članice preuzimaju u svoje razvojne strategije odnosno nacionalne strategije održivog razvoja.

Zeleni paket, poput EU zelenog paketa, predstavlja podršku širem pristupu održivog razvoja, koji prelazi okvire zaštite životne sredine, te obuhvata ukupne investicije u ljudski, društveni i ekonomski kapital zemlje. Drugim riječima, ovaj pristup, pored instrumenata i mjera uključenih u prethodnom poglavlju, obuhvata i dodatna sredstva, uključujući u unapređenje međunarodne trgovine kao motor razvoja, kao i zelene investicije u ključne ekonomske sektore u zemlji.

Pored toga što nije uspostavljen održiv i stabilan sistem finansiranja životne sredine u Crnoj Gori, do sada nije bilo pokušaja sprovođenja **zelene poreske reforme** u kojoj bi se poresko opterećenje sa rada djelimično prebacilo na aktivnosti koje dovode do osiromašivanja resursne osnove i zagađenja. Pozitivna iskustva sa primjenom ovakvih mjera postoje u EU tako da bi bilo uputno sprovesti

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

analizu koja bi trebala da pokaže koliko novih radnih mjesta bi moglo biti otvoreno smanjenjem ukupnih poreskih izdataka za zapošljavanje koji bi se nadomjestili eliminacijom štetnih subvencija i povećanim porezima odnosno dosljednijom primjenom principa zagađivač/ korisnik plaća.

Na temelju pozitivnih iskustava država članica EU, pored uspostavljanja Eko-fonda, treba razmotriti mogućnosti za **dalju zelenu poresku reformu**, koja ne bi bila samo izvor prihoda za finansiranje zaštite životne sredine, već za **finansiranje održivog razvoja u integralnom kontekstu** (npr. za niskokarbonski razvoj, resursnu efikasnost, socijalnu uključenost i sl.). Inovativnim poreskim zahvatima bi se obezbijedila sredstva za finansiranje širih potreba održivog razvoja. Širenje poreske osnovice bi omogućilo širenje subvencija za prioritete održivog razvoja kao što su na primjer: mjere uvođenja zelene ekonomije, podrška tehnološkom razvoju i inovacijama, podrška marginalizovanim grupama, i drugim prioritetima utvrđenim ovom strategijom.

Kao što je navedeno i kod finansiranja životne sredine, i kod agregiranja ukupnih sredstava za finansiranje održivog razvoja, potrebno je sprovesti inovacije u oblasti budžetske klasifikacije, te osnažiti kapacitete za obračun ukupnih sredstava na godišnjem nivou. Drugim riječima, važan strateški cilj je i **prepoznati izdvajanja za politiku održivog razvoja u Budžetu Crne Gore**. Stoga je potrebno izvršiti prilagođavanja u procesu planiranja²⁹⁵, usvajanja, sprovođenja i izvještavanja o realizaciji budžeta, odnosno prilagoditi **budžetske klasifikacije**²⁹⁶ i **programske budžete**²⁹⁷ **potrošačkih jedinica**, a u kontekstu

buduće fiskalne strategije. Kroz restrukturiranje sistema budžetskih izdvajanja, na način da se kao obavezni primijene kriterijumi klasifikacije budžetskih stavki koji podržavaju prioritete održivog razvoja.

To nadalje podrazumijeva **širu zelenu fiskalnu reformu**, odnosno definisanje **zelenog paketa** za održivi razvoj Crne Gore. On bi u sebe integrisano širu lepezu poreskih zahvatanja, kao što su : enegetska efikasnost, oprezivanje emisije gasova staklene bašte, subvencije za veću upotrebu obnovljivih izvorima energije, za investicije u energetske efikasne gradnju objekata, za pojačavanje zelenih javnih nabavki, promociju alternativnih vozila, ozelenjavanje ekonomije u sektoru preduzetništva i MSP, promovisanje društvene odgovornosti sa fokusom na promociju reciklaže, održivi gradovi, podsticaji za otvaranje zelenih radnih mjesta, za unapređenje zdravstvenog sistema u kontekstu zaštite životne sredine i održivog razvoja, i sl.).

Kako zelene ekonomije nema bez efikasne upotrebe resursa, niti održivog razvoja bez zelene ekonomije, sistem finansiranja za održivi razvoj mora da omogućiti stabilan izvor finansiranja prioriteta u okviru uvođenja **zelene ekonomije** – ozelenjavane nacionalne ekonomije. Pored koncepta cirkularne ekonomije, u literaturi i procesima kreiranja politika, primjenjuje se sa još nekoliko srodnih konceptata kojima se tumači problematika održive ekonomije i razvoja uopšte. Na globalnom nivou odnosno u procesima koji se odvijaju u okviru sistema Ujedinjenih nacija, nešto više pažnje se poklanja konceptu zelene ekonomije (kao i održivoj potrošnji i proizvodnji), dok su evropske politike više posvećene konceptu resursne efikasnosti. I u jednim i drugim politikama i dokumentima se prepoznaje potreba **transformacije ekonomije** kako bi se osigurala **održivost razvoja** u granicama koje nameće prirodno okruženje, što je jedan od osnovnih zahtjeva **cirkularne ekonomije**.

²⁹⁵ Shodno Zakonu o budžetu i fiskalnoj odgovornosti (čl. 28) planiranje budžeta zasniva se na "ekonomskoj i fiskalnoj politici, smjernicama fiskalne politike, projekcijama ekonomskog rasta i projekcijama makroekonomske stabilnosti".

²⁹⁶ Budžetska klasifikacija je sistem jedinstvene klasifikacije na osnovu koje se priprema i izvršava budžet, koji obuhvata: organizacionu, ekonomsku, funkcionalnu, programsku i projektnu klasifikaciju.

²⁹⁷ Programski budžet je dio godišnjeg zakona o budžetu koji sadrži zadatke i aktivnosti pojedinih potrošačkih jedinica koje se sprovode u cilju efikasnog upravljanja sredstvima po predloženim programima i

podprogramima, a koji doprinose ostvarenju strateških ciljeva u skladu sa ekonomskom politikom države;

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine

U svojoj Komunikaciji iz juna 2011. godine²⁹⁸, Evropska komisija preporučuje da je za prelazak na zelenu ekonomiju potrebno raditi na tri povezane dimenzije politika:

- a) investiranje u **održivo upravljanje** ključnim resursima i prirodni kapital;
- b) uspostavljanje adekvatnih **tržišnih i regulatornih** uslova; i
- c) poboljšanja u upravljanju i uključenosti **privatnog sektora**.

Polazeći od razumijevanja da prelazak na zelenu ekonomiju zahtijeva multi-sektorski i integralan pristup i djelovanje na više planova, prepoznate su sljedeće mogućnosti za ozelenjavanje crnogorske ekonomije, predloženi su ciljevi i preporučene prioritete mjere za ozelenjavanje ekonomije u periodu do 2020. godine²⁹⁹.

Pored instrumenata kojim će se kroz održivo finansiranje životne sredine podržati prioritete zelene ekonomije, u okviru platforme za finansiranje održivog razvoja do 2030. godine prioriteto je uvesti **tržišne i regulatorne instrumente** kako bi se prevazišli dosadašnji izazovi održivog razvoja i napravili značajniji koraci ka ubrzavanju ravnomjernog i pravednog razvoja koji istovremeno čuva prirodni kapital i omogućava postepeni prelazak na zelenu ekonomiju. **Kreiranje novih, zelenih, radnih mjesta, jačanje konkurentnosti ekonomije, razvoj kapaciteta na svim nivoima, smanjenje regionalnih razvojnih razlika i smanjenje siromaštva, očuvanje prirodnih vrijednosti i otpornosti ekosistema, prilagođenost na klimatske promjene, poboljšanja u upravljanju i uključenosti društvenih aktera, samo su neke od koristi**

²⁹⁸ EC, COM(2011) 363 final, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Rio+20: towards the green economy and better governance*, Brisel, 2011

²⁹⁹ Ozelenjavanje crnogorske ekonomije, Analitički dokument o izazovima i mogućnostima za ozelenjavanje ekonomije, integrisan u nacionalnu Platformu za učešće na Samitu Rio+20, MORT, 2012.

koje su imanentne procesu ozelenjavanja ekonomije.

Održiva poljoprivreda i šumarstvo, energetska efikasnost (u svim sektorima), obnovljivi izvori energije i razvoj turizma u okvirima održivosti, glavni su pravci za ozelenjavanje crnogorske ekonomije. Mogućnosti za ozelenjavanje prepoznate su i u oblastima upravljanja otpadom, razvoja infrastrukture za životnu sredinu, održive proizvodnje i potrošnje, investicija u prirodni kapital, održivo upravljanje resursima, nauku i istraživanja, i drugim oblastima. Investicije u ove oblasti mogu dati pozitivne rezultate samo ako se odvijaju u povoljnim uslovima, što podrazumijeva stvaranje adekvatnog regulatornog okvira (koji će uspostaviti pravila i podsticaje za razvoj zelenih ekonomskih aktivnosti, ukloniti barijere i osigurati kontrolu neodrživih aktivnosti), osiguravanje finansijske podrške, promjenu ponašanja i razvoj novih znanja i sposobnosti.

Pored ekonomskih instrumenata finansiranja životne sredine, posebno onih značajnih za smanjenje ili reformu subvencija štetnih po životnu sredinu i vrednovanje prirodnih resursa i ekosistema i njihovo adekvatno predstavljanje u nacionalnim računima, za uvođenje zelene ekonomije na raspolaganju je širok spektar politika i mjera kao što su: **održive javne nabavke, inovativno finansiranje, uspostavljanje indikatora, partnerstva i mjere za promovisanje korporativne društvene odgovornosti, tehnički standardi i ozelenjavanje tržišta radne snage i prostornog planiranja, primjena informacionih i komunikacionih tehnologija, adekvatna socijalna politika, transparentost i odgovornost, itd. Izgradnja kapaciteta, obrazovanje, obuka i razvoj sposobnosti, kao i jačanje naučno-istraživačkih aktivnosti su takođe od suštinskog značaja.**

Međunarodna saradnja u razvoju i primjeni mjera zelene ekonomije i obezbjeđivanju nedostajuće tehničke i finansijske podrške za zelene investicije je takođe od velike važnosti za Crnu Goru kao zemlju u razvoju.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine

Institucionalna komponenta: Očigledno je da postoje značajni finansijski resursi za podršku sprovođenju ciljeva održivog razvoja u nacionalnom kontekstu, pa je neophodno poboljšati koherentnost politika za održivi razvoj (**SDG 17.14**) i integrisati mjere zaštite životne sredine i klimatskih promjena u nacionalne politike, strategije i planiranje (**SDG 13.1**). Kroz harmonizaciju sektorskih politika za potrebama finansiranja održivog razvoja, obezbjeđuje se funkcionalna i finansijska veza različitih **sektora ekonomije** i očekivanih zelenih i održivih performansi koje treba da generišu. Zato **Ministarstvo finansija** treba da ima ključnu ulogu u ozelenjavanju javne potrošnje i finansiranju sektorskih politika i njihovom usklađivanju s potrebama implemenacije ciljeva održivog razvoja. Pored jedinice koja bi bila uspostavljena s tim zadatkom u Ministarstvu finansija, i uspostavljenog Eko-fonda u oblasti životne sredine, neophodno je uspostaviti kontrolni mehanizam u okviru Komisije za ekonomsku politiku i finansijski sistem čijom primjenom bi se onemogućilo donošenje dokumenata i propisa koji nijesu u skladu s prioritetima održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine. Ove tri institucionalne komponente treba da imaju ključni značaj u **ozelenjavanju sistema finansiranja za održivi razvoj** u periodu do 2030. godine. Drugim riječima, strateški cilj unapređenja finansiranja za održivi razvoj, u institucionalnom kontekstu, moguće je realizovati sljedećim mjerama:

- **Osnovati jedinicu za održivi razvoj u Ministarstvu finansija.** Organizaciono i kadrovski unaprijediti proces planiranja i realizacije Budžeta Crne Gore u Ministarstvu finansija osnivanjem posebne jedinice za održivi razvoj. Njen zadatak treba da bude finansijsko planiranje, praćenje i agregiranje tekućih, ali i kapitalnih, izdataka potrošačkih jedinica, koje se odnose na finansiranje održivog razvoja, uključujući izdatke i investicije za održivi razvoj ljudskog, društvenog i ekonomskog kapitala Crne Gore.
- **Ojačati administrativne kapacitete jedinica lokalne samouprave** da primjenjuju isti princip praćenja

izdvajanja za finansiranje održivog razvoja na lokalnom nivou;

- **Uspostaviti kontrolni mehanizam u okviru Komisije za ekonomsku politiku i finansijski sistem čijom primjenom bi se onemogućilo donošenje dokumenata i propisa koji nijesu u skladu s prioritetima održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine;** Jedinica u Ministarstvu za održivi razvoj i turizam može davati mišljenje u vezi sa ovim postupkom po konkretnim dokumentima u procesu predlaganja, odnosno može savjetovati Komsiju za ekonomsku politiku i finansijski sistem u vezi sa promovisanjem zelene ekonomije³⁰⁰;

Kako je predviđeno i Adis Abeba agendom akcija, važan segment finansiranja za održivi razvoj je i u oblasti **olakšavanja međunarodne trgovine**, kao značajnog podsticaja za razvoj manje razvijenih i nedovoljno konkurentnih zemalja, koje bilježe visoke deficite u trgovini robama.

Može se ocijeniti da su prioriteti ozelenjavanja nacionalne ekonomije, instrumenti i mjere za realizaciju tih prioriteta kompatibilni s mogućnostima i obavezama u kontekstu sprovođenja Adis Abeba agende akcija.

Stoga je, u okviru uspostavljanja nacionalne platforme za finansiranje održivog razvoja, strateški cilj NSOR „**Omogućiti uvođenje zelene ekonomije mobilizacijom sredstava za finansiranje održivog razvoja**“, koji je potrebno realizovati sljedećim mjerama:

- Pružiti finansijsku podršku razvoju mehaizama i kapaciteta za uvođenje zelene ekonomije u dset prioriternih sektora:
 1. **Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj** (uključujući: promociju područja sa ograničenim mogućnostima za poljoprivrednu proizvodnju; očuvanje i održivo

³⁰⁰ Prijelag razvijen slijedom preporuka iz regionalnog centra UNDP, Istanbul, (*Regional Service Centre for Europe and the CIS/the Istanbul International Center for Private Sector in Development*) 2015;

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

- korišćenje genetičkih resursa;
organsku proizvodnju; i održivo
korišćenje planinskih pašnjaka);
2. **Jačanje veza turizma i poljoprivrede;**
 3. **Razvoj zelenih vidova turizma - diverzifikacija** turističke ponude;
 4. **Održivo šumarstvo;**
 5. **Razvoj održivih OIE i smanjenje** emisija i pritiska na životnu sredinu;
 6. **Energetska efikasnost** (domaćinstva, javni sektor, **komercijalni** sektor, saobraćaj, prerađivačka industrija); posebno ozeleniti prostorno planiranje i građevinarstvo (dalja integracija zahtjeva energetske efikasnosti u prostorne planove, ali i kod upotrebe materijala u građevinarstvu, omogućiti očuvanje predionih i prirodnih vrijednosti u prostornim planovima; omogućiti planiranje prostora koje uzima u obzir uticaj klimatskih promjena);
 7. **Održiva proizvodnja i potrošnja** za efikasno **korišćenje** resursa i jačanje konkurentnosti (prerađivačka industrija, usluge, mala i srednja preduzeća);
 8. **Prirodni kapital** (zaštićena područja, očuvanje stabilnosti ekosistema, posebno **osjetljivih**, očuvanje pejzažnih i prostornih vrijednosti; vodni resursi, obalno područje i zemljište);
 9. **Infrastruktura koja doprinosi očuvanju životne sredine (otpad, otpadne vode, saobraćaj, zgrade), kao i zelena i na klimatske promjene otporna infrastruktura;**
 10. **Nauka i istraživanje, obrazovanje** (inovacije i **tehno**loški razvoj, sufinansiranje projekata).
- Uspostaviti povoljan regulatorni okvir (uključujući i tržišne mehanizme u okviru zelenog paketa) za investicije u zelenu ekonomiju
 - Uspostaviti adekvatan institucionalni mehanizam i koordinaciju praćenja sektorskih politika unutar Vlade, u kontekstu politike i finansiranja održivog razvoja (budžetiranje, usvajanje strateških dokumenata, investicioni planovi i projekti)
 - Institucionalno i organizaciono jačati koherentnost politika za finansiranje održivog razvoja;
 - Podsticati transparentnu, inkluzivnu i nediskriminativnu međunarodnu trgovinu (unapređivanje pristupa tržištu za manje razvijene i nedovoljno konkurentne zemlje) kroz veću dostupnost kredita, garancije, osiguranje, faktoring i inovativne finansijske instrumente, uključujući i one za mikro, mala i srednja preduzeća; takođe, u okviru ove mjere neophodno je podsticati regionalnu trgovinu i interkonektivnost;
 - Upravlјati javnim dugom na principima međugeneracijske ravnoteže i održivog razvoja;

Ovako definisane mjere imaju značajan uticaj za ostvarivanje sljedećih **ciljeva održivog razvoja**: a) unaprijediti sredstva za sprovođenje i obnoviti Globalno partnerstvo za održivi razvoj (**SDG 17**), posebno u oblasti finansiranja (17.1 -17.4), tehnologija (17.7), izgradnje kapaciteta (17.9), sistemskih pitanja (17.13-17.15), partnerstva više zainteresovanih strana (17.16, 17.17) i podataka, praćenja i odgovornosti (17.8 i 17.9); kao i cilja posvećenog obezbjeđivanju održivih obrazaca proizvodnje i potrošnje (**SDG 12**) posebno 12.2, 12.5, 12.7 i 12.8. Uključeni izvori za finansiranje životne sredine prepoznati su i dokumentu Adis Abeba agenda akcija, s obzirom da obuhvataju i domaće javne izvore za finansiranje životne sredine (t. 20-34), domaći i međunarodni privatni biznis i finansije (t. 35-49), međunarodnu razvojnu saradnju (t. 50-78), , fer međunarodnu trgovinu za sve (t. 79-91),

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

nivo zaduženosti i upravljanje javnim dugom (t. 93-102), nauku, tehnologiju, inovacije i razvoj kapaciteta (t. 114-124), kao i pitanja podataka i daljeg praćenja sprovođenja strategije (t. 133-125).

6. Akcioni plan NSOR do 2030.godine

TEMATSKO PODRUČJE	1. Unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne inkluzije
STRATEŠKI CILJ	1.1. UNAPRIJEDITI DEMOGRAFSKA KRETANJA I SMANJITI DEMOGRAFSKI DEFICIT
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt/i: Ministarstvo rada i socijalnog staranja Subjekt/i uključen/i u implementaciju: Ministarstvo finansija, Fond PIO, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo nauke, MONSTAT, Uprava za mlade i sport, Uprava za dijasporu

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
1.1.1. Spriječiti i ublažiti efekte starenja stanovništva	1.1.1.1 Razmotriti mogućnosti stimulacije rađanja 1.1.1.2 Obezbijediti adekvatan nivo socijalnih davanja za djecu 1.1.1.3 Poboljšati fizičku i društvenu infrastrukturu, sa akcentom na ruralna/manje razvijena područja 1.1.1.4 Jačati porodične vrijednosti 1.1.1.5 Poboljšati nivo kvaliteta predškolskog obrazovanja 1.1.1.6 Obezbijediti adekvatan nivo zdravstvene zaštite za stariju populaciju 1.1.1.7 Obezbijediti adekvatan nivo socijalne zaštite za stariju i ugroženu populaciju 1.1.1.8 Obezbijediti održivost penzionog sistema	Trend rasta stope nataliteta Poboljšana socijalna podrška za djecu Poboljšan kvalitet fizičke i društvene infrastrukture Obezbijeden održiv penzioni sistem Povećano očekivano trajanje života
1.1.2. Spriječiti i ublažiti efekte migracija	1.1.2.1 Kreirati sveobuhvatnu migracionu strategiju na nacionalnom nivou 1.1.2.2 Poboljšati informacione osnove o socio-demografskoj strukturi migranata, kao i njihovim motivima migracije i planiranom trajanju iste 1.1.2.3 Obezbijediti konkurentni nivo primanja u ugroženim djelatnostima 1.1.2.4 Poboljšati atraktivnost države kao destinacije za imigraciju kod poželjnih zanimanja 1.1.2.5 Unaprijediti sistem nacionalne podrške mladima za stručno i naučno usavršavanje u inostranstvu	Postojanje migracione strategije na nacionalnom nivou Ostvaren pozitivan migracioni saldo Konstantan trend rasta mladih koji se usavršavaju u inostranstvu, a zatim zapošljavaju u Crnoj Gori

TEMATSKO PODRUČJE	1. Unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne inkluzije
STRATEŠKI CILJ	1.2. OBEZBIJEDITI ZDRAVE ŽIVOTE I PROMOVISATI DOBROBIT ZA SVE LJUDE U SVIM UZRASTIMA
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt/i: Ministarstvo zdravlja Subjekt/i uključen/i u implementaciju: Institut za javno zdravlje Crne Gore, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo finansija, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo nauke, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Agencija za zaštitu životne sredine, Centar za ekotoksikološka ispitivanja, ZU, NVO sektor

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
1.2.1 Unaprijediti zdravstvenu zaštitu osjetljivih i ugroženih grupa stanovništva SDG 3 (3.2 i 3.7)	1.2.1.1 Unaprijediti zdravlje žena reproduktivne dobi 1.2.1.2 Smanjiti stopu neonatalnog mortaliteta i mortaliteta djece do 5 godina SDG 3 (3.2) 1.2.1.3 Održati obuhvat vakcinacije djece prema kalendaru vakcinacije sa najmanje 95% u svakoj opštini, uz povećanje obuhvata populacionih grupa visokog rizika 1.2.1.4 Unaprijediti zdravlje odojčadi, predškolske, školske djece i omladine 1.2.1.5 Obezbijediti univerzalan pristup uslugama seksualnog i reproduktivnog zdravlja, uključujući planiranje porodice, informisanje i edukaciju, kao i integrisanje reproduktivnog zdravlja u nacionalne strategije i programe SDG 3 (3.7) 1.2.1.6 Unaprijediti i očuvati zdravlje starih 1.2.1.7 Unaprijediti i očuvati zdravlje osoba sa invaliditetom 1.2.1.8 Unaprijediti i očuvati zdravlje socijalno ugroženih i marginalizovanih grupa stanovništva 1.2.1.9 Unaprijediti i očuvati zdravlje zaposlenih	Približiti se EU prosjeku mortaliteta novorođenčadi i djece do 5 godina Obuhvat vakcinacijom u skladu sa ciljanim vrijednostima ciljeva održivog razvoja Kreiranje i implementacija nacionalne strategije za reproduktivno zdravlje Funkcionisanje programa „Škola roditeljstva“ u svim DZ Funkcionisanje programa odvikavanja od pušenja u svim DZ Uspostavljen “baby friendly” program u svim porodilištima Sprovođenje zdravstveno-vaspitnog rada sa predškolskom, školskom djecom i omladinom Uspostavljena saradnja između zdravstvenih ustanova i centara za socijalni rad Obezbijeden servis fizikalnog tretmana za lica sa invaliditetom Uvedeni zdravstveni medijatori po populacionim grupama Osnovan Zavod za medicinu rada
1.2.1 Povećati fokus na	1.2.1.1 Za jednu trećinu smanjiti preranu smrtnost od nezaraznih bolesti putem prevencije i	Prerana smrtnost od nezaraznih bolesti smanjena

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine		
prevenciju i kontrolu bolesti i promociju zdravog života SDG 3 (3.4, 3.5 i 3.6)	liječenja i promovisanja mentalnog zdravlja i dobrobiti SDG 3 (3.4)	za trećinu
	1.2.1.2 Ojačati prevenciju i liječenje od zlorabotreb, uključujući zlorabotrebu opojnih droga i štetno korišćenje alkohola SDG 3 (3.5)	Smanjen broj korisnika alkohola i opojnih droga
	1.2.1.3 Prepoloviti broj nastradalih i povrijeđenih od saobraćajnih nesreća SDG 3 (3.6)	Broj nastradalih u saobraćajnim nesrećama smanjen za 50%
	1.2.1.4 Ojačati rano otkrivanje i smanjenje izloženosti faktorima rizika za nezarazne bolesti	Uveden skrining program na povišeni krvni pritisak
	1.2.1.5 Ojačati rano otkrivanje malignih bolesti u ciljnoj populaciji	50% obuhvata ciljne populacije oportunističkim skriningom povišenih vrijednosti holesterola i šećera u krvi
	1.2.1.6 Povećati dostupnost i kvalitet liječenja nezaraznih bolesti i rehabilitacije na sekundarnom i tercijarnom nivou zdravstvene zaštite	Skrining programi za rano otkrivanje raka debelog crijeva, dojke i grlića materice se kontinuirano sprovode u svim opštinama
	1.2.1.7 Povećati dostupnost i kvalitet liječenja oboljelih od mentalnih poremećaja	Dostupnost adekvatne dijagnostike i terapije akutnog koronarnog sindroma
	1.2.1.8 Omogućiti prevenciju povreda kroz multisektorski pristup uz blisku saradnju različitih segmenata društva	Dostupnost metadonskog programa u svim Centrama za mentalno zdravlje
	1.2.1.9 Uspostaviti nacionalni sistem za nadzor nad antimikrobnom rezistencijom (AMR)	Uspostavljen Registar traumatizma
	1.2.1.10 Smanjiti negativne efekte zaraznih bolesti, posebno HIV-a i tuberkuloze	Uspostavljena referentna laboratorija za AMR
	1.2.1.11 Uvesti brzi odgovor na prijetnje zdravstvenoj bezbjednosti	Dostignute ciljane vrijednosti ciljeva održivog razvoja su održane
1.3.1 Unaprijediti efikasnost zdravstvenog sistema SDG 3 (3.8 i 3.c)	1.3.1.1 Povećati finansiranje zdravstva i zapošljavanje, razvoj, obuku i zadržavanje zdravstvenih radnika SDG 3 (3.c)	Približiti se EU prosjeku po izdvajanjima za zdravstvo
	1.3.1.2 Povećati broj ljekara u zdravstvenom sistemu, što će smanjiti preopterećenje ljekara i dodatno doprinijeti povećanju kvaliteta zdravstvene zaštite	Približiti se EU prosjeku po broju ljekara na 100.000 stanovnika
	1.3.1.3 Reorganizovati sistem zdravstva i dodatno smanjiti broj administrativno-tehničkih radnika	Ostvarena univerzalna pokrivenost zdravstvenim osiguranjem
	1.3.1.4 Ostvariti univerzalnu pokrivenost zdravstvenim osiguranjem, uključujući zaštitu od finansijskih rizika, pristup kvalitetnim osnovnim uslugama zdravstvene zaštite i pristup bezbjednim, djelotvornim, kvalitetnim i povoljnim najvažnijim lijekovima i vakcinama za sve SDG 3 (3.8)	

TEMATSKO PODRUČJE	1. Unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne inkluzije
STRATEŠKI CILJ	1.3. OBEZBIJEDITI INKLUZIVNO I PRAVEDNO OBRAZOVANJE I PROMOVISATI MOGUĆNOSTI CJELOŽIVOTNOG UČENJA ZA SVE
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt/i: Ministarstvo prosvjete Subjekt/i uključen/i u implementaciju: Ministarstvo nauke, Ministarstvo finansija, MONSTAT, Uprava za mlade i sport

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
1.3.1. Obezbijediti sveobuhvatno i kvalitetno predškolsko obrazovanje SDG 4 (4.2 i 4.a)	1.3.1.1 Obezbijediti da sve djevojčice i dječaci imaju pristup kvalitetnom razvoju, brizi i predškolskom obrazovanju u ranom djetinjstvu, tako da budu spremni za osnovno obrazovanje. SDG 4 (4.2) 1.3.1.2 Povećati obuhvat „kraćeg programa“ predškolskog vaspitanja i obrazovanja. 1.3.1.3 Povećati izdvajanja iz budžeta za predškolsko obrazovanje (trenutno 0,38% BDP). 1.3.1.4 Izgraditi i nadograditi objekte za obrazovanje koji su prilagođeni djeci i osobama sa invaliditetom, koji su rodno senzitivni i pružaju bezbjedno, nenasilno, inkluzivno i djelotvorno okruženje za učenje za sve. SDG 4 (4.a)	Obuhvat predškolskog obrazovanja od 100% Izdvajanja iz budžeta na nivou OECD prosjeka (trenutno 0,5% BDP) Kapaciteti u skladu sa OECD prosjekom
1.3.2. Unaprijediti osnovno i srednje obrazovanje SDG 4 (4.1, 4.6 i 4.7)	1.3.2.1 Povećati efikasnost ulaganja i kvalitet osnovnog i srednjeg obrazovanja i zadržati ga besplatnim za sve. SDG 4 (4.1) 1.3.2.2 Obezbijediti da svi mladi i znatan udio odraslih, i muškaraca i žena, nauče da čitaju i pišu i steknu numeričku pismenost. SDG 4 (4.6) 1.3.2.3 Nastaviti sa reformom osnovnog i srednjeg obrazovanja, povećati broj nastavnika i profesora i poboljšati kvalitet obuke i selekcije istih. Koristiti rezultate dosadašnjih PISA testiranja kao osnovu za dalje reforme. 1.3.2.4 Smanjiti nasilje kod djece i adolescenata, promovisati programe koji promovišu toleranciju i rješavanje problema kroz dijalog, kao i inkluziju ranjivih grupa. SDG 4(4.7)	Besplatno osnovno i srednje obrazovanje za sve Iskorijeniti nepismenost kod mladih i svesti je na minimum (manje od 1%) kod odraslih. Poboljšanje rezultata na PISA testovima Pad stope nasilja kod mladih i rast stope inkluzije ranjivih grupa.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

1.3.3. Unaprijediti obrazovnu i naučnu komponentu u visokom obrazovanju SDG 4	1.3.3.1 Poboljšati poziciju crnogorskih univerziteta na međunarodnim rang listama, kroz jačanje komponente naučnog istraživanja i unapređivanje standarda rada u ovoj oblasti. 1.3.3.2 Povećati izdatke za istraživanje i razvoj, kako iz budžeta, tako i iz privatnih izvora (kroz poreske olakšice, subvencije i sl.) Trenutno na nivou od 0,37% BDP. 1.3.3.3 Povećati kvalitet nastavnog kadra kroz bolju selekciju, uslove zapošljavanja, korišćenje međunarodnih stipendija i programa razmjene. SDG 4 1.3.3.4 Uspostaviti bolje veze sa privredom kroz stvaranje naučno-tehnoloških parkova, centara uspješnosti i uključivanje u međunarodne programe saradnje.	Najmanje jedan crnogorski univerzitet rangiran na nekoj od 3 najuglednije međunarodne rang-liste, kao jedan od vodećih u regionu Izdaci za istraživanje i razvoj na nivou od 2,5% BDP Brojnost i kvalitet predavača koji se približava prosjeku EU
--	---	---

TEMATSKO PODRUČJE	2. Društveni resursi - Podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja
STRATEŠKI CILJ	2.1 STIMULISATI AKTIVAN ODNOS KLJUČNIH AKTERA PREMA ODRŽIVOSTI RAZVOJA
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt/i: Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Subjekt/i uključen/i u implementaciju: Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo kulture, Savjet za zaštitu od diskriminacije

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
2.1.1 Obezbijediti preduslove za zdrav razvoj pojedinca u okviru porodice SDG 3 (3.1) 2, 5 (5.2 i 5.6), 7, 16 (16.1, 16.2)	2.1.1.1 Obezbijediti uslove za zdravo i održivo zasnivanje porodice SDG 3 (3.1), 2, 7 i 5 (5.6) - Obezbijediti univerzalan pristup servisima za seksualno i reproduktivno zdravlje - Informisati i edukovati populaciju o seksualnom i reproduktivnom zdravlju 2.1.1.2 Edukovati populaciju o alternativnim oblicima porodice (npr. jednočlana porodica, porodica sa samohranim roditeljem, partnerstvo bez braka, hraniteljska porodica i sl.) - Razvijati i promovisati sistem hraniteljstva - Razviti efikasan sistem podrške djeci sa smetnjama i teškoćama u razvoju i njihovim porodicama. - Obezbijediti da se istopolnim zajednicama priznaju prava u skladu s potvrđenim međunarodnim ugovorima i opšte prihvaćenim pravilima međunarodnog prava	Smanjiti smrtnost majki na manje od 70 na 100.000 živo rođene djece SDG 3 (3.1) Zaustaviti umiranje novorođenčadi i djece mlađe od 5 godina od bolesti koje se mogu spriječiti SDG 3 (3.2) Obezbijediti univerzalan pristup uslugama seksualnog i reproduktivnog zdravlja, uključujući planiranje porodice, informisanje i edukaciju, kao i integrisanje reproduktivnog zdravlja u nacionalne strategije i programe SDG 3 (3.7) SDG

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

	2.1.1.3 Efikasno se boriti protiv nasilja u porodici SDG 5 (5.2) i 16 (16.1, 16.2) - Podići nivo svijesti građana o problemu nasilja u porodici - Uspostaviti efikasan sistem prevencije nasilja u porodici - Unaprijediti socijalnu i drugu zaštitu žrtava porodičnog nasilja - Unaprijediti normativni sistem koji reguliše oblast nasilja u porodici - Unaprijediti zaštitu djece od nasilja, zlostavljanja, zanemarivanja i drugih oblika ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja	5 (5.6) Eliminisati sve oblike nasilja nad svim ženama i djevojčicama u javnim i privatnim sferama, uključujući trgovinu ljudima i seksualne i druge vrste iskorišćavanja SDG 5 (5.2) Značajno svuda smanjiti sve oblike nasilja i sa njima povezane stope smrtnosti SDG 16 (16.1) Zaustaviti zlostavljanje, iskorišćavanje, trgovinu i sve oblike nasilja i mučenja djece SDG 16 (16.2)
2.1. 2 Eliminirati rodnu diskriminaciju SDG 5 (5.1, 5.3, 5.4, 5.5, 5.a, 5.b i 5.c)	2.1.2.1 Svuda eliminirati sve oblike diskriminacije protiv žena i djevojčica SDG 5 (5.1) 2.1.2.2 Eliminirati sve štetne prakse, kao što je dječji, rani i prisilni brak SDG 5 (5.3) 2.1.2.3 Prepoznati i cijeniti neplaćenu njegu i poslove u domaćinstvu kroz pružanje javnih usluga, infrastrukturu i politike socijalne zaštite i promoviranje zajedničke odgovornosti u domaćinstvu i porodici SDG 5(5.4) 2.1.2.4 Obezbjediti puno i djelotvorno učešće žena i jednake mogućnosti za vođstvo na svim nivoima odlučivanja u političkom, privrednom i javnom životu SDG 5 (5.5) 2.1.2.5 Preduzeti reforme kako bi žene dobile jednaka prava na privredne resurse, kao i pristup vlasništvu i kontroli nad zemljištem i drugim oblicima imovine, finansijskim uslugama, nasljedstvu i prirodnim resursima SDG 5 (5.a) 2.1.2.6 Unaprijediti korišćenje pomoćne tehnologije, posebno informaciono-komunikacione tehnologije, za promoviranje osnaživanja žena SDG 5 (5.b) 2.1.2.7 Usvojiti i ojačati odgovarajuće politike i važeće zakone za promoviranje rodne ravnopravnosti i osnaživanje svih žena i djevojčica na svim nivoima SDG 5 (5.c)	Eliminisana politička, ekonomska i svaka druga diskriminacije po rodnoj osnovi Minimum 40% žena u tijelima političkog odlučivanja na nacionalnom i lokalnom nivou

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

2.1.3 Eliminirati nacionalnu i vjersku diskriminaciju**SDG 10, 16 (16.7, 16.9 i 16.b)**

- 2.1.3.1 Usaglasiti zakonodavstvo sa međunarodnim standardima i ustavnim normama o zabrani diskriminacije, te sprovesti nediskriminacione zakone. **SDG 16 (16.b)**
- 2.1.3.2 Izmijeniti i uskladiti nastavno-naučne i vaspitno-obrazovne programe u cilju uključivanja adekvatnih sadržaja iz kulture, tradicije i istorije svih nacionalnih i vjerskih zajednica koje žive u Crnoj Gori na svim obrazovnim nivoima diskriminacije.
- 2.1.3.3 Obezbijediti očuvanje kulturne baštine, kulturno-istorijskih spomenika i tradicije manjina.
- 2.1.3.4 Obezbijediti normativne i faktičke predispozicije za primjenu ustavnih odredbi o političkom predstavljanju manjina u zakonodavnoj, izvršnoj i sudskoj vlasti diskriminacije. **SDG 16 (16.7)**
- 2.1.3.5 Stimulisati ekonomske aktivnosti, koje su u funkciji razvoja nedovoljno razvijenih regiona u kojima pretežno žive manjinski narodi diskriminacije. **SDG 10**
- 2.1.3.6 Obezbijediti integraciju Roma i Egipćana u crnogorsko društvo kroz **(SDG 16)**
 - adekvatno uređenje njihovog pravnog statusa. **SDG 16 (16.9)**
 - omogućavanje uslova za integraciju romske djece u obrazovni sistem na svim nivoima
 - stimulisanje zapošljavanja pripadnika romske populacije
 - obezbjeđivanje uslova za zdravstvenu i socijalnu zaštitu pripadnika romske populacije
 - stvaranje normativnih i faktičkih uslova za učešće Roma i Egipćana u političkom životu na državnom i lokalnom nivou

Crna Gora kao skladno multietničko i građansko društvo u kome su očuvane kulturna baština, istorijski spomenici i tradicije svih nacionalnih i vjerskih grupa koje u njoj žive

Ravnomjerna zastupljenost pripadnika svih nacionalnih zajednicama u tijelima političkog odlučivanja na nacionalnog i lokalnom nivou

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

2.1.4 Eliminirati diskriminaciju LGBT populacije SDG 3 i 16	2.1.4.1 Unaprijediti zakonodavni okvir i kaznenu politiku za borbu protiv diskriminacije LGBT osoba SDG 16 2.1.4.2 Unaprijediti društveni ambijent za prihvatanje LGBT osoba i povećati informisanost o međunarodnim standardima u vezi s LGBT problematikom. SDG 16 2.1.4.3 Unaprijediti bezbjednost i društveni život LGBT osoba. SDG 16 2.1.4.4 Promovisati politiku jednakog tretmana i zaštitu od diskriminacije. SDG 16 2.1.4.5 Unaprijediti bezbjednost LGBT osoba, društvenih okupljanja i društvenog života LGBT zajednice. SDG 16 2.1.4.6 Unaprijediti pristup LGBT osoba nacionalnom zdravstvenom sistemu i zaštiti. SDG 3 i 16	Eliminacija svih oblika diskriminacije LGBT populacije. Potpuna integracija LGBT populacije u sve sfere društvenog, političkog, ekonomskog, kulturnog života u Crnoj Gori Okončati epidemiju AIDS-a
2.1.5 Eliminirati diskriminaciju osoba sa invaliditetom SDG 1 (1.3), 10 (10.3), 11 (11.2)	2.1.5.1. Zaštititi i unaprijediti prava osoba sa invaliditetom razvojem efikasnog sistema pravne zaštite, razvijanjem prevencije i sprečavanjem diskriminacije. SDG 1 (1.3), 10 (10.3) 2.1.5.2 Obezbijediti uslove za puno i aktivno učestvovanje osoba sa invaliditetom u svim oblastima društvenog života na ravnopravnoj osnovi kroz razvoj i primjenu politike pružanja jednakih mogućnosti, posebno u oblastima zapošljavanja, rada, obrazovanja, kulture i stanovanja. SDG 10 (10.3) 2.1.5.3 Obezbijediti socijalne, zdravstvene i druge usluge osobama sa invaliditetom u skladu sa njihovim realnim potrebama i u skladu sa međunarodnim standardima. SDG 10 (10.3) 2.1.5.4 Obezbijediti osobama sa invaliditetom adekvatan standard življenja i socijalnu sigurnost. SDG 10 (10.3) 2.1.5.5 Osigurati pristup osobama sa invaliditetom njihovom životnom okruženju, sredstvima javnog prevoza, institucijama, uslugama, sistemima komunikacije i informacijama planskim i osmišljenim uklanjanjem barijera i izgradnjom pristupačnih objekata i usluga. SDG 11 (11.2) 2.1.5.6 Senzibilisati društvo za probleme i prava osoba sa invaliditetom sistematskom i planskom edukacijom, informisanjem i uklanjanjem postojećih stereotipa i predrasuda. SDG 10 (10.3)	Puno i aktivno učestvovanje osoba sa invaliditetom u svim oblastima društvenog života na ravnopravnoj osnovi.

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

2.1.6 Eliminirati diskriminaciju starih lica SDG 3	2.1.6.1 Povećati efikasnost i kvalitet usluga socijalne zaštite starih lica SDG 3	Aktivna pozicija i uloga starih lica u crnogorskom društvu Dostojanstvena starost u Crnoj Gori
	2.1.6.2 Pojačati socijalnu i materijalnu sigurnost siromašnih starih lica SDG 3	
	2.1.6.3 Razviti efikasan sistem prevencije i borbe protiv nasilja nad starim licima (SDG 3)	
	2.1.6.4 Graditi pozitivnu društvenu klimu prema starim licima i starenju kao procesu (SDG 3)	
2.1.7 Podržati artikulaciju interesa građana kroz djelovanje nevladinih organizacija i neformalnih grupa SDG 16 (16.7 i 16.10)	2.1.7.1 Razvijati institucionalni okvir za uključivanje nevladinih organizacija i neformalnih grupa građana u procese političkog odlučivanja na državnom i lokalnom nivou. SDG 16 (16.7)	Crna Gora kao razvijeno participativno društvo u kome se interesi građana artikuliraju „odozdo ka gore“
	2.1.7.2 Stimulisati učešće građana kroz nevladine organizacije i neformalne grupe u procesu donošenja javnih politika na državnom i lokalnom nivou	
	2.1.7.3 Stimulisati učešće građana u monitoringu implementacije javnih politika na državnom i lokalnom nivou	
	2.1.7.4 Podsticati građanski aktivizam kroz razvoj i podršku volonterizma	
	2.1.7.5 Kroz obrazovni sistem podsticati građanski aktivizam i učiti mlade generacije vrijednostima participativnog društva	
	2.1.7.6 Stvaranje pravnih i institucionalnih pretpostavki za veću finansijsku održivost organizacija civilnog društva	
	2.1.7.7 Obezbjediti nesmetan i efikasan pristup informacijama od javnog značaja SDG 16 (16.10)	

TEMATSKO PODRUČJE	2. Društveni resursi - Podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja
STRATEŠKI CILJ	2.2 RAZVITI SISTEM VRIJEDNOSTI U SKLADU SA CILJEVIMA ODRŽIVOG RAZVOJA ZAJEDNICE
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt/i: Ministarstvo kulture, Ministarstvo ljudskih i manjinskih prava, Ministarstvo prosvjete Subjekt/i uključen/i u implementaciju: Ministarstvo pravde

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
2.2.1 Izgraditi multietničko građansko društvo sa visokim stepenom međusobnog povjerenja i tolerancije SDG 10 (10.3) i 16	2.2.1.1 Afirmisati crnogorski građanski identitet kroz tolerantno upravljanje etnokulturnim razlikama, promovisanje i jačanje zajedničkog političkog identiteta. SDG 16, 10 (10.3) 2.2.1.2 Jačati osjećaj povjerenja, solidarnosti i zajedničkog političkog identiteta u uslovima izražene multikulturalnosti. SDG 16 2.2.1.3 Raditi na dugoročnom i stabilnom prihvatanju zajedničkog identiteta „odozdo“. SDG 16 2.2.1.4 Eliminirati postojeću identitetsku „blokovanost“ podijeljenost. SDG 16 2.2.1.5 Ugraditi principe razvijanja crnogorskog građanskog identiteta u obrazovni sistem na svim nivoima. SDG 16 2.2.1.6 Smanjivati etničku distancu između pripadnika različitih etnokulturnih zajednica. SDG 16	Crnogorski politički identitet izgrađen na osnovama građanskog multietničkog društva sa visokim stepenom tolerancije prema različitosti
2.2.2 Stimulisati društvenu solidarnost	2.2.2.1 Podsticati i razvijati individualnu i korporativnu filantropiju u Crnoj Gori 2.2.2.2 Kroz obrazovni sistem razvijati osjećaj društvene solidarnosti kako na nivou Crne Gore, tako i na nivou cijelog svijeta 2.2.2.3 Stimulisanje postizanja balansa između interesa zajednice i pojedinaca 2.2.2.4 Promovisati i stimulisati akcije usmjerene ka supsidijarnom rješavanju problema pojedinaca i zajednica solidarnom društvenom intervencijom	Princip solidarnosti dio društvenog konsenzusa
2.2.3 Jačati meritokratiju i odgovornost kao osnovne principe društvenog funkcionisanja SDG 16 (16.6)	2.2.3.1 Stimulisati meritokratiju i odgovornost kao princip u svim sferama javnog života 2.2.3.2 Kroz obrazovni sistem promovisati vrijednosti lične odgovornosti 2.2.3.3 Ugraditi princip transparentnosti u sve sfere javnog života SDG 16 (16.6)	Društvo u kome se poštuje individualni doprinos, napreduje po zaslugama

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

TEMATSKO PODRUČJE	2. Društveni resursi - Podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja
STRATEŠKI CILJ	2.3 RAZVIJATI DRŽAVU KAO EFIKASNU VLADAVINU PRAVA
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt/i: Ministarstvo pravde Subjekt/i uključen/i u implementaciju: Ministarstvo unutarnjih poslova, Ministarstvo finansija, Ministrstvo odbrane

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
2.3.1 Jačati povjerenje građana u demokratski politički sistem i njegove institucije SDG 16 (16.6)	2.3.1.1 Jačati podršku demokratskom tipu političkog sistema. 2.3.1.2 Povećavati povjerenje građana u institucije sistema bez obzira na dominantne identitetske i političke podjele. 2.3.1.3 Jačanje administrativnih kapaciteta, kvaliteta rada i integriteta institucija političkog sistema. SDG 16 (16.6) 2.3.1.4 Stvaranje proceduralnog društvenog konsensus.	Visok nivo legitimnosti institucija političkog sistema
2.3.2 Obezbijediti uslove za eliminaciju korupcije, organizovanog kriminala, kriminala i terorizma SDG 16 (16.1, 16.3, 16.4, 16.5, 16.6, 16.7, 16.10 i 16.a)	2.3.2.1 Značajno smanjiti sve oblike nasilja i sa njima povezane stope smrtnosti SDG 16 (16.1) 2.3.2.2 Promovisati vladavinu prava na nacionalnom i međunarodnom nivou i obezbijediti jednak pristup pravdi za sve SDG 16 (16.3) 2.3.2.3 Značajno smanjiti nezakonite tokove novca i oružja, unaprijediti nalaženje i vraćanje ukradene imovine i suzbijati sve oblike organizovanog kriminala SDG 16 (16.4) 2.3.2.4 Značajno smanjiti korupciju i mito u svim njihovim oblicima SDG 16 (16.5) 2.3.2.5 Izgraditi djelotvorne, odgovorne i transparentne institucije na svim nivoima SDG 16 (16.6) 2.3.2.6 Obezbijediti javni pristup informacijama i zaštititi osnovne slobode, u skladu sa međunarodnim ugovorima SDG 16 (16.10) 2.3.2.7 Ojačati institucije kroz međunarodnu saradnju za brobu protiv nasilja, terorizma i kriminala SDG 16 (16.a) 2.3.2.8 Povećati efikasnosti rada, jačanje integriteta, odgovornosti i transparentnosti u javnom sektoru SDG 16 (16.3,16.5, 16.6,16.7)	Društvo sa efikasnim sistemom i prepoznatljivim rezultatima u borbi protiv korupcije i organizovanog kriminala, sa težnjom eliminacije ovih prijetnji u najvećoj mogućoj mjeri

TEMATSKO PODRUČJE	2. Društveni resursi - Podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja
STRATEŠKI CILJ	2.4 PREVAZIĆI PROBLEM MENADŽERSKOG DEFICITA I OJAČATI DRUŠTVENO ODGOVORNO POSLOVANJE
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt/i: Ministarstvo ekonomije Subjekt/i uključen/i u implementaciju: Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća, Investicioni fond, Privredna komora, Unija poslodavaca

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
2.4.1 Povećati inovativne i preduzetničke potencijale privrede SDG 8 (8.3)	2.4.1.1 Promovisati razvojno orijentisane politike koje podržavaju produktivne aktivnosti, otvaranje dostojanstvenih radnih mjesta, preduzetništvo, kreativnost i inovativnost. SDG 8 (8.3) 2.4.1.2 Smanjiti menadžerski deficit ulaganjem u obrazovanje menadžera kroz akademske programe i programe cjeloživotnog učenja. 2.4.1.3 Ojačati programe podrške za povećanje inovativnih potencijala kompanija kroz programe državnih institucija (Investicioni fond, Direkcija za razvoj MSP). 2.4.1.4 Ojačati vezu univerziteta i privrede, kroz naučno-tehnološke parkove i biznis inkubatore, koji će uticati na povećanje inovativnih potencijala i mijenjati organizacionu kulturu preduzeća.	Kreirana razvojno-inovativna politika na nacionalnom nivou Kreirani novi programi za promociju inovacija Ojačana pozicija postojećih i stvoreni novi naučno-tehnološki parkovi i/ili inkubatori

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

TEMATSKO PODRUČJE	2. Društveni resursi - Podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja
STRATEŠKI CILJ	2.5 STIMULISATI ZAPOS LJIVOST I SOCIJALNU INKLUZIJU
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt/i: Ministarstvo rada i socijalnog staranja Subjekt/i uključen/i u implementaciju: Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo održivog razvoja

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
2.5.1 Ostvariti pretpostavke za samoodrživ i ujednačen ekonomski razvoj, koji će smanjiti stopu ekonomski ugroženog stanovništva SDG 1 i 8	2.5.1.1 Podsticati kreiranje stabilnog makroekonomskog ambijenta za dinamičan i održiv ekonomski rast. SDG 8 2.5.1.2 Promovisati razvojno orijentisane politike koje podržavaju produktivne aktivnosti, otvaranje dostojanstvenih radnih mjesta, preduzetništvo, kreativnost i inovativnost i podstiču formalizaciju i rast mikro, malih i srednjih preduzeća, između ostalog i kroz pristup finansijskim uslugama 2.5.1.3 Raditi na sprječavanju pojave novog siromaštva usljed promjena u privredi. SDG 1	Održiv, inkluzivan i stabilan ekonomski rast, puna i produktivna zaposlenost stanovništva uz pristojne radne uslove
2.5.2 Osigurati socijalnu stabilnost i smanjiti stopu siromaštva SDG 1 (1.1, 1.2, 1.3 i 1.4), 4, 8 (8.5, 8.6 i 8.8)	2.5.2.1 Postići punu i produktivnu zaposlenost i dostojanstven rad za sve žene i muškarce, uključujući mlade i osobe sa invaliditetom i jednaku platu za rad jednake vrijednosti SDG 8 (8.5) 2.5.2.2 Značajno smanjiti udio mladih koji nisu obuhvaćeni zapošljavanjem obrazovanjem ili obukom SDG 8 (8.6) 2.5.2.3 Zaštititi radnička prava i promovisati sigurno i bezbjedno radno okruženje za sve radnike, uključujući i radnike migrante, posebno žene migrante i osobe sa nesigurnim zaposlenjem. SDG 8 (8.8) 2.5.2.4 Iskorijeniti ekstremno siromaštvo među ljudima. SDG 1 (1.1)	Eliminacija siromaštva, gladi i socijalne isključenosti

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

- 2.5.2.5 Smanjiti najmanje za pola udio muškaraca, žena i djece koji žive ispod linije apsolutnog siromaštva. **SDG 1 (1.2)**
- 2.5.2.6 Targetirati socijalno ugrožene grupe efikasnim mjerama socijalne i drugih politika: **SDG 1 (1.3)**
- Unaprijediti dostupnost, priuštivost i kvalitet socijalnih usluga
 - Unaprijediti sistem dodjele socijalnih naknada i programa podrške namijenjenih najpotrebitijim građanima
 - Pružiti podršku programima psihosocijalne zaštite kategorijama stanovništva kojima prijeti socijalna isključenost
- 2.5.2.7 Unaprijediti mjere aktivne politike zapošljavanja i omogućavanje stručnog osposobljavanja **SDG 1 (1.4)**
- 2.5.2.8 Podsticati poduzetništvo i samozapošljavanje. **SDG 1**
- 2.5.2.9 Razvijati socijalno poduzetništvo. **SDG 1**
- 2.5.2.10 Raditi na smanjivanju jaza između najbogatijih i najsiriromašnijih. **SDG 1**
- 2.5.2.11 Raditi na usklađivanju sistema obrazovanja s potrebama tržišta rada. **SDG 1**
- 2.5.2.12 Osigurati univerzalnu dostupnost i kvalitet obrazovnog sistema. **SDG 1 i 4**
- 2.5.2.13 Osigurati univerzalnu dostupnost i kvalitet zdravstvene zaštite **SDG 1**

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

2.5.3 Boriti se protiv socijalne isključenosti SDG 10, 11 (11.1) i 16	2.5.3.1 Efikasno primjenjivati postojeće i kreirati nove programe usmjerene na grupe pod rizikom od marginalizacije: SDG 10, 11 i 16 – S obzirom na ekonomski status (siromašni, nezaposleni, trajno nezaposleni, beskućnici, raseljene osobe, migranti, azilanti) – S obzirom na porodičnu strukturu (jednočlana domaćinstva, samohrani roditelji, djeca bez roditeljskog staranja, porodice s velikim brojem djece) – S obzirom na identitet (nacionalne/etničke/rasne/vjerske manjine, seksualne i rodne manjine) – S obzirom na starost (djeca, mladi, stari, penzioneri) – S obzirom na počinjenje krivičnog djela (zatvorenici i bivši zatvorenici, osobe s poremećajima u ponašanju, žrtve zločina, žrtve trafikinga ili nasilja u porodici) – S obzirom na obrazovanje (lica bez obrazovanja ili sa niskim stepenom obrazovanja) – S obzirom na zdravstveno stanje (psihički oboljele osobe, osobe zaražene HIV/AIDS-om i Hepatitisom C, osobe s problemima zavisnosti, osobe oboljele od genetskih ili hroničnih bolesti) – S obzirom na invaliditet
	2.5.3.2 Osnivanje i podrška programima prihvatilišta i programima nužnog smještaja. SDG 11 (11.1)
	2.5.3.3 Unaprjeđenje standarda stanovanja ranjivih grupa i socijalnog stanovanja
	2.5.3.4 Zdravstvena zaštita najranjivijih grupa poboljšanjem dostupnosti i kvaliteta zdravstvene zaštite

TEMATSKO PODRUČJE	2 Društveni resursi - Podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja značajnim za održivost društva
STRATEŠKI CILJ	2.6 UNAPRIJEDITI ZNAČAJ KULTURE KAO TEMELJNE VRIJEDNOST DUHOVNOG, DRUŠTVENOG I EKONOMSKOG RAZVOJA KOJA ZNATNO UNAPREĐUJE KVALITET ŽIVOTA GRAĐANA/KI
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt/i: Ministarstvo kulture Subjekt/i uključen/i u implementaciju: Lokalni centri za kulturu, javne institucije koje se bave kulturom, neformalni kulturi akteri, nevladine organizacije

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
2.6.1 Jačati kapacitet kulturnih institucija na svim nivoima i uspostaviti održivi sistem finansiranja SDG 4, (4.7), 8 (8.9) i 11 (11.4)	2.6.1.1. Podizati nivo stručnosti u insitucijama kulture u svim segmentima kulture i na svim nivoima (lokalni, nacionalni) SDG 11 (11.4) 4, (4.7) 2.6.1.2. Poboljšati prostorne uslove , stanje objekata i njihova tehničko-tehnološka opremljenost SDG 4 (4.7) 2.6.1.3. Obezbjediti ravnomernu regionalnu distribuciju i zastupljenost kulturnih sadržaja i decentralizaciju upravljačkih struktura SDG 11 (11.4) 4, (4.7) 2.6.1.4. Uspostaviti sistem efikasnog, racionalnog i kreativnog upravljanja kao i transparentnog djelovanja u kulturi SDG 11 (11.4) 2.6.1.5. Promovisati kulturni turizam kao jednu od najvažnijih grana turizma SDG 11 (11.4), 8 (8.9)	Kreiran održiv i efikasan institucionalan model kulturnog sektora
2.6.2 Uspostaviti moderan, efikasan sistem kreiranja i prezentovanja kulturne djelatnosti kao i statusa umjetnika i stvaraoca u društvu ujedno širiti i edukovati publiku SDG 8 (8.9) i 11 (11.4)	2.6.2.2 Uspostaviti baze podataka o svim kulturnim akterima u Crnoj Gori /formalnim i neformalnim/ SDG 11(11. 4) i 8 (8.9) 2.6.2.3 Poboljšati socijalni statusu umjetnika/ca i stvaralaca SDG 11 (11.4) 2.6.2.4 Unaprijediti osnivanje i djelovanje strukovnih udruživanja umjetnika i stvaraoca 2.6.2.5 Obezbijediti potpunog poštovanja autorskih prava SDG 11 (11.4) 2.6.2.6 Kreirati usaglašene programa kultunih manifestacija kako bi se ponuda kulturnih programa unaprijedila i proizvela sinergija SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.6.2.7 Promovisati Crnu Goru kao autentične filmske destinacije . SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.6.2.8 Uspostaviti moderne, savremeno opremljene mreže prostora za prezentovanje i izvođenje kulturno umjetničkog stvaralaštva kao što su bioskopi, galerije, pozornice, trgovi, i drugi potencijalni prostori. SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.6.2.9 Podsticati domaću kinematografiju kroz obezbeđivanje adekvatnih sredstava, zakonodavnog okvira i uslova za rad SDG 11 (11.4)	Prostori u kojima se sprovodje kulturne aktivnosti zadovoljavaju sve potrebe u smislu neophodne infrastrukture i tehničke opremljenosti Integritet i statu umjetnika i njihovih prava znatno umaprijeđen

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

	2.6.2.10 Unaprijediti izdavačku djelatnosti kroz poboljšanje zakonodavnog okvira, podsticanje autorskog spisateljstva i njegovog kvaliteta kroz systemske akcije pre svega kroz obrazovanje, unapređenje prevodilačke prakse, i sl. SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.6.2.11 Poboljšati uslove za muzičku i muzičko scensku djelatnost kroz kreiranje savremene muzičke scene i to kroz obezbeđivanje prostora za rad, povećanje stručnog kadra, uspostavljanje mehanizma za kontinuirano podsticanje savremenog muzičkog stvaralaštva i jačanje strukovnog udruženja SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.6.2.12 Jačati sektor likovne umjetnosti kroz podsticanje savremenih formi u radovima ali i korišćenje savremenih medija, obezbeđivanje uslova za bavljenje likovnom umjetnošću, adekvatnu promociju djela, kao i permanentno edukovanje šire javnosti o savremenim likovnim praksama SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.6.2.13 Unaprijediti pozorišnu djelatnost kroz poboljšanje stanje objekata i njihova tehničko-tehnološka opremljenost da bi odgovarali savremenim standardima pozorišne djelatnosti, obezbeđivanje dovoljnog stručnog kadra, podsticanje nezavisnih produkcija i samostalnih autorskih produkcija 2.6.2.14 Uspostaviti sistem mjera i aktivnosti koje će crnogorsku kulturu na pravi način uskladiti i povezati sa regionalnim i evropskim kulturnim prostorom SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.6.2.15 Sprovoditi programe povećanja publike koja konzumira kulturne sadržaja ali ujedno i edukovati je kako za klasične forme i programe tako i za najsavremenije i alternativne SDG 11 (11.4) i 8 (8.9)	
2.6.3 Jačati neformalne, amaterske, alterantivne, savremene kulturne prakse, kao i kulturne industrija u Crnoj Gori SDG 11 (11.4), 8 (8.9) i 4 (4.7)	2.6.3.1 Podsticati amaterizama u kulturno-umjetničkom stvaralaštvu kroz Osnivanje nacionalnog udruženja amatera SDG 11 (11.4) i 4 (4.7) 2.6.3.2 Povećati broj projekata neformalnih kulturnih aktera SDG 11 (11.4), 8 (8.9) i 4 (4.7) 2.6.3.3 Podsticati programe urbane regeneracije putem kreativnih praksi – kreativni gradovi kroz podsticanje kreativnih industrija SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.6.3.4 Podsticati razvoj umjetničkih predmeta kroz obrazovni sisteme kao jednog oblika razvoja individualnosti i kreativnosti kod djece SDG 11 (11.4) i 4 (4.7)	Znatno veći udio neformalnih kulturnih sadržaja u cjelokupnoj kulturnoj ponudi

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

2.6.4 Podsticati kulturne raznolikosti kroz osnaživanje kulturne djelatnosti marginalnih i manjinskih grupa kao što su mladi, stari, žene, LGBT osobe, osobe sa invaliditetom, i sl. kao i obezbeđivanje tolerancije na ovaj kulturni segmente SDG 4 (4.7) i 11(11.4)	2.6.4.1 Osnažiti i podsticati kulturu mladih kroz obezbeđivanje prostora za djelovanje i afirmativnih i podsticajnih mjera posebno na lokalnom nivou SDG 4 (4.7) i 11(11.4) 2.6.4.2 Obezbijediti uslove za aktivno bavljenje žena kulturom i kreiranje sopstvenog identiteta sa ciljem poboljšanja rodne ravnopravnosti kroz kulturu SDG 4 (4.7) i 11(11.4) 2.6.4.3 Obezbijediti uslove za aktivno bavljenje starih kulturom i kreiranje sopstvenog identiteta SDG 4 (4.7) i 11(11.4) 2.6.4.4 Obezbijediti uslove da osobe s invaliditetom iskažu svoje kreativne, umjetničke i intelektualne potencijale u oblastima kulture kao i da mogu da pristupe svim kulturnim manifestacijama SDG 4 (4.7) i 11(11.4) 2.6.4.5 Kreirati otvoreni ambijenata koji podstiče raznolikost, raznovrsnost, kreativne eksperimente, promovisanje novih ideja, stavova kao i izgradnja novih kulturnih platformi koje afirmišu vrijednosti slobodnog društva, ustavne vrijednosti, evropski identitet Crne Gore, ali i veću vidljivost ljudskih prava i LGBT zajednice (festivali filma o ljudskim pravima, queer festivali i slično) SDG 4 (4.7) i 11(11.4)	Kreiran otvoren, tolearanta, antidiskriminativna ambijent za sve vrste kulturnih izražavanja
---	--	---

TEMATSKO PODRUČJE	2. Društveni resursi - Podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja značajnim za održivost društva
STRATEŠKI CILJ	2.7 USPOSTAVITI EFIKASAN I SAVREMENI SISTEM INTEGRALNE ZAŠTITE, UPRAVLJANJA I ODRŽIVOG KORIŠĆENJA KULTURNE BAŠTINE I PEJZAŽA
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt/i: Ministarstvo kulture Subjekt/i uključen/i u implementaciju: Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Narodni muzej Crne Gore, Pomorski muzej Crne Gore, ostali javni i privatni muzeji i muzeji vjerskih zajednica, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Državni arhiv Crne Gore, Istorijski arhiv Kotor, Istorijski institut Crne Gore, CANU, DANU, opštinske javne ustanove, nevladine organizacije

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
2.7.1 Uspostaviti efikasan sistem zaštite kulturne baštine na svim nivoima SDG 4 (4.7), 8 (8.9) i 11 (11.4)	2.7.1.1 Uspostaviti efikasan sistem zaštite kulturne baštine, koja obuhvata nepokretnu, pokretnu i nematerijalnu kulturnu baštinu, sa posebnim fokusom na kulturni pejzaž koji obuhvata sve ove segmente SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.7.1.2 Izraditi i implementirati Strategiju zaštite kulturne baštine Crne Gore SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.7.1.3 Unaprijediti zakonski i institucionalni sistem zaštite kulturne baštine SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.7.1.4 Integrirati sistem prostornog planiranja i sistema zaštite baštine u funkcionalan sistem SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.7.1.5 Uskladiti sve relevantne zakone koji se odnose na zaštitu kulturne baštine, posebno Zakon o zaštiti kulturne baštine i Zakon o uređenju prostora i izgradnji objekat SDG 11 (11.4) 2.7.1.6 Integrirati kulturnu baštinu kao resurs u sektorske i druge razvijene strategije SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.7.1.7 Uspostaviti i razvijati međusektorsku povezanost i saradnju vezano za zaštitu kulturne baštine. SDG 11 (11.4) 2.7.1.8 Povećati stručne kapacitete institucija zaštite kulturne baštine, kroz edukaciju i doedukaciju stručnog kadra SDG 11 (11.4), 8(8.9) i 4 (4.7) 2.7.1.9 Povećati kapacitete svih aktera uključenih u proces zaštite kroz različite programe i obuke. SDG 11 (11.4) i 4 (4.7) 2.7.1.10 Formirati visokoškolske institucije/programe/odsjeke/sektore iz oblasti konzervacije, arheologije, etnologije, arheografije, muzeologije, istorije umjetnosti, bibliotekarstva, omogućiti redovno školovanje neophodnog kadra za potrebe zaštite kulturne baštine SDG 11 (11.4) i 4 (4.7)	Uspostavljen kvalitetan sistem zaštite koje je stručan, efikasan i zasnovan na najboljim međunarodnim metodama i praksama; Baština prepoznata kao razvojni resurs

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

**2.7.2 Unaprijediti
zaštitu kulturne baštine
na svim nivoima****SDG 11 (11.4) i 8 (8.9)**

- 2.7.2.1 Sprovoditi permanentna sistematska istraživanja i naučno-istraživačke radove u cjelokupnoj oblasti kulturne baštine **SDG 11 (11.4) i 8 (8.9)**
- 2.7.2.2 Uspostaviti savremeni informacijski sistem i dokumentacionu bazu za kulturna dobra i ukupnu kulturnu baštinu, koji će istovremeno biti i osnova za monitoring stanja **SDG 11 (11.4) i 8 (8.9)**
- 2.7.2.3 Valorizovati i uspostaviti zaštitu do sada zapostavljenih segmenata kulturne baštine, kao što su: arhitektura xx vijeka, ruralna arhitektura, industrijska baština **SDG 11 (11.4) i 8 (8.9)**
- 2.7.2.4 Unaprijediti sistem zaštite i upravljanja lokalitetima koji se nalaze na UNESCO-voj Listi Svjetske baštine, korigirati sve benefite tog statusa **SDG 11 (11.4) i 8 (8.9)**
- 2.7.2.5 Unaprijediti konzervaciju, restauraciju i ostale konzervatorske mjere na kulturnim dobrima, oslanjajući se na savremene pristupe i međunarodno prihvaćene principe i prakse
- 2.7.2.6 Studije zaštite kulturne baštine, a ne samo kulturnih dobara, osnova za prostorne i urbanističke planove **SDG 11(11.4)**
- 2.7.2.7 Obezbijediti savremene prostore i opremu za smještaj, zaštitu i prezentaciju muzejskog materijala, arhivske i bibliotečke građe **SDG 11 (11.4)**
- 2.7.2.8 Unaprijediti održavanje kulturnih dobara, kroz uvođenje planova i programa održavanja
- 2.7.2.9 Obezbijediti očuvanje tradicionalnih tehnika i zanata **SDG 11 (11.4) i 8 (8.9)**
- 2.7.2.10 Izraditi i sprovesti programe sanacije devastiranih kulturnih dobara i pejzaža
- 2.7.2.11 Obezbijediti adekvatnu i savremenu prezentaciju i interpretaciju kulturne baštine, koristeći nove tehnologije. **SDG 11 (11.4) i 8 (8.9)**
- 2.7.2.12 Omogućiti dostupnost kulturne baštine svima **SDG 11 (11.4) i 8 (8.9)**
- 2.7.2.13 Formirati sistem zaštite, korišćenja i upravljanja kulturnom baštinom koji se zasniva na participativnosti, na uključivanju i saradnji svih aktera, iz državnog, privatnog i civilnog sektora

Proširena lista zaštićenih objekata i kvalitetna briga o njima;

Institucije proširile kapacitete, opremljene najsavremenijom opremom

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine

	2.7.2.14 Uključiti temu kulturne baštine u obrazovni sistem u značajnijoj mjeri SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.7.2.15 Podizati svijest o vrijednostima i značaju kulturne baštine i stvaranje ambijenta za razumijevanje uloge i mjesta kulturne baštine kao značajnog resursa i pokretača održivog razvoja SDG 11 (11.4) i 8 (8.9)	
2.7.3 Unaprijediti održivo korišćenje i upravljanje kulturnom baštinom SDG 11 (11.4) i 8 (8.3 i 8.9)	2.7.2.16 Uspostaviti održivo korišćenje kulturne baštine kao potencijala za kulturni, društveni i ekonomski razvoj ; SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.7.2.17 Uspostaviti održivo korišćenje kulturne baštine kroz razvijanje različitih djelatnosti, kulturnog turizma i ostalih oblika održivog turizma, poljoprivrede, zanatsva, kreativnih industrija. SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.7.2.18 Uspostaviti efikasni, savremeni sistema upravljanja kulturnom baštinom SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.7.2.19 Razvijati održive sisteme upravljanja kulturnom baštinom, kroz uključivanje svih aktera u proces upravljanja i proces izrade i implementacije menadžment planova. SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.7.2.20 Uspostaviti održivi sistema finansiranja zaštite kulturnih dobara zasnovanog na budžetskim sredstvima, određenih taksi, projektnom finansiranju, prihodima ostvarenim valorzacijom kulturnih dobara i slično.. ; SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) 2.7.2.21 Podsticati preduzetništvo zasnovano na kulturnoj baštini SDG 11 (11.4) i 8 (8.9) i 8(8.3)	Baština postaje pokretač razvoja a ne teret ili barijera istom
TEMATSKO PODRUČJE	2. Društveni resursi - Podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja značajnim za održivost društva	
STRATEŠKI CILJ	2.8 POSTIĆI RAVNOMJERNIJI SOCIO-EKONOMSKI RAZVOJ SVIH JEDINICA LOKALNE SAMOUPRAVE I REGIONA, ZASNOVAN NA KONKURENTNOSTI, INOVATIVNOSTI I ZAPOSŁJAVANJU SA POSEBNIM AKCENTOM NA RAZVOJU SJEVERNOG REGIONA	
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt/i: Ministarstvo ekonomije Subjekt/i uključen/i u implementaciju: Lokalne samouprave, zajednica opština, NVO sektor, Ministarstvo finansija, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo održivog razvoja i turizma,	

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g
2.8.1 Unaprijediti saobraćajnu i ostalu infrastrukturu kao preduslov za razvoj SDG 9 (9.1)	2.8.1.1 Unaprijediti komunalnu i javnu infrastrukturu prije svega za upravljanje otpadnim vodama i otpadom SDG 9 (9.1) 2.8.1.2 Unaprijediti putnu infrastrukturu (željeznički, vazdušni i drumski saobraćaj) SDG 9 (9.1) 2.8.1.3 Obezbijediti savremenu ICT Infrastrukturu - kvalitetan broadband pristup Internetu, svim građanima i preduzecima 2.8.1.4 Izgraditi i opremiti privredne zone, biznis inkubatore, poslovno – razvojne centre 2.8.1.5 Primjeniti nisko karbonske tehnologije	Sva tri regiona u Crnoj Gori povezana modernom i bezbednom infrastrukturom
2.8.2 Uspostaviti povoljni društveni i socio-ekonomski ambijent radi sprečavanja daljih negativnih demografskih kretanja na sjeveru Crne Gore SDG 8 (8.3) i 10 (10.2);	2.8.2.2 Izgraditi društvenu infrastrukturu odnosno omogućiti uslove za društveni razvoj, što podrazumijeva adekvatan pristup: javnom sektoru i upravi, kulturi, obrazovanju, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, sportu i rekreaciji i sl. SDG 8 (8.3) 2.8.2.3 Izmještati sjedišta pojedinih državnih institucija u sjeverni region koje po prirodi svoje djelatnosti mogu da pripadaju tom regionu 2.8.2.4 Razvijati ljudske resurse kroz sticanje novih vještina posebno znanja potrebnih za samostalnu preduzetničku aktivnost građana SDG 8 (8.3) i 10 (10.2) 2.8.2.5 Formirati fond za pomoć jedinicama lokalne samouprave za koofinansiranje EU projekata, tzv. "revolving fonda za potrebe lakse implementacije EU fondova 2.8.2.6 Podsticati razvoj konkurentnosti preduzetnika, mirko, malih i srednjih preduzeća u sjevernom regionu Crne Gore i manje razvijenim opštinama sa posebnim akcentom na razvoj preduzetništva za mlade 2.8.2.7 Podsticati razvoj klastera. SDG 8 (8.3) i 10 (10.2)	

	2.8.2.8 Omogućiti fiskalne olakšice u manje razvijenim regionima i lokalnim samoupravama kroz usvajanje podsticajnih mjera (olakšice u dijelu plaćanja komunalnih ili drugih naknada; povoljne cijene zakupa/kupovine prostora za biznis zone; smanjenje ili oslobađanje od plaćanja prireza poreza na dohodak fizikih lica; smanjenje stope poreza na nepokretnosti; mogućnost definisanja povoljnog modela privatno-javnog partnerstva; infrastrukturno opremanje na područjima gdje isto ne postoji) (SDG 8.3, SDG 10.2) 2.8.2.9 Obezbijediti rast investicija u sjeverni region 2.8.2.10 Implementirati Strategiju regionalnog razvoja 2014-2020 2.8.2.11 Omogućiti pozitivnu afirmaciju sjevernog regiona
--	--

TEMATSKO PODRUČJE	3 Prirodni resursi-očuvanje prirodnog kapitala
STRATEŠKI CILJ	3.1 ZAUSTAVITI DEGRADACIJU VRIJEDNOSTI OBNOVLJIVIH PRIRODNIH RESURSA: BIODIVERZITETA, VODE, MORA, VAZDUHA, ZEMLJIŠTA
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekti: Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog rzvoja Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo finansija, Agencija za zaštitu životne sredine, Zavod za hidrometeorologiju i seizmologiju, CETI d.o.o, Javno preduzeće za upravljanje morskim dobrom, Institut za biologiju mora, Biotehnički fakultet, Uprava za inspeksijske poslove, lokalne samouprave

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
3.1.1 Omogućiti efikasnu zaštitu zaštićenih područja prirode, ekološki vrijednih staništa, šumskih, vodnih i obalnih ekosistema, vazduha i zemljišta SDG 3 (3.9), 6 (6.3), 9 (9.4), 11 (11.6), SDG 13 (13.1), 15 (15.1, 15.2,	3.1.1.1 Unaprijediti propise u oblasti: – zaštite prirode i biodiverziteta harmonizacijom s pravnom tekovinom EU u skladu s prioritetima utvrđenim u strateškim dokumentima u okviru pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji, u prvom redu u odnosu na pitanja koja se odnose na dobrobit životinja, zaštitu vrsta divlje flore i faune, kontrolu uvoza i izvoza divljih vrsta flore i faune, kao i čuvanje privremeno oduzetih primeraka biljki i životinja u adekvatnim uslovima, trajanja lovne sezone i lovne vrste (npr. Zakon o lovstvu i divljači s zahtjevima EU Direktive 2013/17/EU) – voda – u potpunosti uskladiti Zakon o vodama s zahtjevima Okvirne direktive o vodama (2000/60/EC) i Direktivom o tretmanu otpadnih voda iz urbanih sredina	U 2020. godini završena je transpozicija pravne tekovine EU u oblasti životne sredine u nacionalno zakonodavstvo. Primjena strateške i projektne procjene uticaja na životnu sredinu, kao i ocjene prihvatljivosti, je u skladu s najbolje dostupnim evropskim praksama.

15.3, 15.4, 15.5, 15.8, 15.c)

Paragraf: 33

(91/271/EEC), sa pratećim podzakonskim aktima u rokovima iz Plana pristupanja Crne Gore EU; donijeti Zakon o upravljanju komunalnim otpadnim vodama s podzakonskim aktima u rokovima iz Plana pristupanja CG EU omogućavajući potpunu transpoziciju Direktive o prečišćavanju otpadnih voda (91/271/EU)- UWWDD (sa sadašnjih 47 %); donijeti podzakonski akt o aglomeracijama i izraditi mape aglomeracija za koje je obavezna izgradnja uređaja za prečišćavanje otpadnih voda; donijeti podzakonski akt o osjetljivim područjima i identifikovati i mapirati zaštićena, osjetljiva i ranjiva područja, kao i područja posebne zaštite voda.

3.1.1.2 Spriječiti unošenje i smanjiti uticaj invazivnih neautohtonih vrsta na kopnene i vodene ekosisteme, te kontrolisati i iskorijeniti prioritetne vrste **SDG 15 (15.8, 15.c)**

3.1.1.3 Primjenom najbolje dostupne prakse i dostupnih čistih i inovativnih tehnologija značajno umanjiti emisiju zagađenja u vazduh, vodu i zemljište. **SDG 3 (3.9), SDG 6 (6.3), 9 (9.4)**

3.1.1.4 Poboljšati kontrolu zagađenja vazduha, vode i zemljišta emisijama iz industrije i saobraćaja. **Paragraf 33**

3.1.1.5 Prioritetno realizovati aktivnosti usmjerene na rješavanje problema zagađenja vazduha, naročito zagađenja suspendovanim česticama iz različitih izvora (npr. stacionarni izvori - industrija, energetika i pokretni izvori -saobraćaj), kao i smanjenje emisija GHG. **SDG 3 (3.9), 11(11.6)**

3.1.1.6 Integrirati principe, ciljeve, mjere i instrumente očuvanja životne sredine u sektorske politike i planove.

3.1.1.7 Unaprijediti primjenu:

- strateške procjene uticaja prostornih i razvojnih planova na životnu sredinu zaštićenih prirodnih dobara, ekološki vrijednih staništa i ekosistema (šumskih, vodenih, obalnih)
- procjene uticaja na životnu sredinu za zahvate u zaštićenim prirodnim dobrima i potencijalnim područjima nacionalne Ekološke mreže (EMERALD, IBA, IPA), naročito onim koja uključuju prirodna staništa, šumske i vodne ekosisteme, te ekosisteme obalnog područja;
- ocjene prihvatljivosti (transferu znanja i iskustava, testiranjem njene primjene na lokalitetima buduće Ekološke mreže);
- ekosistemskog pristupa u planiranju ekonomskih aktivnosti.

3.1.1.8 Spriječiti ugrožavanje šumskih, vodnih i obalnih ekosistema klimatskim promjenama i

Zabilježen je značajan trend rasta programskih i projektnih aktivnosti u okviru kojih je izvršeno usklađivanje razvojnih akcija s zahtjevima procjena uticaja na životnu sredinu.

Uspostavljen je monitoring sprovođenja mjera propisanih za procjenu i stratešku procjenu uticaja na životnu sredinu za ocjenjivane zahvate.

Praćenjem pokazatelja dobrog ekološkog stanja mora i pokazatelja ekosistemskog pristupa, status morskog ekosistema ocijenjen je kao dobar.

Ekosistemski pristup se primjenjuje kod planiranja svih razvojnih aktivnosti i integrisan je u razvojne/sektorske planove i programe, a trend pozitivnih učinaka na životnu sredinu je zabilježen monitoringom pokazatelja ekosistemskog pristupa.

Kvalitet vazduha, voda i zemljišta je unaprijeđen smanjenjem emisije na mjestu nastanka zagađenja primjenom najbolje dostupnih tehnika i tehnologija, a uspostavljen je i redovni monitoring emisija zagađujućih materija od strane emitera.

Do 2020. godine uspostavljen je monitoring putanja invazivnih vrsta i ograničen i/ili eliminisan uticaj najinvazivnijih (Aichi cilj 9).

Do 2018. godine uspostavljen je integrisani program praćenja i izvještavanja o stanju

	povećanim rizicima od suša, požara i biotskih štetočina, posebno uticaje klimatskih promjena na šume koji uključuju pomjeranje vegetacionih zona, smanjenje prirasta, smanjenje broja vrsta, sušenje šuma i učestalije šumske požare. SDG 13 (13.1), 15 (15.1, 15.2, 15.3, 15.4, 15.5)	vazduha, vode, zemljišta, mora i biodiverziteta u skladu sa svim zahtjevima iz relevantnih EU propisa (transponovanih u nacionalni pravni sistem), zahtjevima EEA, kao i uzimajući u obzir zahtjeve relevantnih multilateralnih sporazuma (npr Barselonsku konvenciju).
3.1.2 Unaprijediti praćenje stanja biodiverziteta, voda, mora, vazduha i zemljišta SDG 2 (2.4), 3 (3.9), 6 (6.3, 6.5, 6.6), SDG 11 (11.6), 12 (12.4), SDG 14 (14.c), 15 (15.1, 15.3, 15.4, 15.5, 15.8, 15.a, 15.c)	3.1.2.1 Unaprijediti podatke o biodiverzitetu u skladu s potrebama očuvanja biološke raznovrsnosti i efikasne kontrole faktora ugrožavanja biodiverziteta – Poboljšanjem monitoringa stanja biodiverziteta radi prikupljanja podataka o stanju populacija staništa i vrsta, dostupnosti i ažurnosti podataka. – Uspostavljanjem inventara stanja biodiverziteta. SDG 15 (15.4, 15.5, 15.a) – Izradom stručnih podloga (u GIS obliku) za prostorno planiranje o rasprostranjenju, stanju i vrijednostima staništa i vrsta. – Izradom Crvene liste i knjige vrsta. SDG 15 (15.8, 15.c) 3.1.2.2 Unaprijediti podatke o stanju voda u skladu s potrebom unapređenja stanja i efikasne kontrole zagađenja površinskih i podzemnih voda SDG 3 (3.9), 6 (6.3, 6.5, 6.6) 12 (12.4), 15 (15.1, 15.8) – U skladu sa donesenim podzakonskim aktima, usaglašenim s zahtjevima pravne tekovine EU i UN multilateralnih sporazuma (Konvencija o vodama, Konvencija o zaštiti i korišćenju prekograničnih vodotkova i međunarodnih jezera), definisati program praćenja i izvještavanja o stanju vodenih ekosistema. – Značajnim unaprjeđenjem mreže za praćenje kvaliteta površinskih i podzemnih voda. – Integrisati sistem praćenja i izvještavanja o stanju vodenih ekosistema s praćenjem stanja životne sredine. 3.1.2.3 Unaprijediti podatke o stanju morskog ekosistema SDG 14 (14.c) – Uspostavljanjem integrisanog monitoringa i procjene stanja morskog ekosistema primjenom ekosistemskog pristupa u okviru sprovođenja Barselonske konvencije. – Transpozicijom Okvirne direktive o morskoj strategiji 2008/56/EC. – Transpozicijom Direktive o kvalitetu vode na kupalištima. 3.1.2.4 Unaprijediti podatke o stanju vazduha u skladu s potrebom unapređenja stanja i	Eliminisani su problemi nadležnosti i uspostavljen jedinstveni informacioni sistem za podršku efikasnom izvještavanju o stanju životne sredine i prirodnih resursa.

	efikasne kontrole zagađenja vazduha SDG 3 (3.9), SDG 11 (11.6) – Kontinuiranim i sveobuhvatnim praćenjem kvaliteta vazduha uz utvrđivanje uzročno-posljedičnih veza zagađujućih aktivnosti i efikasnosti i doslednosti u primjeni propisa i efikasnosti djelovanja nadležnih institucija. – Povećanjem broja mjernih mjesta za praćenje kvaliteta vazduha. – Razvijanjem sistem modeliranja kvaliteta vazduha kako bi se smanjili troškovi dobijanja podataka u realnom vremenu i povećala pokrivenost podacima o stanju kvaliteta vazduha. – provođenje horizontalnih mjera zaštite vazduha integrisanjem politike kvaliteta vazduha u druge sektorske politike. 3.1.2.5 Unaprijediti podatke o stanju zemljišta u skladu s potrebom unapređenja stanja i efikasne kontrole zagađenja zemljišta SDG 2 (2.4), SDG 15 (15.3, 15.8) – Kontinuiranim i sveobuhvatnim praćenjem kvaliteta zemljišta. – Povećanjem broja mjernih mjesta za praćenje kvaliteta zemljišta.
--	---

TEMATSKO PODRUČJE	3 Prirodni resursi-očuvanje prirodnog kapitala
STRATEŠKI CILJ	3.2 UNAPRIJEDITI EFIKSNOST UPRAVLJANJA OBNOVLJIVIM PRIRODNIM RESURSIMA
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekti: Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog rzvoja Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo finansija, Agencija za zaštitu životne sredine, Uprava za vode, Uprava za šume, Zavod za hidrometeorologiju i seizmologiju, Javno preduzeće za upravljanje morskim dobrom, Institut za biologiju mora, Biotehnički fakultet, Uprava za inspeksijske poslove, lokalne samouprave

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
3.2.1 Identifikovati i vrednovati ekološki vrijedna staništa i ekosisteme i izvršiti reviziju statusa postojećih zaštićenih	3.2.1.1 Mapirati i vrednovati odnosno utvrditi stanje (primjenom GIS-a) zaštićenih prirodnih dobara i ekološki vrijednih staništa i ekosistema predloženih za zaštitu 3.2.1.2 Shodno utvrđenom stanju: – izvršiti reviziju statusa postojećih zaštićenih prirodnih dobara, kao i potencijalno	Do 2020. godine ključne ugrožene vrste se ne gube (Aichi cilj 12) Do 2020. godine udio narušenih ugroženih

prirodnih dobara SDG 14 (14.2, 14.5), 15 (15.1, 15.4)	zaštićenih prirodnih dobara SDG 14 (14.2, 14.5), 15 (15.1, 15.4) – utvrditi granice obuhvata prirodnih dobara i prioriternih lokaliteta staništa predloženih za zaštitu SDG 14 (14.2, 14.5), 15 (15.1, 15.4) – utvrditi prioriteta nova zaštićena prirodna dobra koja treba staviti pod zaštitu do 2020. godine, u skladu sa važećim prostorno-planskim smjernicama i zahtjevima za uspostavljanje nacionalne ekološke mreže i ostalim relevantnim međunarodnim standardima kroz otvoreni participativni proces, uz učešće relevantnih subjekata (administracije na nacionalnom i lokalnom nivou, državnih organa, naučnih i stručnih institucija, nevladinih i organizacija civilnog društva). SDG 14 (14.2, 14.5), 15 (15.1, 15.4)	staništa je prepolovljen, a u 2030. godini narušavanje zaustavljeno; u 2020. godini zaustavljena je fragmentacija ključnih staništa, uključujući šumska (Aichi cilj 5) Do 2020. godine uspostavljena je ekološka mreža u CG. Svim zaštićenim područjima upravljaju efikasne upravljačke strukture, uz maksimalno oslanjanje na kapacitete (JP) Nacionalnih parkova i JP (Agencije) za upravljanje morskim dobrom.
3.2.2 Izgraditi kapacitete za integralno upravljanje zaštićenim prirodnim dobrima, ekološki vrijednim staništima i ekosistemima SDG 14 (14.5), 15 (15.1, 15.4, 15.5, 15.9), 17 (17.7)	3.2.2.1 Uspostaviti efikasnu upravljačku strukturu za upravljanje zaštićenim prirodnim dobrima uključujući: – izradu studija zaštite i planova upravljanja i obezbjeđivanje optimalnih finansijskih sredstava za upravljanje zaštićenim prirodnim dobrima u skladu sa rezultatima vrednovanja i inventarizacije biodiverziteta, – primjenu optimalne upravljačke prakse, – zaustavljanje gubitka vrijednosti biodiverziteta i degradacije ekosistema, SDG 15 (15.4, 15.5) – sprovođenje mjera sanacije i restauracije lokaliteta sa narušenim staništima, SDG 15 (15.1, 15.5) – usklađivanje razvojno-investicionih planova s planovima upravljanja zaštićenim prirodnim dobrima, SDG 15 (15.9) – povećanje koristi od ekosistemskih usluga sprovođenjem mjera zelenog i plavog rasta, primarno kroz održivu turističku valorizaciju usluga ekosistema, SDG 15 (15.9) – unapređenje Zakona o zaštiti prirode i Zakona o morskom dobru kroz utvrđivanje normi kojim se omogućava cjelovito upravljanje zaštićenim prirodnim dobrima, ekološki vrijednim staništima i područjima buduće nacionalne Ekološke mreže, uključujući prikupljanje informacija i izvještavanje o stanju biodiverziteta. SDG 14 (14.5) 3.2.2.2 Unaprijediti postojeće kapacitete za upravljanje zaštićenim prirodnim dobrima: – sprovođenjem programa obuke i trening aktivnostima (u kontekstu obaveza koje proizilaze iz procesa transpozicije Direktive o staništima 93/626/EEC, Direktive o	Primjena ocjene prihvatljivosti je efikasna. 2020. godine udio zaštićenih prirodnih dobara u površini obalnog područja je barem 10% (Aichi cilj 11). 2020. godine udio zaštićenih prirodnih dobara u površini države je barem 17% (Aichi cilj 11). Do 2020. godine uspostavljena su 3 zaštićena područja u moru, a do 2030. godine 7, kao i uspostavljena mreža zaštićenih područja u moru. Do 2020. godine barem jedno zaštićeno područje u moru ima status SPAMI (zahtjev Barselonske konvencije). Omogućena je reprezentativnost sistema zaštićenih područja. Do 2020. godine izvršena je tipologizacija predjela Crne Gore. Do 2020. godine ukinute su subvencije štetne za biodiverzitet, a uvedene one kojim se podstiče očuvanje i održiva upotreba biodiverziteta (Aichi cilj 3).

	pticama 2009/147/EC, Okvirne direktive o morskoj strategiji 2008/56/EC, uspostavljanja nacionalne Ekološke mreže, integralnog upravljanja obalnim područjem i planiranja namjene mora u skladu sa Direktivom Evropske unije o definisanju okvira za prostorno planiranje mora 2014/89/EU, saradnje sa UNEP/MAP-om i GFCM-om), – transferom znanja u cilju primjene najbolje dostupne prakse upravljanja zaštićenim prirodnim dobrima, naročito zaštićenim prirodnim dobrima u moru (korišćenjem iskustva u okviru MEDPAN-a); SDG 17 (17.7) 3.2.2.3 Omogućiti reprezentativnost sistema zaštićenih područja tako da su zastupljeni svi vrijedni ekosistemi (nedostaju, na primjer, zaštićena područja u moru). SDG 14 (14.5) 3.2.2.4 Kroz uspostavljanje ekološke mreže omogućiti zaštitu vrijednih ekosistema van zaštićenih područja. SDG 15 (15.1) 3.2.2.5 Unaprijediti implementaciju Evropske konvencije o predjelima potpunim usklađivanjem zakonskih propisa u oblasti prostornog planiranja, zaštite prirode i kulturne baštine s zahtjevima ove konvencije, donošenjem predione politike i predione tipologije kojom treba identifikovati tipove predjela na teritoriji Crne Gore. SDG 15 (15.1)	
3.2.3 Omogućiti efikasnu upotrebu šumskih resursa SDG 7 (7.a), 13 (13.1), 15 (15.1, 15.2, 15.9, 15.b)	3.2.3.1 Unaprijediti sprovođenje strateških dokumenata (Strategija sa planom razvoja šuma i šumarstva 2014–2023. godina, uključujući i donošenje Nacionalnog akcionog plana za šume) radi omogućavanja održivog gazdovanja šumama i očuvanja predionih vrijednosti područja pod šumom. SDG 15 (15.2) 3.2.3.2 Unaprijediti upravljačke kapacitete (službe planiranja i održivog korišćenja šuma, službe praćenja i kontrole upravljanja šumskim resursima). SDG 15 (15.2) 3.2.3.3 Omogućiti razvoj šumarstva i drvne industrije u održivim okvirima kako bi se omogućilo očuvanje biokapaciteta šuma obzirom da čine 75 % ukupnog biokapaciteta države. SDG 15 (15.9, 15.b) 3.2.3.4 Obezbijediti doslednu primjenu procjene uticaja na životnu sredinu prilikom dodjele koncesija na šume.	Na petogodišnjim presjecima stanja bilježi se rast udjela šuma u biokapcitetu zemlje (mjeranjem ekološkog otiska). Procjena uticaja na životnu sredinu primjenjuje se na koncesione akte za eksploataciju voda i šuma. Izvršeno je mapiranje stanja ekosistemskih usluga šuma i voda, a do 2030. godine bilježe se pozitivne promjene. Do 2020. godine izvršeno je vrednovanje usluga vodnih i šumskih ekosistema i uspostavljene naknade i zeleni porezi za korišćenje i zagđenje

- 3.2.3.5 **Poboljšati šumarski informacijski sistem** (npr. uvođenjem i praćenje indikatora gazdovanja šumama, uključujući i podatke o bespravnoj sječi).
- 3.2.3.6 **Razvijati svijest privatnih vlasnika šuma, koncesionara i licenciranih preduzetnika o neophodnosti održivog upravljanju šumama. SDG 15 (15.2, 15.9, 15.b)**
- 3.2.3.7 **Izvršiti biofizičko mapiranje i procjenu stanja ekosistemskih usluga šuma**, te mapirati promjene u ekosistemskim uslugama šuma usleg dinamike prirodnih procesa, sprovođenja politike upravljanja, klimatskih promjena i štetnih uticaja na šume (požari, štetočine). **SDG 15 (15.1)**
- 3.2.3.8 **Izraditi pregled stanja i scenarija ekonomske valorizacije ekosistemskih usluga šuma. SDG 15 (15.1)**
- 3.2.3.9 **Podsticati istraživački rad u šumarstvu**, posebno s aspekta utvrđivanja uticaja klimatskih promjena i mogućnosti adaptacije šuma na uticaje klimatskih promjena, korišćenja biomase kao izvora obnovljive energije, očuvanja šuma kao jednog od ključnih ekosistema, ekološke rekonstrukcije, poboljšanja zdravstvenog stanja šuma i razvoja sistema gazdovanja šumama. **SDG 13 (13.1),**
- 3.2.3.10 **Integrirati mjere adaptacije na klimatske promjene u planske dokumente u sektoru šumarstva radi povećanja otpornosti šumskih ekosistema na uticaj klimatskih promjena, uključujući zaštitu od šumskih požara. SDG 13 (13.1)**
- 3.2.3.11 **Osigurati redovno pošumljavanje, intenzivirati uzgoj i njegu mladih šuma i osigurati mogućnosti za prevodjenje izdanačkih u visoke šume. SDG 15 (15.1, 15.2, 15.b)**
- Vršiti sanaciju opožarenih sastojina.
 - Investirati u izgradnju i održavanje šumskih puteva i održavati postojeće otvorene površine na šumskim područjima.
 - Povećati efikasnost u korišćenju drveta (unapređenje tehnologija za eksploataciju, razvoj lanca prerade drveta, korišćenje drvnog otpada i pospešivanje prelaska na efikasnije vidove korišćenja biomase za grijanje).
- 3.2.3.12 **Podržati napore za povećanje stepena korišćenja otpadne biomase kao energenta** (pelet i slični oblici), integraciju sektora šumarstva u ruralni razvoj, naročito u kontekstu omogućavanja novih radnih mjesta u šumarstvu i drvo industriji i povećanja prihoda domaćinstava u ruralnom području, napore privatnog sektora u šumarstvu (pružanje stručne i finansijske podrške vlasnicima privatnih šuma i udruženja, razvoj preduzetništva), kao i povećanje konkurentnosti crnogorskih šumskih proizvoda na

ovih resursa koje se usmjeravaju za unapređenje stanja vodnih i šumskih ekosistema.

Do 2020. godine uspostavljene su djelotvorne i fer cijene vode.

Naplaćuju se porezi i naknade za korišćenje voda i ispuštanje otpadnih u površinske vode, eko oznake, zelene poreze i kazne za korišćenje vodnih resursa bez dozvole

Bilježi se pad indeksa eksploatacije voda.

Bilježi se trenda rasta naučnih istraživanja u oblasti voda i šuma.

Uvedene su savremene tehnike za korišćenje otpadne biomase kao energenta, posebno u područjima gdje je zagađenje vazduha uzrokovano emisijom PM₁₀ čestica (npr. u Pljevljima).

U vodene recipijente i more ispuštaju se prečišćene otpadne vode.

Do 2020. godine izrađen je katastar zagađivača voda, izvršena delineacija vodnih tijela i donijeti planovi upravljanja rječnim područjima.

	tržištima Evrope, itd. SDG 7 (7.a)
3.2.4 Omogućiti efikasnu upotrebu vodnih resursa SDG: 6 (6.1, 6.2, 6.3, 6.4, 6.5, 6.6, 6.a, 6.b) , 13 (13.1)	3.2.4.1 Donijeti Strategiju voda i planove upravljanja rječnim područjima u rokovima iz Plana pristupanja CG EU. 3.2.4.2 Međusobno uskladiti i koordinirati sprovođenje politika koje se tiču korišćenja vodnih resursa (poljoprivreda, energetika, regionalna politika). SDG 6 (6.5, 6.b) 3.2.4.3 Unaprijediti upravljačke kapacitete (službe za planiranje i održivo korišćenje voda, kontrolu i nadzor nad upravljanjem vodnim resursima). 3.2.4.4 Smanjiti unos zagađenja u vodne recipijente, posebno sprečavanjem nastanka zagađenja na izvoru, kontrolom kvaliteta i kvantiteta otpadnih voda na mjestu emisije, prečišćavanjem i recikliranjem otpadnih voda iz industrije i urbanih područja. SDG 6 (6.3) 3.2.4.5 Izraditi katastar zagađivača površinskih i podzemnih voda. 3.2.4.6 Omogućiti bezbjedno vodosnabdijevanje s higijensko-epidemiološkog aspekta (npr. saniranjem dotrajale i izgradnjom nove vodovodne mreže, zaštitom zona sanitarne zaštite oko pojedinih vodoizvorišta). SDG 6 (6.1, 6.2) 3.2.4.7 Racionalizovati potrošnju vode, kroz smanjenje gubitaka i prekomjerne potrošnje. SDG 6 (6.4) 3.2.4.8 Poboljšati efikasnost korišćenja voda (mjerenje potrošnje, smanjenje gubitaka u sistemima, smjernice za ponovnu upotrebu). SDG 6 (6.3, 6.4) 3.2.4.9 Unaprijediti stanje vodotoka, uključujući unaprjeđenje kontrole eksploatacije materijala iz korita rječnih tokova, i restaurirati degradirane vodene ekosisteme. SDG 6 (6.6) 3.2.4.10 Izvršiti procjenu stanja ekosistemskih usluga voda, te mapirati promjene u ekosistemskim uslugama voda usleg dinamike prirodnih procesa, sprovođenja politike upravljanja, uticaja zagađenja, klimatskih promjena i uticaja ostalih hazarda. 3.2.4.11 Unaprijediti upravljanje potražnjom za vodom primjenom ekonomskih instrumenata (adekvatno vrednovati vodne resurse, uspostaviti naknade za zahvatanje voda, uspostaviti djelotvorne i fer cijene vode, uvesti poreze i naknade za korišćenje voda i ispuštanje otpadnih u površinske vode, eko oznake, zelene poreze i kazne za korišćenje vodnih resursa bez dozvole).

	3.2.4.12 Integrirati mjere adaptacije na klimatske promjene u sistem upravljanja vodama u odnosu na osjetljivost vodnih resursa na izmjene u temperaturnom i režimu padavina i očekivane značajne promjene (u protocima, izdašnosti, poplavama i drugim pratećim pojavama izazvanim ekstremnim vremenskim događajima). 3.2.4.13 Unaprijediti dostupnost sredstava radi završetka izgradnje postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda i kanalizacione mreže u skladu s master planovima za upravljanje otpadnim vodama do 2029. godine. SDG (6.a) 3.2.4.14 Uspostaviti sistem praćenja, predviđanja i rane najave, i donijeti plan upravljanja rizicima od poplava, uključujući i mapiranje područja posebno izloženih riziku od poplava, jačanje informacionog sistema. SDG 13 (13.1) 3.2.4.15 Dograditi i obnoviti postojeće sisteme za odbranu od poplava u područjima posebno izloženim riziku od poplava.	
3.2.5 Uspostaviti integralno upravljanje obalnim područjem SDG 14 (14.1, 14.2, 14.3, 14.5, 14.7, 14.a, 14.b, 14.c)	NSOR u cjelosti preuzima mjere i akcije definisane NSIUOP do 2030. godine SDG 14 (14.1, 14.2, 14.3, 14.5, 14.7, 14.a, 14.b, 14.c)	
3.2.6 Izvršiti remedijaciju postojećeg zagađenja i izgraditi infrastrukturu za tretman otpada i otpadnih voda SDG 9 (9.4, 9.5)	3.2.6.1 Realizovati sanaciju industrijskog zagađenja, prioritetno realizacijom projekta "Upravljanje industrijskim otpadom i čišćenje": – Izvršiti remedijaciju deponije grita na lokaciji Jadranskog Brodogradilišta Bijela, – Izvršiti remedijaciju flotacionog jalovišta Gradac, – Izvršiti remedijaciju deponije pepela i šljake na Maljevcu, – Izvršiti remedijaciju deponije čvrstog otpada u KAP- u i bazena crvenog mulja na lokaciji KAP-a, 3.2.6.2 Primijeniti optimalne najbolje dostupne tehnologije radi odlaganja i tretmana industrijskog otpada u budućnosti. SDG 9 (9.4, 9.5) 3.2.6.3 Omogućiti potpunu realizaciju Programa usklađivanja pojedinih privrednih grana sa Zakonom o integrisanom sprječavanju i kontroli zagađivanja životne sredine, primarno u pogledu izdavanja integrisanih dozvola KAP-u, Željezari, TE u Pljevljima.	Udio kontaminiranih lokacija na kojima su mjere sanacije otpočele u toku prethodne godine se smanjuje do 2020. godine, a potpuno eliminisanje kontaminiranih lokacija i napredak u upravljanju istim zabilježeno 2030. godine (EU mapa puta ka resursnoj efikasnosti). Do 2020. godine restaurirani su ekosistemi koji pružaju osnovne usluge i doprinose kvalitetu života (Achi cilj 14) Do 2020. godine najmanje 15 % degradiranih ekosistema je restaurirano i unaprijeđena njihova otpornost na klimatske promjene, odnosno povećan je njihov kapacitet za ponore

3.2.6.4 Realizovati prioritetne projekte sanacije zagađenih lokaliteta zemljišta, kao i neuslovno urbanizovanih područja:

- neuređenih odlagališta čvrstog otpada (komunalni, građevinski, metalni, gume, drveni, kabasti, otpad sa sadržajem PCBa, itd)
- legalno urbanizovanih područja neopremljenih komunalnom infrastrukturom
- područja legalizovane bespravne gradnje
- lokacije kamenoloma, pri tom podstičući realizaciju projekata zelene infrastrukture.

3.2.6.5 Uspostaviti sistem upravljanja otpadom primjenom optimalnog scenarija utvrđenog Državnim planom upravljanja otpadom za period 2015-2020. godine i Strategijom upravljanja otpadom do 2025. godine, uključujući izgradnju centra za termički tretman otpada i potpuno iskorišćenje kapaciteta dvije do sada izgrađene uređene deponije čvrstog otpada u Podgorici i Baru.

3.2.6.6 Realizovati projekte izgradnje postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda i kanalizacione mreže u skladu s rokovima definisanim Master planovima za upravljanje otpadnim vodama.

CO₂ (Aichi cilj 15).

Uspostavljen je sistem upravljanja otpadom: do 2020. godine najmanje 50% ukupne količine prikupljenog otpada (staklo, papir, metal i plastika) se reciklira, kao i najmanje 70% neopasnog građevinskog otpada; prikupi se 25 % primarno selektiranog otpada, a odlaganje biološki razgradivog otpada na deponijama smanjeno je na 35% u odnosu na 2010 godinu; 95% ukupno generisanog otpada se sakupi do 2030. g.

Do 2020. godine procenat povezanosti na kanalizacionu mrežu povećan je 75-80 %, a do 2029. godine u potpunosti je implementirana Direktiva 271/91/EEC o komunalnim otpadnim vodama; sve aglomeracije pokrivene su s PPOV-a, a povezanost na kanalizacionu mrežu je u opsegu od preko 90 %; udio prečišćenih otpadnih voda u odnosu na ukupne količine otpadnih voda iznosi 60% u 2020. godini, odnosno preko 90% u 2029. godini.

TEMATSKO PODRUČJE	3 Prirodni resursi-očuvanje prirodnog kapitala
STRATEŠKI CILJ	3.3 OMOGUĆITI SIMBIOZU EFEKATA UNAPREĐENJA STANJA ŽIVOTNE SREDINE I OČUVANJA ZDRAVLJA LJUDI
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekti: Ministarstvo zdravlja Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Agencija za zaštitu životne sredine, Instiut za javno zdravlje, Uprava za inspeksijske poslove, lokalne samouprave

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
3.3.1 Smanjiti ranjivost stanovništva na klimatske promjene ,SDG 1 (1.5), 13 (13.2, 13.3)	3.3.1.1 Donijeti sveobuhvatnu strategiju adaptacije na uticaje promjena i varijabilnosti klime u sektoru javnog zdravlja koja, između ostalog, treba da omogući: procjenu uticaja promjene i vrijabilnosti klime (efekte porasta temperature na ljudsko zdravlje, zagađenje vazduha, vjerovatnoću budućih rizika od poplava, infekcija, bolesti, itd.), procjenu i upravljanje rizicima koji dovode do bolesti izazvanih klimatskim promjenama, smanjivanje rizika od ekstremnih vremenskih događaja, podrži medicinska istraživanja i pojača monitoring bolesti izazvanih klimatskim promjenama, kao i nadgledanje zdravstvenog stanja pri ekstremnim događajima (npr. Pri toplotnim talasima, ekstremnim temperaturama, poplavama, prolasku ciklona), itd. SDG 13 (13.2) 3.3.1.2 Uspostaviti biometeorološki informacijski sistem s bazom podataka o uticaju promjena i varijabilnosti klime i ekstremnih događaja na zdravlje ljudi. 3.3.1.3 Sprovesti edukativne programe za medicinske radnike o uticaju klimatskih promjena i ekstremnih događaja na zdravlje ljudi SDG 1 (1.5), 13 (13.3)	Do 2020. godine uspostavljen je biometeorološki informacijski sistem. Uspostavljen je monitoring uticaja promjene i varijabilnosti klime na zdravlje ljudi i upravljanje rizicima koje generišu klimatske promjene. Do 2020. godine utvrđeni su rizici koje zagađenje generiše na zdravlje ljudi i uspostavljen sistem upravljanja rizicima, posebno od svi eko-hazarda. Na godišnjem nivou bilježi se stopa pada obolijevanja usljed rizika generisanih eko-hazardima. Do 2020. godinu uticaj zagađenja i prirodnih i antropogenih hazarda na zdravlje stanovništva integralni su dio informacijskog sistema za praćenje stanja životne sredine.
3.3.2 Uspostaviti mehanizme međusektorske saradnje radi unapređenja zdravlja stanovništva SDG 2 (2.4), 3 (3.9), 6 (6.1, 6.2, 6.3, 6.4), 11	3.3.2.1 Uspostaviti sistem za procjenu i upravljanje rizicima po zdravlje stanovništva od svih eko-hazarda, s posebnim akcentom na rizike po zdravlje osjetljivih grupa stanovništva. 3.3.2.2 Doprinijeti unapređenju zdravlja stanovništva realizacijom mjera unapređenja kvaliteta vazduha, pristupom vodi za piće i hrani bezbjednim po zdravlje, kao i ekološki i zdravstveno bezbjednim upravljanjem komunalnim i industrijskim otpadom, te mjerama praćenja i smanjenja svih ostalih vidova zagađenja životne sredine. SDG 2 (2.4), 3 (3.9), 6 (6.1, 6.2, 6.3, 6.4), 11 (11.6) 3.3.2.3 Unaprijediti kvalitet života, fizičko i mentalno blagostanje ljudi stimulisanjem gradnje	

(11.6, 11.c), 13 (13.1), 17 (17.7)	zasnovane na upotrebi po zdravlje bezbjednih materijala i održavanjem inkluzivnih i otpornih zajednica u urbanim i ruralnim područjima sa zadovoljavajućim kvalitetom životne sredine. SDG 3 (3.4), 11 (11.6, 11.c) 3.3.2.4 Procijeniti i upravljati eko-hazardima zagađenja (vazduha, voda, zemljišta i mora) radi svođenja na minimum njihovog uticaja na zdravlje stanovništva. SDG 3 (3.9), 6 (6.3), 13 (13.1) 3.3.2.5 Uspostaviti integralni monitoring i prateći informacioni sistem za praćenje stanja životne sredine i uticaja zagađenja i prirodnih i antropogenih hazarda na zdravlje stanovništva. 3.3.2.6 Ojačati tehničke i administrativne kapacitete i investirati u istraživanja za procjenu uticaja zagađenja životne sredine na zdravlje stanovništva, posebno se fokusirajući na hot-spot lokacije značajne s aspekta zdravlja stanovništva u Plevljima, Nikšiću i dr. SDG 17 (17.7)
------------------------------------	--

TEMATSKO PODRUČJE	3 Prirodni resursi-očuvanje prirodnog kapitala
STRATEŠKI CILJ	3.4 RIJEŠITI PROBLEME NEODRŽIVOG KAPACITIRANJA PROSTORA GENERISANE NEREALNIM ZAHTJEVIMA U POGLEDU KVANTITETA I KVALITETA IZGRAĐENE SREDINE
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekti: Ministarstvo održivog razvoja i turizma Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo finansija, Uprava za inspekcijske poslove, Javno preduzeće (buduća Agencija) za upravljanje morskim dobrom

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
3.4.1 Izmjenama Zakona o uređenju prostora i izgradnji objekata, i pratećim pravilnicima treba unaprijediti sistem planiranja i uređenja prostora SDG 11 (11.3, 11.a), 14 (14.2)	3.4.1.1 Definisati građevinska područja kao bitan element u kreiranju politike prostornog razvoja; uspostaviti tipologiju građevinskih područja (u naselju, van naselja, izdvojena i sl.). SDG 11 (11.3, 11.a) 3.4.1.2 Obuhvatiti tipologiju i sadržaj planske dokumentacije kojom će biti definisana građevinska područja (prostorno urbanistički planovi i/ili prostorni planovi posebne namjene). 3.4.1.3 Definisati korigovana pravila za promjene gabarita građevinskih područja kao i izuzetke od definisanih pravila. 3.4.1.4 Uspostaviti efikasne mehanizme za praćenja primjene normi koje se odnose na gabarite građevinskih područja; identifikovati regionalne posebnosti Crne Gore kada su u pitanju građevinska područja, njihova distribucija i karakter, a tu činjenicu treba imati u vidu prilikom definisanja kriterijuma za promjene obuhvata građevinskih područja. 3.4.1.5 Analizirati potrebu uspostavljanja zaštićenog obalnog područja koje bi saželo sve specifičnosti i izazove upravljanja prostorom obalnog područja u cilju efikasnijeg integralnog upravljanja i s tim u vezi definisati posebne kriterijume za planiranje građevinskih područja. SDG 14 (14.2) 3.4.1.6 Izmjenama Pravilnika o bližem sadržaju i formi planskih dokumenata, kriterijumima namjene površina, elementima urbanističke regulacije i jedinstvenim grafičkim simbolima definisati posebne oznake za izgrađeni i neizgrađeni dio svih definisanih namjena prostora, kao i obavezu izrade posebne karte na kojoj bi bila pregledno i jasno identifikovana građevinska područja.	Uspostavljen je informacioni sistem o prostoru s GIS bazom podataka i sistemom pokazatelja o stanju u prostoru koji se redovno ažuriraju Nema nelegalne i neplanske gradnje izvan građevinskih područja. Bitno je unaprijeđen kvalitet izvještavanja o stanju u prostoru primjenom navedenih prostornih pokazatelja. Uspješno se sprovodi stručna ocjena kvaliteta planskih dokumenata pri čemu se koriste objektivni kriterijumi i pokazatelji, kao i GIS analize i podaci iz informacionog sistema o prostoru. Sistem planskih dokumenata je stabilizovan i uspješno zadovoljava potrebe efikasnog uređenja prostora. Strateške procjene uticaja na životnu sredinu doprinose kvalitetu planskih dokumenata, posebno u smislu svođenja uticaja na životnu sredinu na najmanju moguću mjeru.
3.4.2 Uvesti kontinuirano praćenje promjene izgrađenosti prostora u centralizovanom informacionom sistemu	3.4.2.1 Voditi ažurnu dokumentacionu osnovu i omogućavajući obradu indikatora potrošnje prostora za svaku opštinu: – broj stanovnika – gustina naseljenosti za zone naselja (GUR) – izgrađena područja unutar naselja i gradova (GUR) – izgrađena područja van naselja i gradova (GUR)	Unaprijeđen je kvalitet regulacionih (urbanističkih) planova čime je stvoren osnov za povećanje kvaliteta izgrađene sredine. Kroz regulacione urbanističke planove koriguju se konfliktne namjene u postojećim planovima i podstiče veća iskorišćenost građevinskih područja. Pri donošenju novih prostorno planskih

	– planirana građevinska područja unutar naselja i gradova (GUR) – planirana građevinska područja van naselja i gradova (GUR) – indikator iskorišćenosti građevinskog područja unutar GUR-a – indikator iskorišćenosti građevinskog područja van GUR-a. 3.4.2.2 U redovnim izvještajima o stanju uređenja prostora primjenom indikatora izgrađenosti prostora sprovoditi analizu stanja uporednim prikazom u odnosu na stanje u prethodnom izvještajnom periodu.	dokumenta na loklnom nivou (sljedeća generacija planova) ili pri izmjeni postojećih značajno su redokovana sada planirana građevinska područja.
3.4.3 Podsticati optimizaciju prostora i kvalitet izgrađene sredine SDG 11 (11.3, 11.7, 11.a), 16 (16.6)	3.4.3.1 U okviru realizacije planske dokumentacije novije generacije – prostorno-urbanističkih planova opština i PPPNOP CG, donijetih od 2013-2016. godine, u mjeri mogućeg podsticati primjenu instrumenata (npr. primjenu indeksa zauzetosti građevinskog područja) kojim se korektivno može uticati na utvrđene trendove neodrživog kapacitiranja prostora i povećanje iskorišćenosti već izgrađenog prostora. 3.4.3.2 Podsticati realizaciju zahvata na način da se povećaju vrijednosti i kvalitet izgradnje prostora, a gdje god je moguće podstakne optimizacija namjene prostora izbjegavanjem relizacije zahvata u utvrđenim antropogenim namjenama na prostorima visoke ranjivosti životne sredine. SDG 11 (11.3, 11.7, 11.a) 3.4.3.3 Koristiti instrumente poreske politike u funkciji ostvarivanja planskih ciljeva 3.4.3.4 Stvarati efikasnije mehanizme za sprječavanja nelegalne gradnje: – jačati inspekcijske službe, – obezbijediti tehnička sredstava i šire korišćenje informacionih tehnologija za praćenje stanja u prostoru 3.4.3.5 Razviti programe stručnog usavršavanja i jačati kompetencije prostornih planera i arhitekata 3.4.3.6 Jačati kapacitete lokalne uprave u pripremi, izradi i sprovođenju planskih dokumenata SDG 16 (16.6)	

Sve mjere i podmjere iz NSIUOP koje se odnose na sistem održivog prostornog planiranja.

TEMATSKO PODRUČJE	3 Prirodni resursi-očuvanje prirodnog kapitala
STRATEŠKI CILJ	3.5 OMOGUĆITI RESUSRNO EFIKASNU UPOTREBU METALNIH I NEMETALNIH SIROVINA
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekti: Ministarstvo ekonomije Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo održivog razvoja, Ministarstvo finansija, Agencija za zaštitu životne sredine, Uprava za inspekcijske poslove, lokalne samouprave

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
3.5.1 Svesti na najmanju mjeru uticaje na životnu sredinu i poboljšati ekonomske učinke eksploatacije mineralnih resursa SDG 6 (6.6), 8 (8.4), 11 (11.b), 12 (12.1, 12.2, 12.3, 12.4, 12.5, 12.6, 12.7, 12.8), 15 (15.3)	3.5.1.1 Razviti i primijeniti adekvatne instrumente kojima će se na duži rok podstaći resursna efikasnost upotrebe domaćih sirovina kod postojećih industrija, kao što je primjena sredstava cirkularne ekonomije: ponovno korišćenje proizvoda za istu ili neku drugu namjenu, obnavljanje proizvoda ili ponovna proizvodnja nekih od elemenata proizvoda, kaskadiranje materijala i njihovih komponenti (npr. tekstil koji se koristi za odjeću može postati tekstil za namještaj a zatim za izolaciju), recikliranje materijala (na početku u toku i na kraju roka trajanja). SDG 8 (8.4), 11 (11.b), 12 (12.2, 12.4, 12.5, 12.7, 12.8) 3.5.1.2 Smanjiti domaću potrošnju materijala i povećati produktivnost resursa u sektorima u kojim dominira potrošnja metala i nemetala - građevinarstvu i prerađivačkoj industriji. SDG 12 (12.2, 12.5) 3.5.1.3 Podsticati smanjenje uticaja proizvoda tokom cijelog životnog ciklusa, prevenciju stvaranja otpada, reciklažu i ponovnu upotrebu istraživanja i inovacija, kao i primjenu tržišno zasnovanih instrumenata i sl. SDG (12.1, 12.2, 12.3, 12.4, 12.5, 12.6, 12.7) 3.5.1.4 Primjenom procjene uticaja na životnu sredinu omogućiti da uslovi za davanje koncesija za korišćenje prirodnih resursa (sirovina) reflektuju njihovu pravu vrijednost, uključujući i troškove degradacije. 3.5.1.5 Pratiti EU trendove modifikacije nacionalnih računa za uključivanje doprinosa koji prirodni resursi daju stvaranju dodate vrijednosti u nacionalnoj ekonomiji. 3.5.1.6 Izvršiti sanaciju područja degradiranih usljed eksploatacije metalnih i nemetalnih	Povećati resursnu produktivnost minerala i metala (BDP/domaća potrošnja minerala i metala), npr. u građevinarstvu u u 2020. godini u odnosu na 2013 godinu za 201,1%. U funkciji su modeli ponovne upotrebe proizvoda cirkularne ekonomije - ponovna upotreba proizvoda za istu ili neku drugu namjenu, obnavljanje proizvoda ili ponovna proizvodnja nekih od elemenata proizvoda, itd. Procjena uticaja na životnu sredinu primjenjuje se pri davanju koncesija za korišćenje prirodnih resursa-sirovina. Restaurirane površine koriste se za sportske aktivnosti, javne sadržaje, prediono oblikovanje terena, i sl.

sirovina. **SDG 6 (6.6), 15 (15.3)**

TEMATSKO PODRUČJE	3 Prirodni resursi-očuvanje prirodnog kapitala
STRATEŠKI CILJ	3.6 UBLAŽITI UTICAJE PRIRODNIH I ANTROPOGENIH HAZARDA
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekti: Ministarstvo unutrašnjih poslova (Direktorat za vanredne situacije) Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo finansija, Zavod za hidrometeorologiju i seizmologiju, Uprava za inspekcijske poslove, lokalne samouprave

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
3.6.1 Unaprijediti razumijevanje rizika od hazarda SDG 13 (13.1, 13.3), 16 (16.6)	3.6.1.1 Unaprijediti naučna istraživanja rizika i svih njihovih dimenzija, počev od ranjivosti, kapaciteta, izloženosti stanovništva i dobara riziku. 3.6.1.2 Vršiti konstantan monitoring brojnih parametara i pokazatelja. 3.6.1.3 Sprovoditi edukaciju stanovništva, podizanje javne svijesti i uvesti edukaciju o hazardima u sistem obrazovanja. SDG 13 (13.1, 13.3) 3.6.1.4 Jačati kapaciteta nadležnih institucija i dr. SDG 16 (16.6)	Evidentiran je trend rasta izdvajanja iz budžeta na državnom nivou za istraživanja uticaja hazarda i upravljanja rizicima od hazarda. Razvijeni su parametri i pokazatelji za praćenje uticaja hazarda i upravljanje rizicima od hazarda.
3.6.2 Jačati institucionalni okvir za upravljanje rizicima od hazarda SDG 3 (3.d), 13 (13.2, 13.3)	3.6.2.1 Izraditi Nacionalni Plan za adaptaciju na klimatske promjene. SDG 13 (13.2) 3.6.2.2 Izraditi lokalne akcione planove za adaptaciju na klimatske promjene. SDG 13 (13.2) 3.6.2.3 Izraditi nacionalne planove akcije za sve vrste vanrednih situacija pojedinačno. SDG 13 (13.2) 3.6.2.4 Jačati lokalne kapacitete za odgovor na hazarde. SDG 3 (3.d) 3.6.2.5 Jačati sve komponente sistema za upravljanje rizicima od hazarda, s posebnim akcentom na sisteme za ranu najavu. SDG 13 (13.3)	Priprmljeni su i po potrebi primjenjuju se planovi za upravljanje rizicima od hazarda, za vanredne situacije i adaptaciju na klimatske promjene. Uspostavljeni su sistemi za koordinisano djelovanje nadležnih subjekata u vanrednim situacijama i za primjenu planova za upravljanje rizicima i adaptaciju na klimatske promjene.

3.6.3 Investirati u smanjenje rizika i jačanje otpornosti prirodnih i društvenih sistema	3.6.3.1 Obezbijediti stabilno izdvajanje sredstava iz budžeta na državnom i lokalnom nivou, ulaganja iz privatnog sektora, naročito velikih industrijskih postrojenja, mobilisanje sektora osiguranja i unaprijediti dostupnost sredstava iz međunarodnih izvora za: ublažavanje posljedica hazarda i omogućavanje efikasne rekonstrukcije i oporavka od katastrofa, jačanje otpornost ljudi, društvenih i prirodnih sistema, naučna istraživanja i inovacije.	Uspostavljeni su sistemi za ranu najavu.
3.6.4 Unaprijediti spremnost za odgovor na katastrofe i obnovu kroz oporavak, rehabilitaciju i rekonstrukciju SDG 3 (3.d), 11 (11.b), 13 (13.3)	3.6.4.1 Obezbijediti sisteme rane najave. SDG 3 (3.d), 13 (13.3) 3.6.4.2 Obezbijediti mobilnost u slučaju katastrofa, alternativne načine za snabdijevanje vodom, hranom, energijom i uspostavljanje telekomunikacija, pružanje medicinske pomoći i dr. SDG 11 (11.b) 3.6.4.3 Unaprijediti spremnost za preventivno djelovanje kroz osmišljenu koordinaciju, visok stepen javne svijesti, postojanje centara za informisanje stanovništva, organizaciju vježbi evakuacije i obuka za ispravno djelovanje u slučaju katastrofa.	

3.6.5 Jačati kapacitete za adaptaciju na klimatske promjene

SDG (2.4), 13 (13.1)

3.6.5.1 Smanjiti ranjivost i povećati otpornost čovjeka, prirodnih i društvenih sistema na klimatske promjene **SDG 13 (13.1)**

- U oblasti **zdravlja** (vidjeti –veza s zdravlje)
- U sektoru **poljoprivrede: SDG 2 (2.4)**
 - razvojne ili investicione odluke praviti ne zanemarujući stvarne ili potencijalne uticaje klime ili klimatskih promjena,
 - uskladiti datum sjetve, gajiti otpornije sorte pogodne na lokalne okolnosti, sa visokom tolerancijom na klimatske uslove i manjom ranjivošću na štetočine, odabrati odgovarajuću zamjenu usjeva, koristiti vrste koje smanjuju eroziju i koje su tolerantne na poplave, podsticati vidove poljoprivrede koje štite zemlju i štede vodu,
 - sprovesti prostornu i vremensku adaptaciju đubrenja, adaptaciju irigacije i režima drenaže,
 - širiti informacije uključujući pri tome prognozu vremena i klime.
- U sektoru **šumarstva:**
 - obnoviti šume radi povećanja njihove raznovrsnosti i uvođenja pogodnih vrsta,
 - optimizirati praksu gazdovanja šumama,
 - poboljšati prevenciju od šumski požara,
 - smanjiti dodatne faktore stresa (npr. smanjivanjem unosa supstanci, očuvanjem plodnosti zemljišta i izbjegavanjem narušavanja osjetljivih šumskih ekosistema).
- Za **vodne resurse:**
 - efikasnije koristiti vodne resurse,
 - uzeti u obzir promjenu intenziteta i frekvencije ekstremnih događaja u planiranju vodoprivredne infrastrukture i upravljanju resursima,
 - međusektorski koordinisati sprovođenje mjera adaptacije,
 - omogućiti održivo upravljanje korišćenjem zemljišta radi poboljšanja bilansa voda,

Koristi se dobra praksa u izboru i primjeni mjera u borbi protiv klimatskih promjena i njihovog uticaja na ekosisteme i društveno- ekonomske sisteme

Zaustavljeni su ili promijenjeni postojeći maladaptivni procesi kojima se povećava ranjivost stanovništva, prirodnih i društvenih sistema na klimatske promijene.

Uspostavljen je monitoring, procijena i revizija sprovođenja mjera adaptacije.

- adaptirati infrastrukturu planiranja radi objezbjeđivanja dovoljnog skladištenja vode u rezervoarima i akviferima ili objezbjediti vodu za piće preko vodovodne mreže,
 - sprovesti mjere štednje vode u poslovima, poljoprivredi i šumarstvu i privatnim domaćinstvima,
 - poboljšati kvalitet vode i ekološki status površinskih voda radi smanjivanja ranjivosti vodnog ekosistema i osnovu za pouzdano snabdijevanje pijaćom vodom,
 - poboljšati sistema osmatranja i prognoze poplava i suša.
- U pogledu **očuvanje prirode i biodiverziteta** :
- zaštititi prirodni potencijal za adaptaciju,
 - poboljšati mogućnosti migracije (npr. povezujući biotope),
 - uspostaviti zaštićena područja kako bi se zaštili procesi koji se prirodno dešavaju u ekosistemu.
- U obalnom području:
- jačati postojeće objekte zaštite,
 - uspostaviti oblasti zadržavanja (retencije),
 - primjeniti metode gradnje otporne na poplave i gradnje otporne obalne infrastrukture,
 - razviti pravni i institucionalni okvir za integralno upravljanje u skladu sa odredbama Barselonske konvencije,
 - pripremiti planove za zaštitu i rehabilitaciju močvarnih područja,
 - primjeniti nove monitoring tehnike i alatke za projekcije trendova u uslovima klimatskih promjena,
 - jačati svijest javnosti o riziku od poplava, jačati svijest o značaju močvarnih područja u kontekstu prilagođavanja na klimatske promjene.

TEMATSKO PODRUČJE	4. Ekonomski resursi - Uvođenje zelene ekonomije
STRATEŠKI CILJ	4.1 KRETATI SE KA NISKOKARBONSKOM RAZVOJU SMANJENJEM NIVOA EMISIJA S EFEKTOM STAKLENE BAŠTE DO 2030. GODINE ZA 30% U ODNOSU NA 1990. GODINU
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt: Ministarstvo održivog razvoja i turizma Subjekti uključeni u implementaciju: Agencija za zaštitu životne sredine, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, Uprava za šume, lokalne uprave, privredni subjekti (operatori postrojenja, aviooperateri i poljoprivredni proizvođači), stručne i naučne institucije i nevladin sektor

MJERE	PODMJERE	CILNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
4.1.1 Izgraditi kapacitete, unaprijediti obrazovanje i podizati javnu svijest o klimatskim promjenama i mjerama za njihovo ublažavanje SDG 2 (2.4), 7 (7.a) 9 (9.2), 12 (12.5) 13 (13.2, 13.3), 15 (15.b) i 17 (17.3, 17.7, 17.9)	4.1.1.1 Unaprijediti kapacitete javne administracije za izradu i donošenje politika, niskokarbonskih strategija i zakonske regulative u skladu sa regulativom EU iz oblasti ublažavanja klimatskih promjena i zahtjevima UNFCCC Konvencije i njihovo sprovođenje kroz razmjenu informacija, transfer znanja i najbolje dostupne prakse kroz saradnju sa zemljama EU. SDG 13(13.2, 13.3)	Izgrađeni su kapaciteti javne administracije Nacionalno zakonodavstvo je usklađeno sa EU zakonskom regulativom i zahtjevima UNFCCC Konvencije
	4.1.1.2 Unaprijediti kapacitete javne administracije za prikupljanje podataka, pisanje predloga projekata, izvještavanje o mjerama smanjenja emisija GHG i mehanizmima UNFCCC Konvencije. SDG 13(13.2, 13.3)	Podignut je nivo koordinisanog djelovanja između sektora i poboljšana saradnja sa obrazovnim i naučnim institucijama
	4.1.1.3 Unaprijediti kapacitete javne administracije za finansiranje klimatskih aktivnosti, primjenu novih tehnologija, korišćenje finansijskih mehanizama Konvencije i pristup rastućem broju javnih i privatnih fondova, koji obezbjeđuju finansije za projekte, koji čuvaju klimu. SDG 13(13.2, 13.3), 7 (7.a)	Obezbijedena su sredstva za sve predviđene aktivnosti
	4.1.1.4 Integrirati ciljeve, mjere, principe i instrumente za ublažavanje klimatskih promjena u sektorske politike, strategije i planove energetike, industrije, poljoprivrede, šumarstva i upravljanja otpadom. SDG 13 (13.2), 9 (9.2), 2 (2.4), 15 (15.2) 12 (12.5)	Organizovani su programi za podizanje svijesti javnosti
	4.1.1.5 Obezbijediti budžetsku i/ili donatorsku podršku za ispunjavanje gore navedenih	

	zahtjeva SDG 7 (7.a), 15 (15.b) i 17 (17.3, 17.7, 17.9) 4.1.1.6 Uspostaviti funkcionalnu međusektorsku saradnju SDG 13 (13.2, 13.3) 4.1.1.7 Podsticati saradnju sa naučnim institucijama, uvesti izučavanje klimatskih promjena u školama i na univerzitetima i obezbijediti potrebna sredstva za programe istraživanja SDG 13 (13.3) 4.1.1.8 Razviti komunikacione kampanje za promociju niskokarbonskog razvoja na nacionalnom i lokalnom nivou SDG 13 (13.3) 4.1.1.9 Jačati informisanost i edukaciju javnosti o ublažavanju klimatskih promjena, uz podršku civilnog sektora i uključivanje svih zainteresovanih strana, a naročito lokalnih zajednica i privatnog sektora, radi promjene navika ponašanja kroz osviješćenost o postojećim problemima SDG 13 (13.3)	
4.1.2 Uvoditi niskokarbonske tehnologije u postrojenjima, u skladu sa najboljim praksama SDG 2 (2.4), 9 (9.2), 12 (12.5), 13 (13.2), 15 (15.2)	4.1.2.1 Podsticati uvođenje čistih niskougljeničnih tehnologija u energetici, industriji, poljoprivredi, šumarstvu i upravljanju otpadom, u skladu sa najboljim dostupnim tehnikama (BAT). SDG 13 (13.2), 9 (9.2), 2 (2.4), 15 (15.2) i 12 (12.5) 4.1.2.2 Izraditi dinamičke planove prilagođavanja postojećih industrijskih postrojenja u cilju dobijanja integrisane dozvole u planiranom roku SDG 13 (13.2) 4.1.2.3 Promovisati ugradnju nove opreme i dalje parcijalne intervencije (poboljšanja / nadogradnje) na opremi u postojećim industrijskim postrojenjima SDG 13 (13.2) 4.1.2.4 Usvajati BAT smjernice u skladu sa EU IPPC BREF dokumentima SDG 13 (13.2) 4.1.2.5 Promovisati i usvajati standarde ISO 14000 i EMAS u industrijskim postrojenjima SDG 13 (13.2)	Zastupljene niskokarbonske tehnologije Dobijene integrisane dozvole Usvojene BAT smjernice, kao i standardi upravljanja energijom i životnom sredinom

4.1.3 Povećati učešće obnovljivih izvora energije i promovisati racionalno korišćenje energije

SDG 7 (7.1, 7.2, 7.3 i 7.a), 9 (9.1, 9.5), 10 (10.b) 13 (13.2), 17 (17.2, 17.9, 17.14, 17.17)

- 4.1.3.1 Poboljšati efikasnost korišćenja postojećih obnovljivih izvora energije **SDG 7 (7.2)**
- 4.1.3.2 Povećati korišćenje novih obnovljivih izvora energije za proizvodnju električne i toplotne energije (hidroenergija, sunčeva energija, energija vjetra, biomasa...) **SDG 7 (7.2)**
- 4.1.3.3 Poboljšati energetske efikasnost u sektoru industrije kroz promociju i uvođenje visokoefikasne kogeneracije, zamjenu goriva (npr. ugalj i naftni derivati prirodnim gasom) i uvođenje obnovljivih izvora (sunčeva energija, biomasa) **SDG 7 (7.3), 9 (9.5)**
- 4.1.3.4 Poboljšati energetske efikasnost u sektoru saobraćaja kroz promociju i uvođenje: električnih, hibridnih i vozila na prirodni gas, većeg udjela biogoriva, alternativnih vidova mobilnosti (biciklistički prevoz), javnog gradskog i međugradskog saobraćaja, preusmjeravanje kamionskog teretnog na željeznički saobraćaj, standarda za efikasnost vozila, eko-vožnje, poboljšanje organizacije i efikasnosti drumskog saobraćaja u gradovima i primjena integrisanih koncepta ("pametni" gradovi) **SDG 7 (7.3)**
- 4.1.3.5 Poboljšati energetske efikasnost u sektoru rezidencijalne, javne i komercijalne potrošnje kroz promociju i uvođenje: grijanja prostora i vode iz sistema daljinskog grijanja, grijanja na biomasu, toplotne pumpe i prirodni gas, kuvanja na prirodni i tečni gas, visokoefikasnih aparata u domaćinstvu, rasvjete i klima-uređaja, standarda i sertifikata za energetske performanse objekata, uređaja, opreme i rasvjete **SDG 7 (7.3)**
- 4.1.3.6 Uvoditi regulatorne i finansijsko-tržišne mehanizme za promociju obnovljivih izvora energije i štednje energije, odnosno mehanizme podrške kroz cijene/tarife za električnu i toplotnu energiju, ciljane subvencije, smanjenje poreza, ESCO preduzeća **SDG 13 (13.2)**

Postignut nacionalni cilj udjela obnovljivih izvora energije u bruto finalnoj energetske potrošnji od 33 % u 2020. godini i postavljen ambiciozniji cilj za 2030. godinu

Postignut indikativni cilj energetske efikasnosti (9% do 2018. godine) i postavljen ambiciozniji cilj za 2030. godinu

Povećane fiskalne i regulatorne subvencije/povlastice za promociju obnovljivih izvora energije i štednje energije

Povećane investicije u sektor energetike i sprovedeni mehanizmi UNFCCC konvencije (NAMA)

	4.1.3.7 Privlačiti investiciona ulaganja u održivu energiju, iz niza izvora finansiranja, od međunarodnih fondova sa donacijama do zajmova sa relativno niskim kamatnim stopama od međunarodnih finansijskih institucija i državnih i privatnih banaka SDG 7 (7.1, 7.a), 9, (9.1), 17 (17.9, 17.14, 17.17) 4.1.3.8 Jačati regionalnu saradnju i podršku korišćenju dostupnih sredstava međunarodnih fondova za ublažavanje klimatskih promjena (GEF, GCF i sl.), kao i primjeni mehanizama UNFCCC Konvencije (NAMA) SDG 7 (7.a), 10 (10.b), 17 (17.2, 17.9)	
4.1.4 Poboljšati status šuma i dodatno pošumljavati SDG 12 (12.2), 13 (13.1, 13.2) i 15 (15.b)	4.1.4.1 Promovisati povećanje ponora emisija CO₂ u šumarstvu, poboljšanjem održivosti gazdovanja i uzgojem šuma, kao i kvalitetnim autohtonim sjemenima i sadnicama šumskog drveća SDG 13 (13.2), 15 (15.b) 4.1.4.2 Podsticati pošumljavanje, dodatnu sadnju, popunjavanje i njegu izdanačkih šuma i šikara na planski određenim lokalitetima, gdje je šuma neophodna zbog njenih opštekorisnih funkcija SDG 13 (13.2), 15 (15.b) 4.1.4.3 Povećati otpornost šuma na uticaje klimatskih promjena, požare i druge prijetnje SDG 13 (13.1), 15 (15.b) 4.1.4.4 Povećati stepen finalizacije drvnih proizvoda i smanjiti izvoz i potrošnju drveta u obliku trupaca, rezane građe i ostalih proizvoda od drveta niskog stepena finalizacije SDG 12 (12.2).	Povećana drvena zaliha u šumama Uspostavljen preventivni sistem za borbu protiv šumskih požara Poboljšana proizvodnja drvnih i ne-drvnih proizvoda i pružanja usluga u šumskim eko-sistemima

TEMATSKO PODRUČJE	4. Ekonomski resursi - Uvođenje zelene ekonomije
STRATEŠKI CILJ	4. 2 POBOLJŠATI RESURSNU EFIKASNOST U KLJUČNIM EKONOMSKIM SEKTORIMA
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekti: Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Zavod za statistiku Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo finansija, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, Agencija za zaštitu životne sredine, Zavod za standardizaciju, Akreditaciono tijelo Crne Gore, Zavod za metrologiju, lokalne uprave, privredni subjekti, naučne i stručne institucije i nevladin sector

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
4.2.1 Poboljšati resursnu efikasnost uvođenjem tržišno orjentisanih mjera odnosno ekonomskih instrumenata u ključne ekonomske sektore SDG 9 (9.1, 9.4), 12 (12.c)	4.2.1.1 Preispitati dodjeljivanje subvencija odnosno finansijsku pomoć zagađivačima i potrošačima prirodnih resursa koja se dodjeljuje u vidu bespovratnih pomoći, kredita, poreskih olakšica, oslobađanja od poreza, ubrzanja amortizacije za zaštitu životne sredine i sl.; Ova aktivnost obuhvata SDG 12 (12.c): – Identifikaciju štetnih subvencija i plan njihove postupne eliminacije – definisanje mjera podrške za poslovne subjekte i djelove stanovništva koji mogu biti ugroženi eliminacijom subvencija (u skladu sa EU propisima i praksom) – ispitivanje izvodljivosti sprovođenja zelene poreske reforme (predlog redizajniranja postojećih poreza i naknada za zagađivanje životne sredine i korišćenje prirodnih resursa; priprema plana poreskih olakšica za stimulisanje resursne efikasnosti i njihova postepena primjena; puna primjena inoviranih – instrumenata sa ciljem da se do ostvarivanja punopravnog članstva u EU, Crna Gora približi prosječnom udjelu prihoda od eko naknada i poreza – nivou ovih poreskih prihoda u EU državama članicama; 4.2.1.2 Sprovesti ekološku fiskalnu reformu sa posebnim fokusom na sektor energetike, građevinarstva i stanovanja, poljoprivrede, seaobraćaja, industrije i turizma SDG 9 (9.1, 9.4), 12 (12.c): – ekonomski instrumenti u sektoru energetike: razmotriti uvođenje određenih fiskalnih mjera (npr. ekološki porez u cilju podsticanja tehnoloških inovacija i potrošnje nematerijalnih obnovljivih izvora energije), uklanjanje subvencija za	Eliminisane subvencije štetne po životnu sredinu Definisano metodološko praćenje nivoa budžetskih rashoda za mjere za životnu sredinu i resursnu efikasnost (subvenicije) koji pokazuju postepeni rast Sprovedena ekološka fiskalna reforma sa posebnim fokusom na sektor energetike, građevinarstva i stanovanja, poljoprivrede, seaobraćaja, industrije i turizma Efikasno obračunavanje i namjenska upotreba budžetskih i lokalnih prihoda od ekološke fiskalne reforme Udio poreza vezanih za životnu sredinu u ukupnim porezima povećan Povećan agrobudžet za zelene subvencije Integrisana sredstva za podršku zelenom preduzetništvu iz domaćih i međunarodnih izvora

	– štetne aktivnosti; zelene finansije i zelene subvencije; mjere podrške velikim potrošačima energije da kreiraju detaljne planove resursne efikasnosti i transfer iskustava u implementaciji resursne efikasnosti; – sektor građevinarstva: stimulirati resursno efikasnije upotrebe građevinskog materijala i proizvodnju samih materijala; stimulirati upotrebu ekoloških materijala u građevinarstvu; stimulirati obezbjeđivanje odgovarajućeg održavanja objekata; stimulirati adekvatnije planiranje infrastrukture; – sektor poljoprivrede: ozeleniti subvencije kao snažan instrument za pospješivanje resursne efikasnosti, posebno subvencije organskoj proizvodnji, subvencije za promjene u načinima prehrane stoke, za efikasniji intenzivni način uzgoja; razmotriti uvođenje poreskog opterećenja na ekološki štetne aktivnosti u poljoprivredi; – sektor turizma: podsticati ozelenjavanje turizma i poboljšanje efikasnosti resursa kroz podršku zelenim investicijama u hotelske i ugostiteljske kapacitete, kao i kapacitete za vodosnabdijevanje ili upravljanje otpadom, prilikom njihove gradnje; stimulirati uvođenje novih zelenih tehnologija u turizmu, uključujući i ne-tehološke inovacije kroz ekološki menadžment, marketing, novi biznis ili organizacione forme; unaprijediti regulativu na tržištima gdje su cjenovni signali neefikasni (stvaranje boljih cjenovnih signala i tržišnih instrumenata koji će moći da smanje troškove nastale usljed negativnih ekoloških eksternalija); uvođenje zelenih javnih nabavki za podsticanje razvoja zelenih inovacija (veza sa ciljem 4.5); – industrija i sektor MSP: podsticajne mjere za osavremenjavanje proizvodnje kroz uvođenje čistih tehnologija i povećanje EE, povećanje stepena finalizacije proizvodnje na održivim osnovama, uvođenje novih tehnologija, sistema kvaliteta i upravljanja životnom sredinom, uz izmjene i poboljšanja proizvodnog asortimana; 4.2.1.3 stimulativne mjere za razvoj zelenog preduzetništva, MSP, tehnoloških i industrijskih klastera;	
4.2.2 Poboljšati resursnu efikasnost uvođenjem regulatornih instrumenata	4.2.2.1 Uspostaviti emisione instrumente za smanjenje DMC indikatora po sektorima SDG 12 (12.1): – energetika: postaviti emisije, tehnološke i druge standarde uz njihovo veće poštovanje; – građevinarstvo: smanjiti količinu otpada iz građevinarstva; reciklirati građevinski	Uvedeni emisijski standardi kojima se kvantitativno specificira nivo dozvoljene emisije gasova Uvedeni ambijentalni standardi

SDG 12 (12.1)	materijal koji se odlaže na deponije; reciklirati asfalt, beton i druge materijale koji su pogodni za reciklažu; primjeniti preporuka o izgradnji zgrada sa minimalnim emisijama; postaviti kriterijume kod ugovora o nabavci (radi većeg korišćenja materijala za gradnju sa manjim uticajima na životnu sredinu); postaviti minimalne standarde koje zgrada mora da posjeduje (u skladu sa EU propisima o energetskeim karakteristikama zgrada, a koje se fokusiranju na energetske efikasnost); - poljoprivreda: utvrditi standarde kojima se obezbjeđuje veća resursna efikasnost; utvrditi standarde za smanjenje potrošnje mineralnih đubriva i sredstava z zaštitu krmnog bilja; poštovati kodek dobre poljoprivredne prakse; - turizam: utvrditi standarde za investiranje u energetske efikasnije elemente u hotelskim i ugostiteljskim objektima; uvesti tehnološke inovacije za uštedu vode; smanjiti nivo otpada iz turističkih aktivnosti; poboljšati upravljanje sa postojećim otpadom; unaprijediti reciklažu otpada u ovom sektoru. 4.2.2.2 Uvoditi ostale regulatorne instrumente u koji spadaju ambijentalni standardi (kojima se utvrđuju minimalni nivoi kvaliteta vazduha, vod i zemljišta koji moraju biti zadržani), tehnološki standardi (kojima se specificira koja tehnologija se mora koristiti ili se ne smije koristiti), menadžment i standardi procesa (kojima se specificira određeno ponašanje i na koji način može da se obavlja određena ekonomska djelatnost), standardi proizvoda i usluga (Ipko,a se sšecofocorak odgovarajuće karakteristike tih proizvoda i usluga koje moraju biti zadovoljene), kao i obaveze i odgovornosti za zaštitu životne sredine, ekološku kontrolu i praćenje sprovođenja uvedenih standarda SDG 12 (12.1).	Uvedeni tehnološki standardi Uvedeni menadžment i standardi procesa Uvedeni stadardi proizvoda i usluga
4.2.3 Podsticati istraživanje i razvoj u oblasti resursne efikasnosti i razvoj ljudskih resursa SDG 12 (12.1,12.a, 12.c), 17 (17.3,17.16, 17.17)	4.2.3.1 Povećati ulaganja u istraživanje i razvoj, posebno u sektoru energetike; podržati primjenu inovativnih rješenja koja smanjuju potrošnju resursa u proizvodnji i uslugama SDG 12 (12.a): - Uvesti ekonomske instrumente za podsticanje istraživačko-razvojnih djelatnosti i jačati kapacitete naučno-istraživačkih institucija (jačati veze između istraživačkih centara i ekonomskih subjekata) SDG 12 (12.a, 12.c) - Povećati ulaganja u istraživanja, udruživanjem sredstava iz državnog budžeta, grantova, kredita i sredstava privatnog sektora za podsticanje istraživanja i razvoja, posebno u oblasti resursne efikasnosti i razvoja ljudskih resursa SDG 12 (12.1), 17 (17.16, 17.17):	Udio sredstava za nauku i istraživanje u BDP-u postepeno raste, i u odnosu na EU prosjek Povećan budžet za podršku istraživačko razvojnim projektima u oblasti resursne efikasnosti Učešće Crne Gore u progra-mima Unije za istraživanje i razvoj koji uglavnom promovišu resursnu efikasnost o održivo upravljanje ŽS

	– osnivati centara izvrsnosti; – finansirati krupne kolaborativne istraživačke grantove, usmjerene na jačanje uspješnih istraživačkih timova, internacionalizaciju i povezivanje istraživanja i privrede, – osnovati i razvijati naučno-tehnoloških parkove i inovaciono-preduzetničke centre; 4.2.3.2 Poboljšati dostupnost i korišćenje nacionalnih i EU fondova za istraživanje i inovacije (uz uključivanje, tj. postepeni rast ovih izdataka u privatnom sektoru) SDG 17 (17.3)	
4.2.4 Poboljšati dostupnost informacija o vrijednosti prirodnih resursa, upotrebi resursa, resursnoj efikasnosti i postepeno ih integrisati u sisteme za obračun uspješnosti ekonomije SDG 17 (17.14)	4.2.4.1 Uvesti u redovno statističko praćenje pokazatelje domaće materijalne potrošnje i produktivnosti resursa najkasnije do 2017. godine (jačanje kapaciteta nadležnih institucija i objavljivanje utvrđenih pokazatelja resursne efikasnosti) SDG 12 (12.8, 12.a) 17 (17.14) 4.2.4.2 Unaprijediti metodologiju za vrednovanje resursa (integracija informacija o vrijednosti resursa u procese donošenja odluka, npr. o javnoj potrošnji ili odobravanju razvojnih projekata, i sl.) SDG 17 (17.14) 4.2.4.3 Utvrđivanje koncesija za korišćenje prirodnih resursa tako da reflektuju njihovu pravu vrijednost, uključujući troškove degradacije SDG 17 (17.14) 4.2.4.4 romovisati i kreirati ambijent za razvoj zelenih inovacija u svim sektorima ekonomije, posebno u energetici, saobraćaju, građevinarstvu, industriji, poljoprivredi i uslugama (turizam) SDG 17 (17.14)	Nacionalna lista indikatora dopunjena DMC I RE indikatori uključeni u program rada Zavoda za statistiku (godišnji plan statističkih istraživanja) Nivo koncesija za korišćenje prirodnih resursa integriše troškove degradacije Poboljšana dostupnost podataka svim krajnjim korisnicima, uključujući olakšan pristup i razumljivost

4.2.5 Promovisati resursnu efikasnost i vrednovanje ograničenih resursa SDG 2 (2.3,2.4), 12 (12.2, 12.a, 12.b), 13 (13.3), 17 (17.14)	4.2.5.1 Promovisati značaj resursne efikasnosti i vrednovanje ograničenih resursa kroz edukativne kampanje i inovacije nastavnih programa na svim nivoima obrazovanja. SDG 13 (13.3), 17 (17.14)	Organizovani su programi za podizanje svijesti javnosti Razvijeni i promovisani programi resursne efikasnosti velikih potrošača energije Obezbijedena su sredstva za sve predviđene aktivnosti
	4.2.5.2 Promovisati programe za kreiranje detaljnih planova resursne efikasnosti kako bi se podstakao integrisani pristup proizvodnji i potrošnji energije, vode, prirodnih materijala i otpada; (transfer velikog iskustva sektora energetike kompanijama u implementaciji programa usmjerenih na resursnu efikasnost, posebno kod raznih tehničkih procjena, identifikacije mogućnosti za resursnu efikasnost, programa izgradnje kapaciteta za podršku inovativnim sprovođenjima stalnom unapređenja u oblasti energetike, podizanje svijesti o energetskej efikasnosti i pružanje obuka, itd.). SDG 12 (12.2)	
	4.2.5.3 Promovisati i primjenjivati promotivne instrumente za resursno efikasnu upotrebu građevinskog materijala; promovisati energetski efikasno projektovanje i izgradnju. SDG 12 (12.2)	
	4.2.5.4 Promovisati standarde kojima se obezbjeđuje veća resursna efikasnost u poljoprivredi; promovisati standarde za smanjenje potrošnje mineralnih đubriva i sredstava za zaštitu krmnog bilja; promovisati intenzivniji način ispaše stoke SDG 12 (12.2, 12.a), 2 (2.3, 2.4)	
	4.2.5.5 Promovisati i razvijati one vidove turizma koji su povoljni za životnu sredinu i razvijaju se u skladu sa principima održivog razvoja; promovisati zainteresovanost kompanija da prepoznaju interes u ozelenjavanju turizma SGD 12 (12.b, 12.2)	

TEMATSKO PODRUČJE	4. Ekonomski resursi - Uvođenje zelene ekonomije
STRATEŠKI CILJ	4.3 UNAPRIJEDITI UPRAVLJANJE OTPADOM U KONTEKSTU PRIMJENE PRISTUPA CIRKULARNE EKONOMIJE
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt: Ministarstvo održivog razvoja i turizma Subjekti uključeni u implementaciju: Agencija za zaštitu životne sredine, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, MONSTAT, lokalne uprave, privredni subjekti, stručne i naučne institucije i nevladin sector

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
4.3.1 Podsticati smanjenje količine otpada koja se generiše na teritoriji Crne Gore SDG 12 (12.5), 11 (11.6), 17 (17. 3, 17.4, 17.14).	4.3.1.1 U potpunosti sprovesti ključne strateške dokumente u oblasti održivog upravljanja otpadom, uključujući i obaveze definisane u Zakonu o upravljanju otpadom, Akcionom planu za sprovođenje Strategije upravljanja otpadom do 2025. godine i Državnim planom upravljanja otpadom do 2020. godine; (veza s 3.2.6.5) SDG 12 (12.5), 17 (17. 3, 17.4, 17.14).	Značajno smanjenje količina otpada koje se konačno odlažu (smanjenje prosječne godišnje stope rasta generisanog otpada na 1,5% do 2030.godine u JLS u kojima se procjenjuje porast stanovnika; u opštinama u kojima dolazi do smanjenja broja stanovnika nema porasta generisane količine otpada). Ukupna količina proizvedenog komunalnog otpada smanjena Smanjena ukupna količina proizvedenog građevinskog otpada Omogućeno sakupljanje cjelokupne količine generisanog otpada (95% do 100%)
	4.3.1.2 Izvršiti detaljnu procjenu količina otpada koje će nastajati u narednom periodu SDG 12 (12.5)	
	4.3.1.3 Realizovati investicioni plan u oblasti upravljanja otpadom u skladu s optimalnim scenarijom koji je prepoznat u Državnom planu upravljanja otpadom za period 2015-2020. godine i Strategijom upravljanja otpadom do 2025. godine, uključujući izgradnju centra za termički tretman otpada i potpuno iskorišćenje kapaciteta dvije do sada izgrađene uređene deponije čvrstog otpada u Podgorici i Baru (veza s mjerom 3.2.6.5) SDG 12 (12.5)	Obezbijedena su i realizovana sredstva za investicione aktivnosti u skladu s Državnim planom; U potpunosti je zgrađena infrastruktura za upravljanje otpadom do 2025.godine.
	4.3.1.4 Unaprijediti organizovani sistem sakupljanja otpada na cjelokupnoj teritoriji Crne Gore posebno dajući značaj mjerama za smanjenja količine otpada koje se odlažu u skladu s Državnim planom upravljanja otpadom, npr.: izgradnja sortirnica za razvrstavanje i presovanje razvrstanog otpada, nakon izvršene primarne selekcije; izgradnja transfer stanica za prijem, sabijanje, presovanje neselektovanog komunalnog otpada, uz kontrolu sadržaja dopremljenog otpada; podsticanje kućnog kompostiranja, postepeno uvođenje sistema naplate naknada za odloženi otpad na osnovu odloženih količina SDG 12 (12.5)	
	4.3.1.5 Uvesti sistem obaveznog evidentiranja vrsta i količina sakupljenog otpada (primarno i sekundarno selektovanog otpada, otpada dopremljenog na deponije, a u budućnosti i do postrojenja za termičku obradu otpada) SDG 12 (12.5)	
	4.3.1.6 U odnosu na postojeći sistem naplate naknada za upravljanje otpadom (Uredba o bližim kriterijumima, visini i načinu plaćanja posebne naknade za upravljanje otpadom („Službeni list Crne Gore“, broj 39/12), u okviru Ekofonda uspostaviti sistem novih, racionalnijih i objektivnijih ekonomskih instrumenata (naknada i kazni), tako da se npr: promijeni način obračuna usluga odnošenja smeća (naknada za odnošenje smeća po m ²), prilagođavajući pozitivnu međunarodnu praksu nacionalnim okolnostima tako da metodologija utvrđivanja tarifa	

	odgovora kvalitetu usluge, ali i da ima punu ekonomsku opravdanost u pogledu investicionih ulaganja, troškova amortizacije opreme, radne snage, zbrinjavanja otpada itd; uspostave inovativni pristupi primjene pojedinih vrsta naknada (npr. služba "po pozivu", odnosno iznajmljivanje kontejnera od strane komunalnog preduzeća, uz primjerenu ekonomsku naknadu za sakupljanje građevinskog šuta ili otpada od čišćenja i uređenja zelenih površina) SDG 12 (12.5). 4.3.1.7 Uspostaviti GIS aplikacije sa ciljem praćenja stanja u oblasti upravljanja otpadom i poboljšavanja baze podataka o komunalnom i drugim vrstama otpada u Crnoj Gori SDG 12 (12.5). 4.3.1.8 Ojačati kapacitete komunalnih preduzeća koja obavljaju komunalne poslove na području svih opština SDG 6 (6.b), 12 (12.5), 11 (11.6), 17 (17.14). 4.3.1.9 Razmotriti mogućnosti udruženog modela djelovanja više JLS u oblast i upravljanja otpadom SDG 12 (12.5).	
4.3.2 Uspostaviti efikasnu selekciju i reciklažu otpada SDG 12 (12.2, 12.5)	4.3.2.1 Izgraditi infrastrukturu za primarno i sekundarno sakupljanje otpada u skladu sa planom aktivnosti koji je definisan Državnim planom upravljanja otpadom šro je preduslov za uspostavljanje ponovne upotrebe i reciklaže odbačenih materijala SDG 12 (12.5) 4.3.2.2 U okviru primarne selekcije otpada uspostaviti princip dvije kante – suva i mokra (prelazak sa modela sakupljanja primarno selektovanog otpada u više različitih kontejnera, određenih samo za određenu vrstu komponente otpada (posebno staklo, PET, metal, papir), na princip „dvije kante“ za separatno sakupljanje suve i mokre frakcije; organizovati i sakupljanja tzv. "suve" komponente otpada (ambalažni otpad) u seoskim naseljima (aktivnosti po pitanju primarne separacije u seoskim naseljima odvijaju se paralelno sa uključivanjem seoskih naselja u organizovani sistem sakupljanja otpada) SDG 12 (12.5) 4.3.2.3 Izgraditi infrastrukturu za reciklažu prikupljenog otpada radi dobijanja sirovine i sekundarnih proizvoda u skladu sa planom aktivnosti koji je definisan Državnim planom upravljanja otpadom (reciklažni centri s MRF postrojenjima, reciklažna dvorišta sa sortirnom linijom) SDG 12 (12.2, 12.5) 4.3.2.4 Uspostaviti mobilan i u mjeri mogućeg emisio odgovoran (u odnosu na emisije zagađivača vazduha) sistem sakupljanja otpada SDG 12 (12.5) 4.3.2.5 Omogućiti efikasno sakupljanje otpada u seoskim naseljima SDG 12 (12.2, 12.5)	Primarno izdvojeno do 20% ukupno sakupljenog stakla, 40% ukupno sakupljene plastike, 40% PET ambalaže, 30% papira i kartona, po 35% teških i obojenih metala, do 55% ukupno sakupljenog građevinskog materijala iz komunalnog otpada, 55% zelenog otpada, 9% guma, 14% kompozitne ambalaže i 22% ostalog otpada. Povećana količina sekundarno izdvojenih komponenti otpada na 25% Dostignut nivo pripreme za ponovnu upotrebu i reciklažu od najmanje 50% ukupne količine sakupljenih komponenata. Povećana količina recikliranog i iskorišćenog otpada (dostizanje visokih stopa reciklaže) uključujući i reciklirani industrijski otpad.

- 4.3.2.6 Opremiti velike proizvođače ambalaže (tržni centri, megamarket, robne kuće, hoteli i drugi ugostiteljski objekti, administrativni objekti, škole, groblja i dr.) opremom za sakupljanje većeg kapaciteta (kontejneri od 7 m³, pres kontejneri i sl.) **SDG 12 (12.2, 12.5)**
- 4.3.2.7 U skladu s preporukama EK i mjerama sadržanim u Državnom planu upravljanja otpadom uspostaviti produženu odgovornost proizvođača i uvoznika otpada, uz uvođenje stimulativnih nižih naknada za proizvođače, vlasnike i uvoznike otpada koji budu uključeni u organizovani sistem sakupljanja, preuzimanja i obrade posebnih vrsta otpada **SDG 12 (12.2, 12.5)**
- 4.3.2.8 Uvoditi stimulativne mjere za jačanje tržišta sekundarnih materijala i potražnje za recikliranim materijalima, uključujući i uvođenje šema za sakupljanje reciklabilnih materijala **SDG 12 (12.2, 12.5)**

Do 2025. godine zaokružena izgradnja infrastrukture za reciklažu u skladu s Državnim planom upravljanja otpadom i Strategijom upravljanja otpadom.

4.3.3 Razviti sistem za upravljanje posebnim otpada SDG 12 (12.2, 12.5)	4.3.3.1 U skladu s Državnim planom upravljanja otpadom uspostaviti sistem upravljanja svim vrstama otpada koji spadaju u posebne tokove (npr. baterije i akumulatori, otpadne gume, otpadna vozila, otpad od električnih i elektronskih proizvoda i ambalažni otpad, veterinarski i otpad životinjskog porijekla, medicinski otpad, farmaceutski otpad, građevinski otpada) SDG 12 (12.2, 12.5) 4.3.3.2 U skladu s Državnim planom upravljanja otpadom uspostaviti sistem upravljanja opasnim otpadom, uključujući označavanje lokacija na kojima je uskladišten opasan otpad i izgradnju skladišta za privremeno skladištenje opasnog otpada SDG 12 (12.2, 12.5) 4.3.3.3 Organizovati zamjenu azbestnih materijala gdje god je to moguće i uspostaviti sistem organizovanog sakupljanja otpada od azbestnih materija SDG 12 (12.2, 12.5) 4.3.3.4 Uvesti najbolje dostupne pristupe za tretman organskog otpada (npr. anaerobna digestija, mehaničko-biološka obrada otpada i sl) 4.3.3.5 Stvoriti mogućnosti i podsticati korišćenje otpada kao alternativnog energenta u budućnosti SDG 12 (12.2, 12.5) 4.3.3.6 Promovisati maksimalno moguće korišćenje građevinskog otpada i otpada od rušenja građevinskih objekata SDG 12 (12.2, 12.5)	Razvijen sistem upravljanja svim posebnim vrstama otpada i opasnim otpadom, uključujući i infrastrukturu za obradu posebnih tokova otpada i opasnog optada u skladu s Državnim planoma upravljanja otpadom i strategijom upravljanja otpadom.
4.3.4 U okviru sistema upravljanja otpadom postepeno uvoditi pristup cirkularne ekonomije (prelazak sa „sistema deponija“ na cirkularni model upravljanja otpadom) SDG 12 (12.2, 12.5), 17 (17.13, 17.14, 17.18,	4.3.3.7 Realizacijom mjera kojima se podstiče resursno efikasna upotreba sirovina u proizvodnji omogućavajući smanjenje količina otpada koji se generiše, posebno opasnog SDG 12 (12.2, 12.5) 4.3.3.8 Primjenom pristupa zasnovanih na prepoznavanju ekonomskog i ekološkog značaja otpada - otpad tretirati kao važan materijalni input: iskoristiti, reciklirati i obnoviti otpadni materijal tako da se kroz recikliranje ili korišćenje energije iz otpada smanji njegov negativni ekološki uticaj; smanjivati GHG emisije iz otpada zamjenom biotičkih materijala recikliranim otpadom, kao i korišćenjem otpada umjesto fosilnih goriva za proizvodnju energije SDG 12 (12.2, 12.5) 4.3.3.9 Korišćenjem otpada kao alternativnog energenta u budućnosti, polazeći od mjera utvrđenih Državnim planom upravljanja otpadom SDG 12 (12.2, 12.5)	Izvršena tranzicija sa linearnog modela na cirkularni model upravljanja otpadom. Uvedena analiza materijalnog tok i s njom povezani indikatori cirkularne ekonomije.

17.19)	4.3.3.10 Realizacijom mjera kojima se podstiče resursno efikasna upotreba sirovina za proizvodnju omogućavajući smanjenje količina generisanog otpada posebno opasnog: promovisati i podsticati dizajn proizvoda koji je trajniji i pogodniji za rasklapanje i adaptaciju (da preduzeća primjenjuju principe eko-dizajna svojih proizvoda, kao npr. minimalno korišćenje neobnovljivih resursa, eliminisanje toksičnih elemenata i štetnih materijala što je više moguće, korišćenje obnovljivih resursa, na nivou ili ispod stope njihove regeneracije; povećanje roka trajanja proizvoda i potencijala za njihovo ponovno korišćenje i na kraju olakšavanje sortiranja i oporavka proizvoda u njihovoj finalnoj fazi upotrebe); podsticati modernu cirkularnu i regenerativnu formu potrošnje; podsticati unakrsni sektorski pristup i saradnju između različitih aktera tokom čitavog lanca snabdijevanja u cilju otpimizacije životnog ciklusa proizvoda SDG 12 (12.2, 12.5) 4.3.4.1 Uspostaviti makro analizu i sektorsku analizu materijalnog toka – MFA radi praćenja toka fizičkih jedinica (izraženih uglavnom u tonama) odnosno analize cjelokupnog lanca procesuiranja prirodnih materijala, njihove ekstrakcije, transformacije, prerade, potrošnje, recikliranje i odlaganja na deponiju uz uvođenje tri grupe indikatora cirkularne ekonomije: input indikatore - direktni materijalni input (DMI), domaća ekstrakcija (DEU), ukupna tražnja za materijalima (TMR); autput indikatore - domaći obrađeni autput (DPO); trgovinski indikatori - fizički trgovinski bilans (PTB), neto dodavanje zalihamo (NAS), uključujući izradu input-autput tabela neophodnih za pouzdanu dijagnozu materijalnog toka Crne Gore (za sada je kroz proračun DMC-a izvedena uz niz ograničenja) SDG 17 (17.13, 17.14, 17.18, 17.19)	
4.3.5 Jačati javnu svijest o značaju i prednostima održivog upravljanja otpadom SDG 12 (12.6, 12.8), 17 (17.14, 17.19)	4.3.5.1 Podizati svijest javnosti o značaju pravilnog postupanja s otpadom i uključivati javnost u proces donošenja odluka SDG 12 (12.8), 17 (17.14) 4.3.5.2 Promovisati usvajanje adekvatnih obrazaca ponašanja pojedinca u cilju smanjenja nastajanja otpada; shvatanje značaja ponovne upotrebe otpada i kupovine proizvoda napravljenih od reciklabilnih materijala, značaj razdvajanja otpada za reciklažu, jačanje svijesti o potrebni adekatnog i savjesnog odlaganja otpada, itd. SDG 12 (12.8), 17 (17.14)	Organizovani su programi za podizanje svijesti javnosti Uspostavljena posebno prekogranična saradnja upravljanja otpadom Veće korišćenje EU fondova za edukativne

	4.3.5.3 Edukovati proizvođače otpada o njihovim obavezama koje proističu iz Zakona o upravljanju otpadom SDG 12 (12.8) 4.3.5.4 Intenzivirati aktivnosti u domenu jačanja javne svijesti i održavati kontinuitet u tom pogledu kroz organizovanje kampanja i tribina, informisanje građana preko medija, organizovanje akcija sakupljanja pojedinih vrsta otpada, eko kampova, različitih atraktivnih kampanja, uključujući i prekogranične projekte saradnje u ovoj oblasti SDG 12 (12.8) 4.3.5.5 Unaprijediti odnos javnih komunalnih preduzeća i stanovništva intenziviranjem aktivnosti ovih preduzeća u domenu animacije stanovništva SDG 12 (12.8) 4.3.5.6 Obezbijediti društveno-korisno poslovanje javnih-komunalnih preduzeća SDG 12 (12.6) 4.3.5.7 Unaprijediti izvještavanje zvaničnih institucija o količinama otpada koje se proizvode u svim oblastima funkcionisanja društva SDG 12 (12.8), 17 (17.19)	i informativne kampanje
--	--	-------------------------

TEMATSKO PODRUČJE	4. Ekonomski resursi - Uvođenje zelene ekonomije
STRATEŠKI CILJ	4.4 OMOGUĆITI ODRŽIVU VALORIZACIJU I OČUVANJE RESURSA MORA, TE PODSTICATI PLAVU EKONOMIJU
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekti: Ministarstvo održivog razvoja i turizma; Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja; Subjekti uključeni u implementaciju: Agencija za zaštitu životne sredine, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, lokalne uprave primorskih opština, privredni subjekti, stručne i naučne institucije i nevladin sector

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
4.4.1 Očuvati atraktivnost obalnog područja za razvoj održivog turizma SDG 12 (12.2, 12.b), 14 (14.2), 17 (17.4)	4.4.1.1 Kroz unapređivanje strateških dokumenata i propisa kojim se regulišu ekonomske djelatnosti, izradu prostornih planova i primjenu efikasnijih mjera poreske i zemljište politike, te koordiniranim aktivnostima u sektoru turizma i prostornog planiranja SDG 14 (14.2), 17 (17.4): - ograničiti dalju urbanizaciju užeg obalnog pojasa na kapacitete koji su u funkciji poboljšanja strukture i kvaliteta turističke ponude, odnosno izgradnju kapaciteta u turizmu staviti u funkciju generisanja pozitivnih efekata na turističku ponudu, - podržati razvoj turističkih kapaciteta koji omogućavaju produženje sezone i podizanje kvaliteta održive turističke ponude (primarnih smještajnih objekata – hotela, mješovitih destinacija (<i>mixed use resorts</i>) s pratećim sadržajima i sl.), - destimulisati dalji razvoj sekundarnih smještajnih kapaciteta (apartmana i sl.), - unaprijediti turističke aktivnosti na samoj obali (organizacija kupališta, obalna infrastruktura, sportsko-rekreativne aktivnosti i sl). 4.4.1.2 Kroz proces uređenja prostora valorizovati lokalne vrijednosti (arhitektonske, urbanističke, predione i dr.) za potrebe oblikovanja turističkih prostora. Podsticati kvalitetno opremanje i izgradnju turističkih kapaciteta u skladu s prirodnim i predionim vrijednostima (primjena tradicionalnih formi primorske arhitekture). Takođe, treba omogućiti da se mali broj prirodnih plaža s njihovim specifičnostima očuva kao trajna vrijednost i resursna osnova obalnog područja SDG 12 (12.b) ; 4.4.1.3 Podsticati integraciju ruralnog zaleđa u turističku ponudu (ponudu turističkih centara) obalnog područja kroz SDG 12 (12.2): - uključivanje elemenata „tradicionalnog“ ruralnog načina života (tradicionalni zanati i gastronomija, poljoprivredni proizvodi) u višegodišnje i izletničke turističke programe, - obogaćivanje turističke ponude programima posjete kulturnim dobrima i područjima vrijednih predjela koji su do sada bili manje dostupni posjetiocima, odnosno skriveni u zaleđu obalnog područja, - renoviranje postojećih objekata u zaleđu obalnog područja za pružanje usluga	Povećan direktan doprinos sektora putovanja i turizma bruto domaćem proizvodu Povećana profitabilnost turizma Lokalne vrijednosti, predione i prirodne vrijednosti, održivi prostorni razvoj i ruralni razvoj zaleđa u funkciji su oblikovanja prepoznatljivosti i specifičnosti turističkog proizvoda crnogorskog primorja

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
	smještaja, 4.4.1.4 Uspostaviti i unapređivati diferencijaciju turističkog proizvoda koja je zasnovana na lokalnim resursima, kroz razvoj održivih turističkih formi, prije svega, avanturističkog (pustolovnog), edukativnog, kulturnog, gastro, etno, vjerskog, na prirodi zasnovanog turizma, i dr SDG 12 (12.2)	
4.4.2 Obnoviti i očuvati vrijedne ruralne prostore SDG 8 (8.2), 10 (10.2, 10.7), 12 (12.2), 14 (14.5)	4.4.2.1 Stvoriti uslove za ekonomski efikasnu poljoprivredu, posebno s aspekta podrške tržišno zanimljivim i profitabilnim poljoprivredni proizvodima. Između ostalog SDG 8 (8.2), 12 (12.2), 14 (14.5): - usklađivanje zakonske regulative s propisima i standardima EU, u skladu sa Strategijom razvoja poljoprivrede i ruralnih područja i pratećim akcionim planom, - eliminisanjem pravnih prepreka za nesmetano obavljanje turističke djelatnosti kao dopunske poljoprivrede u ruralnim područjima - vodeći računa o kvotama koje će za pojedine poljoprivredne proizvode i djelatnosti biti utvrđeni otvaranjem pregovora s EU u sektoru poljoprivrede - destimulisanjem prenamjene poljoprivrednog zemljišta odnosno usklađivanjem urbanizacije s prirodnim uslovima i potencijalom za razvoj poljoprivrede kroz prostorno-planska rješenja, sprovođenje mjera zemljišne i poreske politike i podsticajnih mjera - očuvanjem uređenih maslinjaka i terasiranih površina koje čine jedan od osnovnih elemenata prepoznatljivosti i specifičnosti posebnih područja poljoprivrede značajnih za očuvanje kulturne baštine (uključujući prepoznatljivu ruralnu arhitekturu) i karaktera predjela, budući da je primjena tradicionalnih postupaka u obradi preduslov očuvanja tog tipa poljoprivrednih površina (maslinjaci u Valdanosu i na Luštici; tradicionalne poljoprivredne površine na brojnim područjima) - uspostavljanjem jedinstvene prostorne baze podataka o bonitetu poljoprivrednog zemljišta - kontinuiranim poboljšanjem karakteristika poljoprivrednih površina (melioracija,	Ruralni razvoj podržava očuvanje vrijednog poljoprivrednog zemljišta, prirode i predjela, povezivanje interesa lokalnih zajednica, stvaranje novih radnih mjesta, čuvanje i afirmisanje autohtonih kulturnih i istorijskih vrijednosti Povećane su vrijednosti outputa u poljoprivredi za 30–40% i zaposlenost u ruralnim područjima za oko 10%

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
	isušivanje i drenaža močvara gdje to nije u konfliktu sa ciljevima očuvanja bioviverziteta, hemijska melioracija zaslanjenih djelova polja, navodnjavanje, ukрупnjivanje površina u područjima gdje fragmentacija parcela onemogućava efikasnu proizvodnju i sl.) - uvođenjem direktnih zelenih plaćanja poljoprivrednicima u skladu s principima Zajedničke poljoprivredne politike EU radi obnavljanja, očuvanja i poboljšanja obalnih ekosistema vezanih za poljoprivredu - sprovođenjem agro-ekoloških mjera (organaska poljoprivreda, gajenje autohtonih sorti poljoprivrednih kultura i rasa stoke, korišćenje planinskih pašnjaka i sl.) usmjerenih na prilagođavanje poljoprivrede na klimatske promjene - podrškom unapređivanju: seoske infrastrukture - pored osnovne (putevi, snabdijevanje vodom i električnom energijom) obuhvatiti i objekte za rekreaciju i odmor, dostupnosti internet mreže, radio i TV signala, infrastrukture za upravljanje otpadom u ruralnom području i dr. - pružanjem podsticaja uspostavljanju klastera i/ili zajedničkih modela organizovanja proizvođača - podsticanjem inovativnih proizvodnih i prodajnih lanaca, uključujući unapređivanje plasmana lokalnih prehrambenih i neprehrambenih proizvoda. 4.4.2.2 Povećati ulaganja u razvoj sela i jačanje porodičnih gazdinstava i podržati realizaciju inovativnih pristupa kojima se povećava zaposlenost, a time zadržava stanovništvo na selu, posebno mlada populacija, kroz podsticaj SDG 8 (8.2), 12 (12.2), 10 (10.2, 10.7): - ekonomskim aktivnostima sela izvan poljoprivrednog sektora, primarno obogaćivanjem turističke ponude programima održivog turizma u zaleđu koji su zasnovani na održivoj valorizaciji izuzetnih predionih vrijednosti, zaštićenih područja, vrijednih šuma - poljoprivrednim aktivnostima u područjima s manjim potencijalom za razvoj poljoprivrede ili izvjesnim prirodnim ograničenjima koja su smještena uglavnom na rubnim područjima polja, terasama i zaravnima na flišnom i kraškom terenu - prostori između Bara i Ulcinja (Velje selo i okolna polja, Mala Gorana i Velika	

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
	Gorana, Pečurice), kao i područja Grblja (Zagora, Krimovica, Kovači, Bigova) i Luštice (Klinci i okolina, Gošići, Radovanići, Merdari), koja su ujedno specifična i po tradicionalnoj organizaciji prostora, životnog i poljoprivrednog, a koja pružaju mogućnosti i za gajenje sitnih preživara.	
4.4.3 Podržati održivu valorizaciju i očuvanje resursa mora SDG 12 (12.2), 14 (14.1, 14.2, 14.4, 14.5, 14.6), 17 (17.14)	4.4.3.1 Utvrditi potencijale otvorenog mora da bi oni doprinijeli jačanju aktivnosti u sektoru plave ekonomije (diverzifikacija aktivnosti u sektoru marikulture, ispitivanje morskih mikroorganizama, npr. primjena za potrebe farmaceutske industrije). SDG 14 (14.2, 14.5) 4.4.3.2 Poboljšati produktivnost i ekološke performanse sektora ribarstva i marikulture kroz: - sprovođenje aktivnosti kojima se omogućava integracija ribarstva i turističke ponude (npr. ribolov organizovan kao dio turističke ponude, posebno primjenom tradicionalnih oblika ribarenja, itd.) utvrđivanje održivih i ekološki prihvatljivih lokacija za ribarstvo i marikulturu - integraciju razvoja marikulture s ostalim djelatnostima (npr. zaštitom morskih staništa i pružanjem ekosistemskih usluga) u okviru diverzifikacije održive turističke ponude - razvoj zajedničkih mjera i instrumenata za upravljanje zaštićenim područjima u moru (što uključuje mjere zaštite osjetljivih morskih habitata i zaštite pojedinih ugroženih vrsta) i za obnavljanje resursa u sektoru ribarstva i marikulture. SDG 14 (14.1, 14.4) 4.4.3.3 Sprovoditi aktivnosti predviđene Strategijom razvoja ribarstva (2015) koje se odnose na upravljanje fotom i resursima, uređenje tržišta (zajedničko uređenje tržišta proizvodima ribarstva), strukturne mjere, prikupljanje podataka, državnu pomoć, inspekcijiski nadzor i kontrolu, kao i primjenu međunarodnih sporazuma); sprovođenjem predviđenih aktivnosti ostvariće se ozelenjavanje razvoja obalnog područja. SDG 14 (14.4, 14.6), 12 (12.2), 17 (17.14)	Diverzifikovane su aktivnosti u sektoru ribarstva i marikulture Ribarstvo i marikultura imaju zadovoljavajuće ekološke performanse Modernizovana ribolovna flota i uzgajališta, razvijeni prerađivački kapaciteti.

TEMATSKO PODRUČJE	4. Uvođenje zelene ekonomije
STRATEŠKI CILJ	4.5 PODRŽATI OZELENJAVANJE EKONOMIJE KROZ RAZVOJ I PRIMJENU OPERATIVNIH INSTRUMENATA ODRŽIVE POTROŠNJE I PROIZVODNJE
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt: Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo održivog razvoja i turizma Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo finansija, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, Agencija za zaštitu životne sredine, Zavod za standardizaciju, Akreditaciono tijelo Crne Gore, Zavod za metrologiju, lo

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
4.5.1 Razvijati i promovisati prakse i rešenja održive proizvodnje kojima se podržava efikasna upotreba prirodnih resursa i smanjuju pritisci na životnu sredinu SDG 8 (8.4), 12 (12.2), 17 (17.14),	4.5.1.1 U sektoru turizma vodeći računa o prostornim, ekološkim, socijalnim i kulturnim komponentama destinacije: promovisanjem eko oznaka primjenom zahtjevnih ekoloških kriterijuma (međunarodno verifikabilnih), izgradnjom kapaciteta privatnog sektora-turističkih poslenika u pogledu prihvatanja održive proizvodnje i potrošnje, podrškom marketinškim aktivnostima kojim se promovišu ekološke vrijednosti Crne Gore kao turističke destinacije. SDG 12 (12.2), 17 (17.14), 8 (8.4) 4.5.1.2 U građevinarstvu primjenom najbolje dostupnih tehnika (BATs) i ekološke prakse (BEPs) za jačanje resursne efikasnosti u procesu projektovanja i izgradnje objekata, kao i tokom životnog ciklusa objekata. SDG 12 (12.2), 17 (17.14), 11 (11.b), 8 (8.4) 4.5.1.3 U poljoprivredi, ribarstvu i marikulturi primjenom najbolje dostupnih tehnika (BATs) i ekološke prakse (BEPs) u svim fazama proizvodnje (npr. od usjeva do potrošnje poljoprivrednih proizvoda) kroz efikasan menadžment resursima, svođenje na najmanju mjeru uticaja sektora proizvodnje hrane, poljoprivrede i ribarstva na	Uvođenje standarda održive potrošnje i proizvodnje po ključnim sektorima djelatnosti (emisioni, ambijentalni, tehnološki, organizacioni, standardi kvalitet proizvoda i usluga, i sl.) Povećani prihodi od turizma promovisanjem prakse i rješenja održive potrošnje i proizvodnje Smanjena potrošnja

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
11 (11.b),	životnu sredinu tokom životnog ciklusa proizvoda; Ove aktivnosti uključuju i: tehnološka unpređenja i povećanje efikasnosti u primarnoj proizvodnji i prehrambenoj industriji; kontrolu primjene vještačkih đubriva i pesticida; podsticaje za rsat površine pod organskom proizvodnjom; širenje znanja i informacija o načinima za očuvanje plodnosti zemljišta; kompostiranje i korišćenje biootpada u poljoprivredi; intenziviranje mjera u podsticaja za razvoj ruralnih područja. SDG 12 (12.2), 8 (8.4) 4.5.1.4 U prerađivačkoj industriji i rudarstvu primjenom najbolje dostupnih tehnika (BATs) i ekološke prakse (BEPs) u cijelom proizvodnom lancu uključujući ukupni tok materijala i otpada, i poklanjajući naročitu pažnju cjeloživotnom ciklusu proizvoda; nadalje, unapređenjem tehnologije i upravljačkih procesa u industriji (osavremenjavanje proizvodnje, povećanje stepena finalizacije, uvođenje novih tehnologija, sistema kvaliteta i upravljanja životnom sredinom, uz izmjene i poboljšanja proizvodnog asortimana); kao i uvođenjem stimulativnih mjera za resursnu efikasnost i inoacije, i uz integraciju šteta od zagađenja i degradacije okruženja u troškove poslovanja preduzeća. SDG 12 (12.2), 8 (8.4) 4.5.1.5 U saobraćaju primjenom novih tehnologija (vozila sa nižim emisijama, nižom potrošnjom goriva, alternativna goriva), uz promovisanje vidova saobraćaja koji su povoljniji po životnu sredinu; definisati i sprovoditi podsticajne mjere uključujući i poreske olakšice; primjenjivati mjere za minimizaciju negativnih uticaja saobraćaja na životnu sredinu; recikliranje vozila po isteku njihovog životnog vijeka. SDG 12 (12.2), 8 (8.4)	energije za grijanje i hlađenje prostora Potrošnja sredstava za zaštitu bilja se kontroliše u skladu sa standardima potrošnje u ovoj obalasti Značajno povećane površine pod organskom proizvodnjom Bolji kvalitet otpadnih voda, kao i kvalitet vazduha iz industrije Povećan broj novih i zelenih radnih mjesta Poboljšana struktura vozila po starosti i emisionim karakteristikama Povećana energetska efikasnost u saobraćaju Poboljšan pristup izvorima finansiranja i razvoj kapaciteta MSP za primjenu resursno efikasnog pristupa

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
4.5.2 Razvijati regulatorni okvir za podršku održivoj potrošnji i proizvodnji SDG 12 (12.2, 12.7)	4.5.2.1 U turizmu SDG 12 (12.2): – u propise uključiti odredbe kojim se podržava integracija principa održive proizvodnje i potrošnje; kreirati eko takse, eko nakande kao efektivne instrumente za internalizaciju troškova s ciljem obezbjeđivanja sredstava za unapređivanje kvaliteta destinacije i zelene poslove; – promovisati primjenu procjene turističkog nosećeg kapaciteta sredine kao obaveznog u razvoju turističkih planova i projekata odnosno kao preduslovu za odobravanje novih investicija u turizmu; – razvijati prakse kojim se pritisak turističkih aktivnosti na prostor svodi na najmanju mjeru; 4.5.2.2 U građevinarstvu SDG 12 (12.2): – Primjenjivati instrumente održivog prostornog planiranja i zelene gradnje, posebno vodeći računa o efikasnoj upotrebi prirodnih resursa i potrošnji energije; – Primjenjivati održive prakse u građevinarstvu upotrebom domaćih materijala, primjenom tradicionalnih znanja i vještina gradnje, ekološki prijateljskih tehnologija i materijala, održivim upravljanjem otpadom, uključujući i konačne razlaganje otpada; – Primjenjivati odgovarajuće tehnike i unaprijediti znanja o održivim obrascima za održavanje zgrada i objekata za stanovanje; – Promovisati prakse održivih javnih nabavki u građevinarstvu; – Uvesti kodove i standarde održive i zelene gradnje;	Zakonodavstvo usklađeno sa EU standardima u ovoj oblasti Sprovedena ekološka poreska reforma Redefinisan sistem subvencija Ojačani administrativni kapaciteti insitucija koje su uključene u uvođenje, sprovođenje i praćenje primjene operativnih instrumenata održive potrošnje i proizvodje Ozelenjavanje jedne trećine ukupnih javnih nabavki Procenat vrijednosti i broj ugovora o javnim nabavkama koji sadrže kriterijume zelenih javnih nabavki značajno povećan Ugrađeni i kriterijum energetske efikasnosti kod

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
	4.5.2.3 U sektoru poljoprivrede, ribarstva i marikulture SDG 12 (12.2): – Promovisati ugradnju nove opreme i dalje parcijalne intervencije (poboljšanja / nadogradnje) na opremu u postojećim industrijskim postrojenjima U politiku ruralnog razvoja integrisati obrasce održive proizvodnje koji imaju visok tržišni potencijal, generiši prihode i povećavaju zaposlenost i suzbijaju migracije iz ruralnih područja; – Uvoditi zelene subvencije za proizvodnju hrane i ribarstvo, olakšavati dobijanje kredita, uvoditi fiskalne instrumente kojima se favorizuju održive prakse u poljoprivredi i ribarstvu (npr. one kojim se eliminišu štetne subvencije za potrošnju energije i vode) i omogućavati podsticaje za primjenu dobre ekološke prakse i organsku proizvodnju; – Uspostavljanjem kontrole kvaliteta proizvoda, harmonizacijom standarda i sertifikata za proizvode dobijene od živom proizvodnjom hrane i u sektoru ribarstva s priznatim međunarodnim; 4.5.2.4 U prerađivačkoj industriji SDG 12 (12.2): – Podsticati ponovnu upotrebu, popravku, reciklažu proizvoda u okviru životnog ciklusa tehnologije i u skladu s produženom odgovornošću proizvođača. Ovo se posebno odnosi na kreiranje zelenih radnih mjesta u okviru upravljanja otpadom. – Promovisati i uvoditi obračun ukupnih troškova i tržišno zasnovanih instrumenata za proizvode i usluge tako da se podstiče upotreba energije iz obnovljivih izvora, eko inovacije, zeleno preduzetništvo i zeleni poslovi. – Promovisati i uvoditi održive javne nabavke (zelene javne nabavke); – Pružati podršku preduzećima u uvođenju EMAS-a i eko označavanja, zamjeni opasnih	javnih nabavki

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
	hemikalija pogodnijim proizvodima, dobijanju potrebnih akreditacija i sertifikata, itd.; 4.5.2.5 Razraditi koncept zelenih javnih nabavki i podržati njihovu integraciju u tenderske procese, uz definisanje kriterijuma na osnovu kojih se javna nabavka može okarakterisati kao zelena (koncept zelenih javnih nabavki kao horizontalna tema, ali uz uvažavanje specifičnih kriterijuma po sektorima). SDG 12 (12.7)	
4.5.3 Podizati svijest i unapređivati znanja SDG 12 (12.2, 12.8, 12.b), 17.7	4.5.3.1 Promovisati eko označavanje. SDG 12 (12.2) 4.5.3.2 Razviti i sprovesti programe jačanja kapaciteta za turističke poslenike radi unapređivanja kapaciteta i svijesti o značaju usvajanja obrazaca održive potrošnje i proizvodnje. SDG 12 (12.2, 12.b) 4.5.3.3 Jačati Jačati privatno-javna partnerstva za uvođenje BATs i BEPs. SDG 17 (17.17) 4.5.3.4 Pripremiti komunikacione pakete za ciljne grupe korisnika usluga, donosiocce odluka o obrascima održive potrošnje i proizvodnje. SDG 12 (12.2, 12.8) 4.5.3.5 Povećati senzibilitet javnosti za koncepte i instrumente održive proizvodnje i potrošnje u funkciji ekonomije koja je zelena, resursno efikasna, cirkularna. SDG 12 (12.2, 12.8) 4.5.3.6 Unaprijediti znanje o prednostima i modalitetima održive potrošnje i proizvodnje usluga i proizvoda. SDG 12 (12.2, 12.8)	Broj preduzeća, po sektorima i veličini, koja koriste savjete o poboljšanju učinaka na životnu sredinu i rast resursne efikasnosti značajno povećan

TEMATSKO PODRUČJE	4. Ekonomski resursi - Uvođenje zelene ekonomije
STRATEŠKI CILJ	4.6 PRIMJENITI DRUŠTVENU ODGOVORNOST U PRAKSI SVIH SEKTORA U SKLADU S POZITIVNIM EVROPSKIM I MEĐUNARODNIM ISKUSTVIMA
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt: Ministarstvo održivog razvoja i turizma Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo finansija, Agencija za zaštitu životne sredine, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, lokalne uprave, privredni, naučne i stručne institucije i nevladin sektor

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
4.6.1 Promovisati koncept društvene odgovornosti (DO) i podizati svijest o vrijednostima i važnosti DO odnosno benefitima organizacija s spektra implementacije DO u praksi SDG 12 (12.2, 12.6), 17 (17.9, 17.14)	4.6.1.1 Dalje jačati institucionalni okvir za društvenu odgovornost. SDG 12 (12.6), 17 (17.9, 17.14)	Ojačana Mreža za DO (javni i civilni sektor)
	4.6.1.2 Uvoditi nastavne programe za DO u sistem obrazovanja (uključivanja društvene odgovornosti u obrazovni sistem, izborni predmeti, nastavna jedinica u postojećim predmetima i sl.). SDG 17 (17.14)	Inovirani nastavni programi na različitim nivoima obrazovanja
	4.6.1.3 Promovisati koncept društvene odgovornosti i podizati svijest o vrijednostima i važnosti društvene odgovornosti (putem kampanja, istraživanja, obuke na svim nivoima) SDG 17 (17.14)	Uspostavljena baza podataka o primjeni koncepta DO i širenje informacija (civilni sektor);
	4.6.1.4 Kreirati i baze podataka o primjeni koncepta DO. SDG 12 (12.2, 12.6)	Povećan broj preduzeća koja su pristupila inicijativi UN Global Compact-a
	4.6.1.5 Identifikovati i publikovati primjere DO aktivnosti na nacionalnom nivou SDG 12 (12.2, 12.6)	
	4.6.1.6 Obezbijediti podršku organizacijama koje praktikuju društveno odgovorno poslovanje kroz društvena priznanja, nagrade i povlastice/olakšice/subvencije. SDG 12 (12.6)	
	4.6.1.7 Promovisati međunarodne standarde društveno odgovornog poslovanja, poput UN Global Compact, OECD standardi DOP i ISO 26000 standardi. SDG 12 (12.6)	

4.6.2 O snažiti primjenu DO SDG 12 (12.6, 12.7), 17 (17.14)	4.6.2.1 Normativno i u praksi osnažiti primjenu - Podsticaja za uvođenje čistih tehnologija, održive potrošnje i proizvodnje i društvenog preduzetništva - Ekoloških i socijalnih oznaka za proizvode i usluge - Odredbi o uključivanju socijalnih i zahtjeva vezanih za zaštitu životne sredine u procedure javnih nabavki. SDG 12 (12.6, 12.7), 17 (17.14)	Obezbeđena finansijska podrška iz državnog budžeta za DO aktivnosti na nacionalnom nivou;
4.6.3 Povećati broj preduzeća koja sistematično primjenjuju načela DO u svom poslovanju i redovno izvještavaju o tome SDG 12 (12.6)	4.6.3.1 Uspostaviti sistem izvještavanja o DO. SDG 12 (12.6) 4.6.3.2 Uvesti obavezu godišnjeg izvještavanja o društveno odgovornim aktivnostima svih preduzeća (kroz uključivanje u dio o ne-finansijskom izvještavanju). SDG 12 (12.6) 4.6.3.3 Uspostaviti jedinstveni sistem izvještavanja o DO SDG 12 (12.6) 4.6.3.4 Regulisati sistem nezavisne verifikacije ispravnosti i korisnosti godišnjih izvještaja kompanija SDG 12 (12.6)	Značajno povećan broj preduzeća koji imaju web prezentacije i objavljuju izvještaje o društveno odgovornom poslovanju i dobrim praksama (ne-finansijsko izvještavanje)
TEMATSKO PODRUČJE	4. Ekonomski resursi - Uvođenje zelene ekonomije	
STRATEŠKI CILJ	4.7 POVEĆATI NIVO KONKURENTNOSTI CRNOGORSKE EKONOMIJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ I ZELENA RADNA MJESTA	
	Vodeći subjekt: Ministarstvo ekonomije Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo finansija, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, Agencija za zaštitu životne sredine, IRF, lokalne uprave, privredni subjekti, stručne i naučne institucije i nevladin sektor	

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
4.7.1 Podsticati konkurentnost crnogorskih preduzeća kroz mjere za stimulisanje resursne efikasnosti i investicija SDG 8 (8.1, 8.2, 8.3, 8.5), 9 (9.2, 9.3), 17 (17.1, 17.3, 17.14)	4.7.1.1 Dalje jačati finansijsku podršku i uvoditi nove finansijske instrumente (npr. na osnovu aranžmana IRF-a sa EIB, i uz mogućnosti koje pružaju COSME i IPA programi), uz uvažavanje kriterijuma resursne efikasnosti investicija, odnosno promovisati razvojno orjentisane politike koje podržavaju produktivne aktivnosti, otvaranje dostojanstvenih radnih mjesta, preduzetništvo, kreativnosti i inovativnost, podstiču razvoj MSP, između ostalog i kroz pristup finansijskim uslugama. SDG 8 (8.1, 8.2, 8.3), 9 (9.3), 17 (17.14) 4.7.1.2 Promovisati jačanje konkurentnosti MSP kroz pružanje usluga za podršku biznisu i ozelenjavanju ekonomije, poslovno savjetovanje, mentoring (neposredni rad u cilju rješavanja problema i planiranja budućeg poslovanja, a uz uvažavanje principa resursne efikasnosti), podršku unapređenju preduzetničkog učenja, unapređenju izvoza i ženskog preduzetništva. SDG 8 (8.3, 8.5) 4.7.1.3 Jačati komunikaciju uključenih resora i agencija sa privatim sektorom pružanjem informacija za osnivanje i poslovanje MSP, obukama, treninzima i ostalim vidovima podrške početnicima u biznisu. SDG 8 (8.3) 4.7.1.4 Jačati administrativne kapacitete za inoviranje i implementaciju MSP politike, kao i za efikasno korišćenje sredstava EU podrške. SDG 17 (17.9, 17.14) 4.7.1.5 U okviru direktnih podsticaja investicijama, promovisati investicije koje unapređuju resursnu efikasnost i promovišu zelena radna mjesta SDG 9 (9.2), 17 (17.1, 17.3, 17.14)	Značajno smanjene administrativne barijere za razvoj MSP i preduzetništva u Crnoj Gori Rast konkurentnosti crnogorske ekonomije značajno poboljšan i predstavljen indikatorima kao što su GCI, DB, HF i sl. Sredstva za podsticanje investicija značajno povećala zelena radna mjesta
4.7.2 Jačati lokalnu preduzetničku infrastrukturu – poslovni ambijent za razvoj preduzetništva i MSP SDG 8 (8.3, 8.4)	4.7.2.1 Jačati kapacitete za pružanje tehničke pomoći preduzetnicima i MSP radi podsticanja inovativnih, zelenih i ruralnih razvojnih projekata, kroz SDG 8(8.3): - procjenu kapaciteta postojećih službi za pružanje tehničke podrške - specijalizaciju savjetnika - obuku za pripremu (npr. kroz programe podrške EU) i praćenje sprovođenja razvojnih projekata. 4.7.2.2 Pružati direktnu podršku preduzetnicima i drugim nosiocima „zelenog“ razvoja	Ruralni i zeleni preduzetnički projekti realizovani su i preduzetnici uspješno posluju

	kroz SDG 8 (8.3): - pružanje potrebnih informacija o uslovima i mogućnostima za razvoj poslovnih ideja, postojećim i potencijalnim mogućnostima podrške finansiranju, kao i uslovima za dobijanje pomoći u razradi i sprovođenju projekata - razvoj znanja i vještina nosioca projekata za osmišljavanje, pripremu i vođenje projekata izradom vodiča, organizacijom treninga, radionica i drugih programa obuke za primjenu inovativnih pristupa, primjenu novih znanja i vještina - osmišljavanje i sprovođenje programa razmjene znanja i iskustava na regionalnom i međunarodnom nivou - pružanje direktne tehničke pomoći u sprovođenju projekata. 4.7.2.3 Podržati poljoprivredne proizvođače u praktičnoj primjeni novih trendova i ekološki odgovornih tehnologija (npr. zelena i energetski efikasna gradnja, održivo upravljanje otpadom, primjena IT tehnologija). SDG 8 (8.4)	
4.7.3 Pokrenuti i realizovati stimulatívne programe finansiranja – bolja raspoloživost, dostupnost i pristup finansijama za preduzetnike i MSP, posebno za inovativna i izvozno orjentisana preduzeća SDG 8 (8.3, 8.10), 17 (17.9, 17.14)	4.7.3.1 Stvarati preduslove za razvoj zelenog bankarstva, prije svega, kroz SDG 8 (8.10): - rad s bankarskim službama u promovisanju tržišnih potencijala zelenog preduzetništva - partnerstvo i podjelu rizika javne preduzetničke infrastrukture i banaka - obezbjeđivanje sredstava za prefinansiranje projekata za koje postoji mogućnost podrške iz pretpristupnih fondova EU - javnu afirmaciju društveno odgovornog ponašanja zelenih banaka. 4.7.3.2 Za naročito inovativne i rizične projekte treba obezbijediti posebne programe bespovratnih sredstava i maksimalno se fokusirati na apsorpciju sredstava dostupnih iz fondova EU. SDG 8 (8.10, 8.3), 17 (17.9, 17.14)	Uspostavljene su podsticajne mjere u obliku finansijske i tehničke pomoći za sprovođenje zelenih projekata
4.7.4 Poboljšati kvalitet proizvoda i usluga kao prostor za kreiranje zelenih radnih mjesta SDG 2 (2.3, 2.4, 2.5), 12 (12.2), 17 (17.14)	4.7.4.1 Uvoditi programe sertifikacije kvaliteta (proizvoda sa zaštićenim geografskim porijeklom i tredicionalnih/ekoloških proizvoda); unaprijediti sistem standardizacije proizvoda. SDG 12 (12.2) 4.7.4.2 Promovisati uspješne projekte i predstavljati crnogorske proizvode na međunarodnim sajmovima (nacionalni štand i prezentacija na međunarodnom tržištu, posjeta specijalizovanim sajmovima, studijski boravci). SDG 2 (2.4)	Ostvarena je prepoznatljivi- vost tradi- cionalnih lokalnih poljoprivrednih proizvoda, kroz uspostavljene sisteme sertifikacije i promocije njihove prepoznatljivosti i kvaliteta Zelena plaćanja u agrobudžetu dostižu

	4.7.4.3 Podsticati kreativno brendiranje i marketing domaćih proizvoda (naročito specifičnih, tradicionalnih, autohtonih proizvoda visokog kvaliteta, kao npr. vina od domaćih sorti vranca, kratošije i krstača; maslinovog ulje od autohtone sorte žutica; maginje; rogač; pečurke; raštan; divlji plodovi, ljekovito bilje, voće i povrće našeg podneblja, proizvodnja meda, i dr.) radi uspješnog plasmana na regionalnom i inostranom tržištu; proizvode pakovati na način prihvatljiv savremenom potrošaču i koji doprinosi prepoznatljivosti crnogorskog područja. SDG 2 (2.3), 17 (17.14) 4.7.4.4 Dalji razvijati klastere u Crnoj Gori - jačanje postojećih, obuke, savjetodavna podrška, uspostavljanje novih (klasteri: namještaj, drvna sirovina, građevinski materijal, kamen, metalne konstrukcije, med, mliječni proizvodi, pilići/jaja, mesne prerađevine, vino, flaširana voda, pečurke, pastrmka, morska riba i školjke, maline, heljda, agrumi, turističke usluge, i sl.) (SDG 2.4, 2.5);	30% u strukturi Značajno povećan broj klastera i obezbjeđena razvojna podrška za njih
--	--	---

TEMATSKO PODRUČJE	5 Unapređenje sistema upravljanja za održivi razvoj
STRATEŠKI CILJ	5.1 JAČATI SISTEM UPRAVLJANJA ZA ODRŽIVI RAZVOJ
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekti: Ministarstvo održivog razvoja i turizma Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo unutrašnjih poslova i javne uprave, Uprava za kadrove, Ministarstvo finansija

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
5.1.1 Uspostaviti mjerljivost rezultata rada javne uprave SDG 16 (16.6, 16.7, 16.a)	5.1.1.1. Uspostaviti sistem kontinuiranog, jednostavnog, kvantitativnog, objektivnog i transparentnog mjeranja ostvarenih rezultata 5.1.1.2 Uspostaviti internalizaciju odgovornosti uvođenjem sistema sankcionisanja neefikasnosti, predvidivošću u postupanju, poštovanjem regulative, nagrađivanjem natprosječnih rezultata rada kroz program kompetitivnih plata i napredovanja utemeljenog na rezultatima i učincima 5.1.1.3 Ojačati personalnu odgovornost za postizanje postavljenih ciljeva u odnosu na planove rada i obavezu preciznog utvrđivanja radnih zadataka, obaveza i očekivanih	Ostvaren je progres u sistemu praćenja, izvještavanja i vrednovanja učinaka subjekata javne uprave; SDG 16 (16.6, 16.7, 16.a) Internalizacija odgovornosti je uspostavljena i ojačana personalna odgovornost.

	učinaka. 5.1.1.4 Uvesti sistem ocjenjivanja koji je zasnovan na primjeni opravdanih, jasnih i nedvosmislenih kriterijuma i povezati sistem ocjenjivanja sa sistemom nagrađivanja natprosječnih rezultata rada i sankcionisanja nerada. 5.1.1.5 Željene ishode utvrđivati na osnovu objektivne ocjene stanja i na njoj zasnovanog utvrđivanja utvrđivanja potreba. 5.1.1.6 Omogućiti programsko namjensko budžetiranje koje je zasnovano na mjerenju postignutih rezultata.	SDG 16 (16.6, 16.7, 16.a) Uspješnost ostvarivanja rezultata opredjeljuje okvir za namjensko bužetiranje potreba održivog razvoja. Institucije javne uprave na svim nivoima su djelotvorne, odgovorne i transparentne
5.1.2 Ojačati učešće zainteresovane i stručne javnosti u donošenju i sprovođenju odluka značajnih za održivi razvoj SDG 6 (6.b); 16 (16.7); 39 paragraf Agende OR do 2030. godine: 39	5.1.2.1 Podsticati učešće svih zainteresovanih strana i stručne javnosti, u javnim debatama i planskim procesima od značaja za održivi razvoj društva, zadovoljavajući u najvećoj mogućoj mjeri najširi društveni interes. 5.1.2.2 Unaprijediti transparentnost upravljanja kroz pravovremeno pružanje informacija zainteresovanoj javnosti i unapređivanje mogućnosti javnosti da iznošenjem mišljenja i primjedbi utiče na rad javne uprave u ranoj fazi procesa donošenja i sprovođenja propisa, javnih politika, programa i projekata. 5.1.2.3 Realizovati programe podizanja svijesti koji su zasnovani na prethodno utvrđenim potrebama s aspekta očuvanja i unapređenja nacionalnih resursa.	Informisano građanstvo; SDG 16 (16.6, 16.7, 16.a) Institucije javne uprave transparentno donose odluke o održivom razvoju uzimajući u obzir mišljenja i prijedloge javnosti; SDG 16 (16.6, 16.7, 16.a) Institucije javne uprave transparentno sprovode odluke uz omogućeno učešće zainteresovanim stranama. SDG 16 (16.6, 16.7, 16.a)

TEMATSKO PODRUČJE	5 Unapređenje sistema upravljanja za održivi razvoj
STRATEŠKI CILJ	5.2 JAČATI UPRAVLJANJE ŽIVOTNOM SREDINOM UNAPREĐENJEM PRIMJENE INSTRUMENATA ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekti: Ministarstvo održivog razvoja i turizma Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo finansija, Uprava za kadrove, Uprava za inspekcijske poslove, nadležni sudovi, lokalne samouprave

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
5.2.1 Unaprijediti primjenu sistemskih instrumenata upravljanja životnom sredinom SDG 16 (16.6) Paragrafi 47-48, 72-90	5.2.1.1 Uspostaviti informacijski sistem za životnu sredinu u skladu sa INSPIRE Direktivom tako da: – sadrži prostorne podatke o: transportnoj mreži (putevi, pruge, aerodromi, plovne linije i infrastruktura); vodnim tijelima; zaštićenim područjima; geološkim karakteristikama i karakteristikama tla, namjeni prostora odnosno upotrebi zemljišta sa ucrtanom lokacijama objekata; geografskoj distribuciji dominantnih oboljenja i njihovoj direktnoj ili indirektnoj povezanosti sa životnom sredinom; komunalnim i drugim javnim uslugama (kanalizacija, odlaganje otpada, snabdijevanje vodom i električnom energijom, škole, bolnice, javna uprava); infrastrukturi za monitoring životne sredine; industrijskim objektima; distribuciji stanovništva; zonama rizika od prirodnih hazarda; zonama pod posebnim režimom upravljanja (izvorišta, odlagališta otpada, pojačana zaštita od buke, zone koncesija i sl.); kvalitetu vazduha; meteorološkim podacima; staništima, biotopima i rasprostranjenosti vrsta; izvorima energije i mineralnim resursima. – se uspostavi informacijski sistem u skladu s INSPIRE Direktivom kroz: i) nadogradnju do sada realizovanih aktivnosti u okviru uspostavljanja informacionog sistema u oblasti životne sredine u Agenciji za zaštitu životne sredine, ii) uvezivanje s centralnom bazom za obradu indikatora održivog razvoja koja će biti uspostavljen u MONSTAT-u i web platformom za izvještavanje o sprovođenju NSOR u periodu do 2030. godine u Ministarstvu održivog razvoja i turizma.	Do 2020. godine uspostavljen je informacijski sistem koji podržava sveobuhvatni sistem prikupljanja i obrade podataka i izvještavanja o stanju životne sredine prema EEA i ostalim relevantnim međunarodnim tijelima. Paragrafi 47-48, 72-90 Informacijski sistem za životnu sredinu pruža podršku izvještavanju o sprovođenju NSOR do 2030. godine. Paragrafi 47-48, 72-90 Informacijski sistem za životnu sredinu povezan je sa sistemom obrade podataka za proračun indikatora održivog razvoja. Paragrafi 47-48, 72-90

- se informacioni sistem za životnu sredinu zasniva na principima uspostavljanja informacionih sistema u životnoj sredini (SEIS)³⁰¹.

5.2.1.2 Uspostaviti PRTR registar - registar emisije zagađujućih materija i prenosa zagađenja u životnoj sredini tako da:

- sadrži podatke o izvorima, vrsti, količini, načinu i mjestu ispuštanja, prenosa i odlaganja zagađujućih materija i otpada u životnu sredinu;
- je uspostavljen kao javno dostupna centralizovana baza podataka u okviru informacionog sistema u životnoj sredini (prethodna pomjera);
- obezbjeđuje podatke značajne za odluke i ocjene o smanjenju i prevenciji zagađenja, zdravlju stanovništva, modeliranju uticaja zagađenja na zdravlje stanovništva i kvalitet života, ekološkim performansama industrijskih postrojenja i uvođenju čistijih tehnologija, u okviru izvještavanja o stanju životne sredine i utvrđivanja mjera zaštite životne sredine.

5.2.1.3 Unaprijediti postupke i metode procjena uticaja na životnu sredinu (strateške i projektnje)³⁰²:

- objektivizirati pojedine korake u postupku procjene kroz korišćenje kvantitativnih, a ne isključivo kvalitativnih metoda, posebno kod strateške procjene uticaja na životnu sredinu
- procjene i analize vezati za konkretne prostorne cjeline i zone specifičnih uticaja unutar obuhvata planskog dokumenta

Do 2020. godine PRTR baza podataka uspostavljena je i integrisana u informacioni sistem za životnu sredinu.

Paragrafi 47-48, 72-90

Svi podaci o stanju životne sredine čije je prikupljanje i obrada finansirana javnim sredstvima su pod utvrđenim uslovima javno dostupni i besplatno se stavljaju na raspolaganje nadležnim subjektima i zainteresovanim stranama.

SDG 16 (16.6)

Bitno je unaprijeđen kvalitet izvještavanja o stanju životne sredine.

Paragrafi 47-48, 72-90

Strateške procjene uticaja na životnu sredinu doprinose kvalitetu planskih i razvojnih dokumenata, dok nalazi procjene uticaja na životnu sredinu nijesu

³⁰¹ Shodno SEIS principima (SEIS Principles - Towards a Shared Environmental Information System (SEIS, COM(2008) 46 final/Brussels, 2008) podacima:

- se upravlja što je moguće bliže mjestu njihovog nastanka;
- se prikupljaju jednom a njihovo dijeljenje treba da omogući korišćenje za različite svrhe;
- su dostupni i spremni za izvršavanje obaveza izvještavanja;
- su lako dostupni svim korisnicima;
- se mogu koristiti za poređenja na različitim geografskim nivoima, uz omogućavanje učešća građana;
- su dostupni javnosti;
- baze podataka su podržane jednostavnim besplatnim softverskim standardima.

³⁰² Mjera definisana i Nacionalnom strategijom integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore

	– unaprijediti obavezu paralelnog i na saradnji zasnovanog planskog procesa i procjene uticaja. 5.2.1.4 Unaprijediti sprovođenje: – strateške procjene uticaja prostornih i razvojnih planova na životnu sredinu zaštićenih prirodnih dobara, ekološki vrijednih staništa i ekosistema – procjene uticaja na životnu sredinu za zahvate u zaštićenim prirodnim dobrima i potencijalnim područjima nacionalne Ekološke mreže (EMERALD, IBA, IPA), naročito onima koja uključuju prirodna staništa i ekosisteme.	formalni već odlučujući faktor kod realizacije zahvata u prostoru. Uspostavljen je monitoring sprovođenja mjera propisanih studijama i elaboratima o strateškoj i procjeni uticaja na životnu sredinu.
5.1.2 Izvršiti analizu usklađenosti sektorskih politika sa zahtjevima životne sredine i izvršiti integraciju zahtjeva zaštite životne sredine u sektorske politike i planove³⁰³ SDG 6 (6.a),15 (15.7, 15.c), 16 (16.6, 16.7), 17 (17.9, 17.14, 17.19) Paragrafi: 5, 21, 55 i 63	5.1.2.1 Sagledati nedostatke donesenih strategija i planova u odnosu na utvrđene kriterijume. 5.1.2.2 Definirati konkretne prijedloge za izmjenu strategija i planova pojedinačno po sektorima, uključujući integraciju ciljeva i podciljeva održivog razvoja značajnih za održivost upravljanja prirodnim resursima i zaštitu životne sredine. 5.1.2.3 Definirati prijedloge potrebnih izmjena i dopuna relevantnih zakonskih propisa koje su neophodne radi obezbjeđivanja normativne osnove za usklađivanje sektorskih strategija i planova shodno prethodno navedenom.	Utvrđeni su elementi neusklađenosti nacionalnih strategija i planova s ciljevima i mjerama održivog razvoja, uključujući one koji se odnose na održivost upravljanja prirodnim resursima i zaštitu životne sredine. Paragrafi 5, 21, 55 i 63 Izvršene su izmjene nacionalnih strategija i planova i uzajamno usklađivanje. SDG 17 (17.14, 17.19) Paragraf 63 Koordinaciono tijelo za održivi razvoj i Nacionalni savjet omogućavaju sektorsku koordinaciju i usklađivanje.

³⁰³ Mjera definisana i Nacionalnom strategijom integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore

		SDG 16 (16.6, 16.7), 17 (17.14)
5.1.3 Jačati kapacitete za nadzor nad sprovođenjem propisa u oblasti životne sredine	5.1.3.1 Jačati ekološku inspekciju i uvesti jasno i transparentno planiranje i izvještavanje o inspekcijskom nadzoru. 5.1.3.2 Jačati kapacitete sudova za procesuiranje prekršaja i krivičnih djela iz oblasti zaštite životne sredine. 5.1.3.3 Naročito se fokusirati na jačanje kapaciteta za zaštitu životne sredine na lokalnom nivou.	Povećan je broj izvršilaca i unaprijeđena učinkovitost ekološke inspekcije. SDG 16 (16.6, 16.7) Unaprijeđeni su stručni kapaciteti, efikasnost i učinkovitost komunalne inspekcije. SDG 6 (6.a), 17 (17.9) Povećan je broj pravosnažnih presuda za prekršajna i krivična djela iz oblasti zaštite životne sredine. SDG 15 (15.7, 15.c), 16 (16.6)

TEMATSKO PODRUČJE	5 Unapređenje sistema upravljanja za održivi razvoj
STRATEŠKI CILJ	5.3 SPROVESTI REFORMU INSTITUCIONALNE ORGANIZACIJE SISTEMA UPRAVLJANJA ZA ODRŽIVI RAZVOJ
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekti: Nacionalni savjet za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem, Ministarstvo održivog razvoja i turizma Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, Ministarstvo finansija, Uprava za kadrove, Uprava za inspekcijske poslove, lokalne samouprave, poslovni i finansijski sektor, organizacije civilnog društva

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
5.3.1 Osnažiti političku podršku politici održivog razvoja SDG 16 (16.8), 17 (17.14) Paragrafi: 40, 63	5.3.1.2 Osigurati kontinuirano finansiranje rada stručnih tijela Nacionalnog savjeta za ORKP i IUOP 5.3.1.3 Obezbijediti efikasno sprovođenje preporuka Nacionalnog savjeta za ORKP i IUOP od strane Vlade Crne Gore i lokalnih samouprava. 5.3.1.4 Unaprijediti vizibilnost Nacionalnog savjeta za ORKP i IUOP u međunarodnom kontekstu. 5.3.1.5 Iskoristiti integritet Nacionalnog savjeta za ORKP i IUOP za snaženje svijesti o značaju i mogućnostima održivog razvoja, prije svega na lokalnom nivou 5.3.1.6 Omogućiti svrsishodno angažovanje relevantnih subjekata, naročito privatnog i poslovnog sektora i civilnog društva, u okviru funkcionisanja Nacionalnog savjeta za ORKP i IUOP, kao i snaženja implementacije prioriteta politike održivog razvoja. 5.3.1.8 Obezbijediti kontinuirani rast izdvajanja budžetskih sredstava za funkcionisanje Nacionalnog savjeta za ORKP i IUOP.	Odluke Nacionalnog savjeta se sprovedu efikasno i dosledno na nacionalnom i lokalnom nivou. (SDG 17 (17.4), Paragrafi 40, 41, 45, 58, 62, 63, 66 Agende; Unaprijeđena je koordinacija pri donošenju i sprovođenju odluka i strateških dokumenata od značaja za sprovođenje NSOR do 2030. godine. SDG 17 (17.14) Obezbijedeno je stabilno finansiranje potreba Nacionalnog savjeta, uključujući podršku njegovim stručnim tijelima. Paragrafi 41, 45 Unaprijeđena je vizibilnost Nacionalnog savjeta u UN kontekstu i drugim relevantnim međunarodnim okvirima. SDG 16 (16.8)
5.3.2 Osnažiti stručno-administrativni nivo sprovođenja politike održivog razvoja SDG 16 (16.6, 16.7) i 17	5.3.2.1 Ojačati jedinicu za koordinaciju sprovođenja politike održivog razvoja prema odabranom scenariju, kako povećanjem broja izvršilaca, tako i uvođenjem profesionalizma i izgradnjom specifičnih znanja i vještina od značaja za održivi razvoj. 5.3.2.2 Uspostaviti odgovornost svih organa uprave na nacionalnom i lokalnom nivou, u slučaju neispunjenja utvrđenih obaveza u sprovođenju politike održivog razvoja. 5.3.2.3 Povećati broj izvršilaca, kao i stručna znanja i profesionalizam službenika zaduženih	Stručni i tehnički kapaciteti na lokalnom i nacionalnom nivou omogućavaju efikasno i učinkovito sprovođenje ciljeva i mjera održivog

(17.14, 17.15, 17.17)

za održivi razvoj u organima uprave na nacionalnom nivou, kao i sekretarijatima lokalnih samouprava za sprovođenje politike održivog razvoja na lokalnom nivou, uključujući:

- sprovođenje i izvještavanje o implementaciji NSOR i ciljeva održivog razvoja;
- praćenje usklađenosti nacionalnih propisa i institucionalnog okvira s NSOR;
- pokretanje i sprovođenje programskih i projektnih aktivnosti;
- stručnu evaluaciju materijala koji se upućuju Nacionalnom savjetu za ORKP i IUOP.

5.3.2.4 Podstaci i jačati učešće poslovnog i finansijskog sektora u realizaciji projektnih i programskih aktivnosti NSOR.

5.3.2.5 Osnažiti aktivno učešće organizacija civilnog društva u sprovođenju NSOR-a.

5.3.2.6 Omogućiti održivo finansiranje stručno-administrativnog nivoa sprovođenja politike održivog razvoja.

5.3.2.7 Kontinuirano sprovođenje programe jačanja kapaciteta javne uprave za upravljanje za održivi razvoj uključujući:

- Uspostavljanje programa stručnih usavršavanja u prioritetnim oblastima na osnovu prethodno utvrđenih potreba, pritome prioritetno vodeći računa o značaju kvalitetne primjene rezultata sprovedenih obuka i njihovom doprinosu u povećanju kvaliteta obavljanja svakodnevnih aktivnosti
- Razmjenu znanja i izgradnju potrebnih vještina kroz učešće u relevantnim međunarodnim programima.

5.3.2.8 Primijeniti mehanizme podrške donošenju informisanih odluka zasnovanih na ciljanoj primjeni naučnih znanja i vještina u kontekstu potreba politike održivog razvoja, prioritetno uspostavljanjem centra izuzetnosti radi transfera stručnih i naučnih znanja i vještina za potrebe sprovođenja politike održivog razvoja u okviru transformacije Centra za održivi razvoj koji sada funkcioniše kao program UNDP-a.

razvoja utvrđenih NSOR do 2030.

SDG 17 (17.6, 17.7, 17.9)

Paragrafi:

Odabrani scenario reforme sistema javne uprave za sprovođenje politike održivog razvoja omogućava efikasno sprovođenje NSOR do 2030 i izvještavanje o sprovođenju ciljeva održivog razvoja prema UN-u.

SDG 16 (16.6, 16.7)

Paragrafi 3, 5, 55, 63

Poslovni i finansijski sektori i organizacije civilnog društva su aktivni sudionici u sprovođenju politike održivog razvoja.

SDG 17 (17.14, 17.15 i 17.17)

TEMATSKO PODRUČJE	5 Unapređenje sistema upravljanja za održivi razvoj
STRATEŠKI CILJ	5.4 Uspostaviti sistem za praćenje održivosti nacionalnog razvoja uključujući praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekti: Nacionalni savjet za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo finansija, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo nauke, Ministarstvo pravde, Ministarstvo za informaciono društvo i tehnologije i Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, MONSTAT Subjekti uključeni u implementaciju: lokalne samouprave, Zajednica opština, Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća, Agencija za duvan, Zavod za školstvo, Kancelarija za borbu protiv trgovine ljudima, Uprava za javne nabavke, Uprava za kadrove, Univerzitet Crne Gore - Institut za biologiju mora, Agencija za zaštitu životne sredine, Uprava carina, Uprava za inspekcijske poslove.

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
5.4.1 Omogućiti kontinuiranu realizaciju programa prevođenja ciljeva održivog razvoja u nacionalni kontekst i izgradnju nacionalnih kapaciteta za njihovo efikasno sprovođenje u predstojećem dvogodišnjem periodu Paragrafi: 3,5,21, 41, 45, 47,48,55, 72-79, 82-90	5.4.1.1 Izvršiti detaljnu i sveobuhvatnu analizu postojećeg sistema nacionalnih politika u odnosu na potrebe s aspekta prevođenja ciljeva održivog razvoja u nacionalni kontekst. 5.4.1.2 Polazeći od platforme koju će postaviti NSOR do 2030. godine, svi nadležni resori treba da do 2017. godine utvrde vezu između pojedinih ciljeva održivog razvoja i njihovih sektorskih strategija, planova i programa odnosno mjera i akcija za koje će biti zaduženi u sprovođenju NSOR. Shodno tome treba utvrditi relevantnost zadataka utvrđenih u okviru ciljeva održivog razvoja u kontekstu njihove integracije u sektorske politike i s tim u vezi utvrditi obaveze nadležnih resora i institucija u pogledu izvještavanja o sprovođenju zadataka u okviru ciljeva održivog razvoja relevantnih za Crnu Goru. Kao sljedeći korak treba definisati listu prioriteta za prevođenje i sprovođenje ciljeva održivog razvoja u nacionalne politike, programe i planove u periodu do 2020. godine. 5.4.1.3 U periodu od 2016-2020. godine MONSTAT treba da preuzme sve indikatore održivog razvoja u svoj program statističkog praćenja. 5.4.1.4 Obezbijediti sredstva iz budžeta za finansiranje potrebnih statističkih istraživanja i s tim povezanog jačanja ljudskih resursa i tehničkih kapaciteta za praćenje indikatora	Do 2017. godine utvrđena je relevantnost zadataka utvrđenih u okviru ciljeva održivog razvoja u kontekstu njihove integracije u sektorske politike, programe i planove i s tim u vezi utvrđena odgovornost nadležnih resora i institucija. Paragrafi: 3, 5, 55, 41, 45, 47 Do 2017. godine utvrđeni su nedostaci u horizontalnoj i vertikalnoj ravni uprave u pogledu prevođenja ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni kontekst. Paragrafi: 3, 5, 55, 78, 79 Do 2018. godine izvršeno je usklađivanje nacionalnih politika i planova.

	održivog razvoja. 5.4.1.5 Obezbijediti sredstva iz budžeta za finansiranje uspostavljanja sistema izvještavanja o sprovođenju NSOR do 2030. godine odnosno ciljeva održivog razvoja prema UN-u i s tim povezanog jačanja ljudskih resursa i tehničkih kapaciteta Ministarstva održivog razvoja i turizma. 5.4.1.6 Kontinuirano unapređivati sistem izvještavanja o sprovođenju NSOR kroz širenje početno postavljene platforme za praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja. 5.4.1.7 U okviru Razvojnog programa podrške UN-a Crnoj Gori-UNDAF 2017-2021 pružiti podršku Ministarstvu održivog razvoja i turizma, MONSTAT-u i ostalim nadležnim resorima i institucijama za: razvoj i sprovođenje programa za uvođenje ciljeva održivog razvoja, uspostavljanje informacionog sistema za prikupljanje i obradu podataka i sistema izvještavanja o sprovođenju politike održivog razvoja primjenom ciljeva i indikatora održivog razvoja.	Paragrafi: 3, 5, 55, 78, 79 Do 2019. godine uspostavljen je informacioni sistem za obradu indikatora održivog razvoja. Paragrafi 72-79 U 2019. godini pripremljen je prvi pilot izvještaj o sprovođenju NSOR do 2030. godine, koji u mjeri dostupnosti integriše i indikatore održivog razvoja do tada uvedene u sistem statističkog praćenja. Paragrafi 82-90 U 2021. godini izvještava se obradom barem 51% indikatora održivog razvoja.
5.4.2 Uspostaviti informacioni sistem za praćenje sprovođenja NSOR utemeljenog na ciljevima i indikatorima održivog razvoja Paragrafi 47-48, 72-90	5.4.2.1 Uzimajući u obzir programe statističkih istraživanja koje treba da realizuje MONSTAT, i podatke dostupne u okviru praćenja postojećih sektorskih politika, do 2017. godine utvrditi nedostatke postojećih baza podata u pogledu prevođenja ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni kontekst. Do 2018. godine izvršiti usklađivanje nacionalnih politika i planova u odnosu na na utvrđenu relevantnost ciljeva i zadataka održivog razvoja. 5.4.2.2 U sljedećij fazi radi prevazilaženja utvrđenih nedostataka, do 2019. godine uspostaviti informacioni sistem koji omogućava prikupljanje i obradu podataka potrebnih za proračun pokazatelja održivog razvoja. 5.4.2.3 Informacioni sistem treba uspostaviti u MONSTATu i uvezati sa više pojedinačnih baza podataka koje su izvor informacija za obradu indiktora održivog razvoja. Treba utvrditi sadržaj i način vođenja sveobuhvatnog informacionog sistema, urediti razmjenu	Paragrafi 82-90 Do 2025. godine omogućeno je praćenje svih indikatora održivog razvoja. Paragrafi 82-90 Kontinuirano se obezbjeđuju sredstva za finansiranje aktivnosti na uspostavljanju sistema izvještavanja, i kasnije za realizaciju izvještavnja o sprovođenju

podataka između pojedinih baza i njihovu međusobnu kompatibilnost utvrđivanjem:

- obaveznog sadržaja programa prikupljanja i pohranjivanja podataka
- nadležnosti institucija javne uprave koje su odgovorne za sprovođenje programa prikupljanja i pohranjivanja podataka
- jedinstvenog formata i drugih tehničkih uslova obrade podataka
- pravila razmjene podataka između nadležnih institucija, odnosno centralne baze i posebnih (sektorskih) baza
- pravila za uspostavljanje zajedničke metabaze s informacijama o dostupnosti raspoloživih podataka,
- pravila vođenja informacionog sistema.

NSOR i ciljeva održivog razvoja.

Paragrafi 72-90

5.4.2.4 U Ministarstvu održivog razvoja i turizma uspostaviti i upravljati web platformom za praćenje i izvještavanje o sprovođenju NSOR primjenom indikatora održivog razvoja.

Web platforma treba da bude povezana s centralnom bazom podataka u MONSTAT-u, a praćenje i izvještavanje o sprovođenju NSOR od strane Ministarstva održivog razvoja i turizma organizovano uzimajući u obzir kontinuirano računanje i obradu indikatora održivog razvoja od strane MONSTAT-a i u koordinaciji s resorim i institucijama zaduženim za sprovođenje mjera NSOR do 2030. godine odnosno pojedinih ciljeva i zadataka održivog razvoja.

5.4.2.5 Obezbijediti finansijska sredstva za prikupljanje podataka, ažuriranje i održavanje baza podataka.

5.4.2.6 Obezbijediti dostupnost podacima sadržanim u bazama podataka unapređivanjem

	procedura za: – podnošenje i odobravanje zahtjeva za obezbjeđivanje dostupnosti podataka – upotrebu podataka za obavljanje stručnih poslova (izrada javnih politika, studija, analiza, razvojnih i prostornih planova, itd.) i sprovođenje naučnih istraživanja – upotrebu podataka za informisanje javnosti u skladu sa zakonski utvrđenim obavezama i najboljom dostupnom praksom. 5.4.2.7 Podsticati i sprovesti programe usavršavanja tehničkih i stručnih znanja potrebnih za modernizaciju procesa prikupljanja i obrade podataka i upravljanja informacionim sistemom u skladu s unaprijeđenim propisima i potrebama.
--	---

TEMATSKO PODRUČJE	6. Finansiranje za održivi razvoj
STRATEŠKI CILJ	6.1 USPOSTAVITI SISTEM ODRŽIVOG FINANSIRANJA ŽIVOTNE SREDINE I OČUVANJA PRIRODNOG KAPITALA KAO KOMPONENTE FINANSIRANJA ZA ODRŽIVI RAZVOJ
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt: Ministarstvo finansija Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, Zavod za zapošljavanje Crne Gore, Agencija za zaštitu životne sredine, lokalne uprave, privredni subjekti, stručne i naučne institucije, i nevladin sektor; međunarodni razvojni partneri (EU, UN, WB i dr.);

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
6.1.1 Uvesti sistem programskog, namjenskog planiranja godišnjeg budžeta za sve korisnike budžeta (potrošačke jedinice), u kojem će se posebno planirati sredstva za realizaciju programskih aktivnosti održivog razvoja SDG 12 (12.2), 17 (17.3, 17.9, 17.14, 17.18, 17.19)	6.1.1.1 Unaprijediti sistem budžetske klasifikacije i posebno planirati sredstva za realizaciju programskih aktivnosti održivog razvoja SDG 17 (17.3, 17.9, 17.14, 17.18, 17.19) 6.1.1.2 Uskladiti sektorsko planiranje budžeta potrošačkih jedinica sa ciljem poboljšanja koherentnosti politika za održivi razvoj, kako sa aspekta izvora sredstava, tako i sa aspekta njihove namjene, uz uvažavanje principa finansiranja za OR (integralni pristup, princip saradnje, princip ispunjavanja međunarodno preuzetih obaveza, princip transparentnosti i odgovornosti, dosljednost i sledljivost politika za održivi razvoj, princip efikasnosti i koordinacije, princip mobilizacije i efektivne upotrebe izvora finansiranja, princip kofinansiranja sa privatnim izvorima, zatim finansijski aspekti principa prevencije i predostrožnosti, te princip supsidijarne odgovornosti) SDG 17 (17.14), SDG 12 (12.2) 6.1.1.3 Uskladiti izdvajanja sredstava iz budžeta jedinica lokalnih samouprava s planiranjem budžetskih sredstava na nacionalnom nivou SDG 17 (17.14), SDG 12 (12.2)	Budžet za finansiranje održivog razvoja, posebno za finansiranje ŽS, značajno povećan: budžet za finansiranje životne sredine i očuvanje prirodnog kapitala povećan na 1% BDP-a do 2020.godine, odnosno na 2% BDP-a do 2030. godine Sektorski budžeti usklađeni za planiranim aktivnostima NSOR Podignut je nivo koordinisanog djelovanja između sektora i potrošačkih jedinica Obezbijedena su sredstva za sve predviđene aktivnosti

6.1.2 Uspostaviti Eko-fond i promovisati mobilizaciju sredstava za finansiranje ŽS,

uz uključivanje novih ekonomskih instrumenata (zelena fiskalna reforma)

**SDG 17 (17.3, 17.14),
SDG 12 (12.2)**

6.1.2.1 Proširiti odnosno integrisati sve namjenske prihode za zaštitu životne sredine u jedinstveni fond za zaštitu životne sredine (uvažavajući principe zagađivač plaća, korisnik plaća, partnerstvo za privatnim sektorom i globalno partnerstvo); posebno uključiti (SDG **SDG 17 (17.14), SDG 12 (12.2)**):

- naknade za ispuštanje zagađujućih materija u vode (Zakon o vodama i Zakon o finansiranju upravljanja vodama);
- dozvole za promet izvora jonizujućeg zračenja i promet radioaktivnog materijala;
- naknada za kontrolu radioaktivnosti roba pri uvozu, izvozu i tranzitu;
- naknade za upotrebu prirodnih resursa koje uključuju vrednovanje prirodnog kapitala i usluge ekosistema po principu korisnik plaća (za korišćenje voda, mineralnih sirovina, šuma); po potrebi nalaziti održive mehanizme za mobilizaciju ovih sredstava i na nacionalnom i na lokalnom nivou;
- uključiti i prihode od korišćenje zaštićenih prirodnih dobara (Nacionalni parkovi), ali uz uvažavanje usluga ekosistema
- uključiti i dio prihoda od akciza na fosilna goriva koji bi se koristili za saniranje negativnih efekata koji po ŽS nastaju sagorijevanje fosilnih goriva

6.1.2.2 Uključiti **dodatne poreske prihode** (npr. poreze na upotrebu pesticida, naknadu za korišćenje nemetaličnih mineralnih sirovina, naknadu za zaštitu drveća, kaucija za ambalažu za pića, oporezivanja plastičnih kesa, naknadu za zagađenje voda i oporezivanja prirodnih resursa, i sl.) za adekvatno vrednovanje prirodnih resursa u skladu sa evropskom praksom, uz sljedeće prioritetne aktivnosti **SDG 17 (17.14), SDG 12 (12.2)**):

Uspostavljen Eko-fond

Sprovedna zelena fiskalna reforma, uključujući i prihodnu stranu (porezi, naknade) i rashodnu stranu (subvencije, investicije)

	- integrisati naknade iz sektora industrije, od koncesija i drugih oblika korišćenje prirodnih resursa u izvore finansiranja eko-fonda, - uvesti nove fisklane mehanizme zaštite životne sredine (uvođenjem novih fiskalnih mehanizama zaštite životne sredine (npr. takse na uvoz proizvoda koji ugrožavaju životnu sredinu). 6.1.2.3 Omogućiti doslednu i efikasnu naplatu poreza i naknada za zagađivanje životne sredine i korišćenje prirodnih resursa. SDG 17 (17.3, 17.14), SDG 12 (12.2) 6.1.2.4 Dalje ciljano razvijati oblike namjenske upotrebe sredstava za zaštitu životne sredine iz javnog sektora i kroz partnerstvo sa domaćim i međunarodnim privatim i javnim izvorima. SDG 17 (17.3, 17.14), SDG 12 (12.2) 6.1.2.5 Obezbijediti kompatibilnost ubiranja poreza i naknada za životnu sredinu u okviru Eko-fonda sa onim u okviru finansiranja održivog razvoja, kao i subvencija koje će biti podržane iz oba izvora finansiranja. SDG 17 (17.3, 17.14), SDG 12 (12.2)	
6.1.3 Ukinuti subvencije koje štete životnoj sredini uključujući i racionalizaciju neefikasnih subvencija SDG 12 (12.c), 17 (17.3, 17.14)	6.1.3.1 Eliminirati subvencije štetne po životnu sredinu i omogućiti plaćanja pravih cijena upotrebe prirodnih resursa. SDG 12 (12.c), 17 (17.3, 17.14) 6.1.3.2 U potpunosti ukladiti propise i politiku državne pomoći sa EU standardima u ovoj oblasti. SDG 12 (12.c), 17 (17.3, 17.14) 6.1.3.3 Preispitati obim ovih izdvajanja striktno poštujući principa postepenog smanjivanja odobrenih subvencija u funkcij vremena. SDG 12 (12.c), 17 (17.3, 17.14) 6.1.3.4 Proširiti subvencije kojim se podstiče održivost životne sredine i održiva upotreba prirodnih resursa u prvom redu kroz: podršku sanaciji zagađenja, održivim na prirodni zasnovanim oblicima turizma, održivim gradovima, uvođenju zelene infrastrukture, zelene mobilnosti i pilot projektima uspostavljanja integrisanog sistema održivog saobraćaja, istraživanjima i inovacijama usmjerenim na razvoj zelenih i čistih tehnologija, itd. SDG 12 (12.c), 17 (17.3, 17.14)	Ukinute subvencije koje štete životnoj sredini Uveden novi set subvencija u skladu sa EU standardima

6.1.4 Mobilisati sredstva za unapređenje kvaliteta infrastrukture u oblasti životne sredine kombinacijom ekonomskih instrumenata, podsticajem stranih ulaganja, kreditima i mehanizmima razvojnog partnerstva sa domaćim i međunarodnim partnerima (javni i privatni sektor) SDG 12 (12.2, 12.c), 17 (17.3, 17.14)	6.1.4.1 Povećati namjenska izdvajanja javnog sektora za životnu sredinu (u državnom budžetu i budžetima lokalnih samouprava. SDG 17 (17.3, 17.14) 6.1.4.2 Unaprijediti propise u kontekstu širenja poreske osnovice poreza i naknada za zagađenje životne sredine i upotrebu prirodnih resursa i poboljšati mehanizme za upravljanje prikupljenim sredstvima (unaprijediti sistem i naplatu naknada), osiguravajući njihovo namjensko trošenje kroz funkcionisanje transparentnog ekofonda. SDG 12 (12.2, 12.c), 17 (17.3, 17.14) 6.1.4.3 Unaprijediti propise u kontekstu utvrđivanja realnih, pravih cijena (<i>getting the prices right</i>) kojim će se pokriti troškovi prevencije i eliminisanja posljedica negativnih uticaja na životnu sredinu i stimulisati efikasno korišćenje prirodnih resursa kao što su vode, materijali iz vodotoka, i šume. SDG 12 (12.2, 12.c), 17 (17.3, 17.14)	Budžet budžet za finansiranje životne sredine i očuvanje prirodnog kapitala povećan na 1% BDP-a do 2020.godine, odnosno na 2% BDP-a do 2030. godine Usaglašeni propisi sa EU pravnom tekovinom (nacionalni ekološki acquis) Uvedeni novi ekonomski instrumenti za podsticanje zelene ekonomije i kreiranje zelenih radnih mjesta
	6.1.4.4 Proširiti poresku osnovicu za poreze i naknade za zagađivanje životne sredine i korišćenje prirodnih resursa u skladu sa evropskom praksom, prioritetno SDG 12 (12.2, 12.c), 17 (17.3, 17.14): - integrisanjem naknada iz sektora industrije, od koncesija i drugih oblika korišćenje prirodnih resursa u izvore finansiranja eko-fonda, - uvođenjem novih fiskalnih mehanizama zaštite životne sredine (npr. takse na uvoz proizvoda koji ugrožavaju životnu sredinu). 6.1.4.5 Obezbijediti finansijsku samoodrživost javnih komunalnih preduzeća cjenovnom politikom i svođenjem broja zaposlenih u realne okvire. SDG 17 (17.3, 17.14) 6.1.4.6 Promovisati investicije u životnu sredinu dodatnim setom podsticajnih mjera za projekte ozelenjavanja crnogorske ekonomije. SDG 12 (12.2, 12.c), 17 (17.3, 17.14)	

TEMATSKO PODRUČJE	6. Finansiranje za održivi razvoj
STRATEŠKI CILJ	6.2 OMOGUĆITI UVOĐENJE ZELENE EKONOMIJE MOBILIZACIJOM SREDSTAVA ZA FINANSIRANJE ODRŽIVOG RAZVOJA
ODGOVORNI SUBJEKTI	Vodeći subjekt: Ministarstvo finansija Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, Agencija za zaštitu životne sredine, Zavod za zapošljavanje Crne Gore, lokalne uprave, privredni subjekti, stručne i naučne institucije, i nevladin sektor; međunarodni razvojni partneri (EU, UN, WB i dr.);

MJERE	PODMJERE	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
6.2.1 Pružiti finansijsku podršku razvoju mehanizama i kapaciteta za uvođenje zelene ekonomije u deset prioriternih sektora SDG 9 (9.b), 10 (10.1, 10.2, 10.4, 10.b), 12 (12.a, 12.c), 13 (13.3), (17.1, 17.3, 17.14, 17.16)	6.2.1.1 Otvarati nova zelena radna mjesta, prvenstveno s ciljem ubrzanog razvoja sjevernog regiona, smanjenja siromaštva i nejednakosti, u sljedećim prioritetnim sektorima SDG 12 (12.c), 10 (10.1, 10.2, 10.4): – Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj (uključujući: promociju područja sa ograničenim mogućnostima za poljoprivrednu proizvodnju; očuvanje i održivo korišćenje genetičkih resursa; organsku proizvodnju; i održivo korišćenje planinskih pašnjaka); – Jačanje veza turizma i poljoprivrede; – Održivo šumarstvo; – Razvoj zelenih vidova turizma - diverzifikacija turističke ponude; – Razvoj održivih OIE i smanjenje emisija i pritisaka na životnu sredinu; – Energetska efikasnost (domaćinstva, javni sektor, komercijalni sektor, saobraćaj, prerađivačka industrija); posebno ozeleniti prostorno planiranje i građevinarstvo (dalja	Obezbijeđeni domaći javni izvori koji generišu privredni rast na održivim osnovama Obezbijeđeni domaći i međunarodni privatni izvori za finansiranje održivog razvoja i kreiranje zelenih radnih mjesta Poboljšana koherentnost politika za održivi razvoj, uključujući koordinaciju

integracija zahtjeva energetske efikasnosti u prostorne planove, ali i kod upotrebe materijala u građevinarstvu, omogućiti očuvanje predionih i prirodnih vrijednosti u prostornim planovima; omogućiti planiranje prostora koje uzima u obzir uticaj klimatskih promjena).

- Održiva proizvodnja i potrošnja za efikasno korišćenje resursa i jačanje konkurentosti (prerađivačka industrija, usluge, mala i srednja preduzeća).
- Prirodni kapital (zaštićena područja, očuvanje stabilnosti ekosistema, posebno osjetljivih, očuvanje pejzažnih i prostornih vrijednosti; vodni resursi, obalno područje i zemljište).
- Infrastruktura koja doprinosi očuvanju životne sredine (otpad, otpadne vode, saobraćaj, zgrade), kao i zelena i na klimatske promjene otporna infrastruktura.
- Nauka i istraživanje, obrazovanje (inovacije i tehnološki razvoj, sufinansiranje projekata).

6.2.1.2 Razvijati kapacitete za zelenu ekonomiju i inovacije, uz značajnu ulogu nauke, istraživanja, obrazovnog sistema i međunarodne saradnje. **SDG 12 (12.a), 13 (13.3), 10 (10.b), 9 (9.b), 17 (17.14, 17.16)**

6.2.1.3 Stvoriti uslove za razvoj zelene ekonomije, posebno u prioritetnim sektorima: poljoprivredi (uključujući ruralni razvoj i šumarstvo), energetici (EE i OIE) i turizmu jačanjem kapaciteta i omogućavanjem investicija za ozelenjavanje ekonomije i kreiranje novih radnih mjesta, pri čemu javni sektor djeluje kao katalizator, a uloga privatnog sektora jača. **SDG 17 (17.3, 17.14)**

6.2.1.4 Sprovesti mjere fiskalne konsolidacije, borbu protiv sive ekonomije, jačati međunarodnu saradnju u oblasti poreske politike, uz adekvatnu cjenovnu i poresku politiku prozoda koji ugrožavaju ljudsko zdravlje, kako bi se kreirala dodatna sredstva iz javnih izvora za finansiranje održivog razvoja. **SDG 10 (10.4, 10.2), 17 (17.1, 17.3, 17.14)**

6.2.2 Uspostaviti povoljan okvir za investicije u zelenu ekonomiju

SDG 8 (8.2, 8.3), 10 (10.2, 10.3, 10.b), 12 (12.2, 12.c), 13 (13.2, 13.a), 15 (15.2), 16 (16.6), 17 (17.1, 17.2, 17.3, 17.4, 17.5, 17.6, 17.7, 17.14, 17.17, 17.18, 17.19)

- 6.2.2.1 Dosljedno primjeniti politiku i propise održivog razvoja i zelene ekonomije, kao i relevante strategije i planove; integrisati mjere za stvaranje povoljnog okvira i ambijenta za zelenu ekonomiju u sektorske politike i mjere. **SDG 13 (13.2), 17 (17.14)**
- 6.2.2.2 Izgraditi transparentan, stabilan i predvidljiv investicioni ambijent, pa punom primjenom ugovora i poštovanjem vlasničkih prava, integrisanih u jasne makroekonomske politike i odgovarajuće institucije; u navedenom kontekstu razviti i primjeniti politike i instrumente zelene ekonomije, uključujući fiskalne i tržišno zasnovane instrumente, standarde i propise. Kroz funkcionisanje Eko-fonda podržati njihovu efikasnu primjenu. Primijenti i instrumente zasnovane na dobrovoljnosti **SDG 10 (10.b), 17 (17.3)**
- 6.2.2.3 Graditi povoljnu klimu za inkluzivne i održive investicije privatnog sektora, sa transparentnim i stabilnim pravilima i standardima, uz uslove fer konkurencije, a u cilju podsticanja ostvarivanja ciljeva održivog razvoja zemlje. **SDG 17 (17.14)**
- 6.2.2.4 Podsticati pripremu projekata koji promovišu rast zaposlenosti, održive oblike potrošnje i proizvodnje, strukturnu transformaciju i održivu industrijalizaciju, proizvodnu diverzifikaciju i razvoj poljoprivrede; posebno:

Poboljšana koherentnost politika za održivi razvoj

Unaprijeđen institucionalni okvir i ukupni poslovni ambijent za privlačenje investicija u zelenu ekonomiju

Povećan broj odobrenih projekata iz regionalnih pretpristupnih fondova za podršku infrastrukturi i društvenom razvoju

Povećan broj međunarodnih razvojnih partnera koji podržavaju razvoj zelene ekonomije u Crnoj Gori

Razvijeno zeleno bankarstvo

- Ozeleniti tržište radne snage (veza između obrazovnog sistema i tržišta radne snage, omogućavanje obuka za ozelenjavanje određenih zanimanja i razvoj novih znanja i sposobnosti);
 - Omogućiti pravičnu raspodjelu korisiti od ekonomskog razvoja i smanjenje nejednakosti, uključujući mjere kroz namjensko planiranje budžeta. **SDG 10 (10.2, 10.3), 17 (17.3, 17.4)**
- 6.2.2.5 Obezbjediti tehničku podršku, investicije i obuke za razvoj kapaciteta za jačanje ekonomske saradnje zemlje domaćina i stranih investitora, kao i obezbjeđenje osiguranja i neophodnih garancija za investicije (WB, UN, EU); uključiti i multilateralne razvojne banke; jačati administrativne kapacitete i obuke za korišćenje sredstava iz pretpristupne podrške EU (kasnije strukturnih fondova EU), kao i učešće u programima Unije. **SDG 10 (10.b), 17 (17.1, 17.2, 17.3, 17.4, 17.5, 17.6)**
- 6.2.2.6 Redovno ažurirati Nacionalni investicioni plan sa kompletnom bazom prioriternih investicionih projekata u oblasti energetike, životne sredine, saobraćaja i društvenih djelatnosti za WBIF-IPA i evropske banke (EIB, EBRD). **SDG 10 (10.b), 17 (17.1, 17.2, 17.3, 17.4, 17.5)**
- 6.2.2.7 Stimulisati zeleno preduzetništvo olakšavanjem pristupa kreditima kod komercijalnih banaka za početak biznisa i za novo zapošljavanje (zeleno bankarstvo). **SDG 8 (8.2, 8.3), 17 (17.3)**
- 6.2.2.8 Jačati javno-privatna partnerstva. **SDG 17 (17.3, 17.7, 17.17)**
- 6.2.2.9 Ukloniti direktne ili skrivene subvencije za neodržive aktivnosti (prekomjerno zagađenje, neefikasno trošenje energije i ostalih resursa, prekomjerna eksploatacija prirodnih resursa, ugrožavanje vrijednog biodiverziteta). **SDG 12 (12.2, 12.c), 15 (15.a), 17 (17.14)**
- 6.2.2.10 Omogućiti integraciju vrijednosti ekosistema u razvojne politike i nacionalne račune. **SDG 15 (15.2), 17 (17.14)**
- 6.2.2.11 Razvijati indikatore za mjerenje napretka u prelasku na zelenu ekonomiju. **SDG 12 (12.8), 17 (17.18, 17.19)**

	6.2.2.12 Omogućiti sticanje novih znanja i sposobnosti za zelenu ekonomiju, podizanje svijesti i promjenu ponašanja; jačati proces mobilizacije resursa i kroz Zeleni klimatski fond (Green Climate Fund), Strateški plan za biodiverzitet, Globalni ekološki fond (Global Environment Facility, GEF), inicijative WHO, itd. SDG 13 (13.3, 13.a), 10 (10.b), 17 (17.14) 6.2.2.13 Definirati institucionalne i administrativne strukture koje treba da omoguće razvoj ljudskih resursa i naučno-istraživačke infrastrukture u funkciji većeg doprinisa zelenom razvoju; realizovati i omogućiti primjenu rezultata tih naučno-istraživačkih projekata. SDG 13 (13.3, 13.a), 10 (10.b), 16 (16.6), 17 (17.14) 5.2.2.14 Podsticati dalji razvoj privatnog sektora koji uvažava međunarodne standarde i dobru praksu tržišta rada odnosno prava zaštite na radu, ekološke i zdravstvene standarde, uz uvažavanje ukupnog korpusa zaštite ljudskih prava, u skladu sa međunarodnim konvencijama. SDG 8 8.5)	
6.2.3 Institucionalno i organizaciono jačati koherentnost politika za finansiranje održivog razvoja SDG 10 (10.6), 17 (17.3, 17.10, 17.11, 17.12 17.13, 17.14, 17.18, 17.19)	6.2.3.1 Osnovati jedinicu za održivi razvoj u Ministarstvu finansija. Organizaciono i kadrovski unaprijediti proces planiranja i realizacije Budžeta Crne Gore u Ministarstvu finansija osnivanjem posebne jedinice za održivi razvoj. Njen zadatak treba da bude finansijsko planiranje, praćenje i agregiranje tekućih, ali i kapitalnih, izdataka potrošačkih jedinica, koje se odnose na finansiranje održivog razvoja, uključujući izdatke i investicije za održivi razvoj ljudskog, društvenog i ekonomskog kapitala Crne Gore. SDG 17 (17.13, 17.14, 17.18, 17.19) 6.2.3.2 Ojačati administrativne kapacitete jedinica lokalne samouprave da primjenjuju isti princip praćenja izdvajanja za finansiranje održivog razvoja na lokalnom nivou. SDG 17 (17.3, 17.14) 6.2.3.3 Uspostaviti kontrolni mehanizam u okviru Komisije za ekonomsku politiku i finansijski sistem čijom primjenom bi se onemogućilo donošenje dokumenata i propisa koji nijesu u skladu s prioritetima održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine; Jedinica u Ministarstvu za održivi razvoj i turizam može davati mišljenje u vezi sa ovim postupkom po konkretnim dokumentima u procesu predlaganja, odnosno može savjetovati Komisiju	Poboljšana koherentnost politika za održivi razvoj, uključujući koordinaciju i fleksibilne mehanizme finansiranja održivog razvoja

	za ekonomsku politiku i finansijski sistem u vezi sa promovisanjem zelene ekonomije. SDG 17 (17.14)	
6.2.4 Podsticati transparentnu, inkluzivnu i nediskriminativnu međunarodnu trgovinu SDG 10 (10.6), 17 (17.10, 17.11, 17.12)	6.2.4.1 Sprovesti Sporazum o trgovinskim olakšicama Svjetske trgovinske registracije (WTO TFA), sličan sporazum u okviru CEFTA zone slobodne trgovine, participirati u svim inicijativama UNCTAD-a za olakšanje trgovine i rast izvoza, kako bi se kreirali fer uslovi trgovine za sve i unaprijedio pristup tržištu za manje razvijene i manje konkurentne zemlje (posebno tržištu poljoprivrednih proizvoda, i tržištu prehrambenih proizvoda). SDG 10 (10.6), 17 (17.10, 17.11, 17.12) 6.2.4.2 Jačati pristup finansijskim izvorima za rast ekonomskih aktivnosti i međunarodnu trgovinu i definisati tržišno orjentisane podsticaje kako bi se proširilo finansiranje međunarodne trgovine u skladu sa pravilima STO. SDG 17 (17.10, 17.11, 17.12) 6.2.4.3 Posebno podsticati regionalnu trgovinu i interkonektivnost, čime se promoviše inkluzivni rast i održivi razvoj; smanjenjem barijera trgovini, ukidanjem nepotrebnih netarifnih mjera i trgovinskim olakšicama jačati bilateralnu i regionalnu ekonomsku saradnju. SDG 17 (17.10, 17.11, 17.12)	U potpunosti primjenjen sporazum o trgovinskim olakšicama WTO (i CEFTA) Povećan izvoz poljoprivredni proizvoda i prehrambene industrije, smanjenjem netarifnih mjera u regionu i trgovinskim olakšicama Ojačana regionalna ekonomska saradnja
6.2.5 Upravlјati javnim dugom na principima međugeneracijske ravnoteže i održivog razvoja SDG 17 (17.4, 17.13, 17.14, 17.18, 17.19)	6.2.5.1 Sprovoditi Strategiju upravlјanja javnim dugom kao dio fiskalne strategije zemlje, uključujući analizu postojeće duga, projekciju kretanja u narednom srednjem roku, analizu troškova i rizika koji prate potencijalna zaduživanja, kao i smjernice za dalju politiku zaduživanja i upravlјanja dugom. SDG 17 (17.4, 17.13, 17.14, 17.18, 17.19) 6.2.5.2 Upravlјati dalјim zaduživanјem uvažavajući princip međugeneracijske ravnoteže, posebno kod reprogramiranja duga, odnosno reprogramiranja sredstava potrebnih za javnu potrošnju od vremena nastanka određenog projekta do vremena plaćanja dospelih obaveza po servisiranju zaduženja. SDG 17 (17.4, 17.13, 17.14, 17.18, 17.19)	Održivo upravlјanje javnim dugom na principima međugeneracijske ravnoteže

7. Praćenje sprovođenja NSOR i mjerenje održivosti razvoja Crne Gore do 2030. godine

Bez mjerenja uspješnosti sprovođenja i ocjene djelotvornosti mjera održivog razvoja nije moguće pratiti promjene i ishode sprovođenja NSOR. Na taj način, pored praćenja planiranih – očekivanih, moguće je praćenje i neplaniranih promjena koje mogu uzrokovati dodatne poteškoće u implementaciji politike održivog razvoja. Kod analize strateškog cilja NSOR „**Uspostavljanje sistema za praćenje održivosti nacionalnog razvoja uključujući praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja**“ dat je kritički osvrt na praćenje sprovođenja i izvještavanje o sprovođenju NSOR iz 2007. godine, identifikovane slabosti i dati odgovori kako da se nedostaci prevaziđu u periodu do 2030. godine. Slabosti postojećeg sistema mogu se grupisati u dvije grupe: nedostatak sveobuhvatne liste nacionalnih indikatora održivog razvoja koja obuhvata i kvalitativne i precizno mjerljive kvantitativne pokazatelje stanja, procesa i ishoda održivog razvoja Crne Gore; i neuspostavljen funkcionalan informacijski sistem radi obrade podataka za proračun indikatora održivog razvoja, uz omogućenu kompatibilnost postojećih baza podataka i zadovoljavajuću komunikaciju brojnih subjekata s nadležnostima za sprovođenje mjera NSOR radi usklađene obrade podataka i njihove razmjene. Navedeno je rezultiralo nemogućnošću kvantifikovanja trendova u sprovođenju mjera NSOR, i koncentrisanju sistema izvještavanja na praćenje samih ishoda, bez mogućnosti uvida u trendove procesa vezanih za sprovođenje mjera održivog razvoja odnosno izvođenja ocjena kako su procesi doveli do ispunjenja planiranih

ishoda ili zašto nije bilo moguće ostvariti planirane ishode.

Radi stvaranja uslova za mjerenje održivosti nacionalnog razvoja u vremenskom horizontu NSOR do 2030. godine mora se napraviti iskorak i uspostaviti funkcionalan sistem koji omogućava preciznu mjerljivost procesa i ishoda tj. planiranih – očekivanih, ali i neplaniranih promjena koje mogu uzrokovati dodatne poteškoće u implementaciji politike održivog razvoja. Tako uspostavljen sistem treba da omogući: ocjenu progressa u sprovođenju ciljeva i mjera NSOR, kao i da se na osnovu tih informacija revidiraju početni ciljevi i mjere u toku interaktivnog procesa implementacije NSOR, te da omogući upoređenje stanja i kretanja, kako u nacionalnom tako i međunarodnom kontekstu, prije svega u kontekstu nacionalnog izvještavanja prema Savjetu UN-a za ekonomska i socijalna pitanja (ECOSOC-u) i UN statističkom birou o progressu u sprovođenju ciljeva održivog razvoja. Istovremeno sistem treba da podrži ispunjavanje kompatibilnih obaveza u okviru sprovođenja određenog broja multilateralnih sporazuma Ujedinjenih nacija, te izvještavanje prema EEA i EUROSTAT-u.

Mjere i podmjere utvrđene radi dostizanja strateškog cilja NSOR „Uspostaviti sistem za praćenje održivosti nacionalnog razvoja uključujući praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja“: omogućiti kontinuiranu realizaciju programa prevođenja ciljeva održivog razvoja u nacionalni kontekst i izgradnju nacionalnih kapaciteta za njihovo efikasno sprovođenje u predstojećem dvogodišnjem periodu i uspostaviti informacijski sistem za praćenje sprovođenja NSOR utemeljenog na ciljevima i indikatorima održivog razvoja, omogućiti funkcionalan sistem praćenja sprovođenja politike održivog razvoja doprinoseći dobrobiti društva i kvalitetu života građana. Tako postavljena metodologija pored horizontalne dimenzije

prikupljanja i obrade podataka radi praćenja strateških ciljeva NSOR, ima i vertikalnu dimenziju uvezivanja Crne Gore sa sistemom izvještavanja o sprovođenju globalnih ciljeva održivog razvoja. Tako postavljen sistem praćenja sprovođenja NSOR i mjerenja održivosti razvoja Crne Gore treba da omogući informisano donošenje odluka utemeljenih na razrađenim i objektivnim pokazateljima stanja, procesa i ishoda, sistematično prikupljenih i obrađenih u uporedivim vremenskim serijama.

Na taj način uspostavlja se osnov za ispunjavanje dobrovoljnih nacionalnih obaveza u okviru sistematskog praćenja i procjenjivanja sprovođenja Agende održivog razvoja u narednih 15 godina. Naime, Agendom je utvrđeno „*da će jasan, dobrovoljni, djelotvoran, participativan, transparentan i integrisani okvir za praćenje i procjenu predstavljati ključni doprinos sprovođenju i pružati pomoći zemljama da ostvare maksimum i prate napredak u sprovođenju ove agende kako bi se obezbijedilo da niko ne bude zaboravljen; kako je nacionalno vlasništvo ključ za postizanje održivog razvoja, ishodi procesa na nacionalnom nivou treba da budu temelj za procjene na regionalnom i globalnom nivou, s obzirom da će se globalna procjena prvenstveno temeljiti na nacionalnim službenim izvorima podataka; pritome je praćenje i mjerenje u nacionalnom kontekstu definisano kao dobrovoljni instrument koji će voditi zemlje uzimajući u obzir različite nacionalne okolnosti, kapacitete i nivo razvoja i poštujući prostor za djelovanje i prioritete*“.

7.1. Petnaestogodišnji Akcioni plan NSOR - platforma za mjerenje održivosti nacionalnog razvoja

Akcioni plan NSOR do 2030 godine predstavlja skup mjera i njihovih podmjera grupisanih u okviru strateških ciljeva održivog razvoja.

Imajući u vidu multisektorsku prirodu postojećih problema i u odnosu na njih utvrđene potrebe održivog razvoja do 2030. godine strateški ciljevi strukturirani su u sledećim **tematskim područjima**: unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne kohezije, unapređenje stanja društvenih resursa, očuvanje prirodnog kapitala i ozelenjavanje nacionalne ekonomije, finansiranje za održivi razvoj, te uspostavljanje efikasnog i učinkovitog sistema upravljanja za održivi razvoj. Strateški ciljevi i mjere, sa detaljnom razradom kroz podmjere i ciljne ishode, utvrđeni su kao odgovori koje će crnogorsko društvo u vremenskom horizontu NSOR do 2030. godine pružiti kako bi se prevazišli problemi, slabosti i nedostaci postojećeg stanja razvoja i sistema upravljanja.

Istovremeno, prioritetne teme, strateški ciljevi, mjere i podmjere održivog razvoja do 2030. godine predstavljaju **odgovor države Crne Gore na UN Agendu održivog razvoja**. Naime kako je navedeno u tački 4.5.4 NSOR do 2030. godine postavlja platformu za prevođenje ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni kontekst. Strateški ciljevi definisani su uzimajući u obzir nacionalne okolnosti, ali vodeći računa i o nacionalnim obavezama u kontekstu sprovođenja Agende održivog razvoja do 2030. godine, odnosno mjere i podmjere pored specifičnih nacionalnih okolnosti i potreba uzimaju u obzir i neophodnost pružanja doprinosa u dostizanju zadataka utvrđenih Agendom održivog razvoja do 2030. godine.

Agendom je definisana potreba praćenja napretka u sprovođenju **univerzalnih ciljeva i konkretnih zadataka**, uključujući i sredstva za sprovođenje u svim zemljama, na način koji poštuje njihovu univerzalnu, integrisanu i međusobno povezanu prirodu tri dimenzije održivog razvoja. Zato je sa NSOR do 2030. godine napravljen iskorak u odnosu na prethodnu strategiju. Dati su **odgovori** na

prioritetne probleme održivog razvoja koji su po svojoj prirodi međusektorskog karaktera i zahtijevaju integraciju i povezivanje dimenzija održivosti, prevazilazeći problem neadekvatnog i parcijalnog sektorskog pružanja odgovora na krozsektorske probleme i potrebe održivog razvoja. Naime, strateški ciljevi NSOR fokusiraju se na probleme čije rješavanje zahtijeva: strateška i normativna usklađivanja javnih politika i propisa; primjenu mehanizama među-sektorske saradnje, kroz integralno sagledavanje problema, koordiniranu saradnju resora i postizanje sinergijskih efekata, posebno kod onih problema gdje sektorski mehanizmi ne raspolažu potrebnim instrumentima ili su zakazali u dosadašnjim procesima; prioritetno djelovanje, obzirom da od uspješnosti rješavanja problema zavisi ekonomski i društveni razvoj obalnog područja; primjenu mehanizama koordinacije u rješavanju međusektorskih konflikata; izgradnju efikasnog i učinkovitog sistema upravljanja za održivi razvoj. Na taj način slijedi se zahtjev Agende održivog razvoja o neophodnosti poštovanja univerzalne, integrisane i međusobno povezane prirode tri dimenzije održivog razvoja.

U skladu s mjerama utvrđenim kod upravljanja za održivi razvoj, **prvi pilot izvještaj o napretku** u sprovođenju NSOR, koji u mjeri dostupnosti, integriše i indikatore održivog razvoja koji će do tada biti uvedeni u sistem statističkog praćenja, treba pripremiti 2019. godine. Pripremi izvještaja treba da prethodi uvođenje **indikatora** održivog razvoja u nacionalni sistem, praćenje održivosti razvoja i uspostavljanje informacionog sistema za obradu indikatora održivog razvoja do 2019. godine. Izvještaj o napretku u sprovođenju NSOR dostavlja se na razmatranje, ocjenu utvrđenih rezultata i u skladu s njima definisanje mjera za unapređivanje daljeg sprovođenja politike održivog razvoja, Nacionalnom savjetu za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje

obalnim područjem, odnosno Vladi Crne Gore. Obzirom da je NSOR **platforma za prevođenje globalnih ciljeva i zadataka održivog razvoja u nacionalni kontekst**, Izvještaj o napretku treba da posluži za izvještavanje o nacionalnom doprinosu u sprovođenju ciljeva i zadatak održivog razvoja prema Savjetu UN-a za ekonomska i socijalna pitanja (ECOSOC).

Strateškim ciljevima, mjerama i podmjerama NSOR do 2030. godine izvršeno je prevođenje globalnih ciljeva i zadataka održivog razvoja u nacionalnu politiku održivog razvoja u opsegu kako slijedi:

- Ciljevima, mjerama i podmjerama Akcionog plana NSOR do 2030. godine u oblasti **LJUDSKIH RESURSA** uzeta su u obzir **3 od ukupno 17 ciljeva** definisanih Agendom održivog razvoja do 2030. godine, pri čemu su na **zadatke u okviru dva cilja koji imaju prioritetni značaj za unapređenje stanja ljudskih resursa i socijalne kohezije (3 - Obezbijediti zdrave živote i promovisati dobrobit za sve ljude u svim uzrastima i 4 - Obezbijediti inkluzivno i pravedno obrazovanje i promovisati mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve) u značajnoj mjeri dati odgovori u okviru NSOR do 2030. godine.**

Mjerama i podmjerama NSOR do 2030. godine, u oblasti ljudskih resursa obuhvaćeno je **18 od ukupno 169 zadataka u 17 ciljeva Agende** što čini **10,7%** ukupnog broja zadataka definisanih Agendom održivog razvoja do 2030. godine. Ako se mjere i podmjere NSOR do 2030. godine posmatraju u odnosu na zadatke definisane u **okviru 2 cilja Agende posebno relevantna za oblast ljudskih resursa od njihovih ukupno 23 zadataka**, mjerama i podmjerama ove strategije u oblasti ljudskih resursa **obuhvaćeno je 17 zadataka** odnosno **73,9%**.

- Ciljevima, mjerama i podmjerama Akcionog plana NSOR do 2030. godine u oblasti **DRUŠTVENI RESURSI** **uzeto je u obzir 11 od ukupno 17 ciljeva** definisanih Agendom održivog razvoja do 2030. godine, pri čemu su na **zadatke u okviru 3 cilja (5 – Postići ravnopravnost rodova i osnažiti sve žene i djevojčice, 8 – Promovisati kontinuiran, inkluzivan i održiv privredni rast, puno i produktivno zaposlenje i dostojanstven rad za sve, i 16 – Promovisati miroljubiva i inkluzivna društva za održivi razvoj, obezbijediti svima pristup pravdi i izgraditi djelotvorne, odgovorne i inkluzivne institucije na svim nivoima)** **gotovo u potpunosti dati odgovori u okviru NSOR do 2030. godine.**
- Mjerama i podmjerama Akcionog plana u oblasti **društvenih** resurse NSOR obuhvaćeno je **58 od ukupno 169 zadataka u 17 ciljeva Agende** što čini **34,3%** ukupnog broja zadataka definisanih Agendom održivog razvoja do 2030. godine.
- **U okviru 3 cilja Agende posebno relevantna za oblast društvenih resursa, od ukupno 33 zadatka, mjerama i podmjerama Akcionog plana obuhvaćeno je 27 zadataka odnosno 81,8%.**
- Ciljevima, mjerama i podmjerama Akcionog plana NSOR do 2030. godine u oblasti **PRIRODNIH RESURSA** **uzeto je u obzir 14 od ukupno 17 ciljeva** definisanih Agendom održivog razvoja do 2030. godine, pri čemu su na **zadatke u okviru pet ciljeva koji imaju prioritetni značaj za očuvanje prirodnog kapitala (6 – Obezbijediti pristup i održivo upravljanje vodom i kanalizacijom za sve, 12 – Obezbijediti održive obrasce potrošnje i proizvodnje, 13- Preduzeti hitne radnje**

u borbi protiv klimatskih promjena i njihovog uticaja, 14 – Sačuvati i održivo koristiti okeane, mora i morske resurse za održivi razvoj i 15 – Zaštititi, obnoviti i promovisati održivo korišćenje kopnenih ekosistema, održivo upravljati šumama, suzbiti pojavu i širenje pustinja, zaustaviti i preokrenuti proces degradacije zemljišta i zaustaviti gubitak biološke raznovrsnosti) **u potpunosti ili skoro u potpunosti dati odgovori u okviru NSOR do 2030. godine.**

- Mjerama i podmjerama NSOR do 2030. godine, u oblasti prirodnih resursa obuhvaćeno je **52 od ukupno 169 zadataka u 17 ciljeva Agende** što čini **30,8%** ukupnog broja zadataka definisanih Agendom održivog razvoja do 2030. godine. Taj podatak ukazuje na snažnu međupovezanost i međuzavisnost prirodnih resursa i očuvanja životne sredine sa ostalim stubovima održivog razvoja. Ako se mjere i podmjere NSOR do 2030. godine posmatraju u odnosu na zadatke definisane u **okviru 5 ciljeva Agende posebno relevantnih za oblast prirodnih resursa, od njihovih ukupno 46 zadataka mjerama i podmjerama** ove strategije u oblasti prirodnih resursa **obuhvaćeno je 36 zadataka odnosno 78,2%.**
- Ciljevima, mjerama i podmjerama Akcionog plana NSOR do 2030. godine za oblasti **EKONOMSKIH RESURSA** **uzeto je u obzir 12 od ukupno 17 ciljeva** definisanih Agendom održivog razvoja do 2030. godine, pri čemu su na **zadatke u okviru sedam ciljeva koji imaju prioritetni značaj za unapređenje resursne efikasnosti i ozelenjevanje ekonomije (7 – Obezbijediti pristup povoljnoj, pouzdanoj, održivoj i modernoj energiji za sve, 8 – Promovisati**

*kontinuiran, inkluzivan i održiv
privredni rast, puno i produktivno
zaposlenje i dostojanstven rad za sve,*
9 - Izgraditi otpornu infrastrukturu,
*promovisati inkluzivnu i održivu
industrijalizaciju i podsticati inovacije,*
**12 – Obezbijediti održive obrasce
potrošnje i proizvodnje, 13 - Preduzeti
hitne radnje u borbi protiv klimatskih
promjena i njihovog uticaja, 14 –
Sačuvati i održivo koristiti okeane,
mora i morske resurse za održivi razvoj
i 17 – Unaprijediti sredstva za
sprovođenje i obnoviti Globalno
partnerstvo za održivi razvoj)
**značajnim dijelom dati odgovori u
okviru NSOR do 2030. godine.****

- Mjerama i podmjerama NSOR do 2030. godine, u oblasti ekonomskih resursa obuhvaćeno je **57 od ukupno 169 zadataka u 17 ciljeva Agende** što čini **33,7 %** ukupnog broja zadataka definisanih Agendom održivog razvoja do 2030. godine. Ovaj podatak ukazuje na međupovezanost i međuzavisnost ekonomskih resursa sa ostalim nacionalnim resursima, a posebno sa prirodnim resursima i stanjem životne sredine. Ako se mjere i podmjere NSOR do 2030. godine posmatraju u odnosu na zadatke definisane u **okviru 7 ciljeva Agende posebno relevantnih za oblast ekonomskih resursa i ozelenjavanje ekonomije od njihovih ukupno 70 zadataka,** mjerama i podmjerama ove strategije u oblasti prirodnih resursa **obuhvaćeno je 57 zadataka** odnosno **81,4%.**
- Ciljevima, mjerama i podmjerama Akcionog plana NSOR do 2030. godine za **FINANSIRANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ** uzeto je u obzir **8 od ukupno 17 ciljeva** definisanih Agendom održivog razvoja do 2030. godine, pri čemu su na **zadatke u okviru tri cilja koji imaju**

prioritetni značaj za unapređenje finansiranja za održivi razvoj (10 – Smanjiti nejednakost unutar i između zemalja, 13 - Preduzeti hitne radnje u borbi protiv klimatskih promjena i njihovog uticaja, i 17 – Unaprijediti sredstva za sprovođenje i obnoviti Globalno partnerstvo za održivi razvoj) značajnim dijelom dati odgovori u okviru NSOR do 2030. godine.

- Mjerama i podmjerama NSOR do 2030. godine, u oblasti finansiranja za održivi razvoj obuhvaćeno je **35 od ukupno 169 zadataka u 17 ciljeva Agende** što čini **20,7 %** ukupnog broja zadataka definisanih Agendom održivog razvoja do 2030. godine. Ako se mjere i podmjere NSOR do 2030. godine posmatraju u odnosu na zadatke definisane u **okviru 3 cilja Agende posebno relevantnih za oblast finansiranja za održivi razvoj od njihovih ukupno 70 zadataka,** mjerama i podmjerama ove strategije u oblasti prirodnih resursa **obuhvaćeno je 25 zadataka** odnosno **73,5%.**

Činjenica da su kroz mjere i podmjere NSOR do 2030. godine prevedeni globalni ciljevi i zadaci održivog razvoja u opsegu od 73,5% (finansiranje za održivi razvoj), 73, 9% (ljudski resursi), 78, 2 % (prirodni resursi), do 81,4% (ekonomski resursi), 81,8% (društveni resursi), potvrđuje da je ovom strategijom postavljena osnova za praćenje sprovođenja Agende održivog razvoja do 2030. godine u nacionalnom kontekstu. Pregled ciljeva i zadataka koji su bili predmet prevodjenja u okviru NSOR dat je u tabeli 7-1.

Preostali dio zadataka održivog razvoja koji nije obuhvaćen NSOR treba prevesti u okvire ostalih relevantnih nacionalnih politika odnosno strategija, programa i planova. Naime, i ostale ključne nacionalne politike,

pored NSOR, moraju se uskladiti s zahtjevima Agende održivog razvoja do 2030. godine. Pritome NSOR do 2030. godine pored uvođenja ciljeva i zadataka održivog razvoja koji su značajni za politiku održivog razvoja uspostavlja i osnovu za uvođenje ciljeva i indikatora održivog razvoja u ostale relevantne nacionalne politike, planove i programe. S tim u vezi kako je navedeno u tački 4.5.4 u predstojećem dvogodišnjem periodu neophodno je sprovesti **detaljne analize nacionalnog institucionalnog sistema** kako bi se potvrdili i razradili mehanizmi i mjere utvrđene u ovoj strategiji u kontekstu uspostavljanja operativnog sistema za prevođenje ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni sistem praćenja i izvještavanja i usklađivanje postojećih sektorskih nacionalnih strategija, programa i planova s ciljevima i zadacima održivog razvoja.

Do 2017. godine treba utvrditi relevantnost zadataka u okviru ciljeva održivog razvoja u kontekstu njihove **integracije u sektorske politike**, programe i planove i s tim u vezi utvrditi **odgovornost** nadležnih resora i institucija. Do 2017. godine treba utvrditi i **nedostatke** u horizontalnoj i vertikalnoj ravni uprave u pogledu prevođenja ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni kontekst, kako bi usklađivanje postojećih relevantnih strategija, programa i planova bilo završeno do **2018. godine**.

7.2. Mjerenje održivosti razvoja Crne Gore do 2030. godine

Za mjerenje napretka sprovođenjem ciljeva, mjera i podmjera NSOR neophodno je uspostaviti sistem indikatora koji omogućava preciznu mjerljivost procesa i ishoda sprovođenja mjera održivog razvoja, odnosno praćenje stanja i kretanja, kako u nacionalnom tako i međunarodnom kontekstu.

Definisanje nacionalnog seta indikatora predstavlja kompleksan zadatak s obzirom na to da će, u odnosu na dosadašnje stanje, biti potrebno **uvesti praćenje indikatora koji do sada nijesu uvedeni u nacionalni statistički sistem** i odrediti institucije na nacionalnom nivou koje će biti zadužene za obezbjeđivanje

ulaznih podataka (varijabli) za proračun indikatora. Kako NSOR do 2030. godine u sebi integriše globalne ciljeve i zadatke održivog razvoja, indikatori održivog razvoja predstavljaju prioritetni set pokazatelja za praćenje održivosti nacionalnog razvoja do 2030. godine. Međutim NSOR do 2030. godine

Tabela 7-1: Prevodjenje ciljeva i zadataka održivog razvoja u NSOR do 2030. godine

	LJUDSKI RESURSI	DRUŠTVENI RESURSI	PRIRODNI RESURSI	EKONOMSKI RESURSI	FINANSIRANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ
SDG 1		1.1, 1.2, 1.3	1.5		
SDG 2			2.4	2.3, 2.4, 2.5	
SDG 3	3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 3.6, 3.7, 3.8, 3.9, 3.c	3.1, 3.2, 3.7, 3.8	3.9, 3.d		
SDG 4	4.1, 4.2, 4.6, 4.7, 4.a, 4.c	4.3, 4.4, 4.5, 4.7			
SDG 5		5.1, 5.2, 5.3, 5.4, 5.5, 5.6, 5.a, 5.b, 5.c			
SDG 6	6.1		6.1, 6.2, 6.3, 6.4, 6.5, 6.6, 6.a, 6.b	6.3, 6.b	
SDG 7			7.a	7.1, 7.2, 7.3, 7.1	
SDG 8		8.1, 8.2, 8.3, 8.4, 8.5, 8.6, 8.8, 8.9	42102	8.1, 8.2, 8.3, 8.4, 8.5, 8.10	8.2, 8.3, 8.5,
SDG 9		9.1, 9.5, 9.b	9.4, 9.5	9.1, 9.2, 9.3, 9.4, 9.5	9.b
SDG 10		10.1, 10.2, 10.3, 10.b		102, 10.7, 10.b	10.1, 10.2, 10.4, 10.6, 10.b
SDG 11		11.1, 11.2, 11.4	11.3, 11.6, 11.7, 11.a, 11.c, 11.b,	11.6, 11.b,	
SDG 12		12.2, 12.6, 12.8, 12.a, 12.b	12.1, 12.2, 12.3, 12.4, 12.5, 12.6, 12.7, 12.8	12.1, 12.2, 12.4, 12.5, 12.6, 12.7, 12.8, 12.a, 12.b, 12.c	12.2, 12.8, 12.c
SDG 13			13.1, 13.2, 13.3	13.1, 13.2, 13.3	13.2, 13.3, 13.a
SDG 14			14.1, 14.2, 14.3, 14.5, 14.7, 14.a, 14.b, 14.c	14.1, 14.2, 14.4, 14.5, 14.6	
SDG 15			15.1, 15.2, 15.3, 15.4, 15.5, 15.8, 15.9, 15.b, 15.c	15.2, 15.b	15.2, 15.a
SDG 16		16.1, 16.2, 16.3, 16.4, 16.5, 16.6, 16.7, 16.9, 16.10, 16.a, 16.b	16.6		16.6
SDG 17		17.3, 17.9, 17.13, 17.14, 17.17	17.7	17.1, 17.2, 17.3, 17.4, 17.6, 17.7, 17.9, 17.14, 17.17, 17.18, 17.19	17.1, 17.2, 17.3, 17.4, 17.5, 17.6, 17.7, 17.9, 17.10, 17.11, 17.12, 17.13, 17.14, 17.16, 17.17, 17.18, 17.19

postavlja strateški i planski okvir za održivi razvoj društva koji je zasnovan na kontekstu širem od povezivanja s Agendom razvoja do 2030. godine. Zato s obzirom na specifičnosti nacionalnog razvoja, probleme i potrebe koji su se iskristalisali u periodu od 2007. godine do sada, NSOR do 2030. godine uvodi i set relevantnih nacionalnih pokazatelja za praćenje održivosti nacionalnog razvoja. Pritome se daje veza između nacionalnih pokazatelja i globalnih pokazatelja održivog razvoja. Obzirom da je trenutno dostupan **nacrt** seta globalnih indikatora održivog razvoja, početni predlog indikatora koji je sadržan u ovom poglavlju NSOR biće dodatno analiziran u okviru pripreme Predloga NSOR do 2030. godine. Pri utvrđivanju konačne liste indikatora održivog razvoja biće uzeta u obzir dostupnost podataka za njihovu obradu, odgovorni subjekti za prikupljanje tih podataka, kao i njihova veza s globalnim indikatorima održivog razvoja. Pored uparivanja s globalnim indikatorima održivog razvoja **lista indikatora NSOR** biće sagledana i u odnosu na listu relevantnih pokazatelja Svjetske banke, Evropske agencije za životnu sredinu, Eustrostat, kako bi se u okviru NSOR do 2030. godine definisala optimalna lista nacionalnih indikatora koja omogućava **izvještavanje** i u širem međunarodnom kontekstu o progresu u sprovođenju politike održivog razvoja.

Pored prethodno navedenih, ovom strategijom uvode se i **kumulativni pokazatelji** održivog razvoja koji omogućavaju kumulativni prikaz održivosti nacionalnog razvoja i stanja nacionalnih resursa.

Svakoj mjeri odnosno podmjeri NSOR nije pripisan odgovarajući pokazatelj, već su pojedini pokazatelji definisani za određene **grupe mjera** odnosno podmjera u okviru pojedinih grupa nacionalnih resursa. Pritome se utvrđivanjem ciljne vrijednosti pokazatelja u 2020. g., gdje je moguće, omogućava kvalitativna ili kvantitativna ocjena očekivanog

srednjoročnog učinka realizacije mjera i podmjera. Indikatori i njihove ciljne vrijednosti imaju kvalitativni ili kvantitativni karakter u zavisnosti od kvantitativne mjerljivosti mjera i podmjera na koje se indikatori odnose.

Na taj način Crna Gora uvodi instrumente za **praćenje sprovođenja Agende održivog razvoja do 2030.** godine obzirom na preuzetu obavezu u skladu s kojom će se : „*Ciljevi i konkretni zadaci pratiti i procjenjivati pomoću skupa globalnih indikatora, koji će biti dopunjeni indikatorima na regionalnom i nacionalnom nivou koje će definisati države članice, pored rezultata rada na definisanju polaznih osnova za te konkretne ciljeve tamo gdje nacionalni i globalni podaci za polaznu osnovu još ne postoje. Komisija za statistiku će dogovoriti Globalni okvir indikatora, koji će izraditi Međuagencijska i ekspertaska grupa za indikatore Ciljeva održivog razvoja do marta 2016. godine, a potom će ga usvojiti Savjet UN-a za ekonomska i socijalna pitanja i Generalna skupština UN-a, u skladu sa postojećim mandatima. Ovaj okvir će biti jednostavan, ali jasan, obuhvatiće sve Ciljeve održivog razvoja i konkretne zadatke, uključujući sredstva za sprovođenje, te očuvati njihovu političku uravnoteženost, integrisanost i ambiciju*“.

7.2.1. *Uvođenje globalnih indikatora održivog razvoja u nacionalni sistem mjerenja održivosti razvoja Crne Gore*

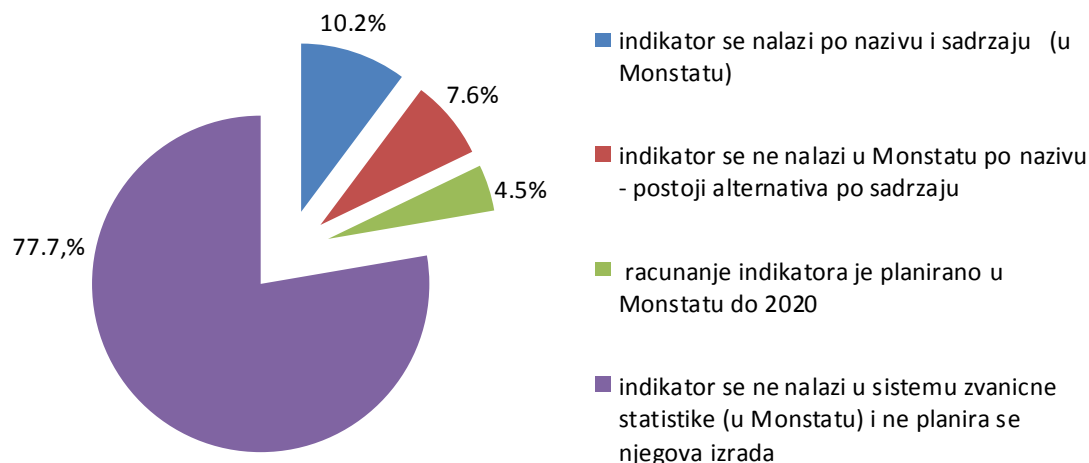
Zavod za statistiku – MONSTAT za potrebu izrade ove strategije izvršio je analizu liste UN indikatora održivog razvoja koja je dostupna nakon drugog sastanka IAEG-SDGs³⁰⁴ održanog u Bangkoku oktobra 2015 godine. Analiza je izvršena u odnosu na listu indikatora koju je prethodno potvrdio UN Statistički biro, a u

³⁰⁴ *Međuagencijska i ekspertaska grupa za indikatore (Inter-agency and Expert Group on the Sustainable Development Goal Indicators -IAEG-SDGs)*

kojoj je klasifikovano ukupno 159 indikatora. Analiza je pokazala sledeće:

- Od ukupno **159 UN indikatora** u sistemu zvanične statistike u Monstat-u nalazi se 16 indikatora koji su prepozanti po nazivu i sadržaju sa UN liste indikatora. Takođe, prepoznato je 11 indikatora koji se po sadržaju proizvode u Zavodu za statistiku i mogu biti alternativa navedenim indikatorima sa UN liste. To znači da Zavod za statistiku proizvodi maksimalno **18 %** od ukupno 159 UN indikatora.
- U odnosu na obim i sadržaj statističkih istraživanja koji je regulisan Zakonom o zvaničnoj statistici i sistemu zvanične statistike Crne Gore³⁰⁵, te Strategijom razvoja zvanične statistike 2014 – 2018, Programom zvanične statistike 2014 – 2018 i godišnjim Planom zvanične statistike,
- Pored toga Zavod za statistiku proizvodi određen broj indikatora (ukupno 10 indikatora od 124 čije uvođenje nije obuhvaćeno programima MONSTAT-a) koji nijesu planirani godišnjim Planom istraživanja, npr. indikatori sadržani u MICS-u (Multiple Indicator Cluster Survey). Međutim ti indikatori su dostupni u godini za koju je izvršeno projektno istraživanje, ali nijesu predmet kontinuiranog statističkog praćenja. Uz obezbeđivanje dodatnih sredstva te indikatore moguće je proizvesti.
- Za ostale indikatore, ukupno **114** koji se ne nalaze u sistemu zvanične statistike u Monstat-u, potrebno je ispitati da li se nalaze u sistemu drugih

Slika 7-1: Indikatori u MONSTAT-u, stanje 20.11.2015

prepoznato je da Zavod za statistiku u postojećim kapacitetima može proizvesti još dodatnih 6 indikatora do

proizvođača ili administrativnih izvora podataka. To će biti predmet dodatne ekspertsek analize u fazi pripreme Predloga NSOR u susret utvrđivanju finalne liste indikatora održivog

³⁰⁵ „Sl. list CG”, br. 18/12

razvoja od strane Međuagencijske i ekspertске grupe UN-a za indikatore koji će potom biti predmet razmatranja i usvajanja od strane Savjeta UN-a za ekonomska i socijalna pitanja i Generalne skupština UN-a u septembru 2016. godine.

- Čak i u slučaju da se uspostavi da dodatne indikatore održivog razvoja prate pojedini resori ili nacionalne institucije oni moraju biti predmet verifikacije od strane MONSTAT-a obzirom „da će se globalna procjena prvenstveno temeljiti na **nacionalnim službenim izvorima podataka**“.

U periodu od Nacrta do Predloga NSOR do 2030. godine stručni tim za izradu NSOR do 2030. godine utvrdiće da li se i u kom opsegu preostalih 114 indikatora prate od strane resora i nacionalnih institucija. Pored tog konačni predlog indikatora održivog razvoja u okviru NSOR do 2030. godine biće predložen ocjenjujući njihov značaj za praćenje održivog razvoja u odnosu na nacionalne potrebe, te u odnosu na druge relevantne međunarodne izvore (EEA, Svjetska banka, EUROSTAT).

Obzirom da je Agendom održivog razvoja utvrđeno da je pored definisanja polaznih osnova za uvođenje indikatora održivog razvoja neophodno obezbijediti i nedostajuće zvanične podatke radi praćenje globalnih indikatora održivog razvoja u nacionalnom kontekstu, neophodno je da **Zavod za statistiku Crne Gore** u 2016. godinu utvrdi **program uvođenja indikatora održivog razvoja predloženih NSOR do 2030. godine** u zvanični statistički sistem (definišući naziv indikatora, sadržaj drugih varijabli sa definicijama koje mogu biti potrebne za izvođenje tog indikatora, kao i nacionalne subjekte koji mogu biti proizvođači podataka za proračun pojedinih indikatora, nivo mjerenja - lokalni, nacionalni), tretirajući globalne indikatore održivog razvoja kao prioritetne i obavezne. S tim u vezi u periodu

od 2016-2020. godine neophodno je da MONSTAT preuzme sve globalne indikatore održivog razvoja u svoj program statističkog praćenja kako bi se u **2021. godini** stvorili uslovi za izvještavanje obradom barem **50%** indikatora održivog razvoja, odnosno da je **do 2025. godine** omogućeno praćenje svih indikatora održivog razvoja. Uspostavljanje tako kompleksnog sistema za praćenje sprovođenja politike održivog razvoja nije moguće bez zadovoljavajućeg nivoa razvijenosti ljudskih resursa potrebnih za izgradnju i usavršavanje procesa prikupljanja podataka i upravljanje informacionim sistemom u skladu s potrebama prevođenja Agende održivog razvoja do 2030. godine u nacionalni kontekst. To će predstavljati izuzetan izazov koji je neophodno podržati **povećanjem budžetskih izdvajanja** za dodatna statistička istraživanja.

7.2.2. Dostupni nacionalni pokazatelji koji se mogu svrstati u indikatore održivog razvoja

Kao što je prethodno navedeno NSOR do 2030. godine sadržaćе listu indikatora održivog razvoja koja pored indikatora održivog razvoja definiše i indikatore koji su značajni u odnosu na specifične nacionalne potrebe. U okviru Nacrta NSOR predložene su grupe indikatora za praćenje sprovođenja mjera i podmjera u okviru pojedinih grupa nacionalnih resursa. Pri tome se vodilo računa da se indikatori već prate ili se mogu u relativno kratkom roku uvesti u sistem praćenja. Takođe, vodilo se računa o postizanju što je moguće većeg stepena kompatibilnosti sa pokazateljima praćenja u okviru postojećih sistema izvještavanja prema relevantnim međunarodnim organizacijama.

Indikatori sprovođenja NSOR predloženi su uprkos postojećim ograničenjima koja su uslovljena i dalje prisutnim nedostacima kod

prikupljanja i obrade podataka u gotovo svim oblastima relevantnim za održivi razvoj. Ipak, očekuje se da će napredak biti postignut unapređenjem sistema za praćenje postavljenih indikatora, a naročito kod odabranih kompleksnih indikatora. Naime Agenda održivog razvoja do 2030. godine nas obavezuje da indikatori: „*budu rigorozni i zasnovani na dokazima, dopunjeni nacionalnim evaluacijama i podacima visokog kvaliteta, dostupnim, pravovremenim, pouzdanim i razdijeljenim po prihodima, polu, starosti, rasi, etničkoj pripadnosti, migracionom statusu, invalidnosti i geografskoj lokaciji i drugim karakteristikama relevantnim u nacionalnom kontekstu*“.

U tabeli 7-2 koja slijede dat je početni predlog indikatora održivog razvoja koji će biti predmet dalje evaluacije u skladu s pristupom koji je prethodno naveden u tački 7.2.

TEMATSKO PODRUČJE	Ljudski resursi : Unapređenje stanja ljudskih resursa i socijalne kohezije	
POKAZATELJ	CILJNA VRIJEDNOST U 2020. g	VEZA SA RELEVANTNIM SDG I NJEMU ODGOVARAJUĆIM PREDLOŽENIM INDIKATORIMA
Demografski resursi		
1. Stopa nataliteta	15,0	Spriječiti trend depopulacije i starenja
2. Stopa prirodnog priraštaja	4,0	Spriječiti trend depopulacije i starenja
3. Stopa divorcijaliteta	0,7	Jačanje porodičnih vrijednosti
4. Sveobuhvatna migraciona strategija na nacionalnom nivou	Postojanje strategije	
5. Migracioni saldo	-500	
Zdravlje		
6. Očekivano trajanje života	78,0	
7. Stopa mortaliteta odojčadi	4,0	SDG 3.2 (već postignut, cilj približiti se EU prosjeku)
8. Stopa mortaliteta djece do 5 godina	5,0	SDG 3.2 (već postignut, cilj približiti se EU prosjeku)
9. Stopa imunizacije djece do 1 godine	97%	SDG 3.b
10. Stopa materalnog mortaliteta na 100.000 novorođene djece	≈0	SDG 3.1 (već postignut)
11. Stopa novoregistrovanih slučajeva HIV/AIDS (na 100.000 stanovnika)	< 1	SDG 3.3
12. Stopa novoregistrovanih slučajeva od tuberkuloze (na 100.000 stanovnika)	< 15	SDG 3.3
13. Stopa smrtnosti od kardiovaskularnih bolesti (na 100.000 stanovnika)	< 350	SDG 3.4
14. Stopa smrtnosti od malignih tumora (na 100.000 stanovnika)	< 80	SDG 3.4, SDG 3.9
15. Broj prekoračenja izmjerenih koncentracija PM10 u	< 35	SDG 3.9

odnosu na granične vrijednosti i granicu tolerancije za zaštitu zdravlja ljudi (u toku jedne godine)		
16. Procenat stanovništva sa univerzalnim i prikladnim pristupom do zdrave i bezbjedne vode za piće	100*	SDG 6.1
17. Broj ljekara na 100.000 stanovnika	260	SDG 3.c
18. Izdvajanja iz budžeta za zdravstvo per capita	\$600 per capita	SDG 3.c
Obrazovanje		
19. Obuhvat djece predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem (%)	50%	SDG 4.2
20. Obuhvat djece školskim vaspitanjem i obrazovanjem (%)	100%	SDG 4.1
21. Izdvajanja iz budžeta za predškolsko obrazovanje (% BDP)	0,42% BDP	
22. Zatvoreni prostor u m2 po djetetu u predškolskom obrazovanju	3 m ²	
23. Stopa nepismenosti kod djece mlađe od 10 godina	0,5%	SDG 4.6
24. Stopa nepismenosti za cjelokupno stanovništvo	1%	SDG 4.6
25. Rezultat na PISA testiranjima	Trend rasta	SDG 4.7
26. Izdaci za istraživanje i razvoj (% BDP)	1,5%	
27. Rangiranje univerziteta u Crnoj Gori na međunarodnim rang listama	Trend rasta	
28. Cjeloživotno učenje (% ljudi od 25-64 koji su prošli neku obuku u posljednjih u 4 sedmice prije nego što su anketirani)	1,5%	
29. Izdaci iz budžeta za obrazovanje (% BDP)	4,8%	SDG 4a, SDG 4c

TEMATSKO PODRUČJE	DRUŠTVENI RESURSI: Stimulisati aktivan odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja	
POKAZATELJ	CILJNA VRIJEDNOST U 2020. g	VEZA SA RELEVANTNIM SDG I NJEMU ODGOVARAJUĆIM PREDLOŽENIM INDIKATORIMA
1. Smrtnost majki na manje od 70 na 100.000 živo rođene djece		SDG 3.1
2. Zaustaviti umiranje novorođenčadi i djece mlađe od 5 godina od bolesti koje se mogu spriječiti, konkretno na najviše 12 neonatalnih smrti na 1000 živo rođene djece i 25 smrtnih slučajeva na 1000 djece do 5 godina	Smanjiti na pola aktuelni procenat od 4.9% smrti među novorođenčadi –	SDG 3.2

	2.5%	
3. Procenat žena u reproduktivnom periodu života kojima su zadovoljene potrebe za planiranjem potomstva	>90%	SDG 3.7
4. Stopa rađanja u adolescentskom dobu – metod anketno istraživanje po metodologiji UNDESA, UNFPA		SDG 5.6
5. Procenat žena koje samostalno donose odluke po pitanju sopstvenog seksualno-reproduktivnog zdravlja	100%	
6. Procenat žena podvrgnutih nasilju u porodici u posljednjih 12 mjeseci – metod viktimološko istraživanje, DHS anketno istraživanje	<5%	SDG 5.2
7. Procenat djece koja su bila podvrgnuta fizičkom kažnjavanju od strane svojih staratelja tokom prethodnih mjesec dana	<5%	SDG 16.1 SDG 16.2
8. Postojanje adekvatnog pravnog okvira za promociju jednakosti i eliminisanje diskriminacije na osnovu pola, CEDAW konvencija	Pozitivan izvještaj CEDAW-a	SDG 5.1
9. Procenat žena od 20-24 godine koje su udate prije 18 godina	0%	SDG 5.3
10. Prosjek dana koji se provede na neplaćenim domaćim poslovima po rodu, godištu i lokaciji	Bez značajnih razlika po rodu	SDG 5.4
11. Procenat mjesta koje žene zauzimaju u nacionalnim i lokalnim parlamentima i upravama	40%	SDG 5.5
12. Procenat žena (15-49 godina) koje samostalno donose seksualne i reproduktivne odluke.	100%	SDG 5.6
13. Postojanje normativnih pretpostavki za pristup servisima seksualnog, reproduktivnog zdravlja, informacijama i edukaciji		SDG 5.a
14. Procenat žena koje posjeduju poljoprivredni zemljište po godištu i lokaciji		SDG 5
15. Postojanje normativnih pretpostavki da se ženama obezbjedi jednak pristup vlasništvu.		SDG 5
16. Procenat populacije koja posjeduje mobilni telefon u odnosu na pol	Bez značajnih razlika po rodu	SDG 5.b
17. Postojanje sistema za praćenje alokacije javnih sredstava po rodu Ovaj sistem još nije uspostavljen, i na njemu radi UNWOMAN	Uspostaviti sistem praćenja.	SDG 5.c

18. Procenat populacije koja se u posljednjih 12 mjeseci osjetila diskriminisanom po osnovu koji je zabranjen međunarodnim sistemom zaštite ljudskih prava, po godištu, polu, religiji i drugim relevantnim karakteristikama.	<5%	SDG 10.3
19. Procenat javnih pozicija u odnosu na nacionalne distribucije populacije	Ostupanje od max. 5%	SDG 16.7
20. Procenat djece do 5 godina koja su registrovana kod nadležnih organa.	100%	SDG 16.9
21. Eliminirati diskriminaciju LGBT populacije		Nema indikatora koji je predložen u okviru liste za praćenje ciljeva OR, ali bi ga trebalo nacionalno definirati.
22. Procenat populacije koji ima stanicu javnog prevoza kojoj može pristupiti na 0.5 km.	>90%	SDG 11.2
23. Procenat populacije koje je pokriveno sistemom socijalne zaštite: d) procenat lica sa invaliditetom koja su uključena u sistem	100%	SDG 1.3
24. Procenat populacije koje je pokriveno sistemom socijalne zaštite: d) procenat starih lica koja primaju penziju	100%	SDG 1.3
25. Broj verifikovanih slučajeva ubistva, kidnapovanja, nasilnog nestanka, zatvaranja ili mučenja novinara, članova medija, sindikata ili lica koja se bore za ljudska prava u prethodnih 12 mjeseci	0	SDG 16.10
26. Odstupanja od planiranog budžeta		SDG 16.6
27. Procenat preporuka za jačanje nacionalnog antikorupcijskog sistema koje su implementirane kako je predviđeno UNCAC sistemom	100%	SDG 16.6
28. Broj žrtava ubistva sa predumišljajem po starosti, rodu, načinu i počinocu		SDG 16.1
29. Broj smrti iz konflikta po starosti, rodu i razlogu		SDG 16.1
30. Procenat žrtava nasilja koje su slučaj prijavile nadležnim organima		SDG 16.3
31. Ukupna vrijednost nezakonitih finansijskih transakcija		SDG 16.4
32. Procenat oduzetog oružja u skladu sa međunarodnim standardima u ovoj oblasti		SDG 16.4
33. Procenat populacije koja je imala bar jedan kontakt sa javnim funkcionerom, koja je platila mito funkcioneru ili je funkcioner to tražio u odnosu na starost, rod i druge relevantne karakteristike, istraživanje	<5%	SDG 16.5
34. Procenat preporuka za jačanje nacionalnog antikorupcijskog sistema koje su implementirane kako je		SDG 16.6

predviđeno UNCAC sistemom		
35. Procenat žrtava koje su prijavile fizički i-ili seksualni napad u prethodnih 12 mjeseci po polu, regionu i drugoj relevantnoj karakteristici		SDG 16.a
36. Postojanje razvojno-inovativne politike na nacionalnom nivou	Kreirana politika	SDG 8.3
37. Broj naučno-tehnoloških parkova u Crnoj Gori	2	
38. Broj biznis inkubatora u Crnoj Gori	4	
39. Nezaposlenost po rodu, starosti i pitanju invaliditeta		SDG 8.5
40. Procenat populacije koja živi sa manje od 1.25\$ dnevno		SDG 1.1
41. Procenat populacije ispod linije apsolutnog siromaštva po rodu i starosti	2.5%	SDG 1.2
42. Procenat populacije koje je pokriveno sistemom socijalne zaštite: a) procenat starih koji primaju penziju, b) domaćinstava sa djecom koji primaju dječiji dodatak, c) procenat nezaposlenih koji primaju pomoć za nezaposlene, d) procenat lica sa invaliditetom koja primaju pomoć, e) procenat žena koje primaju pomoć za majke, f) procenat radnika osiguranih protiv povreda na radu, g) procenat siromašnih i vulnerabilnih koji primaju pomoć		SDG 1.3
43. Procenat populacije koji živi u domaćinstvima koja imaju pristup osnovnim servisima		SDG 1.4

KULTURA³⁰⁶

44. Procenat doprinosa privatnih i formalnih kulturnih aktivnosti bruto domaćem proizvodu	> 4,62%	SDG 11.4, SDG 4.7, SDG 8.9
45. Procenat osoba koje se bave zanimanjima vezanim za kuturu u okviru ukupnog broja zaposlenih	> 3,12%	SDG 4.7, SDG 8.3
46. Procenat konačnih troškova po domaćinstvu utrošenih na kulturne aktivnosti, dobra ili usluge u odnosu na ukupne troškove domaćinstva	> 2,29%	SDG 4.7, SDG 10.2
47. Procenat nastavnih sati posvećen promociji višejezičnosti u odnosu na ukupan broj nastavnih sati posvećen jezicima (razredi 7-8)	> 91,11	SDG 4.7, SDG 10.2
48. Procenat nastavnih sati posvećen obrazovanju u oblasti umjetnosti u odnosu na ukupan broj nastavnih sati (razredi 7-8)	> 3,03%	SDG 4.7
49. Indeks koherentnost i pokrivenost tehničkog i stručnog obrazovanja i osposobljavanja i visokog obrazovanja u oblasti kulture	> 0,7	SDG 4.7

³⁰⁶ Svi navedeni indikatori u oblasti kulture su indikatori u okviru UNESCO Culture for Development Indicators (CDIS) koje Ministarstvo kulture prikuplja

50. Indeks razvijenosti okvira za postavljanje standarda za zaštitu i promovisanje kulture, kulturnih prava i kulturne raznovrsnosti	> 0,88	SDG 4.7
51. Indeks razvijenosti političkog i institucionalnog okvira za zaštitu i promovisanje kulture, kulturnih prava i kulturne raznovrsnosti	> 0,82	SDG 4.7, SDG 10.2
52. Distribucija odabrane infrastrukture za kulturu u odnosu na distribuciju stanovništva zemlje u administrativnim odsjecima odmah ispod državnog nivoa	> 0,31	SDG 4.7, SDG 8.9
53. Indeks promovisanja učešća kulturnih poslenika i manjina u izradi i implementaciji kulturnih politika, mjera i programa koji se na njih odnos	> 65,00	SDG 10.2
54. Procenat stanovništva koje je učestvovalo u bar jednom kulturnom događaju u posljednjih 12 mjeseci	Uspostaviti	SDG 4.7, SDG 10.2
55. Stepen tolerancije u društvu prema ljudima drugačijeg kulturološkog porijekla	Uspostaviti	SDG 4.7, SDG 10.2
56. Stepen međuljudskog povjerenja	Uspostaviti	SDG 4.7, SDG 10.2
57. Indeks slobode štampanih, elektronskih i internet medija	> 39,00	SDG 10.2
58. Odnos godišnjeg vremena emitovanja fikcionalnih programa na domaćim televizijama prema ukupnom godišnjem vremenu emitovanja fikcionalnih programa na javnim besplatnim nacionalnim TV kanalima	> 4,14%	SDG 10.2
KULTURNA BAŠTINA I PREDIO		
59. % izdvajanja iz državnog budžeta najmenjeno zaštititi kulturnih dobara uključujući UNESCO lokalitete	Trend rasta	SDG 11.4
60. Broj ukupno zaštićenih kulturnih dobara	Trend rasta	SDG 11.4
61. Broj zaštićenih kulturnih dobara iz perioda XX vijeka	Trend rasta	SDG 11.4
62. Broj zaštićenih kulturnih dobara koji primjeri ruralne arhitekture	Trend rasta	SDG 11.4
63. Broj zaštićenih industrijskih objekata kao kulturnih dobara	Trend rasta	SDG 11.4
64. Broj zaštićenih kulturnih pejzaža	Trend rasta	SDG 11.4
65. Broj zaštićene nematerijalne baštine	Trend rasta	SDG 11.4
66. Broj zaposlenih u institucijama nadležnim za zaštitu kulture baštine i pejzaža	+ 50%	SDG 11.4
67. Indeks razvijenosti multidimenzionalnog okvira za održivost baštine	> 0,71	SDG 11.4
REGIONALNI RAZVOJ		
68. Indeks razvijenosti	Trend rasta	SDG 8.3
69. Stopa nezaposlenosti u regionu (u %)	Trend smanjenja	SDG 11.a, SDG 8.9, SDG 9.1

70. Broj aktivnih malih i srednjih preduzeća po regionima	Trend rasta	SDG 8.3, SDG 8.9, SDG 11.a
71. Broj turista po regionima	Trend rasta	SDG 8.9, SDG 11.a
72. Indeks konkurentnosti	Trend rasta	SDG 11.a
73. Broj zaposlenih u sektoru - poljoprivreda šumarstvo i ribarstvo	Trend rasta	SDG 9.1, SDG 8.3
74. Broj zaposlenih u sektoru – prerađivačka industrija	Trend rasta	SDG 9.1, SDG 8.3
75. Gustina asfaltiranih puteva	Trend rasta	SDG 9.1, SDG 11.2
76. Prevezeni putnici na aerodromima	Trend rasta	SDG 9.1, SDG 11.A
77. Prevezeni putnici i Prevezena roba LUKE	Trend rasta	SDG 9.1
78. Godišnji intenzitet sredstava za regionalni razvoj po stanovniku u €	Sjeverni region 386 Središnji region 250 Primorski region 340	
79. Stepen implementacije Strategije regionalnog razvoja Crne Gore 2014-2020	min 80% ispunjenje	

TEMATSKO PODRUČJE	Prirodni resursi: Očuvanje prirodnog kapitala	
POKAZATELJ	CILJNA VRIJEDNOST U 2020. g	VEZA SA RELEVANTNIM SDG I NJEMU ODGOVARAJUĆIM PREDLOŽENIM INDIKATORIMA
Obnovljivi prirodni resursi		
Nacionalna lista indikatora životne sredine		
Biološka raznovrsnost		
1. B01 Biodiverzitet vrsta	Brojnost vrsta ne opada i održava se na minimum utvrđenim početnim vrijednostima	SDG 15 (15.5) Indikator 15.5.1 (Red List Index);
2. B02 Zastupljenost i stanje odabranih vrsta	Brojnost vrsta i gustina populacije ne opada i održava se na minimum utvrđenim početnim vrijednostima;	SDG 15 (15.5) Indikator 15.5.1 (Red List Index)
3. B03 Suva stabla u šumama	Očuvanje staništa na	SDG 15 (15.2) Indikator 15.2.1 (Net permanent forest loss)

	kojima su vrste zabilježene.	
4. B04 Brojnost i dinamika populacija divljači	Brojnost i dinamika populacija divljači se održava u okviru definisanih kvota izlova koje osiguravaju održavanje brojnosti populacija lovni vrsta na utvrđenom početnom nivou.	SDG 15 (15.8, 15.c) <i>Indikator nije još uvijek definisan</i>
5. B05 Alohtone i invazivne vrste		
6. B06 Šumski požari	Broj šumskih požara i površina opožarenih površina opada	
7. B07 Zaštićena područja	Procenat zaštićenih područja na kopnu 17% ukupne teritorije Crne Gore i 10% zaštićenih područja u površini obalnog područja, od čega su najmanje 3 lokaliteta zaštićena područja u moru	SDG 14 (14.5) Indikator 14.5.1 (Coverage of protected areas in relation to marine areas)
Kopnene vode		
8. V01. Nutrijenti u površinskim vodama		
9. V02 Biohemijska potrošnja kiseonika		
10. V03 Indeks kvaliteta površinskih voda		
11. V04 Kvalitet vode za piće		SDG 6 (6.1) Indikator 6.1.1. (Percentage of people using safely managed water)
12. V05 Upotreba slatkovodnih resursa		
13. V06 Gubici vode		SDG 6 (6.4) <i>Indikator nije definisan</i>
14. V07 Pristup javnoj kanalizaciji		SDG 6 (6.2) Indikator 6.2.1. (Percentage of population using safely managed sanitation)

		services)
		SDG 6 (6.3)
15. V08 Pristup postrojenjima za prečišćavanje		Indikator 6.3.1. (Percentage of wastewater safely treated, disaggregated by economic activity)
More		
16. M01 Kvalitet morsek vode za kupanje		
17. M02 Hlorofil u prelaznim, priobalnim i morskim vodama		
18. M03 Nutrijenti u prelaznim, priobalnim i morskim vodama		
19. M04 Trofični indeks		
20. M05 Stepennosti zasićenosti kiseonikom prelaznih, priobalnih morskih voda		
21. EcAp indikatori nakon uvođenja u sistem praćenja do 2018. g		
22. MSFD indikatori nakon uvođenja u sistem praćenja do 2019. g		
Zemljište		
23. Z01 Erozijska zemljišta		SDG 15 (15.3) Indikator 15.3.1 (Percentage of land that is degraded over total land area)
24. Z02 Promjena načina korišćenja zemljišta		SDG 11 (11.3) Indikator 11.3.1 (Ratio of land consumption rate to population growth rate with further research as in Frances proposal to also address the issue of quality of life. SDG 15 (15.) <i>Indikator nije još uvijek definisan</i>
Vazduh		
25. VA01 Kvalitet vazduha u urbanim područjima		SDG 11 (11.6) 21. Indikator 11.6.2

		(Annual mean levelsof fine particulate matter (e.g. PM2.5 and PM 10) in cities (population weighted)
26. VA02 Emisije zakiseljavajućih gasova		22.
27. VA03 Emisije prekursora ozona		23.
28. VA04 Emisije zakiseljavajućih gasova		24.
29. VA05 Emisije primarnih suspendovanih čestica i prekursora sekundarnih suspendovanih čestica	25.	26.
Klimatske promjene		
30. KP01 Godišnja temperature vazduha		
31. KP02 Godišnja količina vazduha		
32. KP03 Potrošnja supstanci koje oštećuju ozonski omotač		
33. KP04 Trend emisije gasova s efektom staklene bašte		
34. KP05 Projekcije emisije gasova s efektom staklene bašte		
Upravljanje otpadom		
		SDG 11 (11.6) SDG 12 (12.5)
35. O01 Količina proizvedenog komunalnog otpada		Indikator 11.6.1 Percentage of urban solid waste regularly collected and with adequate final discharge with regards to the total waste generated by the city Indikator 12.5.1. (National recyng rate,

	tonnes of material recycled)
	SDG 12 (12.4)
36. O02 Količina proizvedenog industrijskog otpada	Indikator 12.4.1 Number of Parties to international multilateral environmental agreements on hazardous and other chemicals and waste that meet their commitments and obligations in transmitting information as required by each relevant agreement
	SDG 12 (12.4)
37. O03 Količina proizvedenog opasnog otpada	Indikator 12.4.1 Number of Parties to international multilateral environmental agreements on hazardous and other chemicals and waste that meet their commitments and obligations in transmitting information as required by each relevant agreement
Prostor	
	SDG 11 (11.3)
38. Indikator izgrađenosti (%)	Indikator 11.3.1. (Ratio of land consumption rate to population growth rate with further research as in Frances proposal to also address the issue of quality of life)
	SDG 11 (11.3)
39. Indikator planirane izgrađenosti (%)	Indikator 11.3.1. (Ratio of land consumption rate to population

		growth rate with further reasearch as in Frances proposal to also adress the issue of quality of life)
40. Indikator iskorišćenosti GP unutar GUR-a (%)		
41. Indikator iskorišćenosti GP van GUR-a (%)		
42. Udio građevinskih područja u ukupnoj površini obalnih opština		
27.		
43. Udio građevinskih područja u pojasu širine 1 km od obalne linije		
Milenijumski razvojni ciljevi-održivost životne sredine		
44. Udio površina zaštićenih radi očuvanja biološkog diverziteta (%)	15% državne teritorije	SDG 14 (14.5) Indikator 14.5.1 (Coverage of protected areas in relation to marine areas)
45. Udio morskih ekosistema u ukupno zaštićenoj površini radi očuvanja biološkog diverziteta (%)	10% površine obalnog područja	DG 14 (14.5) Indikator 14.5.1 (Coverage of protected areas in relation to marine areas)
46. Udio zemljišta pokrivenog šumama (%)	70% sa trendom rasta	SDG 15 (15.2) <i>Indikator još uvijek nije definisan ali je postojao predlog da jedan od indikatora bude</i> <u>Forest area as a percentage of total land area</u>
47. Broj prekoračenja izmjerenih koncentracija PM10 u odnosu na granične vrijednosti i granice tolerancije za zaštitu zdravlja ljudi u Podgorici, Pljevljima, Nikšiću, (opština primorje)	t.b.d	SDG 11 (11.6) Indikator 11.6.2 (Annual mean levelsof fine particulate matter (e.g. PM2.5 and PM 10) in cities (population weighted)
48. Antropogene emisije GHG gasova preračunate [t CO2 eq/stanovniku	5.7	
49. Energetski intenzitet	28.485	

50. Postići uštedu od prosječne finalne potrošnje energije u zemlji (novi indikator)	9% ³⁰⁷	
51. Udio energije proizvedene u OIE u ukupnoj potrošnji (OIE) (% energija iz OIE ³⁰⁸ / ukupna potrošnja energije) ³⁰⁹	33 ³¹⁰ %	SDG 7 (7.2) Indikator 7.2.1 (Renewable energy share in the total final energy consumption (%)" or "Renewable energy share in the total primary energy consumption (%))
52. Udio energije proizvedene u OIE u ukupnoj potrošnji (OIE) koji izuzima energiju dobijenu iz velikih hidroelektrana (novi indikator)		
53. Stepenn antropogenog uticaja na kvalitet površinskih voda (%)	10%	

TEMATSKO PODRUČJE	EKONOMSKI RESURSI : Unapređenje resursne efikasnosti i ozelenjavanje ekonomije	
POKAZATELJ	CILJNA VRIJEDNOST U 2020. g	VEZA SA RELEVANTNIM SDG I NJEMU ODGOVARAJUĆIM PREDLOŽENIM INDIKATORIMA
IZABRANI MAKROEKONOMSKI INDIKATORI		
1. Prosječna godišnja realna stopa rasta BDP	4%	SDG 8.1, SDG 17.13
2. Stopa nezaposlenosti (ARS)	16%	SDG 8.5, SDG 17
3. Stopa inflacije (CPI)	2%	SDG 17.3
4. Bilans tekućeg računa u BDP (deficit)	10%	SDG 8, SDG 17.11, SDG 17.13
5. Neto SDI u BDP-u	14%	SDG 10.b, SDG

³⁰⁷ Obaveza Crne Gore, prema Sporazumu o Energetskoj zajednici, je postizanje indikativnog cilja energetske efikasnosti, a koji predstavlja uštedu u iznosu 9% od prosječne finalne potrošnje energije u zemlji za period od 5 godina, i to u devetoj godini primjene Direktive. Utvrđeni period za postizanje indikativnog cilja prema Direktivi je od 2010. do 2018. godine.

³⁰⁸ U udjelu energije iz obnovljivih izvora uračunata je energija iz velikih, malih hidroelektrana, dobijena iz biomase, energija sunca i vjetra).

³⁰⁹ Inovirani podaci od 2009. godine su iz Nacionalnog akcionog plan za obnovljive izvore energije (2014)

³¹⁰ Na bazi Odluke o implementaciji Direktive 2009/28/EC o obnovljivim izvorima energije na Ministarskom sastanku Energetske zajednice od 2012. godine, za Crnu Goru je određen nacionalni cilj učešća obnovljivih izvora u ukupnoj bruto potrošnji finalne energije od 33% do 2020. godine

		17.3
6. Državni dug u BDP-u	65%	SDG 8, SDG 17.4, SDG 17.13
7. BDP/pc u paritetu kupovne moći (EU=100)	45	SDG 8.1
UBLAŽAVANJE KLIMATSKIH PROMJENA		
8. Emisija gasova sa efektom staklene bašte (1990 – 5.239,81 Gg CO ₂ eq/god)	Smanjenje za 30% u odnosu na 1990. do 2030.godine	SDG 13.1
9. Udio OIE u bruto finalnoj energetske potrošnji	33%	SDG 7.2
10. Udio OIE u potrošnji energije u sektoru transporta	10%	SDG 13.1
11. Energetski intenzitet (2000=100, a 2013=27)	20	SDG 7.1, SDG 7.3, SDG 8.1
12. Indikativni cilj uštede energije (energetska efikasnost)	9% do kraja 2018. (58,9 ktoe)	SDG 7.3
13. Ekološki otisak po glavi stanovnika 28. (3,3 Gha u 2011, 3,9 Gha/pc u 2015)	Trend umjerenog rasta	SDG 12.2
14. Biokapacitet po glavi stanovnika (2,7 gha/pc u 2011. i 2015.)		SDG 12.2
15. Indikator energetske uštede u saobraćaju (upotreba vozila na električni pogon i solarnu energiju)	20% povećanje korišćenja alternativnih goriva	SDG 7.3
RESURSNA EFIKASNOST I ODRŽIVA PROIZVODNJA I POTROŠNJA		
16. Domaća potrošnja materijala (DMC) i DMC po sektorima (sulučni sektor, poljoprivreda, energetika, prerađivačka industrija, saobraćaj i građevinarstvo)	Smanjenje za 20% u odnosu na 2014.	SDG 12.2
17. Indikator resursne efikasnosti (RE=GDP/DMC)	Smanjenje za 10% u odnosu na prosjek 2005-2012	SDG 12.2
18. Indikator produktivnosti resursa u energetici	0.18	SDG 12.2
19. Indikator produktivnosti resursa u građevinarstvu	0.09	SDG 12.2
20. Indikator produktivnosti resursa u uslužnom sektoru (turizam)	1.95	SDG 12.2, SDG 12.b
21. Ulaganja u istraživanje i razvoj (% BDP-a), cilj 3% do 2025.	2%	SDG 12.1
UPRAVLJANJE OTPADOM		
22. Godišnja stopa rasta generisanog otpada 29. (u JLS u kojima se procjenjuje porast stanovnika)	2%	SDG 12.5
23. Sakupljeni otpad u odnosu na ukupni generisani otpad 30. (količina tretiranog i odloženog komunalnog otpada u odnosu na količinu proizvedenog komunalnog otpada)	100%	SDG 12.5
24. Količina proizvedenog industrijskog otpada (na bazi godišnjih podataka o količini proizvedenog opasnog otpada po vrstama), ukupna količina u tonama, <u>intenzitet proizvodnje u kg/000 €</u>	Trend smanjenja	SDG 12.5
25. Procenat prerađenog industrijskog otpada	Trend rasta	SDG 12.5
26. % prikupljenog otpadnog materijala (staklo, papir, metal i	Min 50%	SDG 12.5

plastika) pripremljen za ponovu upotrebu i reciklažu		
31. (primarno izdvojeno do 20% ukupno sakupljenog stakla, 40% ukupno sakupljene plastike, 40% PET ambalaže, 30% papira i kartona, do 35% teških i obojenih metala, do 55% ukupno sakupljenog građevinskog materijala iz komunalnog otpada, 55% zelenog otpada, 9% guma, 14% kompozitne ambalaže i 22% ostalog otpada)		
27.% neopasnog građevinskog otpada koji je pripremljen za ponovnu upotrebu	70%	SDG 12.5
28.Količina sekundarno izdvojenih komponenti otpada	Povećana na 25%	SDG 12.5
29.Broj reciklažnih centara i reciklažnih dvorišta	Trend rasta	SDG 12.5
30.Količina biološki razgradivog komunalnog otpada koja se odlaže na deponiju u odnosu na ukupnu masu biološki razgradivog otpada	35% od ukupne mase biološki razgradivog otpada proizvedenog u 2010. godini	SDG 12.5

ODRŽIVI RAZVOJ OBALNOG PODRUČJA I OČUVANJE RESURSA MORA

31.Indikatori očuvanja prirode, predjela i kulturnih dobara po NSIUOP	Integrirati izvještaj	SDG 14.1, SDG 14.2, SDG 14.4, SDG 14.5
32.Indikatori razvoja infrastrukture za sprječavanje i sanaciju zagađenja po NSIUOP	Integrirati izvještaj	SDG 14.1, SDG 14.2, SDG 14.4, SDG 14.5
33.Indikatori uređenja prostora i održivog prostornog razvoja po NSIUOP	Integrirati izvještaj	SDG 14.1, SDG 14.2, SDG 14.4, SDG 14.5
34.Udio primarnih turističkih kapaciteta u ukupnim kapacitetima	Trend rasta	SDG 8.9, SDG 12.b
35.Prosječna godišnja popunjenost primarnih kapaciteta (u %)	Trend rasta	SDG 8.9, SDG 12.b
36.Broj porodičnih poljoprivrednih gazdinstava (u zaleđu obalnog područja) uključene u turističku ponudu	100–200	SDG 8.9, SDG 12.b
37.Udio poljoprivrednih gazdinstava uključenih u turističku ponudu čiji su nosioci mlađi od 40 godina (mladi farmeri)	Više od 50% ukupnog broja	SDG 8.9, SDG 12.b
38.Udio polj. površina u programima posebne podrške poljoprivredi i ruralnom razvoju (zelena plaćanja, organska polj., zaštićena područja, područja s prirodnim ograničenjima za poljoprivredu, područja posebne prirodne vrijednosti i sl.)	Više od 70% ukupnih poljoprivrednih površina	SDG 2.3, SDG 2.4
39.Iznos sredstava podrške za realizaciju projekata ruralnog razvoja	Ubrzani trend rasta, godišnji rast po stopi većoj od 30%	SDG 2.a
40.Broj razvojnih projekata u ruralnim područjima koje su pokrenule lokalne zajednice	Minimalno 10	SDG 2.a
41.Broj porodičnih poljoprivrednih gazdinstava koja su kroz programe ruralnog razvoja modernizovala proizvodnju	100	SDG 2.3, SDG 2.4
42.Broj porodičnih poljoprivrednih gazdinstava koja	400	SDG 2.3, SDG 2.4

ostvaruju pravo na direktna zelena plaćanja		
43. Broj sertifikovanih polj. proizvoda s teritorije obalnog područja (zaštićeno geografsko porijeklo, geografska oznaka, garantovano tradicionalan specijalitet)	5	SDG 2.3, SDG 2.4
44. Broj polj. proizvoda s teritorije obalnog područja koji koriste žig „dobro iz Crne Gore“	Ubrzani trend rasta	SDG 2.3, SDG 2.4
45. Broj proizvođača sa statusom organskog proizvođača	100	SDG 2.3, SDG 2.4
46. Broj formiranih klastera u obalnom području uključujući zaleđe	3	SDG 8.3
47. Broj novih preduzeća (mikro i malih), zadruga i proizvođačkih grupa u ruralnom području obalnog pojasa	20	SDG 8.3, SDG 9.3
48. Broj novih radnih mjesta u ruralnim područjima	300	SDG 8.5, SDG 8.6
49. Broj plivarica (modernizacija plivaričarske flote)	Trend rasta	SDG 14.4
DRUŠTVENA ODGOVORNOST		
50. Broj preduzeća koji objavljuju izvještaje o DOP i dobrim praksama (nefinansijsko izvještavanje)	Trend rasta	SDG 12.6
51. Broj preduzeća koja su pristupila inicijativi UN Global Compact	Trend rasta	SDG 12.6
KONKURENTNOST CRNOGORSKE EKONOMIJE		
52. Indeks globalne konkurentnosti (GCI, WEF)	Među prvih 50 zemalja po GCI	SDG 8.1, SDG 8.2, SDG 8.3
53. Lakoća poslovanja (Doing business, World Bank)	Među prvih 30 zemalja po DB	SDG 8.1, SDG 8.2, SDG 8.3
54. Indeks kvaliteta upravljanja ³¹¹ (Government effectiveness index, World Bank)	3,10	SDG 17.13
55. Broj realizovanih kreditnih linija za podsticaj razvoja MSP preko IRF-a koje spadaju u podršku zelenom preduzetništvu	Trend rasta	SDG 8.3, SDG 9.2, SDG 17.3
56. Broj odobrenih projekata iz EU programa (Horizont, COSME, itd.)	Trend rasta	SDG 17.3
57. Broj inovaciono-preduzetničkih centara	Trend rasta	SDG 17.3, SDG 13.3
58. Zelena plaćanja u agrobudžetu u odnosu na ukupni budžet	30%	SDG 2.3, SDG 2.4
59. Broj novih klastera	Trend rasta	SDG 8.3

³¹¹ Obuhvata sljedeće pod-indikatore: odgovornost, političku stabilnost, efikasnost Vlade, kvalitet regulatornog okvira, vladavinu prava i antikoruptivnu politiku.

7.2.3. Odabrani kompleksni indikatori za kumulativno praćenje trendova održivosti

Vodeći principi revizije Nacionalne strategije održivog razvoja nameću potrebu da se održivost razmotri na sistemski i multidisciplinarni način, a ne kao jednostavna integracija principa zaštite životne sredine u društvene i ekonomske stubove. Međutim, dok raste konsenzus o potrebi da se održivost prati na sistemski i multidisciplinarni način, odluke i politike se obično sprovode na nacionalnom i lokalnom nivou. Stoga postoji **jaz** između “naučne potrebe” za sistemskim razmišljanjem i globalnim praćenjem, s jedne strane, i “upravljačke potrebe” za praćenjem lokalnih aktivnosti i sprovođenjem politike, s druge strane.

To znači da su potrebni višestruki i različiti indikatori za mjerenje održivosti i praćenje implementacije Nacionalne strategije održivog razvoja. Kompleksni sistemski indikatori mogu pomoći da se provjere zahtjevi društva u pravcu održivosti i prate kumulativni trendovi tokom vremena, dok raznovrsni nacionalni indikatori specifični za određene ciljeve – koji treba da budu u skladu s globalnim indikatorima procesa koji će se vezivati za globalne ciljeve održivog razvoja - mogu pomoći u postavljanju ciljeva i kreiranju konkretnih politika.

Kao što je cilj da se održivi razvoj posmatra kao međusektorska oblast koja unakrsno povezuje različite sektore, i po vertikali i horizontali, isto tako potrebno je i da indikatori uspješnosti implementacije politike održivog razvoja budu kompleksni i da daju potpunu sliku njenog sprovođenja. Za potrebe NSOR odabran je **set od 5 kompleksnih indikatora** koji se smatraju ključnim za kumulativni prikaz održivosti razvoja Crne Gore te da na najbolji način oslikavaju prioritete koje smo kao društvo postavili i čije

ispunjenje najbolje garantuje da smo na putu održivog razvoja. Odabrani kompleksni indikatori su:

1. *ekološki otisak*, koji je važan zbog opredjeljenja Crne Gore da se razvoj zasniva na konceptu “ekološke države”; zatim
2. *HDI³¹²-indeks razvoja po mjeri čovjeka*, kao univerzalni indikator koji razvoj izmješta iz isključivo ekonomske kategorije;
3. *DMC³¹³, Domaća potrošnja materijala* i
4. *RP, produktivnost resursa* (indikator 3. i 4. su indikatori cirkularne ekonomije važni za ocjenu efikasnosti upotrebe resursa odnosno očuvanje prirodnih resursa kojima raspolažemo i koji su ograničeni);
5. *Indikatori potrošnja prostora* kojim se mjeri trend održivosti potrošnje prostora kao neobnovljivog resursa naročito izloženog rastu antropogenih pritisaka.

7.2.3.1. Ekološki otisak

Ekološki otisak spada u grupu sistemskih indikatora za kumulativnu analizu trenda, jer ima za cilj da pruži što je moguće sveobuhvatniju sliku **tražnje** crnogorskog društva za obnovljivim izvorima i uslugama ekosistema u odnosu na **ponudu** takvih resursa i usluga iz prirodnih ekosistema u Crnoj Gori. Jednostavno govoreći, ekološki otisak pruža informacije o potrebama za resursima i emisijama ugljenika za potrebe ljudskog metabolizma govoreći u širem kontekstu. Njegova glavna dodata vrijednost je sposobnost da ukaže na balans između konkurentnih ljudskih aktivnosti (npr. poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo,

³¹² Human Development Index

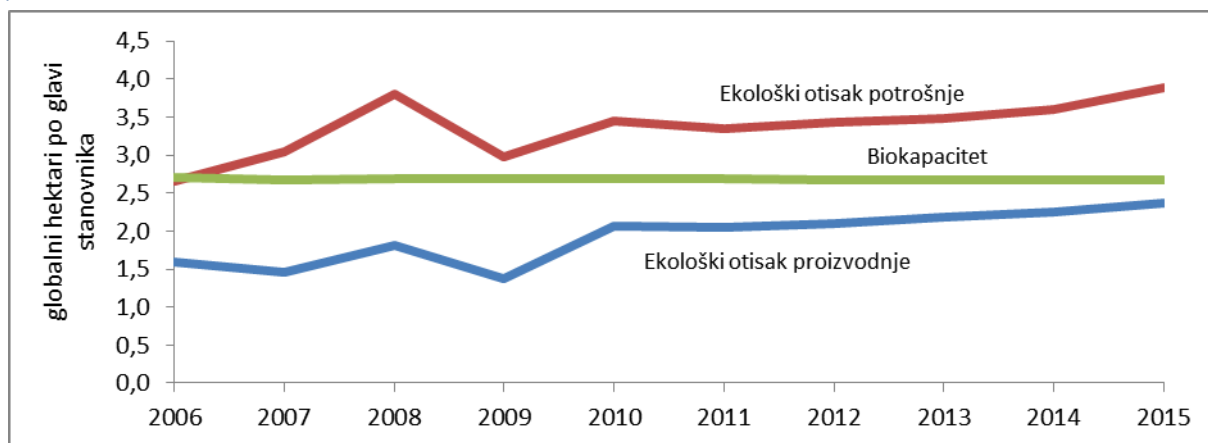
³¹³ Domestic material consumption (DMC)

urbanizacija, proizvodnja, itd)³¹⁴. Baš kao što finansijski izvještaj prati prihode u odnosu na rashode, proračun ekološkog otiska mjeri tražnju stanovništva za ekološkim bogatstvima koju mogu da obezbijede ekosistemi.

S aspekta ponude, **biokapacitet** nacije predstavlja količinu raspoloživih resursa iskazanu kroz njena ekološka bogatstva (uključujući šumsko zemljište, pašnjake, poljoprivredno zemljište, lovišta, ribe i izgrađeno zemljište), dok, s aspekta tražnje, **ekološki otisak** mjeri ekološka bogatstva koja su potrebna datom stanovništvu za proizvodnju prirodnih resursa i usluga koje troši (npr. hrana na biljnoj bazi i vlaknasti proizvodi, stočarski i riblji proizvodi, drvo i drugi drveni proizvodi, prostor za urbanu infrastrukturu i šuma za apsorpciju emisija ugljen-dioksida iz fosilnih goriva).

Obje komponente su izražene u globalnim hektarima (gha) – globalno uporedivim, standardizovanim hektarima sa svjetski prosječnom produktivnošću. Ekološki otisak

Slika 7-2 Ekološki otisak proizvodnje i potrošnje, kao i trendovi biokapaciteta, po glavi stanovnika za Crnu Goru tokom perioda 2006-2015.

svake zemlje se može uporediti sa njegovim biokapacitetom - ako je ekološki otisak veći

³¹⁴ Vidi Globalna mreža za ekološki pritisak, 2015. Sudija o ekološkom otisku Crne Gore. Izvještaj je pripremila Globalna mreža za ekološki otisak za Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore radi pružanja propratnih detalja o metodologiji Otiska i njenoj primjeni na Crnu Goru.

od biokapaciteta, onda ta zemlja ima deficit biokapaciteta.

Proračun ekološkog otiska Crne Gore pripremljen je za potrebe izrade NSOR do 2030. godine u saradnji Globalne mreže za ekološki otisak i Ministarstva održivog razvoja i turizma Crne Gore. Prema dobijenim rezultatima primjena proračuna Ekološkog otiska na Crnu Goru za period 2006-2015 bilježi primjetan porast (+ 45%) ekološkog otiska Crne Gore (2,7-3,9 gha po osobi) u odnosu na gotovo konstantni biokapacitet (2,70-2,67 gha po osobi) (slika 7-2).

Slika 7-2: Ekološki otisak potrošnje po glavi stanovnika (crvena linija), biokapacitet (zelena linija) i ekološki otisak proizvodnje (plava linija) Crne Gore, 2006-2015. Površina između ekološkog otiska potrošnje i biokapaciteta ukazuje na prisustvo akumulirajućeg deficita biokapaciteta. Rezultati za period 2006-2011 se zasnivaju na podacima dobijenim praćenjem, dok se rezultati za period 2012-

2015 zasnivaju na projekcijama ².

Razdvajanje ekološkog otiska i biokapaciteta Crne Gore ukazuju na to da tražnja za energijom, fosilnim gorivima i energetski intenzivnim robama (tj. komponentom otiska ugljenika) čini oko 45% otiska Crne Gore, dok šumski ekosistemi čine više od 75% ukupnog

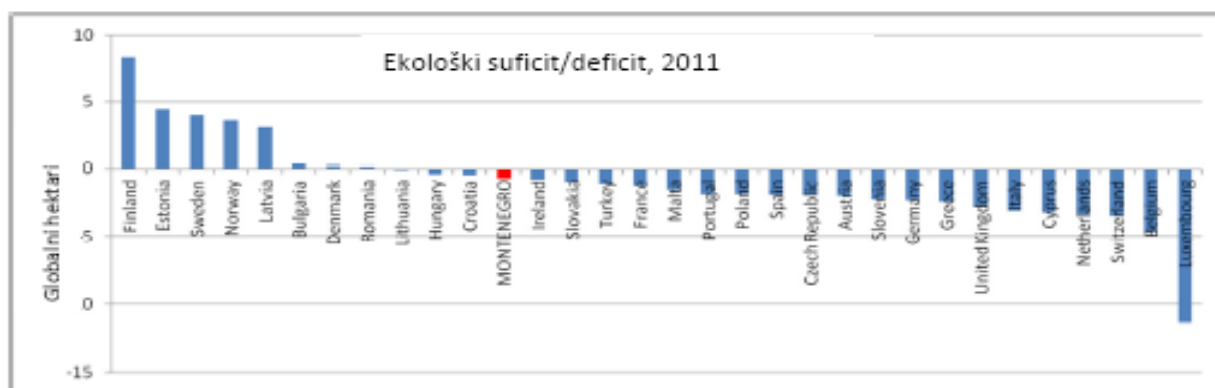
biokapaciteta zemlje. U 2015. godini proizvodnja biokapaciteta iz ekosistema predstavljala je oko 70% odsto tražnje crnogorskog stanovništva za obnovljivim izvorima energije i uslugama. Rezultati takođe pokazuju da je, tokom posmatranog perioda, ovaj jaz između onoga što Crne Gore obezbjeđuje i onoga što koristi porastao, a time se povećala i zavisnost od biokapaciteta koji se uvozi iz inostranstva³¹⁵. Ipak, ustanovljeno je da je jaz biokapaciteta Crne Gore - drugim riječima negativna ravnoteža biokapaciteta tj. deficit biokapaciteta, niži nego u mnogim drugim evropskim zemljama

(slika 7-3).

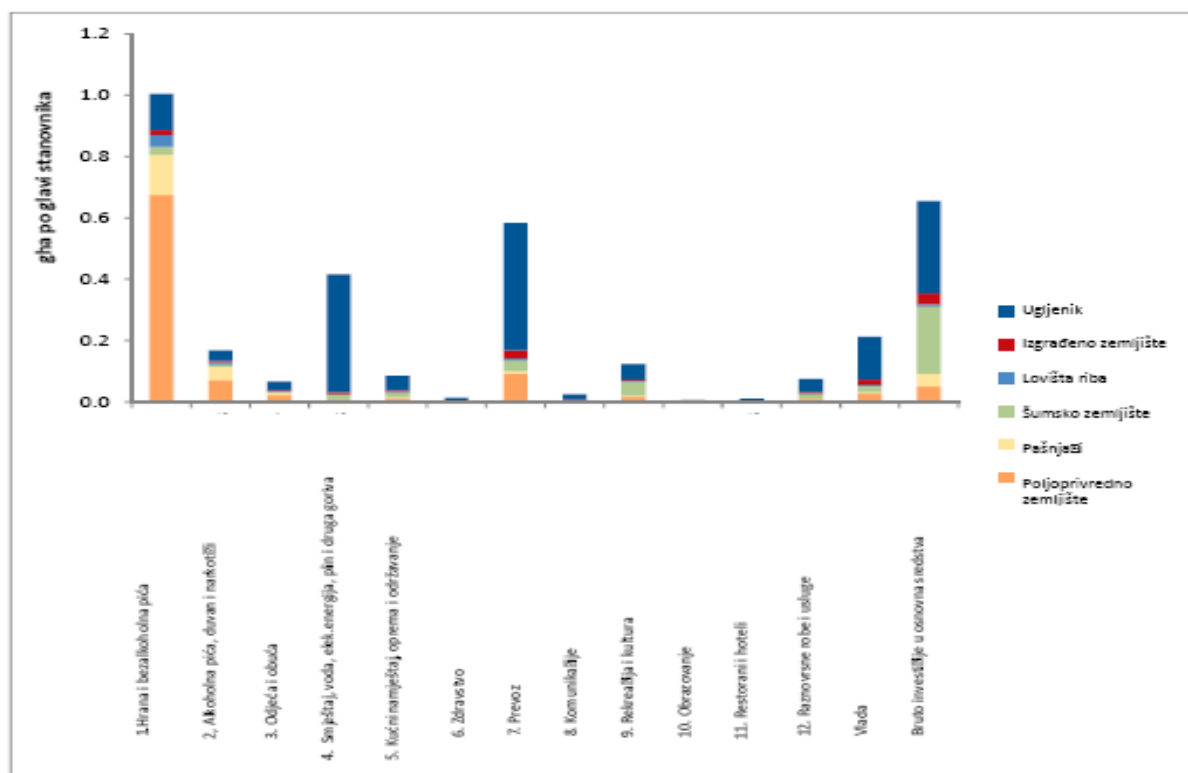
Dalje razdvajanje ekološkog otiska Crne Gore po pojedinim kategorijama potrošnje (slika 7-4), ukazalo je na to da otisak poljoprivrednog zemljišta, zbog potrošnje *hrane i alkoholnih pića* i otisak ugljenika, zbog saobraćaja, imaju dva glavna udjela u ekološkom otisku Crne Gore, čineći gotovo 20%, odnosno 12% ukupnog otiska zemlje.

Na kraju, procjena efikasnosti proizvodnje crnogorske ekonomije u pogledu obnovljivih izvora i usluga (izražena kroz ekonomski output odnosno BDP ostvaren po potrošenom

Slika 7-3: Ravnoteža biokapaciteta (ekološki otisak minus biokapacitet) Crne Gore i odabranih zemalja, u 2011. godine (prikaz je dat za 2011. godinu jer je to poslednja godina u kojoj su rezultati bili dostupni za sve zemlje u uzorku).

Slika 7- 4: Potrošnja u Crnoj Gori iskazana u matrici potrošnje zemljišta (Country Land Use Matrix), u 2011. godini

globalnom hektaru ekološkog otiska) je pokazala da postoji **značajan prostor za poboljšanje resursne efikasnosti** privrednih aktivnosti u Crnoj Gori. Poboljšanje efikasnosti proizvodnje ključnih sektora u nacionalnoj ekonomiji i promovisanje uvoza roba (kao što su hrana i gorivo) iz zemalja sa ekološki efikasnijim proizvodnim procesima (eko-efikasno snabdijevanje) može biti način da se smanji izloženost riziku, smanji zavisnost zemlje od *prirodnog kapitala* izvan njenih granica i krene putem drživosti.

Analiza ekološkog otiska omogućava da se identifikuju mogućnosti za preuzimanje potencijalnih intervencija (odnosno ukazuje gdje su "žarišta" u razdvajanju biokapaciteta i otiska) i da se u širem kontekstu postave ciljevi održivijeg ekonomskog razvoja. Međutim, ona mora biti dopunjena indikatorima specifičnim za pojedina pitanja i ciljeve u razvoju i implementaciji politika. Kada se sprovedu politike, sistemski indikatori kao što je otisak mogu pružiti informacije o kumulativnim efektima različitih politika specifičnih za određene sektorske ciljeve. Komparativna prednost ekološkog otiska, kao indikatora integrisanog u Nacionalnu strategiju održivog razvoja Crne Gore, sadržana je u njegovom kapacitetu da na makro nivou dokumentuje ključne komponente putanje ukupne održivosti Crne Gore.

Međutim, mora se imati na umu da proračun ekološkog otiska prati samo ključni skup prirodnih resursa i usluga tj. obnovljive izvore i kapacitet sekvstriranja ugljenika, a ne prati ljudske, društvene i ekonomske resurse. Zajednička upotreba Ekološkog otiska i Indeksa ljudskog razvoja (HDI) može pružiti bolju sliku puta Crne Gore ka dobrobiti i održivosti, čineći ih međusobno podržavajućim (slika 7-5); zajednička upotreba ekološkog otiska i domaće materijalne potrošnje (DMC) može osigurati praćenje šireg spektra prirodnih resursa (slika 7-8).

Za proračun ekološkog otiska korišćeni su podaci dostupni u okviru UN-a, primarno u okviru UNFAO, koji se dobijaju iz izvora zvanične nacionalne statistike. Za sada nije izvršena validacija proračuna ekološkog otiska od strane MONSTAT-a, a takodje dobijena ocjena mogućnosti uvođenja ovog pokazatelja u zvanični statistički sistem. Uvođenje ovog pokazatelja u sistem zvanične statistike potrebno je radi omogućavanja njegovog kontinuiranog praćenja i ažuriranja svakih 2-3 godine. S tim u vezi, u predstojećem periodu treba omogućiti izgradnju kapaciteta (kao što su tehničke obuke, radionice, okrugli stolovi) za institucije, stručnjake, te studente. Takođe se preporučuje da Zavod za statistiku Crne Gore (MONSTAT) uspostavi saradnju sa stručnjacima Mreže za globalni otisak kako bi osiguralo odgovarajuće korišćenje i tumačenje informacija koje proizilaze iz procjene ekološkog otiska koje su date u ovoj strategiji. Ukoliko se pripremi input-autput tabela koja je neophodna za pouzdanu dijagnozu materijalnog toka Crne Gore (za sada je kroz proračun DMC-a izvedena uz niz ograničenja), potrebno je izvršiti detaljnu ekološki proširenu ulazno-izlaznu analizu za Crnu Goru kako bi se identifikovali konkretni ekonomski sektori koji su odgovorni za visok intenzitet ekološkog otiska crnogorske ekonomije, bilo u apsolutnom iskazu, bilo u odnosu na slične sektore u susjednim zemljama. Na taj način može se pružiti dalja podrška razvoju ciljanih sektorskih politika u kontekstu povećanja ekološke resursne efikasnosti u domaćoj proizvodnji i lancima snabdijevanja. Optimalno je navedene dalje korake realizovati u sklopu uvođenja **UN sistema ekološko-ekonomskog računovodstva** (engl. System of Environmental-Economic Accounting – SEEA)³¹⁶ koji pruža sveobuhvatan okvir za nacionalne proračune i statistike u ovoj oblasti.

³¹⁶ Pogledajte

<http://unstats.un.org/unsd/envaccounting/seearev/> za dodatne detalje.

7.2.3.2. Indeks ljudskog razvoja (HDI)³¹⁷

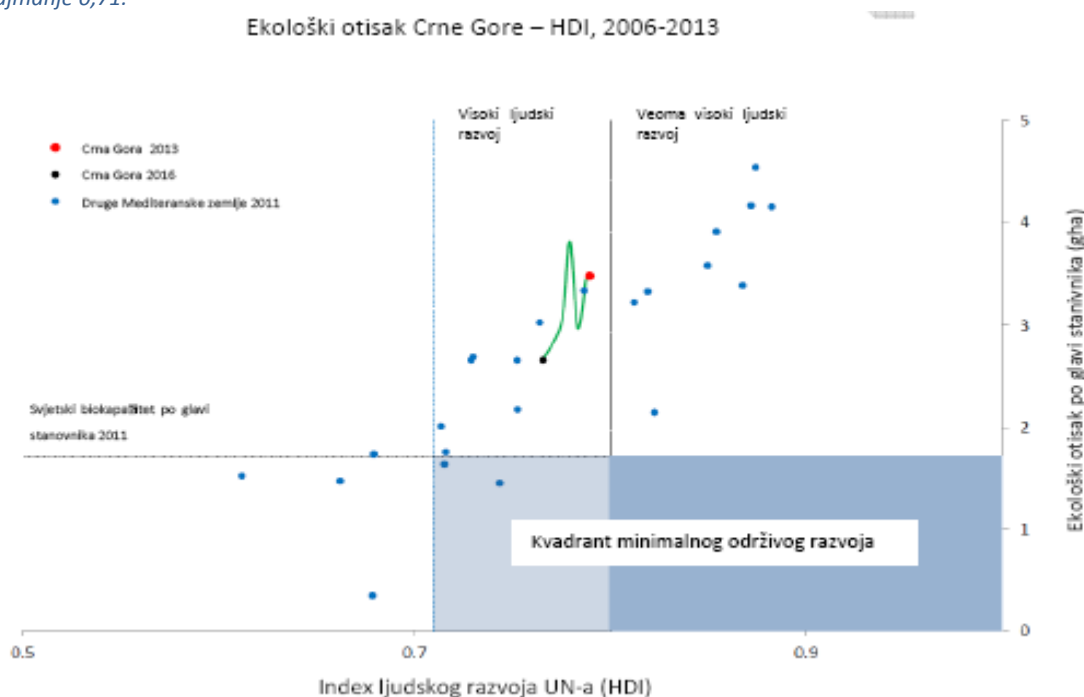
U osnovi prava budućih generacija da uživaju u istom obimu dobara kojima danas raspolažemo odnosno prava na dugoročni i siguran pristup ekološkim vrijednostima sadržana je neophodnost održavanja dostupnosti prirodnih resursa i osnovnih usluga ekosistema barem na nivou sadašnje raspoloživosti.

Dok se ekološki realni uslov za održivost odnosno život u okviru onoga što priroda pruža može procijeniti kompleksnim sistemskim indikatorima kao što je ekološki otisak, materijalno blagostanje ljudi može se približno odrediti pomoću kompozitnog indeksa ljudskog razvoja (HDI). Prema UNDP-u, HDI od 0,71 ili više se smatra "visokim ljudskim razvojem". U periodu 2006-2013 Crna Gora je zabilježila porast HDI-a sa 0,77 na **0,79** odnosno za + 3%. Postavljaju se pitanja kako je ostvaren taj porast, da li je održiv na duži rok i da li

osigurava održavanje prirodnih resursa i osnovnih usluga ekosistema za buduće generacije.

Kombinovanje Indeksa ljudskog razvoja i ekološkog otiska obezbjeđuje komparativnu procjenu na makro-nivou napretka zemalja ka dostizanju udobnog života u okvirima savremenih ograničenja (slika 7-5). Mali porast HDI-a (+ 3%) Crne Gore ostvaren je na račun primjetnog porasta ekološkog otiska (+ 30%), od 2,7 gha po osobi (u 2006.) na 3,5 gha po osobi (u 2013. godini). Malo povećanje HDI-a dovodi do daleko većeg povećanja ekološkog otiska, signalizira da je ekonomski razvoj Crne Gore ušao u resursno neefikasnu putanju. Prema analizi prikazanoj na slici 7-5 postoji potencijal za promjenu te neodržive putanje i ostvarivanje dugoročno održivog razvoja Crne Gore.

Slika 7-5: Putanja ekološkog otiska Crne Gore i HDI u periodu 2006-2013 označena je crvenom tačkom, dok plave tačkice predstavljaju druge mediteranske zemlje u 2011. godini. Samo dvije zemlje u regionu Mediterana ispunjavaju minimum neophodan za dostizanje održivog razvoja (to je prikazano na osjenčenoj plavoj površini u donjem desnom uglu slike 7-5), odnosno dva uslova i to: da je otisak po glavi stanovnika manji od svjetskog biokapaciteta od 1,8 gha i da se dostiže HDI od najmanje 0,71.

7.2.3.3. Domaća materijalna potrošnja (DMC) i produktivnost resursa (RP)

Slično ekološkom otisku, DMC je složeni sistemski indikator za kumulativno praćenje trendova održivosti. Postupak utvrđivanja produktivnosti prirodnih resursa u okvirima nacionalne ekonomije ogleda se u procjeni agregatnog pokazatelja domaće potrošnje materijala (Domestic Material Consumption, **DMC**), u apsolutnom i relativnom iznosu. Kada se bruto društveni bruto proizvod (GDP) podijeli apsolutnim iznosom DMC-a, dobija se indikator produktivnosti resursa (Resource Productivity, RP). Zato je veoma važno da se u okviru redovnih statističkih izvještaja prati nivo i dinamika DMC-a i RP-a u okvirima nacionalne ekonomije i komparativno.

Ekonomična i efikasna upotreba prirodnih resursa je ključna komponenta strategije održivog razvoja. Razmatranje održivog razvoja crnogorskog društva mora uzeti u obzir sve aspekte efikasnog upravljanja prirodnim resursima na kome počiva koncept cirkularne ekonomije. Efikasna upotreba resursa i usvajanje principa cirkularne ekonomije predstavljaju preduslove za pametan razvoj i podizanje konkurentnosti crnogorske ekonomije uz smanjenje uticaja na životnu sredinu, odnosno sredstva kojima se može bitno doprinijeti ostvarivanju aspiracija o ekološkoj državi i postizanju ciljeva u procesu pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji.

Efikasna upotreba resursa podrazumijeva ekonomičnu upotrebu uz poštovanje prirodnog i društvenog okruženja. To dalje znači da je neophodno da razvojne putanje upotrebe resursa, ekonomske aktivnosti i društvenog blagostanja počnu da međusobno divergiraju, a posebno da sve tri putanje treba da imaju inverznu divergenciju u odnosu na zagađenje životne sredine. Ove vrste divergencija poznate su kao **proces razdvajanja uticaja (decoupling)**. Uopšteno

posmatrano, postoje dva načina da se ostvare procesi razdvajanja uticaja: 1) da se ekonomska aktivnost usmjeri na što manje korišćenje prirodnih resursa, uz istovremeno smanjenje negativnih uticaja na prirodno okruženje; i 2) da se konceptu bruto društvenog proizvoda (BDP-a) uvedu konkurentni koncepti, koji ekonomsku aktivnost kvantifikuju ne samo putem monetarnih, već i alternativnim mjerilima.

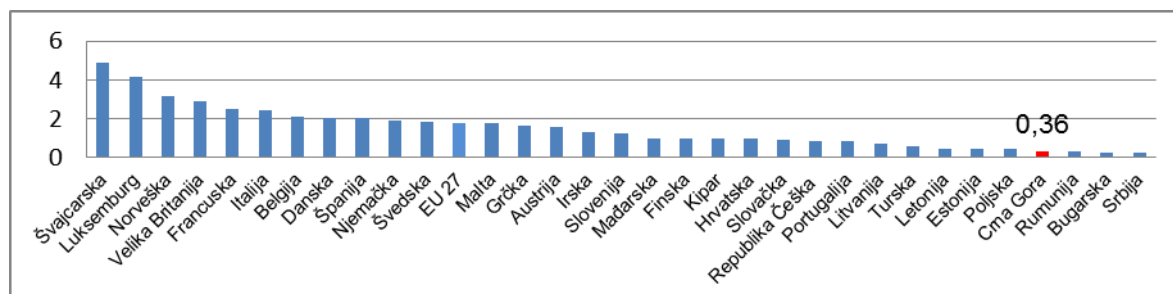
Materijali koji čine inpute za izračun domaće potrošnje materijala (DMC) podijeljeni su u četiri kategorije: biomasa, fosilni energenti, metali, nemetalični minerali, uvoz i izvoz materijala. Prema Eurostat-u, indikator domaće potrošnje materijala (*Domestic Material Consumption*, DMC) izražava se u tonama po glavi stanovnika (*t/per capita*). Definiše se kao ukupan iznos materijala koji se direktno koristi u ekonomiji i jednak je direktnim materijalnim inputima (DMI) minus izvoz (E). DMI mjeri direktne inpute materijala u nacionalnoj ekonomiji, a jednak je domaćoj ekstrakciji (DE) plus uvoz (I). Za *per capita* izračun uzima se prosječna populacija (aritmetička sredina populacija na dan 1. januar za dvije konsekutivne godine). Teorija nacionalnih računa materijalnih tokova uključuje kompilaciju svih materijalnih inputa u nacionalnu ekonomiju, promjene zaliha materijala u ekonomiji i materijalni outputi ka drugim ekonomijama ili ka prirodnom okruženju. Važno je napomenuti da termin "potrošnja" u kontekstu DMC-a označava potrošnju u doslovnom smislu, a ne finalnu potrošnju. Indikator produktivnost resursa (*Resource Productivity*, RP) je odabran za vodećeg indikatora u skupu indikatora kojima se mjeri efikasnost upotrebe resursa. Njime se ocjenjuje progres u ostvarivanju ciljeva i targeta iz Evropa 2020 ključne inicijative o resursnoj efikasnosti.

Analize sprovedene u okviru **Nacionalnog izvještaja o razvoju po mjeri čovjeka u Crnoj Gori** (UNDP, 2014. godine) ukazuju da je u domaćoj potrošnji materijala (DMC) Crne Gore

potrošnja metala u 2012. godini iznosila nešto

su uzrokovane brojnim faktorima, kao što je

Slika 7-7: Produktivnost resursa po zemljama za 2011. godinu, *Izvor: Eurostat*

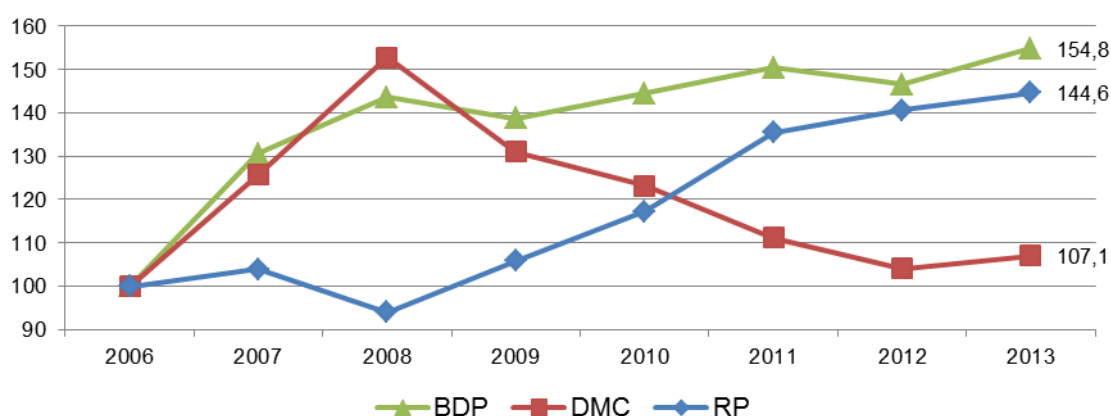

iznad 1%, što ukazuje na to da najveći dio domaće ekstrakcije metala i ruda metala ne ostaje nacionalnoj ekonomiji, već u vidu izvoza, čini odliv materijala. Potrošnja nemetaličnih minerala (industrijskih i građevinskih) u periodu 2005-2012 opala je za 1,5 puta, a domaća potrošnja biomase u

između ostalog uzrokovano strukturom ekonomije, obimom i načinom potrošnje, glavnim izvorima energije, nivoom građevinske aktivnosti i slično.

Analizom pet mogućih scenarija kretanja produktivnosti resursa (od pretpostavljenog

Slika 7-6: Poređenje RP, DMC i BDP za period 2006-2013

periodu 2005-2012 porasla je za skoro 9 puta. Produktivnost resursa (RE) je u 2012. godini iznosila 1.151 €/t, što predstavlja porast od 50% u odnosu na 2005. godinu, kada je ovaj pokazatelj iznosio 767 €/t. Ipak ovaj impresivan porast produktivnosti resursa posljedica je značajno sporijeg rasta (od 15%) domaće potrošnje materijala (DMC) u odnosu na porast BDP-a (od 73,5%). Kretanje ovih pokazatelja prikazano je na slici 7-6.

nastavka dosadašnje prakse tj. “business as usual” scenarija do smanjenja upotrebe resursa za 50% do 2050.) zaključeno je da **apsolutno smanjenje upotrebe resursa za 20% do 2020. godine** u odnosu na prosjek 2005 – 2012. godine (scenario 4) trenutno predstavlja najbolji okvir za donošenje i kreiranje politika da bi se unaprijedila produktivnost a samim tim i upravljanje resursima. Smanjenje potrošnje prirodnih materijala³¹⁸ za 20% do 2020. godine

Produktivnost resursa po zemljama za 2011. godinu prikazana je na slika 7-7. Ovaj indikator varira od zemlje do zemlje, a razlike

³¹⁸ Materijalna potrošnja se definiše kao količina materijala koja se direktno troši od strane domaćih ili izvoznih sektora i finalnih potrošača, u okviru koje u

preporučeno Nacionalnim izvještajem o razvoju po mjeri čovjeka u Crnoj Gori (UNDP, 2014g) ocijenjeno je prihvatljivim od strane Vlade Crne Gore uz obavezu njegove dodatne validacije i prevođenja na sektorske politike prije uključivanja u razvoj nacionalne politike održivog razvoja do 2030. godine. Da bi se ovaj cilj mogao prevesti u sektorske politike i mjere bilo je neophodno utvrditi glavne pokazatelje resursne efikasnosti na sektorskom nivou. Osnovu za ove kalkulacije činili su podaci MONSTAT-a o potrošnji četiri osnovne kategorije materijala (biomasa, fosilna goriva, metali i minerali) za period od 2006-2013. godine.³¹⁹ Prema ovim podacima u strukturi domaće potrošnje materijala najveće učešće imaju nemetali (60%) i fosilna goriva (24%). Takođe, tokom posmatranog perioda došlo je do poboljšanja produktivnosti resursa (za 0,1 p.p.) i smanjenja materijalnog inteziteta za (1,1 p.p.).³²⁰

Domaća potrošnja materijala i produktivnost resursa, kao indikatori koji se odnose na cjelokupnu nacionalnu ekonomiju, obračunati su i za ključne ekonomske sektore na bazi njihove procijenjene potrošnje pojedinih kategorija domaćih materijala. Proračun je izvršio Institut za strateške studije i projekcije uz podršku UNDP-a, a za potrebe izrade NSOR do 2030. godine. Kao što je navedeno u ocjeni stanja ekonomskih resursa procijenjeno je da sektor građevinarstva ima najveće učešće u ukupnoj potrošnji materijala koje iznosi 55%. Slijedi ga sektor energetike (22%) i sektor prerađivačke industrije (10%). Prema ovim procjenama sektori poljoprivrede i uslužnog sektora imaju neznatno učešće u ukupnom DMC-u. Analiza je pokazala da je materijalno

skladu sa usvojenom metodologijom spadaju biomasa, fosilna goriva, metali i minerali, osim vazduha i vode.

³¹⁹ Indikatori materijalnih tokova u Crnoj Gori 2006-2013, MONSTAT, Podgorica 2014. godine

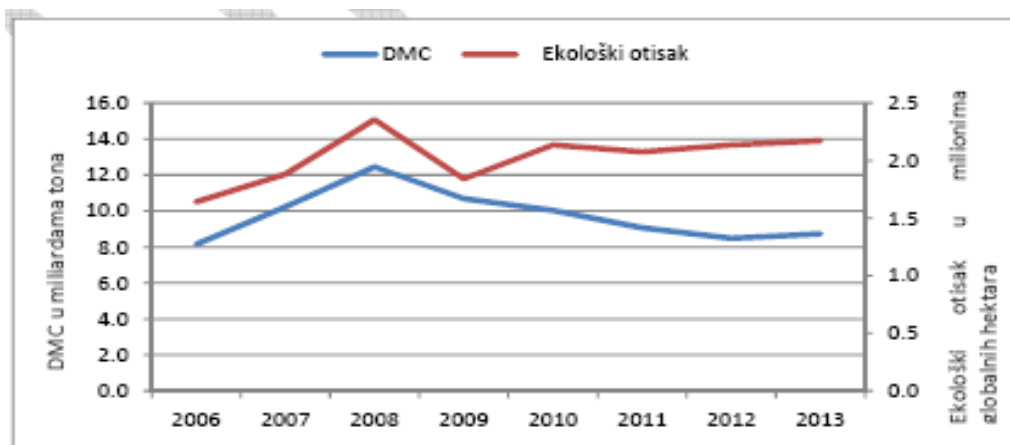
³²⁰ Produktivnost resursa u sektoru se izračunava kao odnos bruto dodate vrijednosti i domaće potrošnje materijala tog sektora. Materijalni intenzitet je recipročan produktivnosti resursa i računa se kao odnos materijalnih inputa i ekonomskih outputa.

najintezivniji sektor građevinarstvo, koji troši 71 tonu domaćeg materijala za proizvodnju 1€ bruto dodate vrijednosti. Takođe, ovo je jedini sektor uz saobraćaj kod kojeg je došlo do rasta materijalnog inteziteta u periodu između 2006-2013. godine za 43%. Velike stope materijalnog inteziteta bilježe i sektori prerađivačke industrije i energetike, međutim to su sektori kod kojih je došlo do značajnog pada ovog indikatora za posmatrani period. Najveća produktivnost resursa je u poljoprivredi i ribarstvu (€ 1.89 / t), a prati je transport. Produktivnost resursa se poboljšala kod poljoprivrednog, uslužnog i energetskog sektora, dok je kod građevinarstva i saobraćaja produktivnost opala.

Ovako obračunati pokazatelji omogućili su **procjenu odvajanja ekonomskog rasta od negativnog uticaja na životnu sredinu (decoupling) po pojedinim sektorima**. U izvještajnom periodu (2006-2013) bruto dodata vrijednost za uslužni sektor (trgovina na veliko i malo i hoteli i restorani) bilježi pozitivnu stopu rasta od 17,6%, sa nešto sporijim rastom domaće potrošnje materijala (uglavnom biomase) za 3,2%. U sektoru prerađivačke industrije takođe je došlo do relativnog razdvajanja ali u suprotnom smjeru u odnosu na sektor usluga - stope rasta bruto dodate vrijednosti i DMC su bile negativne. Bruto dodata vrijednost prerađivačke industrije je opala za 17,7%, dok je DMC smanjena za 61,3%. Bruto dodata vrijednost za sektor saobraćaja je padala brže nego domaća potrošnja materijala - DMC je opala za 16,2%, dok je bruto dodata vrijednost opala za 56,5%. U sektoru građevinarstva, nije bilo razdvajanja, s obzirom da je stopa rasta bruto dodate vrijednosti bila približno jednaka stopi rasta DMC za ovaj sektor. Stopa rasta oba pokazatelja iznosila je oko 29%.

Indeksna dekompoziciona analiza je sprovedena kako bi se determinisali uzroci i efekti promjena u DMC lancu. U periodu između 2001-2013 crnogorski BDP je rastao po prosečnoj stopi od 2,5% što je uticalo na

Slika 7-8: Trendovi DMC Crne Gore vs. ekološki otisak, 2006-2013 (Ovo je jedini period za koji su dostupni rezultati obje analize)

povećanje "ekološke" potrošnje svih sektora. Strukturne promjene ili promjene privredne strukture imale su neutralizujući efekat - značajno smanjenje učešća primarnih i sekundarnih sektora u ukupnoj proizvodnji i rast uslužnog sektora. S druge strane, promjene tehnologije i proizvodnih procesa nijesu bile dovoljno snažne i zastupljene da potpuno neutrališu negativan uticaj na ekonomske aktivnosti što je dovelo do neto povećanja ukupne emisije, kao i materijalne i energetske intenzivnosti kod većine sektora.

Raspoređivanje smanjenja ukupne domaće potrošnje materijala za 20% na sektorski nivo bazirano je na procentualnom učešću sektora u ukupnoj potrošnji prirodnih materijala, učešću sektora u ukupnom BDP-u i doprinosu poboljšanju resursne produktivnosti pojedinog sektora. Na bazi ovih podataka kao i projekcija kretanja DMC po sektorima do 2020. godine date su preporuke koje imaju za cilj smanjenje DMC i povećanje RP, odnosno povećanje resursne efikasnosti u ključnim sektorima do 2020. godine. Preporuke, shodno kojim sektori građevinarstva, energetike i poljoprivrede mogu dati najveći doprinos poboljšanju efikasnosti upotrebe domaćih materijala u Crnoj Gori, su integrisane u poglavlju 4 ove strategije u dijelu koji se odnosi na ekonomske resurse. S obzirom da se u ovim sektorima u narednom periodu planiraju veliki investicioni

projekti to posebno naglašava značaj pažljivog kreiranja i implementacije sektorskih politika i mjera. Pri tome je vrlo bitno uzeti u obzir sve raspoložive instrumente za ostvarivanje postavljenih ciljeva, koji uključuju ekonomske, emisione, promotivne i instrumente bazirane na istraživanju i razvoju kao i saradnji sa velikim kompanijama.

Odnos ekološkog otiska i DMC-a:

Proračunom domaće materijalne potrošnje (DMC) kroz agregiranje velikog skupa proizvoda (biomase, metala i ruda, nemetala i fosilnih goriva) omogućava se makro-pogled na obrasce potrošnje i na način njihove povezanosti sa održivošću životne sredine. Razlike između DMC-a i ekološkog otiska odnose se prije svega na pokrivenost resursa jer ekološki otisak uključuje širi spektar proizvoda i usluga, uključujući i neobnovljive izvore. Razlike postoje i u odnosu na sadržaj samih analiza - dok ekološki otisak utvrđuje pritisak na ekosisteme zbog korišćenja obnovljivih izvora i usluga ekosistema, u fokusu analize DMC-a su ukupne količine potrošenih resursa koje grupiše po težini. Razlike se ogledaju i u pokrivenosti lanca snabdijevanja - nasuprot ekološkom otisku, DMC računa samo proizvode koji se troše u određenoj zemlji i ne uzima u obzir "upstream" - indirektne uticaje uvoznih

proizvoda tj. sredstva koja su potrebna duž čitavog lanca snabdijevanja da bi se proizveo dati proizvod³²¹.

Rezultati DMC analize i proračuna ekološkog otiska za Crnu Goru, dijele neke zajedničke karakteristike, ali se razlikuju i u ključnim aspektima. Obje analize pokazuju brz rast vrijednosti između 2006. i 2008. godine, a zatim ih karakteriše period praćen opadanjem, vjerovatno i pod uticajem globalne ekonomske krize. Nakon 2008. godine, DMC po glavi stanovnika opada do 2012. godine i doživljava neznatan ponovni skok u 2013. godini, završavajući daleko ispod maksimalne vrijednosti dostignute 2008. godine. Ukupno posmatrano DMC po glavi stanovnika pokazuje samo mali porast (+ 7%) između 2006. i 2013. Nasuprot tome, ekološki otisak Crne Gore po glavi stanovnika je opao između 2008. i 2009. godine prije ponovnog naglog skoka i zadržavanja na nivou tek nešto ispod maksimuma iz 2008. godine sve do 2013. godine. U ukupnom iskazu ekološki otisak po glavi stanovnika pokazuje značajan porast (+ 32%) između 2006. i 2013. godine (slika 7-8).

Različiti trendovi DMC-a³²² i ekološkog otiska u periodu nakon 2008. Godine vjerovatno su rezultat, između ostalog: a) različitog skupa proizvoda koje prate ova dva indikatora (pad DMC-a je uglavnom posljedica smanjenja upotrebe nemetalnih minerala, koji se ne prate u analizi ekološkog otiska), i b) drugačije pokrivenosti različitih koraka lanaca snabdijevanja resursima koje prate ova dva

indikatora. S obzirom da je Crna Gora povećala svoju zavisnost od uvoza resursa iz drugih zemalja, ekološki pritisak zbog korišćenja tih resursa se sve više izmješta na druge zemlje (taj fenomen prati samo ekološki otisak). Kombinovana upotreba DMC-a i ekološkog otiska omogućava razumijevanje šireg metabolizma resursa Crne Gore, kome u značajnoj mjeri doprinose neobnovljivi resursi, kao što su metali i rude, kao i nemetalni minerali. To ukazuje da je ukupni ekološki deficit zemlje vjerovatno veći od onog koji se dobija samo proračunom ekološkog otiska i da su ekološki pritisci veći od onih koji se prate ekološkim otiskom, te da su prouzrokovani aktivnostima proizvodnje i potrošnje u Crnoj Gori.

7.2.3.4. Potrošnja prostora- indikatori urbanog širenja i izgrađenosti prostora

Pri ocjenjivanju rezultata ostvarenih sprovođenjem planskih dokumenata nije jednostavno odvojiti neposredni rezultat primjene plana i planskih rješenja od rezultata paralelne primjene drugih sistemskih mjera u sistemu uređenja prostora. Zato je u cilju pojednostavljivanja procesa praćenja i ocjenjivanja sprovođenja planskih dokumenata neophodna primjena pokazatelja ili indikatora. Riječ je o instrumentima kojim se doprinosi efikasnosti sprovođenja planskog dokumenta obzirom da pomažu:

- u jasnom, mjerljivom i uporedivom opisivanju stanja, i
- praćenju sprovođenja i ostvarivanja rezultata plana kroz mjerenje napretka u dostizanju utvrđenih ciljeva.

Pokazatelji se koriste u svim fazama planskog procesa. U analitičkoj fazi značajni su jer omogućavaju objektivizaciju slike o stanju prostora. Dalje se koriste u definisanju ciljeva

³²¹ Vidi Mreža za globalni otisak, 2015, *Studija Ekološkog Otiska Crne Gore*. Izvještaj je pripremila Mreža za ekološki otisak za Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore; za dodatne detalje o poređenju između Domaće materijalne potrošnje i Ekološkog otiska. vidi takođe <http://www.theguardian.com/commentisfree/2015/nov/24/consume-consume-economic-growth-sustainability> za dodatnu raspravu o nemogućnosti Domaće materijalne potrošnje da prati potpuno materijalno korišćenje.

³²² MONSTAT, 2014. *Indikatori Materijalnih Tokova u Crnoj Gori 2006 – 2013*. Podgorica, 2014.

strateških planskih dokumenata. Pojedini pokazatelji su nezamjenjivo sredstvo za praćenje i ocjenjivanje napretka u sprovođenju planova i drugih javnih politika. I praćenje stanja u prostoru koje podrazumijeva pripremu i vođenje dokumentacione osnove o prostoru, izradu izvještaja o uređenju prostora, izradu i donošenje programa uređenja prostora i formiranje i vođenje informacionog sistema, je nezamislivo bez korišćenja sistema pokazatelja.³²³

Ipak, pokazatelji se još uvijek ne primjenjuju u dovoljnoj mjeri kako za praćenje stanja i promjena u prostoru, tako i u pogledu praćenja primjene planskih i relevantnih zakonskih odredi.

Održivost prostornog razvoja može biti praćena i analizirana kroz uspostavljanje indikatora kojima treba ilustrovati kvantitet i kvalitet promjena u prostoru. Brojni su indikatori koji mogu poslužiti za "mjerenje" urbanog rasta i, što je možda još važnije, kvaliteta urbanog rasta. Tako se u Studiji Smart Growth Amerika, a na temu Measuring Sprawl 2014, govori o četiri faktora. Prvi je uopšteno govoreći - **gustina**. Do parametara gustine dolazi se sagledavanjem šest osnovnih faktora: ukupna gustina naseljenosti, procenat populacije koja nastanjuje stambene zone male gustine u predgrađima, procenat populacije koja nastanjuje zone srednje do visoke gustine stanovanja, gustina naseljenosti unutar izgrađenih zona i gustina zaposlenosti na određenom području. Drugi parametar odnosi se na kvantifikaciju uspostavljanja više namjena ili funkcija na istom prostoru - **land use mix**. Ovim parametrom mjeri se kombinacija više faktora kao npr. balans zaposlenosti u odnosu na ukupnu populaciju, kombinacija više tipova poslova unutar nekog prostornog obuhvata, pješačka distanca do posla i sl. Treći parametar, **centralizacija aktivnosti**, tretira proporciju stanovnika i poslovnih aktivnosti na određenom prostoru.

³²³ NS IUOP, MORT, jun 2015.g.

Četvrtim parametrom obuhvaćena je tzv. **dostupnost ulične mreže - saobraćajnica**. Dostupnost se mjeri prosječnom dužinom uličnih blokova, prosječnom veličinom bloka, procentom blokova koji se mogu tretirati urbanim po dimenzijama, gustina uličnih ukrštanja, procenat raskrsnica sa dva ili više ukrštanja i sl.

Za potrebe Analize izgrađenosti prostora u Crnoj Gori koja je pripremljena u okviru izrade NSOR do 2030. godine obrađeni su indikatori za dvadeset crnogorskih Opština i Glavni grad. **Indikatorima su obuhvaćeni su sljedeći podaci: 1) površina svake prostorne cjeline - Opštine, Glavnog grada (ha), 2) broj stanovnika, 3) gustina naseljenosti, 4) na osnovu ortofoto snimka iz 2011. godine prepoznati su prostori koji su izgrađeni a njihove površine su identifikovane za sve prostorne cjeline kao tzv. izgrađena područja (ha).** Na osnovu **važeće planske dokumentacije, grafičkih priloga i Pravilnika** o bližem sadržaju i formi planskih dokumenata, kriterijumima namjene površina, elementima urbanističke regulacije i jedinstvenim grafičkim simbolima, definisane su namjene koje podrazumijevaju građenje i na taj način se došlo do parametra **planirane izgrađenosti (ha)**. Na taj način karta izgrađenosti podrazumijeva svojevrzni derivat karte namjene površina iz važeće planske dokumentacije. Kombinujući prethodno uspostavljene parametre došlo se do **indikatora postojeće izgrađenosti, indikatora planirane izgrađenosti, indikatora iskorišćenosti građevinskog područja, indikatora gustine naseljenosti građevinskog područja, potrošnje građevinskog područja po stanovniku, kao i prostornih rezervi unutar građevinskog područja.**

Prethodno navedeni podaci obrađeni su za nivo GUR-a (generalne urbanističke razrade unutar PUP-a) tj. za nivo GUP-a (generalnog urbanističkog plana), kao i za zone koje nisu obuhvaćene GUR-om/GUP-om i predstavljaju područja van urbanih centara (slika 7-1).

Ovako slojevito prikazani parametri omogućavaju kvalitetan uvid u stanje na terenu i relativno precizno ukazuju na veća ili manja odstupanja od poželjnih modela održivog prostornog razvoja. Takođe, komparacija indikatora izgrađenosti za zone GUR-a (urbana središta) i van GUR-a (ruralni predjeli) ukazuje na potrebu dopune zaključaka dobijenih numeričkim pokazateljima adekvatnim kvalitativnim analizama oblika i tipologije građevinskih područja, osobito kada su u pitanju ruralni predjeli.

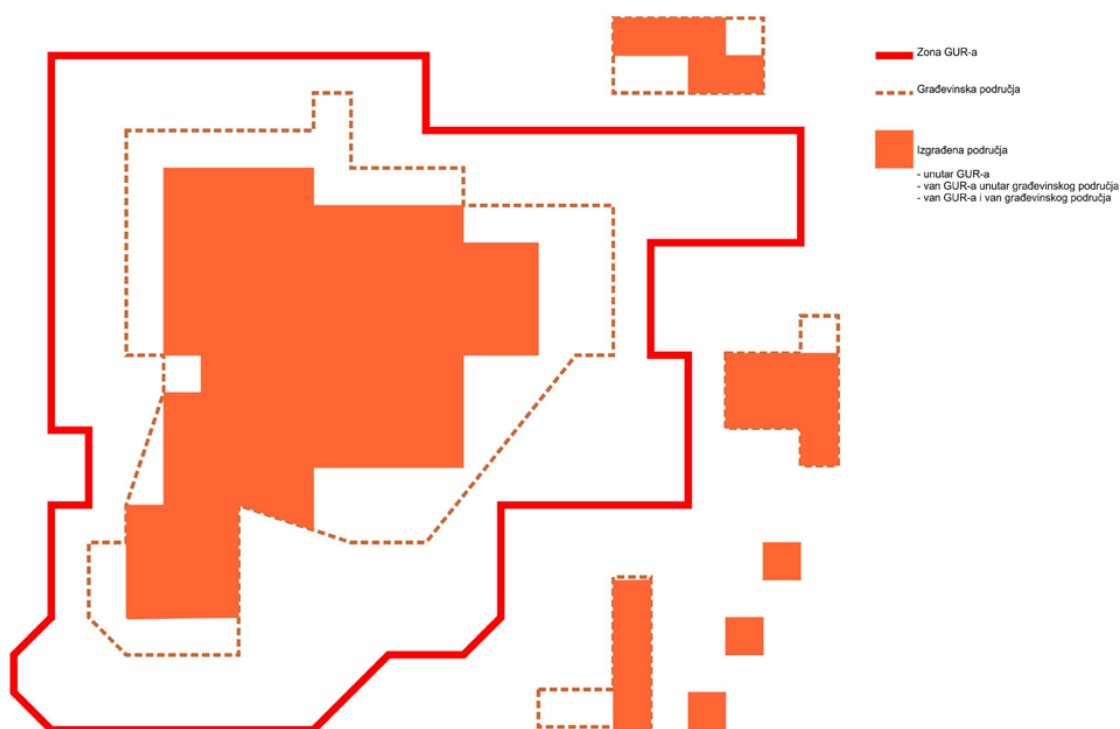
Analiza izgradjenosti prostora čini integralni dio NSOR do 2030. godine, a u odnosu na njene nalaze u poglavlju 2 je data ocjena stanja prostora kao neobnovljivog resursa Crne Gore, u poglavlju 3 utvrđeni problemi koji karakterišu tako utvrđeno stanje, a odgovori su dati kroz definisanje strateških ciljeva u poglavlju 4, odnosno mjera i podmjera u Akcionom planu ove strategije. U ovom poglavlju daje se prikaz tri pokazatelja potrošnje prostora koji daju kumulativni iskaz stanja prostora dobijen proračun navedene grupe indikatora i pokazatelja (tabela 7-3).

Pored toga prostor obalnog područja, kao prostor naročito izložen pritisku intenzivne urbanizacije, detaljno je sagledan i ocijenjen prostornom analizom koja je sprovedena u okviru realizacije Programa integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore (CAMP CG) za potrebe izrade Nacionalne strategije integralnog upravljanja obalnim područjem i novog Prostornog plana posebne namjene obalnog područja. U tabeli 7-4 dat je prikaz 8 pokazatelja koji su relevantni za ocjenu stanja obalnog područja. Navedeni pokazatelji preuzeti su iz Nacionalne strategije integralnog upravljanja obalnim područjem koja čini integralni dio politike održivog razvoja odnosno NSOR do 2030. godine. Jedan broj pokazatelja proizilazi iz definisanja namjene površina u PPPNOP CG, te će njihov konačni iskaz biti potvrđen nakon donošenja PPPNOP CG. Ta grupa pokazatelja je grupisani po

ključnim planskim ciljevima prostornog razvoja obalnog područja, uključujući prikaz vrijednosti za polazno stanje i okvirne vrijednosti za polazno plansko stanje (PPPNOP CG) i ciljno stanje prema PPPNOP CG 2030. g.:

- Pokazatelji 1, 2, 3 su kvantitativni pokazatelji u trostrukoj ulozi – analitički (u funkciji analitičkih pokazatelja polaznog stanja), planski polazni (opisuju plansko rješenje odnosno stepen izvršene korekcije u odnosu na polazno stanje) i planski ciljni (opisuju plansko ciljno stanje 2030. g.).

Slika 7-9 : Dijagram građevinskih područja

- Pokazatelji 4 i 6 su kombinacija kvantitativnih i kvalitativnih pokazatelja s obzirom na to da status novog građevinskog područja izdvojenog od postojećih građevinskih područja nije moguće utvrditi isključivo GIS analizama. Pritom se podrazumijeva da će usaglašenost građevinskih područja i eliminisane konfliktne namjene u polaznom planskom stanju ostati na nivou Prednacrtu PPPNOP CG iz avgusta 2014. g. Za razliku od pokazatelja 1, 2 i 3, koji mjere ukupnu površinu, ovom grupom pokazatelja prate se promjene broja građevinskih područja. Po definiciji, otvaranje novih građevinskih područja je manje prostorno održivo i predstavlja veći pritisak na segmente životne sredine od proširenja postojećih građevinskih područja za istu površinu. Pokazateljem 6 posebno se mjeri broj
- novih građevinskih područja u područjima visoke ranjivosti.
- Pokazateljem 5 mjeri se stepen u kojem je kroz PPPNOP CG optimizirana namjena površina u smislu smanjenja konfliktnosti građevinskih područja s područjima visoke ranjivosti.

- Pokazateljem 7 mjeri se polazno stanje izgrađenosti obalne linije, odnosno mjeriće se stanje
- Pokazateljem 8 mjeri se udio obale za koji se primjenjuje odmak bez adaptacije u smislu člana 8 Protokola

Tabela 7-3: Indikatori potrošnje prostora u Crnoj Gori

OPŠTINA	INDIKATOR POTROŠNJE PROSTORA					Ciljna vrijednost u 2020.g.
	Indikator izgrađenosti (%)	Indikator planirane izgrađenosti (%)	Indikator iskorišćenosti GP unutar GUR-a (%)	Indikator iskorišćenosti GP van GUR-a (%)		
Cetinje	1.1	3.3	61.1	17,4		tbd
Andrijevica	1,4	8,6	44,1	11,0		tbd
Berane	2,1	5,9	51,4	25,9		tbd
Bijelo Polje	2,7	2,9	62,1	25,6		tbd
Danilovgrad	3,7	7,8	58,6	20,6		tbd
Žabljak	1,7	2,0	35,2	78,7		tbd
Kolašin	1,6	1,9	49,8	69,4		tbd
Mojkovac	2,3	3,4	41,2	67,2		tbd
Nikšić	2,0	5,2	52,7	13,2		tbd
Plav	1,6	3,5	35,7	45,4		tbd
Plužine	0,6	2,8	43,3	13,2		tbd
Pljevlja	1,7	1,7	38,3	70,1		tbd
Rožaje	1,9	9,2	33	12,5		tbd
Šavnik	0.4	3,3	66.7	11,20		tbd
Iskaz GP u opštinama obalnog područja etara u okviru izrade PPPNOP CG						
Obalne opštine			Postojeće stanje (2013.g.)	Planirano stanje (maj 2015.g.)		
			GP/povrsina opštine (%)	GP/povrsina opštine (%)	Indikator izgradjenosti-iskoriscenosti GP (%izgradjenosti/GP), maj 2015	Ciljna Vrij. 2020.g
Bar	3,1	8,6	8,6	8,9	36,5	tbd
Budva	4,8	21,5	21,5	21,9	22,4	tbd
Herceg Novi	3,7	30	30	9,9	12,2	tbd
Kotor	1,9	7,9	7,9	7,1	23,4	tbd
Tivat	11,3	28,2	28,2	23,2	40	tbd
Ulcinj	2,7	20,7	20,7	10,0	13	tbd
Ukupno na regionalnom nivou	n/a	n/a	15,5	10,3	30,0	50%

izgrađenosti obalne linije u toku sprovođenja PPPNOP CG. Ovaj pokazatelj ne sadrži plansku ciljnu vrijednost.

o IUOP. Ovaj pokazatelj ne sadrži plansku ciljnu vrijednost.

- Pokazateljem 9 mjeri se poštovanje zone proširenog odmaka u toku sprovođenja PPPNOP CG.

Kao što se vidi iz kolone polaznog stanja u tabeli 7-4 svi predloženi pokazatelji računaju se iz nekoliko ulaznih podataka što ih čini relativno ekonomičnim, naročito s obzirom na njihovu višestruku ulogu (analitički, planski polazni i planski ciljani pokazatelji). Osnovna dva sloja prostornih podataka koji služe kao ulazni podaci su granice građevinskih područja (sloj se ažurira prenošenjem podataka iz planskih dokumenata kojim se utvrđuju građevinska područja) i izgrađenost prostora (sloj se ažurira vektorizacijom ortofoto snimka). Takođe, svi predloženi pokazatelji mogu se iskazati i na nivou pojedinačne opštine.

Tabela 7-4: Pokazatelja po grupama ključnih planskih ciljeva prostornog razvoja obalnog područja s vrijednostima za polazno stanje i okvirnim vrijednostima za polazno plansko stanje (PPPNOP CG) i ciljno stanje PPPNOP CG 2030. g.

INDIKATORI ZA OBALNO PODRUČJE				
PLANSKI CILJ PPPNOP	KLJUČNI POKAZATELJI	POLAZNO STANJE	PPPNOP 2015. g.	PPPNOP 2030. g.
Regulisanje prekomjerne potrošnje prostora	1. udio građevinskih područja u ukupnoj površini obalnih opština	15,5% (sintezna karta građevinskih područja prema stanju važećih planskih dokumenata iz 2013. g.)	9%	10%
	2. udio građevinskih područja u pojasu širine 1 km od obalne linije	46,3% (sintezna karta građevinskih područja prema stanju važećih planskih dokumenata iz 2013. g.)	35%	35%
	3. izgrađenost odnosno iskorišćenost građevinskih područja	18,5% (sintezna karta građevinskih područja, izgrađenost prema ortofoto snimku iz 2011. g.)	30%	50%
	4. broj novih građevinskih područja izdvojenih od postojećih utvrđenih kroz PPPNOP i kroz njegovo sprovođenje	sintezna karta građevinskih područja prema stanju važećih planskih dokumenata iz 2013. g.	prema planu namjene površina	prema budućim izmjenama PPPNOP-a i PUP-ova

PLANSKI CILJ PPPNOP	KLJUČNI POKAZATELJI	POLAZNO STANJE	PPPNOP 2015. g.	PPPNOP 2030. g.
Optimizacija namjene površina kroz minimiziranje konflikata korišćenja i ranjivosti prostora	5. površine konfliktnih područja koja čine neizgrađena građevinska područja u zonama visoke ranjivosti	ukupno 6247 ha u 36 zona površine veće od 50 ha (preklapanje karte neizgrađenih građevinskih područja prema stanju važećih planskih dokumenata iz 2013. g. i karte ranjivosti)		
	6. broj novih građevinskih područja (izdvojenih od postojećih, utvrđenih kroz PPPNOP i kroz njegovo sprovođenje) u zonama visoke ranjivosti	(sintezna karta građevinskih područja prema stanju važećih planskih dokumenata iz 2013. g. i karta ranjivosti)	prema planu namjene površina	prema budućim izmjenama PPPNOP-a i PUP-ova
Regulisanje gradnje u užem obalnom pojasu – obalni odmak	7. izgrađenost obalne linije	31,9% (izgrađenost prema ortofoto snimku iz 2011. g.)	isto	-
	8. udio obale na koji se primjenjuje obalni odmak bez mogućnosti adaptacije utvrđen kroz PPPNOP	-	26%	-
	9. izgrađenost zona proširenja odmaka	(izgrađenost prema ortofoto snimku iz 2011. g.)	isto	

7.3. Informacioni sistem i baza podataka kao ključni instrument za praćenje sprovođenja NSOR primjenom indikatora održivog razvoja

Uspostavljanje **funkcionalnog informacionog sistema i baza podataka** predstavlja temelj sistema za mjerenja uspješnosti implementacije NSOR do 2030. godine. Informacioni sistem mora biti u službi korisnika i olakšavati unos, pregled i analize podataka, nikako obrnuto, da postane opterećenje i usko grlo sistema praćenja sprovođenja ove strategije.

Odabiru modela informacionog sistema mora da prethodi analiza posojećih baza podataka koje koriste najznačajniji subjekti s nadležnošću za implementaciju NSOR - nadležni resori, institucije, a prije svih MONSTAT. Informacioni sistem mora biti savremen, otvoren i lak za nadogradnju i proširivanje, kompatibilan u najvećoj mogućoj mjeri s postojećim bazama podataka, ali istovremeno dovoljno siguran. Treba da služi kao sredstvo pozitivnog pritiska na sve aktere koji implementiraju NSOR u smislu ažuriranja podataka, a istovremeno da podstiče dostizanje zadatah ciljnih vrijednosti indikatora i utvrđenih ciljnih ishoda mjera NSOR do 2030. godine. Mora posjedovati i performanse onlajn portala za građane i sve strane zainteresovane za pružanje doprinosa u dostizanju održivog razvoja Crne Gore.

Informacioni sistem treba da bude u što većoj mjeri automatizovan, posebno u kontekstu kreiranja osnovnih izveštaja, tabela i grafikona, a da se manuelni rad svodi isključivo na unos ostvarene vrijednosti indikatora. Svaki indikator mora biti predmet zvanične obrade i/ili verifikacije od strane

MONSTAT-a, a istovremeno obezbjeđivati povezanost sa subjektima-proizvođačima varijabli koje se koriste za obradu indikatora. Neophodno je prepoznati odgovorne osobe za obradu svakog pojedinačnog indikatora i ulaznih podataka koje će imati regulisan pristup informacionom sistemu. **Centralna baza podataka** treba biti uspostavljena u MONSTAT-u, a **web platforma** za izvještavanje o sprovođenju NSOR u periodu do 2030. godine u Ministarstvu održivog razvoja i turizma. Kod uspostavljanja informacionog sistema s takvim karakteristikama neophodno je omogućiti nadogradnju do sada realizovanih aktivnosti uspostavljanja informacionog sistema u oblasti životne sredine u Agenciji za zaštitu životne sredine.

U Akcionom planu u okviru mjere 5.4.2 „**Uspostaviti informacioni sistem za praćenje sprovođenja NSOR utemeljenog na ciljevima i indikatorima održivog razvoja**“ definisan je pristup i aktivnosti koje je potrebno realizovati radi uspostavljanja informacionog sistema za mjerenje, praćenje i izvještavanje o sprovođenju NSOR do 2030. godine odnosno sprovođenja Agende održivog razvoja do 2030. godine. Uzimajući u obzir programe statističkih istraživanja koje treba da realizuje MONSTAT, i podatke dostupne u okviru praćenja postojećih sektorskih politika, do 2017. godine treba utvrditi nedostatke postojećih baza podataka u pogledu prevođenja ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni kontekst. U sljedećoj fazi do 2019. godine, radi prevazilaženja nedostataka nacionalnih politika i planova utvrđenih tokom 2018. godine u odnosu na relevantnost ciljeva i zadataka održivog razvoja, treba uspostaviti informacioni sistem koji omogućava prikupljanje i obradu podataka potrebnih za proračun pokazatelja održivog razvoja. Informacioni sistem treba uspostaviti u MONSTATu i uvezati sa više pojedinačnih baza podataka koje su izvor informacija za obradu

indikatora održivog razvoja. Treba utvrditi sadržaj i način vođenja sveobuhvatnog informacionog sistema, urediti razmjenu podataka između pojedinih baza i omogućiti njihovu međusobnu kompatibilnost. Na taj način omogućit će se MONSTATu da izvještava UN statistički biro o progresu u sprovođenju ciljeva održivog razvoja, odnosno da dostavlja podatke Ministarstvu održivog razvoja i turizma o indikatorima održivog razvoja radi pripreme izvještaja o sprovođenju NSOR odnosno Agende održivog razvoja do 2030. godine i izvještavanja prema Savjetu UN-a za ekonomska i socijalna pitanja (ECOSOC-u). S tim u vezi u Ministarstvu održivog razvoja i turizma neophodno je uspostaviti web platformu za praćenje i izvještavanje o sprovođenju NSOR primenom indikatora održivog razvoja. Web platforma treba da bude povezana s centralnom bazom podataka u MONSTAT-u, a praćenje i izvještavanje o sprovođenju NSOR do 2030. godine od strane Ministarstva održivog razvoja i turizma organizovano uzimajući u obzir kontinuirano računanje i obradu indikatora održivog razvoja od strane MONSTAT-a i u koordinaciji s resorim i institucijama zaduženim za sprovođenje mjera NSOR do 2030. godine odnosno pojedinih ciljeva i zadataka održivog razvoja.

Za uspostavljanje informacionog sistema i sistema izvještavanja o sprovođenju NSOR do 2030. godine neophodno je planirati neophodna budžetska sredstva.

7.4. Praćenje i evaluacija sprovođenja NSOR

Ključna faza za uspješnost implementacije NSORa a samim tim i postizanje održivijeg razvoja jeste praćenje i evaluacija sprovođenja strategije. Upravo se ova faza smatra, isto tako, ključnim razlogom nedovoljne

uspješnosti implementacije prethodne NSOR iz 2007. godine. Taj problem karakteriše i procese izvještavanja o sprovođenju ostalih nacionalnih strateških dokumenata. Uspostavljanje efikasnog isistema praćenja i informacionog sistema nesumnjivo će unaprijediti uspješnost izvještavanja o sprovođenju ciljeva, mjera i podmjera NSOR do 2030. godine odnosno predstavljajući čvorište za obradu podataka u kontekstu izvještavanja prema Savjetu UN-a za ekonomska i socijalna pitanja (ECOSOC-u).

Proces sprovođenja i evaluacije sadrži nekoliko faza i svaka za sebe je veoma značajna kako bi ukupni proces predstavljao funkcionalnu cjelinu. Ovaj proces mora biti postavljen tako da su precizno definisane obaveze i odgovornosti svih subjekata uključenih u sprovođenje NSOR, s precizno definisanim procedurama i formom obrade i razmjene podataka radi pripreme izvještaja o sprovođenju NSOR do 2030. godine odnosno Agende održivog razvoja do 2030. godine. Moraju se izbjeći dosadašnja loša iskustva kada je dolazilo do nerazumjevanja obaveza i zaduženja subjekata uključenih u sprovođenje NSOR. Neophodno je do 2019. godine realizovati prvi pilot izvještaj o sprovođenju NSOR do 2030. godine, koji u mjeri dostupnosti, integriše i indikatore održivog razvoja koji će do tada biti uvedeni u sistem statističkog praćenja.

Faze u procesu praćenja i sprovođenja NSOR su : 1) prikupljanje podataka 2) izvještavanje 3) analiza dobijenih podataka 4) izrada preporuka za unaprijeđenje dokumenta 5) periodična revizija NSOR.

U početnoj fazi sprovođenja NSOR do 2030. godine neophodno je pripremiti *program aktivnosti i obrasce za izradu pripadajućih izvještaja* kako bi se metodološkom usklađenošću pojedinih faza olakšao i učinio efikasnijim cjelokupni proces praćenja i

Table 7-5: Šema procesa sprovođenja i evaluacije implementacije NSOR do 2030. godine

FAZE	PRAĆENJE SPROVOĐENJA			EVALUACIJA	
	PRIKUPLJANJE PODATAKA	IZVJEŠTAVANJE	ANALIZA	PREPORUKE	REVIZIJA
Ključne aktivnosti	Prikupljanje podataka o vrijednostima ispunjenja postavljenih indikatora	Podnošenje izvještaja	Analiza prikupljenih podataka	Izrada preporuka za unapređenje NSOR	Pokretanje procesa dorade i unapređenja dokumenta

evaluacije sprovođenja NSOR do 2030. godine. Time se olakšava analiza pojedinačno prikupljenih inputa i omogućava uporedivost dobijenih podataka, unaprjeđuje efikasnot radnog procesa i proizvode kvalitetni podaci koji omogućavaju informisano i argumentovano donošenje odluka značajnih

Za svaku od ovih faza neophodno je odgovoriti na slijedeća pitanja: metodologija; ko rado; kome dostavlja; forma i sadržaj; koliko često.

Kao što je prethodno navedeno radi podrške sistemu praćenja i izvještavanja u Ministarstvu održivog razvoja i turizma neophodno je

Tabela 7-6: Vremenski plan praćenja sprovođenja i evaluacije NSOR

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030
Prikupljanje podataka	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
Izvještavanje				X	X		X		X		X		X		
Analiza prikupljenih podataka				X	X		X		X		X		X		
Izrada preporuka za unaprijeđenje				X	X		X		X		X		X		
Revizija AP NSOR					X					X				X	X
Revizija NSOR														X	X

za unapređenje politike održivog razvoja.

Mora se omogućiti da svi prikupljeni podaci u svim fazama budu dostupni javnosti, u integralnom obliku.

uspostaviti web platformu za praćenje i izvještavanje o sprovođenju NSOR primjenom indikatora održivog razvoja koja je povezana s centralnom bazom podataka u MONSTAT-u. Veoma je važno da uspostavljeni sistem bude

jednostavan, efikasan i prijateljski prema korisnicima jer je njegova primarna svrha da olakša praćenje implementacije kako bi se kvalitetno sprovodila strategije a ne da predstavlja preglomazan i neefikasan sistem koji neće u praksi funkcionisati.

Analiza i izrada preporuka za unapređenje sprovođenja NSOR je veoma važan korak u njenom sprovođenju jer se upravo u toj fazi donose zaključci o procesu i rezultatima koji se postižu sprovođenjem dokumenta. Zato je veoma važno da se analiza ne svodi samo na neophodno upoređivanje ostvarenih vrijednosti indikatora. Neophodna je i kvalitativna analiza koja će pokazati kako da se dobri rezultati još više unaprijede a da se, istovremeno, prepoznaju ključni razlozi slabije implementacije drugih kako bi se na pravi način korektivno reagovalo. Kroz ove analize neophodno je posmatrati, pored stepena ispunjenja zacrtanih ciljeva, i efekte uključivanja subjekata s obavezama u sprovođenju NSOR, ali i reakcije svih zainteresovanih strana i najšire javnosti. Sve te sugestije i zapažanja treba evidentirati i koristiti ih kao smjernice za dalje unapređenje dokumenta i cjelokupnog procesa. Uspostavljena web platforma treba da ojača primjenu mehanizma odgovornosti i omogući nesmetano učešće građana i svih zainteresovanih strana u praćenju sprovođenja NSOR, ali i u oblikovanju samog procesa.

Nakon dobijenih podataka, koji će prije svega pokazati stepen ispunjenja ciljnih ishoda, a samim tim i stepen sprovođenja ciljeva, mjera i akcija NSOR, pripremiće se prvi pilot izvještaj 2019 godine, a zatim redovni 2022., 2024., 2026. i 2028. godine. Reviziju Akcionog plana NSOR treba sprovesti 2020. i 2025. godine, a reviziju same strategije i donošenje dokumenta za sljedeće razdoblje u period od 2029-2030. godine.

Prilog 1

Tabela 1: Sažeti pregled problema i uzroka u okviru stuba ekonomske održivosti

Problemi	Neposredni uzroci
Ekonomske aktivnosti još uvijek nijesu prilagođene zahtijevima, odnosno principima održivog razvoja (poljoprivreda, turizam, prostorno planiranje, građevinarstvo, šumarstvo, lovstvo, energetika, eksploatacija mineralnih sirovina, pomorska privreda i saobraćaj još uvijek). Realativno visok nivo domaće potrošnje (DMC) i nizak nivo produktivnosti resursa (PR)	Nedostaje efikasna podrška za diverzifikaciju privrede, posebno kroz razvoj ruralnih područja i primjenu čistih i efikasnih tehnologija za proizvodnju, od značaja za razvoj zelenih i plavih ekonomskih aktivnosti. Zelena ekonomija je zastupljena u definisanju strateških pravaca i vizije razvoja, ali nedostaje njihova puna integracija i mjere kojima bi se omogućilo da ovaj i slični koncepti zaista zažive u praksi. Nepostojanje kvalitetnog stručnog kadra koji se bave uskladjivanjem propisa koji regulisu ovu oblast.
Važeći propisi kojima se regulišu ekonomske aktivnosti u navedenim sektorima su nedostatni sa aspekta utvrđivanja mjera zaštite životne sredine, uključujući smanjenje zagađenja i smanjenje šteta od prirodnih i antropogenih hazarda. Uglavnom se zadržavaju na prepoznavanju osjetljivosti životne sredine na nivou principa i načela bez razrade instrumenata za ocjenu osjetljivosti ekosistema, kao i bez propisivanja instrumenata za sprječavanje i/ ili eliminisanje zagađenja.	Neusklađenost postojećih propisa u ovoj oblasti sa EU direktivama i međunarodnim sporazumima u ovoj oblasti. Neadekvatno korišćenje analiza i izvještaja međunarodnih institucija kojima se daju smjernice i preporuke za regulisanje otvorenih pitanja. Neprepoznavanje potrebe za jasnim normiranjem pitanja plaćanja naknade štete u životnoj sredini od strane zagađivača. Nerazvijeni kapaciteti za vođenje politike održivog razvoja u pojedinim sektorima.
Veliki spoljnotrgovinski deficit i i velika zavisnosti od uvoza	Rast ekonomije se oslanja na rast tražnje, niska produktivnost i izvoz koji je skoncentrisan na nekoliko proizvoda metalne industrije male dodate vrijednosti i male tehnološke sofisticiranosti. Niska izvozna baza, slaba diferenciranost proizvoda i visoka zavisnost od uvoza.
Nekonkurentnost poljoprivrede, niska produktivnost i neefikana upotreba prirodnih resursa	Ograničen obim domaće proizvodnje i usitnjenost - male neekonomične parcele Zastarjelost mehanizacije i nedovoljna opremljenost Samostalan nastup i slaba zainteresovanost poljoprivrednika za udruživanje Teškoće u isporuci konzistentnog kvaliteta i količine od strane manjih proizvođača Ograničena primjena programa kvaliteta i bezbjednosti hrane u proizvodnji i distribuciji Veoma je izražena prenamjena poljoprivrednog u gradsko - građevinsko zemljište, zbog mogućnosti brže

	zarade kroz sektor turizma ili nekretnina, dok za to ne postoje nikakve kazne odredbe, i dovodi do degradacije vrijednog poljoprivrednog zemljišta. Na selu su veoma nepovoljni uslovi života, nerazvijena infrastruktura, ograničene zdravstvene i obazovne usluge, što dovodi do toga da se mladi ljudi odseljavaju pa je starosna struktura veoma nepovoljna.
Nepovoljna diversifikacija turističkog proizvoda	Turizam u Crnoj Gori se dominantno veže za obalno područje, i pri tom ima sezonski karakter. Neadekvatan je infrastrukturni prihvatni kapacitet, tj. veoma je malo hotela sa 4 i 5 zvjezdica, dok je veliki udio neregistrovanog smještaja. Takođe, veoma su loša veze između turizma i poljoprivrede (nepostojanje klastera i kooperativa), zatim saobraćaja i vodoprivrede. Nepostojanje raznovrsne ponude (drugi vidovi turizma sem kupalisnog, npr. turizam zasnovan na očuvanju prirode i pejzaža, turizam zasnovan na očuvanju kulturnog nasljeđa i tradicije, ekoturizam i sl.).
Neprimjenjivanje zelenih (ne-ekoloških) inovacija i tehnologija u sektoru turizma	Najveći uzroci nezastupljenosti zelenih inovacija i tehnologija u sektoru turizma ugledaju se u slabim cjenovnim signalima i odsustvu ekonomskih i tržišnih instrumenata, koji bi mogli da smanje troškove nastale usljed negativnih ekoloških eksternialija
Nedovoljno korišćenje obnovljivih izvora energije	Iako postoji program koji podstiče korišćenje obnovljivih izvora energije (feed-in tarife), a komercijalne banke nude povoljne kredite za mjere uvođenja energetske efikasnosti, veoma je dugotrajan i komplikovan sam proces dobijanja dozvola za izgradnju postrojenja.
Niska energetska efikasnost	Stanovništvo je nedovoljno informisano o prednostima korišćenja obnovljivih izvora energije, dok je radna snaga u ovoj oblasti neadekvatno obučena. Nepostojanje mjera u cilju resursne efikasnosti poput: ukidanje subvencija za korišćenje fosilnih goriva i/ili uvođenje ekoloških taksi doprinoseći smanjenju potrošnje fosilnih goriva te većem korišćenju mjera energetske efikasnosti, zatim odgovarajuća carinska politika (carinske olakšice ili niže carinske stope) mogla bi pospješiti uvoz čistih tehnologija i postrojenja i opreme koji koriste obnovljive izvore energije.
Dominatne visokozagađujuće industrije	Oslanjanje na KAP koji je opstajao zahvaljujući izuzetnom obimu subvencija i drugih oblika državne pomoći, a uprkos zastarjeloj tehnologiji, izuzetnoj neefikasnosti i energetske intenzivnosti, značajan udio u emisijama gasova staklene bašte Nepostojanje podsticajnih mjera za razvoj prehrambene i drvne industrije zasnovanih na principima zelene ekonomije. Mali broj firmi koje se bave ovom djelatnošću, koje pri tom koriste tehnologije koje

	nijesu u skladu sa standardima životne sredine.
Niska resursna i energetska efikasnost u sektoru građevinarstva Narušen kvalitet izgrađene sredine, što se ogleda u raspršenoj i usitnjenosti izgradnji	Nepostojanje sakcija/stimulacija za (ne)korišćenje obnovljivih izvora energije i mjera energetske efikasnosti U Crnoj Gori prostorno planska dokumentacija je zastarjela ili se ne poštuje, što uzrokuje neplansku gradnju koja ne omogućava kvalitetno opremanje i razvoj naselja. Pored toga, ne postoji regulatorni okvir za održivu gradnju, već se urbanizuju područja visokih bioloških ili predionih vrijednosti i dolazi do gubitka poljoprivrednog i šumskog zemljišta
Odlaganje komunalnog, građevinskog i industrijskog otpada na divljim ili nereguliranim deponijama	Nedostatak infrastrukture i sredstava za realizaciju investicija Značajne količine otpada se odlažu na nelegalnim deponijama što ne podliježe kaznenoj politici.
Recikliranje i ponovna upotreba otpada na niskom nivou	Postojeći sistem ne podrazumijeva organizovano selektivno sakupljanje i posebne tretmane različitih vrsta otpada. Pored toga, ne postoje pouzdani podaci o količinama i vrstama otpada koji nastaje u tehnološkim procesima
Opasnost od šumskih požara je velika	Postojeća otvorenost šumskih područja šumskim putevima je na niskom nivou Struktura - izdanačke šume koje su zbog niske pokrivenosti i velikih količina suve biljne i drvene biomase na tlu, veoma podložne vatri
Niska konkurentnost pomorskih luka i povećano zagađenje životne sredine	U sektoru pomorstva je relativno zastarjela pomorska flota, čija oprema nije u skladu sa procedurama zaštite životne sredine. Takođe, tretman otpada i otpadnih voda u lukama, marinama, i drugoj infrastrukturi pomorske privrede nije adekvatno tretiran. Luka Bar, koja je najznačajniji tranzitni centar u Crnoj Gori, nije adekvatno povezana sa zaleđem, što umanjuje njenu konkurentnost.

Evidentan je nelegalan i neregistrovan ribolov kao i nedozvoljeni ulasci stranih brodova za ribarenje, što dovodi do nezakonitog izdvajanja ribljeg fonda. Skroman ulov ribe.	Slab inspekcijski nadzor uslovljen nedostatkom kapaciteta inspekcijske službe Takođe u sektoru ribarstva i marikulture je relativno mala i zastarjela flota, nema organozovanog otkupa i prerade ribe, nepostoje ribarske luke, kao ni mjesta iskrcaja i prve prodaje. Uzgoj školjki koji nije u skladu sa standardima zaštite životne sredine.
Prilikom nastanka štete u životnoj sredini odgovornost zagađivača se zasnivala na utvrđivanju prekršajne ili krivične odgovornosti, dok je preduzimanje konkretnih mjera sa ciljem da se oštećena životna sredina vrati u prvobitno stanje, odnosno da se nadomjesti oštećeni prirodni resurs, uglavnom izostajalo. U 2015. godini stupio je na snagu novi Zakon o odgovornosti za štete pričinjene životnoj sredini čija primjena treba da obezbijedi efikasnu sanaciju i vraćanje u prvobitno stanje zagađenih lokaliteta.	Nepostojanje ekološkog fonda. Ograničenja u pogledu implementacije propisa koja se ogledaju u nedostatku stručnog kadra i broja zaposlenih, posebno kod inspekcijskih službi.
Nedovoljno poštovanje i neadekvatna primjena propisa i prostorno-planskih dokumenata.	Sistem uređenja prostora izložen je pritiscima stalnih prenamjena zemljišta, iza kojih stoje izraženi ekonomski interesi. Zavisnost od stranih investicija zbog posljedica recesije.
Karakter prostornog planiranja je u određenoj mjeri na deklarativnom nivou, jer se opredjeljenja i utvrđeni ciljevi ne razrađuju u normativno i grafički jasne i mjerljive, odnosno kvantifikovane odredbe za sprovođenje planskih rješenja Degradacija prostora zbog nelegalne gradnje je izražena, a ne sprovode se mjere za ublažavanje negativnih uticaja bespravno sagrađenih objekata.	Nekontrolisano i raspršeno širenje građevinskih područja na lokalnom nivou za koje nije moguće finansirati troškove komunalnog opremanja, u situaciji nepostojanja drugih ekonomskih mogućnosti. Nepostojanje propisa kojima se reguliše ova oblast (od 2011. Predlog zakona o legalizaciji je u Skupštinskoj proceduri). Nedovoljno poštovanje i neadekvatna primjena propisa i planskih dokumenata
Izražena potreba za regulisanje prekomjerne potrošnje prostora, optimizaciju namjene površina, regulaciju gradnje u užem obalnom pojasu, očuvanje i razvoj zaštićenih područja prirode i otvorenih ruralnih prostora i područja vrijedne prirode.	Nedostatak ekološki odgovornog pristupa u definisanju zakonskih rješenja, konkretno u Zakonu o uređenju prostora i izgradnji objekata, kojim bi se omogućila efikasna zaštita ekosistema, očuvanje predjela i kulturne baštine, odgovorna potrošnja resursa i prevencija i smanjivanje šteta kod hazarda

Nepostojanje mehanizama za podsticanje eko inovacija i eko proizvoda .	Nedostatak strateškog pristupa od strane Vlade u podsticanju eko inovacija i eko proizvodnje (nedovoljna podrška u dijelu početnog finansiranja konkretnih projekata iz domena društvene odgovornosti putem participacija i sl; ozelenjavanje javnih nabavki, uvođenje standarada za kvalitet proizvoda i zaštitu životne sredine, uvođenje ekoloških i socijalnih oznaka za proizvode i usluge).
Nedovoljna razvijenost tržišta u pogledu stimulisanja kupaca za izbor roba i usluga kojim se podržava društveno odgovorno poslovanje i preduzeća koja primjenjuju načela društvene odgovornosti.	Nedovoljna informisanost građana o prednostima društvene odgovornosti, nepostojanje stimulativnih mjera za proizvođače.
Nedovoljna podrška razvoju malih i srednjih preduzeća , kako u pogledu razvoja potencijala za otvaranje novih radnih mjesta tako i u pogledu inovacija (posebno žensko preduzetništvo).	Nedostatak stimulativnih mjera kako od strane države tako i od strane investicionih institucija.
Mala stopa efikasnosti korišćenja resursa u svim segmentima razvoja.	Nedostatak precizne mape puta za povećanje resursne efikasnosti (kroz sprovođenje koncepta održive potrošnje i proizvodnje, čistije proizvodnje i sl.)-
U određenoj mjeri prisutno je i nedovoljno kvalitetno usklađivanje javnog i privatnog interesa (bilo da nedostaju instrumenti ili da se nedovoljno efikasno primjenjuju).	Nepostojanje zakonskog okvira za definisanje javno privatnog partnerstva; nedovoljna primjena prakse zemalja sa kvalitetnim iskustvom u ovoj oblasti-
Visok nivo nezaposlenosti praćen strukturnim problemima na tržištu rada kao što su: dugoročna nezaposlenost, veliki broj nezaposlenih lica koji se smatraju teže zapošljivim, visoka nezaposlenost mladih, rast broja nezaposlenih visokoškolaca, sezonski karakter zapošljavanja i velika zastupljenost strane radne snage	Nedostatak sredstava za sprovođenje Akcionog plana za unapređenje zapošljavanja mladih; neefikasnost aktivacionih politika – sa posebnim naglaskom na integrisanje dugoročno nezaposlenih i mladih nezaposlenih lica u okviru tržišta rada i, u tom kontekstu, poboljšanja kvaliteta obrazovanja uključujući jačanje veza između obrazovanja i tržišta rada cjeloživotne karijerne orijentacije.

Tabela 2: Zaštita životne sredine, prirodnih resursa, kulturnog nasljeđa i hazarda

Problemi	Neposredni uzroci
Važeći propisi kojim se regulišu aktivnosti od značaja za održivi razvoj zadržavaju se na nivou prepoznavanja osjetljivosti životne sredine i to sa aspekta preventivnog djelovanja , bez razrađenih instrumenata ocjene i sprječavanja, odnosno eliminisanja zagađenja iste.	Nijesu izgrađeni zadovoljavajući administrativni i tehnički kapaciteti za primjenu propisa u životnoj sredini.

Nezadovoljavajući stepen primjene novog Zakona o zaštiti prirode u dijelu sprovođenja postupka ocjene prihvatljivosti, nijesu utvrđene granice zaštićenih prirodnih dobara, nije izvršena i prethodno uspostavljena rekategorizacija zaštićenih prirodnih dobara; ne prepoznaju se u dovoljnoj mjeri mehanizmi proglašenja i upravljanja zaštićenim prirodnim dobrima.	Neprepoznavanje specifičnih uticaja pojedinih zahvata koji imaju ili mogu imati značajan uticaj na životnu sredinu, prilikom izrade strateške procjene uticaja na životnu sredinu (npr. koncesije, eksploatacija svih vrsta arhitektonsko-građevinskog kamena, tehničko-građevinskog kamena, morske soli, šljunka i pijeska, morska uzgajališta ribe i uzgajališta marikulture, pojedine aktivnosti u sektoru turizma sa značajnim uticaje na životnu sredinu).
Ograničenja u pripremi strateške procjene uticaja na životnu sredinu.	Metodologija izrade strateške procjene je često vrlo formalna, bez izdvajanja prostornih poddjelina u odnosu na osjetljivost na planirane zahvate i bez primjene kvantitativnih pokazatelja u ocjeni uticaja na životnu sredinu.
Gubitak staništa i vrijednog biodiverziteta na kopnu i u moru, Gubitak svojstava zbog kojih su područja prvobitno proglašena zaštićenim ili planirana za zaštitu, Usvojeni su planovi za razvoj velikih kapaciteta (turističkih i drugih) na većem broju lokacija sa vrijednim biodiverzitetom i specifičnim staništima (Velika plaža, Buljarica, Luštica), Ciljevi postavljeni strateškim i prostorno planskim dokumentima o stavljanju pod zaštitu određenih područja (kopnenih i morskih) još uvijek nijesu ostvareni (Tivatska solila jedino novo proglašenje od 2007. godine i nedavno proglašenje regionalnog parka prirode Piva –april 2015.g).	Prenamjena zemljišta i planiranje građevinskih područja koje omogućava raspršenu gradnju, Urbanizacija; gradnja turističkih, ugostiteljskih i rekreativnih kapaciteta (uključujući privremene objekte); visoka tražnja za nekretninama, Pritisak na atraktivne lokacije zbog komercijalizacije i težnje za ostvarivanjem brzog profita; neprilagođena gradnja, Nedovoljna kontrola (kroz UTU i građevinske dozvole) ambicija i preferenci investitora, Eksploatacija mineralnih sirovina; nepropisno odlaganje otpada Neadekvatna kontrola zagađenja od pomorskih i kopnenih aktivnosti.
Postojeća mreža zaštićenih područja prirode nije reprezentativna (nijesu obuhvaćeni svi vrijedni ekosistemi, posebno morski). Mjere zaštite ekosistema van zaštićenih područja se rijetko planiraju i izuzetno rijetko sprovode. Evidentno je narušavanje kvaliteta prirodnog i kulturnog predjela koje vodi smanjenju atraktivnosti turističke destinacije; širenje naselja na račun zelenih površina.	Ne postoji osnov (jasno propisane procedure, informacije o statusu, granice, imenovani upravljači, razvijeni planovi upravljanja) za adekvatno upravljanje zaštićenim područjima. Nedovoljne informacije o vrijednostima usluga koje pružaju ekosistemi i neintegriranje ovih vrijednosti u razvojne planove. Promovisanje politika i investicionih planova nekompatibilnih sa održivom upotrebom prirodnih resursa; neusklađenost sektorskih politika i konflikti u namjenama površina Neintegriranost principa, ciljeva i mjera zaštite biodiverziteta, kulturnih dobara i predjela u sektorske politike, nacionalne i lokalne planove razvoja

Nekontrolisanom gradnjom je presječen značajan broj bujičnih tokova što rezultira plavljenjem određenih područja i prestankom prihranjivanja nekih plaža.	Ne primjenjuje se ekosistemski pristup u planiranju i upravljanju, Nedovoljna podrška razvoju zelene i plave ekonomije, Neizdvajanje dovoljnih budžetskih sredstava za zaštitu prirodnog i kulturnog naslijeđa, Ograničeni tehnički i administrativni kapaciteti, Prenamjene prostora, određivanje građevinskih područja u zonama visokog seizmičkog rizika.
Smanjenje raspoloživih plažnih površina	
Značajne površine šuma su ugrožene šumskim požarima.	Neadekvatan sistem zaštite od požara, nesprovođenje preventivnih mjera.
Smanjena prirodna sposobnost odbrane od poplava usljed narušavanja ekosistema kao što su šume i močvarna područja .	Nedovoljne informacije o mogućim uticajima klimatskih promjena, Neadekvatna integracija dostupnih podataka o ranjivosti na uticaje klimatskih promjena u prostorne i razvojne planove, Nedovoljna izdvajanja za programe istraživanja i monitoringa prirodnih hazarda, Zaštita poljoprivrednog zemljišta od erozije nije normirana.
Usvojeni su ili se razmatraju razvojni planovi za lokacije za koje preliminarne procjene ukazuju na visok rizik od plavljenja usljed podizanja nivoa mora.	Nepotpune i nedostajuće zakonske norme, Nezadovoljavajući tehnički i administrativni kapaciteti.

Tabela 3: Sažeti pregled problema i uzroka u okviru društvenog stuba

Problemi	Neposredni uzroci
Trend starenja i sporijeg rasta crnogorskog stanovništva koji su u kombinaciji sa internim i eksternim migracijama značajno uticali na promjenu demografske slike	Biološki aspekti koji utiču na smanjenje nataliteta prvenstveno su negativni zdravstveni aspekti života žena (ishrana, prevencija bolesti i sl.). Takođe, evidentano je smanjenje broja djece u urbanim sredinama, zbog visokog praga društvene razvijenosti, kontrole rađanja i dr. Ovom je dodatno doprinijelo i novo radno zakonodavstvo koje se može negativno odraziti na zapošljavanje radne snage zbog mogućih porodijskih odsustava. Ne postoje nikakve stimulacije rađanja, kao što su npr. poreske olaksice ili neki vid subvencija. Iako Crna Gora ima pozitivne i relativno stabilne stavove o značaju porodice, činjenica je da je značajno narušen

	osjećaj životne sigurnosti, koji može da utiče na spremnost da se preuzme briga o potomstvu Materijalna nesigurnost i bolji uslovi života (veće šanse) u centralnim i primorskim gradovima uticale su značajno na interne migracije, odnosno raseljavanje sjeverne regije i rast broja stanovnika u ekonomski najrazvijenim gradovima centralne i južne regije
Ograničeno sprovođenje Zakona o ograničavanju duvanskih proizvoda, u dijelu u kome se upotreba duvanskih proizvoda zabranjuje.	Nezakonita primjena odredbe Zakonu o akciznim taksama, kojom se dozvoljava pušenje u slučaju da vlasnik objekta plaća mjesečno taksu od 1€ po m2 poreskoj upravi. Još od stupanja na snagu Zakona o akciznim taksama (jun 2012), inspekcijski nadzor je obustavljen i potrebno je nastaviti sa istim, kako bi se obezbjedila implementacija oba zakona
Velika stopa smrtnosti od nezaraznih bolesti. Nedostatak preventivnih mjera u suzbijanju nezaraznih bolesti.	Nedostatak evidencije; nedostatak uzročno-posljedične veze između stila života i oboljevanja; nedostatak nacionalnog programa prevencije i kontrole kardiovaskularnih bolesti nije donesen, ograničeni kapaciteti i resursi u oblasti zdravstva.
Nedostatak u regulisanju liste zaraznih bolesti podzakonskim aktima, kako bi se obezbjedila puna implementacija Zakona o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti	Nepostojanje stručnih kadrova za implementaciju propisa, posebno u dijelu sprovođenja nacionalnih planova, smjernica i protokola, koji treba da budu razvijeni u oblastima: spremnost i planiranje pravovremenog odgovora; istraživanje samog mjesta izbijanja bolesti, procjena rizika, upravljanje rizikom, vanredna komunikacija, itd.
Sistem zdravstva ne zadovoljava u potpunosti potrebe razvoja ljudskog kapitala, odnosno slaba je korelacija između opredijeljenih sredstava i zdravstvenog stanja nacije	Nedostatak osmišljenih mehanizama raspodjele resursa usmjerenih ka smanjenju troškovi i uštedama, kao i snaženju povezanosti između bolnica i primarnog nivoa zaštite u smislu kontinuiteta njege, upućivanja, standarda liječenja i razmjene informacija Nepostojanje medicinskih protokola kao u zemljama EU koji jasno razdvajaju odgovornosti primarnog i sekundarnog/tercijarnog nivoa za liječenje, pružanje usluga i lijekove
Zastarjelost zakonskih propisa iz oblasti kvaliteta hrane kao i nepokrivenost nekih oblasti zakonskim propisima (suplementi); dodatno ograničenje je obaveza da vlasnik uzorka plaća analizu samo u slučaju kada je uzorak neispravan, a takođe nije definisana dinamika kontrole hrane u objektima za proizvodnju i promet hrane.	Nejasno definisan način plaćanja analiza uzoraka iz prometa laboratorijama za ispitivanje bezbjednosti hrane , tako da se ne može ispitati veći broj uzoraka, a troškovi analize uzoraka iz objekata za promet hrane uglavnom su nenaplaćeni.
Nesprovođenje postupka ispitivanja uzoraka voda u odgovarajućem obimu. Na primjer, ispitivanje vode za piće u obrazovnim ustanovama se sprovodi u veoma malom obimu, jer ove ustanove izbjegavaju zakonom propisan način kontrole. Takođe se ne vrši adekvatna kontrola vode za piće iz javnih bunara, česama i sl.	Nedostatak finansijskih sredstava za sprovođenje laboratorijskih analiza Nedostatak stručnog kadra za spovođenje analiza
Nizak stepen sprovođenja naučne politike u oblasti održivog razvoja zbog nepostojanje odgovarajuće analitičke podrške u toj oblasti.	Nepostojanje studija o nedostajućim oblastima znanja u sektoru održivog razvoja
U crnogorskom društvu je evidentna izrazito tradicionalna podjela uloga između muškaraca i žena.	Ne postoji krajnja politička odlučnost da se osnaže žene i postigne rodna ravnopravnost, a resursi koji se izdvajaju su simbolični.

Nedovoljan broj žena na odgovornim pozicijama (pozicijama donosioca odluka u javnom i poslovnom sektoru, Vladi, Parlamnetu i sl.) Razlika u zaradama između muškaraca i žena je još uvijek izražena Nedovoljna primjena Zakona o rodnoj ravnopravnosti u praksi	Još uvijek je nedovoljna lična senzibilisanost i postoji reprodukcija stereotipnih rodni režima Nepostojanje odredbi obavezujućeg karaktera i nedovoljno visoke kaznene odredbe
Nedovoljna svijest o vrijednosti kulturne raznolikosti	Nedovoljna edukacija u oblasti poznavanje kulture manjinskih zajednica, i nedovoljna dostupnost kulture manjinskih zajednica široj javnosti
Nizak stepen zaštite spomenika kulture, što je dovelo do oštećenja i degradacije značajnog broja spomenika	Nepostojanje adekvatne baze podataka o svim segmentima kulturne baštine; nepostojanje arheološke karte i baze podataka o arheološkim iskopavanjima; neevidentirani podvodni arheološki lokaliteti i neadekvatna prezentacija kulturnog nasljeđa i umjetničkog stvaralaštva.
Nije obezbjeđena socijalna uključenost osjetljivih grupa (Romi, izbjeglice, žene u ruralnim krajevima, osobe sa invaliditetom i sl.)	Još uvijek nije u potpunosti uspostavljen transparentan i dostupan sistem socijalne zaštite; nijesu uvedene rigidnije sankcije za zloupotrebe sistema socijalne zaštite, za korisnike i pružaoce usluga socijalne zaštite; nijesu identifikovane odgovarajuće mjere za isključene grupe (kao i one koje još uvijek nijesu prepoznaje kao isključene), siromašne zaposlene osobe, tehnološki viškovi, žene iz etničkih zajednica koje žive u ruralnim oblastima, velike porodice, nezaposleni roditelji i samohrani roditelji, i osobe smještene u institucije socijalne zaštite. Kada je pitanju RAE populacija, pristup uslugama zdravstvene zaštite i obrazovanja je ograničen i neujednačen.
Nedovoljan broj zaštićenih patenata na nivou godine, kao i mali broj naučno-istraživačkih institucija i organizacija koje podržavaju/finansiraju naučno-istraživački rad, posebno u oblastima od značaja za sprovođenje održivog razvoja u praksi (energetska efikasnost, čiste tehnologije i sl)	Nedostatak finansijskih sredstava u Budžetu; unapređenje ekonomskih instrumenata (naknade i subvencije novim projektima, usavršavanju tehnologija, patentima) kojim bi se podstakli istraživanje i razvoj.
Neusklađenost obrazovnog sistema sa potrebama tržišta na svim nivoima, sa posebnim naglaskom na visokoškolske ustanove; nedostatak kadrova za oblasti održivog razvoja	Neusklađenost programa sa potrebama tržišta i trendovima razvoja u Evropi i svijetu; neujednačeni materijalno-tehnički uslovi i rad sa velikim grupama; smanjena je vaspitna uloga škola i oslabljena etička dimenzija na nivou visokog obrazovanja, neadekvatna upisna politika; ograničen nivo sprovođenja propisa i programa iz oblasti obrazovanja; nedostatak stručnog nastavnog kadra.
Nedostatak informacija o uticaju zagađenja životne sredine na zdravlje čovjeka.	Nema monitoringa o stanju životne sredine u kontekstu uticaja na zdravlje čovjeka (npr. izloženost stanovništva kancerogenim materijama kao što su azbest, pm čestice, i sl).

Tabela 4: Rezime problema i uzroka u implementaciji zakonodavnog okvira od značaja za održivi razvoj

Problemi	Neposredni i dublji uzroci
ZAKONODAVNI OKVIR	
Nedovoljan stepen usaglašenosti nacionalnih propisa sa međunarodnim aktima (Konvencije, Protokoli i sporazumi) i EU direktivama;	Nepotpune i nedostajuće zakonske norme
Nedovoljna efikasnost u sprovođenju propisa;	Nijesu izgrađeni stručni kapaciteti za primjenu propisa;
Nezadovoljavajući nivo institucionalnog djelovanja u sprovođenju propisa i ograničeni administrativni kapaciteti za realizaciju programskih aktivnosti;	Nijesu jasno definisane nadležnosti između ministarstava (preklapanje nadležnosti u politikama kojima se uređuju određene oblasti u odnosu na kontrolu i zaštitu od zagađenja, kao npr - vode, more, vazduh, itd.); Nedovoljan broj službenika raspoređenih na poslovima održivog razvoja; nedovoljan broj stručnog kadra;
Mehanizmi saradnje državnih i lokalnih organa nijesu dovoljno razvijeni;	Nezadovoljavajući nivo razmjene informacija i koordinacije; Upitnost namjenskog trošenja prihoda po osnovu koncesionih naknada od strane lokalnih samouprava nije regulisano
Reorganizacija inspekcijskih službi integriranjem u jedan organ, čime su ministarstva izgubila direktan i efakasan instrument za praćenje implementacije politika;	Neefikasan inspekcijski nadzor Nedovoljan broj inspektora Neprecizno i nejasno definisane nadležnosti obavljanja inspekcijskih poslova na nacionalnom i lokalnom nivou; Nedostatak stručnih kadrova za poslove inspekcijskog nadzora
Nepostojanje cjelovite baze podataka za praćenje stanja životne sredine	Nedovoljna izdvajanja za finansiranje programa istraživanja i monitoringa i nezadovoljavajući postojeći tehnički kapaciteti.

Tabela 5: Rezime problema i uzroka u funkcionisanju institucionalnog okvira od značaja za održivi razvoj

Problemi	Neposredni i dublji uzroci
INSTITUCIONALNI OKVIR	
Nezadovoljavajući nivo institucionalnog djelovanja zbog preklapanja nadležnosti i čestih reorganizacija resora i sektora (primjer: oblast upravljanja vodama , njihovu zaštite i korišćenje kroz normativno uređenje u nadležnosti je MPRR, dok je MSP nadležno za utvrđivanje indikatora, prevenciju i primjenu mjera u slučaju zagađenja mora od strane pomorskih objekata; takođe, u nadležnosti MRT je održivo korišćenje ovog resursa kroz integrisano upravljanje obalnim područjem, zaštitu mora od zagađenja, upravljanje otpadom i otpadnim vodama, sistem komunalnih djelatnosti, kao i monitoring koji se realizuje kroz aktivnost Agencije za zaštitu životne sredine. U oblasti šumarske politike evidentan je problem spajanja oblasti šumarstva i lovstva, integrisanjem u jedan Direktorat, što se može negativno reflektovati na održivo gazdovanje šumama, ali i sistem zaštite rijetkih životinjskih vrsta.	Donošenje političkih odluka bez većeg stepena učešća stručne javnosti, za funkcionalno vođenje i implementaciju politike u ovoj oblasti. Dugogodišnje odlaganje rješavanja pitanja sukoba nadležnosti institucija koje vode politiku u oblasti zaštite voda od zagađenja. Neprepoznavanje značaja jasnih preporuka datih kroz Godišnji izvještaj EK o napretku CG u EU, kao i drugih relevantnih međunarodnih organizacija.
Nezadovoljavajući kapaciteti u državnim organima za vođenje/sprovođenje politike održivog razvoja (većina organa – oko 90% nema službenika nadležnog za poslove održivog razvoja).	Česte organizacione promjene i značajan stepen mobilnosti prije svega stručnih kadrova, izazvane ovim promjenama. Nedostatak stručnih kadrova i programa usavršavanja u ovoj oblasti. Nepoznavanje koncepta održivog razvoja od strane službenika i neprepoznavanje obaveza sprovođenja politike održivog razvoja. Ograničen Državni budžet za zapošljavanje novih/stručnih kadrova.
Nedovoljno aktivna uloga lokalnih organa u oblasti održivog razvoja (u samo jednoj opštini postoji Lokalni savjet za održivi razvoj pa je samim tim, sekretar Savjeta i nadležna kontakt osoba).	Nepoznavanje politike održivog razvoja sa aspekta uloge lokalne samouprave; nepostojanje stručnog kadra koji se bavi poslovima održivog razvoja; nedovoljna edukacija o značaju politike održivog razvoja za lokalnu samoupravu.
Kapacitete Odjeljenja za podršku Nacionalnom savjetu za održivi razvoj neophodno je unaprijediti, u stručnom pogledu, kao i broju zaposlenih.	Od osnivanja Kancelarije za održivi razvoj, do danas, nije prepoznata potreba angažovanja službenika koji se bave analizom realizacije mjera i ciljeva održivog razvoja unutar sektorskih jedinica, kao i realizacije zaključaka i preporuka Nacionalnog savjeta, već se kroz redovne aktivnosti pokušavaju sprovesti poslovi

Neophodno je ojačati tehnički i prostorno, finansijski i kadrovski kapacitete Zavoda za statistiku

od značaja za održivi razvoj.

Nepostojanje sistema planiranja godišnjeg budžeta u kojem će se posebno planirati sredstva za realizaciju programskih aktivnosti održivog razvoja.

Kontinirana nemogućnost praćenja podataka koji mogu poslužiti kao indikatori za praćenje ispunjavanja obaveza definisanih Nacionalnom strategijom održivog razvoja.